

ISSN 2221-8432
E-ISSN 3005-8929
DOI: 10.62021

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Elmi məqalələr məcmuəsi

**THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES**

Collection of scientific articles

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

Сборник научных статей

№2

2026

Мәcmуә 1997-ci ildән нәшр olunur.

İldә 4 nömrә çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2026

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. Məmmədov Nəsirəğa
filol. e. d., prof. Veysəlli Fəxrəddin
filol. e. d., prof. Cəhəngirov Fikrət
filol. e. d., prof. Nurqali Kadişa (*Qazaxstan*)
filol. e. d., prof. Qurbanova Fidan
filol. e. d., prof. Cəfərov Mikayıl
filol. f. d. dos. Babaşova Xəlidə
filol. f. d. Korotşev Aleksandr (*Rusiya*)

Pedaqogika

ped. e. d., prof. Abbasov Akif
ped. e. d., prof. Tağıyev Şahin
ped. e. d., prof. Xəlilov Vidadi
ped. e. d., prof. Cəbrayilov İntiqam
ped. e. d., prof. Quliyeva Ellada
ped. f. d., dos. Səmədov Oktay
ped. e. f. d., dos. Tağıyeva Ellada

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. Qocayev Məmməd
filol. e. d., prof. Novruzov Rafiq
filol. e. d., prof. Xəlilli Şahin
filol. e. d., prof. Qeybullayeva Rəhilə
filol. e. d., prof. Rəsulov Rüstəm
filol. e. d., prof. Travnikov Serqey (*Rusiya*)
filol. f. d., dos. Ağamirzəyev Əliş
filol. f. d., dos. Cərciyeva İlahə
filol. f. d., dos. Hacıyev Kamran

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü Qasımlı Musa
tarix e. d., prof. İbrahimli Fəzail
fəlsəfə e. d. Məmmədov Cəhəngir
tarix e. d., prof. Əmrahov Mais
fəlsəfə e. d., prof. Əliyev Məmməd
tarix e. d., prof. Məmmədov Həbil
tarix f. d., dos. Əhməd Əsgər
siyasi elmlər f. d. Abdullayev Natiq

Redaksiya şurasının sədri,
buraxılışa məsul: filol. e. d., prof. Cəfərov Telman

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. № 2/2026.
– Bakı: Mütərcim, 2026. – 476 səh.

 :10.62021

*Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir.*

© Məqalə müəllifləri, 2026
© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”
məcmuəsinin redaksiyası, 2026

The actual problems of study of humanities
Quarterly scientific publication

Editorial Board:

Linguistics

D. of Philol., Prof. **Mammadov Nasiragha**
D. of Philol., Prof. **Veysalli Fakhraddin**
D. of Philol., Prof. **Jahanghirov Fikrat**
D. of Philol., Prof. **Nurgali Kadisha**
(Kazakhstan)
D. of Philol., Prof. **Gurbanova Fidan**
D. of Philol., Prof. **Jafarov Mikayil**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Babashova Khalida**
PhD in Philol. **Korotishev Aleksandr (Russia)**

History and criticism of literature

D. of Philol., Prof. **Gojayev Mammad**
D. of Philol., Prof. **Novruzov Rafiq**
D. of Philol., Prof. **Khalilli Shahin**
D. of Philol., Prof. **Geybullayeva Rahila**
D. of Philol., Prof. **Rasulov Rustam**
D. of Philol., Prof. **Travnikov Sergey (Russia)**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Aghamirzayev Alish**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Jarchiyeva Ilaha**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Hajiyev Kamran**

Pedagogics

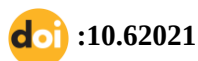
D. of Pedag., Prof. **Abbasov Akif**
D. of Pedag., Prof. **Taghiyev Shahin**
D. of Pedag., Prof. **Khalilov Vidadi**
D. of Pedag., Prof. **Jabrayilov Intigam**
D. of Pedag., Prof. **Guliyeva Ellada**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Samadov Oktay**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Taghiyeva Ellada**

Social science

D. of Hist. S., Prof., Cor.-Mem. of NASA
Gasimli Musa
D. of Hist. S., Prof. **Ibrahimli Fazail**
D. of Philos. in Philos. **Mammadov Jahanghir**
D. of Hist. S., Prof. **Amrahov Mais**
D. of Philos. in Philos. **Aliyev Mammad**
D. of Hist. S., Prof. **Mammadov Habil**
PhD in Hist. S., Assoc. Prof. **Ahmad Asgar**
PhD in Pol. S. **Abdullayev Natig**

Chairman of the Editorial Board,
Managing Editor: D. of Philol., Prof. Jafarov Telman

The actual problems of study of humanities. Collection of scientific articles. № 2/2026.
– Baku: Mutarjim, 2026. – p. 476.

*The collection is included in the list recommended
by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan,
scientific journals in which the main scientific results of dissertations should be published.*

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук
Квартальное научное издание

Редакционная коллегия:

Лингвистика

д.н. по филол.н. **Мамедов Насирага**
д.н. по филол.н. **Вейсалли Фахрадин**
д.н. по филол.н. **Джахангиров Фикрет**
д.н. по филол.н. **Нургали Кадиша (Казахстан)**
д.н. по филол.н. **Гурбанова Фидан**
д.н. по филол.н. **Джафаров Микаил**
д.филол. по филол. н., доц. **Бабашова Халида**
д.философии по филол. н.
Коротышев Александр (Россия)

Педагогика

д.н. по пед.н. **Аббасов Акиф**
д.н. по пед.н. **Тагиев Шахин**
д.н. по пед.н. **Халилов Видади**
д.н. по пед.н. **Джабраилов Интигам**
д.н. по пед.н. **Гулиева Эллада**
д. филос. по пед.н., доц. **Самедов Октай**
д. филос. по пед.н., доц. **Тагиева Эллада**

Литературоведение

д.н. по филол.н. **Годжаев Мамед**
д.н. по филол.н. **Новрузов Рафиг**
д.н. по филол.н. **Халилли Шахин**
д.н. по филол.н. **Гейбуллаева Рахилия**
д.н. по филол.н. **Расулов Рустам**
д.н. по филол.н. **Травников Сергей (Россия)**
д.филол. по филол.н., доц. **Агамирзоев Алиш**
д. филос. по фил.н., доц. **Джарчиева Илаха**
д. филос. по фил.н., доц. **Гаджиев Камран**

Общественные науки

д.н. по ист. н., проф., член-корр. НАНА
Гасымлы Муса
д.н. по ист. н., проф. **Ибрагимли Фазаил**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Джахангир**
д.н. по ист. н., проф. **Амрахов Маис**
д.н. по филос. н., проф. **Алиев Мамед**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Хабиль**
д.филол. по ист. **Н. Ахмед Аскер**
д. филос. по полит. н. **Абдуллаев Натиг**

Председатель редакционного совета,
ответственный редактор: д.н. по филол. н., проф. **Джафаров Тельман**

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. №2/2026.
– Баку: Мутарджим, 2026. – 476 стр.

 :10.62021

*Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов,
в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.*

© Авторы статей, 2026

© Редакция сборника «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук», 2026

M.A.ABDULLAYEVA

baş müəllim

e-mail: mehriabdullayeveva65@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0005-5051-360X>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.005

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ GENDER METAFORALARININ YARANMA YOLLARI

Xülasə. Məqalədə müasir ingilis dilində gender metaforalarının yaranma yollarından bəhs edilir. Dilçilikdə bu dil hadisəsinin yaranma yolları araşdırılır, bəzi məqamlara aydınlıq gətirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gender metaforaları müasir araşdırmalar fonunda aktualıq qazanmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə dilçilik ədəbiyyatlarında bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Burada eyni zamanda kişi və qadın rolları diqqət mərkəzindədir. Onların kateqoriyalarına nəzər salınmaqla müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edilir.

Bundan əlavə, seçilmiş nümunələr təhlilə cəlb edilərək, ana dilində ekvivalentləri qeyd olunur.

Açar sözlər: gender metaforaları, dil hadisəsi, bilik, koqnitiv fəaliyyət, yanaşma

Qeyd edək ki, innovativ bilik təşkilatları son dövrlərdə gender metaforik biliklərinin formalaşmasında üç növ yanaşmanı nəzərdən keçirir:

- Monoloji;
- dialoji
- trioloji.

Monoloji yanaşma insanın koqnitiv fəaliyyətinə yanaşmadır. Dialoji yanaşma isə mədəniyyətlər və insanlar arasında interaksiyanın təmin olunması ilə bağlıdır. Trioloji yanaşma insanların əməkdaşlığı və mədəni ünsiyyəti üzərində qurulmuşdur. Sözügedən nəzəriyyələrdən danışarkən əsas fokus nöqtələrini qeyd edə bilərik. Əsas diqqət edilməli nöqtələr aşağıdakılardır:

1. Knowledge acquisition (biliyin mənimsənilməsi);
2. Participation (iştirak);
3. Knowledge creation (biliyin yaranması);

Birinci mərkəzi nöqtə problemin şüurda tanınması prosesidir. İkincisi, iştirak, üçüncüsü isə konseptuallığın yaranması prosesi ilə bağlıdır.

Gender metaforası təkcə fiziki cəhətdən deyil, həm də qadın və kişi leksik vahidləri ilə vəhdətdə götürülmüş mənəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlər birliyinin cinsə heç bir aidiyyəti olmayan predmetlərə köçürülməsi prosesidir. Gender metaforaları mənbə domenləri hesabına formalaşmaqla, (məsələn, heyvanlar, təbiət, əşyalar) hədəf domenlərin köməyi ilə başa düşülür. Bu metaforalar kateqoriyalara bölünərək, dəyişməz, qeyri-sabit olaraq müəyyənləşdirilir.

Onu da qeyd edək ki, sabit olanlar bir cinsdən, dəyişilə bilənlər isə iki cinsdən ibarət olurlar. Daha dəqiq desək, asanlıqla transfer oluna bilirlər. Dilçilikdə hədəf domen (target

domain) metafora vasitəsilə izah edilə bilən və ya anlaşılan mücərrəd konsepsiyadır. Burada məntiqi cəhətdən daha konkret sahədən mənbə domenin (source domain) əlamətlərinin əldə edilərək hədəf domeni (target domain) anlamağa yardım etməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *həyat bir səyahətdir* metaforasına nəzər salaq. Burada həyat hədəf domeni, səyahət isə mənbə domeni olaraq, başa düşülür.

Bundan əlavə, gender metaforalarından bəhs edərkən, kişi və qadın domenləri məsələsinə diqqət etmək lazımdır. Belə ki, kişilik domenləri (Masculine Domains) əsasən böyük binalar, yarış, müharibə (building, competition, war) anlayışları ilə assosiasiya edilir. Qadın domenləri (Feminine Domains) isə səyahət, tarla, təbiət (Journey, Plant, Nature) ilə assosiasiya olunur. Burada adları qeyd edilən leksik vahidlərdə yaşamda qidalandırıcı rollar ön plana çəkilir, aparıcı qüvvə olduqlarından bəhs edilir.

Buradan aydın olur ki, gender metaforaları linqvistik alət olmaqla, kişi və qadın cinslərinin stereotip xüsusiyyətlərindən istifadə edir. Bu zaman fərdlər və onlara dair konseptlər çərçivəyə salınır. Məsələn, “masculinity” (səbəb, səlahiyyətlər, maşınlar), “femininity (təbiət, emosiya, zəiflik) burada diqqət mərkəzində olur.

Eyni zamanda “glass escalators” ifadəsi kişilərin karyerada, həyatda güclü, dinamik yüksəliş nümayiş etdirərək fəaliyyətlərini davam etdirməsinə işarə edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, metaforaların qrammatik baxımdan genderləri heyvan animasiyaları və digərləri ilə birləşərək, (şəxs, heyvan, əşya) onun tətbiq edilmə keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Qadınlar daha çox kiçik heyvan animasiyaları ilə markerləndiyi halda kişilərdə bu fərqli xarakter daşıyır və müxtəlif markerlərlə işarələnirlər. Bu cür metaforalar koqnitiv fəaliyyətimizi işə salaraq, ona forma verir, eyni zamanda ənənəvi sosial standartları gücləndirir. Bu məsələ dilçilərin araşdırma obyektini kimi son dövrlər diqqətini cəmlərək maraqlı sahələrdən hesab edilir [6]. Gender sosial kateqoriya kimi qadın və kişi fərqləri üzərində qurulmuşdur [5, s. 110]. S.L. Bemə görə, bu fərqi hər biri insan mədəniyyətinə xidmət edir [1, s.354]. M.D. Leynbək, B.E. Hort və B.İ. Faqot S.L. Bemə baxışlarını müdafiə edərək qeyd edir ki, mövcud insan cəmiyyəti hər bir cinsə xas olan fərdi rol, dil, məkan və davranışlarla zəngindir [5, s. 120]. Bu baxışlara görə gender elə bir prosesdir ki, kişi və qadın xüsusiyyətləri olaraq “maskulin” və “feminin” kimi xarakterizə olunur [1, s. 355]. M.D. Leynbək, B.E. Hort və B.İ. Faqot həmçinin qeyd edirlər ki, bu məsələ sosial amillərlə zəngindir ki, bu da cins kateqoriyasına əsaslanır [5, s. 130]. Anatomiya, şəxsiyyət, məhsuldar funksiyalardan və əmək fəaliyyətindən əlavə, metaforik münasibətlər də genderin assosiativliyindən xəbər verir [2, s. 629]. Buraya çəhrayı ilə mavinin, fiqurun bucaq və kürə formaları kimi fərqlilik nümayiş etdirən sosial nümunələr daxildir [4, s. 45]. M.D. Leynbək, B.E. Hort və B.İ. Faqot həmçinin əlavə edirlər ki, genderlə assosiasiya olunan bir çox keyfiyyətlər mücərrədliklə xarakterizə olunmaqla özünəməxsus təbiətə malikdir [5, s.109]. S.L. Bem təklif edir ki, bu xüsusiyyətlər assosiasiyaların fərdi şəbəkəsi qismində metaforik formada qadın və kişi fərqləri ilə bilavasitə əlaqəlidir [1, s. 364]. Gender xüsusiyyətləri ilə assosiasiya olunan bu dilçilik hadisəsi “metaforik gender” kimi tanınır [3, s. 34-43]. “Gender sxemi” nəzəriyyəsi güman edir ki, gender metaforikası bir uşağın cəmiyyətin “gender sxemi” ilə qaynayıb qarışmasından yaratdığı özünün fərdi assosiasiyalar şəbəkəsidir [1, s. 358]. 5 yaşına qədər uşaqların aid olduqları mədəniyyətin gender inanclarından məlumatlı olduqları sübut edilmişdir. Uşaqlıq illərində artıq onlar aid olduqları cəmiyyət tərəfindən əxz etdikləri ümumi stereotipləri bölüşməyə başlayırlar.

Qeyd etməliyik ki, gender nəzəriyyələri aşağıdakı kimi formalaşmışdır:

1. Gender nəzəriyyəsi: gender insanlığın cinsi fərqliliyini mədəni şəkildə təcəssüm etdirir.
2. Linqvistik Gender nəzəriyyəsi: Dil və nitq gender fərqliliyinə işarə edən semiotik sistemdir. Bu baxımdan linqvistik gender nəzəriyyəsində üç böyük təhlil istiqamətləri vardır:
 1. Qadınların və kişilərin nitqləri arasındakı mövcud fərqliliklər;
 2. Linqvistik birləşmə və kateqoriyaların semantikasi arasındakı gender qarşılıqlılığı.Məsələn: qrammatik gender ilə cinsin semantik kateqoriyası arasındakı korrelyasiya;

3. Gender stereotiplərinin dil şüurumuzda mövcudiyyəti;

4. Gender Koqnitiv Nəzəriyyəsi: Gizlənmiş gender mənə və stereotiplərinin gender fəaliyyətinin koqnitiv prosesdə kişi və qadınlar tərəfindən müxtəlif stimullu ideyalar sistemi kimi verilməsi;

5. Reallığın müxtəlif fenomenlərinin anlaşıma yolunu özündə ehtiva edən koqnitiv nəzəriyyə;

Əlbəttə, gender metaforaların özünəməxsus yaranma yolları vardır. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan metaforalar mürəkkəb sözlərin yaranmasında maddi əsas rolunu oynayır. Bəzən bunun əksini görə bilirik. Bu da müəyyən zaman çərçivəsində baş verir. Mürəkkəb sözlər metaforaların inkişafını dəstəkləyir. Bənzətmə ilə bağlı xüsusiyyətinə görə mürəkkəb sözlərin demək olar ki, çox qismi əşya və ya hadisənin müəyyən bir əlamətə və ya əşyaya bənzədilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: *dəvəquşu* sözü həm dəvəyə, həm də quşa bənzədiyi üçün bu cür adlandırılmışdır.

Beləliklə, yüzlərcə mürəkkəb söz və sintaktik əlaqələr dilə məxsus xüsusiyyətlər fonunda müxtəlif sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Balıq adlarının metaforik baxımdan tədqiqi də bu kontekstdə maraq oyadır. Belə ki, Nil çayının sakinlərindən *mormirus* adlanan balıq demək olar ki, balıqçıların toruna düşmür. Buna səbəb onun adamların gəlişini lap uzaqdan hiss etməsidir. Onu sahib olduğu uzun xortumlu çənəsinə görə *su fili* adlandırırlar.

Göründüyü kimi, aydın şəkildə metafora nümunəsinin olduğunun şahidi oluruq. Eyni zamanda maskulinliklə assosiasiya olunaraq, filə bənzədilir.

Dilimizdə işlənən *komet* sözü alınma söz olaraq, *uzunsaçlı* mənasında işlədilir. Qeyd edək ki, *kometes* yunan sözü olub, yuxarıda qeyd etdiyimiz mənəni daşıyır.

Görünən odur ki, bu söz daha çox qadın gender metaforası ilə markerlənmişdir. Qazla birlikdə yuxarı qalxan toz uzun saç forması əmələ gətirir. Bu baxımdan da həmin söz bu cür adlandırılmışdır. Digər bir misal Venera planeti ilə bağlıdır. Belə ki, qədim yunanlar *Tanrıların mərhəməti* mənasını verən Venera planetini onu uzun qıvrımsaçlı, başında gızılgülədən düzəldilmiş çələng, zərxərə paltarı olan gözəl, qamətli qadın kimi təsvir etmişlər. Bu söz də qadın metaforası ilə markerlənmişdir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində çoxlu sözlərdən ibarət metafora nümunələrinin müqayisəsi göstərir ki, *tülkü*, *soxulcan*, *tutuquşu*, *bulbul*, *ilan*, *meymun*, *xoruz* kimi sözlər çoxlu metaforik ifadələr yaratmaqla həm femininlik, həm də maskulinlik baxımından işlək xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məsələn: *She is a peacock in everything, but beauty*. Bu nümunədə erkək tovuz quşunun bütün mənfi xüsusiyyətləri olan boşboğazlıq, təkəbbür, diqqətə ehtiyacı olan, lakin bu davranışları əsaslandıracaq heç bir gözəlliyə malik olmayan qadına işarə edilir. Lakin elə sözlər vardır ki, *cock* – *davakar adam* mənasını bildirir. Amma *hen* – *ev qadını*, *qayğıkeş ana* mənasını verir. Məsələn: *Mother hen*.

Müasir Azərbaycan dilində *bülbül* sözü *bülbül kimi cəh-cəh vurmaq* kimi metaforik ifadə yaradır. Daha çox femininliklə xarakterizə edilir. Başqa dillərdən gələn *albatros*, *kenquru*, *şimpanze* və s. alınma sözlər müasir ingilis dilində özünəməxsus metaforik mənə yaratmışdır. Məsələn: *Albatros around ones neck* ifadəsinin mənası *dağıdıcı qüvvəyə malik bir qadını təmsil edir, eyni zamanda anlaşılmayan güclü bir fiquru* təmsil edir. Lakin Azərbaycan dilində qarşılığı *iti öldürənə sürüdərlər, kiminsə boynundan dəyirman daşı kimi asılmaq* ifadələri ilə uyğunluq təşkil edir.

Bundan əlavə, *ape* sözünə nəzər salsaq görürük ki, bu söz alınma söz kimi ingilis dilində daha çox kişi metaforalarında işlədilir. Məsələn: *the foolish emulation that makes one class ape another* – *Səfeh rəqabət ucbatından bir sinif digərini təqlid edir*. Digər bir misalda gender metaforası formalaşmışdır. Məsələn: *Don't ape this rotten youngster* – *Çalış bu tərbiyəsiz oğlana oxşamayasan*. Sonra isə bu metaforaların morfoloji yolla törəməsi inkişaf etməyə başlayır. Məsələn: *to monkey* – *avaralanmaq, oxşatmaq*, *to lionize* və s. *Gül kimi gözəl* metaforası da alınma sözün hesabına dildə hüquq qazanmış, metafora yaratmışdır. *Gül* sözü həm Azər-

baycan, həm də ingilis dilində femininlik metaforası kimi işlənmişdir. Çünki bu söz adətən yaraşıqlı, cazibədar, ağıllı, xoşsifət, xoşməramlı qadınlar üçün daha çox işlədilir. İngilis dilində gül adlarının da yaranma tarixi bu baxımdan maraqlıdır. Bəzi gül adları assosiativ bənzərliyə əsaslanır. Eyni zamanda məsələn, *bachelor buttons*, *the dandelion*. Sonuncunun mənşəyi *the teeth of a lion*, latınca *dens* – tooth + *leo* – lion, fransızca *dent de lion* kimidir. *as strong as a bull*, *as a ship among the wolves*, *to live like a cat and a dog*, *he is a good horse that never grumblers* – yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz, yaxşı arvadlı ev cənnətdir kimi ifadələr daha çox gender metaforalarının çərçivəsinə salınır, müvafiq markerlər ilə işarələnərək assosiasiya olunur. *A cock is valiant on his dunghill*, – Hər xoruz öz peyinliyində qoçaqdır; *Who bulls the cow must keep the calf* – ananın və uşağın qayğısına ata qalmalıdır, arvadı əri saxlar, pendiri dəri. Burada sözün meydana gətirdiyi gender metaforası kişilik xüsusiyyətinə malikdir. *Three woman and a goose make a market* – arvadların olduğu yer hay-küylü olar.

Göründüyü kimi, burada da gender metaforaları diqqət mərkəzindədir.

Qeyd etməliyik ki, alınmalar hesabına yaranan gender metaforalara nəzər salarkən digər dillərdən qədim german dilinə keçərək, integrasiya olunmuş, sabitləşmiş ən qədim alınmalara rast gəlmək mümkündür: *ape* – meymun, *buffalo* – camış, *cock* – xoruz. Ekzotik sözlər də bu qəbildəndir: *camel* – dəvə, *elephant* – fil, *peacock* – tovuz quşu, *shark* – köpək balığı, *skunk* – skuns və digərlərini bu siyahıya aid etmək olar. Məsələn: *as proud as a peacock* – Tovuz quşu kimi dəyanətli; *You cannot catch old birds with chaff* – qoca quşları tələ ilə tutmaq olmaz. *Bird* sözündən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu söz Hind-Avropa dilləri ilə əlaqəli olub, qədim alman dilində *bor*, alman dilində *empor* mənasını verir. Qədim Hind dilində *bhur* – tez-tez getmək, osetin dilində *burun*, *burd* – süzmək, yunan dilində *ornis*, latın dilində *orire* – qalxmaq mənasında işlədilir. İngilis dilində işlənən “*Like cow like calf*” atalar sözü dilimizə “*anasına bax qızını al, qırağına bax bezini* – anası gəzən budağı balası budaq-budaq gəzər” kimi ekvivalentlərlə tərcümə olunur. Burada gender metaforası qismində tərcümə nümunəsinə rast gəlirik. Eyni zamanda görürük ki, alınma söz qadın metaforası yaratmışdır. *A lupus* – *cannavar* sözü kişi gender metaforalarını yaradan sözlər sırasına daxildir. Ən çox kişi gender metaforası ilə markerlənmişdir.

Fransız mənşəli sözlərlə bağlı deyilənləri latın mənşəli sözlərə də şamil etmək olar. Məsələn, latın mənşəli *masculine* ingilis mənşəli *manly* sözünə nisbətən mücərrəd hesab edilir. *Manly* sözü isə özündə tərif emosional çalarını əks etdirir. Fransız *male* sözü də müqayisədə bu xüsusiyyətə malik deyil.

Leksik yolla yaranan sözlər ümumxalq danışiq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vasitələri (sözdüzəldici şəkilçi və sözlərin birləşməsi) dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas səbəblər olmuşdur. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır. Leksik yolla yaranan gender metaforaları dilə heç bir müdaxilə edilmədən daxil olur. Belə ki, bu sözlər ilkin formasını arxada qoyaraq, yeni mənə əldə etməyə başlayır.

Morfoloji yolla yaradılan gender metaforaları həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə töhfə verir. Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər, o cümlədən gender metaforaları iki və ya daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik, bir qismi də ayrı yazılır.

Qeyd edək ki, müxtəlif derivativ şəkilçilərin əlavə edilməsi, sözə yeni bir sifətin əlavəsi və s. gender metaforalarının yaranma mənbəyinə çevrilə bilirlər. Misallardan bunu aydın görmək olar: *dead cat* (fem., sing.), *teddy bear*, *little mouse* (fem., sing) və s.

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, gender metaforaları dilin lüğət fonduna öz töhvələrini verməkdə davam edir.

İşin elmi nəticəsi. Sözügedən tədqiqat işində gender metaforalarının yaranma yolları ilə bağlı vacib məqamlara aydınlıq gətirilir, ümumiləşdirmələr aparılır, mövcud elmi-nəzəri müddəalar nəzərdən keçirilir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi onun seçilmiş nümunələr əsasında təhlil edilməsi, araşdırmalara cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, leksik vasitələr fonunda adığedən mövzu ilə bağlı izahatlar təqdim edilir.

İşin təbii əhəmiyyəti. Araşdırmaya cəlb edilən mövzu orta və ali məktəblərdə həm dilçilik məsələlərinin təhlili və izahı baxımından, həm də tədqiqat işlərinin yazılmasında faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bem, S.L. Gender schema theory: a cognitive account of sex typing / S.L.Bem // Psychological Review, – 1981. № 88, – p. 354-364.
2. Carly, L.L. Gender, hierarchy, and leadership: an introduction / L.L.Carly, A.H.Eagly // Journal of Social Issues, – 2001. Vol. 57, – p. 629-636.
3. Crawford, M. Talking difference on gender and language / M.Crawford. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc., – 1997. – p. 34-43.
4. Crosby, F.J. The maternal wall / F.J.Crosby, J.C.Williams, M.Barnett // Journal of Social Issues, – 2004. – p. 45-57.
5. Leinbac, M.D. Bears are for boys: metaphorical associations in young children's gender stereotypes / M.D.Leinbac, B.E.Hort, B.I.Fagot // Cognitive development, – 1997. № 12, – p. 107-130.
6. Linqvospektr: [Elektron resurs]. URL: <https://linqvoskoptr.uz>.

M.A.Abdullayeva

The Ways of Forming Gendered Metaphors in Modern English

Summary

The article examines the development of gender metaphors in modern English. It explores the origins of this linguistic phenomenon in linguistics and provides clarifications on specific issues. It should be noted that gender metaphors have become particularly relevant in the context of contemporary research. Numerous studies exist in this area in the linguistic literature. The focus is on the roles of men and women. Given their category, the author draws on the opinions of various researchers. Additionally, selected examples are analyzed and their equivalents are provided.

Keywords: *gendered metaphors, language phenomenon, knowledge, cognitive activity, approach*

M.A.Абдуллаева

Пути формирования гендерных метафор в современном английском языке

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования гендерных метафор в современном английском языке. Исследуются способы возникновения данного языкового явления в лингвистике, вносятся разъяснения по отдельным вопросам. Следует отметить, что гендерные метафоры в контексте современных исследований приобрели особую актуальность. В этом направлении в лингвистической литературе существует множество исследований. При этом в центре внимания находятся роли мужчины и женщины. С учетом их категории автор опирается на мнения различных исследователей. Кроме того, анализируются отобранные примеры и указываются их эквиваленты.

Ключевые слова: *гендерные метафоры, языковое явление, знание, когнитивная деятельность, подход*

Rəyçi: b.m., f.f.d. S.Səlimova
Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2026

S.S.ABDULLAYEVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

e-mail: Samina.abdullayeva.80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6540-3036>**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.2.010

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSLİK BİLDİRƏN (ANTONİM VƏ ENANTIOSEMİK) VAHİDLƏRİN NORMASI

Xülasə. Antonim sözlər və enantiosemik vahidlər dillərarası universal səciyyəli lingvistik elementlərdən ibarətdir. Bu tipli söz qrupları bütün dillərdə özünəməxsus göstəricilərə malikdir. Həm antonim və həm də enantiosemik vahidlər insan təfəkküründə ziddiyyətlərin anlaşılması prosesinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Hər iki söz qrupunun semantik-lingvistik hədəfi əkslik bildirmək funksiyasından ibarət olsa da onların qrammatik və məntiqi statusu bir-birindən fərqlənir. Belə ki, antonimlər müstəqil cütlük təşkil edə bildiyi halda enantiosemik vahidlərdə əks mənalılıq sözün öz daxilindən baş qaldırır. Yəni eyni söz daxilində zidd mənalının mövcudluğu anlaşılır. Bu da insan təfəkküründə eyni düşüncənin əks tərəflərinin qavranılması nəticəsi kimi özünü göstərir. Antonim və enantiosemik vahidlərin daxili norma prinsipləri də bu hadisənin təzahürü ilə bağlı olur. Antonim cütlüklərinin həm ana dili və həm də alınmalar hesabına baş verməsi mümkündür. Enantiosemik vahidlərin meydana gəlməsi isə birbaşa ana dili sözlərinin daxilində müşahidə edilir. Bu isə mental anlayışların təfəkkürdə ziddiyyətlə qavranılmasının nəticəsidir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər antonim və enantiosemik vahidlərin qrammatik-semantik və məntiqi-psixoloji norması kimi bərqərar olunur.

Açar sözlər: antonimiya, enantiosemiya, təfəkkür, ziddiyyət, kontrast

Dildə antonim sözlərin də özünəməxsus mövqeyi və xüsusi norması vardır. Antonim sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, *ant* – əks, *zidd*, *onoma* – söz tərkibləri üzrə formalaşmışdır. Antonim sözlərin meydana gəlməsi insan təfəkküründə ziddiyyətlərin anlaşılması, dərk olunması, yaxşı ilə pisin qavranılması proseslərinin nəticəsidir. İnsan təfəkküründə ətraf aləmə məxsus əksliklərin duyğuya çevrilməsi bir-birinə əks və zidd mənalı sözlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. H.Həsənov yazır ki, “Sözün dialektikası təfəkkürün gerçək varlığı, insanların həyat təcrübəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Antonim sözlər üçün mənanın ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradigmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, məna əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər. Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki – əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır” [11, s.5]. Həyat, təbiət birmənalı, birarxalı istiqamətə malik deyildir. Burada qarşılıqlı ziddiyyətlər daimi və dialektik əlaqə mühiti yaratmış və kontrastları inkişafın əsas istiqamətlərdən birinə çevirmişdir. Bu təbiətin qanunudur və heç nə ilə inkar oluna bilməz. Bunların duyumu, qavranılması və mənimsənilməsi isə insan cəmiyyətində baş verən ictimai-qarşılıqlı kommunikasiyaların sözlə ifadəsi prosesində antonim tipli dil vahidlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. S.Cəfərov yazır ki, “Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əks mənalı anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsi ilə şərh edilir. antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır” [10, s.35]. Beləliklə, görünür ki, ziddiyyətli əşya və hadisələri adlandıran sözlər də məna etibarlı ilə ziddiyyət anlayışı bildirir. Buradan məlum olur ki,

antonim sözlərin norması qarşılıqlı ziddiyyət, əkslik, kontrastlılıq anlayışı bildirməsindən ibarətdir. Əks halda qarşılaşan sözləri antonim adlandırmaq mümkün deyildir. M.Məmmədova bununla əlaqədar antonimlər barədəki mülahizəsini lakonik şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edir: “...*Bu fikri qısa olaraq belə şərh etmək olar ki, antonimlər kəmiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir*” [16, s.24]. Antonimlər həyatda, təbiətdə, hadisə və proseslərdə, eləcə də qarşılıqlı kommunikasiya şəraitində ziddiyyətli anlayışların ifadəsinə xidmət etdiyi kimi bədii mətnlərdə də hadisələrin təsviri, personajların obrazlaşdırıcılığı və təbiət kontrastlarını canlandırmaq baxımından üslubi fiqur səciyyəsi daşıyır. Bədii üslubda sənətkarların obraz yaratma təxəyyülünə görə həm təzadlı və həm də təzadlı olmayan sözlərdən mətni antonimlik yaradılması imkanlarına rast gəlmək olur [6, s.144]. Bu halda antonimlərə dair leksik-semantik normalılıq pozulmuş olsa da əks anlayışlı mənzərə yaradılması ilə üslubi antonimik baş verir. Bu qayda üzrə məndə paradoks yaradılır ki, bu da bədii üslubi antonimlik baxımından maraq doğurur [6, s.144]. Bədii üslub sənətkarın elə bir təxəyyül aləminin canlandırıldığı lövhədir ki, burada antonim olmayanlar da ifadə tərzində antonimliyə çevrilə bilər. Həmçinin, nisbi əkslik müşahidə edilən sözlərin özündə də antonimlik təəssüratı yaratmaq mümkün olur. Bu xüsusiyyətlər X.Səfərlinin bir məqaləsində belə ifadə edilir. Məsələn, M.Ə.Sabirdən nümunə gətirilən – “*Əhli-viddan verdiyi qismət halal olsun sənə*”, “*Doğrudan da, Məmdəli, qeyrət halal olsun sənə*”; misrasındakı “*halal olsun sənə*” ifadəsi əks mənada işlədilir və “*halal olmasın sənə*” anlayışı üzrə sarkazm kimi işlədilir. Yəni “*haram olsun sənə*” kimi başa düşülür. Həmçinin, N.Xəzridən gətirilən bir misradakı *yad* və *doğma* sözlərində müşahidə edilən nisbi əksliklə məndə ziddiyyət anlayışı yaradılır [24, s.11]. Antonimlərin potensialı yalnız leksik-semantik nominasiya üzrə anlaşılan əks və ya zidd mənalı sözlərlə məhdudlaşmır, burada situasiyaya, mətnə, yanaşma tərzinə, o cümlədən, üsluba dair baş verən antonimlərin mövcudluğu da istisna deyildir. Belə antonimlərin dildə *kontrar*, *kontradiktor*, *vektor*, *konservativ* və *enantiosemitik* qrup təşkil etməsi də istisna deyildir [7, s.13]. Ümumiyyətlə antonimlərə dair aparılan tədqiqatlarda onların dildə işlədilməsi ilə bağlı ümumi fikir və mülahizələr ondan ibarətdir ki, leksik-semantik söz qruplarının bu növü qarşılıqlı ünsiyyətdə və ictimai kommunikasiyalarda bir qayda olaraq əks və zidd mənalıların ifadəsinə xidmət etdiyi kimi, bədii personajlara dair obrazlılıq, təbiət hadisələrində rəngarəng kontrast mənzərə yaradılmasında üslubi əhəmiyyət kəsb edir [17, s.63-64; 23, s.21-23]. Bədii mətnlərdə antonim sözlər rəngarəng bir poetik mənzərə yaradır. Sənətkar təxəyyülü norma baxımından leksik-semantik mənaya görə antonim olmayan sözlərə də əks mənalılıq yaratmaqla məndə bədii kontrast yaradır. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

*Düynülü sözlərdən heç gəlməz xoşum
Aydın həqiqətdir mənim fəlsəfəm
Vətənə, millətə, qardaş ellərə
Dərin məhəbbətdir mənim fəlsəfəm.
Mənasız ədavət nəyimə gərək
Dər gündə mal-dövlət nəyimə gərək
Acizlik, ətalət nəyimə gərək
Hünərdir, cürətdir mənim fəlsəfəm [21, s.17].*

*Zəhmətsiz bir ömrün nə mənası var?
İnsana zəfərsiz yaraşmaz viüqar
Qardaşa, yoldaşa, dostə etibar
Düşməne nifrətdir mənim fəlsəfəm [21, s.18].*

*Bəsdir bu qədər gəzdin, dedim özüm-özümə
Gecə görəsən qulaq asacaqmı sözümə?
Gecənin qulağına “Gündüz gəlir, qaç!” – dedim
– Sevgilim, günəş doğur, pəncərəni aç! – dedim [21, s.20].*

*Saysız qəhrəmanların
Qurub-yaradanların
Qocasında, gəncində bu sadə insanların
Şöhrət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin! [21, s.21].*

*Çarəsiz dərdlərə çarə etməyə
Quşu vurub həm imdada etməyə
Həyatı ağ, nə ki qara etməyə
Sərf etdiniz hər zamanı, cavanlar [27, s.17].*

*Yenə gördüm səni, Dilcan dərəsi
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir
Ömür dedikləri bir karvan yolu
Nə canlar gedərək nə canlar gəlir [27, s.50].*

*Axşam-sabah çeşmə sənin başına
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır [3, s.27].*

*Fərhad gördü, sevdi Şirin camalın
Şirin dost əlindən şirin camalım
Şirincə dövlətim, şirincə malım
Axır zəhrimara döndü, nə döndü! [3, s.31].*

Bu nümunələrdəki *dost-düşmən*, *gecə-gündüz*, *qoca-qənc*, *ağ-qara*, *getmək-gəlmək*, *axşam-sabah* sözləri mənə etibarı ilə leksik-semantik antonimlər hesab olunur, çünki bu cütlüklərdə bilavasitə kontrast yaradan anlayışlar əks olunur. *Düynülü-aydın*, *acizlik,ətalət-hünər-cürət*, *qardaş-yoldaş-düşmən*, *şirin-zəhrimar* sözləri isə birbaşa kontrast bildirmir. Ona görə də bu yanaşmalar leksik-semantik antonim hesab olunmur və sabit norma sayılmır. Yalnız sənətkarın bədii təxəyyülündə bu sözlər kontrast təəssüratı yaradır, ona görə də ancaq mətn daxilində sərbəst norma hüququ daşıyır. Buradan göründüyü kimi Azərbaycan dilində kontrast anlayış yaratmaq potensialı güclüdür və bu zənginlik həm sabit və həm də ixtiyari, qeyri-sabit normaya malik nümunələrdə nitqin canlandırılmasına xidmət edir. Antonim sözlərdə əks mənalar sözdən kənarda olduğu üçün onların da tərkibində alınmaların mövcudluğu istisnasızdır.

Antonimlərin bir növü də daxili əks mənəliliklə səciyyələnən bir qrup sözlərdən ibarətdir ki, onlar dilçilik ədəbiyyatında *enantiosemiya* adlandırılır. *Enantiosemiya* termini də mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, *enantios* – qarşı, əks, *sema* – işarə sözlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. *Enantiosemiya* adı altında o sözlərdən bəhs edilir ki, onlar bir sözün daxilində əks qütbləşmə yaratmış olsunlar. *Enantiosemik* sözlər bu cəhətdən antonimləri xatırladır. Lakin omonimlərdə açıq və ya gizli yaxın mənəlilik olduğu halda *enantiosemik* vahidlər daxilindəki anlayışlar əks qütblüdür. Yəni bir söz daxilində sanki əks qütblər birləşir. Bu mənada, *enantiosemik* sözlər təbiətdə, həyatda, insan təfəkküründə, ətraf maddi aləmdə ziddiyyətlərin qovşağı mövcud olduğu kimi, təbiətdən yaranmış sözlərin daxilində də əksliklərin təəcəssümü kimi müəyyən anlayışların yerləşməsi təəcəbblü deyildir. *Enantiosemiya* hadisəsi ilə bağlı xüsusi

tədqiqatlar Azərbaycan dilçiliyində müəyyən dərəcədə azlıq təşkil edir. Lakin antonimlərlə bağlı aparılan tədqiqat işlərində müəyyən fikir və mülahizələr söylənmiş, müvafiq faktik nümunələr təhlil edilmişdir. E.Niftəliyevanın bir məqaləsində enantiosemik sözlərin ayrı-ayrı nitq hissələrindəki nümunələrinə aid misallar verilmiş və təhlil edilmişdir [18, s.137-139]. E.Niftəliyevanın başqa bir məqaləsində də enantiosemiya hadisəsi leksik-semantik bir qrup kimi araşdırılaraq təhlil edilir [19, s.4-6]. Enantiosemiya hadisəsi dildə təsadüfi yaranmamışdır, təbiətdəki əşya və hadisələrin daxilində mövcud olan əksliklərin insan təfəkküründə qavranılması, duyumu və inikası nəticəsində, ziddiyyətlərin bir söz daxilində anlaşılməsi sayəsində meydana gəlmişdir. Daxili ziddiyyətlərin bizdən asılı olmayaraq təbiətdə mövcudluğu vaxtı ilə alman filosofu İmmanuel Kant (1724-1804) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu İ.Kantın idrak fəlsəfəsində “şey-özündə” kimi şərh edilirdi. Onun təsəvvürünə görə “*Əşyalar özliyiində dərkedilməzdir, biz yalnız təzahürləri dərk edirik*”. Bu da İ.Kantın agnostisizm düşüncəsinin əsasını təşkil edirdi [23, s.139]. Ancaq onu demək lazımdır ki, təbiətdəki dərkedilməzliklər birdən-birə yox, insan intellektinin inkişafı səviyyəsinə uyğun olaraq açılır, anlaşılır, dərk olunur və idrak prosesində açılan anlayışlar yenə də insan təfəkküründə söz emalına çevrilərək müvafiq informasiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Məhz enantiosemik tipli sözlərin formalaşması da bu prosesin baş vermə mərhələsinin məhsuludur. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ barədə hələ keçən əsrdə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla əlaqədar Z.İ.Budaqovanın enantiosemiya barədəki bir məqaləsinin adını xatırlatmaq olar. Məqalədə *bağlamaq* (açmaq – su bağlamaq – açmaq), *buraxmaq* (daxil etmək, ayırmaq), *ayaqlanmaq* (tapdanmaq – ayağa qalxmaq) kimi sözlərə məxsus daxili ziddiyyət anlayışları təhlil edilir [8, s.56-57]. A.Ələkbərov Azərbaycan dilindəki sadə feillərin leksik-semantikkası ilə bağlı aparıldığı tədqiqatda məsələni bir qədər də genişləndirmiş və daha yeni nümunələr üzərində təhlil aparmışdır. Burada *keçirmək* (ötürmək-söndürmək), *yanmaq* (yanmaq, işıqlanmaq-sönmək, xarab olmaq), *qaytarmaq* (qusmaq-borcu qaytarmaq), *düşmək* (eşqə düşmək, həvəsə düşmək-gücdən düşmək) kimi sözlərin ətraflı izahı diqqəti cəlb edir [2, s.100-122].

Enantiosemik vahidlərin öyrənilməsi, həmçinin, nitq mədəniyyəti baxımından araşdırılması xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtəhsil məktəblərində leksik-semantik söz qruplarının öyrədilməsi zamanı enantiosemik vahidlər barədə məlumat verilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin və dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyi də əlbəttə ki, istisna sayılmır [1, s.9-10].

Rus dilçiliyində enantiosemiya məsələsi ilə L.A.Novikov, A.V.Superanskaya, A.A.Ufimtseva və digər görkəmli mütəxəssislər məşğul olmuş, bu tipli dil vahidlərinin formalaşması, leksik-semantik təbiəti və dildəki mövqeyi barədə ətraflı məlumat vermişlər [20, s.87-89; 25, s.304; 26, s.191-192].

Enantiosemiya hadisəsinin araşdırılması, tədqiqi və təhlili demək olar ki, müasir dilçilikdə artıq aktual bir mövzuya çevrilmiş və mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hazırda bu sahədə ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən geniş tədqiqat işləri aparılır [14, s.17-20; 15, s.633-634; 19, s.512]. Əksliklər təbiətin bir elementi kimi insan psixologiyasına da mənsubdur. İnsan daim nəyi? necə? düşüncəsi ilə əksliklər mühitindən kənara çıxmağa çalışır. Lakin bu psixoloji vəziyyət hər hansı bir sözə, inama, ümidə möhtac olur. M.Nağıyeva Ulu Öndər Heydər Əliyevin ecazkar nitqlərindən bəhs edərkən göstərir ki, insanların həyatda ümid və ümitsizlik dilemması qarşısında qaldığı məcburi qaçqın-köçkünlük illərində Ümummilli liderin nitqləri onlarda daxili bir inam yaradırdı; bu inam onlardakı depressiyanı, ruh düşkünlüyünü aradan qaldırırdı, gələcəyə ruhlandırırdı, sarsıntılardan uzaqlaşdırırdı. Burada sözün sehri daxili əkslik və ziddiyyətlərə qalib gəlirdi. Bu da insanlarda yaratdığı qələbə əzminin müjdəsinə çevrilirdi [12, s.295-296]. Beləliklə, inamlı söz psixoloji enantiosemiyanın qaranlıq guşəsində parlaq bir işıq yandırmış olurdu. Enantiosemik vahidlər omonimlər kimi daxili mənalılıqla səciyyələndiyi üçün bunlar da milli dil qaynaqları üzərində formalaşır. Yəni buraya alınma sözlərin müdaxiləsi baş vermir. Bu ona görədir ki, enantiosemiya hər bir dilin özünə-

məxsus semantik qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bu mənada Azərbaycan dilinin enantiosemiya söz qruplarının əsas norması onun ana dilinə məxsus olması və bir sözün daxilində mənə qütbləri yaradılması ilə ölçülür. Belə sözlər Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində də qeydə alınmışdır. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Ayaqlanmaq- tapdalanmaq- dirçəlmək, canlanmaq.

1) “*Tapdalanmaq, tapdalanıb əzilmək, ayaq altında əzilmək, əzişdirilmək, ayaq altına salıb döyülmək*;

2) *Ayağa qalxmaq, yerimək.* “...balaca obalar sanki yerindən tərpənib ayaqlanmışdı. S.Rəhimov” [4, s.175].

Basmaq – təzyiq etmək, üstündən sıxmaq, ayaqlamaq; əzmək: “*Faytonçu atları saxlaya bilməyib Nuraiddini basdı*” (S.S.Axundov); *qalib gəlmək:* “*Uzun pəhləvan balacanı basdı*” [4, s.227].

Keçinmək – dolanmaq, yaşamaq – ölmək, canını tapşırmaq. – “*Kərim baba naxırı saxladığı, otardığı üçün aldığı cüzi aylıq ilə keçinirdi*” (A.Şaiq); “*Amma anam onların köçməyini eşitcək qurtaracaq, yaqin bil ki, haman dəqiqə keçinəcək*” (C.Məmmədquluzadə) [4, s.654];

Keçirmək – həyata keçirmək, mövcud olmaq; söndürmək: “*Əkin kampaniyası keçirmək*” [4, s.654]; *İşıq söndürmək.* “*Telli lampasını keçirib yatağına uzanmışdı*” (S.Hüseyn) [4, s.655].

Yanmaq: - işıq vermək, parlaqlıq vermək- yanıb xarab olmaq, qaralmaq: “*Qaş qaraldı, Tiflisin bütün işıqları yandı*” “*Aşiq Qərib*” [5, s.526]. “*Qəzvinin ətrafında suyun qutluğu cəhəti ilə əksəri-məhsulat yanıb əmələ gəlməmişdi*” [5, s.526].

Yaman: yaxşı-pis: “*Yaman qoçaqdır*”, “*Yaman çalışır*” [5, s.518]; “*Saldız axırda yaman hala məni*” (M.Ə.Sabir) [5, s.518];

Əksqütblü sözlərdən bədii nümunələrdə də üslubi rəngarənglik yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu halda onlar ixtiyari nitq aktı üzrə sərbəst normaya malik olur.

*Qol çırmayıb sən tarlaya çıxanda
Səs yayılır hər mahala Sürəyya!
Ağ pambığı becərəndə yığanda
Gəlməyəsən heç zaval, Sürəyya [9].*

*Sənə könül bağladım
Çaylar kimi çağladım
Mən səni bir duyğu tək
Ürəyimdə saxladım [8].*

*Bu dünyada üç şey başa bələdir
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at
İstəyirsən qurtarasan əlindən
Birini boşla, birini boşla, birini sat [3, s.105].*

Bu nümunələrdəki *tarlaya çıxanda* ifadəsi əslində çıxmaq yox, daxil olmaq (tarlaya girmək), *könül bağlamaq* ifadəsi bağlamaq yox açmaq (könül açmaq) anlayışı bildirir. Sonuncu bənddəki *yaman* sözü ancaq pis, yarıtmaz, yararsız mənası bildirir, hərçənd *yaman* sözü həm də *yaman oxumaq, yaman işləmək, yaman danışmaq* kimi pafoslu ifadələrdə yaxşı, üstün, layiqli anlayışını bildirir. Aparılan təhlil nəticələri onu deməyə əsas verir ki, həm antonimlərin və həm də enantiosemik vahidlərin semantik-linqvistik hədəfləri eynidir, yəni onların hər ikisi əks mənə bildirir. Lakin bu söz qruplarının qrammatik statusu fərqlidir. Antonimlər müstəqil olaraq zahiri cütlük yaratdığı halda enantiosemik vahidlər faktiki cütlük yaratmır, onların əks mənəlilikləri daxildən qaynaqlanır.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, həm antonimlər həm də enantiosemik vahidlər insan təfəkküründə ziddiyyətlərin anlaşılması prosesinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Onların semantik hədəfi əkslik bildirmək olsa da, qrammatik statusları fərqlidir çünki antonimlər müstəqil zahiri cütlüklər yaradır enantiosemik vahidlərdə isə əkslik sözün daxilindən qaynaqlanır. Antonim cütlükləri həm ana dili həm də alınma sözlər hesabına yarana bildiyi halda enantiosemiya birbaşa ana dili sözlərinin daxili semantik qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Beləliklə, Azərbaycan dilində kontrast anlayış yaratmaq potensialı həm sabit həm də ixtiyari normalı nümunələrdə nitqin canlandırılmasına xidmət edir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi dilçilikdə əkslik bildirən vahidlərin yəni antonimiya və enantiosemiya hadisələrinin təkcə leksik-semantik deyil həm də psixoloji və fəlsəfi müstəvidə kompleks təhlili ilə xarakterizə olunur. Burada antonimlər və enantiosemik vahidlər üçün sabit və sərbəst norma anlayışları fərqləndirilmiş bədii mətndə sənətkar təxəyyülü sayəsində antonim olmayan sözlərin belə kontekstual əkslik yaratma mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Enantiosemiya hadisəsi omonimiya ilə müqayisə edilərək onun daxili əks qütbləşməyə əsaslanan spesifik semantik quruluşu Azərbaycan dili materialları əsasında sistemləşdirilmişdir.

Təbiiqi əhəmiyyət. Məqalənin nəticələri ümumtəhsil məktəblərində leksik-semantik söz qruplarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin nitq mədəniyyətinin və dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Eyni zamanda bu tədqiqat Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinin təkmilləşdirilməsi və enantiosemik sözlərin məna qütblərinin daha dəqiq işarələnməsi üçün leksikoqrafik baza rolunu oynayır. Bədii mətnlərin təhlili və sənətkar təxəyyülündə yaranan üslubi antonimlik faktlarının öyrənilməsi üçün metodoloji mənbə kimi istifadəsi mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, S. Ümumtəhsil məktəblərində derivatoloji qaydaların öyrədilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması vasitəsi kimi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə dokt. diss. avtoref. / – Bakı, – 2015. – 25 s.
2. Алекперов, А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке / А.К.Алекперов. – Баку: ЭЛМ, – 1983. – 159 с.
3. Aşıq Ələsgər. Bütün əsərləri / Aşıq Ələsgər. – Bakı: OL MMC, – 2014. – 504 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. – 2006. – 744 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 4. – 2006. – 712 s.
6. Babayev, C. Omonim, sinonim və antonimlərin üslubi imkanları / C.Babayev // Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər, – 2024. № 1, – s. 143-145.
7. Bayramova, G. Şəkil və məna söz qrupları (İtalyan və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə dok. diss. avtoref. / – Bakı, – 2016. – 24 s.
8. Будагова, З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке / З.И.Будагова // Известия АН Азерб. ССР (серия лит., языка и искусства), – Баку: – 1977. № 4, – с. 55-59.
9. Cəbarzadə, Z. Sürəyya: [Elektron resurs]. URL: <https://genius.com/Abbas-bagirov-Suryya-lyrics>.
10. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə] / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, h. 2 (Leksika). – 2007. – 192 s.
11. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / H.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 168 s.
12. Hüseynova, M. Missiya / M.Hüseynova. – Bakı: ADPU nəşri, – 2019. – 366 s.
13. Kürdoğlu, H. Dolanaram başına: [Elektron resurs]. URL: <http://minbirmahni.blogspot.com/2020/05/dolanaram-basina-mahni-sozlarisarki.html>.
14. Маркова, Е.М. О причинах и проявлениях энантиосемии в русском языке в межславянском аспекте / Е.М.Маркова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, – 2010. № 4 (2), – с. 631-635.
15. Махмутова, Л.Р. Основные типы энантиосемии в современном русском языке: / автореф. дисс. канд. филол. наук / – Казань, – 2009. – 25 с.
16. Məmmədova, A. Aciz “Divan”ında işlənən antonimlərin semantikasi / A.Məmmədova // Filologiya məsələləri, – 2024. № 1, – s. 62-67.

17. Məmmədova, M. Antonimlərin leksik-semantik kateqoriya kimi / M.Məmmədova // Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2018. № 1, – s. 24-27.
18. Niftəliyeva, E.G. Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi – sözlərin qrammatik qütbləşməsi kimi / E.G.Niftəliyeva // Linqvistika problemləri, – 2020. c. 1, № 3, – s. 134-142.
19. Niftəliyeva, E.G. Enantiosemiya hadisəsinin leksik-semantik mahiyyəti / E.G.Niftəliyeva // Elmi iş (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal), – 2019. № 05 (6), – s. 4-7.
20. Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л.А.Новиков. – Москва: Изд-во Московского ун-та, – 1973. – 290 с.
21. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / S.Rüstəm. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. – 2005. – 256 s.
22. Rüstəmov, Y. Fəlsəfinin əsasları / Y.Rüstəmov. – Bakı: Nurlar, – 2007. – 504 s.
23. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin Şimal-Qərb bölgəsi şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə dokt. diss. avtoref. / – Bakı, – 2024. – 31 s.
24. Səfərli, X.O. Ziddiyyət anlayışının dildə ifadə formaları / X.O.Səfərli // Elmi iş (beynəlxalq elmi jurnal), – 2020. № 3 (52), – s. 10-12.
25. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: Наука, – 1973. – 366 с
26. Уфимцева, А.А. Слово в лексико-семантической системе языка / А.А.Уфимцева. – Москва: Наука, – 1968. – 272 с.
27. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. – 2005. – 264 s.

S.S.Abdullayeva

**The Norm of Units Expressing Opposites (Antonyms and Enantioseemics)
in the Azerbaijani Language
Summary**

Antonyms words and enantiosemic units consist of linguistic elements of universal interlingual character. These groups of words have its own characteristics in all languages. Both antonyms and enantiosemic units are formed as a product of the process of understanding contradictions in human thinking. Although the semantic-linguistic goal of both word groups is the function of expressing opposites, their grammatical and logical status differ from each other. Thus, while antonyms can form an independent pair, in enantiosemic units the opposite meaning arises from within the word itself. That is, the existence of opposite meanings within the same word is understood. This also manifests itself as a result of the perception of opposite sides of the same thought in human thinking. The internal normative principles of antonyms and enantiosemic units are also related to the manifestation of this phenomenon. It is possible for antonym pairs to occur both in the native language and at the expense of borrowings. The formation of enantiosemic units is observed directly within the native language words. This is the result of the contradictory perception of mental concepts in thinking. The mentioned features are established as the grammatical-semantic and logical-psychological norm of antonymic and enantiosemic units.

Keywords: *antonymy, enantiosemy, thinking, contradiction, contrast*

C.C.Абдуллаева

**Норма единиц, выражающих антонимы (антонимы и энантиосемии)
в азербайджанском языке
Резюме**

Антонимы и энантиосемические единицы представляют собой языковые элементы универсального межъязыкового характера. Этот тип словосочетаний имеет свои особенности во всех языках. И антонимы, и энантиосемические единицы формируются как продукт процесса понимания противоречий в человеческом мышлении. Хотя семантико-лингвистическая цель обеих групп слов – функция выражения противоположностей, их грамматический и логический статус различаются. Так, в то время как антонимы могут образовывать независимую пару, в энантиосемических единицах противоположное значение возникает из самого слова. То есть, существование противоположных значений в одном и том же слове понимается. Это также

проявляется в результате восприятия противоположных сторон одной и той же мысли в человеческом мышлении. Внутренние нормативные принципы антонимов и энантиосемических единиц также связаны с проявлением этого явления. Антонимические пары могут встречаться как в родном языке, так и за счет заимствований. Формирование энантиосемических единиц наблюдается непосредственно в словах родного языка. Это результат противоречивого восприятия ментальных понятий в мышлении. Указанные особенности установлены как грамматико-семантическая и логико-психологическая норма антонимических и энантиосемических единиц.

Ключевые слова: антонимия, энантиосемия, мышление, противоречие, контраст

Rəyçi: dos. H.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 19.03.2026

K.A.ALIRZAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail:kalirzayeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-7345-4976>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.018

DİLİN FONETİK SƏVİYYƏSİNDƏ İNTERFERENSİYANIN ROLUNA DAİR

Xülasə. Məqalə müasir dövrümüzdə ünsiyyət zamanı müxtəlif sistemli dillərdə danışqda baş verən interferensiya hadisəsinə həsr olunmuşdur. İnterferensiya hadisəsi ilə bağlı fikirlər araşdırılmış və bu hadisənin dilin fonetik, leksik, qrammatik qatlarında izahına cəhd edilmişdir. Dilin fonetik qatında azərbaycan dilində danışan insanların ingilis dili fonemlərinin tələffüzü zamanı etdikləri səhvlər araşdırılır və nümunələrlə əsaslandırılır. Aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin tələffüz normalarına riayət etmək üçün dil öyrənmənin ilkin mərhələsindən bu dilin fonemlərinin artikulyator-akustik xüsusiyyətlərinə vərdisş olunmalıdır.

Açar sözlər: interferensiya, fonetik, qrammatik, leksik, artikulyator, akustik

Məlumdur ki, xarici dilin mənimsənilməsi ana dili ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir. Mənimsənilən yeni dil öyrəncinin artıq mənimsəmiş olduğu ana dili ilə qarşılıqlı təsirə məruz qalır. Xarici dil normalarının mənimsənilməsi ana dilinin fonetik, qrammatik və leksik sistemləri ilə qarşılıqlı təsirə məruz qalır. Aydındır ki, xarici dili öyrənən şəxs ilk növbədə müəyyən tələffüz vərdişlərinə yiyələnməlidir. Buna isə öyrənilən dil ilə ana dilinin müqayisəsi nəticəsində nail olmaq olar. Sistem və struktur cəhətdən ingilis dili ilə Azərbaycan dili fərqlidirlər. Ona görə də ingilis dilini xarici dil kimi öyrənil, bu dildə danışan azərbaycanlılar müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər və bu çətinliklər dilin leksik, fonetik və qrammatik sahələrini əhatə edir. İngilis dilində hətta sərbəst danışan azərbaycanlıların danışığında da interferensiya prosesinin nəticəsi olan tələffüz səhvlərinə yol verilir. Ünsiyyət prosesində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır. Ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri xarici dilin tələffüz normalarına təsir edir və nəticədə bir sıra səhvlər ortaya çıxır. “İnterferensiya” sözü latın dilindən keçmə sözdür “inter” qarşılıqlı və “ferio” isə zərbə vururam deməkdir. İnterferensiya hadisəsi dilçilik, sosiolinqvistika, psixolinqvistika və xarici dillərin tədrisi metodikasında öyrənilir. Bu termini dilçilik elminə ilk dəfə V.Vaynrayx gətirmişdir. O, xarici dilin öyrənilməsində kontaktda olan dillərin bir-birinə təsir etdiyini və bu təsirin qaçılmaz olduğunu bildirir. Onun fikrincə, ikidillilik şəraitində danışanın nitqində normadan yayınmalar müşahidə olunur. Bu hadisəni də V.Vaynrayx interferensiya hadisəsi kimi qeyd edir [2, s.26].

V.Vaynrayxın fikrincə, fonetik səviyyədə interferensiya danışan və ya dinləyən iki müxtəlif dilin səslərini həm əmələgəlmə, həm də səslənmə baxımından eyniləşdirir. İnterferensiya hadisəsinin səbəbləri dillərin müqayisəli öyrənilməsində daha çox aydın olur. İnterferensiya hadisəsi yaranışına görə dilin sistemi ilə bağlı olsa da, bu hadisə özünü danışqda göstərir.

Xarici dili öyrənərkən ana dilinin sistemi tələffüzə bilavasitə deyil, uyğun vərdiş və bacarıqlar vasitəsilə təsir göstərir. Xarici dilə yiyələnməkdə fonetik interferensiya ilə yanaşı, dilin leksik və qrammatik interferensiyasının da xüsusiyyətlərini, baş vermə səbəblərini bilmək, onun aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək xüsusi önəm kəsb edir. İngilis dilində danışan azərbaycanlılar ana dilinin təsiri altında leksik səviyyədə interferensiya səhvlərinə yol

verirlər. Məsələn, “Mən musiqi ilə maraqlanıram” cümləsində “ilə” bağlayıcısı işləndiyinə görə, “I am interested with music” deyirlər. Ancaq biz bilirik ki, əslində “maraqlanmaq” ifadəsi ingilis dilində “to be interested in” kimi işlənir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik quruluşunda da fərqlər vardır. Hər iki dildə qrammatik kateqoriyaların miqdarı, onların semantik sərhədləri və istifadə imkanları bir-birinə uyğun gəlmir. Söz sırası və onların funksiyaları fərqlənir. İnterferensiya dilin qrammatik sistemini təşkil edən qrammatik vahidin dəyişməsi, işlədilməsi, yerləşdirilməsi qaydalarının pozulması şəklində baş verir. Qrammatik interferensiyada söz sırasının pozulması, ön şəkilçilərin buraxılması, köməkçi feillərin buraxılması ilə rast gəlinir. Məsələn, “O deyir ki, vaxtında gələcək” – “He says that he come time”, “in” və “will” köməkçi feil və ön şəkilçinin buraxılması qrammatik səhvə gətirir. Beləliklə, cümlə qrammatik interferensiyaya uğramışdır. İngilis dilində danışarkən azərbaycanlı öyrəncilərin çox vaxt etdikləri səhvlərdən biri də, “I live in Bakı” əvəzinə “I live Baku” və ya “I ask you” əvəzinə “I ask from you” işlətmələridir. Bu nümunələrdən də aydın olur ki, interferensiya hadisəsi dilin təkcə fonetik səviyyəsində deyil, həm də leksik və qrammatik qatlarında özünü büruzə verir.

Fonetik interferensiya baş verərkən, ikinci dilin tələffüzündə ana dilinin təsirindən irəli gələn qüsurlar özünü göstərir. Ünsiyyət prosesində interferensiyaya daha çox nitq səsləri məruz qalır. Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə ingilis dilinin fonetik sistemini tutuşdurduqda, ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri ingilis dilinin tələffüz normasına təsir edir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır. Beləliklə, interferensiya dil normalarının pozulması deməkdir. L.V.Şerbaya görə, canlı danışqda adətən düşündüyümüzdən xeyli müxtəlif miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur. O, cürbəcür səslər dedikdə interferensiyaya işarə edir [7, s.18].

Azərbaycan dilinin prosodik xüsusiyyətlərindən irəli gələn intereferensiya yaradacaq səhvləri prof. F.H.Zeynalov aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmağın mümkün olduğunu qeyd edir:

1. Söz vurğusunun təbiətindən, lokallığından və dərəcəsiindən irəli gələn səhvlər;
2. Bərabər səviyyəli və ikinci dərəcəli vurğunun zəifləməsi, yaxud tamamilə düşməsi;
3. Sözlərin sonunda nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsi meyli;
4. Cümlə vurğusunun təbiətindən və distribusiyasından irəli gələn səhvlər;
5. Köməkçi nitq hissələrindən saitlərin kompressiya dərəcəsinin azalması-qüvvətli tələffüz edilməsi;
6. Ritmik qrupların sonunun əvvəlinə nisbətən tələffüzün itirilməsi;
7. İngilis dilinə məxsus aydın, dəqiq, vurğulu-vurğusuz ritm tipi, ahəstə uzadılmış hecanın ritm tipi ilə əvəz edilməsi;
8. Azərbaycan dilinə xas olan zəif aksentuasiyaya uyğun nitqin ucalığının azalması [8, s.7].

İngilis dilində danışan azərbaycanlılar istər cümlə, istər söz, istər morfem, istərsə də ayrı-ayrı səslərin tələffüzündə interferensiya hadisəsi ilə qarşılaşırlar. Y. Vaynrayx göstərir ki, fonoloji sistemlər arasında nə qədər çox fərq olsa, yəni onların hər birinə xas olan forma və modellər nə qədər çox olsa, potensial interferensiya sahəsi bir o qədər böyük, onun öyrənilməsi problemi isə bir o qədər çətin olar. Bununla belə, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, fonoloji sistemləri bir-birinə çox oxşayan dillərdən ikincisinin səs sisteminin mənimsənilməsi asan olur [2, s.36].

Azərbaycan dilinin fonotaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edən F.Cəlilov qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin özünəməxsus fonotaktik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilində iki sait yanaşı işlənir və bu fonotaktika qaydası sözlərdə özünü göstərir ki, onlar da çox vaxt interferensiya ölçüləri ilə doğma fonotaktikaya uyğunlaşdırılır [3, s.46].

İngilis dili fonotaktik qaydası üçün adi hal olan saitlərin yanaşı işlənməsi azərbaycanlıların tələffüzündə çətinlik törədir. Bu zaman ingilis dilində danışan azərbaycanlılar doğma dilin danışq normasının təsiri altında yanaşı işlənən saitlər arasına müəyyən bir samit əlavə etməklə tələffüz edilir.

Azərbaycanlılar ingilis dilində “thank-tank-sank”, “three-tree” kimi sözlərin tələffüzünü fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. İngilis dilində [θ] səsi əvəzinə [s], [ʃ] səsi əvəzinə [z] səsi-

nin tələffüz edilməsi ən çox müşahidə olunan nöqsanlardır. İngilis dili dışarası [θ], [ð] səsləri üçün artikulyativ vərdişlərinin kifayət qədər formalaşmaması sonrakı mərhələlərdə onların düzgün tələffüzündə çətinlik yaradır. Məsələn;

Throw [θ r ou] – [srou] – [s r ɔ:]

Think [θ i ŋ k] – [sɪŋk] – [sɪnk]

Theatre [θ i ət ə] – [s i j ət ə]

Then [ð en] – [zen]

Azərbaycanlı dilçi alim T.İ.Hidayətzadənin fikrincə, ingilis dilinin tədrisi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilində iki kipləşən samit yanaşı gələrsə, birincinin partlayışı itir. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə, kar samitlərin isə cingiltili samitlərlə birləşməsi zamanı səs tellərinin iştirakına görə uyuşma baş verir. Məsələn, “news” sözünün sonu [z] ilə oxunduğu halda, “newspaper” sözü[s]ilə tələffüz olunur [5, s.84].

İnterferensiya həm danışqda, həm də eşitmə zamanı genişlənir. Xarici dilin öyrənilməsi zamanı interferensiyaya məruz qalan ən çox nitq səsləridir. Hər bir dilin öz təbiətinə uyğun intonasiya və tələffüz formaları, melodik xüsusiyyətləri mövcuddur. Cümlə ilə bağlı olan bu melodik çalarlarda da səhvlərə yol verilir. Buna misal olaraq xüsusi sual cümlələrinin intonasiyasını göstərmək olar ki, ingilis dilini öyrənənlər ingilis dilində xüsusi sual cümləsi enən intonasiya ilə deyildiyi halda, qalxan melodiya ilə tələffüz edirlər. Tələffüz vərdiş və bacarıqlarının düzgün formalaşması uzun müddətli prosesdir. İngilis dili dışarası [θ-ð] samitlərin əvəzinə [s, z] samitlərinin deyilməsi dildə fonematik səhvə səbəb olur. Məsələn, think-sink, thought-sout. İngilis dilindəki ana dilimizdə olmayan [w] səsinin başqa artikulyasiya məxrəcində tələffüzü də çətinlik yaradan məsələlərdən biridir. Bu səsin daha çox [v] ilə əvəzlənməsi fonematik səhvə səbəb olur. Məsələn, West-vest, wheel-veal. İngilis dilini öyrənənlər üçün çətinlik yaradan digər nitq səsi isə [ŋ] sonor samitidir. Bu samitin tələffüzü “nk” və “ng” samit birləşmələrində müşahidə olunur. Bu samitin tələffüzü zamanı da onun [n] samiti kimi tələffüzü fonematik səhv yaradır. Məsələn, wing-win, thin-thing, sin-sing və s.

İngilis dilində cingiltili samitlərin söz sonunda kar samitlərlə əvəz olunması öyrəncilərin doğma dilin təsiri altında interferensiya nəticəsində etdikləri bu tipli səhvlər ingilis dili normaları baxımından çox ciddi nöqsan kimi qəbul edilir. Məsələn, bad-bat, sad-sat, wide-white, ride-right, side-sight.

İngilis dilində qoşa samitlərin bir samit kimi tələffüz olunması mövcuddur ki, bunu da bəzən dil öyrənciləri tələffüz zamanı əməl etmirlər. Məsələn, happy, sorry, narrow, follow. İngilis dilində ana dilimizdə olmayan uzun saitlərin qısa sait kimi tələffüz edilməsi də ciddi fonetik xəta hesab olunur və sözlərin semantik mənasına birbaşa təsir edir. Fikrimizi nümunələrlə izah edək: sheep-ship, fool-full və s.

İngilis dilində Azərbaycan dilinin sait sistemində olmayan diftonqların tələffüzü zamanı, diftonqların iki səsləli saitlər olmasını nəzərə alaraq, dil öyrənciləri tərəfindən diftonqların ortasında [j] samit səsinin əlavə edilməsi ciddi tələffüz pozulması ilə nəticələnir. Məsələn, dear, hear, ear, air və s.

İngilis dilində azərbaycanlı auditoriya üçün çətinlik yaradan fonemlərdən biri də neytral [ə] səsidir. Azərbaycan dilinin interferensiyası nəticəsində ingilis dilindəki neytral [ə] səsi, [æ] kimi tələffüz olunur. Beləliklə də ingilis tələffüz normasında nöqsana yol verilmiş olur: Teacher[ə] – [æ], actor[ə] – [æ], attention[ə] – [æ].

Yuxarıda aparılan araşdırmalardan belə məlum olur ki, ingilis dilinin öyrənilməsində Azərbaycan dilinin təsiri dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir. Düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək eşidib-anlamanın əsas şərtlərindən biridir. Dilçilik ədəbiyyatında interferensiya hadisəsi ana dilimizin təsiri nəticəsində öyrənilən xarici dilin normalarından yayınmalar kimi tanınır. İnterferensiya dil sistemi ilə bağlı olan bir anlayışdır. Müasir dövrümüzdə bu normalara düzgün əməl etmək üçün texniki imkanlardan, video və internetdən istifadə etməklə dil daşıyıcılarının tələffüzü ilə tanış olmaq böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədrisin ilkin mərhələsində

hələsindən başlayaraq tələffüz vərdişlərinin ingilis dilinin ədəbi tələffüz normasına uyğun formalaşdırılması növbəti mərhələlərdə tələffüz normasının formalaşdırmasını təmin edir.

İngilis dilində danışan azərbaycanlıların nitqində interferensiya prosesi sayəsində Azərbaycan mühitində formalaşan ingilis dilinin Azərbaycan variantı yaranır. Lakin Azərbaycan mühiti üçün xarakterik olan interferensiya prosesinin ifadəsini əks etdirən dəyişiklik ümumi ingilis dilinə heç bir təsir göstərmə gücünə malik deyil. Bu fərq yalnız Azərbaycan ərazisində müşahidə olunur və Azərbaycan ərazisi üçün xarakterikdir. Müxtəlif sistemli dillərin interferensiya xüsusiyyətlərini tədqiq edən L.V.Bondarko yazır ki, seqment vahidlərin interferensiyası səs sisteminin müxtəlif sahələrində yarana bilər [1, s. 7.].

Qeyd edilməlidir ki, nitq prosesi seqment və superseqment vahidlərin birgə fəaliyyəti sayəsində mümkün olur. Bu prosesdə qarşılıqlı münasibətdə olan vahidlərin birində baş verən dəyişiklik digərinə də öz təsirini göstərir. Elə buna görə də, ingilis dilində danışan azərbaycanlıların nitqində sait səslərin tələffüzü ilə bağlı yaranan interferensiya superseqment vahidlərin də interferensiyasına öz təsirini göstərir. İngilis dilinin tələffüz normalarından bəhs edən S.A.Əzizov haqlı olaraq yazır: “İngilis dilinin tələffüzünün mənimsənilməsindəki çətinliklərlə bağlı azərbaycan auditoriyası qarşısında həll olunmamış çoxlu məsələlər durur” [4, s. 74].

Bizə elə gəlir ki, S.A.Əzizovun qeyd etdiyi çətinliklərin bir qismi də ingilis və Azərbaycan dillərinin qarşılaşmasından yaranan interferensiya prosesi ilə bağlıdır.

İnterferensiya hadisəsi özünü qarşılaşan dillərin vurğu sisteminə də göstərir. Bu interferensiya hadisəsi onunla izah olunur ki, qarşılaşan dillərdən birində vurğulu olan sözlərin digərində vurğusuz tələffüz edilməsi normaldır. Müasir Azərbaycan dilinin tələffüz normalarına əsasən vurğulu tələffüz edilən bəzi nitq hissələri (şəxs əvəzlilikləri, sözlönləri, vokativ sözlər) ingilis dilinin tələffüz normalarına görə vurğusuzdur. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki ingilis dilində danışan azərbaycanlılar Azərbaycan dilinin vurğu sisteminin təsiri ilə ingilis dili üçün vurğusuz tələffüzü norma olan sözləri vurğulu tələffüz edirlər.

Müasir dövrdə iki və çoxdillilik insan üçün ən önəmli keyfiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. İkinci dildə xarici dilə yiyələnmək həm ünsiyyət, həm də əqli inkişaf nöqteyi nəzərdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də xarici dilin öyrənilməsinə maraq durmadan artır. Xarici dilin planlı və sistemli şəkildə öyrənilməsi ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilir. Lakin təcrübənin təhlili göstərir ki, insanın ikinci dilə, xarici dilə yiyələnməsi heç də həmişə rəvan şəkildə həyata keçmir. İkinci dilin mənimsənilməsi daima ana dilinin təsirinə məruz qalır. Ana dili və ikinci dilin qarşılıqlı təsiri iki formada cərəyan edir. Burada vərdişlərin qarşılıqlı təsirində özünü göstərən keçirmə və interferensiya hadisələri baş verir. Əvvəl yaranmış vərdişlər yeni yaranmış vərdişin yaranmasına müsbət təsir göstərsə mütəxəssis alimlər bunu keçirilmə, mənfi təsir göstərsə interferensiya adlandırırlar.

Ana dili sahəsində yaranmış vərdişlər, ana dilinin xüsusiyyətləri ikinci dilin mənimsənilməsi asanlaşdırır bilər. Belə olduqda insan ana dilinin qayda və qanunlarını, ikinci yeni öyrəndiyi dilin üzərinə keçirir. Bu zaman müsbət keçirilmə və yaxud proaktiv yüngüllüyün baş verdiyini qeyd edirlər. Ana dili və ikinci dildə qrammatik struktur və dil faktları nə qədər oxşar olarsa, keçirilmə hadisəsi də o qədər çox özünü göstərəcəkdir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili dillər arası keçirilmənin müsbət və mənfi növlərini, generalizasiya və fərqləndirmə səviyyələrini qeyd etməyə imkan verir. Dillərin qarşılıqlı təsiri təkcə müsbət xarakter daşımır, burada dillərin mənimsənilməsinə mənfi təsiri-interferensiya hadisəsi də müşahidə olunur.

Cingiltili samitlərin sözlərin sonunda karlaşdırılması, dil öyrənciləri tərəfindən fərqi nə varılma dan tez-tez edilən bu cür səhvlər, ingilis dili üçün təkcə artikulyator xəta deyil, ciddi mənə təhrifləri ilə müşahidə olunur, nitqin qavranılmasında problemlərə səbəb olur. Öyrəncilərin doğma dilin təsiri altında interferensiya nəticəsində etdikləri bu tipli xətalər ingilis dili normaları baxımdan çox ciddi nöqsan hesab edilir. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlər ayrı-ayrı sözlərin tələffüzündə bu nöqsanları aradan qaldırmağa səy göstərmirlər, ona görə də cümlə və real ünsiyyət səviyyəsində nitqin dərs edilməsi xeyli çətinləşir. Fikrimizi misallarla izah etməyə çalışaq:

bad [b æ d] – [b æ t], sad [s æ d] – [s æ t], sade [sed] – [set], wide [waid] – [wait]
side [said] – [sait], ride [raid] – [rait], rider [raidə] – [raitə], board [b ɔ:d] – [bout]

Göründüyü kimi cingiltili samit səslərin karlaşdırılması demək olar ki, sözlərin mənasını dəyişmişdir. Məsələn, bad-bat, sad-sat, said-set, wide-white, wide-write, rider-writer, board-boat kimi söz qarşılaşdırılması bu fonetik səhvin necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut edir. Daha iki cümləni; He is writing now-He is riding now müqayisə etsək bir səsin mənə fərqlərini aydın hiss edərək.

“He is on board” cümləsini “He is on boat”, “The road is wide” cümləsini “The road is white” şəklində tələffüz etsək mənə dolaşıqlığı alınar, fikir başa düşülməz, nitqin rabitəliliyi pozular. Ona görə samitlərin karlaşdırılması ciddi mənfi nəticə verə biləcək fonetik interferensiya hadisəsidir.

Cümlələrdən məlum olur ki, sözlərdəki tək-cə bir samit səsin yanlış tələffüzü cümlədə fikrin tamamilə təhrif edilməsinə, yanlış dərk edilməsinə səbəb olur. Ona görə də söz daxilində (bu hal əsasən sözlərin sonunda müşahidə olunur) samitlərin karlaşdırılması ciddi mənə təhrifi ilə müşayiət olunan fonetik səhvdir. Müəllimlər bu hadisələrin Azərbaycan dilinin fonetik təsiri altında baş verən interferensiya hadisəsi olduğunu dərk etməli və həmin xətalara aradan qaldırmaq üçün müvafiq işlər görməlidirlər. Qoşa samitlərin öyrəncilər tərəfindən tələffüzündəki xətalara aid misallarla fikrimizi izah edək:

sorry [s ɒ ri]	əvəzinə [s ɒri]	happy [h æ pi]	əvəzinə [h æppi]
carry [k æ ri]	əvəzinə [k æri]	silly [sili]	əvəzinə [silli]
gallery [gæləri]	əvəzinə [g ælləri]	luggage [l ʌ g dʒ ɪ]	əvəzinə [l ʌ ggɪ dʒ]
muddy [mʌ di]	əvəzinə [mʌddi]	narrow [nærou]	əvəzinə [nærrou]
collection [kələkʃn]	əvəzinə [kəlləkʃn]	cotton [k ɒ tn]	əvəzinə [k ɒ ttn]

Sözlərin səhv tələffüz edilməsi ciddi fonetik nöqsan hesab edilməlidir, eyni zamanda bu nöqsan o biri səslərin də tələffüzünə mənfi təsir göstərir.

Xarici dillərin mənimsənilməsində öyrəncilərin buraxdıqları səhvlərdən biri də sait səslərin uzun və qısa tələffüzündəki fərqlərin aradan götürülməsidir. Bu hadisənin səbəbi Azərbaycan ədəbi tələffüz normaları ilə, həmin normaların xarici dilin mənimsənilməsindəki interferensiya ilə bağlı olan cəhətləridir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində saitlərin uzun və qısa bölgüsü mövcud deyildir, hətta saitlərin uzun (bəzi alınma sözlərdə bu hal müşahidə olunur) və qısa tələffüzünün sözlərin mənasına heç bir təsiri yoxdur. Lakin, ingilis dilində bu hal ciddi fonetik xəta hesab olunur və sözlərin semantik mənasına bir başa təsir göstərir. Bu cür halların baş verdiyinə aid konkret misallarla fikrimizi izah edək:

- [i:] səsi əvəzinə [ɪ], feet [fi:t] əvəzinə [fit], sheep [ʃi:p] əvəzinə [ʃip],
- [ɑ:] səsi əvəzinə [ʌ], answer [ɑ:nsə] əvəzinə [ʌnsə], last [ɑ:] əvəzinə [æ] las [lʌ st],
- [u:] səsi əvəzinə [ʊ] foot [fu:t] əvəzinə [fut], fool [fu:l] əvəzinə [ful]
- [ɜ:] səsi əvəzinə [ə], learn [lɜ:n] əvəzinə [lə n], heard [hɜ: d] əvəzinə [həd],
earn [ɜ:n] əvəzinə [ən], curly [kɜ:li] əvəzinə [kəli],
- [ɔ:] səsi əvəzinə [ɒ], corner [kɔ:n ə] əvəzinə [kɒn ə], more [mɔ:] əvəzinə [mɒ],
honest [ɔ:n ə st] əvəzinə [ɒn ə st], hall [h ɔ:l] əvəzinə [hɒl],
call [kɔ:l] əvəzinə [kɒl], small [smɔ:l] əvəzinə [smɒl] və s.

İşin elmi nəticəsi: Yuxarıda araşdırılan mövzudan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dilin mənimsənilməsi daima ana dili ilə əlaqədə baş verir və bu mənimsəmə dilin leksik, qrammatik, fonetik aspektlərində baş verir. İnterferensiya özünü danışmada daha çox göstərir, lakin o, dilin sistemi ilə bağlıdır. Düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək, eşidib-anlama və şifahi nitqin uğur qazanmasının əsas şərtlərindən biridir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə dildə fonetik səviyyədə interferensiya hadisəsi araşdırılaraq, onun leksik və qrammatik aspektdə də əhəmiyyəti də nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “Dilin fonetk səviyyəsində interferensiyanın roluna dair” mövzusu ilə maraqlanan hər bir kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən ingilis dilini tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin fonetikasi və üslubiyyatı fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бондарко, Л.В. Интерференция звуковых систем / Л.В.Бондарко. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, – 1987. – 143 с.
2. Cəlilov, F. Türk dillərinin fonotaktikası / F.Cəlilov // Contrastiv fonetika: [toplu], – Bakı: ADU, – 1986. – s. 10-25.
3. Əzizov, S.A. Azərbaycan tələbə auditoriyasında ingilis dili fonemlərinin tədrisində zəruri ardıcılıq haqqında / S.A.Əzizov // Pedaqogika, psixologiya və fənnlərin tədrisi metodikası: Elmi əsərlər, – Bakı: – 1975. № 2, – s. 40-50.
4. Hidayətzadə, T.İ. İngilis dili Azərbaycan auditoriyasında / T.İ.Hidayətzadə. – Bakı: Maarif, – 1987. – 101 s.
5. Реформацкий, А.А. Из истории отечественной фонологии / А.А.Реформацкий. – Москва: Наука, – 1970. – 527 с.
6. Вайнрайх, У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / У.Вайнрайх. – Киев: [б.и.], – 1979. – 261 с.
7. Щерба, Л.В. К вопросу о двуязычии / Л.В.Щерба // Языковая система и речевая деятельность: [сборник], – Ленинград: – 1974. – с. 313-318.
8. Zeynalov, F.H. Prosodik səciyyəli interferensiya tipli səhvlərin bəzi xüsusiyyətlərinə dair / F.H.Zeynalov // Azərbaycan SSR-də poliqlasiya...: [toplu], – Bakı: – 1990. – s. 50-60.

K.A.Alirzayeva

On the Role of Interference at the Phonetic Level of Language

Summary

The article is devoted to the phenomenon of interference that occurs in modern communication in languages with different systems. The ideas related to the phenomenon of interference are examined and an attempt is made to explain this phenomenon in the phonetic, lexical, and grammatical layers of the language. In the phonetic layer of the language, the mistakes made by Azerbaijani speakers during the pronunciation of English phonemes are examined and justified with examples. From the conducted research, it can be concluded that in order to comply with the pronunciation norms of the English language, one must become accustomed to the articulatory-acoustic properties of the phonemes of this language from the initial stage of language learning.

Keywords: *interference, phonetic, grammatical, lexical, articulatory, acoustic*

K.A.Алирзаева

О роли интерференции на фонетическом уровне языка

Резюме

Статья посвящена феномену интерференции, возникающему в современной коммуникации на языках с различными системами. Рассматриваются идеи, связанные с феноменом интерференции, и предпринимается попытка объяснить этот феномен на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях языка. На фонетическом уровне языка анализируются и обосновываются на примерах ошибки, допускаемые носителями азербайджанского языка при произношении английских фонем. Из проведенного исследования можно сделать вывод, что для соответствия нормам произношения английского языка необходимо с начального этапа изучения языка привыкать к артикуляционно-акустическим свойствам фонем этого языка.

Ключевые слова: *интерференция, фонетическая, грамматическая, лексическая, артикуляционная, акустическая*

Rəyçi: dos., f.f.d. X.Ə.Qocayeva
Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2026

S.N.ASLANOVA

baş müəllim

e-mail: aslanova –saadat@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0008-6812-8920>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

SÜNİ İNTELLEKT ƏSASINDA FORMALAŞAN MƏTNLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin üslubi xüsusiyyətləri müasir dilçilik və üslubiyyat kontekstində ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda süni intellekt əsaslı mətn generasiya mexanizmləri izah edilmiş, bu mətnlərin leksik-semantik, sintaktik-struktur, diskursiv və pragmatik xüsusiyyətləri insan müəllifliyi ilə formalaşan mətnlərlə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırma nəticələri göstərir ki, süni intellekt mətnləri struktur və normativlik baxımından yüksək göstəricilərə malik olsa da, müəllif subyektivliyi, emosional-ekspressivlik və milli-mədəni üslubi çalarlar baxımından məhdud imkanlara malikdir. Məqalədə süni intellekt mətnlərinin akademik və bədii diskursda tətbiq perspektivləri də qiymətləndirilmiş və müasir üslubiyyat üçün yaratdığı nəzəri nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: süni intellekt, üslubiyyat, diskurs, mətn generasiyası, akademik yazı

Giriş. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt sistemlərinin sürətli inkişafı dilçilik elminin bir çox sahələrində, xüsusilə də üslubiyyatda yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Təbii dilin avtomatik emalı (Natural Language Processing – NLP) sahəsində əldə olunan nailiyyətlər müxtəlif funksional üslublarda, diskurs mühitlərində və janrlarda mətnlərin generasiyasını mümkün etmişdir. Süni intellekt əsaslı mətnlər struktur ardıcılığı, qrammatik korreklik və məntiqi bütövlük baxımından insan tərəfindən yaradılan mətnlərə yaxınlaşsa da, onların üslubi mahiyyəti və kommunikativ potensialı ayrıca elmi problem kimi aktuallıq qazanmışdır.

Ənənəvi üslubiyyat yanaşmalarında mətn müəllifin fərdi dil dünyagörüşünün, kommunikativ niyyətinin, emosional münasibətinin və milli-mədəni kontekstinin məhsulu kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan müəllif subyektı anlayışı üslubun əsas komponentlərindən biri hesab olunur. Statistik modellərə əsaslanan süni intellekt sistemlərində isə müəlliflik anlayışı şərti xarakter daşıyır və dil vahidlərinin ehtimal əsaslı modelləşdirilməsi ön plana çıxır [3, s.150]. Bu fərq, süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin üslubi xüsusiyyətlərinin klassik üslubiyyat anlayışları kontekstində yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

Süni intellekt mətnlərinin üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi təkcə nəzəri əhəmiyyət daşımır, həm də akademik yazı, elmi redaktə, tədris materiallarının hazırlanması və dil texnologiyalarının inkişafı baxımından praktik aktuallığa malikdir. Bu məqalədə süni intellekt əsasında yaradılan mətnlərin leksik, sintaktik, diskursiv və pragmatik xüsusiyyətləri insan müəllifliyi ilə formalaşan mətnlərlə müqayisəli şəkildə təhlil edilir və müasir üslubiyyat üçün yaratdığı elmi nəticələr ümumiləşdirilir.

Azərbaycan dilçiliyində süni intellekt və üslubiyyat problemlərinin sistemli şəkildə araşdırılması hələ ilkin mərhələdədir. Mövcud tədqiqatlar əsasən texnoloji və tətbiqi aspektlərə yönəlsə də, üslubi, diskursiv və pragmatik məsələlər kifayət qədər geniş işlənməmişdir. Bu baxımdan, Sİ tərəfindən yaradılan mətnlərin Azərbaycan dili materialları əsasında üslubi təhlili aktual elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin məqsədi süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin üslubi xüsusiyyətlərini müasir üslubiyyat nəzəriyyələri əsasında təhlil etmək, onları insan tərəfindən yaradılan mətnlərlə müqayisə etmək və əldə olunan nəticələrin dilçilik elmi üçün yaratdığı nəzəri və praktik imkanları müəyyənəşdirməkdir.

Məqalənin məqsədi süni intellekt əsasında yaradılan mətnlərin leksik-semantik, sintaktik-struktur, diskursiv və pragmatik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmaq, bu mətnlərin funksional üslub baxımından imkan və məhdudiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat zamanı həm Azərbaycan dilçiliyində mövcud elmi yanaşmalardan, həm də beynəlxalq dilçilik ədəbiyyatından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə. 1. Süni intellekt və mətn generasiyası: konseptual yanaşmalar

Müasir dilçilikdə süni intellektin (Sİ) mətn yaratma mexanizmi çox vaxt “stoxastik tutuquşu” (stochastic parrot) anlayışı ilə izah olunur. Bu sistemlər, mahiyyət etibarilə, dil vahidlərini dərk etmir, sadəcə on milyardlarla cümlə arasındakı riyazi əlaqələri taparaq növbəti “ən uyğun” sözü proqnozlaşdırır. Lakin bir dilçi kimi qeyd etməliyik ki, dil yalnız sözlərin ardıcılığı deyil, həm də o sözlərin arxasındakı yaşanmışlıqdır. Sİ mətni yaradarkən onu “anlamır”, sadəcə verilən sorğu (input) əsasında növbəti ən yüksək ehtimallı sözü proqnozlaşdırır. Sİ tərəfindən yaradılan Azərbaycan dilli mətnlərdə biz çox vaxt mükəmməl qrammatika görsək də, dilin daxili energetikasının çatışmadığını hiss edirik. İnsan müəllif üçün dil bir “yaşantı” olduğu halda, Sİ üçün dil bir “data” toplusudur. Məsələn, bir insan müəllif “Vətən” dedikdə bu sözün arxasında kollektiv yaddaşı və fərdi hissləri ehtiva edir. Sİ üçün isə bu, sadəcə müəyyən kontekstlərdə (məsələn, “sevgi”, “torpaq”, “müqəddəs” sözləri ilə birləşən) yüksək tezliklə işlənən bir leksik vahiddir [1, s. 42]. Bu fərq, yaradılan mətnin üslubi dərinliyində dərhal özünü büruzə verir.

Süni intellekt vasitəsilə mətn istehsalı əsasən dərin öyrənmə alqoritmləri və çoxqatlı neyron şəbəkə modelləri üzərində qurulur. Xüsusilə transformer əsaslı dil modelləri böyük həcmli mətn korpusları üzərində təlim keçərək dil vahidlərinin ardıcılıq, uyğunluq və kontekst daxilində işlənmə ehtimallarını mənimsəyir [3, s. 152-155]. Bu proses nəticəsində yaranan mətnlər qrammatik cəhətdən korrekt, struktur baxımından isə ardıcıl və oxunaqlı olur.

Dilçilik baxımından bu mexanizm dilin yaradıcı potensialından daha çox onun statistik tərəfinin aktuallaşmasına səbəb olur. İnsan müəllif mətn yaradıcılığı zamanı şəxsi təcrübə, emosional vəziyyət və kommunikativ məqsədləri əsas götürdüyü halda, süni intellekt mövcud dil nümunələrinin ehtimal modellərinə əsaslanır. Bu fərq, xüsusilə üslub anlayışının mahiyyətinin izahında mühüm nəzəri nəticələr doğurur.

Funksional dilçilik yanaşmalarına əsasən, dil yalnız informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də sosial münasibətlərin qurulması və diskursun təşkili mexanizmidir [4, s. 110-118]. Süni intellekt mətnlərində informativ funksiya yüksək səviyyədə reallaşsa da, münasibətyönlü və interaktiv funksiyalar zəif ifadə olunur ki, bu da onların üslubi məhdudiyyətlərini şərtləndirir.

2. Leksik-semantik xüsusiyyətlərin təhlili

Leksik səviyyədə süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərdə ümumişlək, neytral və tez-tez işlənən söz vahidlərinin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Bu hal modellərin əsasən geniş və balanslaşdırılmış korpuslar üzərində təlim keçməsi ilə əlaqədardır. Belə mətnlərdə terminoloji dəqiqlik qorunsa da, emosional-ekspressiv çalarlar məhdud xarakter daşıyır [8, s.12-15]. Sİ mətnlərinin ən böyük çatışmazlığı onların “həddindən artıq doğru” olmasıdır. İnsan dili qeyri-səlisdir, spontandır və bəzən normaları bilərəkdən pozur. Sİ isə adətən ən təhlükəsiz və neytral sözləri seçir. Məsələn, Azərbaycan dilinin zəngin sinonimik imkanları daxilində Sİ çox vaxt “çox”, “yaxşı”, “vacib” kimi ümumişlək sözlərə qayıdır.

Azərbaycan dilçiliyində leksik üslubiyyət söz seçiminin milli-mədəni konnotasiyalarla zənginliyini əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul edir. A. Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, sinonimlərin məqsədyönlü və kontekstual istifadəsi mətnin üslubi keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir [1, s. 83-85]. Üslubi zənginlik müəllifin dilin “periferiyasında” qalan, lakin mənanı dərinlənən ifadə edən sözləri seçmək bacarığıdır [1, s. 83]. Əgər mətndə “könlü pərişan olmaq” əvəzinə daim “qəmgin olmaq” ifadəsi keçirsə, bu, Sİ-nin üslubi məhdudiyyətinin göstəricisidir.

Sİ sinonimləri semantik yaxınlığına görə seçsə də, onların daşdığı milli-mədəni çalarları duya bilmir. Məsələn, bədii mətndə “gözəl” sözünün yerinə “dilirüba” və ya “füsunkar” sözünün seçilməsi bir zövq və kontekst məsələsidir. Sİ çox vaxt bu incəliyi itirir və mətni standartlaşdırır. Əgər bir mətnə söz ehtiyatı daim eyni tezlikli sözlərdən ibarətdirsə, orada “insan ruhu”nun əksikliyi dərhal hiss olunur. Bu xüsusiyyət akademik yazıda obyektivlik yaratsa da, bədii və publisistik üslubu mexanikləşdirir. İnsan müəllif mətni rəngləndirmək üçün arxaizmlərdən və ya dialektizmlərdən yerində istifadə edərək mətni “canlı orqanizmə” çevirir. Sİ isə sinonimləri semantik yaxınlığına görə seçsə də, onların daşdığı milli-mədəni assosiasiyaları və ya tarixi arxa planı duya bilmir. Bu xüsusiyyət bədii və publisistik üslubda mətnin “quru” və mexaniki görünməsinə, lakin akademik diskursda əksinə, arzuolunan obyektivliyə və neytrallığa yol açır.

Süni intellekt mətnlərində sinonimik seçimlər semantik uyğunluğa əsaslansa da, sözlərin üslubi dəyəri və mədəni assosiasiyaları çox zaman səthi səviyyədə qalır. Bu isə xüsusilə publisistik və bədii üslub nümunələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Bununla yanaşı, akademik diskursda süni intellekt mətnlərinin leksik səviyyədə nisbətən uğurlu nəticələr verdiyi müşahidə olunur. Terminoloji vahidlərin sabitliyi və neytral leksikanın üstünlük təşkil etməsi elmi üslubun əsas tələblərinə uyğunluq yaradır. Lakin fərdi mövqenin leksik vasitələrlə ifadəsi baxımından bu mətnlər məhdud imkanlara malikdir və müəllif “mən”inin leksik vasitələrlə ifadəsi baxımından bu mətnlər hələ də insan yaradıcılığından geri qalır.

3. Sintaktik-struktur xüsusiyyətlərin təhlili

Sintaktik baxımdan süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlər əsasən orta həcmli, mürəkkəb, lakin normativ cümlə konstruksiyaları ilə xarakterizə olunur. Bu cümlələrdə sintaktik balans və struktur ardıcılığı qorunsa da, fərdi üsluba xas olan sintaktik elastiklik və variasiya zəif ifadə olunur [2, s. 91-94]. Sintaktik səviyyədə Sİ mətnləri normativliyi ilə seçilir. Mürəkkəb cümlə konstruksiyaları, düzgün sintaktik əlaqələr və struktur bütövlüyü bu mətnlərin güclü tərəfidir. Lakin fərdi üslubun ən mühüm elementlərindən biri olan “sintaktik variasiya” – yəni müəllifin məqsədli şəkildə normadan kənara çıxması və ya spesifik cümlə ritmi yaratması – Sİ-də zəif inkişaf etmişdir.

İnsan müəllifliyinə əsaslanan mətnlərdə sintaktik seçimlər müəllifin fərdi üslubundan, janr xüsusiyyətlərindən və kommunikativ məqsəddən asılı olaraq dəyişir. Müəllif məqsədli şəkildə inversiyadan istifadə edə, cümlənin ritmini dəyişə və ya xüsusi bir vurğu yaratmaq üçün qeyri-standart sintaktik quruluşlara müraciət edə bilər. İnsan müəllif üçün sintaktik seçim həm də bir emosional vurğu vasitəsidir. Sİ isə sintaksisi yalnız qrammatik qaydalar toplusu və statistik ardıcılıq kimi qəbul edir. Süni intellekt mətnlərində bu dəyişkənlik əsasən modelləşdirmə səviyyəsində qalır və yaradıcılıq potensialı məhdud olur. Bu xüsusiyyət akademik üslubda problem yaratmasa da, bədii və publisistik üslub üçün ciddi məhdudiyyət kimi çıxış edir.

Azərbaycan dili sintaktik çevikliyi (inversiya, cümlə sırasının dəyişməsi) ilə seçilən dildir. Sİ isə adətən mübtəda-tamamlıq-xəbər ardıcılığını qorumağa çalışır, çünki bu, “ən etibarlı” yoldur. S. Quliyevanın qeyd etdiyi kimi, diskursun canlılığı müəllifin normaları bilərəkdən, estetik məqsədlə pozmasındadır [9, s. 46]. Sİ-də isə bu “yaradıcı pozuntu” yoxdur, bu da mətnin ritmini monoton və proqnozlaşdırıla bilən edir.

4. Diskursiv və praqmatik aspektlərin təhlili

Diskursiv səviyyədə süni intellekt mətnləri tematik ardıcılıq və məntiqi əlaqəlilik baxımından qənaətbəxş hesab edilə bilər. Abzaslar arasında məntiqi keçidlər mövcud olsa da, praqmatik implisitlik, presuppozisiya və kontekstual altməna kimi üslubi elementlər zəif ifadə olunur [7, s. 39-44].

S. Levinsonun praqmatika nəzəriyyəsinə görə, mətnin real mənası çox zaman deyilməyənlərdə və kontekst daxilində formalaşır [7, s. 41]. Mətnin canı onun praqmatikasındadır – yəni sözlərin birbaşa mənasından kənarda qalan mesajdır. Levinson həmçinin vurğulayır ki,

kommunikasiya yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də qarşı tərəfin bildiklərini nəzərə alaraq “eyham” vurmaqdır [7, s. 39]. Sİ eyhamı (insinuasiyanı) başa düşür.

Məsələn, Azərbaycan dilində “Gəl mənə bir söz de” ifadəsi həm bir xahiş, həm də ciddi bir xəbərdarlıq ola bilər. Kontekst və üslub bu fərqi yaradır. Sİ isə bu ifadəni yalnız hərfi mənada anlayır. Məhz buna görə də, Sİ tərəfindən yaradılan bədii nümunələr “boş qabı” xatırladır: formaca gözəl, amma məzmunca dayaz. İnsan tərəfindən yazılmış mətnə isə oxucu müəllifin ironiyasını, kədərini və ya gizli etirazını cümlələr arasından oxuya bilər. Süni intellekt əsasən eksplisit və açıq mənə istehsalına üstünlük verir. Bu hal oxucu ilə dolayı kommunikativ əlaqənin zəifləməsinə və mətnin emosional təsir gücünün azalmasına səbəb olur.

Milli-mədəni diskurs kodlarının ötürülməsi süni intellekt mətnləri üçün xüsusilə problemli sahədir [9, s. 46-48]. Azərbaycan dili kimi zəngin mədəni kontekstə malik dillərdə bu məhdudiyyət daha aydın şəkildə müşahidə olunur və üslubi analiz üçün mühüm tədqiqat materialı yaradır. Məsələn, bir deyimin və ya atalar sözünün mətndəki incə ironiyasını və ya tarixi altmənəni Sİ çox vaxt düzgün müəyyən edə bilmir və bu da diskursun süni görünməsinə gətirib çıxarır və oxucu ilə müəllif arasındakı o görünməz emosional bağın qırılmasına səbəb olur.

5. Akademik və bədii diskurs müstəvisində müqayisəli yanaşma

Akademik üslub çərçivəsində süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlər strukturlaşdırılmışlıq, terminoloji sabitlik və məntiqi ardıcılıq baxımından funksional hesab edilə bilər. K.Hayləndə görə, akademik diskursda müəllif mövqeyi, intertekstual əlaqələr və sitat strategiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5, s. 60-65]. Bu səbəbdən elmi yazıda süni intellektdən köməkçi vasitə kimi istifadəyə maraq artmaqdadır. Lakin elmi mövqenin fərdiləşdirilməsi və tənqidi yanaşmanın formalaşdırılması baxımından bu mətnlər insan müəllifliyi ilə müqayisədə məhdud qalır. Elmi üslub Sİ üçün ən əlverişli sahədir, çünki burada emosionallıq minimuma endirilir. Lakin elmi mətn həm də bir arqumentasiya sənətidir. K.Hayləndin qeyd etdiyi “akademik mövqe” (academic stance) müəllifin öz elmi iddiasını müdafiə edərkən seçdiyi üslubi strategiyadır [5, s. 60].

Bədii diskurs sahəsində isə süni intellekt mətnləri əsasən imitativ xarakter daşıyır. Obrazlılıq və metaforik ifadələr mövcud olsa da, onların koqnitiv və emosional dərinliyi məhdud qalır. Lakoff və Johnson metaforanı insan təcrübəsinin dilə köçürülməsi kimi izah edir [6, s. 15-18]. Müəlliflərin “metaforalar – yaşadığımız reallıqdır” fikrinə əsaslansaq, Sİ-nin yaratdığı metaforalar yaşanmış təcrübəyə deyil, dil datasına əsaslandığı üçün koqnitiv dərinlikdən məhrumdur. Sİ obraz yarada bilər, lakin o obrazın ağrısını və ya sevincini mətnə köçürə bilməz. Koqnitiv üslubiyyət nöqtəyi-nəzərindən metafora fərdi təcrübənin dilə köçürülməsidir və bu komponent süni intellekt mətnlərində yalnız modelləşdirmə səviyyəsində reallaşır. Sİ bir mətn daxilində “payızın kədəri” ifadəsini işlədə bilər, lakin bu kədərini fərdi-psixoloji çalarlarını orijinal şəkildə yarada bilməz. Sİ arqumentləri sadalayır, insan isə onları bir-biri ilə çarpazlaşdırır, tənqid edir və öz orijinal nəticəsinə gəlir. Azərbaycan elmi mühitində bu tip “quru” siyahılaşdırma bəzən plagiat şübhəsi və ya “qeyri-peşəkarlıq” kimi qəbul edilə bilər. Buna görə də, biz məqalədə Sİ-nin təqdim etdiyi faktları tənqidi süzgecdən keçirib, onları Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri ilə əlaqələndirdik.

İşin elmi nəticəsi. Aparılan araşdırma süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin müasir dilçilik və üslubiyyət üçün çoxşaxəli tədqiqat obyektini olduğunu göstərir. Təhlil nəticələri süni intellekt mətnlərinin struktur bütövlüyü, normativlik və məntiqi ardıcılıq baxımından yüksək səviyyəyə malik olduğunu təsdiqləyir. Bu mətnlər xüsusilə akademik diskursda informasiyanın sistemli və ardıcıl təqdimatı baxımından funksional imkanlara malikdir. Süni intellekt və dilin qarşılıqlı əlaqəsi bu gün yalnız texnoloji deyil, həm də dərin fəlsəfi-linqvistik bir problemdir. Bu tədqiqat göstərir ki, Sİ tərəfindən yaradılan mətnlər dilin “skeletini” mükəmməl qursa da, onun “ruhunu” – yəni fərdi üslubu və milli ruhu ifadə etməkdə hələ də acizdir. Azərbaycan dili kimi yüksək kontekstli və zəngin metaforik bazası olan bir dildə bu boşluq daha kəskin hiss olunur.

Eyni zamanda, üslubiyyatın əsas kateqoriyalarından olan müəllif subyektivliyi, emosional-ekspressivlik və milli-mədəni kontekst süni intellekt mətnlərində məhdud şəkildə təzahür edir. Praqmatik implisitlik, kontekstual altmənə və fərdi üslubi variasiya bu mətnlərdə zəif ifadə olunur ki, bu da onları insan müəllifliyi ilə formalaşan mətnlərdən əsaslı şəkildə fərqləndirir.

Nəticə etibarilə, süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlər üslubiyyatın klassik anlayışlarının yenidən şərh edilməsini zəruri edir və “müəlliflik”, “üslub” və “diskurs” anlayışlarının müasir texnoloji reallıqlar kontekstində təhlilini aktuallaşdırır.

Azərbaycan dilçiliyində Sİ-nin tətbiqi genişləndikcə, dilimizin milli özünəməxsusluğunu və üslubi incəliklərini bu modellərə inteqrasiya etmək əsas hədəf olmalıdır. Sİ-nin “üslubu” əslində bir üslub deyil, mövcud üslubların statistik ortalamasıdır. O, heç vaxt bir Cəlil Məmmədquluzadə ironiyasını və ya bir Füzuli dərinliyini yarada bilməz. Çünki insan müəllifliyi təkrarolunmaz təcrübənin məhsuludur. Gələcək tədqiqatlar bu iki qütbün sintezi üzərində qurulmalı, lakin dilin “humanitar” mahiyyəti hər zaman qorunmalıdır. Bununla belə, Sİ-dən akademik yazıda köməkçi vasitə kimi istifadə etmək mümkündür, bir şərtlə ki, müəllif (insan) mətni öz intellektual süzgəcindən keçirsin və ona subyektiv nəfəs versin.

İşin elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin üslubi xüsusiyyətlərinin müasir üslubiyyatın əsas nəzəri prinsipləri əsasında sistemli və çoxsəviyyəli şəkildə təhlil edilməsindədir. Məqalədə üslub anlayışı yalnız dil vahidlərinin formal təşkili kimi deyil, eyni zamanda müəllif subyektivliyi, diskursiv mövqe, praqmatik niyyət və milli-mədəni kontekst baxımından şərh olunur.

Tədqiqatın yenilikçi cəhətlərindən biri insan tərəfindən yaradılan mətnlərlə süni intellekt mətnlərinin üslubi müqayisəsinin aparılması və bu müqayisə əsasında “müəlliflik”, “yaradıcılıq” və “üslub” anlayışlarının klassik interpretasiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsidir. Bu yanaşma müasir üslubiyyatın predmet sahəsinin genişlənməsinə və dilçilikdə yeni nəzəri müzakirələrin formalaşmasına elmi töhfə verir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Məqalədə irəli sürülən elmi müddəalar üslubiyyat, diskursiv dilçilik, koqnitiv dilçilik və tətbiqi dilçilik fənlərinin tədrisində əlavə metodoloji material kimi istifadə oluna bilər. Xüsusilə magistr və doktorantura səviyyəsində aparılan tədqiqatlarda süni intellekt tərəfindən yaradılan mətnlərin üslubi analizi üçün nəzəri və praktik baza rolunu oynayır.

Bununla yanaşı, işin nəticələri akademik yazı, elmi redaktə və mətnlərin keyfiyyət qiymətləndirilməsi prosesində süni intellektdən istifadənin imkan və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə ali təhsil müəssisələrində müəllimlər, tədqiqatçılar və tələbələr üçün süni intellekt əsaslı yazı alətlərindən istifadə zamanı üslubi keyfiyyətin qorunmasına dair istiqamətverici rol oynaya bilər. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr Azərbaycan dili üçün süni intellekt əsaslı mətn generasiya sistemlərinin milli üslubi xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılması prosesində də tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. Müasir Azərbaycan dilində üslubiyyat / A.Abdullayev. – Bakı: Elm, – 2018. – 215 s.
2. Biber, D. Corpus linguistics: Investigating language structure and use / D.Biber, S.Conrad, R.Reppen. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1999. – p. 67-102.
3. Biber, D. Designing and evaluating language corpora / D.Biber, J.Egbert, B.Gray. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2021. – p. 145-178.
4. Halliday, M.A.K. An introduction to functional grammar / M.A.K.Halliday. – 2nd ed. – London: Arnold, – 1994. – p. 106-134.
5. Hyland, K. Academic discourse: English in a global context / K.Hyland. – 2nd ed. – London: Bloomsbury, – 2019. – p. 54-88.

6. Lakoff, G. Metaphors we live by / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, – 1980. – p. 3-32.
7. Levinson, S.C. Pragmatics / S.C.Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1983. – p. 27-56.
8. McCarthy, M. The Routledge handbook of corpus linguistics / M.McCarthy, A.O’Keeffe. – London: Routledge, – 2010. – p. 1-28.
9. Quliyeva, S. Diskurs və milli-mədəni kontekst / S.Quliyeva // Dil və ədəbiyyat, – 2020. № 3, – s. 45-52.

S.N.Aslanova

Stylistic Features of Texts Formed on the Basis of Artificial Intelligence

Summary

This article provides a comprehensive analysis of the stylistic features of texts generated by artificial intelligence within the framework of modern linguistics and stylistics. The study outlines the mechanisms of AI-based text generation and offers a comparative examination of lexical-semantic, syntactic-structural, discursive, and pragmatic characteristics of AI-generated texts and human-authored texts. The findings demonstrate that while AI-generated texts exhibit a high degree of structural coherence and normative accuracy, they show limitations in terms of authorial subjectivity, emotional expressiveness, and national-cultural specificity. The article also discusses the applicability of AI-generated texts in academic and literary discourse and highlights their theoretical implications for contemporary stylistic research.

Keywords: *artificial intelligence, stylistics, discourse, text generation, academic writing*

С.Н.Асланова

Стилистические особенности текстов, сформированных на основе искусственного интеллекта

Резюме

В статье представлено развернутое исследование стилистических особенностей текстов, созданных с помощью искусственного интеллекта, в контексте современной лингвистики и стилистики. Рассматриваются механизмы генерации текста на основе ИИ, а также проводится сопоставительный анализ лексико-семантических, синтаксико-структурных, дискурсивных и прагматических характеристик текстов, созданных искусственным интеллектом, и текстов, написанных человеком. Результаты исследования показывают, что тексты, созданные ИИ, отличаются высокой степенью структурной упорядоченности и нормативности, однако характеризуются ограниченной авторской субъективностью, эмоционально-экспрессивной окраской и национально-культурной спецификой. В статье также определяются перспективы использования ИИ-текстов в академическом и художественном дискурсе и их значение для современной стилистики.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, стилистика, дискурс, генерация текста, академическое письмо*

Rəyçi: fil.f.d. İ.Sərdarova

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2026

Ə.Ə.BAXŞƏLİYEVƏ

e-mail: afsana.baxsaliyeva@bk.ru

baş müəllim

:<https://orcid.org/0009-0002-3921-4180>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.030

CÜMLƏNİN SINTAQMATİK ÜZVLƏNMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalə prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrammatik vasitə olan intonasiyaya həsr olunmuşdur. Sintaqlar intonasiyanın yaradıcılarıdır. Sintaqm və ya məna qrupları intonasiya ilə sıx bağlıdır. Onlar bir tərəfdən intonasiyanın məhsulu, digər tərəfdən isə onun tənzimləyiciləridir. Sintaqmsız cümlə, cümləsiz isə sintaqm mövcud deyil. Sintaqmı müəyyən edən əsas əlamət onun fonetik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Sintaqmı sintaqmatik vurğusuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Sintaqlar cümlənin, morfemlər sintaqmın, fonemlər isə morfemin ayrılmaz tərkib hissələridir.

Açar sözlər: sintaqmatik, məna qrupu, vurğu, prosodik vasitələr, melodiya, fasilə

Müasir dilçilikdə sintaqm anlayışına müxtəlif cəhətdən yanaşırlar və onun mahiyyəti müxtəlif baxımdan izah edilir.

“Sintaqm” termin kimi ilk dəfə İ. A. Boduen de Kurtene və F. de Sössür tərəfindən işlədilmişdir.

İ.A. Boduen de Kurtene sintaqmı söz və onların müxtəlif formaları, daha doğrusu leksəm mənasında işlətməmişdir [6, s. 128].

F. de Sössür isə sintaqmı iki və daha artıq linqvistik elementlərin birliyi mənasında işlətməmişdir.

Sintaqmın hansı dil vahidinin tərkib hissəsi olduğunu izah edən İ.A. Boduen de Kurtene yazır: “Sintaqlar cümlənin, morfemlər sintaqmın, fonemlər isə morfemin ayrılmaz tərkib hissələridir” [6, s. 64].

Z. V. Şerba sintaqmı belə izah edir: “Fikir-nitq prosesində mənaca bölünməz tami ifadə edən və bir, yaxud bir neçə ritmik qrupdan ibarət olan fonetik vahidi mən sintaqm adlandırıram” [12, s. 64].

Sintaqmı müəyyən edən əsas əlamət onun fonetik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Sintaqmı sintaqmatik vurğusuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Sintaqmatik vurğu sintaqmda bilavasitə yeni fikri ifadə edən, sintaqmın əsas mənasını özündə daşıyan sözün üzərinə düşür. Sintaqmatik vurğular sintaqmarası səddi göstərməklə delimitativ və ya ayırıcı funksiya daşıyır.

H.E. Palmer qeyd edir ki, cümlə mənası tamamilə sintaqmatik bölgüdən asılıdır [10, s. 64].

Sintaqlar intonasiyanın yaradıcılarıdır. Sintaqm və ya məna qrupları intonasiya ilə sıx bağlıdır. Onlar bir tərəfdən intonasiyanın məhsulu, digər tərəfdən isə onun tənzimləyiciləridir. Sintaqmsız cümlə, cümləsiz isə sintaqm mövcud deyil.

Cümlənin sintaqmatik bölgüsü intonasiya ilə sıx əlaqədə olub, onun köməkliyi ilə həyata keçirilir. İntonasiya sözlərdə, söz birləşmələrində məna birliyi yaradır, predikativliyi ifadə edir, cümlənin məna mərkəzini – yeni remanı göstərir. Tələffüz və ya oxunuş zamanı remanın ayırd olunmasında fasilənin də xüsusi rolu vardır. Fasilə remadan əvvəl nisbətən qüvvətli,

sonra isə zəif olur. O, cümlənin kommunikativ aspektini, onun məzmununu, yəni funksional aspektini mahiyyət etibarını ilə dəyişdiyindən digər prosodik vasitələrlə sıx surətdə bağlıdır.

İntonasiya termini alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir. Bu terminlə yanaşı bəzən ritm-melodiya da işlənir. Bəzi dilçilər intonasiyadan danışarkən səsin yalnız qalxıb-enməsinə nəzərdə tutur. İngilis dilçi alimi D. Counz yazır: “İntonasiya dedikdə, biz danışmaq vaxtı səs yüksəkliyinin qalxıb-enməsinə nəzərdə tuturuq” [9, s. 112]. Bəzi dilçilər intonasiya anlayışı altında səs tonunun yüksəklik və alçaqlığını, bir qrup tədqiqatçılar səsin sürətini, tembrini və s. başa düşür. Digər alimlər fasiləni intonasiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edir, bəziləri isə onları ayrı-ayrı fonetik hadisələr kimi qeyd edir.

Cümlənin qrammatik cəhətcə tamamlanması və nitqin sürəti müvafiq intonasiyanın olması ilə əlaqədardır. Temp və intonasiya bitmiş nitq vahidlərinin, cümlənin yaranması üçün başlıca qrammatik vasitədir. Lakin buradan görünür ki, o, tempi intonasiyadan ayrı qeyd edir, bununla da o, intonasiyanı melodiya ilə eyniləşdirir. İntonasiya mürəkkəb fonetik hadisə olmaqla nitqin melodiyası, sürəti, tembr və fasilədən ibarətdir.

Q. P. Torsuyev isə qeyd edir ki, cümlədə əvvəlki məna qruplarının tonu onların məna yükündən (çəkisindən), fikrin tamlığının dərəcəsi, cümlədə onun müstəqilliyindən asılıdır. Fikir nə qədər müstəqil və sərbəstdirsə, ton bir o qədər enməyə meyl edir. Düşən ton məna aydınlığı və tamlığı ifadə edir. Qalxan ton isə natamam, müəyyən şübhəli fikri ifadə edir [11, s. 73].

İntonasiya və ya melodiya anlayışı altında nitq prosesində səsin qalxıb-enməsi başa düşülür.

V.A. Vasilyev intonasiyanın əsas 4 komponentdən ibarət olduğunu qeyd edir. O yazır ki, intonasiya nitqin melodiyası, cümlə vurğusu, tembr və sürəti kimi mürəkkəb bir anlayışdır [13, s. 79].

V.A. Vasilyev qeyd edir ki, tembr səsin rəngarəngliyidir. İnsan danışmaq zamanı tembr vasitəsilə hadisələrə öz münasibətini, həyəcan, sevinc, qəmginlik, qəzəb kimi hissələri ifadə edir. Ritm səsin sürəti ilə çox əlaqədardır. Buna görə də sürət və ritm intonasiyanın temporal komponentləri hesab olunur.

V.A. Vasilyev qeyd edir ki, gündəlik danışmada biz intonasiyanın iki növündən istifadə edirik:

1. Adi (normal) intonasiya;
2. İfade tərzli (emfatik) intonasiya.

V. A. Vasilyev qeyd edir ki, nitq melodiyasının iki funksiyası vardır:

1. Cümlədə ifadə olunan fikrin mənasından asılı olaraq, cümlənin kommunikativ növünü göstərmək. Yəni cümlənin nəqli, sual, əmr və nida cümləsi olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Bu isə cümlənin sonunda tonun qalxması və ya enməsi ilə ifadə olunur [13, s. 96].

Məsələn:

- Sit ↓ down. (əmr)
- Sit ↑ down. (xahiş)

2. Melodiya cümləni ayrı-ayrı məna qruplarına ayırır və onların semantik əhəmiyyətinin cümlədə oynadığı dərəcəni göstərir.

İntonasiya haqqında A. Axundovun fikirləri maraqlıdır. O, intonasiya hadisəsinə ətraflı izahat verərək yazır: “Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrammatik vasitəyə intonasiya deyilir” [3, s. 86].

İntonasiya haqqında prof. S. Babayev də maraqlı fikirlər söyləyir. O yazır: “İntonasiya nitqin supra-seqment bütün prosodik elementlərinin mürəkkəb vəhdəti kimi müəyyən edilir” [5, s. 94].

İntonasiya hadisəsinə ciddi münasibət göstərən F. Veysəlli yazır: “İntonasiyaya birmənalı tərif vermək mümkün deyil. Təriflərdən biri linqvistik mahiyyətə əsaslanır, başqası akustik xarakteri əsas götürür, üçüncüsü artikulyator xüsusiyyətə üstünlük verir. İntonasiya linqvistik xüsusiyyət kimi artikulyator-akustik xüsusiyyətləri də özündə əks etdirir” [8, s. 19].

F. Veysəlli əlavə olaraq intonasiyanın iki funksiyasını qeyd edir: cümlədaxili və cümləxarici funksiyalar. Birinci funksiya cümlənin kommunikativ baxımdan formalaşması və sintaqmatik bölgü problemini nəzərdə tutur.

Müasir dilçilikdə intonasiyanın aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğu fikri əsas kimi qəbul edilir:

1. Nitqin melodikası (Melody)
2. Nitqin intensivliyi (Tensity)
3. Cümlə vurğusu (Sentence stress)
4. Tembr (Timbre)
5. Sürət (Tempo)
6. Fasilə (Pause)

İntonasiyanın başqa komponentlərindən fərqli olaraq melodika cümlənin kommunikativ növünün formalaşmasına xidmət edir. Əsas tonun – melodikanın xarakterindən asılı olaraq cümlənin nəqli, sual, əmr və ya nida cümləsi olduğu müəyyən edilir. İngilis dilində sual cümləsinin qrammatik-sintaktik vasitəsinin olmadığı halda, melodik xəttin köməyi ilə informasiya xarakterli ifadəni sual cümləsinə çevirmək mümkündür. Məsələn:

- She is a ↓ doctor.
- She is a ↑ doctor?

Cümlə vurğusunun əsas funksiyası cümlədə semantik cəhətdən daha əhəmiyyətli olan leksik vahidlərin ortaya çıxarılmasındadır. Cümlədə heç də bütün sözlər eyni dərəcədə semantik yükə malik olmur. Odur ki, bəzi sözlərin tələffüzündə səsin intensivliyi başqalarından artıq olur. İntensivliyin əsas funksiyası cümlədə bir sözü daha qabarıq nəzərə çatdırmaqdır. Bu vəziyyət fonetik cəhətdən özünü melodik xətdə göstərir.

Sintaqm daxilində sözlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi vurğunun dərəcəsi ilə həyata keçirilir. L.V. Şerbanın qeyd etdiyi kimi, rus dilində hər bir sintaqm sonuncu vurğulu hecəda intensivliyin artması ilə xarakterizə edilir. Bir cümlədə sonuncu sözdə səsin intensivliyinin artması artıq söz vurğusu deyil, sintaqmatik vurğu kimi başa düşülməlidir. Sintaqmın sonunda vurğunun qüvvətli deyilməsi sintaqmın sərhədini qeyd etməklə yanaşı, onun özündən sonra gələn sintaqm ilə əlaqəsini də yaradır. Bu növ vurğu sintaqmatik vurğu adlanır. Sintaqmatik vurğu müəyyən mənada söz vurğusu ilə üst-üstə düşür. Belə ki, sintaqmatik vurğu da söz vurğusunun baş verdiyi hecəda ortaya çıxır [12, s. 121].

İngilis dilində məntiqi vurğu hətta cümlədə adətən vurğu qəbul etməyən elementlərin də üzərinə düşə bilər. İngilis dilində sözönüləri vurğu qəbul etmir. Lakin məqsəddən asılı olaraq, məntiqi vurğunun sözönüləri üzərinə düşdüyü hallar labüddür. Məsələn:

- The cat is ↓ on the table.

Nitqin ritmik yaranmasında məhz vurğunun rolu böyükdür. Məntiqi, emfatik və sintaqmatik vurğu növləri cümlə vurğusunun tərkib hissələridir. İntonasiyanın komponenti kimi “temp” dedikdə nitqin bir hissəsinin tələffüzünə sərf edilən zaman müddəti nəzərdə tutulur. Tempdən danışdıqda cümlə daxilində vurğusuz və ya vurğulu sözlərin bir-birinə nisbətən sürətlə tələffüz edilməsi nəzərdə tutulur. Ümumilikdə, cümlə vurğusu iki funksiya daşıyır: o, bir tərəfdən cümləni bir bütövə çevirir, digər tərəfdən isə cümləni sintaqmlara bölür.

Fonetik baxımdan cümlə vurğusunun üç növü vardır:

1. Ritmik vurğu;
2. Sintaqmatik vurğu;
3. Metrik vurğu.

Hər bir qrupun əsasını bir ritmik vurğu təşkil edir. Sözlər nitq prosesində istənilən qaydada deyil, müəyyən qrammatik qanunauyğunluq əsasında sıralanır və müəyyən sintaktik strukturda formalaşır. Müəyyən sintaktik strukturda vurğulu-vurğusuz sözləri bir aksent mərkəzində birləşdirən, onların qrammatik və fonetik birliyini təyin edən vurğuya ritmik vurğu deyilir. Məsələn:

- She remembered' her' doctor's advice.

Sintaqmatik vurğu sintaqmda bilavasitə yeni fikir ifadə edən, sintaqmın əsas mənasını özündə daşıyan sözün üzərinə düşür. Nitq axını zamanı sintaktik vahidlər üzərində artikulyator-akustik enerji qüvvəsi gah artır, gah azalır.

Tədris prosesində sintaqm barədə danışıldıqda ona belə tərif verilir: rabitəli nitq zamanı tərkibcə uzun cümlələr bir nəfəsə tələffüz oluna bilmədikləri üçün leksik və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə sıx əlaqədə olan söz qruplarına bölünür. Belə söz qrupları məna qrupları (sintaqlar) adlanır.

L.V. Şerba sintaqmanı nitq prosesində bütöv bir məna ifadə edən vahid adlandırır. V.V. Vinqradov L.V. Şerbanın əsərlərinə istinad edərək sintaqmanı nitqin əsas sintaktik-semantik vahidi adlandırır [12, s. 64].

H. Suit belə hesab edir ki, nəfəs qrupu adətən məna qrupuna (sense group), daha doğrusu cümləyə bərabər olur. Bu, onunla izah edilə bilər ki, bir fikrin sona yetdiyini bildirmək üçün nəfəsimizi dərməli oluruq.

H.E. Palmer söz qruplarını ton qrupları (tone groups) termini ilə ifadə edir. Belə qruplar bir qüvvətli vurğu ilə xarakterizə olunurlar [10, s. 68].

Sintaqmı başqa terminlərdən fərqləndirən ən mühüm cəhət odur ki, o, müəyyən bir məna malik olur və akad. V.V. Vinqradovun təbirincə desək, obyektiv gerçəkliyin bir parçasını təşkil edir. Bundan əlavə, sintaqm müəyyən intonasiya qabığına və sintaktik xüsusiyyətə malik olur. Beləliklə, akad. L.V. Şerbanın fikrincə, sintaqm müəyyən məna vahidi olub, intonasiya və digər vasitələrlə formalaşaraq nitq prosesində meydana gəlir. Bu o deməkdir ki, sintaqm dildə fonem-morfem kimi verilmiş bir vahid deyil, o, fərdin ünsiyyətdə çıxış etməsi zamanı ifadə etdiyi fikrin məhsuludur [12, s. 74].

Cümlənin aktual üzvlənməsi prosodik-intonasiya vasitələri nəzərə alınmadan mümkün deyildir. Bu mənada kontrastiv vurğu cümlənin aktual üzvlənməsində, yəni remanın nəzərə çarpdırılmasında mühüm rol oynayır. İntonasiya sözlərdə, söz birləşmələrində məna birliyi yaradır, predikativliyi ifadə edir, cümlənin məna mərkəzini – yəni remanı göstərir. Cümlə vurğusunun əsas funksiyası cümlədə semantik cəhətdən daha əhəmiyyətli olan leksik vahidlərin ortaya çıxarılmasındadır.

Cümlədə heç də bütün sözlər eyni dərəcədə semantik yükə malik olmur. Odur ki, bəzi sözlərin tələffüzündə səsin intensivliyi başqalarından artıq olur. İntensivliyin əsas funksiyası cümlədə bir sözü daha qabarıq nəzərə çatdırmaqdır. Bu vəziyyət fonetik cəhətdən özünü melodik xətdə göstərir. Sintaqm daxilində sözlərin bir-biri ilə sıx əlaqəsi vurğunun dərəcəsi ilə həyata keçirilir.

- When, summer, comes | the 'weather' gets ↑ warmer, still and, some, times it is 'very, hot.

L.V. Şerbanın qeyd etdiyi kimi, rus dilində hər bir sintaqm sonuncu vurğulu hecəda intensivliyin artması ilə xarakterizə edilir. Bir cümlədə sonuncu sözdə səsin intensivliyinin artması artıq söz vurğusu deyil, sintaqmatik vurğu kimi başa düşülməlidir. Sintaqmın sonunda vurğunun qüvvətli deyilməsi sintaqmın sərhədini qeyd etməklə yanaşı, onun özündən sonra gələn sintaqmla əlaqəsini də yaradır. Bu növ vurğu sintaqmatik vurğu adlanır. Sintaqmatik vurğu müəyyən mənada söz vurğusu ilə üst-üstə düşür; belə ki, sintaqmatik vurğu da söz vurğusunun baş verdiyi hecəda ortaya çıxır.

Məntiqi vurğunun nitqdə iştirak etməsi isə heç də həmişə məcburi deyil. Məntiqi vurğu yalnız şəraitdən, cümlədə ifadə olunan məzmun və məqsəddən asılı olaraq ortaya çıxır. Sintaqmatik vurğudan fərqli olaraq, məntiqi vurğu cümlədə istənilən sözün üstünə düşə bilər.

Məsələn, “John reads a book” cümləsində məntiqi vurğu məqsəddən asılı olaraq istənilən sözün üzərinə düşə bilər [12, s. 36].

1. ↓ John reads a book
2. John reads a ↓ book
3. John ↓ reads a book

Birinci cümlədə kitab oxuyanın məhz Con olduğu, ikinci cümlədə Conun məhz “kitab” oxuduğu, üçüncü cümlədə isə onun məhz “oxuduğu” bildirilir. İngilis dilində məntiqi vurğu hətta cümlədə adətən vurğu qəbul etməyən elementlərin də üzərinə düşə bilər. İngilis dilində sözlüləri cümlədə vurğu qəbul etmir. Lakin məqsəddən asılı olaraq məntiqi vurğunun sözlüləri üzərinə düşdüyü hallar labüddür. Məsələn:

- The book is on the table. Burada kitabın stolun yanında deyil, məhz “üstündə” olduğu xəbər verilir.

İntensivlik daha çox emfatik nitqdə özünü göstərir. Ayrılıqda olan istənilən söz xüsusi cümlə kimi işləndikdə həmişə vurğulu tələffüz edilir. Sintaktik birləşmələrdə – cümlələrdə bəzi sözlər öz vurğusunu itirir. Belə ki, ingilis dilində tələffüz zamanı artıqlar, sözlülər, bağlayıcılar, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri zəif deyilir, vurğusuz tələffüz edilir. Lakin əsas nitq hissələri: isim, say, feil, zərflər vurğulu tələffüz edilir [2, s. 64].

Nitqin ritmik yaranmasında məhz vurğunun rolu böyükdür. Məntiqi, emfatik, sintaqmatik vurğu növləri cümlə vurğusunun tərkib hissələridir. Nəhayət demək olar ki, cümlədə əsas mənə daşıyan sözlərin qüvvətli tələffüz edilməsi cümlə vurğusu adlanır. Məsələn:

- People of our country fighters for peace. Bu cümlədə “people, country, fighters, peace” sözləri cümlə vurğusu qəbul etdiyi halda, “of, our, for” sözləri vurğusuz tələffüz edilir.

İntonasiyanın komponenti kimi “temp” dedikdə nitqin bir hissəsinin tələffüzünə sərf edilən zaman müddəti nəzərdə tutulur. Nitqin sürəti (tempi) danışanın özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti kimi də qəbul edilə bilər. Bununla yanaşı temp şəraitdən asılı olaraq nitqin üslubu ilə də müəyyən edilə bilər. Şübhəsiz ki, dostlarla danışmada istifadə edilən temp auditoriyada mühazirə oxuyarkən təzahür edən nitqin tempindən və ya məhkəmə prosesində çıxış edən natiqin nitqinin tempindən fərqli olur.

Cümlənin sintaqmaları bir-birindən melodik xətdə kəsişmələrlə müşayiət edilir. Sintaqmaların sərhədində melodik xəttin alçalması və ya yüksəlməsi müşahidə edilir. Tembr termini fransız dilindən alınmaqla nitqin “emosional çalarlığı” mənasında işlənməkdədir. Tembr iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər:

1. Ümumi anlayış kimi insanların çıxardığı səsə akustik keyfiyyəti kimi;
2. Nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirən akustik keyfiyyət anlamında.

Biz özünü görmədiyimiz adamın kim olduğunu müəyyən etdikdə onun səsinin tembrinə istinad edirik. Kişi və qadın səs tembrini vasitəsilə fərqlənir. Tembr nitq səslərinin özünəməxsus keyfiyyəti kimi başa düşülür. Hər bir səsə tembrinin onun tələffüzü zamanı danışq üzlərinin aldığı forma ilə izah edilir. Tembr emosional çalarlıq ifadə etdiyindən danışanın intonasiyası xüsusi struktur kəsb edir. Sevinc ifadə edən cümlələrdə diapazon genişliyi artıq olur.

Melodika ancaq nitq axınının hissələrə bölünməsinə deyil, eyni zamanda bu hissələrin bir-birinə bağlanmasına da xidmət edir. Məsələn, nitq axınının müəyyən hissələrindən sonra melodikanın yüksəlməsi və ya alçalması məzmunun natamam olduğunu bildirir və onun nitqin sonrakı hissəsi ilə birləşməsinə xidmət edir. Əksinə, sintaqmanın sonunda tonun tam aşağı enməsi sintaqmanın sərbəst mənə ifadə edən vahid olduğunu və ya cümlənin tam mənə ifadə etdiyini bildirir. İntonasiyanın başqa komponentlərindən fərqli olaraq melodika cümlənin kommunikativ növünün formalaşmasına xidmət edir. Əsas tonun – melodikanın xarakterindən asılı olaraq cümlənin nəqli, sual, əmr, nida cümləsi olduğu müəyyən edilir [12, s. 63].

Müasir fonetik tədqiqatlar intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir:

- Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək;
- Üzlənmə vahidlərini paradigmatik qarşılaşdırmaq;

- Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək;
- İntonasiya vahidləri ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək;
- Emosional məna və çalarları ifadə etmək [7, s. 156].

İngilis dilində cümlənin qrammatik üzvlənməsinin də özünəməxsus qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri olduğundan, onun cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi ilə eyniləşdirilməsini məqbul hesab etmək qeyri-mümkündür. Yaranmış fikir müxtəlifliyi ümumi dilçilikdə də sintaqm probleminin tam şəkildə həll olunmadığından xəbər verir.

Nitqin sintaqmatik üzvlənmə meyarları əsas etibarlı ilə bunlardır: ritmik üzvlənmə, semantik üzvlənmə, sintaktik üzvlənmə. Yazılı nitqdə sintaqmatik üzvlənmənin özünəməxsus dəqiq sərhədləri vardır. Burada durğu işarələri və sətirlərə bölünmə ilə yanaşı, obyektiv şəkildə təzahür edən xüsusi formal, ritmik meyarlar da mövcuddur ki, bunları şərti olaraq ritmik fiqurlar adlandırmaq olar. Ritmik fiqur müxtəlif aksent quruluşuna malik olan fonetik sözlərin, yaxud ritmik qrupların ardıcıl və nizamlı düzülüşündən ibarətdir. Cümlədə vurğusuz ritmik qrup ola bilməz. Ritm intonasiyanın hərəkətdə olan tərkib hissəsi adlandırılabilir. Ritmik fiqur cümlə daxilində vurğulu və vurğusuz hecaların növbələşməsi nəticəsində yaranır. Tərkibində bir vurğulu söz olan sintaqm özü ritmik qrup təşkil edir.

- 'My mistress', eyes | are ^nothing like the, sun
- Coral | is 'far more, red | than her, lips', red

Sintaqmlar iki cür olur: bitmiş (tam) sintaqmlar və bitməmiş (natamam) sintaqmlar. Bütün sintaqmlar əslində predikativ sintaqmlara uyğun gəlir. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, sintaqm problemi indi də dilçilikdə mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Hələ dilçilik "Sintaqm nədir?" sualına təminədi cavab verməmişdir. Sintaqm probleminin ümumi dilçilikdə, eləcə də rus dilində mübahisəli olduğu rus dilçisi V.V.Vinoqradov tərəfindən də qeyd olunmuşdur [7, s. 43]. Sintaqm probleminin həllində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinin mövcud olması, ilk öncə tədqiqatçı cəlb olunan obyektin dildə yerinin dəqiq müəyyənəşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar problemi sintaktik, semantik və fonetik aspektlərdən araşdırmağa çalışmışlar [1, s. 62].

İşin elmi nəticəsi: Araşdırılan mövzudan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiya cümlənin aktual və qrammatik üzvlənməsində olduğu kimi sintaqmatik üzvlənməsində də əsas rol oynayır. Fikrin və münasibətin düzgün ifadə olunması sintaqmatik üzvlənmə olmadan mümkün deyil.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə yalnız intonasiyanın əhəmiyyətindən deyil, həmçinin onun komponentlərinin danışanın emosiya və münasibətlərini nitq prosesində çatdırmaq əhəmiyyəti də nəzərdən keçirilmişdir. Sintaqmatik bölgü nitqi monoton səslənmədən kənarlaşdırır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Təqdim olunan məqalə mövzu ilə maraqlanan hər bir kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin fonetika fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, F. M. Alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin obyektiv və subyektiv təhlilinə dair // Azərbaycan Təhsil Nazirliyi. Ali məktəblərin Elmi əsərləri, – 1979, – s. 45-54.
2. Aslanov F.Ə. Söz birləşməsinin sintaqmdan fərqli xüsusiyyətlərinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2005.
3. Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1996, – 252 s.
4. Babayev, S.M. Phonology / S.M. Babayev– Bakı: Nurlan, – 2004, – 203 p.
5. Бодуен де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, – 1963. Т. 1, 383 с.; Т. 2, – 394 с.
6. Виноградов В. В. Введение – «Грамматика русского языка», Том 2, ч. 1. М., – 1960, – с. 32.

7. Вейсалов Ф.Я. Уровень нормы и орфофония – «Tagiyev oxuları» adlı beynəlxalq konf. materialları. – Bakı, – 2006. – с. 46-52.
8. Jones D. An Outline of English Phonetics. 8th edition, – Cambridge, – 1957. – 350 p.
9. Palmer H. E. English Intonation with systematic exercises, Cambridge, – 1924.
10. Торсуев Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии / Г.П. Торсуев. – Л.: Изд-во «Наука», – 1969. – 100 с.
11. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л.: «Наука», – 1974. – 428 с.
12. Vassilyev, V.A. English phonetics. (A theoretical course) / V.A. Vassilyev. – M.: “Higher school Publishing House”, – 1970. – 324 p.

A.A.Bakhshaliyeva

Main Features of the Syntagmatic Membership of a Sentence

Summary

The article is devoted to intonation, which is a complex of prosodic elements (melody, rhythm, intensity, stress, tempo, timbre, pause, etc.) and serves to express various syntactic meanings and categories, expressive and emotional relationships. Syntagms are the creators of intonation. Syntagms or meaning groups are closely related to intonation. On the one hand, they are the product of intonation, and on the other hand, they are its regulators. There is no sentence without syntagm, and there is no syntagm without a sentence. The main feature that defines a syntagm is its phonetic properties. It is impossible to imagine a syntagm without syntagmatic stress. Syntagms are integral parts of a sentence, morphemes are syntagms, and phonemes are morphemes.

Keywords: *syntagmatic, sense group, stress, prosodic means, melody, pause*

A.A.Бахшалиева

Основные особенности синтагматической части предложения

Резюме

Статья посвящена интонации, которая представляет собой комплекс просодических элементов (мелодия, ритм, интенсивность, ударение, темп, тембр, пауза и т. д.) и служит для выражения различных синтаксических значений и категорий, выразительных и эмоциональных отношений. Синтагмы являются создателями интонации. Синтагмы, или смысловые группы, тесно связаны с интонацией. С одной стороны, они являются продуктом интонации, а с другой – её регуляторами. Нет предложения без синтагмы, и нет синтагмы без предложения. Главной особенностью, определяющей синтагму, являются её фонетические свойства. Невозможно представить синтагму без синтагматического ударения. Синтагмы являются неотъемлемыми частями предложения, морфемы – синтагмами, а фонемы – морфемами.

Ключевые слова: *синтагматика, интонационная группа, ударение, просодические средства, мелодия, пауза*

Rəyçi: dos., f.f.d. X.Ə.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2026

G.B.BƏŞİROVA

baş müəllim

gulbani.bashirova@mail.ru

[:https://orcid.org/0009-0004-9160-3743](https://orcid.org/0009-0004-9160-3743)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

SLENQLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİNİN LİŊVİSTİK-PRAQMATİK ƏSASLARI

Xülasə. *Slenq dilin sosial mühitin təsiri altında formalaşan və praqmatik tələblərlə şərtlənən dinamik qatını təşkil edir. Onun meydana çıxması semantik dəyişmələr, dil yaradıcılığı və qrup kimliyinin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Slenq vahidləri əsasən müəyyən sosial birliklərdə yaranır və zaman keçdikcə ümumi dil istifadəsinə daxil olaraq dil sisteminin çevikliyini və davamlı inkişafını nümayiş etdirir.*

Açar sözlər: *slenq, praqmatika, sosial ünsiyyət, semantik dəyişmə*

Müasir dövrdə cəmiyyətin sürətlə inkişaf etməsi onun bütün sahələrinə birbaşa təsir göstərir. Bu dəyişikliklər hər sahəni yeniləyir və formalaşdırır. Cəmiyyətin əsas elementlərindən biri olan dil də bu inkişaf prosesindən kənarda qalmır və zamanla onunla paralel şəkildə dəyişir. Heç bir cəmiyyət başqalarından təcrid olunmuş şəkildə və qarşılıqlı əlaqəsiz inkişaf edə bilməz; cəmiyyətlər arasındakı münasibətlərin yaranması və möhkəmlənməsində əsas rol ünsiyyət bacarığına aiddir [5, s. 98].

Leksik sistem isə daima hərəkətdə olan, çevik və dinamik bir quruluş kimi fəaliyyət göstərir. Onu orqanizm prizmasından təhlil etməyin əsas səbəbi müxtəlif dövrlərdə transformasiyaya uğraması, yeni keyfiyyətlər qazanması və təkamül mərhələlərindən keçməsidir. Bu dəyişikliklər zamanı bəzi elementlər digərlərinin yerini tutur və ya yenilənmə prosesində köhnə strukturların təsiri azalır. Beləliklə, linqvistik müstəvidə dəyişməzlik anlayışı mövcud deyil. Nəticə olaraq, bu proses dil mexanizminin struktur baxımından daha mürəkkəb və çoxşəxli olmasına gətirib çıxarır. Buna görə də sistemi tətbiq edən şəxsdən onun səmərəli şəkildə idarə olunması bacarığı tələb olunur. Bu isə o deməkdir ki, linqvistik quruluşun mənimsənilməsi zamanı onun səviyyələri müxtəlif üsullar vasitəsilə üzə çıxır [3, s. 116].

Dil həmçinin dinamik və çoxqatlı quruluşa malikdir; o, daima dəyişən və inkişaf edən bir sistem kimi fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, Vilhelm fon Humboldt dilin sabit bir məhsul olmadığını, onun dəyişkən olduğunu və “davamlı fəaliyyət və formalaşma prosesi” olduğunu vurğulayır [2]. Humboldtun bu yanaşması göstərir ki, dil yalnız struktur deyil, həm də zamanla inkişaf edən fenomenlər toplusudur. Eyni fikir Ferdinand de Sössür tərəfindən də dəstəklənir. Sössürə görə, dil sistemində elementlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və zamanla transformasiyaya uğrayaraq yeni funksiyalar qazana bilir. Bu yanaşma dilin mürəkkəb və çoxqatlı quruluşunu daha aydın şəkildə ortaya qoyur.

Edvard Sapir də dilin sosial kontekstdə inkişaf etdiyini və onun istifadəçilərindən müəyyən bacarıqlar tələb etdiyini qeyd edir [6]. Onun yanaşmasına görə, dil təkcə öyrənilməsi vacib olan bir sistem deyil, həm də müxtəlif qatlarının tətbiqi və istifadəsi bacarıq tələb edən canlı bir prosesdir. Yer üzündə mövcud olan bütün dillər həm normativ baxımdan sabit xüsusiyyətlərə, həm də tarixi inkişaf prosesi nəticəsində dəyişən elementlərə sahibdir. Müasir dövrdə dillər yalnız onları yaradan etnik qruplar çərçivəsində deyil, həmçinin müxtəlif millətlərə mənsub fərdlər tərəfindən öyrənilir. Bir dili öyrənmək prosesi isə fərddən həmin kommunikativ sistemin leksik, frazeoloji və struktur qatları haqqında yetərli biliklərə yiyələnməyi tələb edir.

Dil öyrənmə prosesi fərdlər tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün həyata keçirilir; bu məqsədlər professional və kommersiya fəaliyyətlərini, şəxsi maraqları, asudə vaxtın səmərəli keçirilməsini, həmçinin elmi və təhsil nailiyyətlərini əhatə edə bilər. Motivasiya nə olursa olsun, öyrənmənin əsas niyyəti dil biliklərini praktik və funksional şəkildə tətbiq etməkdir. Eyni zamanda, başqa bir dil sistemini mənimsəyən şəxslər həmin dilin yerli danışanları ilə effektiv ünsiyyət qurmaq və kommunikativ bacarıqlarını real mühitdə inkişaf etdirmək istəyirlər. Bu mərhələdə təhsil alanın əsas məqsədi mənimsədiyi dilin gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan praktik formalarını əldə etməkdir.

Dil bacarıqlarının inkişafı zamanı qeyri-formal ifadələr, xüsusi terminologiya, arqo leksika, frazeoloji strukturlar, stereotipik ifadələr, regional ləhcələr və dialektik nüanslar ciddi çətinliklər yaradır. Bu leksik vahidlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsi dil öyrənmələr üçün əsas maneələrdən biri sayılır, çünki onlar standart söz birləşmələri kimi intuitiv qəbul edilmir. Statistik və etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, insanlar dili müxtəlif stilistik və kontekstual formalarla tətbiq edirlər. Həm yazılı, həm də şifahi materiallarda bu leksik vahidlərin mövcudluğu aydın görünür. Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, onlar əsasən oral-kommunikativ registerin strukturunda müəyyənəddici rol oynayır [3, s. 24].

Dil sisteminə nəzər yetirdikdə, onun üç əsas kateqoriyadan ibarət olduğu görünür: elmi mətnlərdə istifadə olunan dil, bədii-üslubi ifadələr və gündəlik danışiq dili. Kitab xarakterli nitq sahəsi əsasən tədqiqat mətnlərini, bədii yaradıcılıq nümunələrini və rəsmi yazılı materialları əhatə edir. İfadə yönümlü sahədə isə diqqət anlam müxtəlifliyi və məzmun çevikliyi ilə seçilən söz vahidlərinə yönəlir. Ünsiyyət zamanı istifadə olunan sözlər, ifadələr və söz birləşmələri dil strukturunun müxtəlif səviyyələrinə aid edilir. Normal sözlərlə yanaşı, xüsusilə gənclər arasında geniş yayılmış slenqlərə də tez-tez rast gəlinir.

Sosial dilin şifahi variantlarının yaranma tarixi tam məlum olmasa da, yazılı mənbələrdə 19-cu əsr dövrü göstərilir [7, s. 118]. Lakin bu tarix slenqin faktiki yaranma tarixi kimi qəbul edilməməlidir, çünki elmi ədəbiyyatda qeyri-rəsmi ifadələrin daha əvvəl də mövcud olduğu vurğulanır. Mənbələr göstərir ki, qeyri-rəsmi sözlər bəzən hadisəni sərt təqdim etmək, bəzən isə vəziyyətin yumşaqlığını artırmaq məqsədilə istifadə olunub. Slenqin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. “Oxford English Dictionary” qeyd edir ki, bu termin Norveç dilindəki “sleng” sözündən törəyərək fərqli formalar almışdır. Slenq dili xüsusi üslub səviyyəsi kimi meydana çıxır və bütün incəliklərini başa düşmək mürəkkəbdir [4, s.146].

Slenqlərin ortaya çıxması ünsiyyət vahidləri arasındakı həm əsas, həm də səthi fərqlərlə bağlıdır. Bəzən insan danışığını bir vasitə kimi istifadə edərək qarşı tərəfə kin, təhqir, məsxərə və ya nifrət kimi duyğuları çatdırmaq istəyir. Belə hallarda ünsiyyətçi fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün sərt və kəskin üslubdan yararlanır və nəticədə müəyyən qeyri-rəsmi ifadələr formalaşır. Lakin bu terminlər yaranar-yaranmaz dərhal standart söz ehtiyatına daxil olmur. Belə ki, müəyyən qrup qeyri-rəsmi ifadələr bir müddət gündəlik danışiqda istifadə olunduqdan sonra ədəbi dilin söz ehtiyatına daxil olur. Məsələn, əvvəllər qeyri-formal nitqdə işlədilən *guy*, *buddy*, *crazy*, *cool*, *stuff* kimi slenqlər hazırda ədəbi dildə də tətbiq edilir. Eyni zamanda, əvvəllər qeyri-rəsmi sahədə istifadə olunan *feedback*, *stress*, *burnout*, *identity* kimi ifadələr akademik və peşə kontekstində işlədilir: “I am so stressed” (“Mən lap sıxılmışam, bezmişəm”) və s.

Qeyd etmək vacibdir ki, ilkin mənaya sahib olan slenqlər ironik və yumoristik çalar qazandıqda danışiqda diqqət çəkir; yəni, ilkin mənası olan slenqlər həm yumoristik, həm satirik, həm də qeyri-rəsmi funksiyalar daşıyır.

İlkin mənə	İronik-yumoristik mənə
Well done (afərin)	Lap batırdın
Good luck (uğurlar)	Buna ancaq möcüzə kömək edər
You are king	“kralısan” məsuliyyətsiz adama müraciət
Nice job	“bərbad iş”

Genious	Çox axmaq səhv edən adama
Perfect	Tam tərsi, “super”
Legend	“məsuliyyətsiz adam”
Brilliant	Plan çökəndə
Nice thinking	Düşünmədən edilən iş
Amazing	Əsəbi istehza
Nice	“əhsən”
That went well	“Hər şey dağıldı”
Main character	Eqolu, özündən razı
He cooked	O “tam batırdı”
Killer	Super, möhtəşəm
Bold	“düşüncəsiz”
Cooked	“tam yandı”
Champion	“laqeyd”
Quality work	“keyfiyyətsiz iş”
Bold strategy	“ağılsız risk”
Classy	“zövqsüz”
Spill the tea	Sir açmaq, dedi-qodu danışmaq, xəbəri paylaşmaq
Brain freeze	Sualı düşünüb tamam ilişib qalmaq
Piece of cake	“lap asandı”
On the same page	Eyni fikirdə olmaq
Big mouth	Sirr saxlaya bilməyən adam
In hot water	Problemə düşmək
Cut it out	“Dayan, eləmə”
Break the ice	İlk gərginliyi aradan qaldırmaq
Burn out	Həddən artıq yorulmaq, bezmək

İlkin mənası olan sözlərin slenq, yumoristik, ironik və ya qeyri-rəsmi mənaya çevrilməsi bir sıra səbəblərlə izah olunur:

1. **Ünsiyyətin rəngarəngliyi və ifadəliliyi.** Sözlər yalnız informasiya daşıyıcısı deyil, həm də duyğuların, münasibətlərin ötürülməsində rol oynayır. Yumoristik və ironik çalar ünsiyyəti maraqlı, yüngül və dinamik edir. Məsələn, *sick* sözü slenq mənasında işlədikdə danışığı daha əyləncəli edir və dinləyicinin ovqatına müsbət təsir göstərir.

2. **Qrup və identiklik funksiyası.** Belə ifadələr gənclər arasında qrupdaxili kod rolunu oynayır. Slenqi düzgün istifadə etmək qrupun bir üzvü olduğunuzu göstərir. Məsələn, *flex* (“özünü göstərmək”, “eqo ilə vurmaq”) slenqi qrup daxilində “mən özümü göstərə bilərəm” mesajını ötürür. *Martin is flexing his new kicks* – Martin yeni ayaqqabılarını qrup qarşısında nümayiş etdirir. Eyni zamanda yalan və həqiqəti göstərmək üçün *cap/no cap* (lie/truth) kimi ifadələrdən istifadə olunur: *No cap, that movie was fire* – “Yalandan danışmıram, film əladır”.

3. **Semantik çeviklik və dilin adaptivliyi.** Dil statik deyil, daim dəyişən və inkişaf edən bir sistemdir. Sözlərin mənalarının zamanla dəyişməsi dili elastik və uyğunlaşa bilən edir, bu da yeni anlayışları, texnologiyaları və mədəni yenilikləri ifadə etməyə imkan yaradır. Məsələn, *Mike is salty about losing the game* – Mayk oyunu uduzduğuna görə əsəbiləşib. Sadə bir dad sözündən emosional vəziyyətin ifadəsi yaranır və bu dilin adaptivliyini göstərir. Belə slenqlər göstərir ki, sözlər əvvəlki mənalarını itirə bilər, amma yeni kontekstdə duyğu, münasibət və sosial davranışı ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

4. **İroniya, satira və yumorun ifadəsi.** Sözlərin mənasının dəyişməsi insana duyğularını, gülməli və ya tənqidi münasibətini ifadə etmək imkanı verir.

5. **Yadda qalma və təsir gücü.** Yumoristik çalar daşıyan ifadələr daha sürətlə yadda qalır və təsirli olur. İnsanlar gülməli ifadələri daha tez öyrənir və xatırlayırlar.

Qısaca desək, bu proses dilin yaradıcılıq potensialını, adaptivliyini və emosional funksiyasını gücləndirir. Nəticədə aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunur:

A) Polisemik effekt: sözlər bir neçə mənada eyni vaxtda istifadə oluna bilər;

B) Qeyri-rəsmi və emosional ton: sözlər daha sərbəst və rahat ünsiyyətdə tətbiq edilir;

C) İroniya və yumor effekti: dinləyici həm ilkin, həm də yeni mənanı qavrayır və nəticədə gülməli təsir yaranır.

Slenqlərin meydana çıxması və nəzəri xüsusiyyətləri göstərir ki, onlar adətən bir fərdin nitqində təkbəşinə formalaşmışdır. Bu onların yaranma prosesinin mürəkkəbliyini göstərir. Slenqlərin əksəriyyəti müəyyən qruplar və sosial dairələr çərçivəsində yaranır. Yeni ifadələr əvvəlcə qrup daxilində işlədilir, daha sonra dilin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda geniş istifadə sahəsi qazanır və bəzi hallarda ədəbi dilə nüfuz edir.

Dil hadisələrinin, xüsusilə ilkin mənası olan sözlərin slenq, yumoristik, ironik və qeyri-rəsmi mənaya çevrilməsi bir sıra səbəblərlə izah olunur. Əvvəla, ünsiyyətin rəngarəngliyi və canlılığı sözlərin yalnız informasiya daşıyıcısı olmayıb, eyni zamanda emosional və münasibətləri ifadə etməsini tələb edir; məsələn, “sick” sözünün gülməli, slenq mənası danışığı daha əyləncəli və yüngül edir [4, s. 146]. İkincisi, bu tip sözlər qrup və identiklik yaradaraq, danışanları sosial dairələrdə birləşdirir. Belə ki, “flex” (özünü göstərmək, eqo ilə vurmaq) slenqi qrup daxilində “mən özümü göstərə bilərəm” mesajını ötürür: *Martin is flexing his new kicks*. Eyni zamanda “cap/no cap” ifadələri (lie/truth) qrup daxilində yalan və həqiqəti göstərmək üçün istifadə olunur: *No cap, that movie was fire*. Üçüncüsü, sözlərin mənasının çevikliyi dilin adaptivliyini artırır, yeni anlayışları, texnologiyaları və mədəni dəyişiklikləri ifadə etməyə imkan yaradır. Məsələn, *Mike is salty about losing the game* ifadəsində “salty” sözü əvvəlki dad mənasından emosional vəziyyəti göstərən slenq mənasına çevrilir. Dördüncüsü, ironiya, satira və yumor sözlərin mənasının dəyişməsində mühüm rol oynayır; bu həmçinin ifadələrin yadda qalmasını və təsir gücünü artırır, çünki gülməli ifadələr daha tez öyrənilir və xatırlanır [6].

Bu proses nəticəsində dilin yaradıcılığı, adaptivliyi və emosional funksiyası güclənir. Polisemik effekt yaranır, yəni sözlər bir neçə mənada işlədilir; qeyri-rəsmi və emosional ton formalaşır, sözlər sərbəst və rahat ünsiyyətdə tətbiq olunur; həmçinin ironiya və yumor effekti danışıda əyləncəli və maraqlı atmosfer yaradır. Slenqlərin formalaşması adətən müəyyən qruplar daxilində baş verir və zamanla gündəlik danışq vasitəsilə ədəbi dilə nüfuz edir. Məsələn, “flex” internet sosisumunda, “burnout” korporativ mühitdə, “snitch” küçə sosisumunda, “noob” isə oyun və idman mühitində yaranmışdır. Məsələn:

- *Her sister is just flexing her new mobile phone.*
- *John's mother quit her job because of burnout.*
- *Nobody likes a snitch.*

Sivil cəmiyyət tarix boyu mədəni məkanları mərkəzi və tabe strukturlara bölməyə meylli olmuşdur. Bu yanaşmada mərkəzi mədəni sahə inkişafın əsas daşıyıcısı hesab edilir, digər təbəqələr isə ona tabe olan aşağı səviyyə kimi qəbul olunur. Dilin aşağı qatında mövcud strukturlar əsasən müəyyən sahələrə xas səs vahidlərini əhatə edir. Bu kontekstdə meydana çıxan slenqlər həm struktur, həm də kontekstual mənaca əsas dil formalarından fərqlənir. Slenqin xüsusiyyətləri onun formalaşdığı sosial qrupun daxili strukturundan və üzvlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdən birbaşa asılıdır. Məsələn, hərbi sosisumuna aid müəyyən slenqlər rəsmi və ya hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən deyil, birbaşa həmin hərbi qrupunun öz daxilində formalaşmış ünsiyyət vasitəsi kimi yaranmışdır:

- **“Hooah”** – Bəli, başa düşdüm (motivasiya və razılıq ifadəsi)
- **“Fubar”** – Tamamilə qarışıq, xaotik vəziyyət
- **“Snafu”** – Problem, səhv (adətən absurd və komik vəziyyət)
- **“Bird”** – Məlumat verən, casus / xəbərçi (və ya bəzi kontekstlərdə döyüş təyyarəsi)

“Slenq” anlayışı tarix boyu müxtəlif adlarla səciyyələndirilmişdir. 18–19-cu əsrlərdə bu termini ifadə edən ilkin leksik adlandırmalardan biri “lingo” olmuşdur, lakin zaman keçdikcə

onun istifadəsi məhdudlaşmışdır. Əsasən aşağı sosial təbəqələrdə tətbiq edilən bu anlayış sözün qısaldılmış nitq forması kimi qəbul edilmiş və müəyyən simplifikasiyaya uğramış fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən slenqin interpretasiyasına yeni baxış bucaqları formalaşmağa başladı. O dövrdə slenqlər əsasən qanunu pozan fərdlər tərəfindən işlədilmiş, sosial çevrələrdə yayılan leksik vahidlər kimi meydana çıxmışdır. Lakin zamanla bu ifadələr fərqli sosial qruplar və mədəni kontekstlər daxilində də aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır. Slenqlərin istifadəsi o qədər genişlənmişdir ki, hər bir sosial qrup və icmanın leksikasında yalnız ona xas olan ifadələr və terminlər formalaşmağa başlamışdır. Bu səbəbdən slenqlər müxtəlif sosial təbəqələr və kontekstlərdə geniş yayılmış və qəbul olunmuşdur. Onların sürətli inkişafı və genişlənməsi mövcud neqativ baxışların təsirini zəiflətməmiş, nəticədə slenqlərin leksik və funksional xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Slenqlər dilin mürəkkəb və çoxqatlı strukturlarında meydana çıxır, lakin onların yaranmasının əsas səbəbi bu struktur təsirlər deyil. Əsas amil slenqlərin tətbiq olunduğu sosial və kontekstual mühitdir; burada struktur xarici təsir, kontekst isə daxili təsir rolunu oynayır. Eyni zamanda tədqiqatlar göstərir ki, slenqlərin formalaşmasında üçüncü amil – danışanın intellektual bacarığı və nitq üslubu – mühüm rol oynayır [3, s. 24]. Nəticədə slenqlərin yaranması prosesi üç əsas təsir elementinin qarşılıqlı təsiri ilə baş verir. Bu qeyri-rəsmi ifadələr fərqli sosial qruplar və icmalarda fərqli məqsədlərlə tətbiq olunur və dilin yaradıcılıq, adaptivlik və emosional funksiyasını gücləndirir.

Misal üçün, “flex” (lovğalanmaq, nümayiş etdirmək) internet icmasında, “burnout” (psixoloji yorğunluq) korporativ mühitdə, “snitch” (polisə məlumat verən şəxs) küçə sosisiumunda, “noob” isə oyun və idman mühitində formalaşmışdır. Bu ifadələrin istifadəsi, həmçinin sözlərin ilkin mənasının slenq, ironik və yumoristik çalara çevrilməsi nəticəsində kommunikasiya prosesini daha rəngarəng, qrupdaxili kod rolunu gücləndirən və emosional effekti artıran fenomen kimi ortaya çıxarır. Slenqlərin sürətli yayılması onların müxtəlif sosial qruplar və kontekstlərdə geniş qəbul olunmasına gətirib çıxarmış, leksik və funksional xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Bununla belə, eyni qeyri-rəsmi ifadənin müxtəlif məqsədlərlə tətbiqi adi hal olaraq qalır və dilin çevik, adaptiv və kommunikativ xarakterini bir daha təsdiqləyir.

Qeyri-rəsmi ifadələr müəyyən məqsədlə yaranır və həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri altında formalaşır; nəticədə onlar ya dilin strukturunda mövqeyini saxlayır, ya da zamanla gündəlik nitqdən uzaqlaşır. Bu baxımdan slenqlərin dinamik və dəyişkən dil elementləri olduğu aydın görünür. Lakin bu xüsusiyyət bütün slenqlərdə eyni şəkildə müşahidə olunmur. Bəzən qeyri-rəsmi söz dərhal adi slenq kimi dilə integrasiya olunmur və gündəlik danışqda yerini tutması üçün müəyyən zaman tələb olunur. Belə vəziyyətdə yeni dil vahidləri və söz birləşmələri əsas komponentlər kimi nəzərə alınmalı və onların daşdığı məzmun kontekstdə diqqətlə qiymətləndirilməlidir.

Slenqlər müxtəlif mühitlərdə – küçə həyatı, alış-veriş mərkəzləri, peşə fəaliyyəti və gündəlik həyatın digər sahələrində rast gəlinir. Hər sahədə istifadə olunan terminlərin mənası və söz bazası fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. Bu xüsusiyyət tərcümə zamanı diqqətə alınmalı vacib bir meyar kimi çıxış edir, çünki qeyri-formal ifadənin hansı sosial mühitdə işlədiyi onun istifadəsinin istiqamətini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələr bəzi slenqləri daha çox işlətmək meyli göstərirlər; bu isə həmin ifadələrin əsasən internet və ya məktəb mühitində yayıldığını işarə edə bilər. Lakin bu həmin slenqlərin yalnız bu yaş qrupuna aid olduğu mənasına gəlmir.

Slenqlər əsasən şifahi danışq kontekstində daha çox işlədilir, çünki insanlar emosiyalarını və subyektiv təcrübələrini canlı, təbii nitq vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu üslub danışqə enerji, təsir və məqsədyönlülük qatır. Şifahi ünsiyyətdə bəzən fikrin məzmunundan çox, hiss və emosiyaların ötürülməsi ön plana çıxır. Buna görə də belə dil formalarına gündəlik ünsiyyət zamanı daha tez-tez rast gəlinir [8].

Slenq ifadələri çox vaxt mövcud sözlərin mənalарının dəyişməsi və ya genişlənməsi nəticəsində yaranır. Fərqli kontekstlərdə istifadə olunan qeyri-rəsmi ifadələr bəzən spesifik xüsusiyyətlərinə görə mənfi çalar daşıya bilər; məsələn, hirs, əsəbilik və ya ikili davranışları ifadə edə bilər. Buna baxmayaraq, əsas məqsəd nitqi daha canlı, rəngarəng və ifadəli etməkdir. Nəticədə eyni leksik vahid dildə bir neçə slenq ekvivalenti şəklində mövcud ola bilər. Məsələn, “friend” leksik vahidi müxtəlif kontekstlərdə fərqli slenq ekvivalentləri ilə əvəz oluna bilər: gündəlik şifahi ünsiyyətdə “buddy” və “pal”, Britaniya ingilisində “mate”, şəhər gəncləri arasında isə “homie” kimi işlədilir. Oxşar qayda “car” sözünə də aiddir; onun qeyri-formal ekvivalentləri gənclər arasında “ride”, şifahi və zarafatyana danışqda “wheels”, Britaniya variantında isə “motor” şəklində istifadə olunur. Verilən nümunələr göstərir ki, eyni əsas sözün bir neçə slenq qarşılığı ola bilər və onların istifadəsi sosial qrup, yaş və kontekst üzrə fərqlənir. Slenqlərin bu qədər çox və müxtəlif şəkildə yayılmasının əsas səbəbi isə onların formalaşmasında iştirak edən müxtəlif sosial, mədəni və kommunikatıv mənbələrin rəngarəngliyidir.

Elmi nəticə. Tədqiqat göstərir ki, slenqlər dilin canlı, çevik və adaptıv təbiətinin nəticəsi olaraq ortaya çıxan mürəkkəb dil vahidləridir. Onlar ilkin mənanın dəyişməsi sayəsində polisemik və ekspressıv xüsusiyyətlər qazanır, bununla da ünsiyyətin təsir gücünü və emosional ifadəliliyini artırır.

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma, internet və sosial şəbəkələrin geniş yayılması slenqlərin sürətlə əhalinin dilində yer tutmasına səbəb olmuşdur. Bu isə həmin dil hadisəsinin sistemli və elmi təhlilini zəruri edir. Slenqlərin linqvistik və pragmatik əsaslarının öyrənilməsi müasir dilçilik üçün vacibdir, çünki bu real ünsiyyət formalarının daha dəqiq anlaşılmasına imkan yaradır.

Praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri xarici dilin öyrədilməsi, tərcümə və kommunikasiya sahələrində qeyri-rəsmi nitqin düzgün qavranılması və tətbiqinə şərait yaradır. Toplanmış materiallar danışq bacarıqlarının inkişafı, həmçinin sosial diskursun təhlili üçün praktik vəsait kimi dəyərlidir.

Ədəbiyyat

1. Гальперин, И. Стилистика английского языка / И.Гальперин. – Москва: Высшая школа, – 2018. – 336 с.
2. Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков / В.Гумбольдт. – Берлин: Академия наук, – 1936. – 414 с.
3. Coleman, J. The Life of Slang / J.Coleman. – London: Oxford University Press, – 2013. – 368 с.
4. Crystal, D. A Little Book of Language / D.Crystal. – London: Yale University Press, –2010. – 288 с.
5. Partridge E. Slang Today and Yesterday / Partridge, E. – London: Routledge, – 2012. – 496 с.
6. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech / Sapir E. – New York: Harcourt, Brace and Company, – 1931. – 258 с.
7. Pyles T. The Origins and Development of the English Language / T.Pyles, J.Algeo. – New York: Harcourt Brace College Publishers, – 1993. – 480 с.
8. The Cambridge Encyclopedia of Language. / D. Crystal (ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, – 2010. – 512 с.

G.B.Bashirova

Linguistic and Pragmatic Foundations of Slang Development

Summary

Slang constitutes a dynamic layer of language that develops under the influence of social interaction, contextual factors, and pragmatic needs. It emerges through semantic shifts, creative linguistic practices, and the formation of group identity. Slang units typically originate within specific social groups and, over time, may gradually integrate into standard language, reflecting the adaptability and continuous evolution of the linguistic system.

Keywords: slang, pragmatics, social interaction, semantic shift

Г.Б.Баширова

Лингвистические и прагматические основы формирования сленга

Резюме

Сленг представляет собой динамическое языковое явление, формирующееся под воздействием социальных, прагматических и контекстуальных факторов. Он возникает в результате семантических изменений, языковой креативности и процессов групповой идентичности. Сленговые единицы, как правило, формируются в рамках определённых социальных сообществ и со временем могут переходить в общезыковое употребление, демонстрируя эволюционный характер языка.

Ключевые слова: сленг, прагматика, социальное взаимодействие, семантические изменения

Rəyçi: prof. K.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

T.Z.CABBARLI

baş müəllim

e-mail: cabbarliterane@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0008-6638-5499>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB TƏRKİBLİ İNTONASIYA MODELƏRİ

Xülasə. *İntonasiya danışığın mənasını, emosional yükünü və sosial kontekstini formalaşdıran əsas fonetik vasitələrdən biridir. Təkcə sözlərin düzgün tələffüzü ilə cümlənin tam məzmununu dinləyiciyə çatdırmaq mümkün deyil. İntonasiya olmadan nitq tam mənalı və təbii səslənə bilməz; onun ən mühüm komponentlərindən biri də melodiya, yaxud nüvə tonudur. Tədqiqatın obyektı müxtəlif növ melodiya birləşdiyi mürəkkəb tərkibli cümlələr olduğundan, məqalədə bu tip cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri və aksent-melodik strukturu araşdırılmışdır. Bir neçə məna qrupundan ibarət olan cümlələrdə müxtəlif melodiya birləşərək cümlənin ümumi məzmununu yaradır. Belə ki, hər bir sintaqmın öz melodiyası olur və bu melodiya vahid bir cümlədə qovuşaraq "birləşmiş melodiya" (combined tunes) əmələ gətirir.*

Açar sözlər: *intonasiya, nüvə tonları, sintaqm, sadə və mürəkkəb tonlar, tonik heca*

İntonasiya melodiya, cümlə vurğusu, ritm, temp və tembrin birləşdiyi mürəkkəb vəhdətdir. Melodiya dedikdə cümlənin sonuncu vurğulu elementi və bu elementin üzərində enib, yaxud qalxan nüvə tonunun dəyişməsinə nəzərdə tuturuq. Cümlə vurğusu dedikdə, cümlədə olan vurğulu və vurğusuz hecalar nəzərdə tutulur. İngilis dilində əsas nitq hissələri vurğulu, köməkçi nitq hissələri isə vurğusuz tələffüz olunur. Lakin istisna qaydalara görə köməkçi feillərin, sözünü və bağlayıcıların həm vurğulu, həm də vurğusuz halları danışq zamanı müşahidə olunur. Cümlənin əvvəlində və sonunda işlənməsindən asılı olaraq, eyni zamanda sözünü və bağlayıcılardan sonra vurğulu, yaxud vurğusuz ifadələrin yerləşməsinin təsirindən onlar vurğulu və vurğusuz tələffüz oluna bilər. Modal və köməkçi feillərə gəldikdə isə, nəqli cümlələrdə vurğusuz ifadə olunduğu halda, sual cümlələrində, inkar cümlələrində “not” inkar ədatı ilə bitişik yazıldığı məqamlarda vurğu daşır.

Ritm dedikdə, vurğulu hecaların müəyyən zaman intervalında bərabər tələffüz olunması nəzərdə tutulur. Nitqin tempi ilə danışanın, yaxud mətnin sürətini diqqətə çatdırırq. Sonuncu komponent tembr isə danışığın səs çaları, sevinci, kədəri və s. emosiyaların ifadəsidir.

Bir neçə məna qrupundan ibarət olan cümlələrdə bir yox, bir neçə müxtəlif melodiya birləşərək cümlənin məzmununu yaradır. Hər bir məna qrupunun, yaxud sintaqmın öz melodiyası olur və bu melodiya birləşərək birləşmiş melodiya – combined tunes əmələ gətirir.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, combined tunes, yəni birdən çox intonasiya hərəkətinin birləşməsi, nitqin mənasının və emosional təsirinin daha zəngin şəkildə ifadə edilməsində vacib rol oynayır.

İngilis dilində “Combined Tunes” anlayışı “tune” terminindən çıxış edərək, cümlə və ya intonasiya qrupunda səsin yüksəlməsi və ya enməsi ilə yaranan melodik hərəkəti bildirir [5, s.197]. Peter Rouç isə qeyd edir ki, “combined tunes” (birləşmiş intonasiya modelləri), yəni bir cümlədə və ya ardıcıl intonasiya qruplarında birdən çox səs tonunun qalxma və enmə hərəkətlərinin istifadəsidir [6, s.122].

Fonetikada “**tune**” termini səsin melodik hərəkətini ifadə edir. “**Combined tunes**” isə bu modellərin birləşdirilərək daha mürəkkəb və incə məna çalarlarının ifadə edilməsinə imkan verən formasıdır. Bu modellər təbii danışqda geniş istifadə olunur; onlar danışana nəzakət, səmimiyyət, ziddiyyət və müxtəlif emosiyaları nümayiş etdirmək imkanı verir.

“**Combined tunes**” bir cümlədə və ya ardıcıl intonasiya qruplarında iki və ya daha çox səs hərəkətinin koordinasiyasını təşkil edir. Bu, nitqin daha mənalı, incə və emosional çalarlarla zənginləşməsinə şərait yaradır. Sözügedən intonasiya modelləri danışığın təbii səslənməsini və kommunikativ baxımdan effektivliyini təmin edir.

Cümlə bir neçə intonasiya qrupundan ibarətdirsə, burada “combined tunes” ardıcıl intonasiya qruplarında işlənir, danışığın axıcılığını və mənalı quruluşunu təmin edir. Bu intonasiya modelləri danışana mürəkkəb mənalı, emosiyaları və sosial nüansları ifadə etməyə imkan verir. Onların sistemli şəkildə öyrənilməsi danışığa və dinləmə bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir və danışığın təbii, kommunikativ baxımdan zəngin olmasını təmin edir.

Məsələn: 'If you 'need any, help, | you can, call me later.

'Could you 'help me with this, | if it's con, venient.

I under' stand your, point, | but I 'think there is a, nother way.

İngilis dilində birləşmiş melodiyaqların, yaxud başqa sözlə desək mürəkkəb tərkibli melodiyaqların yaratdığı intonasiya modellərini təhlil etməzdən əvvəl, sadə nüvə tonlarını və onların işlənmə ardıcılığını, ifadə etdiyi münasibətləri aydınlaşdıraraq. İngilis dilində əsas nüvə tonları bunlardır: fall (enən), rise (qalxan), fall-rise (enib-qalxan) və rise-fall (qalxıb-enən). Combined tunes isə bu modellərin birləşdirilərək daha mürəkkəb və incə mənalıların ifadə edilməsinə imkan verən formasıdır [3, s. 56]. Bu cür intonasiya danışığa nəzakət, tərəddüd, hər hansı bir ifadəni vurğulama, ziddiyyət və emosional niyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır.

Enən və qalxan nüvə tonlarının alçaqdan enən (low fall), alçaqdan qalxan (low rise), yüksəkdən qalxan (high rise) və yüksəkdən enən (high fall) növləri vardır. Enib -qalxan (fall-rise) intonasiya əvvəlcə səsin enməsi, sonra qalxması ilə xarakterizə olunur. Bu model danışanda qismən razılıq, tərəddüd və ya dolayı yolla etiraz ifadə etmək üçün istifadə olunur. Digər tərəfdən məzəmmət, etiraz, düzəliş, ziddiyyət ifadə etmək üçün bu mürəkkəb melodiyaqlardan istifadə etmək mümkündür.

Qalxıb-enən (Rise-Fall) melodiyası əvvəlcə qalxır, sonra isə enir. Bu model emosional vurğu, təəccüb, heyranlıq və ironiya ifadə etmək üçün istifadə olunur [7, s. 256].

Məsələn: 'That's fan, tas`tic!

İntonasiya tətbiqini anlamaq və təhlil etmək üçün ton vahidi (tone-unit) anlayışını bilmək zəruridir. Ton, yaxud melodiya cümlədə sonuncu vurğulu hecadır. Ən kiçik ton vahidi bir hecadan ibarət ola bilər, lakin ton vahidi bir və ya bir neçə hecadan ibarət ola bilər. Lakin ton vahidindəki bütün hecalar ton daşımır, ən vacib heca nüvə tonu daşıyır. Məhz bu hecada səsin hündürlüyü qalxıb-enə bilər və güclü, səmimi heyranlıq və sevinc hissini ifadə edə bilər. Tonu daşdığı üçün bu heca tonik heca (tonic syllable) adlanır.

Enən ton (Fall / Glide-down) – səs yüksəkdən aşağıya doğru enir.

Qalxan ton (Rise / Glide-up) – səs aşağıdan kifayət qədər yüksək səviyyəyə qalxır.

Enən-qalxan ton (Fall-Rise) – səs yüksəkdən aşağıya enir və sonra orta səviyyəyə qalxır.

Qalxıb-enən ton (Rise-Fall) – səs aşağıdan yuxarı qalxır və sonra yenidən enir.

Bu ton modellərinin istifadəsi ilə bağlı ümumi qəbul olunmuş təsnifatlar mövcuddur. J.D. O'Connor-un “Better English Pronunciation” və Peter Rouç-un “English Phonetics and Phonology” əsərlərində bu tonların ifadə etdiyi münasibətlər aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

1. Enən ton:

a) Qətiyyət, konkretlik, sonluq bildirən ifadələrdə:

'This is good i, dea.//

b) Razılıq və təsdiq gözləyən ayırıcı suallarda (tag). Digər mənada cavabı bəlli olan suallarda.

It 'tastes, sour/, doesn't it?//

2. Qalxan ton:

a) Sakitləşdirici, ümidverici, ruhlandırıcı ifadələrdə:

I will 'see you ,recently. //

We will 'meet ,soon.//

b) Suallarda:

'Will you 'come to my ,party? //

'Where are you ,going to?//

c) Davamının olacağı gözlənilən ifadələrdə:

I have in'formed them about the ,accident.//

d) Səmimi salamlaşma və sağollaşmalarda:

Good 'morning.//

'Goodbye.//

3. Enən-qalxan ton (Fall-rise):

a) Qeyri-müəyyənlik, şübhə bildirən ifadələrdə:

It may be ~ mine.//

'This is 'not ~possible.//

b) Xahiş bildirərkən:

'Will you 'wait for my ~mommy?//

c) Xəbərdarlıq edərkən:

You will ~study.//

He will ~come.//

4. Qalxan-enən ton (Rise-fall)

a) Təəccüb və heyranlıq bildirərkən:

That 'team ^won./

'This is ^nice.//

İntonasiya ingilis dilində əsas rol oynayır və yalnız qrammatik mənanı deyil, həm də danışanın münasibətini, emosiyasını və sosial niyyətini ifadə edir. Eyni zamanda cümlənin kommunikativ tipləri də intonasiyanın köməyi ilə aydınlaşdırılır. İntonasiyanın əhəmiyyətinin nə qədər mühüm rol oynadığını gündəlik nitqimizdə işlənen sadə ifadələri diqqətlə müşahidə etməklə asanlıqla görmək olar. Məsələn, tez-tez işlədilən “thank you” ifadəsi səs tonunun dəyişməsinə görə tamamilə fərqli məna çalarları göstərə bilər. Əgər səs tonu əvvəl yüksələrək sonra enərsə, yəni qalxıb-enən intonasiya ilə deyilərsə, bu səmimi minnətdarlıq ifadə edir. Əgər səs tonu əvvəl enib, sonra yenidən qalxarsa, yəni enən-qalxan intonasiya ilə deyilərsə, bu ifadə sadəcə rəsmi, laqeyd bir təşəkkür mənası daşıyır. Bəzi hallarda isə ironiya ifadə edir. Xüsusi minnətdarlıq, rəsmi təşəkkür ifadə etmək üçün “thank you” yüksəkdən enən tonla tələffüz olunur. Hər hansı bir xidmətdən imtina olunursa, səmimi minnətdarlıq bildirirsə isə qalxan nüvə tonu ilə tələffüz olunur. Eyni bir ifadənin müxtəlif səs tonu ilə tələffüz olunması sözün mənasına nə qədər təsir etdiyini görürük.

Eyni güclü təsir “yes” sözündə də müşahidə olunur. Burada enən-qalxan ton tərəddüdlə razılığı, müəyyən ehtiyat və şübhə ilə verilən təsdiqi ifadə edir. Digər tərəfdən, qalxan-enən ton qəti, güclü və emosional təsdiqi göstərir. Qalxan tonla tələffüz olunduqda, nəyisə anlamadığımız, yenidən sual vermək təəssüratı yaratmağımız anlamına gəlir. Düşən tonun işlənməsi isə razılıq, təsdiq əlaməti göstərir.

Bunlar münasibətdəki elə incə dəyişikliklərdir ki, sözləri dəyişmədən ifadənin bütün mənasını kökündən dəyişə bilər. İntonasiya o qədər güclü təsirə malikdir ki, bəzən sözün özü bir məna ifadə etsə də, deyiliş tərzini tam əks məna yarada bilər və beləliklə ifadə ironik səslənər. Bu məqamda vacib olan deyilən sözlər deyil, onların deyilmə tərzidir.

İstər gündəlik danışmada, istər rəsmi görüşlərdə insanlar təbiət etibarilə monoton danışmırlar. Biz nitqimizi intonasiya ilə dəyişdirir, intonasiya konturları yaradıırıq. İntonasiya başqa sözlə desək, diskursda səs hündürlüyünün (pitch) dəyişməsindən istifadədir. Söhbət zamanı səsimiz qalxa-enə, səs çalarımız dəyişə bilər. Kədarlı bir xəbərlə şad xəbər verdiyimiz anlarda səs tonlarının, səs şalarının necə dəyişdiyini hamı asanlıqla müşahidə edə bilər.

Məsələn, “*Mary went to the doctor*” cümləsini təhlil edək. Bu cümlədə əsas söz vurğusu daşıyan üç heca var: “*Mary*” sözünün əvvəlki hecası, “*went*” sözünün yeganə hecası və “*doctor*” sözünün əvvəlki hecası. Lakin “*doctor*” sözünün əsas vurğulu hecasında əlavə səs hündürlüyü hərəkəti də var. Bu vurğulu heca digərlərinə nisbətən qavrayış baxımından daha önəmlidir və adətən daha uzun, daha yüksək səslə tələffüz olunur. Bu heca “tonik heca” adlanır. “Tonik” termini tonun məhz bu hecaya düşdüyünü göstərir. Ton həmin hecanın üzərinə qoyulan əlavə səs yüksəkliyinin hərəkətidir. Bu cümlədəki ton enən tondur. Heca tələffüz olunarkən səs tellərinin titrəmə sürəti azalır və bu da yüksək səsdən alçaq səsə keçid yaradır. Bunu aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

'Mary 'went to the ,doctor.

“*Mary* və *'went*” sözləri üzərindəki işarələr hecaların vurğulu olduğunu göstərir. “*doctor*” sözünün qarşısındakı ox onun tonik heca olduğunu bildirir, qarşısındakı qövs isə enmə tonunu göstərir. Bu tip tonlar adətən nəqli cümlələrə xasdır, yəni danışanın məlumat verdiyi hallarda işlədilir. Bəli-xeyr cavabı tələb edən suallarda isə tonik hecada adətən qalxan ton olur.

“*Is Ann pregnant?*” ifadəsini belə göstərə bilərik: *'Is 'Ann ,pregnant?*

Burada “*Ann* və *pregnant*” sözlərinin əvvəlki hecaları vurğuludur, tonik vurğu isə “*pregnant*” sözünün vurğulu hecasına düşür və ton qalxandır. Tonun qalxan olması bu cümlənin ümumi sual cümləsi olmasından irəli gəlir. Digər tərəfdən, qalxan ton həm də ümumi suallarda əlavə informasiya almaq istədiyimizi göstərir.

Üçüncü tonik vurğu qalxıb-enəndir; səs tonu əvvəl qalxır, sonra enir. Məsələn:

'Have you been 'seeing ,Ann? // ^No! //

Qalxıb-enən ton əminlik, nida, güclü inam və ya güclü emosiyanı ifadə edir, bu cümlənin intonasiyası bəyanatın tam inkarını göstərir.

Dördüncü ton enib-qalxan tondur:

'Have you been 'seeing ,Ann?// ^No! //

Burada “no” ifadəsində səs əvvəl enir, sonra qalxır. Bu ton tərəddüd, şübhə, qeyri-müəyyənlik və ya ehtiyatlılıq bildirir. Enən-qalxan nüvə tonu iki formada ifadə oluna bilər. Alçaqdan enib-qalxan ton və yüksəkdən enib-qalxan ton. Onlar arasındakı fərq emosiyaları daha güclü formada göstərməkdən ibarətdir.

Tonik hecanı ehtiva edən, özündə cəmləşdirən diskurs parçasına intonasiya frazası deyilir. Buna bəzən intonasiya qrupu, sintaqm, intonasiya vahidi və ya ton qrupu da deyirlər.

İntonasiya ilə bağlı adətən üç əsas xüsusiyyət fərqləndirilir: nitqin məna qruplarına bölünməsi, həmin frazada tonun vurğulu hecalardan birinə yerləşdirilməsi, tonik hecaya konkret bir tonun verilməsi. Bunlar müəyyən dərəcədə dəyişə bilər: tonun hansı hecaya düşməsi məna qrupunun sərhədlərindən asılı olmaya bilər və tonikin üzərinə hansı tonun qoyulması da onun harada yerləşdirilməsindən asılı olmaya bilər. Göstərdiyimiz nümunələrində ton son leksik vahidə düşür. Xatırladaq ki, sözlər iki əsas qrupa bölünür: leksik kateqoriyaya aid sözlər (adətən isimlər, feillər, sifətlər, zərflər, sayılar) və funksional/qrammatik kateqoriyaya aid sözlər (artikllər, bağlayıcılar, ədatlar, əvəzliliklər və s.). Tonik heca cümlənin son elementi olmaya da bilər:

'Jane ,gave it to her. //

Burada son söz əvəzlilikdir və leksik vahid deyil, ona görə də ton daşımır. Ondan əvvəlki söz sözünüdür, o da ton qəbul etmir; üçüncü söz də əvəzlilikdir. Tonik “*gave*” feilinə düşür, amma son söz deyil. Belə hallarda tonikdən sonra gələn vurğusuz hecalar taktardı (tail) təşkil edir. Başqa bir cümləni təhlil edək:

“*John is taking the train to Baku*” cümləsi üçün mümkün intonasiya nümunələri:

'John is 'taking the 'train to ,Baku.//

'John is 'taking the ,train to Baku.//

,John is taking the train to Baku.//

Birinci cümlədə standart hal kimi nüvə sonuncu vurğulu hecadadır. İkinci cümlədə isə qarşılaşdırma var: qatar başqa nəqliyyat növü (məsələn təyyarə) ilə müqayisə olunur. Sonuncuda isə tonik vurğu “Con”-un özünə düşür, yəni Bakıya qatarla gedən məhz Con-dur, başqası yox.

Tonik qarşılaşdırma məqsədi ilə nəinki funksional sözlərin, həmçinin şəkilçilərin üzərinə də ton köçürülə bilər. Digər bir cümlədə yeni informasiyanı verən ifadə vurğulu olar və sonuncu vurğulu söz öz mahiyyətini itirərək, vurğusuz səslənə bilər. Məsələn:

We 'need to ,matoes.// We've ,got tomatoes.//

"Tomatoes" artıq verildiyi üçün, köhnə informasiya daşdığından, tonik vurğu "got" feilinə keçir. Bu cümlədə yeni informasiya daşıyan "got" sözüdür.

Con Velz M. Halliday-ə istinadən qeyd edir ki, ingilis intonasiyası üç alt sistemdən ibarətdir: tonallıq, toniklik və ton. Tonallıq nitqin məna qruplarına bölünməsi ilə bağlıdır; toniklik isə tonik hecanın yerləşdirilməsini ifadə edir. Ton dedikdə isə buraya müxtəlif növ nüvə tonları daxildir. M. Halliday onları "tonik heca" adlandırır, C. Velz isə tonları nüvə tonları kimi öz əsərlərində qeyd edir [7, s. 254].

Məsələn: *'John was 'talking to a ,girl/ he 'met in a ,bar.*

Bu cümlə müxtəlif sintaqmlara bölünməklə fərqli mənalar verə bilər. Ümumi mənada "Con barda gördüyü qızla söhbət edir" tərcüməsini verir. Lakin bu cümləni sintaqmlara ayırsaq, məna fərqləri yarada bilərik.

'John was 'talking to a ,girl he ,met/ in a ,bar//

İkinci cümlənin məzmunu isə belədir: "Con görüşdüyü qızla danışır, barda". "In a bar" ifadəsini ayrıca sintaqmda verməklə, cümlənin mənasına dəyişiklik gətirdik. Sintaqm təkcə cümlənin quruluşunu deyil, həm də məzmununu dəyişdi. Bu sintaqmlarda istifadə olunan tonallıqlar da enən olub, cümləyə qatilik, təmlilik mənası verir. Bir cümlədə iki enən tonun birləşməsi "combined tunes" əmələ gətirib. Bu birləşmə "low fall+low fall" kombinasiyasını yaradıb.

İntonasiya emosional vəziyyəti, münasibəti, qrammatik fərqləri, diskurs quruluşunu və informasiyanın fokusunu ifadə edir. Dinləyicinin diqqətini yönəltmək, cümlənin bitib-bitmədiyini göstərmək, vurğunu yeni məlumat üzərinə salmaq kimi funksiyaları da intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşdirmək olur.

Bundan əlavə, intonasiya danışanın şəxsi və sosial kimliyini də ifadə edə bilər. İntonasiya qrupunun nüvə tonunu müəyyənləşdirərkən bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. Nüvə yaradan söz yalnız bir hecadan ibarət olduqda (məs., *Yes, No, What?* və s.) nüvə tonunu müəyyənləşdirmək asandır. Lakin nüvə çoxhecalı sözün daxilində olduqda bu proses xeyli çətinləşir. Nüvə adətən leksik vurğulu hecanın üzərinə düşür; bu heca sözün əvvəlində, ortasında və ya sonunda ola bilər.

Əgər nüvə sözün son hecası üzərindədirsə, nüvənin tonal hərəkəti yalnız həmin hecada baş verir. Lakin nüvədən sonra eyni sözə aid başqa hecalar gəlsə (yəni taktardı-tail varsa), onların tonallığı nüvə tonundan təsirlənir. Enən nüvədən sonra taktardı həmişə alçaq olur. Demək olar ki, enən ton vurğulu hecada cəmləşdiyindən ondan sonra gələn vurğusuz hecalar zəifləyir və aşağı tonallıqla tələffüz olunur.

Qalxan nüvədə isə tonun hərəkəti tamamilə nüvə hecasında bitmir, vurğusuz hecalara da yayılır. Bu zaman sintaqmın son hecası vurğulu olmasa belə, ən yüksək tonallığa malik olur. Oxşar hal enib-qalxan nüvə tonundan sonra da müşahidə edilir. Enmə-qalxma hərəkəti nüvə və taktardı hecalar boyunca yayılır; enmə hissəsi nüvə hecada (və ya nüvə ilə növbəti heca arasında), qalxma hissəsi isə vurğusuz hecanın sonuna doğru baş verir [6, s. 136].

Qalxan nüvə tonunu daha çox ümumi sual cümlələrində müşahidə edirik. Ümumi sual cümlələri informasiya almaq xarakteri daşıyaraq, qalxan nüvə tonu ilə ifadə olunur. Məsələn:

'Have you 'found your ,mobile?//

Həmin məzmunu ifadə edən nəqli cümlələr isə enən ton qəbul edir:

You've 'found your ,mobile.//

Lakin nəqli cümlənin sintaktik quruluşunu saxlayıb, sonuncu vurğulu söz üzərinə qalxan ton qoymaqla da sual yaratmaq olar:

You've 'found your ,mobile? //

Nəqli cümlə strukturu enib-qalxma ilə də deyilə bilər. Bu halda danışan mobil telefonun tapılmasına (və ya tapılan əşyanın məhz mobil olmasına) təəccübünü ifadə edir.

You've 'found your 'mobile?

Nəqli cümlələr qətiyyət, konkret fikir, tamlıq ifadə edən cümlələrdir. Bu baxımdan ümumi olaraq, onların tələffüz olunduğu tonlar isə alçaqdan, yaxud yüksəkdən enən tonlardır (high fall and low fall). Nəqli cümlələr birbaşa fikir, neytral münasibət bildirdiyi məqamlarda enən ton daşıyır.

The 'train a'rries at 'five.//

Nəqli cümlələr eyham, yaxud lağa qoyma ifadə edərsə, artıq qalxıb-enən tondan istifadə etməklə, bu münasibətlərin yaranması üçün səy göstəririk. Məsələn:

He is 'coming to^morrow.//

Bu cümlədə "tomorrow" sözünün qalxıb-enən tonla tələffüzü gələn adamın sabah gəldiyini qeyd etməkdə səbirsizləndiyini göstərir. Digər nümunədə isə nəqli cümlənin enib-qalxan tonla tələffüzü zamanı şübhə, qınaq, düzəliş, ironiya münasibətlərini reallaşıdır bilərik. Məsələn:

They have a^rrived.//

Burada artıq konkret fikirdən yox, onların gəlişinə şübhə, inamsızlıq, faktdan min olma-maqdan söhbət gedir [8, s. 276].

Bəli/xeyr cavab tələb edən suallar, başqa sözlə desək, ümumi suallar adətən qalxan nüvə tonu ilə ifadə olunur. Baxmayaraq ki, cavab mütləq bəli və ya xeyr olmaq məcburiyyətində deyil, qalxan tonun bu tip suallarda istifadə olunması intonasiyaya xas olan xarakterik haldır. Məsələn, "Could you pass me the milk?" cümləsində "milk" sözünə qalxan ton salmaqla, "sü-dü" almaq üçün xahiş edir. Digər nümunədə danışan cavab almaqda israrlıdırsa, sual enən tonla, yəni israrlı enmə ilə deyilə bilər:

I'll 'ask you for the 'third 'time.// Is this 'mine?//

Başqa bir sual növü xüsusi suallardır (what, where, when, who, which, why və s. sual əvəzlilikləri ilə yaranan cümlələr). Bu tip suallar üçün ən çox işlədilən ton enmədir:

'What do you 'mean? //

'Where's the 'key?//

'Which one is 'mine? //

'How about 'Jane?//

Xüsusi suallar adətən enən tonla deyilərək, ciddi, səbirsiz, gərgin, israrlı cavab tələb edir. Məsələn:

'Where are you 'going?//

Lakin ekoik suallardan (təkrarlayıcı) istifadə zamanı belə olmur:

I'm 'moving to 'London.//

'Where are you moving to? //

Burada danışanın dediyini düzgün eşitməyib, ya da təəccüb, və ya inamsızlıq bildirirək sual verilir. Bu cür xüsusi suallar ekoik adlanır, çünki danışanın dediklərinin bir hissəsi və ya hamısı təkrarlanır. Diqqətə gələn o məqamdır ki, sintaqmın sonundakı ton yuxarıya doğru davam edir və ton yalnız birinci vurğulu hecanın üzərində cəmləşərək, digər hecaların vurğusuz, lakin qalxan melodiya ilə tələffüz olunmasına təhrik edir. Qalxan nüvə tonu ilə tələffüz olunan xüsusi suallar böyük heyranlıq, təəccüb, heyrtlənmək kimi hissləri ifadə edir. Bu halda qalxan ton sual sözünün üstündə cəmləşir və ondan sonra dayanan hecalar vurğusuz olub taktardı əmələ gətirir [8, s. 162].

Qalxan tonla ifadə olunan suallar həm də qətiyyət və "artıq əlavə ediləcək bir şey yoxdur" mənası daşıyır.

'What do you 'mean?// Nəyi nəzərdə tutursan?

'Where's the 'key?// Açar haradadır?

'Which one is 'mine?// Mənimki hansıdır?

Qalxan tonla deyilən suallar enən tonla deyilən variantlara nisbətən daha nəzakətli, yumşaq və mehriban səslənir. Buna görə Con Vels qəti enmə ilə həvəsləndirici qalxma arasında fərq qoyur. [7, s. 245].

Sual cümlələrinin digər növü ayırıcı (tag) sualların intonasiya modellərini nəzərdən keçirək. Burada artıq iki mənə qrupundan, yəni iki sintaqmdan ibarət olan cümlələrin “combined tunes” yaratdığı birləşmə ardıcılığını izləyə bilərik. Ayırıcı sualların birinci hissəsi təsdiq, ikinci hissə isə inkarda işlənir. Əgər birinci hissədə inkarlıq ifadə olunursa, ikinci tərəf təsdiq-də tələffüz olunur. Bəzən bu ifadələrə əks qütblü cümlə deyirlər. Əks qütblü dedikdə əsas cümlə müsbət, sual tərəfi isə mənfi (və ya əksinə) olur:

You're 'going to 'do ,this,/ ,aren't you?//

You're 'not 'going to 'do ,this,/ ,are you?//

Əgər sual tərəfi ayrıca mənə qrupu təşkil edib enən ton alarsa, razılıq gözlənilir, yaxud cavab tələb olunmur:

You're 'going to ,do this, / ,aren't you?//

You're 'not 'going to ,do this, / ,are you?//

Ayırıcı sualların ikinci tərəfində verilən məlumat fakt olduqda, yenə cavaba ehtiyac duyulmadıqda, enən tonla tələffüz olunur. Məsələn:

'Great 'Britain is ,island,/ ,isn't it?//

Bəzən sual tərəfi qalxma ilə deyilib ayrıca sintaqm yaratmır, o halda sintaqmda taktardının bir hissəsi olur:

She's 'coming to the ,party, isn't she?//

She's 'not 'getting ,married, is she?//

Sual cümlələrinin daha bir növü isə seçmə, yaxud alternativ suallardır. Bu tip suallar da iki intonasiya qrupunda birləşib mürəkkəb tərkibli intonasiya modelləri yaradır. Bu intonasiya qruplarında birinci tərəf ümumi sual cümləsi kimi qalxan tonda, ikinci tərəf isə nəqli cümlə xarakteri daşıyaraq enən tonla tələffüz olunur.

Məsələn: *'Do you 'speak ,English/ or ,German?//*

'Do you 'like ,tea/ or ,coffee in the morning?//

Buradakı intonasiya qruplarında ton birləşmələri “low rise+low fall”dur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki alternativ suallarda enən və qalxan nüvə tonunun qoyulması seçim aparılan sözlər arasında olmalıdır. Bu məqamda cümlənin sonuncu vurğulu hecasının nə olduğu rol oynamır. Enən nüvə tonu seçim aparılan sözün üzərinə düşür. Sonuncu vurğulu heca seçim yaradan sözün üzərində olduğundan, tonik hecadan sonra gələn bütün hecalar taktardı təşkil edərək, vurğusuz tələffüz olunur. Təhlil etdiyimiz cümlədə birinci intonasiya qrupu sual cümləsi olub, qalxan tonla tələffüz olunur. İkinci ifadədə, yaxud sintaqmda düşən tonun işlənməsi cümlənin sual məzmununu dəyişdirmir. Quruluş cəhətdən nəqli cümlə olduğundan bu mənə qrupunda enəm ton istifadə olunur. Beləliklə, bu cümlədə mürəkkəb tərkib yaradan “alçaqdan qalxan+alçaqdan enən ton”(low rise+low fall) melodiyların birləşməsidir.

Mürəkkəb melodiyların yaratdığı daha bir model nümunəsini biz zərflik qruplarının cümlələrin əvvəlində işləndiyi məqamlarda müşahidə edirik. Zərflik qrupları istər nəqli, istərsə də sual cümlələrinin əvvəlində dayanaraq, ayrıca mənə qrupu yaradır. Bu mənə qruplarında həm qalxan, həm enən, həm enib-qalxan, həm də neytral düzxətli nüvə tonları işlənə bilər. Bu tonların hansı növünün işlənməsi situasiyaya olan münasibətdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn:

On ,Monday/ we are 'going to 'have a ,test.//

Bu cümlədə “On Monday” ifadəsində işlənən alçaqdan qalxan nüvə tonu cümlənin hələ tamamlanmadığının, fikrin davam etdiyinin göstəricisidir. İkinci cümlədə olan fikir tamlıq, qətilik bildirdiyindən artıq enən tonla tələffüz olunub. Beləliklə, intonasiya modeli “low rise+low fall”birləşməsinə uyğun gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman bildirən zərfliklər son mövqelərdə çox vaxt ton qəbul etmir:

'John's 'going to ,London on Sunday.//

Əgər ton “Sunday” üzərinə düşsə, bu artıq qarşılaşdırma olar; başqa sözlə desək ziddiyət yaradaraq vurğulu tələffüzə məruz qalar.

'John's 'going to 'London on ,Sunday.//

Bu cümlədə "On Sunday" ifadəsini nəzərə çarpdırmaq istəsək, onu ayrıca sintaqmda və ənənə tonla ifadə edə bilərik:

'John's 'going to London /on Sunday.//

Zaman zərfləkləri cümlənin əvvəlinə gətirildikdə, qeyd etdiyimiz kimi, adətən ayrıca sintaqm yaradır və müxtəlif nüvə tonları ilə tələffüz olunur.

On Sunday, / 'John's 'going to London.//

On Sunday, / 'John's 'going to London.//

Sonuncu cümlədə "On Sunday" ifadəsinə enib-qalxan nüvə tonu qoyaraq cümlənin məzmununa tam şübhə, ehtam gətirmiş olduq. Bu mövqedə Conun Londona gedəcəyi günün məhz bazar günü olması şübhə doğuracaq.

Bu cümlələri təhlil edərkən iki melodiyanın bir cümlədə birləşməsinin şahidi oluruq. Birinci cümlədə alçaqdan ənənə ton, ikinci cümlədə alçaqdan ənənə ton: "low fall + low fall" birləşməsi. İkinci cümlədəki tərkibi ton kombinasiyası isə "low rise + low fall" birləşməsidir. Tərkibində əlavə elementlər olan cümlələrdə melodiya birləşməsi-combined tunes ardıcılığından istifadə olunur.

Əlavə elementlər dedikdə, paranteza, xitab, müəllif sözləri, əlavələr, ara sözlər və s. nəzərdə tutulur. Onların daxil olduğu cümlələr iki və daha artıq məna qrupu yaradaraq, hər bir sintaqmda fərqli nüvə tonu işləyə bilər. Əlavə elementli cümlələrdən başqa, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, sadalama intonasiyası ilə tələffüz olunan (həmcins üzlər) cümlələr, ayırıcı(tag) suallar, seçmə(alternative) suallar da iki və daha artıq sintaqm yarada bilər. Bu sintaqmların hər birində münasibətdən asılı olaraq, müxtəlif nüvə tonları mövcud olur.

İşin elmi yeniliyi: Mürəkkəb tərkibli cümlələrin intonasiyasındakı fərqli nüvə tonlarının işlənməsi bu tonların ifadə etdiyi münasibətlərə yeni baxış, yeni yanaşma tələb edir. Belə ki, standart mənalar ifadə edən nüvə tonları dəyişdirilərək söhbətin məzmununa uyğun fərqli melodiylara çevrilməsi yenilik hesab oluna bilər. Bir çox xarici fonetistlərin fikirlərini müqayisə edərək, yeni məzmununda yeni yanaşmada təqdim etmək işin elmi yeniliyinə bir töhfədir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə ingilis dilinin intonasiya xüsusiyyətlərinin araşdırılması, intonasiyanın ən mühüm elementlərindən biri olan nüvə tonunun növləri və bu nüvə tonlarının cümlələrdə yaratdığı kombinasiyaların, mürəkkəb tərkib yaratması məsələlərinin əhəmiyyəti təhlil olunmuşdur. Hər bir sintaqmda işləyən fərqli tonların cümlənin məzmununa gətirdiyi dəyişiklik araşdırılmışdır. Birləşmiş melodiya birləşməsi intonasiya modelləri tədrisdə geniş təhlil olunur. Bu tip modellərin istifadəsi tələbələrə, yaxud ingilis dilində danışan hər kəsin nitqinə rəngarənglik, məlahət, zəriflik qatır. Söhbətin monoton, yorucu olmasından uzaqlaşdırır. Ona görə də bu müxtəlifliyin auditoriyada istifadə olunması, dinləmə zamanı tələbələrə bu fərqliliyi tuta bilməsi və danışqda tətbiq etməsi hazırkı dövr üçün vacib və aktual məsələlərdəndir.

Nəticə: Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəldik ki, ingilis intonasiyasının üç əsas struktur cəhəti var: ifadələrin informasiya hissələri olan intonasiya qruplarına bölünməsi, hər hissədə, sintaqmda vurğulu hecalardan birinin üzərinə tonikin yerləşdirilməsi, həmin tonik hecada istifadə edilən nüvə tonunun aydınlaşdırılması.

İngilis intonasiyası sintaktik quruluşla, leksik və funksional vahidlər arasındakı fərqlə, sintaktik vahidlərin ifadə etdiyi məna ilə və kontekstə bağlı diskurs amilləri ilə (ötürülən məna, danışanın münasibəti və s.) sıx bağlıdır. İngilis dilində intonasiyasının ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri onun dinamik olmasıdır. Yəni situasiyadan asılı olaraq, yaxud münasibətdən asılı olaraq cümlənin məzmunu dəyişmək, müxtəlif nüvə tonlarından istifadə edərək emosiyalarımızı, niyyətimizi dinləyiciyə çatdırmaqla bilərik. Bu baxımdan söhbət zamanı müəlliflər müxtəlif məqsədlərlə toniki standart mövqeyindən kənara çəkə bilərlər. Adətən sonuncu vurğulu hecaya düşməli olan toniki əvvəlki hecalara, başqa sözlə desək, nəzərə çarpdırmaq istədiyimiz hecaya yönləndirə bilərik. Bəzi hallarda vurğusuz olan hecanı nəzərə çatdırıb, tonik heca ilə qüvvətləndirə bilərik. Bu məqalədə intonasiyanın mahiyyətini araşdıraraq səsimizin tonundakı bu daimi dəyişmənin necə yarandığını və insanın daxili aləmi, münasibətləri və emosiyaları tərəfindən necə tənzimləndiyini aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Ədəbiyyat

1. Brazil, D. The communicative value of intonation in English / D.Brazil. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1997. – 192 p.
2. Collins, B. Practical phonetics and phonology / B.Collins, I.M.Mees. – London: Routledge, – 2013. – 332 p.
3. Cruttenden, A. Gimson's pronunciation of English: [8th ed.] / A.Cruttenden. – London: Routledge, – 2014. – 408 p.
4. Ladefoged, P. A course in phonetics: [7th ed.] / P.Ladefoged, K.Johnson. – Stamford: Cengage Learning, – 2015. – 368 p.
5. O'Connor, J.D. Intonation of colloquial English: [2nd ed.] / J.D.O'Connor, G.F.Arnold. – London: Longman, – 1973. – 290 p.
6. Roach, P. English Phonetics and Phonology: A practical course: [4th ed.] / P.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 244 p.
7. Wells, J.C. English Intonation: An introduction / J.C.Wells. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 286 p.
8. Zeynalov, F. Practical English Phonetics: Book 1 / F.Zeynalov. – Bakı, – 2022. – 180 s.

T.Z.Jabbarly

Complex Intonation Patterns in the English Language

Summary

Intonation is one of the main phonetic means that shapes the meaning, emotional load, and social context of speech. It is not possible to convey the full content of a sentence to the listener solely through the correct pronunciation of words. Without intonation, speech cannot sound fully meaningful and natural. One of the most important components of intonation is melody or the nuclear tone. Since our research object consists of complex sentences in which different types of melodies combine, we have attempted to investigate the intonational features of such sentences and their accent-melodic structure. In the sentences consisting of several sense groups, different melodies combine to create the meaning of the sentence. Thus every sense group or syntagm has its own melody, and these melodies merge within one sentence to form combined tunes.

Keywords: *intonation, nuclear tones, syntagm, simple and complex tones, tonic syllable*

T.З.Джаббарлы

Сложные интонационные модели в английском языке

Резюме

Интонация является одним из основных фонетических средств, формирующих значение, эмоциональную нагрузку и социальный контекст речи. Передать полный смысл предложения слушателю только с помощью правильного произношения слов невозможно. Без интонации речь не может звучать полноценно и естественно. Одним из важнейших компонентов интонации является мелодика или ядерный тон. Поскольку объектом нашего исследования являются сложные предложения, в которых сочетаются различные типы мелодии, мы попытались изучить интонационные особенности таких предложений и их акцентно-мелодическую структуру. В предложениях, состоящих из нескольких смысловых групп, различные мелодические модели объединяются и формируют содержание предложения. Таким образом, каждая смысловая группа или синтагма имеет собственную мелодику, и эти мелодии объединяясь в одном предложении, образуют комбинированные интонационные модели.

Ключевые слова: *интонация, ядерные тоны, синтагма, простые и сложные тоны, тонический слог*

Rəyçi: dos., f.f.d. C.H.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 24.02.2026

V.M.CƏBRAYILOVA

baş müəllim

e-mail: vafajabrailova@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0002-8654-4094>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ ƏLAVƏ ELEMENTLİ CÜMLƏLƏRİN İNTONASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Təqdim olunan məqalə ingilis dilində əlavə elementli cümlələrdə intonasiyanın rolunu izah edir. Əlavə elementlər əsas fikirdən fərqli olaraq, nitqdə fasilə, zəif vurğu və nisbətən aşağı tonla tələffüz olunur. Bu xüsusiyyətlər dinləyiciyə həmin hissənin əlavə məlumat olduğunu bildirir. Düzgün intonasiya cümlənin strukturunu və mənasını aydınlaşdırır, yanlış intonasiya isə anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. İntonasiya danışığın melodik quruluşunu formalaşdırır; fikrin ifadə tərzini, danışanın emosional münasibətini və informasiyanın strukturunu müəyyən edir. İntonasiya yalnız səslərin yüksəlib-enməsi ilə məhdudlaşmır, həm də pauzalar, vurğu, ritm və temp kimi komponentlərlə vəhdətdə fəaliyyət göstərir. Bu elementlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində nitq daha aydın, ifadəli və məzmun baxımından zəngin olur. İngilis dilində intonasiya bu baxımdan xüsusilə mürəkkəb və çoxfunksiyalı bir sistem kimi xarakterizə olunur.

Məqalənin məqsədi ingilis dilində əlavə elementli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onların fonetik və kommunikativ funksiyalarını izah etmək və müxtəlif nümunələr əsasında bu xüsusiyyətləri təhlil etməkdir. Araşdırma zamanı ingilis dilinin fonetik sistemi, əlavə elementlərin sintaktik quruluşu və onların nitq prosesindəki rolu nəzərdən keçiriləcəkdir. Eyni zamanda, bu strukturların dil öyrənmə prosesindəki əhəmiyyəti və onların praktik istifadəsi ilə bağlı məsələlər təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: İntonasiya, əlavə elementlər, fasilə, vurğu, ton, nitq melodiyası, prosodiya, emosional çalar, nitqin ritmi, məna fərqləndirmə

Dil insan ünsiyyətinin əsas vasitəsidir və onun effektiv istifadəsi yalnız qrammatik qaydalarla məhdudlaşmır. Ünsiyyət prosesi çoxşaxəli bir sistem olub, burada yalnız leksik və sintaktik vasitələr deyil, eyni zamanda fonetik və prosodik elementlər də mühüm rol oynayır. Danışq prosesində sözlərin mənasını, semantik yükünü və emosional çalarını düzgün çatdırmaq üçün müxtəlif fonetik vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələr arasında intonasiya xüsusi əhəmiyyətə malikdir və dilin funksional tərəfinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir.

İntonasiya mürəkkəb cümlə strukturlarında, o cümlədən əlavə elementli cümlələrdə mühüm rol oynayır. Əlavə elementlər əsas fikri tamamlayan və sintaktik baxımdan müəyyən dərəcədə müstəqil olan komponentlərdir. Bu strukturlar cümlənin məzmununu genişləndirir, danışanın mövqeyini ifadə edir və ya izahlı məlumat təqdim edir. İngilis dilində belə elementlərə parentetik sözlər, izahlı əlavələr, appozisiyalar və müxtəlif növ ara sözlər aid edilir. Sözügedən strukturlar dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirərək daha incə semantik və praqmatik çalarların ötürülməsinə şərait yaradır.

Bu strukturların düzgün qavranılması və istifadəsi yalnız qrammatik qaydaların deyil, həm də onların intonasiya xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsini tələb edir. Belə ki, əlavə elementlər çox vaxt əsas cümlədən intonasiya vasitəsilə ayrılır və onların funksional yükü məhz bu prosodik xüsusiyyətlər sayəsində aydınlaşır. Əgər bu elementlər intonasiya baxımından düzgün ifadə olunmazsa, cümlənin ümumi strukturu və məna çaları dinləyici üçün qeyri-müəyyən qala bilər.

Əlavə elementli cümlələrdə intonasiya, adətən, əsas cümlə ilə əlavə hissə arasında müəyyən pauzalar və intonasiya qrupları vasitəsilə ifadə olunur. Bu intonasiya qrupları danışq axınına hissələrə bölərək informasiyanın daha sistemli şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu isə dinləyiciyə cümlənin hansı hissəsinin əsas informasiya, hansının isə əlavə məlumat olduğunu anlamağa kömək edir. Məsələn, danışq zamanı əlavə elementlər tez-tez aşağı

tonla və ya qısa pauzalarla ayrılır. Bu fonetik xüsusiyyətlər dinləyicinin diqqətini əsas informasiyaya yönəldir və əlavə elementləri ikinci dərəcəli informasiya kimi təqdim edir.

İngilis dilinin fonetik sistemi intonasiyanın müxtəlif modellərini əhatə edir və bu modellər danışq prosesində informasiyanın strukturlaşdırılmasına kömək edir. Falling tone, rising tone və fall-rise tone kimi modellər müxtəlif kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir və danışanın niyyətini ifadə edir. Əlavə elementli cümlələrdə isə bu modellər daha aydın şəkildə müşahidə olunur, çünki əlavə komponentlər çox vaxt ayrıca intonasiya qrupuna malik olur. Bu isə onların semantik və funksional müstəqilliyini göstərir.

Beləliklə, intonasiya yalnız fonetik hadisə deyil, həm də qrammatik, semantik və kommunikativ funksiyalara malik bir vasitə kimi çıxış edir. O, cümlənin strukturunu təşkil edir, informasiyanın paylanması müəyyənləşdirir və danışanın mövqeyini ifadə edir. Bu baxımdan intonasiya dilin müxtəlif səviyyələri arasında əlaqə yaradan mühüm bir mexanizm kimi qiymətləndirilə bilər [8, s. 48].

Müasir dilçilikdə əlavə elementli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu mövzu həm nəzəri fonetika, həm də tətbiqi dilçilik baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə xarici dil kimi ingilis dilini öyrənənlər üçün intonasiya modellərinin mənimsənilməsi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Düzgün intonasiya danışığın daha təbii, axıcı və anlaşılan olmasını təmin edir, yanlış intonasiya isə kommunikativ anlaşılmaqlara səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, intonasiya yalnız şifahi ünsiyyətdə deyil, həm də dinləmə bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Dinləyici intonasiya vasitəsilə danışanın niyyətini, emosional vəziyyətini və informasiyanın prioritetliyini daha asan müəyyən edə bilər. Bu isə effektiv ünsiyyət üçün vacib şərtlərdən biridir. Belə ki, ingilis dilində intonasiya sistemini xüsusilə qeyd etmək istərdim. İntonasiya danışq dilinin ən mühüm fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. O, səsin yüksəlib-enməsi, vurğunun yerləşməsi və pauzaların istifadəsi vasitəsilə cümlənin emosional və semantik məzmununu ifadə edir. ingilis dilində intonasiya sistemi mürəkkəb və çoxşaxəlidir və danışq prosesində informasiyanın düzgün çatdırılmasında mühüm rol oynayır. İntonasiya yalnız sözlərin necə səsləndiyini deyil, həm də danışanın münasibətini, fikrin tamamlanma dərəcəsini və cümlənin kommunikativ tipini müəyyən edir.

İntonasiya bir neçə əsas komponentdən ibarətdir. Bunlara pitch (səsin yüksəkliyi), stress (vurğu), rhythm (ritm) və pauzalar daxildir. Bu komponentlərin birlikdə fəaliyyəti danışığın melodik quruluşunu yaradır və cümlənin ümumi intonasiya modelini formalaşdırır.

Pitch, yəni səsin yüksəkliyi intonasiyanın əsas elementlərindən biridir. Danışq zamanı səs müxtəlif səviyyələrdə dəyişir və bu dəyişikliklər cümlənin mənasına təsir göstərir. Məsələn, səsin aşağı düşməsi çox vaxt fikrin tamamlandığını bildirir, səsin yüksəlməsi isə sual və ya qeyri-müəyyənlik ifadə edə bilər. İngilis dilində pitch dəyişiklikləri cümlənin intonasiya konturunu yaradır və dinləyiciyə informasiyanın necə qəbul edilməli olduğunu göstərir.

Stress, yəni vurğu isə cümlədə müəyyən sözlərin və ya hecaların digərlərindən daha güclü tələffüz olunmasıdır. İngilis dilində vurğu informasiyanın strukturlaşdırılmasına kömək edir və danışanın hansı hissəni daha vacib hesab etdiyini göstərir. Məsələn, cümlədə vurğunun yerinin dəyişməsi informasiyanın fokusunu da dəyişə bilər. Bu xüsusiyyət xüsusilə əlavə elementli cümlələrdə mühüm rol oynayır, çünki əsas informasiya ilə əlavə məlumatın fərqləndirilməsi çox vaxt vurğu vasitəsilə həyata keçirilir.

Ritm də intonasiya sisteminin vacib komponentlərindən biridir. İngilis dili stress-timed language, yəni vurğu əsaslı ritmə malik dil hesab olunur. Bu o deməkdir ki, cümlədə vurğulu hecalar müəyyən intervallarla təkrarlanır və vurğusuz hecalar daha sürətli tələffüz olunur. Belə ritmik quruluş danışığın təbii səslənməsini təmin edir və cümlənin axıcılığını artırır.

İntonasiya sisteminə pauzalar da mühüm funksiyaya malikdir. Pauzalar danışq zamanı müəyyən fasilələr yaradır və informasiyanın qruplaşdırılmasına kömək edir. Cümlə çox vaxt bir neçə intonasiya qrupuna bölünür və hər qrup müəyyən məna vahidini ifadə edir. Əlavə ele-

mentli cümlələrdə isə bu pauzalar daha aydın şəkildə müşahidə olunur, çünki əlavə hissələr çox vaxt əsas cümlədən qısa fasilə ilə ayrılır [3, s. 52].

İngilis dilində bir neçə əsas intonasiya modeli mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılmışları falling tone (düşən ton) və rising tone (yüksələn ton) hesab olunur. Falling tone adətən bitmiş fikri, əmr və ya qəti məlumatı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Rising tone isə çox vaxt suallarda və ya danışanın cavab gözlədiyi hallarda istifadə edilir. Bundan əlavə, fall-rise və rise-fall kimi mürəkkəb intonasiya modelləri də mövcuddur və onlar danışanın emosional münasibətini və ya əlavə məna çalarını ifadə edə bilər.

Beləliklə, ingilis dilində intonasiya sistemi yalnız fonetik hadisə deyil, həm də kommunikativ funksiyaya malik mühüm bir vasitədir. O, cümlənin strukturunu müəyyənləşdirir, informasiyanı qruplaşdırır və danışanın münasibətini ifadə edir. Bu xüsusiyyətlər xüsusilə əlavə elementli cümlələrin təhlilində daha aydın şəkildə görünür, çünki belə cümlələrdə intonasiya əsas və əlavə məlumatın fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Əlavə elementli cümlələrin anlayışı və quruluşu da məqalədə öz əksini tapır. Belə ki, ingilis dilində sintaktik quruluşlar müxtəlif elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi və birləşməsi nəticəsində formalaşır. Bu elementlərdən bəziləri cümlənin əsas semantik nüvəsini təşkil edir, digərləri isə əlavə məlumat verərək fikrin daha dəqiq, aydın və ifadəli şəkildə çatdırılmasına kömək edir. Belə komponentlər dilçilikdə əlavə elementlər kimi tanınır. Əlavə elementli cümlələr isə əsas strukturla yanaşı əlavə izah, şərh və ya münasibət bildirən komponentlərin daxil olduğu mürəkkəb sintaktik vahidlərdir. Bu cür cümlələr dilin ifadə imkanlarını genişləndirərək daha zəngin və çoxqatlı kommunikasiya yaratmağa şərait yaradır.

Əlavə elementlər sintaktik baxımdan müəyyən dərəcədə müstəqil hesab olunur. Onlar cümlənin əsas qrammatik quruluşundan formal və semantik baxımdan qismən ayrılmış şəkildə istifadə oluna bilər və çox vaxt cümlənin məzmununu genişləndirir. Bu elementlər danışanın fikrini izah etməyə, əlavə məlumat verməyə və ya müəyyən emosional münasibəti ifadə etməyə imkan yaradır. İngilis dilində belə strukturlar həm yazılı, həm də şifahi nitqdə geniş şəkildə istifadə olunur və müxtəlif üslublarda fərqli funksiyalar yerinə yetirir.

Əlavə elementlər müxtəlif formalarda meydana çıxıb bilər və bu müxtəliflik onların funksional zənginliyini göstərir. Onlardan biri parentetik elementlərdir. Parentetik elementlər cümləyə əlavə şərh və ya danışanın şəxsi münasibətini bildirən söz və ya ifadələrdir. Məsələn, “however”, “in fact”, “of course”, “I think”, “to be honest”, “frankly speaking” kimi ifadələr bu qrupa aid edilə bilər. Bu elementlər çox vaxt cümlənin ortasında və ya sonunda yerləşir və əsas fikrə əlavə şərh təqdim edir. Onlar eyni zamanda danışanın subyektiv mövqeyini göstərərək nitqin pragmatik aspektini gücləndirir.

Əlavə elementlərin digər mühüm növü appozisiya (apposition) hesab olunur. Appozisiya eyni obyekt və ya şəxsi daha dəqiq izah edən ikinci isim və ya isim birləşməsi ilə ifadə olunur. Məsələn, “My brother, a talented musician, lives in London” cümləsində “a talented musician” hissəsi “my brother” sözünü izah edən əlavə elementdir. Belə strukturlar informasiyanı daha konkret və detallı şəkildə təqdim etməyə, eyni zamanda təsviri zənginləşdirməyə kömək edir. Appozisiya konstruksiyaları xüsusilə yazılı nitqdə geniş istifadə olunur və elmi, publisistik mətnlərdə informasiyanın dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Bundan başqa, ingilis dilində detached constructions adlanan ayrılmış konstruksiyalar da əlavə elementlərə daxil edilir. Bu konstruksiyalar sintaktik baxımdan əsas cümlədən müəyyən qədər ayrılır və çox vaxt pauzalar və ya vergüllərlə ayrılır. Məsələn, “The meeting finished, everyone left the room” cümləsində ilk hissə müəyyən mənada əlavə məlumat verən ayrılmış konstruksiya kimi çıxış edir. Bu tip strukturlar hadisələr arasında zaman, səbəb və ya nəticə əlaqələrini göstərərək cümlənin semantik strukturunu genişləndirir.

Əlavə elementlər cümlədə müxtəlif mövqələrdə yerləşə bilər və bu mövqe dəyişkənliyi onların kommunikativ funksiyalarına birbaşa təsir edir. Onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda istifadə oluna bilər. Məsələn:

Cümlənin əvvəlində:

“To be honest, I did not expect such results.”

Cümlənin ortasında:

“The project, in my opinion, requires further analysis.”

Cümlənin sonunda:

“She decided to continue the research, surprisingly.”

Bu mövqə müxtəlifliyi əlavə elementlərin kommunikativ imkanlarını genişləndirir və danışanın fikrini daha çevik və müxtəlif formalarda ifadə etməyə şərait yaradır. Hər bir mövqedə bu elementlər müəyyən intonasiya xüsusiyyətləri ilə müşayiət olunur və bu xüsusiyyətlər dinləyicinin cümləni düzgün qavramasında mühüm rol oynayır. Məsələn, cümlənin əvvəlində yerləşən əlavə elementlər çox vaxt giriş xarakteri daşıyır, ortada yerləşənlər əlavə izah funksiyası yerinə yetirir, sonda yerləşənlər isə nəticə və ya əlavə şərh kimi çıxış edir.

Əlavə elementli cümlələrin quruluşu yalnız sintaktik deyil, həm də fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə cümlələrdə əlavə hissələr çox vaxt əsas cümlədən pauzalar və intonasiya dəyişiklikləri vasitəsilə ayrılır. Bu ayrılma danışığın strukturunu daha aydın edir və informasiyanın düzgün qruplaşdırılmasına kömək edir. Pausaların düzgün istifadəsi və intonasiya dəyişiklikləri cümlənin semantik strukturunun dinləyici tərəfindən daha asan başa düşülməsini təmin edir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əlavə elementlərin istifadəsi dilin müxtəlif funksional üslublarında fərqli şəkildə özünü göstərir. Rəsmi və akademik üslubda bu elementlər daha strukturlaşdırılmış və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur, qeyri-rəsmi danışıda isə daha spontan və emosional xarakter daşıyır. Bu isə dilin elastikliyi və müxtəlif kommunikativ situasiyalara uyğunlaşma qabiliyyətini göstərir.

Beləliklə, əlavə elementli cümlələr ingilis dilinin sintaktik sistemində mühüm yer tutur. Onlar cümlənin məzmununu zənginləşdirir, əlavə izah verir və danışanın münasibətini ifadə etməyə imkan yaradır. Bu strukturların düzgün başa düşülməsi yalnız qrammatik quruluşun deyil, həm də onların intonasiya və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Məhz buna görə də əlavə elementlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə aparılan tədqiqatlar dilin daha dərinlən dərk olunmasına imkan yaradır [4, s. 84].

İngilis dilində əlavə elementli cümlələrin düzgün anlaşılması yalnız onların sintaktik quruluşunun deyil, həm də intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. İntonasiya bu cümlələrdə əsas və əlavə məlumatın bir-birindən fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır. Danışiq zamanı əlavə elementlər çox vaxt xüsusi intonasiya quruluşu ilə ifadə olunur və əsas cümlədən müəyyən fonetik vasitələrlə ayrılır.

Əlavə elementli cümlələrdə ən mühüm fonetik xüsusiyyətlərdən biri pauzalardır. Pauzalar danışiq zamanı qısa fasilələr yaradır və cümlənin strukturunu daha aydın göstərir. Əlavə elementlər çox vaxt əsas cümlədən əvvəl və sonra qısa pauzalarla ayrılır. Bu fasilələr dinləyiciyə cümlənin hansı hissəsinin əsas informasiya, hansının isə əlavə izah olduğunu anlamağa kömək edir. Məsələn, “My brother, as you know, lives abroad” cümləsində “as you know” ifadəsi iki tərəfdən pauza ilə ayrılır və əlavə məlumat funksiyasını yerinə yetirir.

İntonasiya xüsusiyyətlərindən biri də intonasiya qruplarının formalaşmasıdır. İngilis dilində danışiq çox vaxt bir neçə intonasiya qrupuna bölünür. Hər intonasiya qrupu müəyyən məna vahidini ifadə edir və öz ton konturuna malik olur. Əlavə elementli cümlələrdə əlavə hissə tez-tez ayrıca intonasiya qrupu kimi tələffüz olunur. Bu isə cümlənin strukturunun daha aydın şəkildə qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Məsələn, aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək:

“My sister, to be honest, did not support the decision.”

Bu cümlədə “to be honest” ifadəsi ayrıca intonasiya qrupu təşkil edir. Danışiq zamanı bu hissə bir qədər aşağı tonla və qısa pauzalarla tələffüz olunur. Bu xüsusiyyət dinləyiciyə həmin hissənin əsas informasiyadan fərqli olaraq əlavə şərh xarakteri daşdığını göstərir.

Əlavə elementli cümlələrdə ton dəyişiklikləri də mühüm rol oynayır. Əsas cümlə çox vaxt normal intonasiya konturu ilə ifadə olunur, əlavə elementlər isə nisbətən aşağı və ya neytral tonla tələffüz edilə bilər. Bu fonetik fərq cümlənin strukturunun daha aydın şəkildə qəbul edilməsinə kömək edir. Bəzi hallarda əlavə elementlər sürətli və daha az vurğulu şəkildə tələffüz olunur ki, bu da onların ikinci dərəcəli informasiya daşdığını göstərir.

İntonasiya baxımından əlavə elementlər bəzən falling tone və ya level tone ilə ifadə olunur. Bu isə danışanın həmin hissəyə xüsusi emosional vurğu vermədiyini, sadəcə əlavə məlumat təqdim etdiyini göstərir. Əksinə, əsas cümlə hissəsində vurğu və ton dəyişiklikləri daha aydın şəkildə müşahidə olunur.

Əlavə elementli cümlələrdə vurğunun yerləşməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Adətən vurğu əsas informasiyanı ifadə edən sözlər üzərinə düşür, əlavə elementlər isə daha az vurğulanır. Bu xüsusiyyət informasiyanın strukturlaşdırılmasına kömək edir və dinləyiciyə hansı hissənin daha vacib olduğunu göstərir.

Məsələn:

“She will finish the project, I believe, next week.”

Bu cümlədə əsas vurğu “finish” və “next week” kimi sözlər üzərinə düşür, “I believe” ifadəsi isə əlavə şərh xarakteri daşdığı üçün daha zəif vurğu ilə tələffüz olunur.

Bəzi hallarda əlavə elementlər emosional və ya ekspressiv məqsədlərlə istifadə edilə bilər. Bu zaman intonasiya bir qədər dəyişə bilər və əlavə elementlər daha yüksək tonla və ya xüsusi vurğu ilə ifadə edilə bilər. Məsələn, danışan öz fikrini vurğulamaq istədikdə əlavə element intonasiya baxımından daha diqqət çəkici şəkildə səslənə bilər.

Beləliklə, əlavə elementli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri bir neçə fonetik vasitə ilə ifadə olunur. Bunlara pauzalar, intonasiya qrupları, ton dəyişiklikləri və vurğu daxildir. Bu vasitələr cümlənin strukturunun aydınlaşdırılmasına və əsas informasiya ilə əlavə məlumatın fərqləndirilməsinə kömək edir. İntonasiya sayəsində dinləyici cümlənin semantik və kommunikativ quruluşunu daha asan şəkildə qavrayır.

Xüsusilə danışığ və yazı dilində əlavə elementli cümlələrin istifadəsi mühüm yer tutur ki, bu da məqalədə öz əksini tapır. Əlavə elementli cümlələr həm danışığ, həm də yazı dilində geniş istifadə olunur və bu strukturlar ingilis dilinin kommunikativ sistemində mühüm yer tutur. Bu cümlə strukturları fikrin daha dəqiq və aydın ifadə olunmasına kömək edir, əlavə məlumat təqdim edir və danışanın mövqeyini göstərir. Eyni zamanda, əlavə elementlər cümlənin semantik yükünü artıraraq informasiyanın daha sistemli və strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. İngilis dilində belə elementlərin istifadəsi ünsiyyətin daha təbii, ifadəli və çevik olmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, bu cümlələrin düzgün başa düşülməsi üçün onların intonasiya xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir, çünki məhz intonasiya vasitəsilə əsas və əlavə informasiya arasında fərq müəyyən edilir.

Danışığ dilində əlavə elementlər çox vaxt spontan və təbii şəkildə istifadə olunur. Danışan şəxs fikrini ifadə edərkən əlavə şərhlər, şəxsi münasibət və ya izah vermək üçün müxtəlif parentetik ifadələrdən istifadə edə bilər. Bu ifadələr danışığın axıcılığına mane olmadan, əksinə, onu daha canlı və ifadəli edir. Əlavə elementlər çox vaxt cümlənin ortasında yerləşir və qısa pauzalarla əsas cümlədən ayrılır. Bu pauzalar dinləyiciyə informasiyanı hissələrə bölərək daha rahat qəbul etməyə kömək edir.

Məsələn, gündəlik danışığda aşağıdakı kimi cümlələrə tez-tez rast gəlinir:

“I will call you tomorrow, I think.”

Bu cümlədə “I think” ifadəsi danışanın şəxsi fikrini bildirən əlavə elementdir. Danışığ zamanı bu hissə qısa pauza ilə ayrılır və nisbətən zəif intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu xüsusiyyət dinləyiciyə həmin hissənin əsas informasiya deyil, əlavə şərh olduğunu göstərir. Eyni zamanda bu cür strukturlar danışığın qeyri-rəsmi və səmimi xarakterini gücləndirir.

Digər bir nümunəyə baxaq:

“The meeting, as far as I know, has been postponed.”

Bu cümlədə “as far as I know” ifadəsi danışanın məlumatının mənbəyini göstərən əlavə elementdir. Danışiq zamanı bu ifadə ayrıca intonasiya qrupu kimi tələffüz olunur və iki tərəfdən pauzalarla ayrılır. Bu fonetik xüsusiyyət cümlənin strukturunun aydın şəkildə qəbul edilməsinə kömək edir və dinləyiciyə əlavə informasiyanın xarakterini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Yazı dilində isə əlavə elementlər daha çox vergüllər, mötərizələr və ya tire işarələri vasitəsilə ayrılır. Bu işarələr danışıda mövcud olan intonasiya pauzalarının yazılı ekvivalenti kimi çıxış edir. Beləliklə, yazı dilində də intonasiya müəyyən dərəcədə qrafik vasitələrlə ifadə olunur. Məsələn:

“The experiment, in fact, produced unexpected results.”

Bu cümlədə “in fact” ifadəsi əlavə məlumat verən parentetik elementdir. Yazı dilində vergüllər vasitəsilə ayrıldığı kimi, danışiq zamanı da qısa pauzalarla ifadə olunur. Bu isə oxucu və ya dinləyici üçün informasiyanın strukturunu daha aydın edir.

Əlavə elementlər yazılı akademik mətnlərdə də geniş istifadə edilir və bu mühitdə onların funksiyası daha sistemli xarakter daşıyır. Onlar müəllifin mövqeyini göstərmək, əlavə izah vermək, əvvəlki məlumatlara istinad etmək və ya müəyyən fikri vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn: “The results of the study, as previously mentioned, confirm the initial hypothesis.”

Bu cümlədə “as previously mentioned” ifadəsi əvvəlki məlumatlara istinad edən əlavə elementdir. Belə konstruksiyalar akademik yazıda mətnin məntiqi ardıcılığını təmin etməyə, fikirlər arasında əlaqə yaratmağa və oxucunun mətnin strukturunu daha asan izləməsinə kömək edir.

Əlavə elementli cümlələrin istifadəsi yalnız informasiyanın genişləndirilməsi ilə məhdudlaşmır. Onlar həm də mühüm kommunikativ funksiyaya malikdir və danışanın emosional münasibətini ifadə edə bilər. Məsələn:

“She will finish the report, hopefully, by tomorrow.”

Burada “hopefully” sözü danışanın ümidini ifadə edən əlavə elementdir. Danışiq zamanı bu söz qısa pauza ilə ayrılır və nisbətən zəif intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu isə cümləyə emosional çalar əlavə edərək ünsiyyətin daha təsirli olmasına kömək edir.

Bəzi hallarda əlavə elementlər cümlənin əvvəlində istifadə olunur və bütün fikrə ümumi münasibət bildirir. Bu tip elementlər çox vaxt giriş xarakteri daşıyır və cümlənin ümumi tonunu müəyyən edir. Məsələn:

“To be honest, the project needs further improvement.”

Bu cümlədə “to be honest” ifadəsi danışanın səmimi münasibətini bildirir və cümlənin əvvəlində yerləşir. Danışiq zamanı bu hissədən sonra qısa pauza edilir və daha sonra əsas fikir ifadə olunur. Bu struktur dinləyicinin diqqətini əvvəlcədən danışanın mövqeyinə yönəldir.

Belə nümunələr göstərir ki, əlavə elementli cümlələr ingilis dilində çoxfunksiyalı və çevik strukturlardır. Onlar informasiyanın genişləndirilməsinə, danışanın mövqeyinin ifadə olunmasına və ünsiyyətin daha təbii şəkildə qurulmasına kömək edir. Bu cümlələrdə intonasiya mühüm rol oynayır və əlavə hissələrin əsas məlumatdan fərqləndirilməsini təmin edir. İntonasiya olmadan bu fərqləndirmə aydın şəkildə hiss olunmaya bilər.

Beləliklə, əlavə elementli cümlələrin danışiq və yazı dilində istifadəsi ingilis dilinin kommunikativ sistemində mühüm yer tutur. Bu cümlələrin düzgün başa düşülməsi üçün onların sintaktik quruluşu ilə yanaşı, intonasiya xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması vacibdir. Bu xüsusiyyətlər cümlənin məna strukturunu aydınlaşdırır, informasiyanın düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir və dinləyicinin informasiyanı daha asan və effektiv şəkildə qavramasına imkan yaradır [4, s. 98].

İngilis dilində əlavə elementli cümlələr yalnız sintaktik quruluş baxımından deyil, həm də linqvistik və kommunikativ funksiyaları baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu strukturlar cümlənin əsas məzmununu genişləndirir, əlavə izah verir və danışanın münasibətini ifadə etməyə imkan yaradır. Beləliklə, əlavə elementlər dilin ifadə imkanlarını artırır və ünsiyyət

prosesinin daha effektiv qurulmasına kömək edir. Onların istifadəsi dilin dinamikliyini təmin edir və müxtəlif kommunikativ situasiyalarda daha çevik ifadə imkanları yaradır.

Linqvistik baxımdan əlavə elementlər cümlənin strukturunu genişləndirən və onun informativliyini artıran komponentlər kimi çıxış edir. Onlar əsas qrammatik quruluşdan müəyyən dərəcədə ayrılmış şəkildə istifadə olunur və çox vaxt parentetik ifadələr, appozisiya konstruksiyaları və müxtəlif ayrılmış sintaktik elementlər şəklində meydana çıxır. Bu elementlər əsas fikrə əlavə məlumat təqdim edərək cümlənin məna strukturunu zənginləşdirir. Məsələn, appozisiya konstruksiyaları müəyyən şəxs və ya obyekt haqqında əlavə məlumat verərək informasiyanın daha dəqiq və konkret təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu baxımdan əlavə elementlər dilin informativ yükünü artırmaqla yanaşı, ifadənin dəqiqliyini və aydınlığını da təmin edir.

Əlavə elementli cümlələrin mühüm linqvistik funksiyalarından biri informasiya strukturunun təşkil edilməsidir. Ünsiyyət zamanı danışan yalnız əsas məlumatı deyil, həm də həmin məlumat haqqında əlavə şərh və izah təqdim etmək istəyir. Bu zaman əlavə elementlər əsas informasiya ilə əlavə məlumat arasında əlaqə yaradır və cümlənin məna strukturunu daha aydın şəkildə formalaşdırır. Belə strukturlar informasiyanın məntiqi şəkildə təşkil edilməsinə kömək edir və dinləyicinin fikri daha asan qavramasını təmin edir. Eyni zamanda, bu elementlər cümlədə fokus və vurğu bölgüsünü müəyyənləşdirərək hansı informasiyanın daha vacib olduğunu göstərir.

Bu cümlələrin digər mühüm funksiyası danışanın mövqeyini və münasibətini ifadə etməkdir. Əlavə elementlər vasitəsilə danışan öz fikrini daha açıq və dəqiq şəkildə ifadə edə bilər. Məsələn, “I think”, “in my opinion”, “to be honest”, “frankly speaking” kimi ifadələr danışanın subyektiv münasibətini göstərir. Bu cür ifadələr əsas informasiyanı dəyişdirmədən cümləyə əlavə məna və kommunikativ çalarlar əlavə edir. Bu baxımdan əlavə elementlər danışanın nitqdə mövqeyini müəyyənləşdirən pragmatik vasitələr kimi də çıxış edir.

Əlavə elementli cümlələr həm də emosional və ekspressiv funksiyaya malikdir. Danışığ zamanı insanlar hadisələrə münasibətlərini ifadə etmək üçün müxtəlif əlavə elementlərdən istifadə edirlər. Məsələn, “fortunately”, “unfortunately”, “surprisingly”, “interestingly” kimi sözlər hadisəyə münasibəti göstərir və cümlənin emosional tonunu müəyyən edir. Bu elementlər ünsiyyətin daha canlı, təsirli və ifadəli olmasına kömək edir. Beləliklə, əlavə elementlər yalnız informasiya ötürür, eyni zamanda nitqin emosional dəyərini də artırır.

Kommunikativ baxımdan əlavə elementli cümlələr ünsiyyət prosesinin daha təbii və axıcı şəkildə qurulmasına imkan yaradır. İnsanlar gündəlik danışığda fikirlərini çox vaxt əlavə şərhlərlə birlikdə ifadə edirlər. Bu isə danışığın daha səmimi, spontan və real səslənməsinə səbəb olur. Əlavə elementlərin istifadəsi olmadan danışığ daha rəsmi və mexaniki görünə bilər. Bu baxımdan əlavə elementlər canlı danışığın ayrılmaz hissəsi hesab olunur və dilin təbii istifadəsini əks etdirir.

Yazılı mənlərdə isə əlavə elementlər mətnin məntiqi ardıcılığını təmin etmək və müxtəlif fikirlər arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur. Akademik yazılarda “in fact”, “for example”, “however”, “as a result”, “moreover”, “on the other hand” kimi ifadələr əlavə elementlər kimi çıxış edərək mətnin strukturunu daha aydın edir. Bu elementlər fikirlər arasında keçid yaratmağa, arqumentləri əsaslandırmağa və mətnin ümumi axıcılığını təmin etməyə kömək edir. Nəticədə, mətn daha sistemli və anlaşılan olur.

Bundan əlavə, əlavə elementlər diskurs səviyyəsində də mühüm rol oynayır. Onlar yalnız cümlə daxilində deyil, həm də cümlələr arasında əlaqə yaradan vasitələr kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət xüsusilə akademik və elmi mənlərdə özünü daha aydın göstərir. Diskurs markerləri kimi çıxış edən əlavə elementlər mətnin koherensiyasını və kohezivliyini təmin edir.

İntonasiya da əlavə elementli cümlələrin kommunikativ funksiyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Danışığ zamanı əlavə elementlər çox vaxt əsas cümlədən qısa pauzalar və intonasiya dəyişiklikləri vasitəsilə ayrılır. Bu fonetik xüsusiyyət dinləyiciyə cüm-

lənin strukturunu daha yaxşı anlamağa kömək edir və əsas informasiya ilə əlavə məlumatın fərqləndirilməsini təmin edir. İntonasiya vasitəsilə əlavə elementlərin funksiyası daha aydın şəkildə üzə çıxır və onların kommunikativ rolu güclənir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əlavə elementlərin istifadəsi müxtəlif üslublarda fərqli şəkildə özünü göstərir. Rəsmi və akademik üslubda bu elementlər daha sistemli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur, qeyri-rəsmi danışıda isə daha spontan və emosional xarakter daşıyır. Bu fərqlər dilin funksional üslublarını müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Beləliklə, əlavə elementli cümlələr ingilis dilinin həm linqvistik, həm də kommunikativ sistemində mühüm yer tutur. Onlar informasiyanın strukturlaşdırılmasına, danışanın mövqeyinin ifadə olunmasına və ünsiyyətin daha effektiv qurulmasına kömək edir. Bu strukturların düzgün başa düşülməsi və istifadəsi yalnız sintaktik quruluşun deyil, həm də onların intonasiya və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Buna görə də əlavə elementli cümlələrin linqvistik və kommunikativ funksiyalarının araşdırılması ingilis dilinin fonetik, sintaktik və diskurs xüsusiyyətlərinin daha dərinədən başa düşülməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində əlavə elementli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini daha dərinədən başa düşmək üçün onların istifadə olunduğu əsas intonasiya modellərini nəzərdən keçirmək vacibdir. İntonasiya modelləri danışq zamanı səsin yüksəlməsi və enməsi ilə formalaşır və cümlənin mənasının düzgün qəbul edilməsinə kömək edir. Bu modellər əlavə elementlərin əsas cümlədən necə ayrıldığını və hansı informasiya rolunu daşdığını göstərir. İntonasiya yalnız fonetik hadisə deyil, eyni zamanda kommunikativ funksiyaya malik olan mühüm dil vasitəsidir. O, danışanın niyyətini, emosional vəziyyətini və informasiyanın strukturunu dinləyiciyə çatdırır.

Əlavə elementli cümlələrdə intonasiya əsas və ikinci dərəcəli informasiyanın fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu tip cümlələrdə əlavə elementlər adətən əsas fikri tamamlayır, ona şərh verir və ya danışanın münasibətini ifadə edir. Buna görə də onların intonasiya baxımından əsas hissədən fərqlənməsi vacibdir. Əks halda, dinləyici əsas və əlavə informasiyanı ayırd etməkdə çətinlik çəkə bilər.

Əlavə elementli cümlələrdə ən çox rast gəlinən intonasiya modellərindən biri falling tone modelidir. Bu model adətən bitmiş və qəti fikir ifadə edən cümlələrdə istifadə olunur. Falling tone danışanın fikrinin tamamlandığını və əlavə izah tələb olunmadığını göstərir. Əsas informasiya falling tone ilə tələffüz olunduğu halda əlavə elementlər daha neytral və zəif intonasiya ilə ifadə edilir. Bu, əsas fikrin vurğulanmasına və əlavə elementin ikinci dərəcəli informasiya kimi qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Məsələn:

“The experiment was successful, surprisingly.”

Bu cümlədə əsas fikir “The experiment was successful” hissəsində ifadə olunur və falling tone ilə tələffüz edilir. “Surprisingly” isə əlavə element kimi daha zəif tonla səslənir və əlavə şərh funksiyası daşıyır. Bu tip intonasiya quruluşu dinləyiciyə əsas nəticəni ön plana çıxarmağa və əlavə informasiyanı kontekst daxilində qəbul etməyə kömək edir.

Digər geniş yayılmış intonasiya modeli rising tone hesab olunur. Rising tone çox vaxt sual cümlələrində və ya danışanın əlavə məlumat gözlədiyi hallarda istifadə olunur. Bu model qeyri-müəyyənlik, tərəddüd və ya təsdiq gözləntisini ifadə edir. Əlavə elementli cümlələrdə rising tone bəzən əlavə elementlərin müəyyən emosional çalar ifadə etməsi üçün istifadə edilə bilər. Bu halda əlavə element danışanın fikrinin tam qəti olmadığını göstərir.

Məsələn:

“You finished the report, I suppose?”

Bu cümlədə rising tone danışanın müəyyən qeyri-müəyyənlik və ya ehtimal ifadə etdiyini göstərir. “I suppose” ifadəsi isə əlavə element kimi çıxış edərək danışanın münasibətini bildirir. Bu tip strukturlar gündəlik danışıda geniş istifadə olunur və kommunikativ baxımdan mühüm rol oynayır.

Bundan başqa, ingilis dilində fall-rise tone modeli də istifadə olunur. Bu model çox vaxt ehtiyatlı fikir, qismən razılıq və ya diplomatik münasibət ifadə edən hallarda istifadə edilir. Fall-rise tone danışanın həm razı olduğunu, həm də müəyyən şərtlər və ya şübhələr saxladığını göstərir. Əlavə elementli cümlələrdə bu model danışanın mövqeyini daha yumşaq və balanslı şəkildə ifadə etməyə kömək edir.

Məsələn:

“The proposal is interesting, I must say.”

Bu cümlədə “I must say” əlavə element kimi istifadə olunur və danışanın müəyyən dərəcədə emosional münasibətini göstərir. Burada fall-rise tone danışanın fikrinin tam qəti olmadığını, lakin müsbət yönümlü olduğunu ifadə edir [6, s. 75].

İntonasiya modellərinin düzgün istifadəsi cümlənin məna strukturunun aydın şəkildə başa düşülməsi üçün vacibdir. Əgər əlavə elementlər düzgün intonasiya ilə tələffüz olunmasa, cümlənin strukturunun və məzmununun başa düşülməsi çətinləşə bilər. Bu, xüsusilə xarici dil öyrənənlər üçün problem yaradır, çünki onlar çox vaxt leksik və qrammatik strukturları öyrənənlər də, intonasiya xüsusiyyətlərini kifayət qədər mənimsəmir.

Bundan əlavə, intonasiya danışqda ritm və vurğu ilə sıx bağlıdır. Əlavə elementlər adətən daha zəif vurğu ilə tələffüz olunur və əsas cümlədən qısa pauza ilə ayrılır. Bu pauza dinləyiciyə informasiyanı strukturlaşdırmağa və cümlənin hissələrini ayırd etməyə imkan verir. Pausaların düzgün yerləşdirilməsi də intonasiyanın mühüm komponentlərindən biridir.

Əlavə elementli cümlələrdə intonasiya modelləri əsas və əlavə informasiya arasında balans yaradır. Bu balans ünsiyyətin daha effektiv və aydın şəkildə qurulmasına kömək edir. İntonasiya vasitəsilə cümlənin semantik strukturu daha aydın şəkildə ifadə olunur və dinləyici informasiyanı daha asan qəbul edir.

İntonasiya yalnız fonetik fenomen deyil, həm də dil öyrənmə prosesində mühüm rol oynayan çoxşaxəli bir komponentdir. Xarici dil kimi ingilis dilini öyrənən şəxslər üçün intonasiyanın düzgün mənimsənilməsi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İntonasiya danışığın yalnız səslənmə xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun semantik və pragmatik tərəflərini formalaşdırır. Bu baxımdan, intonasiya danışanın niyyətini, emosional vəziyyətini və informasiyanın strukturunu ifadə edən əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Qrammatik və leksik biliklər nə qədər güclü olsa da, intonasiyanın düzgün istifadə olunmaması danışığın qeyri-təbii səslənməsinə, hətta bəzən yanlış anlaşılmasına səbəb ola bilər.

Əlavə elementli cümlələrdə intonasiya xüsusilə vacibdir, çünki bu cümlələrdə əsas və əlavə informasiya arasında fərq məhz intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Bu tip cümlələrdə əlavə elementlər çox vaxt şərh, münasibət və ya əlavə izah funksiyası daşıyır və onların düzgün intonasiya ilə ayrılması dinləyicinin informasiyanı düzgün qəbul etməsinə imkan yaradır. Xarici dil öyrənənlər isə çox vaxt əlavə elementləri əsas cümlə ilə eyni intonasiya ilə tələffüz edirlər. Bu isə cümlənin strukturunun dinləyici tərəfindən düzgün başa düşülməsini çətinləşdirir və kommunikativ effektivliyi azaldır.

İngilis dilinin tədrisi zamanı intonasiya modellərinin sistemli şəkildə öyrədilməsi tələbələrə danışq bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəllimlər çox vaxt müxtəlif intonasiya nümunələrindən, dialoqlardan və real danışq situasiyalarından istifadə edərək tələbələrə cümlənin strukturunu və informasiyanın necə qruplaşdırıldığını izah edirlər. Bu yanaşma tələbələrə yalnız nəzəri bilik əldə etməsinə deyil, həm də həmin bilikləri praktik şəkildə tətbiq etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, tələbələr danışq zamanı intonasiyadan daha məqsədyönlü və effektiv istifadə etməyi öyrənirlər.

Əlavə elementli cümlələrin öyrənilməsi tələbələrə həm sintaktik, həm də fonetik bacarıqları paralel şəkildə inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu cümlələrin quruluşunun və intonasiya xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr ingilis dilində daha təbii, axıcı və ifadəli danışa bilirlər. Eyni zamanda, bu biliklər onların dinləmə bacarıqlarına da müsbət təsir

göstərir, çünki intonasiyanın düzgün qavranılması danışıqın ümumi mənasının daha yaxşı anlaşılmasına şərait yaradır.

Müasir dil tədrisi metodlarında intonasiyanın öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə müxtəlif innovativ yanaşmalar tətbiq olunur. Audio materiallar, video dərslər, interaktiv platformalar və danışıq məşqləri tələbələrin intonasiya modellərini daha effektiv şəkildə mənimsəməsinə kömək edir. Xüsusilə autentik materiallardan istifadə tələbələrin real dil mühitinə daha yaxın təcrübə əldə etməsinə imkan yaradır. Bu cür tədris üsulları tələbələrin yalnız qrammatik biliklərini deyil, həm də praktik danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirərək onların ümumi kommunikativ kompetensiyasını artırır.

Bundan əlavə, intonasiyanın öyrədilməsi prosesi yalnız mexaniki təkrar və ya imitasiya ilə məhdudlaşmamalıdır. Tələbələr intonasiyanın funksional tərəfini, yəni onun cümlə daxilində hansı rol oynadığını və necə məna fərqləri yaratdığını da dərk etməlidirlər. Bu isə onların dili daha şüurlu şəkildə istifadə etməsinə və müxtəlif kommunikativ situasiyalara uyğunlaşmasına imkan verir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dil insan ünsiyyətinin əsas vasitəsi olmaqla yanaşı, mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistemdir. Bu sistemin effektiv işləməsi yalnız qrammatik qaydalar və söz ehtiyatı ilə deyil, həm də fonetik və prosodik xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır. Dilin bu aspektləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək ünsiyyətin bütövlüyünü təmin edir. Bu xüsusiyyətlər arasında intonasiya xüsusi əhəmiyyətə malikdir və danışıqın strukturlaşdırılmasında, məna çalarlarının ifadəsində və kommunikativ məqsədlərin reallaşdırılmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. İntonasiya danışıqın melodik quruluşunu təşkil edir və fikrin necə ifadə olunduğunu, danışanın emosional münasibətini və informasiyanın strukturunu müəyyən edir. İngilis dilində intonasiya yalnız səsin yüksəlib-enməsi ilə məhdudlaşmır, həm də vurğu, ritm, temp və pauzalar kimi komponentlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində formalaşır və bu elementlərin harmoniyası danışıqın aydın və təsirli olmasını təmin edir [3, s. 68].

Nəticə. Əlavə elementlər əsas və əlavə məlumat arasında müəyyən semantik və məntiqi əlaqə yaradır və cümlənin ümumi məna strukturunu daha sistemli şəkildə formalaşdırır. Bu isə həm danışıq, həm də yazı dilində informasiyanın daha səmərəli ötürülməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, intonasiya cümlə daxilində informasiyanın iyerarxiyasını müəyyən edən mühüm mexanizm kimi çıxış edir. İntonasiya əlavə elementli cümlələrdə yalnız fonetik xüsusiyyət kimi deyil, həm də güclü kommunikativ vasitə kimi fəaliyyət göstərir. O, informasiyanın düzgün qruplaşdırılmasına, məna əlaqələrinin qurulmasına və cümlənin semantik strukturunun aydın şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır. İntonasiya vasitəsilə dinləyici cümlənin hansı hissəsinin əsas fikir, hansının isə əlavə şərh və ya izah olduğunu asanlıqla müəyyən edə bilər. Bu isə ünsiyyətin effektivliyini artıran əsas amillərdən biridir.

Araşdırma həmçinin göstərir ki, əlavə elementli cümlələr həm danışıq, həm də yazı dilində geniş istifadə olunur və müxtəlif funksional üslublarda fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Danışıq dilində bu strukturlar ünsiyyətin daha təbii, spontan və səmimi olmasına kömək edir. İnsanlar gündəlik ünsiyyətdə fikirlərini çox vaxt əlavə şərhlər, izahlar və emosional ifadələrlə birlikdə təqdim edirlər ki, bu da danışıqın daha canlı və real səslənməsinə səbəb olur. Yazı dilində isə əlavə elementlər mətnin məntiqi strukturunu qurmağa, fikirlər arasında əlaqə yaratmağa, arqumentləri gücləndirməyə və müəllifin mövqeyini daha aydın şəkildə ifadə etməyə xidmət edir.

Əlavə elementli cümlələrin digər mühüm xüsusiyyəti onların kommunikativ və emosional funksiyaları ilə bağlıdır. Bu strukturlar vasitəsilə danışan öz fikrini, münasibətini və emosional reaksiyasını daha açıq şəkildə ifadə edə bilər. Məsələn, müəyyən parentetik ifadələr danışanın şübhəsini, əminliyini, təəccübünü və ya hadisəyə münasibətini göstərir. Bu isə ünsiyyətin daha ifadəli, təsirli və emosional baxımdan zəngin olmasına səbəb olur. Beləliklə, əlavə elementlər yalnız informasiya ötürmək deyil, həm də emosional və pragmatik məna yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Beləliklə, əlavə elementli cümlələr ingilis dilinin həm sintaktik, həm də fonetik sistemində mühüm rol oynayır. Onlar informasiyanın strukturlaşdırılmasına, əlavə izahların verilməsinə, məna əlaqələrinin qurulmasına və ünsiyyətin daha effektiv təşkil olunmasına kömək edir. Bu cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi isə ingilis dilinin fonetik və kommunikativ mexanizmlərini daha dərinədən başa düşməyə imkan yaradır və dilin funksional tərəflərinin daha geniş şəkildə dərk edilməsinə şərait yaradır.

İşin elmi nəticəsi. Bu məqalədə ingilis dilində əlavə elementli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri araşdırılmış və onların linqvistik və kommunikativ funksiyaları geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Aparılan araşdırma göstərir ki, əlavə elementli cümlələr ingilis dilinin sintaktik sistemində mühüm yer tutur və cümlənin əsas məzmununu genişləndirməyə xidmət edir. Bu cümlələr vasitəsilə danışan və ya yazan şəxs əlavə məlumat təqdim edə, öz münasibətini ifadə edə və fikrin daha dəqiq, aydın və çoxqatlı şəkildə başa düşülməsini təmin edə bilər. Bu baxımdan əlavə elementlər dilin ekspressiv və funksional imkanlarını genişləndirən mühüm vasitə kimi çıxış edir.

İşin elmi yeniliyi. Aparılmış araşdırmalarda əlavə elementlər sintaktik baxımdan müəyyən dərəcədə müstəqil olan və əsas cümləyə əlavə informasiya verən komponentlərdir. Bu elementlər parentetik ifadələr, appozisiya konstruksiyaları və müxtəlif ayrılmış sintaktik strukturlar şəklində meydana çıxır. Onların istifadəsi cümlənin informativliyini artırır, mətnin daha zəngin və ifadəli olmasına kömək edir və informasiyanın daha dəqiq təqdim olunmasını təmin edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, danışmaq zamanı əlavə elementlər çox vaxt əsas cümlədən pauzalar və intonasiya dəyişiklikləri vasitəsilə ayrılır. Bu elementlər çox zaman ayrıca intonasiya qrupu kimi tələffüz olunur və əsas informasiyadan nisbətən zəif vurğu və daha neytral tonla fərqlənir. Bu fonetik xüsusiyyət dinləyiciyə cümlənin strukturunu daha asan anlamağa, informasiyanı düzgün qruplaşdırmağa və əsas informasiya ilə əlavə məlumat arasında aydın fərq qoymağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı, – 2002. – 240 s.
2. Ağayeva, F. Dilçilik problemləri: [I hissə] / F.Ağayeva, M.Adilov, Z.Verdiyeva. – Bakı: Maarif, – 1982. – 180 s.
3. Gimson, A.C. An Introduction to the Pronunciation of English / A.C.Gimson. – London: Edward Arnold, – 1970. – 320 p.
4. Jones, D. An Outline of English Phonetics / D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1957. – 378 p.
5. Jones, D. Cambridge English Pronouncing Dictionary: [17th ed.] / D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 580 p.
6. Leontyev, S.F. A Theoretical Course of English Phonetics / S.F.Leontyev. – Moscow: Vysshaya Shkola, – 1988. – 300 p.
7. Sokolova, M.A. English Phonetics / M.A.Sokolova, et al. – Moscow: Vysshaya Shkola, – 1996. – 270 p.
8. Veysəlli, F. German Dilçiliyinə giriş / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 220 s.
9. Лебединская, Ф.Д. Фонетический практикум по английскому языку / Ф.Д.Лебединская. – Москва: Просвещение, – 1978. – 160 с.

V.M.Jabrayilova

Intonation Features of Sentences with Parenthetical Elements in English Summary

Intonation plays a crucial role in sentences with parenthetical elements in English. These additional parts of a sentence – such as comments, clarifications, or extra information – are usually

separated from the main clause through specific intonation patterns. Typically, parenthetical elements are pronounced with a lower pitch, faster tempo and are set off by pauses before and after them. This helps listeners distinguish between the main message and supplementary information. Such intonation not only improves clarity but also reflects the speaker's attitude and communicative intent.

Keywords: *Intonation, parenthetical elements, prosody, pitch, stress, rhythm, pauses, speech patterns, sentence structure, discourse, emphasis, communicative intent, pronunciation, suprasegmental features*

В.М.Джабраилова

**Интонационные особенности предложений с вставными элементами
в английском языке**

Резюме

Интонация играет важную роль в предложениях с вставными элементами в английском языке. Эти дополнительные части предложения, такие как комментарии, пояснения или дополнительная информация – обычно выделяются с помощью определённых интонационных моделей. Как правило, вставные элементы произносятся более низким тоном, более быстрым темпом и отделяются паузами до и после них. Это помогает слушателю различить основное содержание и дополнительную информацию. Такая интонация не только улучшает понимание, но и отражает отношения говорящего и его коммуникативное намерение.

Ключевые слова: *интонация, вставные элементы, просодия, высота тона, ударение, ритм, паузы, речевые модели, структура предложения, дискурс, акцентирования, коммуникативное намерение, произношение, супrasegmentные характеристики*

Rəyçi: b/m İ.K.Kərimova

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2026

F.İ.CƏFƏROVAfilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ceferova.fexriyye@mail.ru[:https://orcid.org/0000-0001-2345-6789](https://orcid.org/0000-0001-2345-6789)**Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu**

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

10.62021/0026-0028.2026.2.065

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ

Xülasə. Azərbaycan dili xalqımızın milli kimliyini, tarixini və mənəvi dəyərlərini yaşadan ən mühüm sərvətdir. Dövlət tərəfindən dilin qorunması və inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmış, xüsusi proqram və sərəncamlarla ədəbi dil normalarının möhkəmləndirilməsi prioritet məsələ kimi müəyyən edilmişdir. Müasir dövrdə isə Azərbaycan dilinin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri sosial şəbəkələrdə ədəbi dil qaydalarına tam riayət olunmamasıdır. Sosial mediada orfoqrafik və qrammatik səhvlər, sözlərin ixtisarı, xarici dillərin təsiri, əlifba qaydalarının pozulması və kobud ifadələrin işlədilməsi geniş yayılmışdır. Bu hallar, xüsusilə gənclərin yazı və nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir və ədəbi dil normalarının zəifləməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələr dilin təbliği üçün geniş imkanlar da yaradır. Maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi, düzgün dil istifadəsinin təşviqi, media və ictimai şəxslərin məsuliyyətli davranışı bu sahədə mühüm rol oynayır. Məqalədə məhz bu kimi məsələlər şərh edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli kimlik, dilin qorunması, ədəbi dil normaları, sosial media

Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə malik bir dildir. Bu dil rəngarəng, zəngin dil faktlarına əsaslanır. Dilimiz inkişaf etmiş fonetik, leksik, qrammatik sistemə, bir sözlə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Azərbaycan dili dünyanın hər yerində azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən Ana dilidir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli məniyyəti, ən əsası isə qiymətli, əvəzolunmaz sərvətidir.

Azərbaycan dili uzun, ziddiyyətli bir yol keçmiş, özünün inkişaf və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Dilimizin qorunmasında və inkişafında xalqımızın, neçə-neçə etnik qrupun rolunu da qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dili tarixən uzun bir yol keçmiş, zaman-zaman özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ədəbi dil səviyyəsinə qədər gəlib çatmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dilimizin inkişafında böyük rol oynamış, dilimiz bu nümunələrdə təzahür tapmış, sevilmiş və mühafizə edilmişdir. Deməli, hər bir xalqın mənəvi sərvətləri sırasında birinci yerdə heç bir dəyərle müqayisəyə gəlməyən Ana dili dayanır. Xalq bütün maddi və mənəvi sərvətlərini itirib yalnız dilini saxlasa, bununla da öz varlığını qoruyub saxlaya bilər.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev dilimiz haqqında deyirdi: “Müxtəlif dillərə mənsub insanlar Azərbaycan dilini sadəcə eşidərək, onun mənasını o qədər bilməyərək, Azərbaycan dilinin nə qədər şeirə bənzədiyini, xoş ahəngli olduğunu dəfələrlə qeyd edəblər. Biz dilimizlə fəxr etməliyik. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə, xalqımızın işində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik” [4].

Millətin, xalqın varlığı onun dilinə bağlıdır. Buna görə də müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində Ana dilimizin qorunması, əsas mənəvi dəyər kimi onun toxunulmazlığının və işləkliyinin təmin edilməsi bir millət və xalq kimi bizim ən başlıca vəzifəmizdir. Bunun ən bariz nümunəsi kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2012-ci il mayın 23-də

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” xüsusi bir sərəncam imzalayır ki, bu da bir çox məsələlərin həllini zəruri edirdi. Bundan sonra ölkə başçısının 2013-cü il aprel 9-da “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” imzaladığı sərəncam da öz aktuallığı ilə seçilir. Bu sərəncam da Azərbaycan dilinə göstərilən qayğının ifadəsi olmaqla yanaşı, dilimizin saflığının qorunması və daha da zənginləşdirilməsi baxımından mühüm tarixi hadisə idi [1, s. 210]. Eyni zamanda, sərəncam dilin saflığının qorunmasını, ədəbi norma və qaydaların təkmilləşdirilməsini, eləcə də dilçilik sahəsində elmi tədqiqatların genişləndirilməsini prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirirdi. Bu isə Azərbaycan dilinin həm gündəlik ünsiyyətdə, həm də elmi və rəsmi mühitdə daha sistemli və məqsədyönlü şəkildə istifadəsinə şərait yaradır. Həmin sənəd milli kimliyin əsas sütunlarından biri olan ana dilinin qorunması və gələcək nəsillərə sağlam şəkildə ötürülməsi istiqamətində atılmış mühüm addım kimi də qiymətləndirilə bilər.

Bu gün doğma ana dilimizin əsas problemlərindən biri sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının gözlənilməsi məsələsidir. Müasir dövrdə ana dilimizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri sosial məkanda, xüsusilə də sosial şəbəkələrdə və onlayn platformalarda ədəbi dil normalarına riayət olunmamasıdır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların ünsiyyət imkanlarını genişləndirsə də, bu proses bəzən dilin düzgün və səliqəli istifadəsinə mənfi təsir göstərir. Qısaltmaların həddindən artıq işlədilməsi, xarici sözlərin lüzumsuz şəkildə qarışdırılması, orfoqrafik və qrammatik qaydaların pozulması ədəbi dilin norma və prinsiplərini zəiflədir.

Məlumdur ki, sosial şəbəkələr müasir dövrdə insanların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya mübadiləsi, ünsiyyət, özünüifadə və ictimai proseslərdə iştirak baxımından bu platformalar geniş imkanlar yaradır. Lakin sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı dil məsələsində bir sıra problemləri də üzə çıxarmışdır. Xüsusilə Azərbaycan dilinin sosial mediada istifadəsi zamanı müşahidə olunan nöqsanlar həm dil mədəniyyəti, həm də milli kimliyin qorunması baxımından ciddi müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Bu problemlər təkcə texniki yazı səhvləri ilə məhdudlaşmır, həm də dilin strukturuna, leksik tərkibinə, üslub normalarına və ümumi nitq mədəniyyətinə təsir göstərir.

Çox haqlı olaraq qeyd edilir ki, sosial məkanlarda ədəbi dilin norma pozuntuları müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bir çox hallarda leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Durğu işarələrindən hətta düzgün, yerində istifadə edilmir. Bəzən isə ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir. Deməli, ədəbi dili qorumaq üçün ilk növbədə dilin normalarını bilməliyik. Sözü düzgün yazılışını və tələffüzünü bilməli, məzmununa uyğun sözü düzgün seçilməsi, cümlələrdə söz sırası və s. kimi məsələlərdə səhv etməməliyə [3].

Əlbəttə, sosial şəbəkələrdə baş verən problemlər dilimizə təsirsiz ötüşmür. Sosial şəbəkələrdə ən geniş yayılmış problemlərdən biri orfoqrafik və qrammatik səhvlərin çoxluğudur. İstifadəçilər tez-tez sözləri ixtisar edir, durğu işarələrindən düzgün istifadə etmir, böyük və kiçik hərf qaydalarına əməl etmirlər. Bəzən bu, yazışmanın sürətli aparılması ilə əlaqələndirilir. İnsanlar fikirlərini daha tez ifadə etmək üçün sözləri qısaldır, saifləri ixtisar edir və ya fonetik yazılışa üstünlük verirlər. Nəticədə ədəbi dil normalarına uyğun olmayan yazı forması geniş yayılır və xüsusilə yeniyetmələr arasında adi hal kimi qəbul olunur. Bu isə məktəb mühitində öyrədilən qaydalarla sosial mediada qarşılaşılan dil arasında ziddiyyət yaradır.

Digər mühüm problem xarici dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin təsiridir. Sosial şəbəkələrdə tez-tez Azərbaycan dilində qarşılığı olduğu halda xarici sözlərə üstünlük verilir. Məsələn, gündəlik danışq və yazışmalarda “like etdim”, “share elə”, “comment yaz”, “story atdım” kimi qarışıq ifadələr işlədilir. Bu tip konstruksiyalar dilin təmizliyinə mənfi təsir göstərir və zamanla norma kimi qəbul edilə bilər. Əlbəttə, dil daim inkişaf edir və başqa dillərdən sözlərin alınması təbii prosesdir. Lakin məsələ ondadır ki, mövcud Azərbaycan sözləri kənar-

da qalır, yerini lazımsız alınmalara verir. Bu meyl gücləndikcə ana dilinin zəngin söz ehtiyatı kölgədə qalır.

Sosial şəbəkələrdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının imkanlarından düzgün istifadə edilməməsi də diqqət çəkir. Bəzi istifadəçilər “ə”, “ğ”, “ı”, “ö”, “ü”, “ç”, “ş” kimi hərflərin yerinə onların sadələşdirilmiş formalarını yazırlar. Məsələn, “ə” əvəzinə “e”, “ş” əvəzinə “sh” və ya “s” yazılır. Bu hallar bir tərəfdən texniki rahatlıqla izah edilsə də, digər tərəfdən dilə laqeyd münasibətin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə mobil cihazlarda Azərbaycan klaviaturasının mövcudluğu bu bəhanəni zəiflədir. Əlifba milli mədəniyyətin əsas elementlərindən biridir və onun sosial mediada düzgün tətbiq olunmaması gələcək nəsillərin yazı vərdişlərinə mənfi təsir edə bilər.

Sosial şəbəkələrdə nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsi də ciddi problemdir. Anonimlik və ya məsafə faktoru bəzi istifadəçilərdə məsuliyyətsiz davranışa yol açır. Təhqir, kobud ifadələr, jarqon və küçə leksikası geniş yayılır. Bu isə ümumi ünsiyyət mühitini korlayır və ədəbi dil normalarının arxa plana keçməsinə səbəb olur. Xüsusilə gənclər sosial mediada gördükləri ifadə tərzini təqlid edirlər. Beləliklə, kobud və qeyri-etik ifadələr gündəlik nitqə daxil olur. Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəniyyət göstəricisidir. Ona görə də sosial şəbəkələrdə istifadə olunan dil ümumi ictimai mədəniyyətin səviyyəsini əks etdirir.

Emosiyaların ifadəsi üçün emojiyərdən və qısaltmalardan geniş istifadə edilməsi də dilin strukturuna təsir göstərir. Bəzən bütöv cümlələr bir neçə simvol və ya qısaldılmış sözlə əvəz olunur. Məsələn, “çox sağ ol” əvəzinə “tşk”, “görüşürük” əvəzinə “grşrk” yazılır. Bu tip yazı forması müəyyən kontekstdə anlaşılsa da, davamlı istifadə edildikdə düzgün yazı bacarığını zəiflədir. Xüsusilə məktəb yaşlı uşaqların bu üsluba alışması gələcəkdə rəsmi və akademik yazılarda çətinlik yarada bilər. Deməli, sosial mediada sərbəstlik dilimizi həm ağırlaşdırır, həm də dilimizin saflığına mane olur.

Bu məsələyə münasibət bildirənlər qeyd edirlər ki, sosial şəbəkələr sərbəst ünsiyyət yeridir, amma hər kəsin istəyinə uyğun fəaliyyət məkanı deyil. Sosial şəbəkə ictimai ünsiyyət yeri olduğu üçün ictimai nəzakət qaydalarına uyğun anlaşılan nitqlə, ədəbi dilimizin normalarına nəzarət olunan və müəyyən qaydalarla tənzimlənən ünsiyyət məkanı olmalıdır. Belə olduqda dövlət dilimizin, bizi təmsil edən, dünyaya milli kimlik olaraq tanıdan dilimizin ehtiramla qarşılanmasına və onun öyrədilməsinə də stimül verir. Çünki ana dilimizin öyrədilməsi, təbliği hər birimizin vətənimiz üçün edə biləcəyimiz kiçik, lakin zəruri bir vətəndaşlıq vəzifəsidir [2, s. 280].

Bununla yanaşı, sosial şəbəkələr Azərbaycan dilinin inkişafı üçün müəyyən imkanlar da yaradır. Müxtəlif mövzularda paylaşımlar, müzakirələr, onlayn layihələr və maarifləndirici səhifələr dilin təbliğinə xidmət edə bilər. Bir çox müəllim, jurnalist və ziyalı sosial mediada dil qaydaları ilə bağlı maarifləndirici paylaşımlar edir, düzgün yazı nümunələri təqdim edir. Lakin bu müsbət təşəbbüslərin təsir dairəsi hələ də kifayət qədər geniş deyil. Kütləvi auditoriyaya malik səhifələrdə isə daha çox sadələşdirilmiş və bəzən qeyri-normativ dil üstünlük təşkil edir.

Sosial şəbəkələrdə Azərbaycan dilinin istifadəsi problemi həm də təhsil sistemi ilə bağlıdır. Məktəblərdə dil qaydaları öyrədilsə də, şagirdlər sosial mediada fərqli dil mühiti ilə qarşılaşırlar. Əgər ailə və məktəb mühitində dilə qarşı tələbkərlilik zəifdirsə, sosial şəbəkələrdə formalaşan yazı vərdişləri daha tez mənimsənilir. Bu baxımdan valideynlərin və müəllimlərin rolu böyükdür. Onlar gənclərə düzgün yazının əhəmiyyətini izah etməli, ana dilinə hörmət hissini aşılamalıdırlar.

Media və ictimai şəxslərin də məsuliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Tanınmış şəxslər, bloggerlər böyük auditoriyaya təsir göstərir. Onların yazı tərzini minlərlə insan tərəfindən izlənilir və təqlid olunur. Əgər bu şəxslər dil qaydalarına riayət etmirsə, səhv yazı formalarını normalaşdırırsa, nəticədə problem daha da dərinləşir. Əksinə, düzgün və səlis dil istifadə edən nümunəvi səhifələr gənclər üçün müsbət nümunə ola bilər.

Dilin qorunması məsələsi milli kimliklə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan dili xalqın tarixi, mədəniyyəti və mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Sosial şəbəkələr qlobal platformalar olduğuna görə burada müxtəlif dillər və mədəniyyətlər qarşılıqlı təsir göstərir. Bu proses qaçılmazdır, lakin milli dilin zəifləməsi hesabına baş verməməlidir. Əksinə, sosial media Azərbaycan dilinin zənginliyini nümayiş etdirmək üçün vasitəyə çevrilə bilər. Keyfiyyətli məzmunun hazırlanması, ədəbi dil normalarına uyğun paylaşımın təşviqi bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Problemin həlli üçün kompleks yanaşma tələb olunur. İlk növbədə, dilçilik qurumları və müvafiq dövlət orqanları sosial mediada dil normalarının təbliği ilə bağlı layihələr həyata keçirə bilər. Onlayn lüğətlər, mobil tətbiqlər və interaktiv platformalar vasitəsilə istifadəçilərə düzgün yazı qaydaları təqdim edilə bilər. Eyni zamanda, sosial şəbəkə platformalarının Azərbaycan dili üçün texniki imkanları genişləndirilməlidir. Avtomatik düzəliş və orfoqrafik yoxlama sistemlərinin tətminləşdirilməsi istifadəçilərə kömək edə bilər.

Maarifləndirmə işi xüsusilə vacibdir. Dilə sevgi və hörmət təkcə qaydaların əzbərləndirilməsi ilə formalaşmır. İnsanlar ana dilinin estetik gözəlliyini və ifadə imkanlarını dərk etdikdə onu qorumağa daha həvəsli olurlar. Ədəbiyyatın, poeziyanın, publisistikanın sosial mediada daha fəal təbliği bu baxımdan müsbət nəticə verə bilər. Gənclər üçün maraqlı və müasir formatda hazırlanmış layihələr dilə marağı artırmağa bilər.

İşin elmi nəticəsi. Dil canlı orqanizm kimi dəyişir və inkişaf edir, lakin bu dəyişikliklər onun əsas strukturuna və milli mahiyyətinə zərər vurmamalıdır. Hər bir istifadəçi yazdığı hər cümlə ilə dilin gələcəyinə təsir göstərdiyini dərk etməlidir. Ana dilinə məsuliyyətli yanaşma yalnız dilçilərin və müəllimlərin deyil, bütün cəmiyyətin borcudur. Sosial şəbəkələrdə düzgün, səlis və ədəbi Azərbaycan dilinin istifadəsi milli mədəniyyətin qorunmasına və gələcək nəsillərə sağlam dil mühitinin ötürülməsinə xidmət edəcəkdir.

İşin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə ana dilimizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi sosial məkanda, xüsusilə də sosial şəbəkələrdə və onlayn platformalarda ədəbi dil normalarına riayət olunmaması məsələləri tədqiq edilmişdir.

İşin təbii əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin məzmunundan və alınan nəticələrdən tədqiqatçılar, tələbələr, habelə müəllimlər faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, F.İ. Dilimizin Heydər Əliyev zirvəsi / F.İ.Cəfərova. – Naxçıvan: Məktəb, – 2023. – 238 s.
2. Kərimova İradə. Sosial mediada ədəbi dil normalarının pozulması. // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, №1, – 2025. – s. 279-283.
3. Mustafazadə Zeynəb. Sosial şəbəkələrdə ölənlər dilimiz – necə xilas edək? <https://olaylar.az/news/sosial/594108>
4. Şahverdiyev Cavid. Ədəbi dilin düzgün istifadəsinə yönələn təşəbbüslər. <https://newscenter.az/2024/10/14/edebi-dilin-duzgun-istifadesine-yonelen-tesebbuser.html>

F.I.Jafarova

Problems of Using the Azerbaijani Language in Social Networks

Summary

The Azerbaijani language represents the national identity and history of our people, being their most important moral asset. Significant steps have been taken by the state toward the protection and development of the language; strengthening the norms of the literary language has been defined as a priority through specific programs and orders. In the modern era, one of the main problems the Azerbaijani language faces is the lack of full compliance with the rules of the literary language in social networks. Spelling and grammatical errors, abbreviations, the influence of foreign languages, violations of alphabet rules, and the use of rude expressions are widespread in social media. These cases negatively impact the writing and speech culture, especially among the youth, and lead to the

weakening of literary language norms. At the same time, social networks create ample opportunities for language promotion. Strengthening awareness, promoting correct language use, and the responsible behavior of media and public figures play an important role in this area. The article comments on exactly these kinds of issues.

Keywords: Azerbaijani language, national identity, language protection, literary language norms, social media

Ф.И.Джафарова

Проблемы использования азербайджанского языка в социальных сетях

Резюме

Азербайджанский язык является одним из важнейших богатств, сохраняющих национальную идентичность, историю и духовные ценности нашего народа. Государство предпринимает значительные шаги по защите и развитию языка, а через специальные программы и указы укрепление норм литературного языка определено приоритетной задачей. В современную эпоху одной из основных проблем азербайджанского языка является недостаточное соблюдение правил литературного языка в социальных сетях. В социальных медиа широко распространены орфографические и грамматические ошибки, сокращение слов, влияние иностранных языков, нарушения правил алфавита и использование грубых выражений. Эти явления негативно влияют, особенно на культуру письма и речи молодежи, и ведут к ослаблению норм литературного языка. В то же время социальные сети предоставляют широкие возможности для продвижения и развития языка. Усиление просветительской работы, поощрение правильного использования языка, а также ответственное поведение медиа и общественных деятелей играют важную роль в этом направлении. В статье прокомментированы именно такие проблемы.

Ключевые слова: азербайджанский язык, национальная идентичность, защита языка, литературно-языковые нормы, социальные сети, СМИ

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.Həsənova

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2026

G.C.CƏFƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: q.resad747@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0003-7246-8833>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.070

AZƏRBAYCANDA AREAL DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanca areal dilçiliyin inkişafı təhlil olunur. Qeyd edilir ki, areal dilçilik dialektologiya, linqvistik coğrafiya və arealogiyanın integrasiyası əsasında müstəqil elmi istiqamət kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycanda bu sahə əsasən türk, Qafqaz və İran dillərinin qarşılıqlı təsiri kontekstində araşdırılmışdır. Xüsusilə Azərbaycan-Dağıstan dilləri (ləzgi, udin, avar, rutul və s.), Azərbaycan-tat, talış və fars dilləri, eləcə də Azərbaycan-rus və Azərbaycan-erməni dil əlaqələri areal aspektdə öyrənilmişdir. Tədqiqatlar leksik alınmalar, qrammatikalizasiya, substrat və superstrat münasibətləri, ikidillilik və dil dəyişməsi kimi məsələləri əhatə edir. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dili Qafqaz arealında mühüm kommunikativ və struktur təsir gücünə malik olmuşdur.

Açar sözlər: areal dilçilik, dil kontaktları, Azərbaycan dili, Qafqaz dilləri, dialektologiya

“Areal dilçilik” termini alimlər tərəfindən müxtəlif mənalarda işlədilir: o, 1) italyan dilçilərinin neolingvistik təlimi ilə; 2) linqvistik coğrafiya ilə və 3) dil ittifaqları nəzəriyyəsi ilə eyniləşdirilir.

XX əsrin sonunda prof. M.A. Borodina tərəfindən irəli sürülmüş areal dilçiliyin dördüncü – sintetik konsepsiyası getdikcə daha möhkəm şəkildə öz mövqeyini təsdiqləməkdədir. Məzmun baxımından bu konsepsiya əvvəlki yanaşmaların müəyyən xüsusiyyətlərini özündə birləşdirsə də, areal biliklərin təkamül inkişafı ideyası ilə zənginləşdiyi üçün onları üstələyir. M.A. Borodina hesab edir ki, areal dilçilik dialektologiya, linqvistik coğrafiyanın və arealogiyanın ardıcıl inkişaf mərhələsidir. Bu baxımdan linqvistik coğrafiya dialektologiya “texnikası”, dialektologiya ilə arealogiya arasında aralıq həlqə kimi çıxış edir, baxmayaraq ki, onun ayrıca tədqiqat obyekti vardır (ədəbi dillər istisna olmaqla, dilin bütün mövcudolma formaları). “Müasir dialektologiya xəritələşdirmə olmadan təsəvvür edilə bilməz (əgər bu, dialektin qorunub saxlanma dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən səviyyədə mümkündürsə). Lakin xəritələşdirmə daxili məntiqinə görə areallaşdırmaya, yəni izoqlossların müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Areal və izoqlossa arealogiyanın iki əsas anlayışıdır”.

Areal dilçilik dilçiliyin müstəqil istiqaməti kimi linqvistik məkanın strukturunu, formalaşma xüsusiyyətlərini və inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırır, həmçinin dillərin və dialektlərin özünəməxsus (areal) təsnifatını qurur. Bu sahə dialektologiya, linqvistik coğrafiya və arealogiyanın elementlərini özündə birləşdirir; həmin sahələrin hər biri linqvistik məkanı tədqiq edərkən, bu məkan üçün xarakterik olan sonsuz sayda əlamətlərdən yalnız müəyyən və məhdud göstəricilər əsasında öz obyektini müəyyənləşdirir.

A. Aslanov Azərbaycan ərazisində dil ittifaqının olmadığını qeyd edir. “Coğrafi cəhətdən qonşu olan əhəmiyyətli dərəcədə oxşar sintaktik, morfoloji və ya fonoloji struktura malik qohum olmayan (və ya yaxın qohum olmayan) dillər qrupu dillərin ittifaqı adlanır”.

Lakin Azərbaycanda areal dilçilik Qafqaz dil ittifaqının öyrənilməsi kontekstində inkişaf edir və türk, ləzgi, erməni, fars və digər dillərin qarşılıqlı təsirini əhatə edir. Tədqiqatlar

əsasən qrammatikalizasiya proseslərinə, leksik alınmalara və regiondakı dialekt xüsusiyyətlərinə yönəlmişdir. Mühüm istiqamətlərdən biri dialektlərin (məsələn, Bakı və Şamaxı dialektlərinin) təhlilidir.

Azərbaycanda areal dilçiliyin inkişafı əsasən dillərarası təmasların, leksik və grammatik qarşılıqlı təsirin, eləcə də dialektoloji materialların müqayisəli təhlili əsasında formalaşmışdır. Azərbaycanda areal dilçiliyin inkişafını şərti olaraq bir neçə istiqamət üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

Azərbaycan dili ilə Dağıstan dilləri arasında areal əlaqələr. Bu istiqamət Azərbaycanda areal dilçiliyin əsas sütunlarından birini təşkil edir. İlk dəfə N.Z. Hacıyeva Qafqazın türkdilli areallarını araşdıraraq Azərbaycan dilinin bu arealda mövqeyini tipoloji və areal baxımdan müəyyənləşdirmişdir. A. Balayev Azərbaycan dilinin Qafqazda etnodil kontaktlarındakı rolunu ictimai-siyasi və mədəni kontekstdə təhlil etmişdir. A.M. Aslanov Azərbaycan dilinin digər dillərlə qarşılıqlı təsirinə sistemli şəkildə araşdırmış və respublika ərazisində çoxdilli mühitin struktur nəticələrini göstərmişdir. Bu işlər ümumnəzəri səciyyə daşıyır.

Azərbaycan-ləzgi dil əlaqələri: Ə.B. Qubatov Azərbaycan və ləzgi dillərinin leksik əlaqələrini Quba rayonu şivələri əsasında araşdırmışdır. Bu iş konkret coğrafi arealda dillərarası leksik qarşılıqlı təsiri sistemli şəkildə təhlil edən ilk fundamental tədqiqatlardandır. R.İ. Qaydarov ləzgilərlə azərbaycanlılar arasında linqvistik kontaktların ləzgi dilinin inkişafındakı rolunu göstərmişdir. Ş.M. Saadiyev ləzgi qrupuna daxil olan dillərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini, xüsusilə ikidillilik şəraitində struktur təsirinə araşdırmışdır. Bu tədqiqatlar Azərbaycan dilinin regionda superstrat funksiyasını və areal təsir gücünü sübut edən mühüm mənbələrdir.

Azərbaycan-udin dil əlaqələri: V.L. Qukasyan Azərbaycan və udin dillərinin qarşılıqlı münasibətlərini doktorluq dissertasiyası səviyyəsində araşdırmışdır. Burada leksik, fonetik və grammatik təsir mexanizmləri təhlil olunur. Dağıstan dillər ailəsinə aid dillərin tipoloji və areal xüsusiyyətlərinin, o cümlədən qrammatikalizasiya məsələlərinin Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin udin dilinə təsiri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir; bu təsir yalnız grammatik modellərin kalkalanması ilə məhdudlaşmır, hətta ayrı-ayrı grammatik morfemlərin alınmasını da əhatə edir... Udin, qırız və buduğ dillərinin Azərbaycanın şimalında yayılması Azərbaycan dili ilə intensiv təmasları qaçılmaz etmişdir; bu isə həmin dillərin leksik və grammatik quruluşuna mühüm təsir göstərmişdir”. Müasir udin dilində sıra saylarını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilindən alınmış *-(i)mgi* şəkilçisi işlədilir (əsas isə yerli miqdar sayıdır; müqayisə et: *xib-imagi*). Buduğ dilində isə ya eyni şəkildən istifadə olunur, ya da Azərbaycan dilindən tam şəkildə alınmış formalar işlədilir (müqayisə et: *tictingi* “üçüncü”, yerli miqdar sayı *subur* “üç” olduğu halda).

Azərbaycan-rutul dil əlaqələri: N.S. Cidalaev “Türkcə-Dağıstanca” fenomenini xarakterizə edərək Azərbaycan dilinin Dağıstan dilləri ilə uzunmüddətli təmas nəticəsində formalaşmış aralıq dil formalarına diqqət yetirmişdir.

Son yarım əsr ərzində millətlərarası ünsiyyət dilinin dəyişməsi faktı da diqqətəlayiqdir: Qafqazda Azərbaycan dili tamamilə rus dili ilə əvəz edilmişdir. Beləliklə, Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının etnik baxımdan qeyri-homogen və çoxdilli Rutul rayonu üçün, ümumilikdə, Rusiyanın bir çox regionları üçün səciyyəvi olan ana dillərinin qorunması problemləri aktual olaraq qalır. Rutul rayonunda azərbaycanlı əhali sayca azdır – rayon əhalisinin cəmi 1,5%-dən bir qədər çoxunu təşkil edir (2010-cu il Ümumrusiya əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən 359 nəfər). Onlar əsasən Aşağı Katrux kəndində yaşayır və Azərbaycan dilinin lak dilindən bəzi leksik, fonetik və grammatik xüsusiyyətləri mənimsəmiş spesifik aşağıkatrux şivəsində danışırlar. N.S. Cidalaev ehtimal edir ki, “aşağıkatruxluların azərbaycandilli əhali ilə etnik qarışması baş vermişdir; burada xüsusilə vacib məsələ həmin əhalinin etnik azərbaycanlılar olub-olmaması və ya Azərbaycan dilində danışan başqa bir etnik qrupa mənsub olmasıdır”. Ehtimal olunur ki, Azərbaycan kəndi olan Aşağı Katrux XVIII əsrdə rutul və saxurların

kompakt məskunlaşdığı ərazilərdə II Surxay xanın yürüşləri nəticəsində yaranmışdır. L.İ.Lavrov rutullular arasında Azərbaycan dili kimi inkişaf etmiş bir dilin demək olar ki, hamı tərəfindən bildiyini qeyd edirdi.

XX əsrin ortalarında Cənubi Dağıstan sakinlərinin Azərbaycan dilindən millətlərarası ünsiyyət dili kimi istifadə etməsi faktı onun Rutul rayonunda fəal işlədilməsi nümunəsində də təsdiqlənir: XVIII-XX əsrlərdə şairlər Azərbaycan dilində yazmışlar; 1932-ci ildən Rutulda “Qızıl çoban” qəzeti nəşr olunurdu; 1952-ci ilədək Rutul rayonunun məktəblərində tədris dili Azərbaycan dili olmuşdur. L.İ. Lavrov 1950-ci illərin ortalarında mövcud olmuş dil vəziyyətini təsvir edərək yazırdı: “Hazırda rutul dili evdə, işdə və yığıncaqlarda istifadə olunur, lakin yığıncaqlarda bu dili bilməyənlər (ləzgilər, saxurlar və s.) iştirak etdikdə, natiqlər daha çox Azərbaycan dilində çıxış edirlər... Azərbaycan dili rutulluların ləzgilər, saxurlar, tabasaranlar, dağ yəhudiləri, lakların və avarların bir hissəsi, həmçinin azərbaycanlılarla əlaqələrində “beynəlxalq” dil rolunu oynayır”. XX əsrin ortalarından etibarən Rutul rayonunun məktəblərində tədris rus dilinə keçirilmişdir ki, bu da onun regiondakı mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. 1970-ci illərdə kusurluların dil vəziyyətini xarakterizə edən İ.A. İsakov yazırdı: “Kusurluların əksəriyyəti iki-üç dili bilir. Avar dilindən (öz kusur dialekti) və Azərbaycan dilindən əlavə, kusurlular adətən azərbaycanlılar və saxurlarla ünsiyyətdə istifadə etdikləri bu dillərlə yanaşı, (xüsusilə gənclər) saxur dilini də başa düşürlər. Gənc nəsil rus dilini də bilir”. Məsələn, avar dilində *çoli* “çöl/tarla”, *dirig* “bostan”, *ezna* “yeznə/kürəkən”, *gəlin* “gəlin” və s. Azərbaycan dilindən alınmalardır. Tarixi mənbələrin məlumatları və müasir linqvistik vəziyyətin təhlili göstərir ki, son yarım əsr ərzində rayonda millətlərarası ünsiyyət dili dəyişmişdir: Azərbaycan dili tamamilə rus dili ilə əvəz olunmuşdur.

Dağıstanın Rutul rayonunda yaşayan azərbaycanlıların danışdıqları dialekt və şivələrin unikalığı onların yaranma tarixi, ənənəvi dil arealından uzaqda formalaşması, arxaik formaların qorunub saxlanması və bu idiomların muxtar, təcrid olunmuş inkişafı ilə şərtlənir. Bütün bunlar həmin danışq daşıyıcılarının ənənəvi dil mühitində yaşayan xalqın nümayəndələri ilə tam və sərbəst ünsiyyət imkanlarına da təsir göstərir. Hesab edirik ki, Dağıstan dillərinin inkişafı və fəaliyyətinə dair dövlət proqramı hazırlanarkən (layihələr dağıstanşünas alimləri – Atayev, İbrahimova tərəfindən irəli sürülmüşdür), Rutul rayonunda təmsil olunan spesifik dialekt və şivələrin yenidən canlandırılması (vitalizasiyası) problemləri də nəzərə alınmalıdır. Çünki onların arxaik xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin fonetika sahəsində baş verən müasir dil proseslərinin aydınlaşdırılmasına mühüm töhfə verə bilər. Bu qrup tədqiqatlar Qafqaz arealının formalaşmasında Azərbaycan dilinin mühüm rolunu göstərir.

Azərbaycan-İran dilləri əlaqələri. Bu istiqamət türk-İran dil təmaslarının areal aspektini əhatə edir:

Azərbaycan-tat dil əlaqələri: T.M. Əhmədov Azərbaycan və tat dillərinin leksik qarşılıqlı münasibətlərini araşdıraraq alınmaların istiqamətini və intensivliyini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan-talış və ümumi türk-iran dil əlaqələri: N.X. Məmmədov talış dilində qədim türk leksik elementlərinin izlərini göstərmişdir. N.X. Məmmədov Azərbaycan-İran dil münasibətlərinin tarixi köklərini araşdırmışdır. N.X. Məmmədov və N.T. Məmmədov türk-iran dil kontaktlarının nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər. İ.M. Tahirov Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərində İran mənşəli alınmaları sistemləşdirmişdir. Bu əsərlər Azərbaycan dilinin həm təsir edən, həm də təsirə məruz qalan komponent kimi çıxış etdiyi mürəkkəb areal münasibətləri göstərir. Və ya substrat məsələsi araşdırılır: Qafqazda türkdilli arealı araşdıran N. Hacıyeva Azərbaycanın və Türkmənistanın cənubunda ə saitinin çox işlənməsini xarici amil olan İran dillərinin təsiri ilə izah edir. Substrat məsələsi çox mübahisəlidir və bu məsələ xalqın tarixi, etnogenezi ilə sıx bağlıdır. Ç.X. Bakayev Azərbaycan kürdlərinin dilini araşdıraraq regiondakı türk və İran dilləri arasında qarşılıqlı təsiri sənədləşdirmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar müxtəlif dil ailələrinin qovuşuğunda baş verən prosesləri anlamağa və dillərarası qarşılıqlı təsir mexanizmlərini təsvir etməyə kömək edir.

Azərbaycan-rus dil əlaqələri: E. Heydərovanın “Azərbaycanın rus ada şivəsində yaddilli leksika” adlı işində metropoliya həüdudlarından kənarda fəaliyyət göstərən rus şivəsi araşdırılır. Tədqiqatın obyektı XIX əsrin əvvəlində Azərbaycana köçmüş ruslar tərəfindən mənimsənilmiş Azərbaycan sözləridir. Azərbaycanın rus ada şivəsi rus dilinin müxtəlif dialektləri əsasında formalaşmış və yaddilli mühitdə bir sıra ümumi xüsusiyyətlər qazanaraq onu cənub böyük rus şivəsi qruplarından biri kimi təqdim etməyə imkan vermişdir. Bu şivənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mövcud olduğu ilk dövrdən etibarən yaddilli əhatədə inkişaf etmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyənləşdirilmiş yaddilli leksika leksik-semantik qruplar üzrə təsnif edilmişdir. İşdə həmçinin alınma sözlərin uyğunlaşma (adaptasiya) dərəcəsi göstərilmişdir. Aparılmış araşdırma nəticəsində rus ada şivəsində mənimsənilmiş 460 Azərbaycan sözü aşkar edilmiş, onlardan 386-sı ilk dəfə linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin erməni dilinə olan təsirinin tədqiqi. Yəhya Bayramlı “Kürün sahilində ‘Bizimicə’: Edissiya erməni kəndində Azərbaycan izi” adlı məqaləsində qeyd edir ki: “Ermənilərin Rusiya imperiyasının dəstəyi ilə köçürülməsi hələ XVIII əsrin sonlarında başlamışdı. 1797-ci ilin iyununda tarixi Azərbaycan ərazisi olan Kıləvar (Kılvar) kəndindən 50 ailə şimala köçürüldü. Onların nəsiləri bu gün Stavropol diyarının Edissiya kəndində yaşayırlar. Lakin ən maraqlısı köçürülmə faktının özü deyil, qorunub saxlanılan irsidir:

Dil: “Bizimicə”. Edissiya sakinləri öz danışq dillərini “bizimicə” adlandırırlar – bu söz Azərbaycan dilindəki *bizimcə* (“bizim kimi, bizim tərzdə”) ifadəsindən yaranmışdır. Bu, Azərbaycan dilinə yaxın, arxaik formaları və erməni fonetikasının təsirini qoruyan türk mənşəli bir şivədir. Elmi ədəbiyyatda o, Şimali Qafqazın “türkdilli erməniləri” qrupuna aid edilir. Fakt: oxşar şivələr XVIII–XIX əsrlərdə Qarabağ, Şamaxı və Şirvandan köçürülmüş əhali arasında da qeydə alınmışdır.

Toponimika: Kür çayı. Kənd Kür çayının sahilində yerləşir – bu hidronim Cənubi Qafqazın əsas coğrafi simvollarından biridir. Adın uyğunluğu təsadüfi deyil: köçürülən icmalar yeni məskənlərdə çox vaxt doğma toponimləri yaşadırdılar.

Mətbəx: Kəndin yemək adları: *qoqal* (yəni qoğal), *nazuk* (nazik), *umaş halva* (umac halva), *şashıq* (şişlik), laylı piroqlar – *yağlı fətir*, *fəsəli*. Qutab yenə də qutabdır. Burada laylı pirojkilərə “qutab” deyilir – Şamaxıda olduğu kimi. Xəmir növləri, qızartma üsulları və bayram yeməkləri ilə bağlı digər türk mənşəli kulinariya terminləri də qorunub saxlanmışdır. Bu mühüm göstəricidir: gastronomik leksika mədəni yaddaşın ən davamlı formalarından biridir.

Tarixi kontekst. XVIII–XIX əsrlərdə Cənubi Qafqazın bəzi erməni icmaları ikidilli idi. Türk (Azərbaycan) dili gündəlik ünsiyyət və ticarət dili funksiyasını daşıyırdı, erməni dili isə dini-liturgik və yazılı ənənə dili kimi istifadə olunurdu. Edissiya bu tarixi reallığın canlı nümunəsidir.

Nəticə: Edissiyanın tarixi mübahisə deyil, mədəni qarşılıqlı təsirin faktıdır. Dil, mətbəx, toponimlər – bunlar bir nəsilə silinmir. Bəzən sadəcə “bizimicə” sözünü eşitmək kifayətdir ki, yaddaşın siyasətdən daha güclü olduğunu anlayasan”.

Yəhya Bayramlı digər məqaləsində yazır: “XVIII əsrdə Kıləvar kəndində Azərbaycan (türk) və tat dillərində danışan xristian icmaları yaşayırdı. Bu, ehtimal deyil – mənbələrdə və dil ənənəsinin özündə təsbit olunmuş faktdır. 1797-ci ildə sakinlərin bir hissəsi qonşu ölkəyə köçür. Və burada mühüm məqam var: onlar 1836-cı il islahatlarından əvvəl köçürlər. Həmin islahatlardan sonra kilsə strukturu vahidləşdirildi və erməni dili regionun xristian icmaları üçün ümumi liturgik və yazı dili kimi təsbit olundu. Bundan sonra nə baş verir? Kənddə qalanlar rəsmi və kilsə sferasında tədricən erməni dilinə keçirlər. Daha əvvəl köçənlər isə əvvəlki dillərini – yəni Azərbaycan dilini – qoruyub saxlayırlar. İki əsrdən artıq zaman keçir. Köçürülənlərin nəsiləri XVIII əsrdə əcdadlarının danışdığı dili bu gün də yaşadırlar. “Hamı ermənidilli idi” tezisinə sual da elə buradan yaranır. Qafqazın tarixi qara-ağ sxem deyil. Bu, mürəkkəb, çoxdilli və çoxqatlı bir reallıqdır”.

Azərbaycanda areal dilçilik zəngin dil mənzərəsini formalaşdırmış türk, Qafqaz və İran dillərinin qarşılıqlı təsirini öyrənir.

Elmi nəticə. Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanda areal dilçilik XX əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşaraq əsasən dillərarası kontaktların tədqiqinə yönəlmişdir. Azərbaycan dili Qafqazın çoxdilli məkanında həm təsir edən, həm də təsirə məruz qalan dil kimi mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatlara görə, onun kommunikativ funksiyasını, superstrat və substrat təsirlərini, həmçinin Türk-Qafqaz-İran dilləri arasında keçid zonası rolunu göstərir və bu sahədə mühüm elmi baza yaradır.

Elmi yenilik. Tədqiqatda Azərbaycanda areal dilçiliyin inkişaf istiqamətləri sistemli şəkildə ümumiləşdirilmiş, Azərbaycan dilinin Qafqazın çoxdilli arealında digər dillərlə qarşılıqlı təsiri və areal rolunun əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Elmi əhəmiyyət. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan dilinin dil kontaktları sistemində mövqeyinin öyrənilməsinə, Qafqaz arealında dillərarası münasibətlərin və dialektoloji proseslərin araşdırılmasına nəzəri əsas yaradır.

Ədəbiyyat

1. Qubatov Ə.B. Azərbaycan və ləzgi dillərinin leksik əlaqələri (Quba rayonu şivələri əsasında): filol. elm. nam. dis. / Ə.B. Qubatov. – Bakı, – 1973. – 242 s.
2. Tahirov İ.M. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər: filol. elm. nam. dis. / İ.M. Tahirov. – Bakı, – 1993. – 160 s.
3. Асланов А.М. Взаимодействие азербайджанского языка с другими языками на территории Азербайджанской ССР: дис. ... докт. филол. наук / А.М. Асланов. – Баку, – 1982.
4. Атаев Б.М., Ибрагимова М.О. Национально-языковая политика в Дагестане: современное состояние и перспективы // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2020. – №3 (32). – С. 126-132.
5. Атаев Б.М., Ибрагимова М.О. Специфика языковой ситуации в многоязычном ареале (на примере Рутульского района Республики Дагестан) // Новые исследования Тувы. – 2022. – №4. – С. 106-113.
6. Ахмедов Т.М. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и татского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.М. Ахмедов. – Баку, – 1969. – 32 с.
7. Бакайев Ч.Х. Язык азербайджанских курдов / Ч.Х. Бакайев. – Москва: Наука, – 1965. – 283 с.
8. Балайев А. Роль азербайджанского языка в этноязыковых контактах на Кавказе // Азербайджанское национальное движение от «Мусавата» до Народного фронта. – Баку, – 1992.
9. Бородина М.А. Развитие ареальных исследований и основные типы ареалов // Взаимодействие лингвистических ареалов: теория, методика и источники исследования. – Ленинград, – 1980.
10. Бородина М.А. О понятиях «диалектология», «лингвистическая география», «ареалогия» и «ареальные исследования» // Взаимодействие лингвистических ареалов: теория, методика и источники исследования. – Ленинград, – 1980.
11. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа / Н.З. Гаджиева. – Москва: Наука, – 1979. 263 с.
12. Гайдаров Р.И. Лингвистические контакты лезгин и азербайджанцев и их роль в развитии и обогащении лезгинского языка // Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. – Баку: Изд-во АГУ, – 1972. – С. 152–157.
13. Гейдарова Э.А. Иноязычная лексика в русском островном говоре Азербайджана // Вестник Томского государственного университета. – 2013. – №371. – С. 23–26.
14. Гукасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков: дис. ... докт. филол. наук / В.Л. Гукасян. – Баку, – 1972. – 342 с.
15. Джидалаев Н.С. К характеристике “Türkçə-Dağstanca” // Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. – Баку: Изд-во АГУ, – 1972. – С. 119–121.
16. Джидалаев Н.С. Очерк нижнекатрухского диалекта азербайджанского языка / Н.С. Джидалаев. – Махачкала: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы ДНЦ РАН, – 2008. – 64 с.
17. Ибрагимов Г.Х. Рутульский язык: синхрония и диахрония / Г.Х. Ибрагимов. – Махачкала: Народы Дагестана, – 2004. – 308 с.

18. Исаков И.А. Кусурский диалект аварского языка / И.А. Исаков. – Махачкала: Алеф, – 2020. – 172 с.
19. Лавров Л.И. Рутульцы в прошлом и настоящем // Кавказский этнографический сборник. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, – 1962. – Вып. 3. – С. 110-157.
20. Майсак Т.А. Типологическое, внутригенетическое и ареальное в грамматикализации: данные лезгинских языков // Acta Linguistica Petropolitana. – 2016. – Т. XII, №1. – С. 588-618.
21. Мамедов Н.Х. Исторические корни азербайджано-иранских языковых взаимоотношений // Советская тюркология. – 1990. – №1. – С. 52-62.
22. Мамедов Н.Х., Мамедов Н.Т. Об относительной хронологизации тюрко-иранских языковых контактов // Советская тюркология. – 1987. – №3. – С. 44-46.
23. Мамедов Н.Х. Отражение древнетюркских лексических элементов в талышском языке // Советская тюркология. – 1980. – №3. – С. 57-68.
24. Саадиев Ш.М. О некоторых особенностях уподобления языков лезгинской группы азербайджанскому языку (в связи с двуязычием лезгиноязычных народностей) // Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками. – Баку: Изд-во АГУ, – 1972. – С. 134-140.
25. Талибов Б.Б. Будухский язык / Б.Б. Талибов. – Москва: Academia, – 2007.
26. <https://www.facebook.com/reel/26505345775749701>
27. <https://www.facebook.com/share/r/1Dw9iph9Bn/>

G.J.Jafarova

The Development of Areal Linguistics in Azerbaijan Summary

The article analyzes the development of areal linguistics in Azerbaijan. It is noted that areal linguistics has evolved as an independent field of study through the integration of dialectology, linguistic geography, and arealogy. In Azerbaijan, this field has mainly been examined within the context of the interaction of turkic, caucasian, and iranian languages. In particular, azerbaijani-dagestanian (lezgian, udi, avar, rutul, etc.), azerbaijani-tat, talysh and persian, as well as azerbaijani-russian and azerbaijani-armenian language contacts have been studied from an areal perspective. The research covers issues such as lexical borrowings, grammaticalization, substratum and superstratum relations, bilingualism, and language shift. It has been established that the Azerbaijani language has possessed significant communicative and structural influence within the Caucasian linguistic area.

Keywords: areal linguistics; language contacts; Azerbaijani language; Caucasian languages; dialectology

Г.Дж.Джафарова

Развитие ареальной лингвистики в Азербайджане Резюме

В статье анализируется развитие ареальной лингвистики в Азербайджане. Отмечается, что ареальная лингвистика сформировалась как самостоятельное научное направление на основе интеграции диалектологии, лингвистической географии и ареалогии. В Азербайджане данная область в основном изучалась в контексте взаимодействия тюркских, кавказских и иранских языков. В частности, в ареальном аспекте исследованы языковые контакты азербайджанского и дагестанских языков (лезгинского, удинского, аварского, рутульского и др.), азербайджанского с татским, талышским и персидским языками, а также азербайджано-русские и азербайджано-армянские языковые связи. Исследования охватывают такие вопросы, как лексические заимствования, грамматикализация, субстратные и суперстратные отношения, двуязычие и языковые изменения. Установлено, что азербайджанский язык в кавказском ареале обладал значительным коммуникативным и структурным влиянием.

Ключевые слова: ареальная лингвистика; языковые контакты; азербайджанский язык; кавказские языки; диалектология.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Süleymanova
Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2026

P.M.CƏFƏROVA

baş müəllim

e-mail: tunaesger.esgerov@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0000-1994-1618>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.076

İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN VARIATİVLİYİ

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində intonasiyanın canlı danışqda aparıcı rolundan danışılır. İntonasiyanın funksiyaları, komponentləri və struktur elementlərinin danışanın emosiya və münasibətlərini ifadə etməsində əhəmiyyətindən bəhs edilir. İntonasiyanın struktur elementlərinə taktönnü, şkala, nüvə və taktardı daxildir. Bu elementlərin hər biri istifadə zamanı müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. İngilis dilində intonasiyanın struktur elementlərinin hər biri özlüyündə bir neçə formaya malikdir və bu formalar mənfi və müsbət münasibətlərin nəzərə çatdırılması zamanı yerlərini dəyişə bilər. Bu səbəbdən intonasiyanın struktur elementlərinin və onların əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması aktualdır.

Açar sözlər: intonasiya, ritm, emfatik, kommunikativ, fasilə, cümlə vurğusu

Dil ünsiyyəti insanların gündəlik həyat fəaliyyətində ən zəruri şərtlərdən hesab olunur. Belə ki, insanların hər bir fəaliyyəti üçün mühüm şərtlərdən biri də onların bir-biri ilə ünsiyyətə olmasıdır. Odur ki, insanların sosial-iqtisadi və mənəvi tələblərinin ödənilməsində də dil ünsiyyətinin mühüm rolu vardır. Qeyd edilməlidir ki, ədəbi dilin tələffüz normaları yalnız sözləri təşkil edən səslərin sözlərdə düzgün tələffüzü ilə məhdudlaşmır. Ədəbi dilin tələffüz normaları anlayışına vurğu, tonlar, bütövlükdə intonasiya və onun komponentləri, o cümlədən melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr, fasilə daxildir. Bu baxımdan canlı danışq bir sıra xüsusiyyətləri ilə yazılı formalı nitqdən fərqlənir. Yazılı nitqdə bir informasiya kanalı (mətnin yazılı forması) varsa, canlı danışqda iki və üç informasiya kanalı fəaliyyət göstərir: seqment fonemlərlə, yəni səslərdən ibarət olan sözlərlə verilən informasiya; supraseqment vahidlərlə, yəni melodiya, cümlə vurğusu, tonlarla və s. verilən informasiya; jestlərlə verilən informasiya [1, s.7]. Canlı danışqda əsas aparıcı vasitə intonasiyadır. Danışqda cümlələrin mənasını təşkil edən, gücləndirən, hətta cümlənin mənasını alt-üst edən intonasiya özündə müəyyən forma daşıyır. İntonasiya cümlənin qəlbidir. İntonasiya cümlələri müəyyən formaya salmaqla kifayətlənmir, o, həm də cümlələrdə ifadə olunan fikirləri anlaşıqlı etmək üçün onları mənə vahidlərinə – sintaqmlara bölür [6, s.148]. Danışığın başlanğıcı, gücü, sürəti və istiqaməti onun cümlə vurğusunda, melodiyasında və tempində baş verir. Səslənən hər bir nitq parçası prosodik ünsürlərsiz mövcud ola bilməz. İngilis fonetikləri, o cümlədən R. Kinqdon, O'Konnor, A. Arnold və başqaları belə bir fikir irəli sürürlər ki, xarici dillərin tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənərkən seqment (səslər) vahidlərə nisbətən, supraseqment (prosodik) vahidlərə, xüsusilə cümlə vurğusu və melodiya baxımından nə qədər düzgün formalaşmış olarsa, həmin nitq səslərə nisbətə asan başa düşülür və nitqin məzmunu yaxşı qavranılır [1, s.7].

R. Kinqdona görə, əgər dilin fonemlər sistemi sözlərin, cümlələrin quru “skeletini” təşkil edirsə, intonasiya onun “canını”, “ruhunu” təşkil edir. Bununla belə, intonasiya sərbəst vahid kimi sintaktik və leksik materialdan təcrid edilmiş şəkildə çıxış edə bilmir. Onun fəaliyyət

dairəsi cümlənin fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. İntonasiya aktiv bir faktor kimi cümlələrin daxili məzmununa ciddi təsir göstərir və eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlələrin müxtəlif məna variantlarını yaradır. Odur ki, sintaktik struktur intonasiyasız, informasiya isə sintaktik struktursuz ola bilməz. İntonasiyanın sintaktik təhlildə rolu xüsusilə əvəz edilməzdir. İntonasiya cümlələri təşkil etməklə yanaşı, onların kommunikativ tipini müəyyənləşdirir, cümlələrin quruluşca növünü göstərir, cümlə daxilində əlavə elementlərin olduğunu üzə çıxarır, cümlələr və sintaqmlar arasında məna əlaqələrinin möhkəmliyini və zəifliyini qeyd edir, cümlələrdə sözlərə qabarıqlıq verir, qarşılaşdırma, modal-emosional münasibətlər ifadə edir. Məlum olduğu kimi, intonasiya lingvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada – dar və geniş mənada izah edilir. İngilis dilçiləri, o cümlədən D. Cons, L. Armstrong, A. Uord, K. Payk, R. Kinqdon və A. Qimson intonasiya anlayışını melodiya anlayışı ilə eyniləşdirirlər və onlar melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər [2, s.63]. D. Cons intonasiyanı rabitəli nitqdə səs tonunun dəyişməsi kimi izah edir. L. Armstrong və A. Uord da praktiki olaraq eyni fikri ifadə edirlər. Bu alimlərə görə, intonasiya danışq zamanı səs tonunun qalxması və enməsidir. R. Kinqdon özünün “The Groundwork of English Intonation” kitabında intonasiyanı səs tonunun aramsız şəkildə qalxması və düşməsi kimi izah edir. K. Payk intonasiyanı səs tonunun dəyişmələrinə ekvivalent kimi izah edir [4, s.19]. K. Payka görə, danışq zamanı hər cümləyə, hər sözə, hər hecaya bir qədər səs tonu verilir. Onun fikrincə, səs tonsuz cümlə yoxdur. Fonetikaya aid əksər kitabların müəllifləri də intonasiyaya eyni izah verir, ya da intonasiyaya tamamilə izah vermirlər. Bununla belə, bütün müəlliflər bir sıra digər amillərin əhəmiyyətini, o cümlədən cümlə vurğusu, ritm, fasilə və s. göstərir, ancaq onları intonasiya anlayışına daxil etmirlər. A. Qimson da intonasiyanı səs tonunun dəyişmələri, yəni səs tonu səviyyəsində qalxmalar və enmələr kimi şərh edir. O, belə bir faktı xüsusi vurğulayır ki, söyləmədə müxtəlif dərəcəli vurğu intonasiya vasitəsilə siqnal edilə bilər. D. Kristal intonasiyaya səs tonunun dəyişməsini, intensivliyini (ucalığı), ritmliyi daxil edir [3, s.65]. G.P. Torsuyev isə intonasiyaya geniş mənadan yanaşır. O, intonasiyanı səs tonunun, intensivliyin, tembrin və tempin nitqdə mürəkkəb birliyi kimi izah edir və intonasiyanı söyləmin mənasının ifadə edilməsinin ən vacib üsulu hesab edir [5, s.63]. O. Dikuşinin intonasiyaya verdiyi tərif digər müəlliflərdən fərqlənir. O, intonasiyanı nitq melodiyası ilə eyniləşdirir. O. Dikuşina digər bir kitabında (“English Phonetics”) intonasiyanı rabitəli nitqin xüsusi təşkiledici faktorları kimi izah edir. Onun fikrincə, intonasiya aşağıdakı faktorlardan təşkil edilir: rabitəli nitqin ritmik və sintaktik baxımdan sintaqmalara bölünməsi, cümlə vurğusu, müxtəlif kommunikativ tiplərin melodik modelləri, nitqimizi emfatikliyə çevirən səs tonu və vurğu əlamətləri [2, s.134].

İntonasiyanın danışq nitqində rolunun əhəmiyyətini bilmək və fikrin düzgün səsləndirilməsi üçün intonasiyanın struktur elementlərini bilmək lazımdır. İntonasiyanın struktur elementlərinin hər biri emosiya və münasibətlərin ifadə edilməsində əhəmiyyətlidir. İntonasiyanın struktur elementlərinə taktönü, şkala, nüvə və taktardı daxildir.

Şkaladan əvvəl gələn vurğulu və ya zəif vurğusu olan heca **taktönü** adlanır. Qısaca desək, əgər intonasiya qrupunda şkala yoxdursa və nüvədən əvvəl vurğusuz hecalar gəlsə, bu vurğusuz hecalar **nüvəönü (pre-nucleus)** adlanır. Beləliklə, taktönü və ya nüvəönünün iki növü var:

1. Əgər vurğusuz hecalar şkalanın birinci vurğulu hecasından alçaqda tələffüz edilsə, buna **alçaq taktönü** deyilir. Məsələn, There was | something | wrong with the | trains.

Alçaq taktönündə olan vurğusuz hecalar nüvə tonunun başlanğıcından aşağıda tələffüz olunurlar. Məsələn, It was | obvious. Alçaq taktönü istənilən şkaladan əvvəl gələ bilər və alçaq nüvəönü adətən bütün nüvə tonlarından əvvəl eşidilir.

2. Əgər intonasiya qrupunun vurğusuz və ya qismən vurğulu olan hecaları şkalanın ilk vurğulu hecası ilə eyni səviyyədə, yəni yüksəkdə tələffüz olunursa, buna **yüksək taktönü** de-

yilir. Yüksək nüvəönündə bu hecalar nüvə tonunun başlanğıcından yüksəkdə və ya eyni səviyyədə tələffüz olunurlar. Məsələn: "I | don't | want to | watch this | movie. I | want it.

Yüksək taktönu adətən enən və yüksək, orta səviyyəli şkalalardan əvvəl gələ bilər. Yüksək nüvəönu isə istənilən nüvə tonundan əvvəl gələ bilər.

Şkala birinci vurğulu hecadan nüvəyə qədər olan bütün vurğulu və vurğusuz hecaların cəmini əhatə edən fonetik vahiddir. Şkalanın başladığı ilk vurğulu heca **onset** kimi göstərilir. Şkala danışanın dinləyiciyə, mövzuya və vəziyyətə münasibət və hisslərini çatdırmaqda mühüm rol oynayır; başqa sözlə desək, nitqin münasibət mənasını və emosional çalarını ifadə etmək üçün aktualdır.

Şkala nümunələri müxtəlif yollarla təsnif edilir. Şkalanın təsviri və təsnifatının əsas meyarı şkala üzərində melodiyanın və ya səs tonal səviyyəsinin hərəkətinin ümumi konturudur. Bu meyarla görə ingilis dilində şkala nümunələri üç əsas növə bölünür: **enən (descending)**, **qalxan (ascending)** və **səviyyəli (level)** şkalalar.

1. **Enən şkala (Descending Head)** – Şkalanın bu növündə ilk vurğulu heca yüksək səs tonal səviyyəsində, orta səviyyədə və ya çox yüksəkdən tələffüz oluna bilər. Sonra gələn vurğulu hecalar isə ilk vurğulu hecadan aşağı səviyyədə tələffüz olunurlar. Məsələn:

It is | really | worth | seeing.

. - - . || ____

Vurğulu hecalar pillələrlə aşağıya doğru hərəkət edərsə və vurğusuz hecalar əvvəlki səviyyədə olduğu kimi eyni notda tələffüz edilirsə, şkalanın bu növü **pilləli şkala** adlanır. Şkalanın bu növü emosional neytral nitq üçün xarakterikdir. Məsələn:

I | think you'd | better in|vite all your | friends.

. - ˆ- - . || -

Enən şkalanın pozulması (broken descending scale) – Aşağı enən uzun intonasiya qrupları daxilində istifadə olunan hecalardan biri əvvəlkindən daha yüksək ton səviyyəsində tələffüz edildikdə, "təsadüfi (xüsusi) yüksəliş və ya qalxma" adlanan səslə pozula bilər. Bu model enən pilləli şkalanın pozulması adlanır. Bu, uzun bir intonasiya qrupunun yarada biləcəyi monoton təsirin qarşısını almağa kömək edir. Bu, həmçinin cümlədəki müəyyən bir sözün vurğulanmalı olduğu zaman baş verir. Məsələn,

I warned Kathy about it ↑three or more times.

Əgər şkalada vurğulu hecalar pilləli şəkildə endiyi halda, onlardan sonra gələn vurğusuz hecalar aşağı enən istiqamətdə tələffüz olunursa, şkalanın bu növü **enən (falling)** adlanır. Məsələn:

I couldn't possibly do it.

. - - ...|| ____

Şkalanın vurğulu hecaları pillə-pillə aşağıya doğru hərəkət edərsə, lakin vurğusuz hecalar yuxarıya doğru hərəkət edir və əvvəlki vurğulu hecadan yüksək səslənirsə, şkala **skandent** adlanır. Məsələn:

What a wonderful surprise!

- ˆ - ˆ ˆ || ____

Vurğulu hecalar daxilində səs sürüşmələrlə (yəni aşağıya doğru hərəkətlərlə) düşürsə, **baş sürüşmə** adlanır. Sürüşkən vurğulu hecalar arasındakı vurğusuz hecalar adətən enməni

davam etdirir. Sürüşən şkalanı simvollaşdırmaq üçün işarə hər vurğulu hecanın üzərinə qoyulur. Məsələn: We haven't been hearing from him for ages.

Əgər sürüşkən vurğulu hecalar daha geniş diapazondadırsa, bir intonasiya qrupu daxilində səs tonunun bir neçə yüksəkdən enməsi ilə tələffüz olunmasını müşahidə edirik. Bu model emosional nitqlə bağlıdır. Məsələn: I've got some news for you too.

2. Qalxan şkala (Ascending Head) – Bu şkala növündə birinci vurğulu heca alçaq səs tonal səviyyəsində, sonrakı vurğulu hecaların hər biri isə özlərindən əvvəl gələn vurğulu hecadan yüksəkdə tələffüz olunurlar. Məsələn: What in the world makes you think so?

Əgər səs səviyyəsi addım-addım yuxarı doğru qalxırsa və vurğusuz hecalar səsin qalxması ilə davam edirlərsə, şkalanın bu növü **qalxan (rising)** şkala adlanır. Şkalanın bu növü şəxsi maraq, deyilərək etiraz etmək, xoşagəlməz təəccüb, səbirsizlik kimi emosional çalarlı nitq zamanı istifadə olunur. Qalxan şkalalar səsin yüksəkdən enən və ya yüksəkdən qalxan tonu ilə əlaqəli işlədilir.

Səviyyəli Şkalalar. Səviyyəli şkalalarda bütün hecalar səs hündürlüyünün az-çox eyni səviyyəsində tələffüz olunur. Bu intonasiya nümunələri üç növ ola bilər: yüksək səviyyəli, orta səviyyəli və aşağı səviyyəli. Əgər vurğulu hecalar yüksəkdə tələffüz olunurlarsa, şkalanın bu növü **yüksək səviyyəli şkala** adlanır. Məsələn: Pray don't mention his name again. Bu şkala növü adətən yüksək enən, yüksək qalxan və enən-qalxan tonların qarşısında işlənir.

Yüksək səviyyəli şkalanın tez-tez istifadə olunan növü **yüksək şkala (High Head)** adlanır. Şkalanın bu növündə bütün hecalar eyni səs səviyyəsində yüksəkdən deyilir. Bu zaman yalnız bir vurğulu heca olur ki, ona da qabarıqlığın zirvəsi deyilir. Bu zirvə birinci əhəmiyyət daşıyan sözün vurğulu hecasıdır ki, onu ingilis fonetikləri **the onset** adlandırırlar. Nüvədən öncə gələn digər semantik məna daşıyan sözlərə qismən yüksək vurğu işarələməklə daha az nəzərəçarpmə verilir. Məsələn: He keeps making the same error. Yüksək şkala söhbət zamanı pilləvarı şkalaya nisbətən daha tez-tez istifadə edilir.

Orta səviyyəli şkala (Medium Level Head) alçaq enən və alçaq qalxan tonlu, sonu olmayan intonasiya qruplarında işlənir.

Alçaq səviyyəli şkalada (Low Level Head) bütün hecalar eyni səs səviyyəsində, çox alçaq diapazonda tələffüz olunurlar. Şkalanın bu növündə müəyyən hecalarda qabarıqlığa artikuliyasiyanın daha güclü olması və zamanın daha uzun olması ilə nail olunur. Vurğulu hecalar alçaq vurğu işarəsi ilə qeyd olunur. Məsələn: Two or three times a week.

Alçaq şkala (The Low Head) dar diapazonda, daha çox alçaq enən tonla işlədilir. Alçaq şkaladan sonra ən çox istifadə edilən tonlar alçaq enən (the Low Narrow Fall) və alçaq qalxan (the Low Narrow Rise) tonlardır. Alçaq şkala ilə tələffüz edilən ifadələr maraq ifadə etməyən və ya narazılıq ifadə edən həvəssizlik, soyuqluq kimi münasibətləri göstərir.

İntonasiya qrupunun sonuncu vurğulu hecası **nüvə** adlanır. İntonasiyanın struktur elementləri içərisində nüvə ən çox əhəmiyyət daşıyan elementdir. Nüvə daşıyan heca səs tonal səviyyəsinin mərkəzində olur. Müxtəlif dilçilər müxtəlif sayda və müxtəlif növ nüvə tonlarını ayırırlar. Ümumi qəbul edilən nüvə tonları: 1) Alçaq (Orta) enən (the Low (Medium) Fall), 2) Alçaq (Orta) qalxan (the Low (Medium) Rise), 3) Yüksək enən (the High Fall), 4) Yüksək (Orta) qalxan (the High (Medium) Rise), 5) Qalxan-enən (the Rise-Fall), 6) Enən-qalxan (the Fall-Rise), 7) Səviyyəli Ton (the Level Tone). Bəzi alimlər Qalxan-enən-qalxan tonu (the Rise-Fall-Rise) da fərqləndirirlər.

Taktardı: Nüvədən sonrakı vurğusuz və ya qismən vurğulu hecalara taktardı deyilir.

Ton vahidinin komponentlərinin müxtəlif birləşmələri (taktönü, şkala və nüvələr/tonik hecalar) münasibət mənasını çatdıran yüzdən çox intonasiya nümunəsi (və ya kontur) ilə nəticələnmə bilər. Bununla belə, bu qədər müxtəlif intonasiya konturlarını öyrənmək çətin və çətinləşdirici olardı. Bundan əlavə, hamısı ilə məşğul olmaq lazım deyil, çünki bəziləri çox nadir hallarda istifadə olunur. Beləliklə, diqqət ən ümumi olanlara yönəldiləcəkdir. Nüvə səs tonunun mərkəzləş-

diyi ton vahidinin ən mühüm komponenti olduğundan, intonasiya konturları əsas nüvə tonlarına görə qruplaşdırılır.

1. **(Low Pre-Head+) (Descending/Stepping Head+) Low Fall (+Tail)** intonasiya modeli bitkinlik, qətilik, sakitlik, düzlük, təmkinlilik, ciddilik, faktiki, lakin maraqlı kimi emosiyaları ifadə edir.

2. **(Low Pre-head+) (Low Head+) Low Fall (Low-Level Tail)** intonasiya modeli sakitlik, emosionallıq, soyuqluq, inciklik, maraqsızlıq; bəzi kontekstlərdə düşməncilik kimi emosiyaları ifadə edir.

3. **(Low Pre-Head+) (Descending Head+) Low Rise (+Tail)** intonasiya modeli qətilik olmayan, yekunlaşmayan; sakitləşdirici, həqiqətən maraqlı, dostcasına kimi emosiyaları ifadə edir.

4. **Low Head + Low Rise** intonasiya modeli daha çox söhbətə həvəsləndirmək, təsadüfi və ya sakitcə bəyənmemək, xəbərdarlıq etmək, tənqid, hədələmə kimi emosiyaları ifadə edir.

5. **(Low Pre-Head+) (Descending Head+) High Fall (+Tail)** intonasiya modeli canlılıq, maraq, şəxsi maraq, emosionallıq, bir qədər mülayimlik ifadə edən emosiyaları ifadə edir.

6. **Low Head + High Fall** intonasiya modeli canlılıq, maraq, emosionallıq, lakin daha az və tez-tez sürpriz, narazılıq, etiraz emosiyaları ifadə edir.

7. **(Descending Head+) High Rise (+Tail)** intonasiya modeli sorğu-sual, yüngüllük və təsadüfilik; bitməyən, şərtilik kimi emosiyaları ifadə edir.

8. **(Low Pre-Head+) (Falling Head+) Fall-Rise Undivided (+Tail)** intonasiya modeli mürəkkəblik ifadə edir; sual və nida cümlələrində demək olar ki, heç vaxt istifadə olunmur.

9. **(Low Pre-Head+) Fall-Rise Divided (+Tail)** intonasiya modeli yüksək emosionallıq, mülayimlik, simpatiya; xüsusi suallarda gileylənmə, yorğunluq kimi emosiyaları ifadə edir.

10. **(Low Pre-Head+) (Descending Head+) Rise-Fall (+Tail)** intonasiya modeli yüksək emosionallıq, danışanın mövzudan təsirlənməsi və bəzən hətta heyrtlənməsi, mənfi emosiyalar vəziyyətində çətin və senzuraya məruz qalma kimi emosiyaları ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş intonasiya modellərinin heç biri konkret cümlə (kommunikativ) növü ilə məhdudlaşmır. Belə ki, istənilən cümlə növü (nəqli, sual və s.) istənilən ton qrupu ilə tələffüz edilə bilər. Xatırlamaq lazım olan digər vacib məqam ondan ibarətdir ki, hər bir nümunənin mənası yalnız müəyyən kontekstdə və konkret nitq üslubuna və növünə istinad edilməklə öyrənilməlidir. Münasibətləri və emosiyaları ifadə edən intonasiya nümunələrinin istifadəsinin müəyyən üz ifadələri, jestlər və bədən hərəkətləri ilə müşayiət olunduğunu və onlarla əlaqələndirilməsini də qeyd etmək lazımdır.

İşin elmi nəticəsi: Araşdırılan mövzudan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiyanın struktur elementləri kimi taktönu, şkala, nüvə və taktardının danışığ zamanı hər birinin müəyyən işlənmə xüsusiyyətləri və vəzifələri vardır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə yalnız intonasiyanın əhəmiyyətindən deyil, həmçinin onun struktur elementlərinin danışanın emosiya və münasibətlərini nitq prosesində çatdırmaq əhəmiyyəti də nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Hesab edirik ki, təqdim olunan “İngilis dilində intonasiyanın struktur elementlərinin variativliyi” mövzusu ilə maraqlanan hər bir kəs üçün bu məqalə əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən ingilis dilini tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin fonetikasi və üslubiyyatı fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.H.Zeynalov. – Bakı: BDU, – 1996. – 252 s.
2. Dickushina, O. English Phonetics / O.Dickushina. – M., – 1965. – 202 p.
3. Crystal, D. Prosodic systems and intonation in English / D.Crystal. – Cambridge, – 1969. – 267 p.
4. Kingdon, R. The Groundwork of English Intonation / R.Kingdon. – London, – 1958. – 224 p.

5. Торсуев, Г.П. Фонетика английского языка / Г.П.Торсуев. – М., – 1950. – 382 с.
6. Veysəlov, F. Alman dilinin fonetikasi / F.Veysəlov. – Bakı, – 1980. – 191 s.

P.M.Jafarova

Variability of Structural Elements of Intonation in English

Summary

The article deals with the leading role of intonation in connected speech in English. The functions, components, and structural elements of intonation are discussed, as well as the importance of intonation in expressing the speaker's emotions and attitudes. The structural elements of intonation include the pre-head, scale, nucleus, and tail. Each of these elements performs certain functions during use. Each of the structural elements of intonation in English has several forms, and these forms can change places when negative and positive attitudes are taken into account. For this reason, it is relevant to study the structural elements of intonation and examine their main features.

Keywords: *intonation, rhythm, emphatic, communicative, pause, sentence stress*

П.М.Джафарова

Изменчивость структурных элементов интонации в английском языке

Резюме

В статье рассматривается ведущая роль интонации в связной речи на английском языке. Обсуждаются функции, компоненты и структурные элементы интонации, а также важность интонации в выражении эмоций и отношения говорящего. Структурные элементы интонации включают предтакт, шкалу, ядро и затакт. Каждый из этих элементов выполняет определенные функции во время использования. Каждый из структурных элементов интонации в английском языке имеет несколько собственных форм, и эти формы могут меняться местами при выражении негативных и позитивных установок. Поэтому актуально изучение структурных элементов интонации и рассмотрение их основных особенностей.

Ключевые слова: *интонация, ритм, эмфатика, коммуникативность, пауза, ударение в предложении*

Rəyçi: dos., f.f.d. X.Ə.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2026

E.M.ƏLİYEVƏ

baş müəllim

e-mail: elmirahaliyeva@yahoo.com

:<https://orcid.org/0009-0008-4816-0050>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.082

MƏTN ƏLAQƏLİLİYİ MƏTNİN İMMANENT XÜSUSİYYƏTİ KİMİ

Xülasə. Müasir mətn dilçiliyinin və diskurs təhlilinin sürətli inkişafı ilə mətnin təşkilinin daxili mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Mətn dilçiliyində mətnin təşkili kateqoriyaları olan koheziya, koherensiya və məna bütövlüyü ilə bağlı bir çox mübahisəli məsələlər tədqiq və təhlil edilməkdədir. “Mətn əlaqəliliyi mətnin immanent xüsusiyyəti kimi” adlı məqalədə koheziyanın mətnin təşkilindəki rolundan, onun növlərindən (referensiya, ellipsis, substitusiya, bağlayıcılar, təkrar, kollokasiya) bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: koheziya, koherensiya, immanent xüsusiyyət, mətn dilçiliyi, bütövlük

Giriş. Müasir mətn dilçiliyinin və diskurs təhlilinin sürətli inkişafı ilə mətnin təşkilinin daxili mexanizmlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. M.A.K. Həliday, R. Hasan, İ.R. Qalperin və T.M. Dridze kimi tədqiqatçıların əsərlərində mətnin aktual problemlərinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, koheziyanın mətnin immanent, yəni daxili təşkili xüsusiyyəti kimi xarakteri mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bu məqalədə qarşımızda tədqiq etməyə çalışdığımız iki əsas vəzifə durur:

1. Koheziyanın mətnin təşkilində və anlaşılmasında rolu nədən ibarətdir?
2. Mətnin təşkilində hansı qrammatik koheziv vasitələrdən istifadə edilir və onların işlənmə xüsusiyyətləri necədir?

Qarşımızda duran bu vəzifələri yerinə yetirərkən deskriptiv-təhlil metodundan istifadə edilmişdir: mətnin təşkilində istifadə edilən koheziv vasitələr təsvir edilməklə yanaşı, onların linqvistik nöqteyi-nəzərdən təhlili də reallaşdırılmışdır.

Əsas hissə. Mətn dilçiliyinin yaranmasında müstəsna xidmətləri olmuş M.A.K. Həliday və R. Hasan mətn dilçiliyini “mətn yaratmaq üçün mövcud olan dil vasitələri dəsti” kimi müəyyəndirmişlər. Onların fikrincə, mətnə xas olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada cümlələr arasında əlaqəlilik, ardıcılıq və məna bütövlüyü olmalıdır. İstənilən mətnin təfsiri və şərh müstəqil şəkildə deyil, məndəki cümlələrin bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən aparılmalıdır. Koheziya bu zaman baş verir; bir element digərini şərtləndirir, çünki bu element ona istinad edilmədən effektiv şəkildə şərh edilə bilməz [3, s. 17].

M.A.K. Həliday və R. Hasan belə hesab edirlər ki, məhz bu xüsusiyyətlər sayəsində mətn oxucu və yaxud dinləyici tərəfindən qəbul edilir və anlaşılır. Onların fikrincə, əlaqəlilik (koheziya) mətnin daxili, məntiqi ardıcılıq (koherensiya) isə kontekstual xüsusiyyətdir. M.A.K. Həliday qeyd edir ki, “Mətn yazarkən həm cümlə daxilində, həm də cümlədən kənar elementləri əhatə edən bir əlaqədən istifadə etmək tələb olunur ki, bu da mətnin rahat axını təmin edə bilər. Mətn daxilində istifadə olunan əlaqələri o, koheziya və koherensiya adlandırmışdır” [3, s. 9].

Bu məsələ ilə bağlı Tanskanen bildirir ki, koheziya və koherensiya mətnin cümlələri və abzası daxilində vəhdətinə nail olmağın yollarından biridir. Mətn daxilində bir cümlə qurulu-

şuna görə digər cümlə ilə əlaqələndirilsə, bu zaman mətnin elementləri arasında koheziv əlaqə mövcuddur; iki cümlə arasında məntiqi əlaqə varsa, bu o deməkdir ki, mətnin elementləri arasında koherensiya, yəni məntiqi ardıcılıq mövcuddur [8]. M.A.K. Həlidey və R. Hasan qeyd etmişlər ki, mətndə koheziyanın işlənməsi diskursdakı elementlər arasında semantik əlaqələrin müntəzəmliyinə imkan verir [3]. Bu o deməkdir ki, koheziya həm də diskursu təşkil edən cümlələrdə tapılan lingvistik assosiasiyalara aid olan semantik bir dil vasitəsidir.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, koheziya və koherensiya yalnız mətn səviyyəsində olur və bu səviyyə qrammatik elementlərin istifadəsi ilə əldə edilən səthi strukturun əsas hissəsini təşkil edir. Bu səviyyədə koherensiya cümlələr arasında məntiqi ardıcılığı, koheziya isə referensiya, substitusiya, ellipsis, bağlayıcı və leksik əlaqələr vasitəsilə mətndəki cümlələr arasında qrammatik əlaqəlilik yaradır [2].

Riçardsonun fikrincə, növlərindən asılı olmayaraq (ədəbi, elmi-publisistik, informativ) mətnlərin hamısında koheziya və koherensiya mənanın düzgün və ifadəli ötürülməsində vacib rol oynayır [6].

Qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün mətnin yazılmasında koheziv vasitələrin rolu böyükdür. M.A.K. Həlidey və R. Hasanın fikrincə, koheziya və koherensiya düzgün yazının çox vacib mətn xüsusiyyətləri kimi qəbul edilir [3].

Koheziya mətn daxilində mövcud olan və həmin mətnin strukturunda tələb olunan, semantik birliyi təmin edən məna münasibətləri, əlaqələr və ya bağlardır. Semantik birlik qrammatik və leksik vasitələr ilə ifadə edilir. M.A.K. Həlidey və R. Hasan qeyd edirlər ki, koheziyanın iki əsas növü mövcuddur: qrammatik və leksik koheziya. Birincisi, yəni qrammatik koheziya mətnin struktur məzmununa, ikincisi, yəni leksik koheziya isə leksik məzmunu və fon biliklərinə əsaslanır. Onlar qrammatik koheziyaya referensiya, substitusiya, ellipsis, bağlayıcıları, leksik koheziyaya isə təkrar və kollokasiyanı aid edirlər [3].

Mətnin elementləri bir-biri ilə əlaqəli olduğu zaman həmin mətn əlaqəli hesab edilir. Başqa sözlə, əlaqəlilik (koheziya) mətndəki bir elementin digərindən asılı olmasını şərtləndirir. Məsələn: *Amy went to the party. She sat with Sara.* (Emi qonaqlığa getdi. O, Sara ilə əyləşdi). Bu mətndəki “she” əvəzliyinin şərhı “Amy” ismindən asılıdır. Buna görə də, “Amy” sözü mətnə işlənmədiyi təqdirdə “she” əvəzliyinin kimə aid olması naməlum qalır. Başqa sözlə, “Amy” sözü “she” əvəzliyinə anaforik referensiya təşkil edir. İnsanlar arasında ünsiyyət prosesi zamanı cümlələr arasında əlaqəliliyin olması istənilən dildə vacib hadisələrdən biridir [4, s. 162].

“Cohesion in English” əsərində M.A.K. Həlidey və R. Hasan koheziyanın 5 əsas vasitəsini qeyd edirlər: referensiya, substitusiya, ellipsis, bağlayıcı və leksik koheziya.

Referensiya, bir sözlə, **real aləmdə istinad olunan obyektlər** arasındakı əlaqəni göstərən termdir. M.A.K. Həlidey və R. Hasan referensiyanın iki tipini fərqləndirirlər: anaforik və kataforik referensiya. Anaforik referensiya zamanı işarə edilən sözə başqa dil vasitəsi ilə istinad edilir. Anaforik referensiya kimi, adətən müəyyənlik artıqlı, əvəzlilər işlənilir. Məsələn:

They heard Michael come whistling along the passage, and when he came into the room Dolly turned to him with her great eyes misty with tears [5, s. 55]. (Onlar Mayklın fit çalaraq dəhliz boyu gəldiyini gördülər və o, otağa daxil olanda Dolli iri gözləri yaşla dolmuş vəziyyətdə ona tərəf döndü).

Bu nümunədə *he* və *him* şəxs əvəzliləri *Michael* isminə, *her* yiyəlik əvəzliyi isə *Dolly* isminə anaforik referensiyadır. Əgər biz bu nümunədə *Michael* və *Dolly* şəxs adlarını işlətməsəydik, *he*, *him*, *her* əvəzlilərinin kimə aid olması qaranlıq qalardı.

Kataforik referensiya isə, bunun əksinə olaraq, bir sözün mətnin sonrakı hissəsində qeyd olunan bir anlayışa istinad etdiyi dil vasitəsidir. Məsələn: *Before travelling she took the following things: the bike, her backpack and some food.* (Səyahət etməzdən əvvəl o, aşağıdakı əşyaları götürdü: velosiped, bel çantası və bir az ərzaq). Bu nümunədə göründüyü kimi, “the

following things” ifadəsi sonradan adı çəkilən sözlərə (*the bike, backpack, some food*) kataforik referensiyadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz referensiya üç dil vasitəsilə reallaşa bilər. Bunlardan birincisi M.A.K. Həlidəy və R. Hasanın koheziya taksonomiyasında “personal reference” adlanır və əsasən, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn: *The Earth will change its weather. It then becomes our challenge to saving energy.* (Yer kürəsində hava dəyişəcəkdir. O zaman enerjiyə qənaət etmək bizim vəzifəmiz olacaqdır). Bu nümunədə “It” və “its” əvəzlilikləri “the Earth” isminə anaforik referensiyadır [7, s. 63].

İşarə əvəzliyi vasitəsilə referensiya, əsasən *this, these, that, those* işarə əvəzlilikləri, *here, there* zərfləri və *the* müəyyənlik artıqlı vasitəsilə reallaşır. Məsələn: *By walking and riding a bike we believe that these activities can make us healthy and fresh. We can use it doing sport and reduce pollution* [7, s. 63]. (Biz inanırıq ki, piyada gəzmək və velosiped sürmək bizi sağlam və gümrah edir. Biz bundan idmanla məşğul olmaq və ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq üçün istifadə edə bilərik). Bu nümunədə *these* işarə əvəzliyi və *it* şəxs əvəzliyi *walking and riding a bike* ifadəsinə anaforik referensiyadır.

The first day he got up at 8 o'clock and left the house at 8.30. He reached the city center at 9 o'clock, but then he drove round and round looking for somewhere to park. At last he found a parking place, but he was late for work. The second day he couldn't find a parking place and put the car into a car park which cost him one pound. On Wednesday he left the car in the car park again, and he was late for work again [1, s. 25].

Yuxarıda nümunə gətirilmiş mətndə *a car park* ifadəsindəki “a” qeyri-müəyyənlik artıqlı əvvəlki cümlənin remasını təşkil edir. Sonrakı cümlədə *the car park* ismi birləşməsinin qarşısında tematik element kimi işlənən müəyyənlik artıqlı “the” isə müəyyənlik bildirməklə yanaşı, özündən əvvəlki cümlə ilə əlaqə yaradır. Bu fakt bizi belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, isimlərin qarşısında işlənən qeyri-müəyyənlik “a/an” artıqlı naməlum informasiyanı ötürməklə perspektiv istiqamətli, “the” müəyyənlik artıqlı isə məlum informasiyanı ötürdüyündən retrospektiv istiqamətlidir. Makromətnlərdə qeyri-müəyyənlik artıqları, əsasən mətnin başlanğıcında əlaqəliliyə xidmət edirlər. Məsələn:

Wanted: A Goldfish *A professor of philosophy, whose name was Floyd, was out visiting one winter night, and the people at the house showed him a goldfish that had died because the water that it was in had got frozen. The professor looked at the fish and said, “Let me take it home and I think that tomorrow I can treat it in the laboratory and revive it”* [1, s. 18].

Mətnin başlığında və əvvəlində qeyri-müəyyənlik bildirən artıqlın (*A Goldfish, A professor*) işlənməsi oxucuya məlumatın qızıl balıqdan və onu diriltməyə çalışan bir profsordan getdiyini bildirir. Mətnin əvvəlində müəyyənlik artıqlının işlənməsi onun retrospektiv istiqaməti ilə əlaqədardır və mətndə əsas funksiyası əvvəlki fəsil və ya mətnlə əlaqə yaratmaqdır. Məsələn: *The day passed exactly as she had hoped. It was true that she saw little of Tom, but Roger saw less. Tom made a great hit with the Dennorants; he explained to them how they could get out of paying as much income-tax as they did* [5, s. 103]. Bu mətndə müəyyənlik artıqlı özündən əvvəlki mətnlə əlaqə yaratmaq üçün işlədilmişdir. Bu abzas yeni rema açır və onun mətnin əvvəlində işlənməsi nəql zamanı fasiləsizliyi təmin etmək məqsədi güdür.

Müqayisə referensiyası (*comparative reference*) mətndə əvvəl adı çəkilən bir şəxs və ya əşyanı başqası ilə müqayisə edərkən işlənir. Bu sözlərə daxildir: *more/less; better/worse; -er (bigger); similar/different; other/another*. Məsələn: *The first solution was expensive and time-consuming. The second solution was cheaper and more practical than the first. For this reason, the team preferred the latter option* [7, s. 64]. (Birinci həll yolu bahalı və vaxt aparan idi. İkinci həll yolu birincidən daha ucuz və praktik idi. Bu səbəbdən komanda sonuncu variantı üstünlük verdi). Bu nümunədə sifətin müqayisə dərəcəsində işlənən *cheaper* və *more practical* sözləri mətndə cümlələr arasında əlaqəlilik yaratmağa xidmət edir.

Qrammatik koheziyanın ikinci tipi **ellipsisdir**. Bu zaman hər hansı bir dil vasitəsi nitqdə və ya yazıda işlənmir, lakin ümumilikdə kontekstdən anlaşılır. Ellipsisin üç tipi fərqləndirilir: nominal, verbal və klauzal (*clausal*). **Nominal ellipsis** zamanı mətndəki əsas söz (isim) işlənmir. Məsələn: *Some students preferred the blue pens, and others chose the black.* (Bəzi tələbələr mavi qələmə üstünlük verdilər, digərləri isə qara qələmləri seçdilər). Bu nümunədə *others* təyini əvəzliyi *some students* ifadəsinə anaforik referensiyadır. İkinci hissədə *pens* sözü işlənməyə də, kontekstdən anlaşılır.

'The Duke and Duchess of Rickaby are coming to the play tonight and we are going to have supper at the Savoy. I suppose you wouldn't come, would you? I want a man badly to make a fourth.' 'If you'd like me to, of course, I will' [5, s. 114].

V.S. Moemin "Theatre" əsərindən götürülmüş bu nümunədə verbal ellipsis işlənmişdir. 'If you'd like me to' və 'I will' hissələrində 'come' feili düşmüşdür.

Qrammatik koheziyanın digər növü **substitusiyadır**. Ellipsis ilə substitusiyanın əsas fərqi ondan ibarətdir ki, ellipsisdə söz ixtisar olunur, substitusiyada isə bir vahid digəri ilə əvəzlənir. Məsələn: *I saw two dresses in the store. The red one was expensive, but the blue was affordable. I decided to buy the blue one because it suited me.* Bu nümunədə "dress" sözü "one" əvəzliyi ilə əvəzlənmişdir.

'But, darling, you don't think he's my lover, do you?' 'If I don't, I am the only person who doesn't' [5, s. 128]. Bu nümunədə bütöv klauza (who thinks he is my lover) ixtisar şəklində olan köməkçi feillə əvəzlənmişdir.

M.A.K. Həlidey və R. Hasan qeyd edirlər ki, mətndə əlaqəlilik yaradan digər koheziv vasitə **bağlayıcılardır**. Onlar bağlayıcıları dörd qrupa bölürlər:

1. **Additive (əlavələr)**: *and, also, nor, or, furthermore, by the way, in other words, likewise, moreover, in addition.* Məsələn: *In addition, students can attend free workshops. Furthermore, the library staff are always available to help.*

2. **Adversative (ziddiyyət bildirənlər)**: *yet, although, but, however, at least, in fact, on the contrary, on the other hand.* Məsələn: *Tom enjoys living in the city... However, it is often noisy and crowded.*

3. **Cause and effect (səbəb-nəticə)**: *because, therefore, so, as a result.* Məsələn: *She passed the course; therefore, she celebrated with her friends.*

4. **Temporal (zaman)**: *next, and then, afterwards, after that, before that, first... then, finally, to sum up.* Məsələn: *First gather all the ingredients, next, mix the flour...*

Nəticə. Mətn əlaqəliliyinin mətnin immanent xüsusiyyəti olmasından bəhs edən məqalədə biz mətn əlaqəliliyinin mətnin təşkili prinsiplərindən biri olmasını bir daha gördük. Növündən asılı olmayaraq, bütün mətnlər yalnız əlaqəlilik, məntiqi ardıcılıq və bütövlük olduğu zaman oxucu və dinləyici tərəfindən tam anlaşıla bilər. Tədqiqatın aktuallığı koheziyanı qrammatik kateqoriya kimi tədqiq etmək və mətn strukturunun formalaşmasında lingvistik koheziv vasitələrin rolunu anlamaq ehtiyacından irəli gəlir.

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi mətn əlaqəliliyinin yalnız formal vasitələr toplusu kimi deyil, mətnin daxili struktur xüsusiyyəti kimi hərtərəfli araşdırılmasındadır. Nəzəri əhəmiyyəti isə mətn dilçiliyinin konseptual aparatının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Praktiki əhəmiyyəti nəticələrin Mətn dilçiliyi, Diskurs nəzəriyyəsi, Üslubiyyat və Akademik yazı fənlərinin tədrisində tətbiq olunma imkanındır.

Ədəbiyyat

1. Вавилова, М.Г. Учимся читать быстрее / М.Г.Вавилова. – М.: «Высшая школа», – 2004. – 102 стр.
2. Grabe, W. Theory and Practice of Writing: An Applied Linguistics Perspective / W. Grabe, R.B. Kaplan. – Harlow, England: Pearson Education. – 1996. 224 p.

3. Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K. Halliday, R.Hasan. – London: Routledge, – 2014. – 333 p.
4. Jassim, A.H. The role of cohesion in text creation // Language, Discourse & Society, vol. 11, no 1 (21), – 2023. – pp 159-170.
5. Maugham, W.S. Theatre / W.S. Maugham. – Moscow: Vyssaya Skola, – 1999. – 222 pp.
6. Richardson, J.E. Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis / J.E.Richardson. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, – 2007. – 240 p.
7. Setiawan, F. & Taiman. Cohesion and Coherence in written texts of health medical students // Indonesian EFL Journal, – 2021. – pp 59-67.
8. Tanskanen, S.K. Collaborating towards coherence: Lexical cohesion in English discourse (vol. 146) / S.K. Tanskanen. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, – 2006. – 205 p.

E.M.Aliyeva

Text Cohesion as an Immanent Property of the Text *Summary*

With the rapid development of modern text linguistics and discourse analysis, the study of the internal mechanisms of text organization has become of particular importance. In text linguistics, many controversial issues are being studied and analyzed within the categories of text organization: cohesion, coherence, and integrity of meaning. In the article “Text Cohesion as an Immanent Property of the Text”, we discussed the role of cohesion in text organization and its types (reference, ellipsis, substitution, conjunctions, reiteration, collocation).

Keywords: cohesion, coherence, immanent property, text linguistics, integrity

Э.М.Алиева

Текстовая связность как имманентное свойство текста *Резюме*

В связи с быстрым развитием современной текстовой лингвистики и дискурсивного анализа изучение внутренних механизмов организации текста приобрело особое значение. В лингвистике текста изучается и анализируется множество спорных вопросов, связанных с категориями организации текста: когезией, когерентностью и смысловой целостностью. В статье «Текстовая связность как имманентное свойство текста» рассматривается роль когезии в организации текста и её типы (референция, эллипсис, субституция, союзы, повтор, коллокация).

Ключевые слова: когезия, когерентность, имманентное свойство, лингвистика текста, целостность

Rəyçi: dos., f.f.d. M.Ə.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2026

F.Y.HACIYEVA

doktorant

e-mail: hajiyevalid@yandex.ru

<https://orcid.org/0009-0007-3808-5619>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.087

AQATA KRİSTİ VƏ ƏSƏRLƏRİNİN MƏCAZ DİLİ

Xülasə. Məqalədə dünya detektiv ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, 66 detektiv romanın, 14 qısa hekayə toplusunun, eləcə də dünya şöhrətli uydurma xəfiyələr – Herkül Puaro və Miss Marpl obrazlarının müəllifi Aqata Kristinin yaradıcılığı tədqiqat obyektinə çevrilir. Tədqiqat işində yazıcının bir neçə seçilmiş əsəri struktur və semantik baxımdan təhlil edilir, onlarda işlənən metaforik elementlərin bədii funksiyası diqqət mərkəzinə gətirilir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, A. Kristinin bədii dili çoxşaxəli məcazi elementlərlə zəngindir. Müəllifin bu fiqurativ ünsürlərdən istifadə etməkdə əsas məqsədi oxucunun diqqətini mətndən ayırmaq deyil, əksinə, süjet xəttində gizli bir gərginlik (suspense) və psixoloji intizar yaratmaq, həmçinin oxucunu fərqli ipucları ilə manipulyasiya edərək çaşdırmaqdır. Yekun olaraq vurğulanır ki, yazıçı bədii mətndə metaforik elementlərdən mistik atmosferi qorumaq və detektiv janrının konseptual strukturunu möhkəmləndirmək üçün effektiv bir linqvo-poetik vasitə kimi istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Aqata Kristi, detektiv janrı, metaforik elementlər, bədii gərginlik, Herkül Puaro, Miss Marpl, linqvo-poetika

A.Kristi “detektiv əsərlərin qızıl dövrü” adlanan dövrdə yazıçılığa başladı. O, dünyanın ən uzun müddət davam edən pyesi – “Siçan tələsi” qətl sirrini yazmışdır və həmin əsər 1952-ci ildən bu günədək Londonun Vest Endində səhnələşdirilib. O, həmçinin Meri Vestmakot təxəllüsü ilə altı roman da yazmışdır. O, 1971-ci ildə Kraliça II Yelizaveta tərəfindən ədəbiyyata verdiyi töhfələrə görə Dame (DBE) mükafatına layiq görülmüşdür. O, bütün dövrlərin ən çox satılan bədii ədəbiyyat yazıçısıdır və romanları iki milyarddan çox nüsxə satılmışdır [1; 2].

C.Morgan yazır ki, A.Kristinin əsərləri çox sayda məcaz elementləri ilə zəngindir. Onun əsərlərində xüsusilə bənzətmələr, metaforlar, idiomlar çox sayda işlədilmişdir. Bu kimi məcaz elementlərinin işlədilməsinin əsas məqsədi, əsasən dedektiv əsərlər yazan A.Kristinin, əsərlərə (detektivlərə) gərginlik vermək, gərgin atmosfer yaratmaq və “ədalətli oyun” düşüncələrini çatdırmaq idi. Onun yazılarında tez-tez hisslərlə əlaqəli canlı obrazlardan istifadə olunur, halbuki situasiya ironiyası və simvolik elementlər cinayətin əsl mahiyyətini gizlədir [3, s.20].

A.Kristinin məcazi dildən istifadəsinin əsas aspektləri aşağıdakılardır [4, s.102]:

O, əsərlərində detektiv yaratmaq üçün bənzətmələrdən və metaforlardan çox istifadə etmişdir. A.Kristi tez-tez müəyyən əhval-ruhiyyə və ya mühitləri canlandırmaq üçün müqayisələrdən (bənzətmələrdən) istifadə edir, məsələn, fikirləri “qəfəsdəki dələlər” və ya səsi “qəri-bə, yumşaq, təhlükəli keyfiyyətə” malik kimi təsvir edir.

“And Then There were None” əsərində işlədilən bənzətmələr personajları və onların vəziyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: Xanım Rocers “like a shadow” (kölğə kimi) üzür, Vera Claythorne “like a bird that has dashed its head against glass” (başını şüşəyə çırpın quş kimi) olur, Xanım Rocers “like a cat on hot bricks” (qızgın kərpiclərin üstündə pişik kimi) davranır [5].

Çeviklik, Philip Lombardın təsvirində göründüyü kimi, pişiklə müqayisə edilir.

A.Kristi əsərlərində ideyalar və emosiyalar həmçinin bənzətmələrlə təsvir olunur. Məsələn, Doktor Armstronqun zəhnindən “ildırım kimi” (like lightning) keçən bir parıltı və küncə sıxışdırıldıqda Blorenin “uzaqdakı bir vəhşi heyvan kimi” (like a beast at bay) olması.

O, əsərlərində dedektiv mühit yaratmaq üçün metafor və bənzətmələrdən də çox istifadə edir. A.Kristi tez-tez müəyyən detektiv mühit və ya mühitləri canlandırmaq üçün müqayisələrdən istifadə edir, məsələn, fikirləri “qəfəsdəki dələlər” (squirrels in a cage) və ya səsi “qəribə, yumşaq, təhlükəli bir keyfiyyətə” (queer, soft, dangerous quality) malik kimi təsvir edir.

“And Then There were None” əsərində A.Kristi oxucularda düzgün təsəvvür yaratmaq üçün dənizlə əlaqəli təsvirlər verməyi üstün tutur və dənizlə əlaqəli təsvirlər təcrid hissi yaratmaq üçün istifadə olunur.

Nümunə:

I. Soldier Island. He remembered Soldier Island as a boy . . . Smelly sort of rock covered with gulls – stood about a mile from the coast. Funny idea to go and build a house on it! Awful in bad weather! But millionaires were full of whims! The old man in the corner woke up and said: ‘**You can’t never tell at sea – never!**’ Mr Blore said soothingly, ‘That’s right. You can’t.’ [5, s. 23]

II. In response to Davis’s beckoning finger, a man detached himself from a nearby wall against which he was leaning and came up to them. His rolling gait proclaimed him **as a man of the sea**. He had 35 p q a weather-beaten face and dark eyes with a slightly evasive expression. He spoke in his soft Devon voice [5, s.30].

III. Emily Brent looked at Vera Claythorne. Vera Claythorne looked at Miss Brent. The two women rose. In the drawing-room the French windows were open on to the terrace and the sound of the **sea murmuring** against the rocks came up to them. Emily Brent said, ‘Pleasant sound.’ Vera said sharply, ‘I hate it.’ [5, s.48]

Göründüyü kimi, bu əsərdə dənizlə əlaqəli təsvirlər təcrid hissi yaratmaq üçün istifadə olunmuşdur.

A.Kristi əsərlərində eyni zamanda idiomlar və şəxsiyyətləndirmələr geniş işlədilir. Onun əsərlərindəki dialogları personajları müəyyənləşdirməyə və yazdığı dövrü əks etdirməyə kömək edən idiomlarla zəngindir.

“And Then There were None” əsərində A.Kristinin işlətdiyi idiomlara aid bir neçə nümunə təqdim edək:

“Got a bee in his bonnet”; “Hold her own in love and war”; “A cool customer”; “keep his nose to the grindstone” və s.

I.Armstrong came across quickly. He helped them to lift her onto the sofa and bent over her. He said quickly:

Maine coughed. He said: ‘Well, it’s not quite like that, sir. We do know why, more or less. Some fanatic with **a bee in his bonnet** about justice. He was out to get people who were beyond the reach of the law. He picked ten people – whether they were really guilty or not doesn’t matter –’ The Commissioner stirred. He said sharply: ‘Doesn’t it? It seems to me –’ He stopped. Inspector Maine waited respectfully. With a sigh Legge shook his head. ‘Carry on,’ he said. ‘Just for a minute I felt I’d got somewhere. Got, as it were, the clue to the thing. It’s gone now. Go ahead with what you were saying.’ [5, s.290].

II. **A cool customer**, he should imagine – and **one who could hold her own – in love or war**. He’d rather like to take her on . . . He frowned. No, cut out all that kind of stuff. This was business. He’d got to keep his mind on the job. What exactly was up, he wondered? That little Jew had been damned mysterious. ‘Take it or leave it, Captain Lombard.’ He had said thoughtfully: ‘A hundred guineas, eh?’ He had said it in a casual way as though a hundred guineas was nothing to him. A hundred guineas when he was literally down to his last square meal! He had fancied, though, that the little Jew had not been deceived – that was the damnable part about Jews, you couldn’t deceive them about money – they knew! He said in

the same casual tone: ‘And you can’t give me any further information?’ Mr Isaac Morris had shaken his little bald head very positively [5, s.10].

III. He was tired after his long motor drive. His eyeballs ached. Driving west you were driving against the sun. Yes, he was very tired. The sea and perfect peace – that was what he needed. He would like, really, to take a long holiday. But he couldn’t afford to do that. He could afford it financially, of course, but he couldn’t afford to drop out. You were soon forgotten nowadays. No, now that he had arrived, he must **keep his nose to the grindstone**. He thought: ‘All the same, this evening, I’ll imagine to myself that I’m not going back – that I’ve done with London and Harley Street and all the rest of it.’ [5, s.40]

Nümunələrdə romanın gərgin, rəsmi və çox vaxt pis tonunu artıran idiomatik ifadələr və məcazi dil hiss olunur. Bu ifadələr personajların şəxsiyyətlərini, narahatlıqlarını və adadakı gərgin mühiti əks etdər bilər, yəni bu ifadələr sayəsində adadakı vəziyyət haqqında oxucuda tam şəkildə fikir formalaşır bilər.

A. Kristinin “Və Sonra Heç Kim Yox idi” əsərində çox sayda idiomlar yer alır: Onun dialoqları personajları müəyyənləşdirməyə kömək edən və yazdığı dövrü əks etdirən idiomlarla zəngindir.

“*Murder on the Orient Express*” əsərində də çox sayda idiomlar işlədilmişdir.

Nümunələrə baxaq:

I. Qatar səyahəti bir şeyə bənzədilir

At another table, Mary Debenham was sitting with a kind looking middle-aged woman with fair hair and **a sheep-like face**; with them was an older woman, an American who never seemed to stop talking. Colonel Arbuthnot was at the next table, alone. Against the wall sat a middle-aged woman dressed in black - a servant, Poirot guessed. Then there was a good-looking man of about thirty with a beautiful young woman. Perfectly dressed in the latest fashion, she had pale skin and large brown eyes. Poirot could not take his eyes off her [6, s.7].

Bu əsərdə qatar səyahəti “dəniz səyahəti ilə - dangerous as a sea voyage” (dəniz səyahəti qədər təhlükəli) müqayisə edilir.

Puaronun kəskin müşahidələri onun gözlərini quşun gözləri ilə müqayisə etməklə təsvir olunur – bright and shine (parlaq və iti).

Personajların görünüşləri, Şahzadə Draqomirovun “toad-like” (qurbağaya bənzər) və Qreta Olssonun “rather like a sheep” (qoyun kimi) üzü kimi bənzətmələrlə vurğulanır.

Puaro qətlə sehri bir hiylə ilə müqayisə edərək, bunu “like the disappearing person” (yoxa çıxan şəxs) belə ifadə edir.

Meri Debenhem onu “figure-head of a ship” (gəminin fiqur başına) bənzətmə ilə təsvir edir.

Adı çəkilən əsərdə “Simvolizm və qabaqcadangörmə” də xüsusi məcaz ifadələrlə əks olunur.

“Və Sonra Heç Kim Yox idi” əsərindəki uşaq qafiyəsi süjeti hərəkətə gətirən mərkəzi simvol və bir növ qabaqcadan xəbər vermə forması kimi çıxış edir.

Əsərdə məcaz dili şübhəli bir işarə kimi istifadə edilir.

Onun əsərlərində məcazi dil nümunələrinə qəfil bir düşüncəni “lightning” (ildırımla) və ya sözü dramatik gərginliyi artıran exploding shell (partlayan qabıqla) müqayisə etmək daxildir.

“The Murder of Roger Ackroyd” əsəri də məcazi elementləri ilə zəngindir. Bu əsərdə xidmətçilərin gizliliyi “Butlers can creep about as soft footed as cats” (Xidmətçilər pişiklər qədər yumşaq ayaqlı gəzə bilərlər) bənzətməsi ilə təsvir olunur.

Karolinin tərəddüdü rəqəmlər arasında dalğalanan “roulette ball” (rulet topu) ilə müqayisə edilir.

Nümunə:

I. Caroline visibly wavered for a second or two, much as **a roulette ball** might coyly hover between two numbers. Then she declined the tempting red herring. “T told Mr. Ackroyd that Ralph was staying at the Three Boars.” “Caroline,” I said, ‘do you never reflect that you

might do a lot of harm with this habit of yours of repeating everything indiscriminately?" "Nonsense," said my sister. "People ought to know things. I consider it my duty to tell them. Mr. Ackroyd was very grateful to me." [6, s.40]

Kerolinin geridə qalmasından məyusluğu "rather like a dog who has been refused a walk" (gəzdirilməsinə icazə verilməyən it kimi) kimi təsvir olunur.

II. Caroline was in the hall. I think she hoped that she might be invited to accompany us. Poirot dealt with the situation tactfully. "I should much like to have had you present, mademoiselle," he said regretfully, "but at this juncture it would not be wise. See you, all these people to-night are suspects. Amongst them, I shall find the person who killed Mr. Ackroyd." "You really believe that?" I said incredulously. "I see that you do not," said Poirot dryly. "Not yet do you appreciate Hercule Poirot at his true worth." At that minute Ursula came down the staircase. "You are ready, my child?" said Poirot. "That is good. We will go to my house together. Mademoiselle Caroline, believe me, I do everything possible to render you service. Good-evening."

We went out, leaving Caroline, **rather like a dog who has been refused a walk**, standing on the front door step gazing after us. The sitting-room at The Larches had been got ready. On the table were various sirops and glasses. Also a plate of biscuits. Several chairs had been brought in from the other room [6, s.287].

İndi isə *The Mysterious Affair at Styles* əsərində məcaz dilinin işlədilməsinə baxaq:

Bu əsərdə Puaronun həyəcanlı gözləri "green like a cat's" (pişiyinki kimi) və "like emeralds" (zümrüd kimi) kimi təsvir olunur. Əsərdən nümunə:

A slight flush rose in her face, as she answered rather constrainedly:

"No."

"Only her powders?"

The flush deepened as Cynthia replied:

"Oh, yes, I did make up some sleeping powders for her once."

"These?"

Poirot produced the empty box which had contained powders.

She nodded.

"Can you tell me what they were? Sulphonal? Veronal?"

"No, they were bromide powders."

"Ah! Thank you, mademoiselle; good morning."

As we walked briskly away from the house, I glanced at him more than once. I had often before noticed that, if anything excited him, his eyes turned **green like a cat's**. They were shining like emeralds now.

"My friend," he broke out at last, "I have a little idea, a very strange, and probably utterly impossible idea. And yet – it fits in."

I shrugged my shoulders. I privately thought that Poirot was rather too much given to these fantastic ideas. In this case, surely, the truth was only too plain and apparent [7, s.136].

Meri Kavendiş bənzətmə ilə təsvir olunur:

She was walking away when John sprang after her, and caught her by the arm.

"Mary" – his voice was very quiet now – "are you in love with this fellow Bauerstein?"

She hesitated, and suddenly there swept across her face a strange expression, old as the hills, yet with something eternally young about it. **So might some Egyptian sphinx have smiled.**

She freed herself quietly from his arm, and spoke over her shoulder.

"Perhaps," she said; and then swiftly passed out of the little glade, leaving John standing there as though he had been turned to stone.

Rather ostentatiously, I stepped forward, crackling some dead branches with my feet as I did so. John turned. Luckily, he took it for granted that I had only just come upon the scene [7, s.239].

Ingleshthorp Emily qorxu hissini belə ifadə edir:

“Of course I should. Mightn’t be able to prove it to a pack of lawyers. But I’m certain I’d know. I’d feel it in my fingertips if he came near me.”

“It might be a ‘she’,” I suggested.

“Might. But murder’s a violent crime. Associate it more with a man.”

“Not in a case of poisoning.” Mrs. Cavendish’s clear voice startled me. “Dr. Bauerstein was saying yesterday that, owing to the general ignorance of the more uncommon poisons among the medical profession, there were probably countless cases of poisoning quite unsuspected.”

“Why, Mary, what a gruesome conversation!” cried Mrs. Ingleshthorp. **“It makes me feel as if a goose were walking over my grave. Oh, there’s Cynthia!”**

A young girl in V.A.D. uniform ran lightly across the lawn.

“Why, Cynthia, you are late to-day. This is Mr. Hastings—Miss Murdoch.” [7, s.26]

Puaro bir işi həll etmək üçün yenilənmiş enerjisini belə təsvir edir:

Dorcas looked very surprised.

“Yes, sir, now you mention it, it did; though I don’t know how you came to hear of it. A mouse, or some such, must have nibbled the wire through. The man came and put it right on Tuesday morning.”

With a long drawn exclamation of ecstasy, Poirot led the way back to the morning-room.

“See you, one should not ask for outside proof – no, reason should be enough. But the flesh is weak, it is consolation to find that one is on the right track. Ah, my friend, I am **like a giant refreshed**. I run! I leap!”

And, in very truth, run and leap he did, gambolling wildly down the stretch of lawn outside the long window [7, s.299].

A.Kristinin əsərləri çox sayda məcaz elementləri ilə zəngindir. Bu məcaz elementlərinin romanlarda işlədilməsi gərginliyi artırmaq, romanlarda gərginlik yaratmaq və bəzən də oxucuları çaşdırmaq üçündür. Yazıcının məqsədi məcaz elementlərindən istifadə edərək əsərin sonuna kimi oxucunu gərgin vəziyyətdə saxlamaq, onu əsərdən ayırmamaq.

A.Kristinin romanlarında çox sayda bənzətmələr, metaforlar, idiomlar və digər məcaz elementlərinə rast gəlmək olur. O, əsərin süjetini sürətləndirmək üçün sadə dildən istifadə edərək atmosfer yaratmaq və xarakter xüsusiyyətlərini vurğulamaq üçün tez-tez dəniz və ya heyvani təsvirlərdən və personajlara əsaslanan metaforlardan (məsələn, şübhəliləri itlərlə və ya həşəratlarla müqayisə etmək) istifadə edir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə Aqata Kristinin detektiv romanlarında bədii gərginliyi (*suspense*) idarə etmək üçün istifadə etdiyi məcazlar sistemi və fiqurativ elementlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri ilk dəfə linqvo-poetik aspektdən sistemli təhlilə cəlb olunmuşdur.

Təbiiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın materiallarından ali məktəblərin filologiya fakültələrində bədii mətnin təhlili və üslubiyyat fənlərinin tədrisində, habelə rəqəmsal dil korpuslarının bədii mətn bazalarının formalaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Elmi nəticəsi. Məqalənin elmi nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, A. Kristinin yaradıcılığında məcazlar sadəcə bədii təsvir vasitəsi deyil, süjetdəki mistik atmosferi son ana qədər qoruyan və detektiv janrının konseptual strukturunu formalaşdıran əsas linqvo-psixoloji alətdir.

Məqalədə A.Kristi əsərlərində məcaz dili elementlərinin tədqiq edilməsinin müsbət tərəfləri aydın şəkildə izah edilir.

Ədəbiyyat

1. Arivovna, K.N. Similarities in addressing the complex nature of love and devotion in metamorphosis by Kafka and in ghazals of Mir Alisher Navoiy / K.N.Arivovna // International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, – 2019. T. 8, № 9 S3, – p. 1542-1545.
2. Christie, A. Agatha Christie: [Elektron resurs]. – 2017. URL: <https://www.biography.com/writer/agatha-christie>.

3. Goodreads: And Then There Were None: [Elektron resurs]. URL: https://www.goodreads.com/book/show/16299.And_Then_There_Were_None.
4. Goodreads: Murder on the Orient Express: [Elektron resurs]. URL: https://www.goodreads.com/book/show/853510.Murder_on_the_Orient_Express.
5. Gutenberg: The Mysterious Affair at Styles: [Elektron resurs]. URL: <https://www.gutenberg.org/files/863/863-h/863-h.htm>.
6. Ilxomovna, I.D. O'zbek tilida shaxs tasvirida xunuklik konseptining lisoniy xususiyatlari / I.D.Ilxomovna // Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, – 2022. – p. 305-307.
7. Morgan, J. Agatha Christie: The Queen of Mystery / J.Morgan. – England: Enslow Publishing, – 2019. – 128 p.
8. The Queen of Crime: 18 Rare Photos of a Young Agatha Christie at the Turn of 20th Century: [Elektron resurs]. URL: <https://www.vintag.es/2015/08/13-rare-photos-of-queen-of-crime-agatha.html>.
9. Thompson, L. Agatha Christie: A Mysterious Life / L.Thompson. – USA: Pegasus Books, – 2017. – 576 p.

F.Y.Hajiyeva

Agatha Christie and the Figurative Language of Her Works **Summary**

The article explores the literary works of Agatha Christie, universally recognized as one of the greatest figures in detective fiction, renowned for her 66 detective novels, 14 short story collections, and the creation of iconic fictional sleuths Hercule Poirot and Miss Marple. This study analyzes several of Christie's selected works, focusing on the artistic and structural functions of the metaphorical elements utilized within them. The research reveals that Christie's narrative style is richly layered with figurative devices. The primary objective behind her use of these metaphorical components is not to detach the reader from the narrative, but rather to heighten psychological suspense, maintain atmospheric tension until the very end, and strategically misdirect the reader's deductive reasoning. Ultimately, the article demonstrates that Christie masterfully employed metaphorical elements as a vital socio-linguistic and poetic tool to sustain a mystical atmosphere and reinforce the conceptual boundaries of the detective genre.

Keywords: *Agatha Christie, detective genre, metaphorical elements, artistic tension, Hercule Poirot, Miss Marple, linguopoetics*

Ф.Ю.Гаджиева

Агата Кристи и образный язык её произведений **Резюме**

В статье исследуется творчество Агаты Кристи, общепризнанной как одна из величайших писательниц детективного жанра, автора 66 детективных романов, 14 сборников рассказов, а также создательницы всемирно известных вымышленных сыщиков Эркюля Пуаро и мисс Марпл. В исследовании анализируются несколько избранных произведений писательницы, при этом особое внимание уделяется художественной функции используемых в них метафорических элементов. В результате анализа выявляется, что художественный язык А. Кристи богат многогранными образными средствами. Главная цель автора при использовании этих фигуральных элементов заключается не в отвлечении читателя от повествования, а в нагнетании психологического саспенса (напряжения) до самого финала, а также в сознательном запутывании читателя с помощью ложных улик. В заключении подчеркивается, что писательница мастерски использовала метафорические элементы как лингвопоэтическое средство для поддержания мистической атмосферы и укрепления концептуальной структуры детективного жанра.

Ключевые слова: *Агата Кристи, детективный жанр, метафорические элементы, художественное напряжение, Эркюль Пуаро, мисс Марпл, лингвопоэтика*

Rəyçi: filol.f.d., dos. İ.N.Sərdarova
Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2026

M.Z.HACIZADƏ

email: mehribanhacizade7@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9476-3157>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.093

RƏQƏMSAL ÜNSİYYƏTDƏ SƏSLİ VƏ YAZILI MESAJLARIN PRAQMATİK FƏRQLƏRİ

Xülasə. Müasir dövrdə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin inkişafı insanların ünsiyyət formasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Xüsusilə sosial şəbəkələr və mesajlaşma tətbiqlərində səsli və yazılı mesajların istifadəsi geniş yayılmışdır. Bu məqalədə rəqəmsal ünsiyyətdə səsli və yazılı mesajların pragmatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, səsli mesajlar intonasiya, emosional çalar və spontanlıq baxımından daha zəngin kommunikativ imkanlara malikdir. Yazılı mesajlar isə daha planlı, strukturlaşdırılmış və redaktə edilə bilən ünsiyyət formasıdır. Məqalədə hər iki ünsiyyət formasının pragmatik funksiyaları, kommunikativ niyyətin ifadə olunma üsulları və sosial kontekstdə istifadəsi araşdırılır. Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, səsli və yazılı mesajlar rəqəmsal diskursda müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və onların seçimi situativ amillərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: rəqəmsal ünsiyyət, pragmatika, səsli mesaj, yazılı mesaj, diskurs, kommunikativ niyyət

Giriş. Müasir informasiya cəmiyyətində rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı insanların ünsiyyət formalarına ciddi təsir göstərmişdir. İnternet, sosial şəbəkələr və müxtəlif mesajlaşma tətbiqləri vasitəsilə insanlar artıq yalnız üzbəüz deyil, həm də rəqəmsal mühitdə intensiv şəkildə ünsiyyət qururlar. Bu mühitdə ünsiyyət əsasən iki formada həyata keçirilir: səsli mesajlar və yazılı mesajlar. Hər iki forma informasiya ötürülməsi baxımından mühüm rol oynasa da, onların pragmatik xüsusiyyətləri – yəni mesajın necə və hansı məqsədlə çatdırılması, emosional çalarların ötürülməsi, kontekstin qurulması və qarşı tərəfə təsiri baxımından müəyyən fərqlər mövcuddur.

Praqmatika dilçiliyin bir sahəsi kimi **dilin istifadə kontekstini, danışanın niyyətini və mesajın dinləyici tərəfindən necə qəbul edildiyini** araşdırır.

Rəqəmsal ünsiyyətdə isə pragmatik aspektlər xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu mühitdə ənənəvi ünsiyyət elementləri – jestlər, mimikalar və bədən dili ya tamamilə itir, ya da məhdud şəkildə mövcud olur. Bu səbəbdən mesajın məzmunu ilə yanaşı onun təqdim olunma forması da ünsiyyətin effektivliyinə ciddi təsir göstərir.

Səsli mesajlar danışanın **intonasiyasını, səs tonunu, pauzalarını və emosional vəziyyətini** daha aydın şəkildə çatdırmağa imkan verir. Bu xüsusiyyətlər mesajın pragmatik mənasının daha düzgün anlaşılmasına kömək edir. Dinləyici yalnız sözləri deyil, həm də danışanın səsindəki vurğu və emosional çalarlar vasitəsilə onun niyyətini və münasibətini daha asan müəyyən edə bilir. Buna görə də səsli mesajlar bir çox hallarda canlı ünsiyyətə daha yaxın hesab olunur.

Yazılı mesajlar isə daha **strukturlaşdırılmış, planlı və redaktə edilə bilən** ünsiyyət formasıdır. Yazılı ünsiyyətdə istifadəçi mesajını göndərməzdən əvvəl onu düşünə, dəyişə və dəqiqləşdirə bilər. Bu isə fikrin daha dəqiq və sistemli ifadə olunmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, yazılı mesajlarda emosional və intonasiya elementlərinin çatdırılması məhdud olduğundan, istifadəçilər tez-tez **emojilər, qısaltmalar və müxtəlif simvollar**dan istifadə edərək bu boşluğu doldurmağa çalışırlar.

Rəqəmsal ünsiyyətdə səsli və yazılı mesajların pragmatik fərqləri yalnız dil quruluşu ilə deyil, həm də **kommunikasiya sürəti, sosial münasibətlər, istifadəçi davranışı və texnoloji imkanlarla** bağlıdır. Məsələn, bəzi hallarda səsli mesajlar daha spontan və qeyri-rəsmi ünsiy-

yət üçün seçildiyi halda, yazılı mesajlar rəsmi və ya daha düşünülmüş kommunikasiya üçün üstün tutulur. Bundan əlavə, istifadəçinin vəziyyəti, mühitin uyğunluğu və qarşı tərəfin gözləntiləri də mesaj formasının seçilməsində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, rəqəmsal mühitdə səsli və yazılı mesajların praqmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması müasir kommunikasiya proseslərini daha dərinəndən anlamağa imkan verir. Bu mövzu həm dilçilik, həm kommunikasiya elmləri, həm də sosial media tədqiqatları baxımından aktualdır. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal ünsiyyətdə səsli və yazılı mesajların praqmatik fərqlərini müəyyənləşdirmək, onların ünsiyyət prosesinə təsirini təhlil etmək və müasir kommunikasiya mühitində bu formaların funksional rolunu araşdırmaqdır.

Səsli və yazılı mesajların praqmatik xüsusiyyətləri

Yazılı mesajların praqmatik xüsusiyyətləri

Yazılı mesajlar rəqəmsal ünsiyyətdə ən geniş istifadə olunan kommunikasiya formalarından biridir. Bu ünsiyyət növü istifadəçilərə fikirlərini daha planlı şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Yazılı mesajların əsas praqmatik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Planlaşdırma və redaktə imkanı.

Yazılı mesajlar göndərilməzdən əvvəl dəyişdirilə və redaktə edilə bilər. Bu xüsusiyyət danışanın fikrini daha dəqiq və strukturlaşdırılmış şəkildə ifadə etməsinə imkan yaradır [1].

2. Vizual elementlərin istifadəsi.

Emojilər, qısaltmalar və digər vizual elementlər yazılı mesajlarda emosiyaların ifadə olunmasına kömək edir. Bu elementlər danışanın niyyətini daha aydın çatdırmaq üçün istifadə olunur.

3. Rəsmi və qeyri-rəsmi üslubun seçimi.

Yazılı ünsiyyət müxtəlif sosial kontekstlərdə istifadə oluna bilər. Məsələn, rəsmi iş yazışmalarında daha formal dil istifadə olunur, gündəlik ünsiyyətdə isə daha qeyri-rəsmi üslub üstünlük təşkil edir.

4. Kontekstə bağlı interpretasiya.

Yazılı mesajlarda intonasiya olmadığı üçün məna çox vaxt kontekstdən və istifadə olunan sözlərdən asılı olur.

Səsli mesajların praqmatik xüsusiyyətləri

Səsli mesajlar son illərdə rəqəmsal ünsiyyətdə getdikcə daha populyar olmuşdur. Bu ünsiyyət forması danışdığı dilinə daha yaxın xüsusiyyətlərə malikdir.

1. İntonasiya və emosional çalarlar.

Səsli mesajlarda intonasiya, ton və pauza kimi paralingvistik elementlər mühüm rol oynayır. Bu elementlər danışanın emosional vəziyyətini və kommunikativ niyyətini daha aydın göstərir [3].

Bu xüsusiyyət mesajın praqmatik təsirini gücləndirir.

2. Spontanlıq və təbiilik.

Səsli mesajlar adətən spontan şəkildə yaranır və danışdığı dilin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu səbəbdən onlar daha təbii ünsiyyət forması hesab olunur.

3. Kontekstual informasiya.

Səs tonu və danışığı tempi kimi elementlər mesajın mənasını daha dəqiq anlamağa kömək edir.

4. Paralingvistik elementlər.

Pauzalar, gülüş, səsin yüksəlməsi və ya alçalması kimi elementlər əlavə məna yaradır və danışanın münasibətini göstərir.

5. Daha güclü sosial təsir.

Səsli ünsiyyət qarşı tərəfdə daha güclü emosional reaksiya yarada bilər və sosial münasibətləri gücləndirə bilər.

Səsli və yazılı mesajların müqayisəli təhlili

Rəqəmsal kommunikasiya mühitində səsli və yazılı mesajlar insanlar arasında informasiya mübadiləsinin ən geniş yayılmış formalarından biridir. Bu iki ünsiyyət forması praqmatik

baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir və kommunikativ niyyətin ifadə olunmasında fərqli imkanlar yaradır. Müqayisəli təhlil göstərir ki, səsli və yazılı mesajlar həm forma, həm də məzmun baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Əvvəla, səsli mesajlar emosional ifadə baxımından daha zəngindir. Səs tonu, intonasiya, vurğu və pauzalar danışanın münasibətini və emosional vəziyyətini daha aydın göstərir. Bu xüsusiyyətlər mesajın mənasını gücləndirir və qarşı tərəfin mesajı daha düzgün interpretasiya etməsinə kömək edir. Səsli mesajlar adətən spontan xarakter daşıyır və danışan fikirlərini daha təbii şəkildə ifadə edə bilir. Bu səbəbdən gündəlik ünsiyyətdə, xüsusilə qeyri-rəsmi situasiyalarda səsli mesajlardan tez-tez istifadə olunur.

Yazılı mesajlar isə strukturlaşdırılmış və planlı ünsiyyət forması hesab olunur. Yazılı ünsiyyətdə danışan və ya yazan şəxs fikirlərini daha diqqətlə formalaşdırır və mesajı göndər-məzdən əvvəl redaktə etmək imkanı əldə edir. Bu xüsusiyyət yazılı mesajların daha dəqiq və aydın olmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, yazılı mesajlarda intonasiya və səs tonu olma-dığı üçün emosional çalarlar bəzən tam ifadə olunmur. Bu boşluğu kompensasiya etmək üçün emoji-lər, qısaltmalar və müxtəlif simvollarından istifadə edilir.

Müqayisəli baxımdan qeyd etmək olar ki, səsli mesajlar emosional təsir və spontanlıq, yazılı mesajlar isə dəqiqlik və planlılıq baxımından üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, səsli mesajlar daha çox şəxsi və qeyri-rəsmi ünsiyyətdə istifadə olunduğu halda, yazılı mesajlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi kommunikasiya mühitində geniş tətbiq olunur.

Nəticə etibarilə, səsli və yazılı mesajlar rəqəmsal diskursda müxtəlif kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir. Onların seçimi ünsiyyətin məqsədindən, sosial kontekstdən və iştirakçıların kommunikativ strategiyasından asılıdır. Bu səbəbdən müasir rəqəmsal ünsiyyətdə hər iki forma bir-birini tamamlayan vasitələr kimi çıxış edir.

Məqalənin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal ünsiyyətdə səsli və yazılı me-sajlar fərqli praqmatik xüsusiyyətlərə malikdir. Yazılı mesajlar daha planlı və strukturlaşdırıl-mış ünsiyyət formasıdır, səsli mesajlar isə emosional və spontan kommunikasiya imkanları təqdim edir. Praqmatik baxımdan səsli mesajlar intonasiya və emosional çalarlar vasitəsilə da-ha zəngin informasiya ötürür. Yazılı mesajlar isə vizual elementlər və redaktə imkanı sayəsində daha dəqiq və nəzarətli kommunikasiya təmin edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, rəqəmsal diskursda bu iki ünsiyyət forması bir-birini tamamlayır və istifadəçilər kommunikativ məqsədlərinə uyğun olaraq onların hər ikisindən istifadə edirlər. Bu sahədə gələcək tədqiqatlar sosial şəbəkələrdə dil istifadəsinin daha geniş praqmatik aspektlərini araşdırmağa imkan verə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi rəqəmsal kommunikasiya mühitində səsli və yazılı mesajların praqmatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılmasından ibarətdir. Araşdırmada səs tonu, intonasiya, pauza, emosional vurğu kimi paralingvistik ele-mentlərin səsli mesajlarda kommunikativ niyyətin daha aydın ifadə olunmasına necə təsir et-diyi, yazılı mesajlarda isə emoji, punktuasiya və qısaltmaların praqmatik funksiya daşması ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil edilir.

Bundan əlavə, rəqəmsal platformalarda (messengerlərdə və sosial şəbəkələrdə) istifadə olunan bu iki kommunikasiya formasının qarşılıqlı təsiri və istifadə strategiyaları yeni praq-matik yanaşma baxımından qiymətləndirilir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri rəqəmsal ünsiyyətin effektiv qurul-masına töhfə verə bilər:

- Dilçilik və kommunikasiya sahəsindəki tədqiqatlarda mənbə kimi;
- Xarici dil tədrisində kommunikativ bacarıqların inkişafı üçün;
- Rəqəmsal etik davranış qaydalarının öyrənilməsi üçün metodik material kimi;
- Sosial şəbəkələrdə düzgün kommunikasiya strategiyalarının formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Crystal, D. Internet Linguistics: A Student Guide / D.Crystal. – London: Routledge, – 2011. – 184 p.
2. Levinson, S.C. Pragmatics /S.C.Levinson. –Cambridge: Cambridge University Press, –1983. –436 p.
3. Yule, G. The Study of Language. 4th ed. / G.Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2010. – 360 p.
4. Tagliamonte, S. Teen Talk: The Language of Adolescents / S.Tagliamonte. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2016. – 280 p.

M.Z.Hajizada

Pragmatic Differences Between Voice and Written Messages in Digital Communication

Summary

In the modern era, the development of digital communication technologies has significantly transformed the ways people interact. In particular, the use of voice and written messages has become widespread on social media platforms and messaging applications.

This article analyzes the pragmatic features of voice and written messages in digital communication from a comparative perspective. The study shows that voice messages possess richer communicative potential in terms of intonation, emotional tone, and spontaneity.

In contrast, written messages tend to be more structured, planned, and easily editable forms of communication. The article examines the pragmatic functions of both communication forms, their role in expressing communicative intentions, and their use within social contexts. The findings suggest that both voice and written messages serve different communicative purposes in digital discourse, and the choice between them is closely related to situational factors.

Keywords: digital communication, pragmatics, voice message, written message, discourse, communicative intention

M.З.Гаджизаде

Прагматические различия между голосовыми и письменными сообщениями в цифровой коммуникации

Резюме

В современную эпоху развитие цифровых коммуникационных технологий значительно изменило способы взаимодействия людей. В частности, использование голосовых и письменных сообщений получило широкое распространение на платформах социальных сетей и в мессенджерах.

В данной статье анализируются прагматические особенности голосовых и письменных сообщений в цифровой коммуникации в сравнительном аспекте. Исследование показывает, что голосовые сообщения обладают более богатым коммуникативным потенциалом с точки зрения интонации, эмоционального тона и спонтанности. В отличие от них, письменные сообщения, как правило, являются более структурированными, спланированными и легко редактируемыми формами коммуникации.

В статье рассматриваются прагматические функции обеих форм коммуникации, их роль в выражении коммуникативных намерений и их использование в социальных контекстах. Результаты показывают, что как голосовые, так и письменные сообщения служат разным коммуникативным целям в цифровом дискурсе, и выбор между ними тесно связан с ситуационными факторами.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, прагматика, голосовое сообщение, письменное сообщение, дискурс, коммуникативное намерение

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Ə.Quliyeva
Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

M.İ.İSMAYILOVA

dissertant, müəllim

e-mail: mensure.ismailova@yahoo.fr<https://orcid.org/0009-0005-4927-2220>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.097

FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO SÖZLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə. Fransız arqosu, dilin sərhədlərini aşaraq, müəyyən sosial qrupların özlərini ifadə etmək üçün yaratdığı unikalılığı və dinamizmi ilə diqqət çəkir. Arqonun tarixi XV əsrə qədər uzanır və Fransua Rable, Viktor Hüqo kimi tanınmış yazıçıların ədəbi əsərlərində özünə yer tapmışdır. Bu dil forması, həm sıradan insanların, həm də sənətkarların dünyagörüşünü və cəmiyyətin fərqli qatlarında mövcud olan üsyankar ruhunu əks etdirir.

Müasir dövrdə arqo, xüsusilə gənclər arasında istifadə olunmağa davam edir və globallaşmanın təsiri ilə xarici dillərdən yeni ifadələr alaraq dəyişir. Bu, dilin yalnız keçmişdən miras qalmış bir fenomen deyil, həm də daim yenilənən və canlı bir ünsiyyət forması olduğunu göstərir. Fransız arqosu, dilin mədəniyyət və cəmiyyətlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamaq üçün misilsiz bir nümunədir.

Açar sözlər: Fransız arqosu, arqo və ədəbiyyat, arqonun tarixi, verlan dili, kriptoloji dil texnikaları, sosial ünsiyyət və arqo, dil yenilənməsi, gənclərin nitqi

Arqo sözlər, fransız dilində qeyri-rəsmi və tez-tez küçə dili kimi istifadə olunan xüsusi sözlər və ifadələr toplusu kimi tanınsa da, hazırda bu sözlər xüsusi peşə qruplarının və sosial qrupların dili kimi başa düşülür. Bu dil forması, rəsmi və ya ədəbi dildən fərqli olaraq, daha sərbəst və yaradıcı ifadə formalarına malikdir.

Arqo dilinin ilkin izləri XV əsrə qədər gedib çıxır. Bu dövrdə məşhur fransız yazıçısı Fransua Rable, öz əsərlərində sözlərdəki dəyişikliklərdən istifadə edərək arqo formasını tətbiq edib. Rabelais, "Pantagruel" (1532) əsərində *blason populaire* adlanan xüsusi bir üslubdan istifadə etmişdir [7, s.173-174]. Bu mətnlərdə müəllifin ixtira etdiyi dil, qarğışlar, qastronomik arqo və müəyyən qruplara aid danışiq tərzləri tanınır. Məsələn, o, adi dildə "yemək" mənasına gələn "manger" sözünü arqoda "boulotter" olaraq dəyişdirib. Rablenin məşhur əsəri "Pantagruel" bu növ dil elementləri ilə zəngindir.

Arqo dili XIX əsrin sonlarında yeni bir mərhələyə keçmişdir. Bu dövrdə arqonun əsas formalarından biri olan *verlan* yaranmağa başladı. *Verlan*, sözlərin hərflərini tərsinə çevirməklə meydana gələn bir dildir. Məsələn, "l'envers" (tərsinə) sözü "verlan" formasında "vers-l'en" olaraq istifadə olunur. Bu üsulla "boucher" sözü "cherbou" və "arabe" sözü "beur" olaraq dəyişdirilir.

XX əsrin əvvəllərində *louchébem* adlı başqa bir arqo forması yaranır. Bu üsulda sözlərin başlanğıc hərfləri dəyişdirilir və sonuna təsadüfi hecalar əlavə olunur. Beləliklə, "boucher" sözü "ouchébem" olaraq dəyişdirilir.

İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl "javanais" adlanan başqa bir üsul yaranmışdı. Bu texnikada hər hecadan sonra "ja" hecası əlavə edilir ki, bu da sözlərin başa düşülməsini çətinləşdirir.

Arqo dili uzun illər ərzində müxtəlif sosial qrupların təsiri ilə inkişaf etmişdir. İlkin dövrlərdə daha çox məhbuslar və kriminal qruplar tərəfindən istifadə edilsə də, zaman keçdik-

cə geniş kütlələrə yayılmışdır. Bu dil forması rəsmi dildən kənar ifadələr yaratmaq üçün geniş sərbəstlik təqdim edir və nəticədə özünəməxsus ifadə üsulları ilə zənginləşir.

Fransız dilində arqo, müəyyən söz və ifadələr vasitəsilə qeyri-rəsmi danışiq tərzini, çox vaxt isə konkret sosial qrupların və ya sırasıv insanların nitq xüsusiyyətlərini əks etdirən bir dil formasıdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra fransız arqosu xarici dillərdən keçən ifadələrin hesabına qloballaşma mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu inkişaf prosesi radio, televiziya kimi müasir kommunikasiya vasitələrinin və nəqliyyat sisteminin təkmilləşməsi ilə daha da sürətlənmişdir.

Arqo yalnız cinayətkarlar və ya kriminal qruplar üçün deyil; şairlər, yazıçılar və hətta bəzən burjuaziya təbəqəsi də bu dili öz əsərlərində istifadə ediblər. Məsələn, Victor Hüqo, məşhur əsəri “*Notre-Dame de Paris*”-də arqo sözlərdən istifadə edərək, onları cəmiyyətin adi nitq tərzindən fərqləndirib. Hüqo, cəmiyyətdən kənarda qalan insanların həyatını daha yaxşı təsvir etmək üçün bu dili işlədib.

Aşağıda fransız ədəbiyyatında arqonun istifadəsinə dair bir neçə nümunə təqdim olunub:

Des morceaux de murs comme des colonnes déchirées qui sortaient de l'eau: la maison avait fait naufrage, quoi. Les autres fermes, un peu plus loin, noyées, kif-kif... (Suya çıxan, suya düşən parçalara bənzər divar hissələri var idi: ev batmışdı, digər fermalar isə bir az daha uzaqda, batmışdı, kif-kif...) [1, s. 146].

Vise les petits canards, répond Blaire. Ils sont boyautants (amusants) (Kiçik ördəkləri izləyin, Blaire cavab verdi. Onlar əyləncəlidirlər) [1, s. 125].

Bu gün arqo, əsasən gənclər və müxtəlif sosial qruplar tərəfindən istifadə edilir. O, rəsmi dildən fərqli olaraq, cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin kimliyini ifadə etməyə və üsyankar ruhlarını əks etdirməyə imkan verir. Arqo həmçinin sosial sərhədləri aşaraq, insanlar arasında fərqli, lakin bənzərsiz bir ünsiyyət forması yaratmağa xidmət edir.

Fransız dilində arqo, qeyri-adi ifadələr və xüsusi kodlaşdırılmış danışiq formaları ilə seçilən və müəyyən qruplar tərəfindən istifadə edilən xüsusi bir dildir. Arqonun məqsədi, cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsi üçün anlaşılıqlı olan ifadələr yaratmaq və bunu gündəlik fransız dilinin kənarında saxlamaqdır. Bu xüsusiyyətləri onu “yaşıl dil” (*langue verte*) olaraq adlandırmağa imkan verir.

Arqo dilini üç əsas xüsusiyyət xarakterizə edir:

1. *Dil yenilənməsi və dinamizmi*: Arqo dilində sözlərin tez-tez yenilənməsi baş verir. Bu, adətən, yerli dillər və ya dialektlərlə bağlı deyil, belə ki, arqonun müəyyən bir coğrafi və ya dil hüdudu yoxdur. Bu dil həm də tamamilə özünəməxsus bir ritmlə dəyişir.

2. *Sosial çevrənin mühiti*: Arqo “*pijon*” kimi, yəni yerli və xarici dillərin sadələşmiş qarışığı olan dillərlə oxşarlıq daşıyır. Əslində, arqo fərqli sosial qruplara aid şəxslərin ünsiyyət vasitəsi olaraq meydana gəlir, lakin bu, daha geniş cəmiyyətin anlamaq iqtidarında olmadığı müəyyən ifadələr yaradaraq sosial məhdudiyyətlər yaradır.

3. *Lüğət mərkəzli dil*: Arqo, əsasən, lüğət üzərində qurulsada, sintaksis baxımından az dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dil, mövcud olan fonoloji, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri qoruyur, ancaq ifadələri məxsusi lüğətlə zənginləşdirir.

Arqo, sırasıv insanların anlamayacağı bir dil yaratmaq üçün yaradılır. Bu dil, əsasən, cəmiyyətin kənarında qalan insanlar və ya müəyyən bir qrup tərəfindən istifadə olunur.

Arqonun müxtəlif formaları, bəzi ifadələri gündəlik danışiqdan daha qeyri-adi və əlçatmaz edir. Bu dil, adi nitq formalarından kənarda mövcud olmaqla bərabər, qruplar arasında bir bağlılıq və gizlilik təcəssüm etdirir.

Arqo dilinin yaranmasında və inkişafında bir neçə əsas texnika mövcuddur. Bu texnikalar dilin məna qatını və ya strukturunu dəyişdirməklə, dilin şifrələnməsinə və anlaşılmasına xidmət edir. Burada bəzi əsas texnikalar sadalanır:

1. Bəzən yalnız sözlərin məna qatına toxunulur. Arqo sözlərində bir məna və ya işarəsi dəyişdirilərək yeni bir məna yaradılır. Bu üsul dilə həm zənginlik, həm də məxfilik qatır.

2. Arqoda yeni sözlər və ifadələr yaratmaq üçün növbənöv neologizmlər istifadə olunur. Bu yeni mənalar tez-tez müəyyən qrupların unikal söz ehtiyatına çevrilir.

3. Bəzi arqo terminləri isə sadəcə bir söz yox, tam ifadə və ya struktur dəyişiklikləri ilə formalaşır. Bu üsul xüsusilə sırf bir mənanı çatdırmaq məqsədilə mürəkkəb quruluşlara yol açır.

4. Arqoda dilin məxfilik səviyyəsini artırmaq üçün xüsusi kriptoloji üsullar istifadə olunur. Məqsəd, bu dili yalnız müəyyən qrup insanın anlaması, digərlərinin isə anlamamasıdır.

5. Bəzi arqo ifadələri isə morfoloji və ya sintaktik dəyişikliklərlə yaranır. Bu dəyişikliklər dilin strukturuna toxunaraq söz və ifadələrin daha anlaşılmaz olmasına səbəb olur.

Arqonun əsas funksiyalarından biri, bu dilin üzvləri arasında güclü bir identifikasiya vasitəsi yaratmaqdır. Bu, həm də həmin qrupların kimliyini möhkəmləndirir və onları digərlərdən ayırır. Arqonun kodlaşdırılmış olması və şifrələnmiş strukturu isə kənar şəxslərin dilə müdaxiləsini çətinləşdirir, nəticədə arqo dilini istifadə edənlər arasında bir məxfilik atmosferi yaranır.

Fransız arqosunun yaradılmasında bir çox müxtəlif dil prosesləri mövcuddur. Bu proseslər, arqonun özünəməxsusluğu və məxfilik təmin etmək üçün istifadə olunur. Hər biri xüsusi dil sahələrinə aid olan bu proseslər fransız dilində arqonun inkişafında mühüm rol oynayır. Aşağıda arqo yaratmaq üçün tətbiq olunan bəzi əsas proseslər haqqında məlumat verilmişdir:

Arqo yaratmaq üçün istifadə edilən proseslərdən biri sözlərin mənasını dəyişdirməkdir. Bu prosesə müxtəlif üsullar daxildir:

Suffiks əlavəsi: Sözü daha qeyri-formal və məxfi hala gətirmək üçün suffikslər əlavə edilir. Məsələn, “tout” sözü “toutim” olaraq dəyişdirilir.

İnterkalyasiya: Yeni səslər əlavə etməklə sözlərin dəyişdirilməsi. Məsələn, “broder” (oğurlamaq) sözü *brodancher* formasında istifadə olunur.

Qısaldılma və apokop: Uzun sözləri qısaldaraq yeni sözlər yaratmaq. Məsələn, “africain” sözü “afro”, “occasion” isə “occase” şəklində dəyişdirilir.

Trunkasiya: Sözdən bir hissəni çıxararaq daha qısa formalar yaratmaq. “*Flagrant délit*” sözünün “flag” şəklində istifadəsi.

Aferez (Baş hissənin kəsilməsi): Birinci heca və ya səsin çıxarılmasıdır. Məsələn, “boulevard Sébastopol” sözünün “topol” olaraq istifadə olunması.

Sıra dəyişikliyi: Mövcud hərflərin və ya hecaların yerini dəyişdirməklə yeni sözlər yaratmaq. Məsələn, “(manteau à) rabat” ifadəsinin “tabar” şəklində istifadəsi.

Arqonun dilə məxsus anlamları qorumaqla yanaşı, sözləri dəyişdirmək və xüsusi mənə təkrarları yaratmaq da əhəmiyyətlidir:

Analoji quruluş: Mövcud sözlərdən yeni sözlər yaradan proses. Məsələn, “regarder” sözü “zyeuter” şəklində ifadə edilir.

Anagramlar: Sözlərin hərflərinin yerlərini dəyişdirərək fərqli mənalar yaradan üsul. Məsələn, “(manteau à) rabat” ifadəsi “tabar” formasında dəyişdirilir.

Kalambur: Fərqli mənalı səslərin oyunu. Məsələn, “*personne alitée*” ifadəsi “*personnalité*” olaraq dəyişdirilir.

Arqo sözlər həm də bəzi hallarda yumoristik xarakter daşıyır. Bu, sözlərin gülməli təsir yaratmaq üçün dəyişdirildiyi prosesləri əhatə edir:

Sözlərlə Oyun: Fərqli mənalar yaratmaq üçün sözlər üzərində oyunlar oynanır. Məsələn, “chercher” sözünün “*recupérer*” formasında istifadəsi.

Söz Oyunları: Sözlərin və ya hecaların yerlərini dəyişdirərək yumoristik mənə yaratmaq. Məsələn, “*effectuer un calcul numérique*” ifadəsi “*canuuter*” formasında istifadə olunur.

Bu proseslər arqo dilini yalnız şifahi ifadə vasitəsi deyil, həm də incəliklər və mənə qatları ilə zənginləşdirilmiş xüsusi bir üslub halına gətirir. Fransız arqosu bu texnikalar sayəsində öz məxfi xüsusiyyətini qoruyur və xüsusi qrupların istifadəsi üçün əlverişli bir dil yaradır.

İşin elmi nəticəsi. Bu tədqiqat fransız arqosunun yaranma və inkişaf mərhələlərini sistemli şəkildə araşdıraraq, arqonun dilçilik və sosiolinqvistik baxımdan kompleks modelini

təqdim edir. Araşdırma nəticəsində arqonun müxtəlif formalarının (verlan, louchébem, javanais və s.) strukturu, funksiyası və sosial rolu müəyyən edilmişdir. Tədqiqat arqonun tarixi köklərini, ədəbiyyatda istifadəsini və müasir dövrdə gənclərin nitqindəki yerini aydın şəkildə ortaya qoymuşdur.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi arqo yaratma texnikalarının geniş təsnifatının verilməsi, onların struktur və semantik xüsusiyyətlərinin yeni yanaşmalarla təhlil olunması ilə bağlıdır. Məqalədə arqonun kriptoloji metodlar əsasında formalaşmasının dil mexanizmləri detallı şəkildə izah edilmişdir. Bundan başqa, gənclərin nitqində arqonun dinamik transformasiyası və qloballaşmanın təsiri yeni elmi faktlarla əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri dilçilik, sosiolinqvistika, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq və pedaqogika sahələrində praktik istifadə üçün əlverişlidir. Arqo terminlərinin sistemləşdirilməsi fransız dilinin tədrisində qeyri-rəsmi danışq formalarının öyrədilməsinə yardım edir. Eyni zamanda araşdırma müəllimlər, tərcüməçilər və dil tədqiqatçıları üçün etibarlı nəzəri-praktik baza yaradır.

İşin iqtisadi səmərəsi. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən terminoloji və lüğəvi materiallar tərcümə, dil xidmətləri və tədris sahəsində keyfiyyətin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Arqo vahidlərinin sistemləşdirilməsi dil xidmətləri bazarında iş proseslərini optimallaşdıraraq, məhsuldarlığın artmasına kömək edir. Bu da tədris resurslarının daha səmərəli hazırlanmasına və tərcümə xidmətlərinin genişlənməsinə iqtisadi üstünlük verir.

Ədəbiyyat

1. Barbusse, H. Le Feu / H.Barbusse. – Moscou: Edition en langues étrangères, – 1953. – 430 p.
2. Esnault, G. Dictionnaire des argots / G.Esnault. – Paris: Larousse, – 1965.
3. François-Geiger, D. L'argoterie, Sorbonnargot / D.François-Geiger. – Paris: Centre d'argotologie de l'UER de linguistique de Paris V, – 1989
4. Le Littré. [Electronic resource]. – 2021. URL: <https://www.littre.org/> (consulté le 20.09.2021).
5. Rabelais, F. Gargantua / F.Rabelais. – Paris: Les Grands Classiques Illustrés, – 1930.
6. Sourdout, M. Argot, Jargon, Jargot / M.Sourdout. – Paris: Larousse, – 1991.
7. Ugarte, X. Le bon vin d'Orleans, le punays lac de Sorbone et la mode de Bretagne: sociocentrisme lúdic i ambivalència als blasons populars del Pantagruel / X.Ugarte // Quaderns. Revista de Traducció, – 2011. – p. 165-177.

M.I.Ismayilova

Stages of the Emergence and Development of Slang Vocabulary in the French Language Summary

French slang stands out for its uniqueness and dynamism, which transcends the boundaries of language and creates for certain social groups to express themselves. The history of argot dates back to the 15th century and found its place in the literary works of famous writers such as Francois Rabelais and Victor Hugo. This form of language reflects the outlook of both ordinary people and artists and the rebellious spirit existing in different layers of society.

In modern times, slang continues to be used, especially among young people, and changes with new expressions from foreign languages under the influence of globalization. This shows that language is not only a phenomenon inherited from the past, but also a constantly renewed and living form of communication. French slang is an unparalleled example of how language interacts with culture and society.

Keywords: French argot, argot and literature, history of argot, verlan language, cryptological language techniques, social communication and argot, language innovation, youth speech patterns

М.И.Исмаилова

Этапы возникновения и развития жаргонной лексики в французском языке**Резюме**

Французский сленг выделяется своей уникальностью и динамичностью, выходя за пределы языка и создавая возможность для определённых социальных групп выражать себя. История арго восходит к XV веку и нашла своё место в литературных произведениях таких известных писателей, как Франсуа Рабле и Виктор Гюго. Эта форма языка отражает мировоззрение как обычных людей, так и художников, а также бунтарский дух, существующий в различных слоях общества.

В современное время сленг продолжает использоваться, особенно среди молодёжи, и изменяется с появлением новых выражений из иностранных языков под влиянием глобализации. Это показывает, что язык является не только явлением, унаследованным из прошлого, но и постоянно обновляющейся, живой формой коммуникации. Французский сленг – это уникальный пример того, как язык взаимодействует с культурой и обществом.

Ключевые слова: *арго и литература, история арго, язык верлан, криптологические французское арго языковые техники, социальная коммуникация и арго, речь молодёжи*

*Rəyçi: f.f.d., prof. Ü.Z.İbrahim**Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2026*

A.H.KƏRİMOV

baş müəllim

e-mail: kari.aydin@adu.edu.az

:<https://orcid.org/0009-0005-5669-6240>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DANIŞIQ AKTINDA SEQMENT VAHİDLƏRİN SUPRASEQMENT VAHİDLƏRLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalə daxili nitqin xarici nitqə keçməsinə reallaşdıran dilin seqment və supra-seqment elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən bəhs edir. Səslənən hər hansı bir nitq parçası bu elementlərin vəhdəti olmadan mümkün ola bilməz. Hər bir nitq növünün onun seqment elementlərinin məcmusu olan səs örtüyü vardır. Seqment elementlər təklidə fəaliyyət göstərsə də, onlar mənanın tam çatdırılmasını təmin etmir. Buna görə də, onların vəhdəti nitqi reallaşdırır.

Açar sözlər: daxili nitq, xarici nitq, seqment və supraseqment elementlər, realizasiya

Dil özünün insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini rabitəli nitqdə yerinə yetirir və bu ünsiyyət danışiq səsləri vasitəsilə mümkün olur. Hər hansı bir dilin fonetik quruluşu onun fonetik və ya fonoloji, morfoloji, leksik və sintaktik sistemlərinin məcmusu dur. Belə ki, dil vahidləri olan fonemlər, morfemlər, (yəni morfoloji vasitələr), sintaqmlar, (bura sintaktik birləşmələr daxildir) və leksemlər (leksik vasitələr) daim bir-biri ilə əlaqədar olub, bir-birinə olan münasibətlərə görə fəaliyyət göstərilir. Həm danışiq səsləri, həm də digər qrammatik vasitələr isə hər şeydən əvvəl qanunauyğun formada birləşmiş səs komplekslərindən ibarətdir. Buna görə də bu səs komplekslərini və onları əmələ gətirən ayrı-ayrı səsləri öyrənmədən həmin səslərdə mövcud olan leksik və qrammatik vasitələri öyrənmək mümkün olmur. Dil öz kommunikativ rolunu danışiq səsləri vasitəsilə yerinə yetirdiyindən dilin fəaliyyət göstərməsi üçün fonetik quruluşun öyrənilməsi mühüm məsələlərdən biridir.

Dilin daxili quruluşunu dilin ən kiçik vahidləri olan fonemlər təşkil edir. Fonemlər dil toxumasının ən mühüm hüceyrələridir. Onlar olmadan nə dil, nə də dilin digər vahidləri və ümumilikdə dil sistemi mövcud ola bilməz. Dilin səs tərkibi ilə dilçiliyin əsas bölmələrindən olan fonetika bölməsi məşğul olur.

Fonetika dildə mövcud olan səslərin əmələ gəlmə cəhətlərini, səslənməsi, dildəki mövqeləri və s. cəhətlərini öyrənməklə bərabər müxtəlif fonetik hadisələr də öyrənir.

Hər bir ədəbi dilin fonetikasi düzgün danışiq, düzgün oxumaq və tələffüz, yazını düzgün dərk etmək üçün ən mühüm anlaşıma vasitəsi olan dilin norma və qayda- qanunlarını dərin və əsaslı surətdə tədqiq edən bölməsidir. Hər bir dilin strukturu bu funksiyaları yerinə yetirməyə çalışır.

Dil yalnız cəmiyyətdə mövcud ola bilir. O müəyyən bir fikri ifadə edir və məzmunu dinləyiciyə çatdırır. Hər hansı bir məna və məzmun isə müəyyən bir xarici forma vasitəsilə, yəni səs və yazılı şəkildə əks olunur. Dilin məzmun və forması bir-birilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir-birilə sıx surətdə bağlıdır.

Dilin səs və səs vahidlərini öyrənən fonetika təkcə nitq səslərini deyil, onların yaranma üsullarını, bir-birinə birləşməsinə, onların bir-birini əvəzləmə qaydalarını, akustik və fizioloji artikulyator xüsusiyyətlərini araşdırır, səslənmənin məna deyil, ifadə tərəfini öyrənir. Belə ki, səs vahidləri fonetikada iki aspektdə öyrənilir: fonetik və fonoloji aspektdə.

Fonetik aspektdə dilin səs vahidləri artikulyasiya-fizioloji, fonoloji aspektdə isə funksional cəhətdən öyrənilir.

Deməli, səs vahidlərinin artikulyasiya-fizioloji, artikulyator-akustik cəhəti fonetikanın, funksional aspekti isə fonologiyanın obyektı kimi qəbul olunmuşdur. Dil struktur münasibətinə görə aşağı və yuxarı səviyyəli, yəni, seqment və supraseqment (prosodik) vahidlər adlanan elementlərə bölünür.

Aşağı səviyyəli və ya seqment elementlər (vahidlər) dilin səsləri hesab olunur. Bu elementlər öz-özlüyündə məna daşımır və ya işlədilmir. Aşağı səviyyəli və ya seqment vahidlər yuxarı səviyyəli və ya supraseqment vahidlərin yaranmasına və onların dildə öz ifadəsini tapmasına yardımçı vasitə kimi çıxış edirlər. Belə ki, bu vahidlər (həm seqment, həm də supraseqment) bir-birilə bağlı olub dildə öz təzahürünü tapır. Bir fonetik vahid morfem, söz və hətta cümlə belə ifadə edə bilər.

Fonem ardıcılığı yuxarı yarusun vahidlərini təşkil etməklə onları fərqləndirmək imkanı yaradır.

Dili reallaşdıran onun səs cəhətidir və dil onun vasitəsilə inkişaf edərək bir nəsilə digər nəslə ötürülür. Buradan belə çıxır ki, əgər danışan şəxsin tələffüzü səslər vasitəsilə və ya səs formasında verilməsəydi, dil də ünsiyyət vasitəsi və fikir mübadiləsinə xidmət edə bilməzdi.

Danışq aktında istifadə olunan cümlələr müxtəlif həcmli seqment hissələrə bölünə bilər və bu nitq silsiləsi ən kiçik dil vahidi olan fonemdən başlayaraq müəyyən bir fikir ifadə edən daha böyük linqvistik vahid olan cümləyə qədər inkişaf edir. Sadəcə mürəkkəbə doğru gedən bu inkişaf prosesi xüsusi nitq proqramları üzrə reallaşır.

Dilin seqment vahidlərinə düz xətt boyunca düzülən dil səsləri və onların birləşmələri daxildir. Supraseqment vahidlər isə ayrılıqda mövcud ola bilmirlər. Onlar seqment vahidlərlə birləşib mövcud olur və onların üzərində fəaliyyət göstərir. Supraseqment vahidlərə vurğu, müxtəlif tonlar, intonasiya və s. daxildir.

Hər hansı bir dilin öyrənilməsində və nitqin qurulmasında hər iki ifadə vasitələri, həm seqment, həm də supraseqment vasitələr eyni dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, nitqin seqment vahidləri sırasında ən kiçik və bölünməz linqvistik vahid fonemdir. Fonemlərin əmələ gətirdiyi sıralar özlərindən daha böyük, həcmli seqment vahidlərin yaranmasına səbəb olur və bu planda fonem-morfemlər ən minimal seqment vahidləridir. Belə ki, nitqin seqment silsiləsində morfemlər fonemlərə nisbətən daha böyük vahidlər hesab olunur, çünki morfem bir neçə fonemdən təşkil olunur. Belə bir fikri heca, söz, sintaqm və cümlə haqqında da demək olar. Bu seqment vahidlərinin hər biri dil sisteminə bir mövqeyə malikdir. Nitq silsiləsini təşkil edən yuxarıda adı çəkilən seqment vahidlər dildə spesifik struktur xüsusiyyətlərə malikdir.

Dilin seqment vahidləri öz-özlüyündə müəyyən dərəcədə informativlik daşımağa qadirdir, belə ki, onlar konkret bir əşyanı və ya anlayışı ifadə edə bilərlər. Lakin bu vahidlər tək halda, yəni supraseqment vahidlərlə müşayiət olunmadan ünsiyyət prosesini tamamlamaq üçün kifayət etmir; onlar müstəqil şəkildə kommunikativlik yaratmaq gücündə deyillər.

Nitqin formalaşması və kommunikasiyanın baş tutması üçün dilin ikinci komponenti olan supraseqment vahidlərin seqment vahidlərlə qarşılıqlı əlaqədə olması zəruridir. Yalnız bu vəhdət nəticəsində ifadə olunan nitqin məzmunu və məqsədi tam aydın olur. Dilin seqment elementləri olan fonemlər dil toxumasının ən mühüm və ilkin vahidləridir. Onlar olmadan nə dilin özü, nə dil vahidləri, nə də hər hansı linqvistik quruluş və dil sistemi mövcud ola bilər.

R.İ. Avanesov belə yazırdı: “Səs sistemi dil strukturunun vacib və mühüm ünsürüdür, həm də elə bir ünsürdür ki, onu öyrənmədən qrammatik quruluşun və lüğət tərkibinin öyrənilməsi mümkün deyildir. Məlumdur ki, dilin strukturunun öyrənilməsi dilçiliyin mühüm vəzifəsidir. Bu o deməkdir ki, bu mühüm vəzifənin tərkibinə eyni zamanda dilin səs sisteminin öyrənilməsi də daxil olur” [4, s. 6].

Hansı formada (şifahi, yazılı) olursa olsun dil həmişə müəyyən səs örtüyündə mövcud olur. Belə ki, dil səsləri dilin mövcudluq formasıdır. Dil səsləri konkret situasiya ilə bağlı olsa da, onlardan hər birinin işlənməsi müəyyən fonetik amillərdən asılı olur.

A.Hill təklif edir ki, dil sistemində ən minimal seqment və superseqment vahidləri beş qrupa bölmək olar:

- 1) Superseqment fonemlər (vurğu, ton ucalığı).
- 2) Superseqment və ya seqment fonemlər (hecalar).
- 3) Seqment fonemlər (saitlər).
- 4) Seqment fonemlər (samitlər).
- 5) Seqment fonemlər (yarımsaitlər). [5, s. 157].

Fonetik elementlər olan seqment və supraseqment elementlər öz əlamətlərinə və yerinə yetirdiyi funksiyaya görə iki qrupa bölünürlər:

1) Dilin mənalı vahidlərini (morfem, söz, söz formaları) biri-birindən fərqləndirən, sait və samit səslərin məcmusundan ibarət olan və müəyyən bir xətt üzrə nizamlı düzülmüş elementlər. Məsələn: hat-bat-sat, get-got, work-jerk.

Bu sözlər biri-birindən bir səsə görə fərqlənilirlər.

2) Müəyyən bir funksiya yerinə yetirən və sözlərin, söz formalarının üzərinə səpələnən elementlər. Bu elementlər prosodik və ya superseqment elementlər adlanır. Həm seqment, həm də superseqment və ya prosodik elementlər özlərinə məxsus olan fərqləndirici əlamətlərlə səciyyələnir.

Seqment elementlərə xas olan fərqləndirici əlamətlər açıqlıq-qapalılıq, uzunluq-qısalıq, tutqunluq-yumşaqıq və s. ibarətdir.

İntensivlik, yüksəklik, qüvvə, ton və s. bu kimi əlamətlər isə superseqment elementlərə xas olan əlamətlərdir.

Hər hansı bir dilin öyrənilməsi və öyrədilməsində birinci növbədə onun səslərindən başlamaq lazımdır. Daha sonra onun fonetik quruluşu və tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənmək vacibdir. Hər bir dildə olan leksik və qrammatik vahidlər, yəni sözlər, şəkilçilər müəyyən səs birləşmələri, yəni səs kompleksləri formasında fəaliyyət göstərir.

Danışıq üzvləri vasitəsilə yaranan, tələffüz edilən, eşidilən və qavranılan səs birləşmələri, vurğu, tonlar, intonasiya və s. bu kimi elementlər sözlərin və qrammatik vasitələrin maddi əsasını təşkil edir.

Dildə istifadə olunan səslər yazıda hərflərlə işarə olunur. Dildəki fonemlərin, yəni seqment elementlərin yazıda hərflərlə nisbətində fərq ola bilər. Belə ki, ingilis dilində 26 hərf olduğu halda, 44 fonem vardır. Hərflər fonemlərlə sayca uyğun gəlmədiyindən bir fonem yazıda bir və ya bir neçə hərf birləşməsi ilə göstərilir.

İngilis dilində olan 44 fonemdən iyirmisi sait səs, iyirmi dördü isə samit səslərdir. İyirmi sait səsdən on ikisi monoftonq, səkkizi isə diftonq səslərdir.

Sözləri təşkil edən fonemlər yazıda hərf və hərf birləşməsi ilə göstərilir ki, bu hərf birləşmələri qrafem adlanır. Qrafem yazılı nitqin fonemə müvafiq ən kiçik fərqləndirici vahidi-dir. Eyni tələffüzə məxsus olan homofon sözlər biri-birindən yazıda qrafemlər vasitəsilə fərqlənir. Məsələn: meet – meet – meet, pair – pair – pair.

Birinci üç söz eyni variantda [mi:t] kimi tələffüz olunsa da, müxtəlif qrafemlərlə ifadə olunmuşdur. Bəzi hallarda fonemlərlə qrafemlərin sayı sözdə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də bilər.

Məsələn: lamp [læmp] sözündə dörd hərf, dörd qrafem və dörd səs vardır. Bu sözdə hərflərlə qrafemlər sayca uyğun gəlir. Lakin daughter ['dɔ:tə] sözündə isə tam uyğunsuzluq vardır. Belə ki, bu sözdə səkkiz hərf, dörd qrafem və dörd də fonem vardır.

Nitqin qurulmasında seqment elementlərlə superseqment elementlər birlikdə fəaliyyət göstərir, yəni, səslənən hər bir nitq parçası supraseqment elementlərin iştirakı olmadan mövcud ola bilməz. Şifahi nitqdə ifadə olunan məna, emosional təsir superseqment elementlər olan vurğu, melodiya, temp, tembr, fasilə kimi elementlərlə aşkar edilir və qavranılır.

Əgər yazılı nitqdə fikrin ifadəsini durğu işarələri ilə bir variantda vermək mümkün olduğu deyilsə, şifahi nitqdə yuxarıda adları çəkilən superseqment və ya prosodik ünsürlər vasitəsilə fikrin bir neçə variantını vermək olar.

Əlbəttə ki, yazılı nitqdə danışığ zamanı istifadə olunan supersegment vasitələr – vurğu (cümlə vurğusu), fasilələr, tonlar, melodiyanın istiqaməti, nitqin tempi, tembri, sintaqmlar, ritmik qruplara bölgü öz əksini tapa bilmir.

Prosodik ünsürlər və ya supersegment elementlər məzmunca fonoloji mahiyyət kəsb edir.

İndi isə supersegment elementlərdən biri olan vurğunun cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirək. Söz vurğusu sözdə olan hecalardan birinin və ya ikisinin digər hecalara nisbətən diqqətli tələffüzünü nəzərdə tutur. İngilis dilində vurğulu hecalar vurğusuz hecalara nisbətən daha çox enerji gücü ilə, daha çox gərgin tələffüzlə və ucalığı ilə fərqlənir və bu növ vurğu dinamik vurğu adlanır. İki və daha çox hecadan ibarət olan sözlərdə vurğu işarəsi qoyulur. Məsələn: 'city, 'ticket.

Çoxhecalı sözlərdə isə həm əsas vurğu, həm də ikinci dərəcəli vurğu işlənir. Məsələn: examination sözündə iki vurğu – həm əsas, həm də ikinci dərəcəli vurğu vardır. Əsas vurğu hecanın üzərində, ikinci dərəcəli vurğu isə hecanın aşağısında qoyulur.

Hər bir dilin lüğət tərkibi vardır və bu sözlər vurğudan kənar qala bilməz. Vurğu elə bir fonetik vasitədir ki, onun vasitəsilə nitqin səsləri biri digəri ilə birləşir, yəni vurğulu hecalar vurğusuz hecaları öz ətrafında birləşdirərək sözdə məna yaratmağa səbəb olur.

Vurğu sözdəki hər hansı bir hecanı və ya hecaları müəyyənləşdirsə də, o ümumilikdə sözün əlaməti hesab olunur.

Vurğu nitq səslərini müəyyən fonem kəmiyyəti daxilində səs kompleksində söz və söz birləşmələri şəklində birləşdirir.

Cümlə tərkibində isə vurğu söz və söz birləşmələrini ritmik qruplar, sintaqmlar və ya məna qrupları, fraza və frazadan böyük nitq vahidləri şəklində birləşdirmək funksiyasını yerinə yetirir.

Söz və cümlə vurğusunu fərqləndirən ən mühüm əlamət onun statik olmasıdır. Belə ki, söz vurğusu sözdə müəyyən hecaya, morfemə bağlıdır. Söz vurğusu bağlı olduğu sözün mənasının təyin edilməsini təmin edir. Məsələn: progress (isim)-progress (feil).

Supersegment element olan cümlə vurğusu nitq prosesində linqvistik mahiyyət daşıyan bir element kimi başa düşülür və o özlüyündə mənaya malik deyildir. Lakin o, müəyyən leksik-sintaktik quruluş çərçivəsində müəyyən fonetik-fonoloji məzmun kəsb edir. Məsələn: What are you working for? – Nə iş görürsən?

What are you 'working for? – Hansı mükafat üçün işləyirsən? [5, s. 77]

Fonetik baxımdan cümlə vurğusunun üç növü vardır: ritmik vurğu, sintaqmatik vurğu və metrik vurğu.

Ritmik vurğu dedikdə cümlə tərkibində vurğulu-vurğusuz hecaların bir ritmik qrupda həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən birləşməsi nəzərdə tutulur.

Cümlələr öz quruluşuna görə sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə cümlələr bir intonasiya qrupunda tələffüz olunan cümlələrdir. Lakin cümlənin tərkibində əlavə elementlər olduqda sadə cümlələr də bir neçə intonasiya qrupunda tələffüz oluna bilərlər.

Mürəkkəb cümlələr isə ən azı iki informasiya qrupundan ibarət olur və onlar tabeli, təbəsisiz olmaqla iki qrupa bölünür. Buna görə də sadə cümlələrdə mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha az ritmik qrup olur. Ritmik qrupların sayı cümlədə olan vurğulu, vurğusuz hecaların sayından asılı olur. Vurğusuz sözlər cümlənin hər hansı bir mövqeyində-əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Sintaqmların əvvəlində gələn vurğusuz sözlər və ya hecalar özündən sonra gələn vurğulu sözlə birləşir və onlarla proklitik münasibətdə olur və ritmik qrup əmələ gətirir. Orta və ya son mövqedə gələn vurğusuz söz və ya hecalar isə özlərindən əvvəl gələn vurğulu heca və ya sözlə birləşib enklitik münasibətdə olub ritmik qrup təşkil edir.

Məsələn, My friend is coming today – üç vurğulu söz, üç ritmik qrup.

Sintaqmatik vurğu supersegment bir vahid kimi cümlədə həm fonetik, həm sintaktik və həm də semantik xüsusiyyətləri özündə birləşdirən vurğu növüdür.

Sintaktik vurğu sintaqmarası səddləri ifadə etmək funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, He was sitting in an ,armchair | reading a book to his ,son.

Bu cümlədə iki sintaqm vardır. Birinci sintaqmda olan “armchair” ikinci sintaqmda olan “son” sözündə olan vurğular sintaqmatik vurğulardır.

Metrik vurğu isə şeir və bədii ümumiləşdirmənin əsasını təşkil edir. Metrik taktlarda hecaların sayı iki, üç ola bilər, az ola bilməz və onlardan heç olmasa biri də olsa vurğulu olmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, səs (fonem) dilin ən kiçik segment vahididir ki, o sözün mənasını fərqləndirməyə xidmət edir. Digər bir segment vahid heca, bir və ya bir neçə səsin birləşməsi vasitəsilə yaranan tələffüz vahididir. Söz isə hecaların birləşməsi nəticəsində yaranan və müəyyən məna ifadə edən segment vahididir.

Hər hansı dilin segment vahidləri ardıcıl səslənən hissələrdən ibarətdir və aşağıdakı kimi sıralanır.

Fonem – heca – söz.

Dilin bu vahidləri danışığ axınına qurur və dilin fonetik-fonoloji sisteminin əsasını təşkil edir.

Suprasegment vahidlər səslərin üzərində qurulan, bütöv heca və ya sözə aid olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir, danışığın emosional çalarını, məna incəliklərini və sintaktik münasibətləri ifadə edir.

Supersegment vahidlər segment vahidlər üzərində qurulub, fəaliyyət göstərən və nitqin ifadəliliyini təmin edən elementlərdir.

Supersegment vahid olan vurğu haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir. İndi isə intonasiyanın bir supersegment vahid kimi yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirək.

İntonasiya nitq zamanı səsin qalxıb-enməsi, onun ritmi və melodiyasıdır. O, cümlənin kommunikativ növünü müəyyənləşdirir, danışığın emosional çalarını ifadə edir.

İntonasiyanın əsas xüsusiyyətləri səs tonunun dəyişməsi, (səsin yüksəlməsi və ya enməsi), ritmi və tempi (danışığın sürəti və fasilələrin yerləşməsi), vurğunun cümlə boyunca paylanması (cümlədə əsas sözün daha güclü tələffüzü) ibarətdir.

İntonasiyanın funksiyalarına gəldikdə isə o, cümlənin növünü, yəni onun kommunikativ tipini göstərir, cümlədə ifadə olunan hər hansı bir emosiyanı (sevinc, qəzəb, təəccüb və s.) ifadə edir, eyni söz və ya cümlənin müxtəlif intonasiya ilə tələffüzü fərqli mənalara səbəb olur.

Məsələn: He is ,coming. – nəqli cümlə, məlumat vermək.

He is ,coming? – sual cümləsi, maraq, şübhə ifadə edir.

Eyni bir cümlə intonasiya cəhətdən fərqli tələffüz olunduqda müxtəlif cür qəbul olunur.

İntonasiyanın komponentlərindən biri olan melodiya cümlədə istifadə olunan səs tonunun göstəricisidir. Belə ki, xəbər intonasiyası sonda səs tonunun alçalması ilə xarakterizə olunur və məlumat vermə funksiyasını yerinə yetirir.

Sual cümlələrində işlənən sual intonasiyası cümlənin sonunda səs tonunun yüksəlməsi ilə müşayiət olunur.

Nida intonasiyası nida cümlələrinə məxsus olan bir intonasiyadır və onun vasitəsilə güclü emosional ifadə səs tonunda kəskin yüksəlmə və enmə baş verir.

Əmr və ya xahiş intonasiyası dedikdə əmr cümlələrinə xas olan intonasiya nəzərdə tutulur və bu növ cümlələr qəti və ya yumşaq tonda tələffüz olunur, hərəkətə çağırış bildirir.

Temp də supersegment bir element kimi nitqin sürətini nəzərdə tutur və o nitqin cəld və ya yavaş olduğunu, həyəcanlı vəziyyətdə tempin sürətlənməsini ifadə edir.

Fasilə isə cümlə və ya ifadələr arasında edilən qısa dayanmalardır ki, onlar da nitqin mənasını aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Tembr və ya səs çalarlığı nitqə emosionallıq qatan səs xüsusiyyətidir.

Supersegment elementlərdən biri olan fasilə çox qısa, nisbətən uzun və daha uzun ola bilər. Bu fasilələrin işlənməsi nitqin sürəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif kəmiyyətdə ola bilər.

Belə ki, tərkibində əlavə elementlər olan cümlələr çox vaxt fasilə tələb edən cümlələrdir. Cümlədə istifadə olunan əlavə elementlər xitablar, əlavələr, ara sözlər və cümlələr, müəllif sözləri ola bilər. Bu əlavə elementlərin cümlədə işlənmə mövqeyindən asılı olaraq fasilə yaratmasını misallar əsasında nəzərdən keçirək.

Məsələn: Tom, take your phone.

Tom | 'teik jə: fəʊn ||

Bu cümlədə işlənən "Tom" sözü xitabdır və ondan sonra qısa fasilənin işlənməsini görürük ki, həmin fasilə şaquli xətlə göstərilir. Fasilə özü də dilin suprasegment elementlərindən biri kimi cümlənin tələffüzündə müəyyən bir funksiya daşıyır.

Cümlənin sonunda göstərilən iki şaquli xətt isə cümlədə istifadə olunan hər hansı bir durğu işarəsini əvəzləyir və daha uzun fasiləni ifadə etmək məqsədilə işlədilir.

Nitq fəaliyyəti zamanı supersegment vasitələr segment vasitələrinə əlavə olunaraq, nitq silsiləsinin dinamik strukturunu yaradan psixofiziofonetik vasitələrdir. Onlar nitqi fəaliyyətdə müəyyən kommunikativliyə xidmət etmək məqsədi ilə potensial (gizli) vəziyyətdən kinetik (hərəkətli) funksiyaya keçən dil vasitələridir." [5, s. 157].

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki dil vasitəsi danışmaq aktında bir-biri ilə əlaqədə mövcud olub fəaliyyət göstərir və nitqdə öz realizasiyasını tapır.

Supersegment vahidlər cümlənin yalnız xarici qabığını səciyyələndirmir, eyni zamanda, bir faktor kimi cümlələrin daxili məzmununa ciddi təsir göstərir.

İşin elmi nəticəsi: Danışığı reallaşdıran segment və supersegment elementlərin ifadə olunan mənanın çatdırılmasında əhəmiyyət kəsb etdiyinin bu məqalədə təhlili verilmişdir. Aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin segment vahidləri suprasegment vahidlər olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Belə ki, supersegment elementlər segment elementlər üzərində qurulub nitqin çatdırılmasını təmin edir.

İşin elmi yeniliyi: Təqdim olunmuş məqalədə nitqin səs örtüyünə yalnız nitq səsləri, yəni segment elementlər deyil, həm də supersegment elementlərin daxil olub nitqi formalaşdırması araşdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: İngilis dilinin tədrisində segment elementlərin təkliddə deyil, onların supersegment elementlərlə vəhdətdə olduğunu aşılamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Armstrong, L.I. Handbook of English Intonation / L.I.Armstrong. – Cambridge, – 1926.
2. Antipova, E. English Phonetic Course / E.Antipova, et al. – London, – 1945.
3. Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.Zeynalov. – Bakı, – 1996.
4. Crystal, D. Prosodic systems and intonation in English / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1969.
5. Məmmədov, N. Dilçiliyə giriş / N.Məmmədov, A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1966.
6. Yadigar, F. Alman dilinin fonetikasi / F.Yadigar. – Bakı: Maarif, – 1980.
7. Аванесов, Р.И. Фонетика современного литературного языка / Р.И.Аванесов. – Москва, – 1959.

A.H.Karimov

The Interaction of Segmental Units with Suprasegmental Units in English Speech

Summary

The presented article discusses the interaction of segmental and supersegmental elements of language which realize the transition of inner speech to outer speech. Any uttered piece of speech is

possible without the unity of these elements. Each type of speech has a sound envelope which is the sum of its segmental elements. Although segmental elements function in isolation, they do not ensure the complete delivery of meaning. Therefore their unity, that is of the segment and super segment elements realize speech.

Keywords: *inner speech, outer speech, segmental and supersegmental elements, realization*

А.Г.Керимов

**Взаимодействие сегментных единиц с суперсегментными единицами
в английском речевом акте
Резюме**

Представленная статья посвящена взаимодействию сегментных и суперсегментных элементов языка, которые обеспечивают переход внутренней речи во внешнюю речь. Любой звучащий отрезок речи не может существовать без единства этих элементов, каждый тип речи имеет свою звуковую оболочку, представляющую собой набор его сегментных элементов.

Хотя сегментные элементы могут функционировать по отдельности, они не обеспечивают полной передачи смысла. Поэтому их единство, то есть единство сегментных и суперсегментных элементов реализует речь.

Ключевые слова: *внутренняя речь, внешняя речь, сегментные и суперсегментные элементы, реализация*

Rəyçi: b/m Ş.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

İ.K.KƏRİMOVA

baş müəllim

e-mail: intizar.karimova@adu.edu.az

: <https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ KAKUMİNAL “R” SƏSİNİN ARTİKULYASIYA VƏ REGIONAL VARIATİVLİYİ

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə ingilis dili fonetik sisteminin ən mürəkkəb vahidlərindən biri hesab olunan /r/ foneminin artikulyar və regional xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi kakuminal (retrofleks) “r” səsinin yaranma mexanizmlərini araşdırmaq və onun “yığılmış” (bunched) artikulyasiya forması ilə akustik ekvivalentliyini müəyyən etməkdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, kakuminal artikulyasiya zamanı dilin ucunun geriye qatlanması ağız boşluğunda spesifik rezonans sahəsi yaradır, bu da üçüncü formantın (\$F_3\$) kəskin şəkildə enməsinə səbəb olur. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, insan nitq aparatı eyni akustik hədəfə çatmaq üçün fərqli fizioloji strategiyalardan (motor ekvivalentlik) istifadə edir. Regional variativlik bölməsində Şimali Amerika ingiliscəsinin rotik xüsusiyyətləri, Böyük Britaniyanın “West Country” dialekti və Hindistan ingiliscəsində müşahidə olunan kəskin retrofleksiya halları müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Sosiolingvistik baxımdan bu səsə müxtəlif regionlarda prestij və ya dialektal marker kimi çıxış etməsi məsələlərinə toxunulur. Yekun olaraq, kakuminal “r” səsinin həm nitq istehsalı, həm də global ingilis dili dialektologiyası üçün daşdığı əhəmiyyət vurğulanır.

Açar sözlər: Kakuminal “r”, retrofleksiya, fonetik variativlik, rotizm, motor ekvivalentlik, sosiolingvistika, üçüncü formant, dialektologiya

İngilis dilinin fonetik sistemində /r/ fonemi (və ya approksimant /ɹ/) özünün spesifik artikulyasiya xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu səsə ən diqqətçəkən formalarından biri olan kakuminal və ya retrofleks “r”, dilin ucunun geriye, sərt damağa doğru qatlanması ilə xarakterizə olunur. Bu məqalə, kakuminal “r” səsinin dildaxili (artikulyar) mexanizmlərini və müxtəlif ingilisdilli regionlarda yayılma areallarını təhlil edir.

İngilis dilində kakuminal (retrofleks) “r” səsi həm nəzəri fonetika, həm də sosiolingvistik tədqiqatlar üçün ən çoxşaxəli mövzulardan birini təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında approksimant \$/ɹ/\$ foneminin bir variantı kimi çıxış edən bu səs, artikulyasiya nöqtəsinin spesifikliyi və akustik çıxışının unikalılığı ilə digər samitlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Giriş hissəsində bu səsə mahiyyətini aşağıdakı geniş kontekstdə ələ almaq mümkündür:

İngilis dilinin fonetik mənzərəsində “r” səsi sabit bir vahid deyil, əksinə, müxtəlif artikulyar konfigurasiyaların məcmusudur. Kakuminal “r” – və ya lingvistik terminologiyada daha çox işlədilən adı ilə retrofleks approksimant – dilin ucunun (apeks) sərt damağa doğru yuxarı və geriye bükülməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman dilin alt tərəfinin alveolyar silsiləyə və ya damağın ön hissəsinə yönəlməsi səsə “kakuminal” (latınca *cacumen* – zirvə, uc) xarakterini müəyyən edir. Maraqlıdır ki, bu səs digər dillərdəki (məsələn, rus və ya Azərbaycan dillərindəki) titrək “r” səslərindən fərqli olaraq, dilin damağa heç bir toxunuşu və ya vibrasiyası olmadan, yalnız hava axınının daralmış keçiddən sərbəst ötürülməsi ilə formalaşır.

Bu səsə dildaxili variativliyi, xüsusilə Amerikan ingiliscəsindəki “yığılmış” (bunched) “r” ilə müqayisədə özünü büruzə verir. Akustik baxımdan hər iki tələffüz forması eyni tezlik göstəricilərini, xüsusən də aşağı tezlikli üçüncü formantı hasil etsə də, onların fizioloji icra mexanizmləri tamamilə fərqlidir. Bu fenomen fonetikada “artikulyar ekvivalentlik” adlanır və

sübut edir ki, ingilisdilli fərdlər eyni səs nəticəsini əldə etmək üçün fərqli anatomik strategiyalardan istifadə edirlər.

Regional kontekstdə isə kakuminal “r” ingilis dilinin qlobal yayılma arealında bir növ “dialektal marker” funksiyasını daşıyır. Şimali Amerika ingiliscəsinin standart variantından tutmuş, İngiltərənin cənub-qərb bölgələrinin (West Country) spesifik ləhcələrinə və Hindistan ingiliscəsinin unikal səs sisteminə qədər geniş bir coğrafiyada bu səs fərqli sosiolinqvistik mənalara kəsb edir. Bir bölgədə “r-laşma” (rhoticity) prestij simvolu sayıldığı halda, digərində regional kimliyin və ya kənd həyatının təzahürü kimi qəbul olunur. Beləliklə, kakuminal “r” səsinin tədqiqi həm dilin fizioloji istehsalını, həm də onun sosial-mədəni mühitdəki transformasiyalarını anlamaq üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində /r/ foneminin ən spesifik və akustik baxımdan fərqləndirici formalarından biri olan kakuminal və ya retrofleks artikulyasiya, dilin uc hissəsinin mürəkkəb fizioloji hərəkəti nəticəsində formalaşan bir approksimantdır. “Kakuminal” termini latınca *cacumen* (zirvə, uc) sözündən götürülərək dilin zirvə nöqtəsinin fəal iştirakına işarə edir, “retrofleks” isə hərfi mənada “geriyə bükülmüş” deməkdir ki, bu da səsin yaranma mexanizmini tam ifadə edir. Bu artikulyasiya növünün əsas mexanizmi dilin ucunun alveolyar silsiləni keçərək post-alveolyar və ya prepalatal zonaya, yəni sərt damağın ən yüksək nöqtəsinə doğru yuxarı və geriye qatlanmasından ibarətdir.

Akustik baxımdan oxşar olsalar da, ingilis dilində /r/ səsinin iki əsas dildaxili variasiyası mövcuddur: Kakuminal (Retrofleks) r: Dilin ucu yuxarı və geriye doğru qatlanır, lakin damağa toxunmur. Bu zaman dilin alt tərəfi alveolyar silsiləyə baxır. Bunched (Yığılmış) r: Dilin gövdəsi yuxarıya, damağın orta hissəsinə doğru yığılır, dilin ucu isə aşağıda qalır.

Tədqiqatlar göstərir ki, fərdlər arasında bu iki artikulyasiya forması “fonetik ekvivalentlik” təşkil edir. Yəni, danışanlar eyni akustik nəticəni (aşağı tezlikli üçüncü formant – \$F_3\$) fərqli dil hərəkətləri ilə əldə edə bilirlər.

İngilis dilində \$r/\$ foneminin ən maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, eyni akustik nəticə iki tamamilə fərqli dil konfigurasiyası vasitəsilə əldə edilə bilər. Bu fenomen fonetikada artikulyar variativlik və ya motor ekvivalentlik adlanır. Tədqiqatlar göstərir ki, ingilisdilli nətiqlər aşağıdakı iki əsas formadan birini seçirlər:

“Kakuminal” termini dilin ən yüksək nöqtəsinin (ucunun) iştirakına işarə edir. Bu variasiyada dilin ucu yuxarıya və geriye, sərt damağın mərkəzinə doğru bükülür. Mexanizm: Dilin uc hissəsi (apex) alveolyar silsiləni keçərək post-alveolyar və ya prepalatal zonaya yönəlir. Lakin vacib məqam odur ki, dil damağa toxunmur; bu, səsin partlamalı deyil, approksimant (yaxınlaşan) xarakterini təmin edir. Akustik təsiri: Dilin bu cür geriye qatlanması ağız boşluğunda geniş bir rezonans sahəsi yaradır ki, bu da üçüncü formantın kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu, ingilis “r”-nin spesifik “qaranlıq” tembrini yaradan əsas amildir.

İngilis dilində /r/ foneminin ən spesifik və akustik baxımdan fərqləndirici formalarından biri olan kakuminal və ya retrofleks artikulyasiya, dilin uc hissəsinin (apex) mürəkkəb fizioloji hərəkəti nəticəsində formalaşan bir approksimantdır. “Kakuminal” termini latınca *cacumen* (zirvə, uc) sözündən götürülərək dilin zirvə nöqtəsinin fəal iştirakına işarə edir, “retrofleks” isə hərfi mənada “geriyə bükülmüş” deməkdir ki, bu da səsin yaranma mexanizmini tam ifadə edir.

Bu artikulyasiya növünün əsas mexanizmi dilin ucunun alveolyar silsiləni keçərək post-alveolyar və ya prepalatal zonaya, yəni sərt damağın ən yüksək nöqtəsinə doğru yuxarı və geriye qatlanmasından ibarətdir. Bu hərəkət zamanı dilin alt tərəfi (sublaminar sahə) damağa baxır, lakin çox vacib bir məqam kimi, dil damağa heç bir nöqtədə toxunmur. Əgər dil damağa toxunsaydı və ya vibrasiya etsəydi, bu, ingilis dilinə xas olmayan “titrək” (trill) və ya “çırpınan” (tap) bir səsə çevrilərdi. Kakuminal “r” səsinin approksimant xarakteri məhz dil ilə damaq arasında hava axınının sürünməsiz keçə biləcəyi qədər geniş, lakin rezonans yaradacaq qədər dar bir boşluğun qalması ilə təmin olunur.

“Fizioloji olaraq bu mövqe ağız boşluğunda iki mühüm dəyişikliyə səbəb olur: birincisi, dilin geriye çəkilməsi ilə dilin arxa hissəsi və kökü udlağa (farenks) doğru sıxılır, ikincisi isə dilin ucunun bükülməsi nəticəsində dilin ön hissəsinin altında geniş bir boşluq (sublingual boşluq) yaranır” [2, s. 63]. Bu iqiqt rezonans sahəsi səsin akustik spektrində üçüncü formantın kəskin şəkildə aşağı düşməsinə şərait yaradır. Akustik fonetikada \$F_3\$ tezliyinin \$2000\$ Hz-dən aşağı düşməsi məhz bu “r” səsinin ən bariz spektral göstəricisidir və eşidən tərəfindən spesifik “r-laşmış” (rhotacized) səs kimi qavranılır.

Kakuminal artikulyasiya regional olaraq ən çox Şimali Amerika ingiliscəsində (General American), İngiltərənin cənub-qərb (West Country) ləhcələrində və Hindistan ingiliscəsində müşahidə olunur. Xüsusilə Hindistan ingiliscəsində yerli dillərin (məsələn, Hind dili) təsiri ilə bu retrofleksiya daha kəskin və dərinidir. “Bu tələffüz forması fərdlər arasında stabil bir xüsusiyyət ola biləcəyi kimi, bəzi nətiqlər tərəfindən yalnız müəyyən sait mühitlərində, xüsusən də arxa sıra saitlərindən (məsələn, *car*, *hard*) sonra daha rahat icra edildiyi üçün seçilir. Beləliklə, kakuminal artikulyasiya həm insan dil aparatının anatomik imkanlarını, həm də ingilis dilinin qlobal fonetik rəngarəngliyini nümayiş etdirən mərkəzi elementlərdən biri hesab olunur” [3, s. 39].

İngilis dilində \$/r/\$ foneminin ən maraqlı və fizioloji baxımdan mürəkkəb təzahürlərdən biri olan yığılmış və ya qoşalaşmış (bunched) artikulyasiya forması, xüsusilə Şimali Amerika ingiliscəsində kakuminal tələffüzə ən geniş yayılmış alternativ hesab olunur. Bu artikulyasiya növündə dilin uc hissəsi geriye qatlanmaq əvəzinə, passiv vəziyyətdə – alt dişlərin arxasında və ya ağız boşluğunun döşəməsində qalır, bütün əsas funksiyanı isə dilin gövdəsi və kökü icra edir. Yığılmış artikulyasiya zamanı dilin gövdəsi yuxarıya, sərt damağın mərkəzi və arxa hissəsinə doğru yüksələrək sanki bir yerə toplanır və bu prosesdə dilin kənarları yuxarı azı dişlərinə sıxılaraq mərkəzdə hava axını üçün xüsusi bir kanal formalaşdırır. Eyni zamanda dilin kök hissəsi udlaq divarına (farenks) doğru geri çəkilir ki, bu da səsin formalaşmasında mühüm rol oynayan faringeal daralma və ya faringealizasiya effektini yaradır. Akustik baxımdan bu konfigurasiya ağız boşluğunun rezonans xüsusiyyətlərini elə dəyişir ki, nəticədə kakuminal “r” tələffüzündə olduğu kimi üçüncü formantın tezliyi kəskin şəkildə aşağı düşür və bu da eşitmə orqanları üçün hər iki fərqli hərəkətin eyni “r” səsi kimi qavranılmasına şərait yaradır. Artikulyar ekvivalentlik prinsipinə söykənən bu fenomen göstərir ki, nətiqlər eyni səs hədəfinə çatmaq üçün tamamilə fərqli anatomik strategiyalardan istifadə edə bilirlər; belə ki, birində fokus dilin ucunun hərəkətindədirsə, yığılmış variantda əsas ağırlıq dilin ümumi kütləsinin damağa doğru daralmasına və geriye çəkilməsinə düşür. Bu tələffüz forması çox vaxt sürətli nitq zamanı və ya ön sıra saitlərindən sonra dilin daha az məsafə qət etməsi baxımından nətiqə müəyyən artikulyar rahatlıq qazandırır və bu səbəbdən də müasir fonetik tədqiqatlarda və loqopedik praktikalarda kakuminal variasiya ilə yanaşı bərabərhüquqlu bir model kimi qəbul edilir.

Bu forma Şimali Amerika ingiliscəsində olduqca geniş yayılmışdır və kakuminal formadan fizioloji olaraq kəskin fərqlənir. “Burada dilin ucu geriye qatlanmaq əvəzinə, aşağıda – alt dişlərin arxasında qalır və ya neytral mövqedə dayanır. Əsas hərəkəti dilin gövdəsi (dorsum) icra edir; dil yuxarıya, damağın orta və arxa hissəsinə doğru “yığılır” və sıxılır. Eyni zamanda dilin yan tərəfləri yuxarı azı dişlərinə sıxılaraq hava axını üçün mərkəzi bir kanal yaradır. Fərqləndirici cəhət: Bu artikulyasiyada dilin kökü udlağa (farenks) doğru çəkilir (faringealizasiya), bu da səsin formalaşmasında əlavə rezonans yaradır” [1, s. 78].

İngilis dilində \$/r/\$ foneminin daxili reallaşma mexanizmlərini araşdıran müqayisəli analiz və akustik ekvivalentlik prinsipi tamamilə fərqli anatomik hərəkətlərin necə eyni səs keyfiyyətini hasil etdiyini izah edən fundamental bir konseptdir. Bu analiz göstərir ki, kakuminal artikulyasiyada əsas ağırlıq dilin ucunun geriye qatlanaraq post-alveolyar nəhiyədə daralma yaratmasına düşdüyü halda, yığılmış artikulyasiyada dilin ucu passiv qalır və əsas funksiyanı dilin gövdəsinin damağa doğru yüksəlməsi icra edir. Baxmayaraq ki, bu iki hərəkət

fizioloji cəhətdən bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir, akustik spektrogramda hər iki forma demək olar ki, eyni spektral imzanı yaradır ki, buna da fonetikada motor ekvivalentlik deyilir. Hər iki artikulyasiya formasının ortaq akustik hədəfi üçüncü formantın tezliyini kəskin şəkildə aşağı salmaqdır; belə ki, tipik bir kişi səsinə bu göstərici \$2500\$ Hz civarında olduğu halda, hər iki “r” variasiyası zamanı o, \$2000\$ Hz-in altına, bəzən isə \$1500\$ Hz-ə qədər enir. Kakuminal variantda bu enmə dilin ucunun bükülməsi nəticəsində dilin altında yaranan geniş sublingual boşluğun rezonansı ilə təmin edildiyi halda, yığılmış variantda eyni effekt dilin arxa hissəsinin udlağa doğru çəkilməsi və ağız boşluğunun ümumi həcmnin dəyişməsi ilə əldə olunur. Natiqlərin bu iki formadan birini seçməsi çox vaxt fərdi vərdislərdən və ya fonetik kontekstdən asılıdır; məsələn, ön sıra saitlərindən sonra dili yuxarıda yığmaq daha az enerji tələb etdiyi üçün bəzi natiqlər yığılmış formaya meyl edir, arxa sıra saitlərindən sonra isə dilin geriye bükülməsi daha təbii bir keçid yarada bilər. Beləliklə, müqayisəli analiz sübut edir ki, insan beyini üçün əsas hədəf konkret bir artikulyar mövqe deyil, spesifik bir akustik hədəfə çatmaqdır və bu məqsədlə dil aparatı anatomik rahatlığa uyğun olaraq müxtəlif strategiyalar tətbiq edir.

Baxmayaraq ki, kakuminal artikulyasiyada fokus dilin ucunda, yığılmış artikulyasiyada isə dilin gövdəsindədir, hər iki halda fonetik nəticə demək olar ki, eynidir. Laboratoriya şəraitində aparılan ultrasəs müayinələri göstərir ki:

1. Hər iki pozisiya ağız boşluğunda havanın keçdiyi sahəni eyni dərəcədə daraldır.
2. Hər iki halda \$F_3\$ tezliyi \$2000\$ Hz-dən aşağı düşür.

Natiqlər arasında bu seçimin niyə fərqləndiyi hələ də müzakirə mövzudur. Bəzi dilçilər bunu vokal mühitlə (məsələn, “r”-dan əvvəl gələn saitin təsiri ilə) izah edirlər. Məsələn, ön sıra saitlərindən sonra (məsələn, *gear*) yığılmış “r”, arxa sıra saitlərindən sonra isə (məsələn, *car*) kakuminal “r” tələffüz etmək bəzi natiqlər üçün artikulyar baxımdan daha asan ola bilər. Lakin bir çox natiq bütün sözlərdə yalnız bir variasiyadan stabil şəkildə istifadə edir.

“İngilis dilində kakuminal (retrofleks) “r” səsinin regional variativliyi, dilin qlobal yayılma arealında həm coğrafi mənşəyi, həm də sosiolinqvistik statusu müəyyən edən ən mühüm fonetik göstəricilərdən biridir. Bu variativlik əsasən dilin rotik (rhotic) və qeyri-rotik (non-rhotic) olması, həmçinin yerli dillərin fonetik təsiri ilə formalaşır” [4, s. 83].

Şimali Amerika (ABŞ və Kanada) ingiliscəsi dünya üzrə kakuminal “r” səsinin ən sabit və geniş yayıldığı arealdır. Bu regionda “r” səsi rotik xarakter daşıyır, yəni saitdən sonra gələn mövqelərdə belə (məsələn: *hard, butter, storm*) güclü şəkildə tələffüz olunur. Artikulyasiya: Orta Qərb (Midwest) və Qərb ştatlarında retrofleks (dil ucunun geriye qatlanması) forma üstünlük təşkil edir. Sosial status: ABŞ-da kakuminal “r” tələffüzü standart və prestijli dil norması (General American) hesab olunur. Bunun əksi olan “r”-süz tələffüz (məsələn, köhnə Nyu-York və ya Boston ləhcələrində) müasir dövrdə tədricən sıradan çıxmaqdadır.

Britaniya ingiliscəsində kakuminal “r” səsinin paylanması olduqca kəskin regional sərhədlərə malikdir. Standart Britaniya tələffüzü (Received Pronunciation – RP) qeyri-rotik olduğu üçün burada saitdən sonrakı “r” səsləri tələffüz edilmir (məsələn: *car* [kɑː]). Lakin müəyyən regionlarda kakuminal “r” hələ də dominantdır:

Cənub-Qərb (West Country): Somerset, Devon və Kornuoll kimi bölgələrdə retrofleks “r” dialektin ən bariz xüsusiyyətidir. Bu tələffüz növü xalq arasında “kəndli r-ı” kimi tanınsa da, bölgənin tarixi linqvistik kimliyini qoruyub saxlayır.

Şotlandiya və İrlandiya: Şotland və İrland ingiliscəsi rotikdir. Şotlandiyada “r” səsi adətən daha çox “çırpınan” (tap) olsa da, cənub və qərb rayonlarında retrofleks variasiyalara tez-tez rast gəlinir. Dünyanın ən böyük ingilisdilli əhalisindən birinə sahib olan Hindistanda /r/ fonemi özünəməxsus kakuminal xarakter kəsb edir.

Daxili Təsir: Hind-Avropa (Hindi, Pəncab, Marathi) və Dravid (Tamil, Telugu) dilli xalqların fonetik sistemində retrofleks samitlər (t, d, n, r) mərkəzi yer tutur. Bu artikulyar vərdiş ingilis dilinə birbaşa transfer olunmuşdur.

Xüsusiyyəti: Hindistan ingiliscəsində “r” səsi çox vaxt daha kəskin və dilin ucunun daha geriye bükülməsi ilə müşahidə olunur. Bu, regionun “akzent” profilini müəyyən edən əsas amildir.

Bu regionların ingiliscəsi əsasən qeyri-rotikdir (Britaniya RP modelinə yaxındır). Saitdən sonra gələn “r” səsləri adətən tələffüz olunmur. Lakin Yeni Zelandiyanın cənub bölgələrində (Southland) Şotlandiya köçkünlərinin təsiri ilə “r” səsinin retrofleks qalıqlarına rast gəlinir ki, bu da “Southland burr” adlanan unikal bir dialektal adacıq yaradır.

Regional variativliyin xülasə cədvəli

Region	Rotiklik Statusu	“r” Səsinin Xarakteri	Sosial Kontekst
ABŞ (GenAm)	Rotik	Güclü Kakuminal/Bunched	Standart və Prestijli
İngiltərə (RP)	Qeyri-rotik	Zəif approksimant (yalnız saitdən əvvəl)	Elit və Akademik
West Country (UK)	Rotik	Dərin Retrofleks	Regional/Dialektal
Hindistan	Rotik	Kəskin Kakuminal	Milli Standart

Göründüyü kimi, kakuminal “r” səsi ingilis dilinin qlobal xəritəsində sadəcə bir səs deyil, həm də natiqin coğrafi mənşəyi və sosial mühiti haqqında məlumat verən bir “lingvistik pasport”dur.

Kakuminal “r” səsinin yayılması coğrafi və sosiolingvistik amillərdən asılıdır:

ABŞ-da retrofleks “r” olduqca geniş yayılmışdır, xüsusilə Orta Qərb (Midwest) və Qərb ştatlarında bu səs üstünlük təşkil edir. Amerika ingiliscəsi “rotik” (rhotic) olduğu üçün, bu səs sözün həm əvvəlində, həm də sonunda (məsələn: *river*) aydın eşidilir. Standart Britaniya ingiliscəsi (RP) qeyri-rotik olsa da, retrofleks “r” müəyyən regional dialektlərdə qorunub saxlanılır: South West (West Country): İngiltərənin cənub-qərbində kakuminal “r” dialektin ən bariz xüsusiyyətidir və xalq arasında “kəndli r-ı” kimi tanınır. Şotlandiya: Şotland ingiliscəsində “r” adətən titrək (trill) və ya çırpınan (tap) olsa da, bəzi bölgələrdə retrofleks variantlara rast gəlinir.

Hind-Avropa dillərinin (Hindi, Pəncab və s.) təsiri ilə Hindistan ingiliscəsində /r/ səsi demək olar ki, həmişə güclü kakuminal (retrofleks) xarakter daşıyır. Bu, yerli dillərdəki retrofleks samitlərin (t, d, n, r) təbii transferidir.

Retrofleks “r” səsi tarixən müxtəlif sosial status simvolları ilə əlaqələndirilmişdir. Məsələn, ABŞ-da rotik (və retrofleks) tələffüz standart və prestijli hesab edildiyi halda, İngiltərənin cənub-qərbində bu səs daha çox kənd yerləri və qeyri-formal nitqlə assosiasiya olunur.

Nəticə. İngilis dilində kakuminal “r” səsi dilin dinamik və variativ təbiətini əks etdirən ən yaxşı nümunələrdəndir. Dildaxili səviyyədə fərqli fizioloji maneərlərlə formalaşan bu səs, regional səviyyədə qlobal ingilis dilinin rəngarəngliyini təmin edir. İngilis dilində kakuminal (retrofleks) “r” səsinin dildaxili və regional variativliyi üzrə aparılan bu tədqiqat göstərir ki, /r/ fonemi sadə bir səs vahidi olmaqdan çıxıb, insan dil aparatının yüksək uyğunlaşma qabiliyyətini və qlobal dil coğrafiyasının mürəkkəbliyini əks etdirən bir fenomendir. Artikulyar səviyyədə kakuminal və yığılmış (bunched) formaların mövcudluğu sübut edir ki, fonetik sistemdə əsas hədəf konkret bir fiziki hərəkət deyil, spesifik bir akustik nəticəyə (\$F_3\$ formantının enməsi) nail olmaqdır; bu isə dilçilikdə motor ekvivalentlik prinsipinin ən bariz nümunələrindən biridir. Regional müstəvidə isə bu səs ingilis dilinin rotik və qeyri-rotik dialektləri arasında keçid rolunu oynayaraq, natiqin həm coğrafi mənşəyini, həm də sosiolingvistik statusunu təyin edən mühüm bir fonetik markerə çevrilir. Şimali Amerika ingiliscəsinin standartlaşmış retrofeksiyasından Hindistan ingiliscəsinin kəskin kakuminal xüsusiyyətlərinə qədər uzanan bu variativlik, ingilis dilinin qlobal arealda vahid səs sistemindən necə çoxşaxəli bir quruluşa çevrildiyini nümayiş etdirir. Yekun olaraq, kakuminal “r” səsinin həm fizioloji isteh-

salı, həm də sosial qavrayışı, müasir fonetika və dialektologiya elmləri üçün hələ də yeni tədqiqat imkanları vəd edən dinamik bir sahə olaraq qalmaqdadır.

İşin elmi nəticəsi. Təqdim edilmiş məqalədə ingilis dilində mövcud olan kakuminal yuvarxası [r] səsinin həm dildaxili, həm də regional variantlarının təhlili aparılmışdır.

İşin elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ingilis dilində [r] səsinin müxtəlif variantlarının mövcudluğu hələ də tam tədqiq olunmağa ehtiyac duyulur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Təqdim olunmuş məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti onun ingilis dilini öyrənən həm ixtisas, həm də qeyri-ixtisas mütəxəssislərinin ingilis dilində səslərin müxtəlifliyi barədə məlumatlandırılmasına bir vasitə ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Labov, W. The Social Stratification of English in New York City / W.Labov. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 485 p.
2. Ladefoged, P. The Sounds of the World's Languages / P.Ladefoged, I.Maddieson. – Blackwell Publishers, – 1996. – 425 p.
3. Roach, P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course: [4th ed.] / P.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 231 p.
4. Tiede, M.K. Articulatory Study of the North American English /r/ Produced by Children and Adults / M.K.Tiede, et al. // Journal of the Acoustical Society of America, – 2004. – p. 312.
5. Wells, J.C. Accents of English: Volume 1 / J.C.Wells. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1982. – 277 p.

I.K.Karimova

Intralingual and Regional Variation of the Cacuminal "r" Sound in English

Summary

This article examines the articulatory and regional characteristics of the /r/ phoneme, one of the most complex units in the English phonetic system. The primary objective of the study is to investigate the production mechanisms of the cacuminal (retroflex) "r" and to establish its acoustic equivalence with the "bunched" articulation. The paper highlights that during cacuminal articulation, the curling back of the tongue tip creates a specific resonance in the oral cavity, leading to a significant drop in the third formant. The research demonstrates that the human vocal apparatus employs different physiological strategies (motor equivalence) to achieve the same acoustic target. In the section on regional variability, the rhotic features of General American English, the West Country dialects of Britain, and the sharp retroflexion in Indian English are analyzed comparatively. From a sociolinguistic perspective, the role of this sound as a prestige marker or a dialectal indicator in various regions is discussed. Ultimately, the significance of the cacuminal "r" for both speech production and global English dialectology is emphasized. The study concludes that the variability of /r/ reflects the dynamic and adaptive nature of the English language across different cultural and geographical contexts.

Keywords: *Cacuminal "r", retroflexion, phonetic variability, rhoticity, motor equivalence, sociolinguistics, third formant, dialectology*

И.К.Керимова

Внутриязыковая и региональная вариативность какуминального звука «r»

в английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются артикуляционные и региональные характеристики фонемы /r/, которая считается одной из самых сложных единиц в фонетической системе английского языка. Основная цель исследования – изучить механизмы возникновения какуминальной (ретрофлексной) «r» и определить её акустическую эквивалентность «скупенной» (bunched) форме артикуляции. В статье отмечается, что при какуминальной артикуляции заги-

бание кончика языка назад создает специфическую резонансную зону в ротовой полости, что приводит к резкому снижению третьей форманты. Исследование показало, что человеческий речевой аппарат использует различные физиологические стратегии (моторная эквивалентность) для достижения одной и той же акустической цели. В разделе региональной вариативности проводится сравнительный анализ ротических особенностей американского английского, диалекта Уэст-Кантри в Великобритании и случаев резкой ретрофлексии в индийском английском. С социолингвистической точки зрения затрагиваются вопросы функционирования этого звука как престижного или диалектного маркера в различных регионах. В заключение подчеркивается важность какуминальной «r» как для производства речи, так и для глобальной диалектологии английского языка.

Ключевые слова: Какуминальный r, ретрофлексия, фонетическая вариативность, ротизм, моторная эквивалентность, социолингвистика, третья форманта, диалектология

Рəyçи: b/m E.K.Zülfıqarova

Redaksiyaya daxil olub: 26.03.2026

E.T.MƏMMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: elnarememmedova1973@gmail.ru

:<https://orcid.org/0009-0003-2210-5866>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

TEMPORALLIQ KATEQORIYASININ SEMANTİK İNTERPRETASIYASI

Xülasə. *Temporalıq kateqoriyası dil sistemində hadisələrin və proseslərin zaman çərçivəsində ifadəsini təmin edir. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində leksik və qrammatik vasitələr qarşılıqlı təsir göstərərək zaman anlayışının müxtəlif aspektlərini əks etdirir. Bu mikrosahələr sosial, mədəni, ədəbi və terminoloji istiqamətlərdə funksional rol oynayır.*

Açar sözlər: *temporalıq, kateqoriya, leksik sahə, nitq*

Giriş. Temporalıq anlayışı əsasən dilçilik, fəlsəfə və təbiət elmlərində istifadə olunur və zamanla bağlı xüsusiyyətləri ifadə edən bir məfhum kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, temporalıq hər hansı hadisənin, hərəkətin və ya vəziyyətin zamanla necə əlaqəli olduğunu göstərən semantik xüsusiyyəti bildirir. Dil sistemində zaman əsas qrammatik kateqoriyalardan biri hesab olunur və onun vasitəsilə nitq fəaliyyəti ilə real həyatda baş verən proseslər arasında əlaqə qurulur. Elmi yanaşmaya görə, zaman yalnız kommunikativ səviyyədə ifadə olunan bir anlayış deyil. O, eyni zamanda dilin leksik və qrammatik qatlarında struktur-semantik göstəricilər vasitəsilə də özünü göstərir və bu baxımdan dil sisteminin mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Zamana aid məna müstəvisinin əsas elementlərindən biri olan ümumi zaman anlayışı leksik zaman anlayışı ilə sıx bağlı şəkildə formalaşır. Bu müstəvi zaman məzmununu ifadə edən və zamana bağlılığı bildirən müxtəlif leksik vahidləri özündə birləşdirir. Müxtəlif dövrlərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xüsusilə XX əsrin sonlarına doğru bir sıra dilçi alimlər temporal məzmun daşıyan ifadələrin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirmiş və bu sahədə geniş araşdırmalar aparmışlar. Bu kontekstdə, zamana aid leksik vahidlərin sistematik şəkildə öyrənilməsi dillər arasında həm rus, həm də ingilis dili xüsusi önəm kəsb edir. Zamana aid ifadələr yalnız fərdi dillərin kontekstində deyil, həm də əlavə lingvistik materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur. Araşdırmalar həm müqayisəli yanaşma, həm paralel, həm də tarixi perspektivlərdə aparılmışdır. Belə tədqiqatlar zamanla məhdud dil hədudlarını aşaraq, fəlsəfə, lingvistik, sənətsüənəşlik, mədəniyyətsüənəşlik və digər elmi sahələrin kəşifdiyi məkanlarda ortaya çıxan fenomenləri də öyrənməyə imkan yaratmışdır.

İngilis dilçiliyində zaman kateqoriyası və temporal ifadələr uzun illərdir ki, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir araşdırmalar present perfect, past simple, past continuous və future forms kimi feili zamanların istifadəsini, həmçinin hadisələrin baş vermə və tamamlanma zamanlarını öyrənir. Temporal zərflər və ifadələr, məsələn, yesterday, recently, soon və already, danışq və yazı mətnlərində funksional roluna görə təhlil edilmişdir. Sinxron yanaşmalar çərçivəsində müasir ingilis dilində “future intention” ifadələrinin gündəlik danışqda istifadəsi diqqət mərkəzindədir, diaxron baxışda isə XVI–XVIII əsrlərdə gələcək zaman formalarının inkişafı və dəyişikliyə məruz qalması araşdırılmışdır. Psixolingvistik yanaşmalar insan yaddaşı və qavrayışı kontekstində feili zaman formalarının qəbulu ilə bağlı araşdırmalar aparır. Məsələn, uşaqların “I will go” və “I am going to take” kimi ifadələri necə fərqləndirdikləri öyrənilmişdir. Bundan əlavə, temporal ifadələrin mədəni kontekstdə istifadə-

si də tədqiqata cəlb olunmuşdur; “holiday season” və “weekend plans” kimi söz və ifadələrin gündəlik həyatda və mədəniyyətlərarası kontekstdə funksiyaları göstərilmişdir.

Rus dilində zaman mənalı sözlər nisbi və qeyri-nisbi kateqoriyalara bölünür və iyirmi üç fərqli xüsusiyyət əsasında semantik xəritə kimi təsvir edilir. Bu yanaşma sözlərin zaman mənasını sistemli şəkildə təqdim etməyə, həmçinin onların qarşılıqlı əlaqələrini vizual və məntiqi formada göstərməyə imkan verir [2, s. 43]. Belə struktur həm dilin leksik zənginliyini anlamağa, həm də zaman anlayışının müxtəlif aspektlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə şərait yaradır. Bu cür sistemli yanaşmalar dilçilik nəzəriyyəsində klassik strukturalist təsnifat ənənələrinə uyğun gəlir. Məsələn, A.A. Reformatskinin fonologiya, morfologiya, semiotika və terminologiya sahələrində apardığı fundamental tədqiqatlar rus dilçiliyində leksik və struktur-semantik araşdırmaların inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir [5, s. 106].

Zaman anlayışının dilçilik baxımından araşdırılmasında xüsusi maraq doğuran metodoloji yanaşmalardan biri A. Eskerova tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, üç fərqli dilin materiallarını əsas götürərək zaman anlayışının ümumi semantik strukturunda baş verən məna proseslərini təhlil edir. Eskerova obyektiv zaman müxtəlifliyinin dildə əks olunmasını mücərrədləşmənin fərqli səviyyələri prizmasından şərh edir və bu ümumi struktur daxilində beş müstəqil, müxtəlif tərkibli məna sahəsini fərqləndirir:

1. Təbiət hadisələrinin hissi qavrayış əsasında formalaşan konkret dövrləri
2. İnsanın həyat fəaliyyəti və mövcudluq mərhələlərinə aid zaman dövrləri
3. Zamanın ölçülə bilən, dəqiq kəmiyyət göstəriciləri ilə ifadəsi
4. Abstraktlaşdırılmış və ümumi xarakter daşıyan zaman anlayışı
5. Nisbi münasibətlər çərçivəsində dərk olunan zaman [4, s. 134].

Müəllif araşdırma apararkən zaman anlayışının konseptual aspektlərini təhlil etməklə yanaşı, məna sərhədlərinin həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə öyrənilməsinə cəhd etmişdir. Ən son semantik sahə konsepsiyasına əsasən, sahənin mərkəzində çox abstrakt leksik vahidlər dayanır. Bu abstrakt vahidlər, konkret mənaya malik digər elementlərin uyğun semantik dairəyə aid olub-olmamasını müəyyən etməyə xidmət edir və beləliklə göstərici funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycanca dilçiliyə gəldikdə isə, zamanla bağlı leksik vahidlərin sistemli və müstəqil şəkildə tədqiqinə yönəlmiş geniş araşdırmalar mövcud deyil. Bununla belə, bu mövzuya səthi yanaşmalar və temporal leksik vahidlərin şərhilə bağlı müxtəlif misallar təqdim olunmuşdur. Xüsusilə İ. Tahirovun temporal leksika ilə bağlı yanaşmaları diqqətə layiqdir. Müəllifin elmi-nəzəri baxışları aşağıdakılardır:

1. Müəllif zamanı yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də funksional-semantik sistem kontekstində izah edir. O, Azərbaycan dili materialları əsasında zamanla bağlı söz və ifadələrin daxili quruluşunu əks etdirən struktur-semantik model yaratmış və bu sahədə ilk sistemli yanaşmanı təqdim etmişdir.

2. Tədqiqatlarında zaman məzmununu ifadə edən leksik vahidlər ətraflı şəkildə öyrənilmişdir. Müəllif bu vahidləri məna xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmış, onların semantik quruluşunu və qarşılıqlı əlaqələrini aydın və sistemli formada izah etmişdir.

3. Zaman kateqoriyası həm Azərbaycan, həm də ingilis dili materialları əsasında müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Müəllifin zaman leksikasını çoxölçülü və kompleks semantik sahə kimi təqdim etməsi isə Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Tahirova görə, temporal leksika yalnız müəyyən zaman məzmunu daşıyan sözlər toplusu deyil. O, dilin bütün struktur səviyyələrini əhatə edən funksional-semantik sistemdir və bu sistem semantik modellər, təsnifatlar və müqayisəli analiz kimi elmi vasitələrlə araşdırılmalıdır [1].

Zaman məfhumunun geniş, dəqiq və uyğun konseptual izahını formalaşdırmaq çətinliyi onun fundamental biliklər müstəvisində dərindən və sistemli şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Bunun səbəbi odur ki, bu anlayış fərqli elmi istiqamətlərin kəsişdiyi sahədə formalaşan çoxqatlı və mürəkkəb mahiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, fəza ilə yanaşı, vaxt da maddənin varlıq üsuludur, obyektiv xarakter daşıyır və həm miqdar, həm də mahiyyət xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Hərəkət edən maddənin insan tərəfindən qavranılması və anlaşılması isə vaxtın və fəzanın məhz bu keyfiyyət göstəriciləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Hər hansı dildə vaxt məzmununu ifadə edən bütün söz və ifadələr vahid bir semantik sistem kimi qiymətləndirilə bilər. Bu sistemin elementləri ətraf aləmin ümumi idrak sxemində formalaşan abstrakt xronoloji təsəvvürü dil vasitəsilə həyata keçirir və həmin anlayışları leksik vahidlərlə ifadə edir.

Xronoloji məzmun daşıyan leksik vahidlərin müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri onların elmi baxımdan sistemli və məhsuldar araşdırma predmeti kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verir. Belə tədqiqatlar əsasən vaxt məzmununu ifadə edən dil vasitələri sistemində həmin söz və ifadələrin mövqeyinin dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı, xronoloji leksikanın real gerçəkliklə əlaqə formaları və qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyətinin izahı da vacib məsələlərdəndir. Zaman anlayışını ifadə edən sözlər yalnız qrammatik zamanla məhdudlaşdırıla bilməz, çünki leksik vahidlər və qrammatik strukturlar bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olduqda temporallıq ortaya çıxır və interaktiv şəkildə işləyir. Feili zaman kateqoriyası hadisələri müəyyən bir zaman kontekstində yerləşdirsə də, bu funksiyarı digər dil resursları da təmin edə bilər. Fərqli cümlə quruluşlarında feilin zaman formasından istifadə etmədən də hadisələri konkret zaman kontekstində göstərmək mümkündür. Bununla belə, feil şəkilləri ilə ifadə olunan zaman planı əksər hallarda müxtəlif zaman bildirən leksik vahidlər ilə müşayiət olunur. Belə hallarda müşahidə olunur ki, zaman məzmunu daşıyan söz və ifadələr, təsriflənən feilin əsas qrammatik göstəricilərindən biri olan zaman kateqoriyasının formalaşmasına və dəqiqləşməsinə müəyyən təsir göstərir. Zaman bildirən leksik vahidlərin izahlı lüğətlərdəki təriflərinə diqqət yetirdikdə, onların semantik məzmununda aşağıdakı xüsusiyyətlər öz əksini tapır:

1. Zaman məzmunlu leksik vahidlər semantik baxımdan fasiləsiz axın və dəyişmə xüsusiyyəti ilə səciyyələnən ümumi və mücərrəd zaman məfhumunu əks etdirir.

2. Bu vahidlərin məna strukturunda zamanın fərqli davam etmə intervallarına bölünməsi və həmin intervalların ölçülə bilinməsi xüsusiyyəti özünü göstərir.

3. Semantik məzmununda zamanın müəyyən istinad mövqeyinə – nitq anına və ya digər hadisə və hərəkətə – görə üç zaman müstəvisinə ayrılması müşahidə olunur.

4. Zaman məzmunlu ifadələr fəaliyyətin, vəziyyətin və hərəkətin müddətini, intensivliyini, təkrarlanmasını və ardıcıl gedişatını göstərir.

5. Zaman məzmunlu sözlərin semantikasında vahid temporal strukturun aydın şəkildə ifadə olunması müşahidə edilir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, zaman məzmunlu sözlərin semantikasi dünyanın zaman xüsusiyyətlərini məfhum yönümlü və qavrayış yönümlü zaman konseptləri vasitəsilə əks etdirir.

I qrup temporal leksika isim, zərf və sifət vasitəsilə zamanı obyekt, period və ya fraqment kimi təsvir edir. Zərf əsas nitq hissəsi olaraq hərəkət və hadisələrin zaman çərçivəsində baş vermə ritmini, periodunu və ardıcıl xarakterini göstərir.

II qrup fərqli nitq kateqoriyalarına aid sözləri əhatə edir və hər üç zaman səviyyəsində hadisələrin və fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Bu iki qrupu ayrıca mikrosfera kimi qəbul etmək mümkündür. Leksik-semantik qrup zamanın konkret hissələrinin necə ifadə olunmasını əhatə edir və onlar zamanın müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün funksional rol oynayır. Bu adlandırmalar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

<i>İngilis dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
Second	Saniyə
Minute	Dəqiqə
Hour	Saat
Day	Gün

Week	Həftə
Fortnight	iki həftə
Month	Ay
Year	İl
Decade	Qərinə
Century	Əsr
Millenium	Minillik

Məna və söz strukturu baxımından təşkil olunmuş bu qrup, qeyri-müəyyən zaman ifadələrinin üç alt kateqoriyasını bir araya gətirir. Aşağıdakı cədvəldə qeyri-müəyyən zaman ifadələrinin üç yarımqrupu, müvafiq nümunələri və onların izahları təqdim edilmişdir:

Yarımqrup	Nümunələr	İzah
1. Başlanğıc və sonu qeyri-müəyyən olan ifadələr	Tez-tez, ara-ara, ara-sıra, gec-gec	Fəaliyyətin nə vaxt başladığı və nə vaxt bitdiyi dəqiq bilinmir. Hadisələr müəyyən vaxt aralığında baş verir, amma dəqiq vaxt göstərilir.
2. Davam edən, müddəti qeyri-müəyyən olan hadisələr	daima, həmişə, ard-arda, davamlı olaraq	Fəaliyyət davam edir, amma onun müddəti dəqiq göstərilir. Burada vurğu fəaliyyətin davam etməsindədir.
3. Təsadüfi və aralıq zaman ifadələri	bəzən, vaxtaşırı, nadir hallarda, tək-tək, aradək	Zaman kəsiyi təsadüfi və qeyri-müəyyəndir.

Minilliklər boyu zaman problemi həm filosofların, həm də təbiət elmləri üzrə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla belə, lingvistiklərin bu sahədə fəaliyyəti nisbətən yenidir və onlar əsasən dil vasitəsilə zamanın ifadəsini öyrənməyə yönəlmişdir. Zamanın dil baxımından araşdırılması dedikdə adətən həqiqi zamanın dil vasitəsilə necə təmsil olunduğu nəzərdə tutulur. Reallıqda baş verən xronoloji əlaqələrin insan təfəkkürü tərəfindən mənimsənilməsi və bu əlaqələrin nitq vasitəsilə ifadə olunması nəzərə alınmadıqca, vahid zaman məfhumunun mahiyyətini dərinlən dərk etmək mümkün deyil. Mövcud kateqoriya vasitəsilə obyektiv reallıq simvolik aləmə çevrilir və nəticədə xronoloji hadisələr insan şüurunun qavrayış sahəsinə daxil olur. Buna görə də, insanın zaman təcrübəsi əsasən fərdi qavrayış və şüur proseslərində mövcud olan subyektiv elementləri əks etdirir. Prosesin zamanın üç əsas müstəvisində temporal baxımdan necə ifadə olunduğu aşağıdakı şəkildə müşahidə edilir:

1. Referensial baza kimi çıxış edən ifadələr – bu ifadələr danışmaq anı və ya seçilmiş başqa bir faktla müqayisədə obyektiv aləmdə baş verən vəziyyətlərin və proseslərin xronoloji ardıcılığını göstərir. Məsələn: a short while ago, in the nearest future, at that moment, as soon as və s.

2. Nisbi xronoloji ifadələr – bu dil vahidləri bir fəaliyyətin, prosesin və ya hadisənin başqa birinə nisbətə xronoloji mövqeyini bildirir. Məsələn: when, by the time, immediately after, prior to, during that period, tomorrow, yesterday və s.

3. Prosesin davam etməsini və mərhələlərini göstərən ifadələr – bu qrup fəaliyyətin xronoloji çərçivədə reallaşmasını və davam etməsini ifadə edir. Buraya həm mövcudluğu bildirən, həm də prosesin mərhələlərini göstərən feillər daxildir. Məsələn: begin, continue, complete, remain və s.

4. Fəaliyyətin, situasiyanın və ya dinamik inkişafın mərhələlərini göstərən ifadələr – bu dil vahidləri xronoloji sərhədləri və prosesin fazalarını əks etdirir. Məsələn: beginning, earlier, at that time və s.

5. Hadisələrin xronoloji ardıcılığını ümumiləşdirən ifadələr – bu qrup zamanın axarını göstərir və proseslərin ardıcılığını izləməyə imkan verir. Məsələn: later, simultaneously, afterward, at the same time və s.

6. Gizli zaman çaları daşıyan leksik vahidlər – bu ifadələr zaman məzmununu birbaşa göstərməsələr də, hadisələrin və proseslərin xronoloji məkanını dolayısı ilə əks etdirirlər.

Altıncı qrupa aşağıdakılar daxildir:

A) Zamanı dolaylı şəkildə ifadə edən feillər – başlanğıc, davamlılıq və sonluq mənası daşıyan feillər: başlamaq, davam etmək, bitirmək, dayanmaq və s.

B) Mərhələ və dövr bildirən isimlər – müəyyən zaman kəsiyini göstərən sözlər: uşaqlıq, gənclik, axşamçağı, mövsüm, era və s.

C) Zamanla bağlı keyfiyyət ifadə edən sifətlər – hadisənin müddətini və ya mərhələsini göstərən sözlər: erkən, gecikmiş, əvvəlki, sonrakı və s.

D) Zaman münasibəti yaradan zərflər – konkret tarix göstərmədən ardıcılığı bildirən sözlər: yenidən, hələ, artıq, indicə və s.

E) Müddət və tezlik çaları bildirən sözlər – davamlılıq və təkrarlanmanı ifadə edən sözlər: daimi, ara-sıra, mütəmadi və s.

Belə vahidlər konkret saat və ya tarix göstərmədən, mətn daxilində hadisənin zaman müstəvisini dolaylı şəkildə yaradır. Daha aydın desək, 6 leksik-semantik kateqoriyada toplanan bu vahidlərə diqqət yetirdikdə, hər birinin zamana görə nisbi çaları daşdığı aydın görünür. Zamana görə nisbi anlayış, məlum olduğu kimi, müəyyən istinad və ya başlanğıc nöqtəsinin mövcudluğunu tələb edir. Bu istinad nöqtəsi ya danışığ anı, ya da müəyyən referens kimi qiymətləndirilə bilən fəaliyyət, hadisə və ya inkişaf mərhələsi şəklində qəbul edilir. Beləliklə, həmin referens nöqtəsi əsasında qiymətləndirilən fəaliyyət və ya hadisəyə baxaraq, digər fəaliyyət və proseslər hər üç zaman müstəvisində düzgün yerləşdirilir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan müəyyən ümumiləşdirmələr aparmaq mümkündür:

- İngilis dilində “temporal dimension” termini bu mikrosahəni ifadə edir və hər hansı fəaliyyət, hadisə və ya prosesin digərinə nisbətə baş verdiyi, başlamaqda olduğu, baş verməli olduğu və ya ardıcıl dəyişdiyi an, dövr və mərhələ kimi mənada istifadə olunur.
- Azərbaycan dilində “zaman” termini oxşar şəkildə hadisənin, prosesin və ya hərəkətin digərinə nisbətən ardıcıl reallaşması, davam etməsi, dövr və mərhələ kimi qavranılan mikrosahəni əhatə edir.
- Bu bölmənin əsasını hər iki dildə I və II leksik-semantik kateqoriyalar təşkil edir; bu kateqoriyadakı vahidlər həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində geniş yayılmış və tez-tez istifadə olunan sözlərdir.
- Bölməni formalaşdıran qruplar dəyişkəndir və onların vahidləri müxtəlif leksik-semantik formalara görə fərqli kateqoriyalara daxil olur.

Nəticədə, müqayisə olunan dillərdə temporal aspektin leksik-semantik sahəsi iki alt sahəyə bölünür. Bir qrup nisbətən, digəri isə müstəqil zaman anlayışını ifadə etsə də, alt sahələri bir-birindən tam ayrılmış şəkildə düşünmək mümkün deyil. Bu qrupların sərhədlərini aydın təyin etmək mürəkkəbdir.

Alt sahənin ünsürləri bir-birinə təsir göstərir və bu təsir danışığ zamanı aydın şəkildə özünü büruzə verir. Daha geniş ifadə etsək, alt sahənin leksik vahidləri qarşılıqlı semantik təsir əlaqəsindədir və bu əlaqə nitq prosesində formalaşır. Bu münasibət göstərir ki, mikrosahəyə daxil olan sözlər yalnız müstəqil mənaları ilə deyil, həm də bir-birinin kontekstual və semantik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq funksional rol oynayır. Məsələn, zaman və proses aspektini ifadə edən vahidlərin seçimi digər leksik elementlərin istifadəsini istiqamətləndirir, beləliklə sözlər arasında qarşılıqlı koordinasiya yaranır. Bu qarşılıqlı təsir həm dilin struktur səviyyəsində, həm də real danışığ praktikasında özünü göstərir. Nəticədə, mikrosahənin vahidləri vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərir və onların semantik mənaları yalnız kontekstual əlaqələr çərçivəsində tam şəkildə təzahür edir.

Nümunələri nəzərdən keçirək:

İngilis dilində: already, yet, still, soon, just kimi zərflər hadisənin baş vermə statusunu digər hadisələrlə müqayisədə göstərir. Məsələn: She has already left, but he is still waiting.

Burada already və still qarşılıqlı təsir göstərir – biri hadisənin baş verdiyini, digəri isə baş vermədiyini bildirir. Feillər vasitəsilə zaman və proses aspekti: begin, continue, finish verilir. Məsələn: The experiment began yesterday and continues today.

Verilən cümlədə *began* və *continues* ardıcıl prosesin mərhələlərini göstərir.

Azərbaycan dilində mövcud olan *artıq*, *hələ*, *yenidən* zaman çaları daşıyan zərflərdir. Məsələn, *O, artıq evə gəlib, amma bacısı hələ də gəlməyib*. Burada *artıq* və *hələ* sözləri qarşılıqlı əlaqədədir, hadisələrin nisbi zamanını göstərir. Başlamaq, davam etmək, bitirmək feilləri prosesin mərhələlərini göstərir. Məsələn, *Təcrübə dünən başladı və bu gün də davam edir*.

Göründüyü kimi, verilən nümunələr mikrosahənin elementlərinin bir-biri ilə əlaqəli işlədiyini və nitq zamanı özünü göstərdiyini aydın göstərir.

Hər bir dildə ümumi müşahidə olunan qaydaya əsasən, müasir ingilis və Azərbaycan dil sistemlərinin leksik-semantik strukturlarında zamanla bağlı sahənin əsası insan şüurunda formalaşmış, dünyanın təsəvvür modelinə daxil olmuş və əsas zaman kateqoriyalarını əks etdirən ifadələrdən ibarətdir. Bu baxımdan qiymətləndirdikdə, nisbiliyi olmayan zaman anlayışını əks etdirən və obyektiv faktiki zamanın ingilis və Azərbaycan şüurunda təzahürünü göstərən leksik vahidlər, yəni zamana dair birinci leksik-semantik mexanizmlər, hər iki dilin temporalıq sahəsinin mərkəzini təşkil edir. Dəqiq desək, bu alt sahənin elementləri müxtəlif leksik-semantik formalardan istifadə edərək zaman aspektlərini əks etdirir. Bu, temporallığın sosial-mədəni, gündəlik həyat, ədəbi-təsviri və terminoloji təzahürlərini əhatə edir. Beləliklə, mikrosahəyə aid sözlər yalnız zaman anlayışını ifadə etmir, həm də onların istifadəsi sosial, gündəlik, bədii və terminoloji sahələrdə müxtəlif mənalar və refleksiyalar yaradır. Yəni sözlər həm mənə, həm də kontekstual funksiyası baxımından çoxşaxəlidir. Həqiqətən də, müqayisə etdiyimiz dillərdə temporalıq münasibətlərinin ifadəsində yalnız leksik zaman vasitələri deyil, bütün dil təbəqələrinin resursları rol oynayır.

Elmi nəticə: Araşdırma göstərir ki, temporalıq leksik-semantik sistemdə yalnız leksik vasitələrlə deyil, həmçinin qrammatik və struktur elementləri vasitəsilə də ifadə olunur. Bu, dilin müxtəlif səviyyələrində zaman anlayışının kompleks təzahürünü təmin edir. Müqayisəli yanaşmalar ingilis və Azərbaycan dillərində temporal kateqoriyanın mikrosahələr üzrə təşkili və vahidlərin qarşılıqlı təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Mövzunun aktuallığı: Zaman kateqoriyasının dil vasitəsilə öyrənilməsi həm fərdi, həm də sosial şüurun tədqiqi baxımından aktualdır, çünki bu, hadisələrin və proseslərin qavranılması və ifadə olunması mexanizmlərini izah edir. Temporallığın müqayisəli təhlili lingvistik nəzəriyyənin və funksional-semantik modellərin inkişafında mühüm rol oynayır.

Praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri tədris, lüğətçilik və tərcümə sahələrində tətbiq oluna bilər. Həmçinin, əldə olunan məlumatlar psixolingvistika, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və mətn analizi üçün əsaslı praktiki vasitələr təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Tahirov, İ. Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə) / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 196 s.
2. Март, Н.Я. Избранные работы. Основные вопросы языкознания / Н.Я. Март. – Ленинград: Изд-во АН СССР, – 1976. – 456 с.
3. Paul, J. Tense Aspect: Between Semantics and Pragmatics / J.Paul. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1992. – 280 p.
4. Ескерова, А. Специфика роли темпоральных средств в структуре научного текста. // Сб. науч. трудов, Вып. 5, Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, – 1999. – 142 с.
5. Реформатский, А.А. Лингвистика и поэтика / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1989. – 264 с.

E.T.Mammadova

Semantic Interpretation of the Category of Temporality

Summary

The category of temporality ensures the expression of events and processes within a temporal framework in a language system. Studies show that in both English and Azerbaijani, lexical and grammatical resources interact to reflect different aspects of time. These microdomains play a functional role in social, cultural, literary, and terminological contexts.

Keywords: *temporality, category, lexical field, speech*

Э.Т.Мамедова

Семантическая интерпретация категории темпоральности

Резюме

Категория темпоральности обеспечивает выражение событий и процессов в рамках временной структуры языковой системы. Исследования показывают, что в английском и азербайджанском языках лексические и грамматические средства взаимодействуют, отражая различные аспекты времени. Эти микрополя выполняют функциональную роль в социальных, культурных, литературных и терминологических контекстах.

Ключевые слова: *темпоральность, категория, лексическое поле, речь*

Rəyçi: prof. K.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

J.R.MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: mammadova_jala@adu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1086-3160>**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., Təbriz küç., 55)

10.62021/0026-0028.2026.2.123

MEDIA DİLİNDƏ LEKSİK NORMA VƏ ONUN POZULMASI

Xülasə. Bu məqalədə media dilində leksik norma və onun pozulması Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılır. Qloballaşma və sosial medianın təsiri ilə leksik norma pozuntuları artmış, xüsusilə xarici sözlərin yanlış istifadəsi, semantik uyğunsuzluqlar və jarqon ifadələr geniş yayılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, bu hallar informasiya dəqiqliyini azaldır. Normanın qorunması üçün redaktə nəzarəti və jurnalistlərin dil hazırlığı gücləndirilməlidir.

Açar sözlər: leksik norma, media, rəqəmsal, üslub, mətn, konseptual, qlobal

Müasir dövrdə media dili cəmiyyətin dil davranışına və nitq mədəniyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas vasitələrdən biridir. Televiziya, radio, qəzet, onlayn media və sosial şəbəkələr yalnız informasiyanın ötürülməsi funksiyasını daşımır, eyni zamanda ədəbi dil normalarının formalaşması və yayılmasında mühüm rol oynayır [6; 7]. Azərbaycan mediasında leksik norma pozuntularının əsas səbəbləri qloballaşma, alınma sözlərin natamam adaptasiyası, sosial media dilinin təsiri və redaktə mexanizmlərinin zəifliyidir. İngilis dilli mediada isə bu proseslər daha çox normanın elastikliyi, neologizmlərin sürətli yayılması və sensasion üslubla əlaqədardır. Hər iki halda operativlik və auditoriyaya təsir amili normativlikdən üstün tutulur.

Bu məsələlər Azərbaycan dilçiliyində bir sıra alimlər tərəfindən də araşdırılmışdır. Məsələn, akademik Kamal Abdulla və digər dilçilər Azərbaycan dilinin struktur və normativ xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Bundan əlavə, Ağamusa Axundov və Fəxrəddin Veysəlli kimi alimlərin rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan dilində norma və üslub məsələlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. E.S.Səmədov [3] dil normasının kommunikativ aydınlıq və dilin effektivliyi üçün əsas şərt olduğunu vurğulayır. Müasir dövrdə də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında media dili və dil normaları ilə bağlı müzakirələrin aparılması bu sahənin aktuallığını göstərir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, leksik norma dinamik xarakter daşıyır və dilin inkişafı ilə dəyişir. Yeni söz və ifadələrin yaranması təbii prosesdir, lakin onların normativ şəkildə, kontekstə uyğun və auditoriya üçün anlaşıqlı formada istifadəsi əsas şərtədir. Media dilində leksik normanın qorunması üçün redaksiya nəzarətinin gücləndirilməsi, jurnalistlərin dil və üslub hazırlığının artırılması, alınma terminlərin düzgün adaptasiyası və izahı, eləcə də, normativ dil siyasətinin sistemli şəkildə tətbiqi vacibdir.

Media mətnlərində istifadə olunan leksik vahidlər geniş auditoriya tərəfindən qəbul edildiyi üçün normaya uyğunluq məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Media dilində leksik norma dil mədəniyyətinin qorunmasına, informasiya dəqiqliyinin təmin olunmasına və kommunikativ effektivliyə xidmət edən əsas vasitədir. Azərbaycan və ingilis dillərində media məkanında leksik norma pozulma hallarının təhlili göstərir ki, bu pozulmalar yalnız texniki dilçilik məsələ deyil, həm də mədəni və kommunikativ problemlərlə bağlıdır. Leksik norma pozuntularının qarşısını almaq üçün, media mətnlərinin peşəkar redaktə prosesi gücləndirilməli,

jurnalistlərin dil mədəniyyəti səviyyəsi yüksəldilməli, leksik normanın tədrisi və tətbiqi üçün standartlaşdırma işləri aparılmalıdır.

Qloballaşma və rəqəmsal kommunikasiya prosesləri media dilində leksik dəyişmələri sürətləndirmiş, yeni sözlərin, alınma terminlərin və qeyri-normativ ifadələrin geniş yayılmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan leksik norma anlayışının media kontekstində yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranmışdır [8]. Media dili operativlik, informativlik və təsirlilik kimi xüsusiyyətlərlə seçilir [9, s. 46]. Bu xüsusiyyətlər bəzən leksik normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Xəbər başlıqlarında və onlayn məqalələrdə sensasiya yaratmaq məqsədilə normadan kənar sözlərə, metaforik ifadələrə və slenq elementlərinə rast gəlinir. Media dili xüsusilə kütləvi auditoriya üçün yazıldığı üçün sadə, anlaşıqlı və effektiv olmalıdır. Media mətni kontekstində leksik normaya riayət aşağıdakı səbəblərlə əhəmiyyətlidir:

Auditoriya anlayışı: geniş oxucu kütləsi üçün dil sadə və düzgün olmalıdır.

Qlobal terminologiya: ingilis dilində yaranan terminlər, neologizmlər və qlobal mənə daşıyan ifadələr media dilində tez-tez istifadə edilir, bu isə leksik normanın yeni kontekstlərdə tətbiqini tələb edir.

Üslub fərqləri: fərqli media platformalarında (xəbər portalları, qəzet, radio tv) leksik norma özünəməxsus formada tətbiq edilir.

Nəzəri dilçilikdə, normanın özü dilin rekonstruktiv və sistemativ xüsusiyyətlərinə əsaslanır: “Dil norması – müəyyən ictimai və tarixi kontekstdə qəbul edilmiş dil vahidlərinin seçim və istifadəsi qaydalarının toplusudur” (bax: Dil norması nəzəriyyəsi). Bu yanaşma dilin ictimai mədəniyyətlə sıx əlaqəsini göstərir. Leksik normalar media mətnlərində informasiya ötürülməsinin keyfiyyətini artırır və kommunikativ səhvlərin qarşısını alan aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

Dəqiqlik funksiyası: sözlərin mənasının aydın və standart şəkildə istifadə olunması;

Kommunikativlik funksiyası: media oxucusunun yanlış anlamalarının qarşısını almaq;

Mədəni funksiya: dil mədəniyyətini qorumaq və ədəbi dilin inkişafını təmin etmək.

Media dili müasir cəmiyyətin əsas kommunikasiya vasitəsidir və informasiyanın ideal şəkildə çatdırılması üçün dilin normativ xüsusiyyətlərinə ciddi riayət tələb olunur. Leksik norma – sözlərin mənası, istifadəsi və uyğun kontekstdə seçimi ilə bağlı ədəbi dilin qanuniləşmiş qaydalar sistemidir. Bu norma media mətnlərində həm informasiya dəqiqliyini təmin edir, həm də dil mədəniyyətinin qorunmasına xidmət edir. Dil norması, bütövlükdə ədəbi dilin struktur elementləri kimi fonetik, qrammatik və leksik qaydalar sistemidir; leksik norma isə məhz sözlərin leksik mənaları və istifadəsinin standartlaşmış halını ehtiva edir. Bu norma dilin nitq mədəniyyətinin əsas sütunlarından biridir və onun pozulması media mətnlərinin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Aparılan tədqiqat göstərir ki, media dilində leksik normanın qorunması ədəbi dilin inkişafı və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Leksik norma pozuntuları qaçılmaz olsa da, onların sistemli xarakter alınması üçün redaktə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, jurnalistlərin dil hazırlığının artırılması vacibdir. Nəticələr media işçiləri və dil mütəxəssisləri üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycan mediasında normativ dil siyasətinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər.

Azərbaycan mediasında rəsmi üslub üstünlük təşkil etsə də, sosial medianın təsiri ilə danışq leksikasının xəbərlərə daxil olması halları artmışdır. İngilis dilli mediada isə normanın daha elastik xarakter daşdığı, lakin akademik və rəsmi mediada ciddi normativ tələblərin qorunduğu müşahidə olunur. İngilis və rus dillərindən alınma sözlərin lüzumsuz istifadəsi (*trend, monitoring etmək, update etmək*) [1, s. 67]. Semantik uyğunsuzluqlar (sözün mənasının yanlış kontekstdə işlədilməsi); Danışq və jarqon sözlərinin xəbər mətnlərinə daxil edilməsi.

Azərbaycan və ingilis dillərinin media mühitində müqayisəli şəkildə araşdırılması mövzunun aktuallığını artırır, çünki ingilis dili global media dili kimi digər dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə təsir göstərir. Bu təsirin nəticəsi olaraq Azərbaycan mediasında ingilis mənşəli söz və ifadələrin normadan kənar istifadəsi halları müşahidə olunur. Eyni zamanda,

ingilis dilli mediada leksik normanın elastikləşməsi və dəyişməsi prosesi gedir ki, bu da müqayisəli tədqiqatın elmi əhəmiyyətini artırır. Media dili aşağıdakı özünəməxsus üslub və leksik xüsusiyyətlərə malikdir [12].

Sadə və aydın dil: geniş auditoriya üçün anlaşılıqlı olmalıdır.

Neologizmlər və global terminlər: qloballaşan xəbərlərdə yeni sözlərin istifadəsi zəruridir.

Emosional və dramatik üslub: oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün stilistik vasitələrdən istifadə olunur.

Kontekstual uyğunluq: sözlərin mənası və istifadəsi kontekstdən asılı olaraq dəyişir.

İngilis dili media nümunəsi: *“The protesters staged a sit-in at the city hall.”* – “sit-in” termini xüsusi sosial-hüquqi hadisəni təsvir edir və yanlış istifadə edilərsə oxucuya yanlış məlumat verə bilər.

Azərbaycan dili media nümunəsi: *“Mətbuat konfransında jurnalistlər müxtəlif suallar verdilər.”* – burada “sual vermək” ifadəsi normativ leksik istifadədir, ancaq bəzən media mətnlərində “sual atmaq” kimi vulqar sözlər də istifadə olunur, bu da leksik norma pozuntusuna nümunədir.

Azərbaycan və ingilis dillərində media dilinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə leksik norma pozuntularının əsas səbəbləri oxşardır: operativlik, auditoriya yönümlülük və qloballaşma. Fərq ondadır ki, ingilis dili global media dili kimi normativ elastikliyə daha açıqdır, Azərbaycan dili isə daha konservativ normativ çərçivəyə malikdir [8]. Media məkanında leksik normanın qorunması məsələsi xüsusilə Azərbaycan və ingilis dili kontekstində əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə qloballaşma və xarici sözlərin intensiv istifadəsi nəticəsində leksik norma pozuntuları müşahidə olunur. Eyni zamanda, ingilis dilli media məkanında neologizmlərin və qısaldılmış ifadələrin istifadəsi normativ dil çərçivəsində problem yarada bilər. Azərbaycan mediasında leksik norma pozulmalarının əsas növləri aşağıdakılardır:

Xarici sözlərin yanlış uyğunlaşdırılması və istifadəsi (yeni terminlərin natamam leksik uyğunluqla daxil olması); Azərbaycan dili media nümunəsi: *“Social media üzərindən viral postlar paylaşıldı.”* – burada “viral” sözü hələ Azərbaycan leksik norması üçün tam uyğunlaşdırılmamışdır. [1]

Yanlış sinonimiya və paronimlərin qarışdırılması: (Semantik uyğunsuzluqlar, sözün mənasının yanlış kontekstdə işlədilməsi)

Loru, vulqar və jarqon ifadələrin normativ dildə kontekstdən kənar istifadəsi. (Danışığ və jarqon sözlərinin xəbər mətnlərinə daxil edilməsi)

Bu halların meydana gəlməsi leksik normanın məna uyğunluğunun pozulmasına gətirib çıxarır – məsələn, “trendlər” əvəzinə “moda istiqamətləri”, “feedback” əvəzinə “rəy” kimi Azərbaycan dilinə uyğun qarşılıqlar seçilə bilər. İngilis dilində media leksikası özündə asketik və global təsirlər daşıyır. Buna görə də pozulmalar:

Sensationalizm dilinin dominantlıq etməsi: xəbərlərin dilində emosional və hiperbolik tərzdə sözlər istifadəsi;

Politically incorrect (siyasi səhv) söz seçimi: kultural və identik pragmatik narahatlıqlar yaradır və bu hallarda leksik normanın media mətnində pozulması semantik aydınlığı çətinləşdirir.

Hər iki dildə aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, pozuntular informasiya dəqiqliyini azaldır, oxucuda qarışıqlıq yaradır və dil mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Normanın qorunması üçün media redaktorları və jurnalistlər tərəfindən standart dil qaydalarının tətbiqi və peşəkar dil mədəniyyəti tədrisi zəruridir [2, s.56]. Azərbaycan mediası həm milli, həm də global informasiya axını ilə qarşılıqlı təsirdə olan bir sahədir. Bu baxımdan, media mətnlərində leksik normanın qorunması vacibdir, lakin müxtəlif səbəblərdən norma pozuntuları tez-tez müşahidə olunur. Buna misal olaraq xarici sözlərin adaptasiyası və yanlış istifadəsini göstərə bilərik. Qloballaşma və texnologiyanın təsiri ilə xarici sözlər (ingilis, rus və digər dillərdən) Azərbaycan mediasına daxil olur. Bəzən bu sözlər leksik norma çərçivəsində uyğunlaşdırılır.

Məsələn:

“*Sosial media üzərindən viral postlar paylaşıldı.*” – burada “viral” sözü Azərbaycan dilində hələ tam leksik normaya uyğunlaşdırılmayan bəzi xarici terminlər dilin saflığına xələl gətirir. Məsələn, “trend” sözünün əvəzinə standart variant kimi “sürətlə yayılan” və ya “populyarlaşan” ifadələrindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Digər bir nümunə: “Startup layihəsi investisiya aldı” cümləsindəki “startup” termini ingilis dilindən birbaşa götürülmüşdür; Azərbaycan dilində bunun əvəzinə “yeni biznes layihəsi” və ya “başlanğıc şirkət” ifadələri norma baxımından daha uyğundur.

Göründüyü kimi, xarici sözlərin dilimizə natamam adaptasiyası leksik norma pozuntusuna və mənə anlaşılmazlığına yol açır. Azərbaycan mediasında sözlərin yazılışı və tələffüzü ilə bağlı tez-tez fonetik, qrafik və leksik pozuntular müşahidə olunur. Məsələn:

- “Gülləboran nəticəsində şəhərin mərkəzində dağıntılar oldu” – burada “gülləboran” sözü leksik norma baxımından qeyri-standarddır; əvəzində “atəşə tutulma” və ya “atəş açılması” ifadələrindən istifadə olunması daha doğrudur.
- “İntervyu zamanı prezident suallara cavab verdi” – “intervyu” sözü rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir; ədəbi dildə “müsahibə” qarşılığı daha yerindədir.

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, fonetik və qrafik uyğunlaşmanın olmaması leksik norma pozuntusu yaradaraq oxucu üçün çəşqınlıq doğurur [3]. Sürətlə inkişaf edən texnologiya dövründə media mətnlərində söz birləşmələrinin yanlış istifadəsi və qeyri-etik (vulqar) ifadələrin yer alması ciddi üslubi qüsurlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Məsələn:

“*Jurnalistlər suallarını atdılar.*” – “sual atmaq” ifadəsi vulqar dil üslubuna aiddir; normativ leksik forma “sual verildilər” olmalıdır.

“*Mərasimdə iştirak edənlər öz hisslərini ifadə etdilər.*” – burada “hisslərini göstərmək” və ya “ifadə etmək” daha standartdır; yanlış sinonim seçimi leksik norma pozuntusuna nümunədir.

Vulqar və yanlış sinonim istifadəsi media dilində informasiyanın dəqiqliyini azaldır, oxucu üçün yanlış mənalara yer açır [3, s. 98]. Başqa bir misal olaraq real qəzet və xəbər nümunələrini göstərmək olar. **Məsələn:**

“*APA-nın məlumatına görə, şəhərdə yeni festival təşkil olunub və sosial media üzərindən viral postlar paylaşılib.*” – APA xəbər agentliyi, 2024.

Pozuntu: “viral” sözünün natamam adaptasiyası.

Təklif: “sürətlə yayılan postlar” ifadəsi normativdir.

“*Startup layihəsi yerli investorlardan maliyyələşmə aldı.*” – Oxu.az, 2024.

Pozuntu: “Startup” termini leksik norma çərçivəsində uyğunlaşdırılmayıb.

Təklif: “Başlanğıc biznes layihəsi” və ya “Yeni şirkət layihəsi”.

“*Prezidentin intervyyusu canlı yayımlandı və jurnalistlər müxtəlif suallar verildilər.*” – Trend.az, 2024. – “İntervyu” sözü rus dilindən qəbz, ədəbi norma üçün “müsahibə” uyğun variantdır.

Yuxarıda verilən nümunələrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycan mediasında xarici sözlərin istifadəsi və natamam adaptasiyası, həmçinin vulqarizm və qrafik səhvlər leksik norma pozuntularına səbəb olur. Milli media məkanında leksik norma pozuntuları əsasən, xarici sözlərin yanlış adaptasiyası və istifadəsi, fonetik və qrafik səhvlər və bir çox halda yanlış leksik birləşmələr və vulqar dil elementləri səbəbindən meydana gəlir.

İngilis dilində isə vəziyyət bir qədər fərqlidir belə ki, media qloballaşmış kontekstdə fəaliyyət göstərir. Bu, neologizmlərin (yeni sözlərin), qısaldılmış ifadələrin çoxalmasına səbəb olur. Bu elementlər dili zənginləşdirir, lakin kontekstdən asılı olmadan və auditoriya nəzərə alınmadan istifadə edildikdə leksik norma pozuntularına gətirib çıxara bilər.

Məsələn:

"The rise of doomscrolling has affected mental health worldwide." – The Guardian, 2023. – "Doomscrolling" termini sosial mediada mənfi xəbərlərin ardıcıl oxunmasını təsvir edir. Bu yeni yaranmış söz (neologizm) olduğu üçün hər oxucu tərəfindən dərhal başa düşülməyə bilər. Media mətnində izah edilmədən istifadə edilməsi leksik norma pozuntusu yarada bilər.

"The pandemic accelerated the adoption of hybrid work models in major corporations." – BBC News, 2022. – "Hybrid work models" ifadəsi texniki və qismən ingilis dilindən alınmış bir termdir. Əgər bu söz izah edilmədən gündəlik xəbərlərdə istifadə olunarsa, oxucu üçün semantik aydınlıq azalır, yəni leksik norma pozuntusu yaranır.

Abbrevasiyaların – qısaldılmış ifadələr və sosial media jargonu – slenqlərin geniş istifadəsi.

Məsələn:

"ICYMI: The parliament passed a new law on climate policy." – CNN, 2023. "ICYMI" – "In Case You Missed It" ifadəsinin qısaldılmasıdır. Bu ifadə sosial mediada yayılmışdır. Lakin formal xəbər mətnində istifadəsi normativ jurnalistika tələblərinə uyğun deyil, çünki bütün oxucular bunu anlamaya bilər.

"The influencer posted another LOL-worthy video." – The Telegraph, 2022. – "LOL-worthy" ifadəsi sosial şəbəkə dili üslubuna aiddir və gənc auditoriyaya xitab edir. Formal mətnə istifadəsi leksik norma pozuntusu sayılır, çünki jurnalist mətni ədəbi norma çərçivəsində yazılmalıdır. Növbəti misal olaraq ictimai-siyasi terminləri göstərə bilərik:

"Manpower shortages are affecting hospital operations." – The Times, 2022. – "Manpower" sözü gender-inclusive (cinsi bərabərlik nəzərə alınan) baxımdan artıq tövsiyə olunmur. Müasir jurnalistika dilində "workforce" və ya "staffing" kimi ifadələr daha uyğun hesab olunur. Belə hallarda leksik norma pozuntusu həm mənaca, həm də sosial kontekstdə yaranır. Real qəzet və online nümunələrində vəziyyətə nəzər yetirək

"The government faced backlash over the new environmental policy." – The Guardian, 2023. – "Backlash" (əks-təsir)sözü güclü reaksiyanı göstərir, lakin sensationalist üslubda həddindən artıq istifadə edildikdə formal leksik norma pozuntusu yaranır. Beləliklə kontekstə diqqət yetirilməsə "backlash" sözünün semantik yükü və kontekstdə istifadəsi oxucu tərəfindən yanlış qavranıla bilər. Daha normativ alternativ: *"public opposition"* və ya *"criticism"*.

"Tech startups are reshaping urban economies." – Financial Times, 2023. – "Startups" termini qloballaşan biznes leksikasıdan alınmışdır. Media mətnində izah edilmədən istifadə olunması leksik norma hesab olunur. Bu nümunələr göstərir ki, leksik norma pozuntuları media mətnlərinin keyfiyyətinə və kommunikativ effektivinə birbaşa təsir edir. Bu cür pozuntular ədəbi dilin saflığına və normativliyinə mənfi təsir göstərir. İngilis dilli mediada leksik norma pozuntuları daha çox tabloidlərdə və sosial mediada müşahidə olunur. Slenq, qısaltmalar və emosional yüklü ifadələr normativ dili zəiflədə bilər. Məsələn, rəsmi xəbər üslubuna uyğun olmayan *gonna, wanna, kids* kimi sözlər bəzi media mətnlərində işlədilir [7].

Leksik norma dinamik bir sistemdir. Müasir media üçün normativ dili qorumaq vacibdir, lakin neologizmlərin, qısaldılmış ifadələrin və qloballaşmış terminlərin istifadəsi balanslaşdırılmalıdır. Redaktorlar və jurnalistlər normativ söz seçimi və izahı təmin etməlidirlər, Sosial media dili formal xəbərlərə uyğunlaşdırılmalıdır. Inclusivity (inklusiv dil) və politeness (nəzakət) prinsipləri qorunmalıdır. Əks halda informasiya dəqiqliyi azalır, oxucu qarışıqlıq yaşayır və mesajın mənası təhrif oluna bilər [12].

Azərbaycan və İngilis media məkanında leksik norma pozuntuları əsasən qloballaşma, texnologiya, sosial media, sensationalizm və peşəkar redaksiya çatışmazlığı səbəbindən baş verir. Normanın qorunması üçün terminlərin adaptasiyası, izahı, redaksiya nəzarəti və dil mədəniyyətinin artırılması zəruridir [3]. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, media dilində leksik normaya riayət olunması yalnız ədəbi dilin qorunması deyil, həm də effektiv və düzgün kommunikasiya üçün əsas şərtidir. Bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlar və dil siyasəti tədbirləri Azərbaycan mediasında dil mədəniyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Elmi nəticə: Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində media məkanında leksik norma və onun pozulma halları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, qloballaşma, sosial media və operativlik amili leksik norma pozuntularını artıran əsas faktorlardır. Hər iki dildə bu pozuntular informasiya dəqiqliyinin azalmasına və kommunikativ anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Nəticə olaraq, media dilində normativliyin qorunmasının dil mədəniyyəti və effektiv kommunikasiya üçün vacib olduğu müəyyən edilmişdir.

Elmi yenilik: Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan və ingilis media dillərində leksik norma pozuntularının ilk dəfə sistemli və müqayisəli aspektdə araşdırılmasındadır. Məqalədə leksik norma pozuntuları həm dilçilik, həm də kommunikativ-pragmatik baxımdan təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, müasir media mühitində neologizmlər, alınma sözlər və sosial media dilinin təsiri kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma media dilində normativlik probleminə yeni baxış bucağı təqdim edir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Tədqiqatın nəticələri media işçiləri, jurnalistlər və redaktorlar üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə irəli sürülən təkliflər media mətnlərində leksik normanın qorunmasına və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsinə kömək edə bilər. Eyni zamanda, bu nəticələr ali təhsil müəssisələrində jurnalistika və filologiya ixtisaslarında tədris prosesində istifadə oluna bilər. Təvsiyələr normativ dil siyasətinin təkmilləşdirilməsinə də töhfə verə bilər.

İqtisadi səmərəlilik: Tədqiqatın nəticələri media qurumlarında dil səhvlərinin azalmasına və redaktə prosesinin daha effektiv təşkilinə imkan yaradır. Leksik norma pozuntularının qarşısının alınması informasiya itkisini və yanlış anlaşılmaları minimuma endirərək media məhsullarının keyfiyyətini artırır. Bu isə əlavə düzəliş xərclərinin azalmasına və iş prosesində vaxt itkisinə qənaət edilməsinə səbəb olur. Nəticə etibarilə, normativ dil istifadəsi media fəaliyyətində ümumi iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. Azərbaycan dilində norma və üslub məsələləri / K.Abdullayev. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 2007. – 247 s.
2. Abbasov, A. Media dilində leksik norma problemləri / A.Abbasov. – Bakı: Təhsil nəşriyyatı, – 2016. – 200 s.
3. Samedov, E.S. Müasir Azərbaycan dilində dil norması və üslub / E.S.Samedov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 289 s.
4. Axundov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Axundov. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1985. – 396 s.
5. Cahangirov, F. Azərbaycan dilinin leksikası və üslubiyyatı / F.Cahangirov. – Bakı: Universitet nəşriyyatı, – 2010. – 250 s.
6. Bell, A. The Language of News Media / A.Bell. – Oxford: Blackwell, – 1991. – 227 p.
7. Fairclough, N. Media Discourse / N.Fairclough. – London: Edward Arnold, – 1995. – 214 p.
8. Crystal, D. English as a Global Language / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – 229 p.
9. Richardson, J.E. Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis / J.E.Richardson. – London: Palgrave Macmillan, – 2007. – 240 p.
10. Biber, D. Longman Grammar of Spoken and Written English / D.Biber, S.Johansson, G.Leech, S.Conrad, E.Finegan. – London: Longman, – 1998. – 1200 p.
11. Bednarek, M. News Discourse / M.Bednarek & H.Caple. – London: Continuum, – 2012. – 260 p.
12. Leppänen, S. Media and Language: New Perspectives / S.Leppänen & T.Itkonen. – Helsinki: University Press, – 2013. – 250 p.
13. Mäkilähde, A. Language and Media in the Digital Age / A.Mäkilähde. – Helsinki: University of Helsinki, – 2015. – 200 p.

Zh.R.Mammadova

Lexical Norms in Media Language and Their Violation**Summary**

This article analyzes lexical norms and their violations in media language through a comparison of Azerbaijani and English. Globalization and social media have increased lexical deviations, including misuse of foreign words, semantic inconsistencies, and slang. These issues reduce clarity and accuracy in communication. Strengthening editorial control and journalists' language competence is essential.

Keywords: *lexical norm, media, digital, style, text, conceptual, global*

Ж.Р.Мамедова

Лексические нормы в языке СМИ и их нарушение**Резюме**

В статье рассматриваются лексические нормы языка СМИ и их нарушения на материале азербайджанского и английского языков. Под влиянием глобализации и социальных сетей увеличилось число лексических отклонений: заимствования, семантические ошибки и жаргон. Это снижает точность информации. Необходимо усиление редакторского контроля и языковой подготовки журналистов.

Ключевые слова: *лексическая норма, медиа / СМИ, цифровой, стиль, текст, концептуальный, глобальный*

Rəyçi: filol. f.d., prof. Ç.M.Qaraşarlı

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2026

Ş.Q.QOCAYEVA

baş müəllim

e-mail: goja.shafiga@adu.edu.az

:<https://orcid.org/0009-0002-7484-5252>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏCBURİ ASSİMİLYASIYANIN DANIŞIQ AKTINDA ROLU

Xülasə. İngilis dilində assimilyasiya hadisəsi geniş yayılmışdır. İngilis danışiq aktında səslərin bir-birinə təsir etməsi ilə yaranan fonetik hadisələrdən biri olan assimilyasiya, tələffüz zamanı yanaşı gələn qonşu səslərin qarşılıqlı təsirini və bu təsir altında onlarda baş verən dəyişiklikləri öyrənir. Qonşu səslərin bir-birinə təsiri zamanı bir sıra allofonik səslər yaranır ki, onlar sözdə heç bir məna dəyişikliyinə səbəb olmur. Məqalədə assimilyasiya hadisəsi, onun artikulyator-akustik növləri təhlil edilmiş və misallar əsasında izah edilmişdir. Tədqiqatda əsasən məcburi assimilyasiya və onu yaradan şərtlər barədə geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: fonetik hadisələr, assimilyasiya, məcburi və qeyri-məcburi assimilyasiya, allofonlar

Giriş. Məlum olduğu kimi, hər bir səsin tələffüzü zamanı danışiq orqanları müxtəlif vəziyyət alır və səslərin tələffüzü zamanı danışiq üzvlərinin aldığı bu vəziyyət həmin səsin tələffüz məxrəci adlanır. Hər bir millətin və xalqın özünəməxsus tələffüz və danışiq vərdisləri vardır. Buna görə də hər bir dil özünəməxsus məxrəc bazası ilə səciyyələnir və bir-birindən fərqlənir. Bəzən hətta müxtəlif dillər üçün ümumi keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən bir-birinə yaxın olan səslərin tələffüz məxrəcində olan cüzi dəyişiklik belə onların qavranılmasında çətinlik törədə bilər. Məsələn, ingilis dilində olan [t, d, l, n] səsləri Azərbaycan dilində mövcud olan müvafiq [t, d, n, l] samitlərindən tələffüz məxrəclərinə görə kəskin dərəcədə fərqlənirlər.

Dillərin məxrəc bazalarında fərqlilik olduğu kimi, müxtəlif dillərin fonetik sistemləri arasında da fərq vardır. Məsələn, Avstraliyada aranda dilində 10 samit və 3 sait olmaqla cəmi 13 fonem olduğu halda, ingilis dilində 44, Azərbaycan dilində 24, rus dilində isə 39 fonem mövcuddur. Dünyadakı dillər fonemlərin ümumi sayından əlavə, sait və samit səslərin nisbətinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir dilin məxrəc bazası ilə onun fonetik sistemi arasında bir vəhdət mövcuddur.

Dünyada mövcud olan dillər fonemlərin ümumi sayından əlavə, sait və samit səslərin nisbətinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir dilin məxrəc bazası ilə onun fonetik sistemi arasında bir vəhdət mövcuddur.

Fonemlərlə danışiq səsləri arasında həm əlaqəli, həm də fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, fonem sosioloji fonetikanın və ya fonologiyanın, danışiq səsi isə, birinci növbədə fizioloji fonetikanın, eləcə də akustik fonetikanın tədqiqat obyektı kimi nəzərdə tutulur. Bəzən sözlərdə fonemlərlə danışiq səsləri bir-birinə uyğun gəlir, bəzi hallarda isə uyğun gəlmir.

Məsələn: bad – bed sözlərində fonemlərlə səslər arasında tam uyğunluq vardır.

Cəmiyyətə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dil ictimai bir hadisədir, yəni hər hansı kollektiv xaricində dili danışmaq mümkün deyildir.

“Spesifik ictimai hadisə olan dilin başqa ictimai hadisələrdən fərqi nədən ibarətdir? Bil-diyimiz kimi, cəmiyyətə xidmət edən hər hansı bir hadisə ictimai hadisə adlanır. Bu cəhətdən bütün ictimai hadisələr bir-birinə oxşayır. Lakin ictimai hadisələrin cəmiyyətə xidmət etmək sahələri başqa-başqadır. Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla ikitərəfli bir prosesdir. Dil həm danışan və həm də dinləyən üçün aydın olmalıdır. Belə olmasa, dil ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini

itirər, dil olmaqdan çıxar. Deməli, dil olmaq üçün onun ünsiyyət vasitəsi, fikir mübadiləsi olması əsasdır [5, s. 17].

Dili yaradan onun danışiq səsləridir, yəni danışiq səsləri sözləri, sözlər isə cümlələri yaradır. Buna görə də bunlarsız heç bir dil mövcud ola bilməz.

Dildə istifadə olunan danışiq səsləri dilin səs materialını təşkil edir. Bu danışiq səslərinin müəyyən bir sistem üzrə birləşməsi sözün mənasının yaranmasına və sözlərin də müəyyən bir sistemə görə birləşməsi nitq zamanı istifadə olunan cümlələri yaradır ki, onlar da danışiq aktını əmələ gətirir və bu dilin mahiyyətini təşkil edir.

Dilin quruluşunu təşkil edən vasitələrdən biri olan danışiq səsləri və ümumiyyətlə insan nitqi danışiq üzvlərinin köməyi ilə yaranır. Nitq cihazını təşkil edən danışiq üzvlərini, başqa sözlə desək, danışiq səslərinin fizioloji əsaslarını öyrənmədən onlar haqqında aydın məlumat almaq mümkün olmur.

Danışiq səslərini tam mənası ilə öyrənmək üçün yalnız onların fiziologiyasını öyrənmək kifayət etmədiyi üçün onların akustik cəhətdən təhlili də vacibdir. Çünki danışiq səsləri hava dalğalarının müxtəlif hərəkəti vasitəsilə yaranır ki, bu da səslərin akustikasını – yüksəkliyini, gücünü, tembrini əmələ gətirir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi dilin quruluşu onun fonoloji (fonetik), morfoloji, sintaktik və leksik sistemlərinin məcmusundan yaranır.

Dil bir ünsiyyət vasitəsi kimi öz vəzifəsini həm yazılı, həm də şifahi formada yerinə yetirir. Fəaliyyətdə olan canlı dil məhz səslidir. Belə ki, özünün maddi əsasını təşkil edən səslərdən kənarda dil mövcud ola bilməz.

Yerinə yetirdikləri vəzifəyə görə danışiq üzvləri iki qrupa bölünür: fəal danışiq üzvləri (active organs of speech and passive organs of speech).

Danışiq səslərinin yaranmasında hərəkət edən orqanlar fəal danışiq üzvləridir. Bu danışiq üzvləri dil, dodaqlar, dilçəklə birlikdə yumşaq damaq, udlaq boşluğunun arxa divarı və aşağı çənədir (the tongue, the lips, the soft palate with the uvula, the back wall of the pharynx and the lower jaw).

Qeyri-fəal danışiq üzvləri isə hərəkət etməyən orqanlardır: dişlər, sərt damaq və yuvaqlar (the teeth, the hard palate and the teeth ridge or alveoli).

İnsan nitqi bu danışiq üzvləri vasitəsilə yaranır və insan fikrinin ifadəçisinə çevrilir. Danışiq üzvləri səslərin yaranmasında müxtəlif vəziyyətlər alır, yəni hər bir danışiq səsinin özü-nəməxsus artikulyasiya məxrəci yaranır. Lakin hər hansı bir səsin yaranmasında danışiq üzvlərinin hərəkətində bir ümumi cəhət vardır ki, bu da hər bir səsin, xüsusilə samit səslərin tələffüzündə onların üç mərhələdən keçməsidir.

Birinci mərhələ və ya faza başlanğıc və ya ekskursiya adlanır. Bu fazada hər hansı səsi tələffüz etmək üçün danışiq üzvləri hərəkətə gəlir.

İkinci fazada həmin səsi tələffüz etmək üçün danışiq üzvləri hərəkətsiz qalır ki, bu, fasilə və ya pauza mərhələsi adlanır.

Üçüncü mərhələ isə rekursiya və ya sonluq adlanır. Bu zaman səsin tələffüzündən sonra danışiq üzvləri əvvəlki vəziyyətinə qayıdır.

Rabitəli nitq zamanı səslərin dəyişməsi hadisəsi baş verir, belə ki, danışiqda səslərin işlənmə yeri və bir-birilə qonşuluqda olması onların bəzi dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur. Bir səsin sözdə tutduğu mövqedən asılı olaraq və başqa səslərin təsiri altında digər səslərlə əvəzlənməsi fonetik dəyişmə hesab olunur, yəni danışiq səslərinin keyfiyyətində əmələ gələn dəyişikliklər, daha doğrusu, bir səsin digər variantlı səslə əvəzlənməsi onların linqvistik vəziyyətinə mane olmur. Bu vəzifə morfemləri fərqləndirmək və tanımaq vəzifəsini nəzərdə tutur.

Fonetik əvəzlənmə mövqeli və ya pozisiyanın əvəzlənməsi, əlaqəli və ya kombinator əvəzlənmə kimi iki qrupa bölünür.

Bir səs başqa səsin təsiri olmadan sözdəki mövqeyinə görə dəyişilsə bu fonetik dəyişmə mövqeli (positional alternation) əvəzlənmə adlanır.

Kombinator əvəzlənmə zamanı bir səs digər səsə təsir edib, onun müxtəlif danışiq səsləri ilə əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Hər bir dildə müxtəlif kombinator dəyişmələr baş verir ki, onlar da müxtəlif növlər kimi fəaliyyət göstərir. Bu dəyişmələrdən aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar: assimilyasiya, dissimilyasiya, akkomodasiya, eliziya, reduksiya və s.

Adı çəkilən bu hadisələrin hər birinin özünəməxsus əlamətləri olsa da, onlar sözün mənasına təsir edə bilmədiklərinə görə fonetik hadisə hesab olunurlar.

Bütün bu hadisələrin həyata keçməsində dilin fonemləri iştirak edir və hər bir dilin fonemləri heç də təsadüfi dil faktları olmayıb müəyyən bir sistem yaradır ki, bu da dilin fonem sistemi adlanır. Fonem dilin ən kiçik, bölünməz hissəciyidir və o morfemləri bir-birindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir.

Eyni bir dilə məxsus olan sözlərin mənasını fərqləndirən dil səsləri fonemlər adlanır.

Məsələn: bad – bed, bag – back.

Bu iki söz sonda işlənən samit səsin müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir.

Fonem həm də eyni bir sözün qrammatik formalarını bir-birindən fərqləndirir.

Məsələn: man – men, advice – advise.

“Man – men” cütlüyündə təklik və cəmlik, “advice – advise” cütlüyündə isə isim-feil qarşılaşdırılması vardır. Başqa sözlə desək, bir-birindən yalnız bir səsə görə fərqlənən iki leksik və ya qrammatik vahid öz məzmunlarına görə də bir-birlərindən fərqlənirsə, o zaman onları fərqləndirən səslər dildə müxtəlif fonem kimi çıxış edirlər [5, s. 50].

Lakin elə danışiq səsləri vardır ki, onlar morfemləri bir-birindən fərqləndirə bilmir. Belə danışiq səsləri eyni bir fonemin variantları adlanır və variantlar müxtəlif fonetik mövqələrdə işlədilir, onlar eyni sözün mənasını və ya qrammatik formasını bir-birindən fərqləndirə bilmir.

Fonem isə eyni mövqedə işlənib məna dəyişkənliyinə səbəb olur.

Məsələn: fonemlər: sat – sad, land – hand.

Variantlar (və ya allofonlar) – let – tell – burada müxtəlif mövqələrdə eyni bir səsin [t] səsinin “let” sözündə incə variantı, “tell” sözündə isə [l] səsinin qalın variantı tələffüz edilir.

İndi isə yuxarıda adı çəkilən fonetik hadisələrdən biri olan assimilyasiya hadisəsini, rabitəli nitqdə onun məcburi olduğunu reallaşdıran mövqələri nəzərdən keçirək.

Assimilyasiya hadisəsi nədir və o hansı şəraitdə baş verir?

İngilis dilində assimilyasiya hadisəsi geniş yayılmışdır və o, rabitəli nitqin aspektlərindən biridir.

“Assimilyasiya” latın mənşəli söz olub “bənzəmək, oxşamaq” mənasını verir. Bu hadisə əsasən samit səslərdə baş verir. Belə ki, sözləri və ya cümlələri tələffüz edərkən sözdə və ya söz qovşağında gələn samit səslər bir-birinə təsir göstərir və bu zaman onların tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişmələr baş verir.

Tələffüz zamanı bir qonşu səsin özündən əvvəl və ya sonra gələn qonşu səsə təsir göstərərək onu öz tələffüz məxrəcinə uyğunlaşdırması assimilyasiya adlanır. Qonşu səsin təsirindən tələffüz məxrəcini dəyişən səs assimilyasiyaya uğrayan səs, qonşu səsə təsir edən səs isə assimilyasiyaya uğradan səs adlanır (assimilated phoneme, assimilating phoneme).

Assimilyasiyanın aşağıdakı artikulyator-akustik növləri vardır:

- 1) Əmələgəlmə yerinə və fəal danışiq üzvlərinə təsir edən assimilyasiya;
- 2) Səs tellərinin işinə təsir edən assimilyasiya;
- 3) Dodaqların vəziyyətinə təsir edən assimilyasiya;
- 4) Yumşaq damağın vəziyyətinə təsir edən assimilyasiya.

İstiqamətinə görə assimilyasiya irəliyə və geriye asimilyasiya olur (progressive, regressive assimilation).

Dərəcəsinə görə assimilyasiya tam (complete) natamam (incomplete) və orta (intermediate) assimilyasiya olur.

Stabilitet dərəcəsinə görə ingilis dilində sabit və ya bitmiş (stable or finished), qeyri-sabit və ya bitməmiş (unstable or unfinished), kontekstual (contextual or juxtapositional) kimi növləri vardır.

Ümumiyyətlə, assimilyasiya və ya uyuşma səslərin sonluq və başlanğıc mərhələlərinin əsasında baş verir.

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik qanunları vardır. Fonetik qanunlar, səs qanunları dilin səs vahidlərinin həm sabit saxlanması, həm də müntəzəm dəyişməsinə, onların əvəzlənməsi və birləşməsinə idarə edən dilin səs materiyasının işlənməsi və inkişaf qanunlarıdır. Fonetik hadisələr dildə daimi xarakter aldıqda fonetik qanunlara çevrilir [4].

Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilində də samitlər müxtəlif səs birləşmələrində təzahür edir və bu birləşmələr müxtəlif yollarla baş verir. Belə ki, ingilis dilində iki, üç, dörd, beş, hətta altı samit eyni bir söz tərkibində mövcud olur.

Məsələn: entrants, acts, constant, functions.

Rabitəli nitqdə səslər, əsasən, samit səslər birləşmələrdə tələffüz oluna bilir və müxtəlif kombinasiyalarda bir-birini izləyə bilirlər. Fonemlərin (səslərin) müəyyən bir dildə birləşmə qaydası fonotaktika (phonotactics) adlanır.

İngilis dilinin fonotaktikasına görə bütün samitlər saitedən əvvəl tək halda gələ bilər, yalnız [ŋ, ʒ] səsləri istisna olmaqla. İki və üç samit birləşməsi saitedən əvvəl gələ bilər: [spr, str, skw]. İki, üç və dörd samit birləşməsi isə sonda lakin saitedən sonra işlənə bilər [7].

Məsələn: sixth, prompts.

İngilis dilinin özünəməxsus bəzi samit birləşmələri vardır ki, onların öyrənilməsi və düzgün tələffüzü xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu samit birləşmələri ingilis dilində bir neçə fonetik hadisənin yaranmasına şərait yaradır. Həmin fonetik hadisələr, incomplete plosion (nata-mam partlayış), nasal plosion (burun partlayışı), lateral plosion (dilyanı partlayış), fricative plosion və assimilation (assimilyasiya) kimi hadisələrdir.

Qeyd olunduğu kimi ingilis dilində assimilyasiyanın artikulyator-akustik növlərinin belə quruluşlandırmaqlar olar:

1) Assimilation affecting the point (place) of articulation and the active organs of speech.

Bu assimilyasiya növü əmələ gəlmə yerinə və fəal danışq üzvlərinə təsir edən assimilyasiyadır. Belə ki, ingilis dilində yuvaq (alveolar) səsləri olan dilönü samitlər [t, d, s, z, n, l] özlərindən sonra gələn diş arası samitlərin [θ, ð] təsiri altına düşərək eyni məxrəcdə tələffüz olunurlar.

Məsələn: tenth [t e n θ], health [h e l θ]

Bu həm eyni sözün tərkibində, həm də söz sərhədində baş verə bilər.

Məsələn: get them [get ðem], tell them [tel ðem]

Eyni zamanda dilönü yuvaq səsləri olan [t, d, n, l] özlərindən sonra gələn yuvaq arxası [r] səsinin təsirindən yuvaq arxası allofonlar kimi tələffüz olunurlar.

Məsələn: tree [t r i:], dry [d r a ɪ]

2) Assimilation affecting the work of the vocal cords.

Səs tellərinin işinə təsir edən assimilyasiya ingilis sonor səsləri olan [m, n, w, r, j, l] cingilti səslərinin özlərindən əvvəl gələn kar samitlərin təsirindən qismən karlaşmasını nəzərdə tutur.

Məsələn: small [s m ə :l], present [p r e z ə n t], tune [t y u : n] swim [s w ɪ m]

Eyni zamanda, isimlərin cəm şəkilçisi -s, yiyəlik hal şəkilçisi -'s, indiki qeyri-müəyyən zaman şəkilçisi -s, keçmiş qeyri-müəyyən zaman şəkilçisi -ed səs tellərinin işinə təsir edən assimilyasiyaya uyğun olaraq müxtəlif allofonlarla əvəzlənib müxtəlif cür tələffüz oluna bilər.

Məsələn: cats [k æ t s], bags [b æ g z].

“Cats” sözündə cəm şəkilçisi [s] kimi, “bags” sözündə isə [z] kimi tələffüz olunur. Bu isə cəm şəkilçisindən əvvəl gələn samitin kar və ya cingilti olmasından irəli gəlir. “Cats” sözündə cəm şəkilçisindən əvvəl kar [t] samiti, “bags” sözündə isə cingilti [d] samiti işlənməmişdir.

Məsələn: worked [w ɜ: k t], begged [b e g d]

3) Assimilation affecting the position of the lips.

Dodaqların vəziyyətinə təsir edən assimilyasiya samitlərdən əvvəl işlənən qoşadodaq [w] səsinin təsirindən həmin samitlərin dodaq samitinə çevrilməsi ilə nəticələnir.

Məsələn: twenty [t w e n t i], sweet [s w i: t].

Verilən misallarda [t, s] səsləri dodaq samitinə çevrilir.

3) Assimilation affecting the position of the soft palate.

Yumşaq damağın vəziyyətinə təsir edən assimilyasiya ingilis kipləşən partlayışlı samitlərin burun samitləri ilə izlənməsi nəticəsində baş verir. Belə ki, kipləşən partlayışlı ağır samitləri özlərindən sonra gələn burun samitlərinin təsirindən burun səslərinə çevrilir.

Bu həm eyni bir sözün tərkibində, həm də söz qovşağında baş verir.

Məsələn: button [b ʌ t n], ribbon [r i b n] – eyni sözdə

bad man [b æ d m æ n], red nose [r e d n o u z] – söz qovşağında

İndi isə ingilis danışığı aktında məcburi assimilyasiyanın rolunu təhlil edək.

İngilis dilini tədris edərkən fonetik hadisələrdən biri assimilyasiya hadisəsi, onun növləri, məcburi və ya qeyri-məcburi olduğunun izahı verilməli və bu qaydalara riayət olunmalıdır.

Adından göründüyü kimi məcburi assimilyasiya tələffüzün ədəbi normalarına uyğun assimilyasiya hesab olunur.

Yuxarıda adı çəkilən və təhlili aparılan assimilyasiya növləri məcburi assimilyasiya kimi qəbul olunur.

Bir neçə misalı nəzərdən keçirib məcburi assimilyasiya növünü təhlil edək.

Mürəkkəb söz olan “newspaper” sözündə baş verən assimilyasiya hadisəsi məcburi assimilyasiyadır. Belə ki, ayrılıqda tələffüz olunduqda “new” sözü [nju:z] sonda [z] səsi ilə bitir. Lakin “paper” sözü ilə birləşdikdə [nju:z] sözündəki [z] cingiltili fonemi kar [s] ilə əvəzlənir. Bu isə “paper” sözündə olan [p] səsinin “news” sözündəki [z] səsinə təsir edib onu cingiltili səsdən kar səsə çevirməsi nəticəsində baş verir.

Qeyri-məcburi assimilyasiya isə danışığı aktında cəld olan danışığı zamanı əldə olunan assimilyasiyadır ki, bu da ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olur.

Məsələn: “ten minits” birləşməsi hər hansı bir individualın nitqində [t e n 'm i n i t s] kimi deyil, [t e m 'm i n i t s] kimi və ya “How do yo do” ifadəsi [h a ʊ d ʒ j ə d u:] kimi, “open” [a ʊ p n] sözü [a ʊ p m] kimi tələffüz oluna bilər.

“Give me”, “let me” birləşmələri də assimilyasiya hadisənin təsirindən [g i v m i:], [l e t m i:] əvəzinə [g i m m i:], [l e m m i:] kimi variantlarda tələffüz olunurlar.

Danışığı üzvlərinin məhsulu olan səslərin yaranmasında iştirak edən danışığı üzvləri ilə tanış olaq və hər bir səsin artikulyasında onların hansı vəziyyətdə olduğunu öyrənək danışığı üzvləri üç boşluq – ağız boşluğu, burun boşluğu və udlaq boşluğu (the mouth cavity, the nasal cavity, the pharynx):

Ağciyərlər – the lungs

Nəfəs borusu – the wind pipe

Xirtdək – the larynx

Səs telləri – the vocal cords

Səs cıdırı – the glottis

Udlağın arxa divarı – the back wall of the pharynx

Yumşaq damaq – the soft palate

Dilçək – the uvula

Yuvaq – the teeth ridge or alveoli

Dişlər – the teeth

Dodaqlar – the lips

Dil – the tongue

Dilin ucu, önü, arxası və kökü – the tip of the tongue, the front of the tongue, the middle of the tongue, the back of the tongue, the root of the tongue

Alt və üst çənə – the upper and the lower jaws.

Adı çəkilən bu danışiq üzvlərinin yerinə yetirdiyi vəzifələr, əlbəttə ki, eyni bərabərdə deyildir. Danışiq səsləri əsasən xirdəkdə yerləşən səs telləri və ağız üzvləri vasitəsilə formalaşır.

Ümumiyyətlə assimilyasiya hadisəsi danışiq orqanlarının tələffüz zamanı bir səsin tələffüzündən digər səsin tələffüzünə keçiddə asan yolu seçməsi kimi başa düşülür.

Hər bir dildə mövcud olan assimilyasiya prosesi həmin dilin qanunlarına əsaslanıb fəaliyyət göstərir.

Bütün deyilənlərdən və aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində mövcud olan fonetik hadisələrdən biri olan assimilyasiya ingilis dili üçün xarakterik olan bir hadisə olub, ədəbi dil normalarının gözlənilməsini şərtləndirir. Məcburi assimilyasiya dil normalarına əsaslanır, qeyri-məcburi assimilyasiya isə yalnız cəld danışiqda yaranan assimilyasiyadır.

İşin elmi nəticəsi: Aparılan təhlildən görünür ki, fonetik qanunlara əsaslanan assimilyasiya hadisəsi dilin ədəbi normalarının gözlənilməsi və düzgün tələffüz üçün əsas şərtlərdən biridir. İngilis dili üçün xarakterik olan bu hadisə ədəbi normaların qorunmasını şərtləndirir.

İşin elmi yeniliyi: Təqdim olunan məqalədə ingilis dilində mövcud olan məcburi assimilyasiyadan başqa, onun qeyri-məcburi növünün də danışiqda işlənmə xüsusiyyətləri ilk dəfə geniş şəkildə izah edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: İngilis dilinin öyrənilməsində assimilyasiya hadisəsinin tələblərə aşılması düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Antipova, E. et al. English Phonetic Course / E.Antipova. – London: Foreign Languages Publishing House, – 1945. – 260 p.
2. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1992. – 472 p.
3. Babayev, S.M. English Phonetics / S.M.Babayev, M.G.Garayeva. – Bakı: Maarif, – 1999. – 215 p.
4. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.
5. Məmmədov, H. Dilçiliyə giriş / H.Məmmədov. A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1996. – 288 s.
6. Смирницкий, А.И. История английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Высшая школа, – 1965. – 304 с.
7. Cygan, J. Aspects of English Syllable Structure / J.Cygan. – Wroclaw: Ossolineum, – 1971. – 164 p.

Sh.G.Gojaeva

The Role of Obligatory Assimilation in English Speech

Summary

The phenomenon of assimilation is widespread in English. Assimilation which is one of the phonetic phenomena arising from the influence of sounds on each other in the English language, refers to the changes that occur in adjacent consonants during the pronunciation due to their mutual influence. When neighbouring sounds influence each other the series of allophonic sounds are formed which don't cause any change in the meaning. In the article the phenomenon of assimilation, its articulatory acoustic types are analyzed and explained with examples. It also provides information about obligatory assimilation and the conditions that create it.

Keywords: *phonetic phenomena, assimilation, obligatory and non-obligatory assimilation, allophones*

Ш.Г.Годжаева

Роль обязательной ассимиляции в речевом акте в английском языке

Резюме

Явление ассимиляции широко распространено в английском языке. Ассимиляция, как одно из фонетических явлений, возникающих в результате взаимного влияния звуков в речевом акте, изучает изменения, происходящие при воздействии соседних звуков друг на друга во время произношения. В результате взаимодействия соседних звуков возникает ряд аллофонических звуков, которые не вызывают изменения значения. В статье проанализировано явление ассимиляции, его артикуляторно-акустические виды и даны объяснения на основе примеров. В основном представлена информация об обязательной ассимиляции и причинах, её вызывающих.

Ключевые слова: фонетические явления, ассимиляция, обязательная и необязательная ассимиляция, аллофоны

Rəyçi: b/m E.K.Zülfüqarova

Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2026

Z.S.QOCAYEVA

müəllim

e-mail: qocayevazulfiyye@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0002-4809-7086>

217 nömrəli tam orta ümumtəhsil məktəbi

(Bakı şəh., R.Allahverdiyev küç., 3)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ SABİT VƏ SƏRBƏST İFADƏLƏRİN FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ

Xülasə. Bu məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələr, sərbəst və sabit ifadələr arasındakı oxşarlıqlar və fərqli cəhətlər araşdırılır. Müxtəlif sistemli dillərdəki frazeoloji ifadələr və onların lingvistik xüsusiyyətləri ümumi kontekstdə təhlil edilir. Məqalədə sözlərin semantik quruluşu, leksik əvəz etmə növləri, frazeoloji birləşmələrin ikinci dərəcəli mənası və üslubi xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə izah olunur. Eyni zamanda, frazeoloji formanın əlamətləri, mənşəyi və quruluşu nəzərdən keçirilir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında köməkçi sözlərin rolu müqayisəli şəkildə göstərilir. Azərbaycan dilində isə frazeologizmlərin əsas nitq hissələrinin birləşməsi yolu ilə yaranması xüsusiyyətləri vurğulanır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, sabit birləşmələr, ekvivalentlik, inkişaf, termin

Giriş. İngilis dilində frazeoloji birləşmələr dedikdə, komponentlərindən biri frazeoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar sözlərdən olan və yalnız müəyyən sözlərlə işlənən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Belə frazeologizmlərdə əsasən komponentlərin bir-biri ilə əlaqəli mənası nəzərdə tutulur və yalnız müəyyən leksik birləşmələr mühitində həyata keçirilə bilər. Məsələn: “*to close one's day*” – gününü başa vurmaq, dünyasını dəyişmək, ömrünü başa vurmaq; “*cloud buster*” – göydələni, çoxmərtəbəli ev, sürətli təyyarə və sair. Frazeoloji birləşmələr fərqli şəkildə də verilə bilər: “*to be under a cloud*” – şübhə altında, çətin, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq; “*to bear, to carry a coal*” – ağır işlə məşğul olmaq, özünün təhqiramiz vəziyyəti ilə razılaşmaq və sair.

V.V.Vinoqradov “İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin təsnifatında sabit və sərbəst ifadələr” kitabında irəli sürdüyü təsnifatda frazeoloji birləşmələri bəzi hallarda frazeoloji ifadələr də adlandırır. Burada sərbəst mənalı sözlərdən ibarət semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sabit sözlər nəzərdə tutulur [1, s. 216-227].

Əsas hissə İngilis dilində frazeoloji birləşmə şəklində olan frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında formalaşır. Sərbəst söz birləşmələri hər hansı bir dildə uzun müddət işləndikdə məcazlaşır, tərəflər qaynayıb-qovuşaraq sərbəst birləşmələrin sabit birləşməyə çevrilməsinə səbəb olur. Həmçinin, ingilis dilində sərbəst birləşmələr müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır. Söz birləşməsi deyəndə sintaktik əlaqələr əsasında müstəqil mənaya malik olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan nitq vahidi nəzərdə tutulur. Bu da o deməkdir ki, sözlərin məna və forma baxımından bağlılığı, əşyaların, hadisə, proses, keyfiyyət və sair xüsusiyyətləri ön plana keçir.

S.R.Rzayeva “İngilis dilində frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları” adlı kitabında bu məsələyə münasibətini belə ifadə etmişdir: “Ötən əsrin 60-cı illərindən ingilis dilində “söz birləşməsi” termini geniş mənada işlədilməyə başlandı. Onu da demək lazımdır ki, ingilis dilində bütün söz birləşmələri (istər sabit, istərsə də sərbəst) ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən yaranır. Bizim fikrimizcə, ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin quruluşu iki və daha artıq komponentin düzəldilməsindən yaranır. Lakin onu sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün həlledici amil hesab etmək olmaz. Bizim fikrimizcə, frazeoloji birləşmələrin əsas cəhəti onun semantik bütövlüyündədir” [2, s. 123-142].

İngilis dilində frazeoloji birləşməyə daxil olan sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girirlər və onların komponentlərini artıq sərbəst söz hesab etmək olmaz. Məsələn, “*hard nut*” (çətənə qoz)

sərbəst birləşmədir, amma cümlə daxilində məcazlaşaraq “çətin, həlledilməz problem” mənası kimi anlaşılır. Bu birləşmə “çətin, yolagəlməz adam” kimi mənalarda da işlədilir.

H.Baxşiyev “İngilis dilində sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri” adlı məqaləsində qeyd edir: “İngilis dilində bəzi tədqiqat əsərlərində sərbəst söz birləşməsinin mənaca dəyişib frazeoloji birləşmələrə çevrilməsini müşahidə edirik və belə bir prosesdə onun komponentlərində semantikanın itirilməsi hadisəsi də olur. Bizim zənnimizcə, onların leksik mənalarının dəyişməsi, başqa mənalarda işlənərək yeni bir xüsusi sərbəst söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq düzgün deyildir. Həmçinin, ingilis dilində yeni mənada işlənən frazeoloji birləşmələr onun genetik ekvivalenti kimi eyni formada səslənir və onların başqa mənalarda işlədilməsi omonim kimi söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyildir. Çünki frazeoloji birləşmə vahid semantik məna ifadə edir. Məsələn, “*to cross the river*” – ilkin mənası “çayı keçmək”, amma məcazlaşanda o, başqa bir məfhumu, başqa semantik mənanı verir – “ölmək”. Burada verilmiş misalda birinci sərbəst söz birləşməsi kimi komponentlər öz leksik mənalarını itirmir (çayı keçmək), o sintaktik vahiddir, amma frazeoloji birləşmə şəklində komponentlər öz leksik mənasını itirmiş sözlərdən ibarət olur və onlar bütöv birmənalı söz birləşmələri şəklində, bəziləri isə cümlə formasında olurlar. Məsələn, ingilis dilində “*Deaf nut!*” o, həm cümlə kimi – “mənasız iş”, həm də söz birləşməsi kimi “çürük qoz” mənalarını verir. Məlumdur ki, formasız frazeoloji birləşmə ola bilməz. Forma dedikdə frazeoloji forma və paradigmatik forma nəzərdə tutulur” [3, s. 154].

Azərbaycan dilində “başağrısı vermək”, “göz qabağında olmaq”, “arzusu ürəyində qalmaq”, “ayağı yerdən üzülmək” və sair bir sıra frazeoloji birləşmələr geniş mənada götürülür və həmin sabit birləşmələri frazeoloji birləşmələrlə eyniləşdirirlər. Bəzi müəlliflər dar mənada götürülən iki termini bir-birindən fərqli mənada götürürlər. Frazeologiyanın tədqiqat obyektinə geniş mənada yanaşan bir sıra dilçilər frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, ibarələri, aforizmləri, atalar sözlərini və zərbi-məsəlləri də frazeologiyaya daxil edirlər (A.İ.Yefimov, N.M.Şanski, A.A.Reformatski, Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, M.Mirzəliyeva, M.İ.Adilov və başqaları). Başqa tədqiqatçılar isə dildə sabit söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olanları, komponentləri mənasına və quruluşuna görə parçalanmayan bir qrup birləşmələri frazeologiya adlandırırlar (F.de Sossür, Ş.Balli, A.V.Kunin, V.V.Vinoqradov, N.N.Amasova, A.İ.Smirnitski və başqaları). Eyni zamanda ingilis dilçiliyində frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin bir qismi (M.Svon, V.H.Kollens, K.Rosemeri, J.Simpson, A.Kovi, V.Smit, B.Foster) frazeologiyanın tədqiqat obyektinə xüsusi yer vermişlər.

Bizim fikrimizcə, frazeologiyayı dilçilik sahələrindən biri kimi, onun tədqiqat obyektinə hər cür sabit birləşmələri deyil, yalnız dil strukturunun tərkib hissəsi kimi işlənənləri aid etmək olar. Azərbaycan dilində sərbəst söz birləşmələri əsl qrammatik birləşmə kimi sintaktik təlimin əsas vahid obyektinə ola bilər. Sabit birləşmə isə dilin tarixi inkişaf prosesində yaranmış və dilimizdə şifahi danışq dilindən dəyişmədən, hazır şəkildə gəlmiş və işlənən birləşmələrdir. Bu birləşmələrin bəzən oxşar cəhətlərinin olması Azərbaycan və ingilis dillərində onların mənşəyi ilə bağlıdır. Belə birləşmələr hər iki dildə eyni mənşəyə malik olduqlarından oxşarlıq yaradırlar. Məsələn: *small change* – xırda dəyişiklik (sərbəst birləşmə); *small change* – xırda pul, xırda-para işlər (sabit birləşmə); *big boy* – qardaş, dost (sərbəst birləşmə); *big boy* – ağır artilleriya (sabit birləşmə). Azərbaycan dilində “üz çevirmək” (sərbəst birləşmə), “üz çevirmək” – bir kəsdən uzaqlaşmaq mənasında (sabit birləşmə); “ayağından çəkmək” – həqiqi mənada (sərbəst birləşmə), “ayağından çəkmək” – mane olmaq, badalaq vurmaq.

Sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələrini belə dəqiqləşdirmək olar ki, sabit söz birləşmələri də cümlə üzvü olur, lakin onlar sərbəst söz birləşmələrində komponentlər mənasına görə müstəqil olurlar. Məsələn: *a bad penny* – saxta sikkə (sərbəst söz birləşməsi), *a bad penny* – yaramaz adam (sabit söz birləşməsi). Frazeoloji birləşmələrin cümlədə bir üzv kimi çıxış etməsi artıq qəbul edilmişdir. Məsələn: *on one's hands* (əslində, bir kəsin məsuliyyəti)

yətində) birləşməsi cümlə içərisində bir üzv kimi çıxış edir: *He has a large family on his hand* (Onun öhdəsində böyük bir ailə var); *to make hand* (uğur qazanmaq) – *As for practicing at the bar he should not make hand of that* (W.Thakaray) – Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda o, bu işində uğur qazana bilməz. Beləliklə, onu demək lazımdır ki, ingilis dilində sabit söz birləşmələri qrammatik cəhətdən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Sabit və sərbəst söz birləşmələrinin semantik münasibətlərinə nəzər salsaq görürük ki, sərbəst birləşmələrin semantikasi ondan ibarətdir ki, bu birləşmələrin mənası ingilis dilində həmişə onların tərkib hissəsi olan mənalara təşkil edən sözlərdən yaranır. Məsələn: *fill the bill* – əsas diqqət mərkəzində olmaq, bütün tələbləri ödəmək; *to be on the blink* – pis əhval-ruhiyyədə olmaq, içkili olmaq və sair.

Akademik Ağamusa Axundov (ingilis dilini çox yaxşı bilən) “Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları” adlı kitabında göstərdiyi kimi, ingilis dilində sərbəst söz birləşməsinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olur, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılır və qrammatikanın sintaksis sahəsində öyrənilir. Sabit söz birləşmələrinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılma bilmir (amma bütövlükdə ayrılır). Axundov belə birləşmələri frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər adlandırır [4, s. 115].

Hüseyn Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsərində yazır ki, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə geniş mənada yanaşmaq lazımdır və əslində, Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələrində olan sözlər arasında sintaktik əlaqələr sərbəst söz birləşmələrində olan sözlər arasındakı əlaqədən heç nə ilə fərqlənmir. Burada sintaktik əlaqələrin zəifləməsi yox, söz birləşmələrinin semantik baxımdan yeniləşməsindən irəli gələn sintaktik funksiyaların dəyişməsindən danışmaq olar. Yəni sözlər sərbəst olduğu kimi, həmin sintaktik funksiyaları saxlayan sabit söz birləşmələri də sözlər arasında sintaktik əlaqələrin daxili xüsusiyyətlərini özündə saxlayır [5, s. 33-54].

N.Ç.Vəliyeva ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlilini apararkən qeyd edir ki, ingilis dilində bu sözlər, məsələn, *black market* (qara bazar), *black sheep* (üz qarası), *red carpet* (şan-şöhrət) kimi birləşmələr frazeoloji birləşmələr olduğu halda, *wide awake* (tam yuxudan oyanmış), *make an attempt* (cəhd etmək) kimi birləşmələr həm sərbəst, həm də frazeoloji birləşmə şəklində işlədilir [6, s. 241-245].

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq ingilis dilində mövcud frazeoloji tədqiqatlar hərtərəfli araşdırılır və aydın olur ki, ingilis dilində sabit söz birləşməsinin frazeologizm kimi müəyyən əlamətlərə malikdir. İngilis dilində onun dəqiq təyin edilməsi tədqiqatın qarşısında qoyulmuş əsas məsələdir. Nəhayət, belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində sabit söz birləşmələri sintaktik baxımdan bölünməzdir, fərqlidir və elmi yeniliyə malikdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti onunla əlaqələndirilir ki, Azərbaycan auditoriyasında ingilis dilinin tədrisi prosesində Azərbaycan dilinin frazeologiyası ilə ingilis dilinin frazeologiyası tutuşdurulur, müəyyən fərqlər və oxşar cəhətlər meydana çıxır və belə hallarda onların tələbələrə çatdırılmasına müəllim səy göstərir. Leksik cəhətdən bölünməz birləşmələr olan sabit birləşmələrə frazeoloji birləşmələr kimi baxmaq olar, çünki onlar adi birləşmələr kateqoriyasından fərqli spesifik əlamətlərə malikdirlər. Frazeologizmlərin mahiyyəti söz birləşmələrinin leksik bölünməzliyindən ibarətdir ki, bu da ona gətirib çıxarır ki, bütövlükdə frazeoloji birləşmənin mənası komponentlərin mənasından uzaqlaşır.

Nəticə. Beləliklə, nəticə olaraq onu demək olar ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sabit və sərbəst söz birləşmələrinin müqayisəsində sözlərin leksik mənalara tutuşdurulması əsasdır, onların isə dəqiq üst-üstə düşməsi vacib deyildir. İngilis dilində sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələrini belə müəyyən etmək, dəqiqləşdirmək olar ki, sabit söz birləşmələri cümlə üzvü olurlar. Lakin onlar sərbəst söz birləşmələri daxilində mənasına görə müstəqil olurlar. Sabit söz birləşmələrində komponentlərdən biri zəif olur, digəri isə məcazi mənada qüvvətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Vinqradov, V.V. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin təsnifatında sabit və sərbəst ifadələr / V.V.Vinqradov. – Moskva, 2007. – 216-227 s.
2. Rzayeva, S.R. İngilis dilində frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları / S.R.Rzayeva. – Bakı: Maarif, – 2006. – 123-142 s.
3. Baxşiyev, H. Sabit söz birləşmələri və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri / H.Baxşiyev. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 154 s.
4. Axundov, A.A. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A.Axundov. – Bakı: Elm, – 1971. – 115 s.
5. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1976. – 33-54 s.
6. Vəliyeva, N.Ç. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Elm, – 2004. – 241-254 s.

Z.S.Gojayeva

Different and Similar Aspects of Phraseological Combinations with Free and Stable Words and Expressions in Modern English and Azerbaijani Languages

Summary

This article is dedicated to the study of similarities and differences between phraseological combinations, free word combinations, and set expressions in English and Azerbaijani languages. Phraseological expressions and their linguistic peculiarities in languages with different structures are analyzed within a general context. The semantic structure of words, types of lexical replacement, as well as the connotative and stylistic features of phraseological combinations are elaborated in detail. The article also examines the features, origins, and structures of phraseological forms. The role of auxiliary words in the formation of phraseological combinations in English is demonstrated comparatively, while the formation of Azerbaijani phraseologisms through the combination of major parts of speech is highlighted.

Keywords: *phraseological combinations, set expressions, equivalence, development, term*

З.С.Годжаева

Различные и схожие аспекты фразеологических сочетаний со свободными и устойчивыми словами и выражениями в современном английском и азербайджанском языках

Резюме

Данная статья посвящена изучению сходств и различий между фразеологическими сочетаниями, свободными и устойчивыми выражениями в английском и азербайджанском языках. Анализируются фразеологические выражения в языках различных систем и их лингвистические особенности в общем контексте. В статье подробно рассматриваются семантическая структура слов, виды лексической замены, второстепенные значения и стилистические особенности фразеологических оборотов. Также исследуются признаки, происхождение и структура фразеологических форм. Сравнительно показана роль вспомогательных слов в формировании фразеологических сочетаний в английском языке, а также подчеркиваются особенности образования фразеологизмов в азербайджанском языке путем сочетания основных частей речи.

Ключевые слова: *фразеологические сочетания, устойчивые выражения, эквивалентность, развитие, термин*

*Rəyçi: filol.f.d., dos. K.Mehdixanlı
Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2026*

A.Ə.QULİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: aynurmurad@yahoo.com

[:https://orcid.org/0000-0003-1078-8535](https://orcid.org/0000-0003-1078-8535)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.141

İTALYAN MƏNŞƏLİ ALINMALAR (E.HEMİNQUEYİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə. Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır və onun inkişafı mədəni qarşılıqlı təsirlərdən güc alır. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində dillər bir-birindən söz və ifadələr götürərək zənginləşir. Leksik alınmalar yalnız söz mənasını deyil, həm də kontekst xüsusiyyətlərini əhatə edir. Belə sözlər dilin lüğət ehtiyatını artırır və mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirir. Alınmış sözlərin dilin leksik sistemində möhkəmlənməsi onların qəbul olunmasını göstərir. Alınmaların əsas meyarı onların alıcı dildə müəyyən kommunikativ sahədə sabitləşməsidir.

Açar sözlər: alınma sözlər, leksik vahidlər, əcnəbi sözlər, leksik məna, italyanizmlər

Dil, ünsiyyətin əsas vasitəsi olmaqla, mədəniyyətlə dərin və çoxşaxəli əlaqələrə malikdir. Bu əlaqələr vasitəsilə dillər bir-birindən təsirlənir və qarşılıqlı şəkildə zənginləşir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin vacib nəticələrindən biri, şübhəsiz ki, bir dilin digər dildən leksik vahidləri almasıdır. Müasir dilçilik alınmış leksik vahidlərin yalnız mənasını deyil, həm də onların üslubi xüsusiyyətlərini öyrənməyə maraq göstərir. Bu, alınma sözlərin necə işlədiyini və dilin ümumi strukturu ilə necə inteqrasiya olduğunu araşdırmağa köməklik edir.

Dilin lüğət ehtiyatının inkişafının əsas yollarından biri olan ingilis dilində leksik alınmaların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alınma sözlər bir dildən digərinə daxil olan sözlərdir. Dillərin canlı olaraq daim bir-biri ilə əlaqə yaratması, hər gün yeni anlayışlarla, terminlərlə zənginləşməsi səbəbindən söz alma hadisəsi baş verir. Alınmalar, dilin inkişafında vacib rol oynayaraq onun söz ehtiyatını artıraraq zənginləşməsinə və mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsinə şərait yaradır.

Alınmış əcnəbi, xarici sözün əsas şərti olaraq onun qəbul edilən dilin leksik sistemində möhkəmlənməsi qəbul edilmişdir. Əcnəbi sözlərin lüğətlərdə qeydə alınması və onların bədi əsərlərdə istifadəsi hələ də alınmanın dil səviyyəsində möhkəmlənməyini göstərmir. Əcnəbi sözlərin izahlı lüğətlərdə qeydə alınması, onların alınma olması və ya leksik sistemə daxil olmasının göstəricisi hesab oluna bilər, çünki izahlı lüğət tərtibinin prinsipi yalnız dil faktlarının daxil edilməsini tələb edir. Sözün qəbul edildiyi leksikanın öyrənilməsi dilçilər tərəfindən müxtəlif təsnifatlar çərçivəsində aparılır. Həmin və ya digər təsnifatın tədqiqatda seçilməsi, dil materialının xüsusiyyətləri, tədqiqatın nəzəri yanaşmaları və tədqiqatın məqsədləri ilə müəyyən edilir.

İ.V.Arnoldun fikrinə görə, əsl söz, qədim ingilis dövrünə aid ən erkən əl yazmalarından məlum olduğu kimi, orijinal ingilis dilinin tərkibinə daxil olan sözdür. Alınma söz başqa bir dildən qəbul edilərək ingilis dilinin tələffüz, yazılış, şəkilçi və ya mənası üzrə dilin normalarına uyğunlaşdırılmış sözdür [1, s. 252].

Dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələr üzrə alınmalarının diferensiasiyası əsaslandırılmış hesab olunur. Belə olan halda, alınan elementlərin dil təbiətinə uyğun olaraq müvafiq siniflər üzrə (fonemlər, morfemlər, sözlər, mənalar) obyektiv şəkildə qruplaşdırılmasına imkan yaradılır və ünsiyyət zamanı dillərin dil quruluşunun müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinin daha dolğun mənzərəsini ortaya qoymağa şərait yaradır. Bu baxımdan, alınma

anlayışı fonoloji alınma, morfoloji alınma, leksik alınma və s. kimi xüsusi anlayışlara nisbətən ümumi anlayış kimi qəbul edilir. Alınma anlayışının geniş şərh zamanı əsas meyar kimi vahidin alıcı dilin müəyyən kommunikativ sahəsində sabitləşməsi götürülürsə, digər bir qrup tədqiqatçılar əcnəbi sözün alınmış hesab edilməsi üçün kompleks meyarlar sistemini irəli sürürlər. Məsələn, Y.S.Sorokinə görə, əcnəbi dilli sözün alınmış hesab edilməsi üçün beş şərtin yerinə yetirilməsi zəruri sayılır:

1. Sözün daxil olduğu dilin normalarına formal uyğunlaşması, yəni onun fonetik və morfoloji sisteminə adaptasiya olunması;
2. Sözün nitqdə geniş və intensiv şəkildə işlədilməsi, müxtəlif üslublarda və fərqli müəlliflərin dilində istifadə olunması;
3. Alınmış söz əsasında həmin dil mühitində törəmə vahidlərin yaranması və onun daxil olduğu dilin söz yaradıcılığı qanunlarına tabe olması;
4. Sözün frazeoloji baxımdan aktivliyi, daxil olduğu dilin digər sözləri ilə mümkün birləşmələrinin və istifadələrinin müxtəlifliyi;
5. Semantik dubletliyin (eyni və ya çox yaxın mənanı ifadə edən, lakin forma və ya mənşəcə fərqli olan dil vahidləri) aradan qalxması, yəni həmin dilin zəminində yaxın sinonimlərə münasibətdə məna diferensiasiyasının formalaşması [2, s. 62-63].

Beləliklə, leksik alınma anlayışının müəyyənləşdirilməsinə dair göstərdiyimiz bu yanaşmada alınma sözün dilə məxsus yad mənşəli leksik vahidlər sırasında seçilib fərqləndirilməsi üçün əsas götürülən meyarlarda özünü göstərdiyini görürük. Bəzi dilçi alimlər, araşdırmaçılar üçün əcnəbi dildə olan söz dilin tərkibində sabitləşdikdə və onun kommunikativ sahələrindən birində işlək olduqda alınmış hesab edilsə, digər qrup tədqiqatçılar üçün bu status həmin sözün alıcı dil tərəfindən assimilyasiya olunması ilə müəyyən edilir.

Leksik alınmanın yalnız alınmanı qəbul edən dil tərəfindən assimilyasiya olunmuş söz kimi izah edilməsi bir sıra səbəblərə görə daha az məqbul görünür. Ən azı ona görə ki, dilçilikdə əcnəbi, yad dilli, qeyri-milli sözün mənimsənilmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi hələ də kifayət qədər işlənilib hazırlanmamışdır. Buradan da anlaşılır ki, bu yanaşmanın ikinci çatışmazlığı yaranır, bu da mənimsənilmiş əcnəbi dilli leksikanın, hətta dilin leksik tərkibinin müəyyən bir zaman kəsiyində belə dəqiq sərhədlərlə müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə bağlıdır.

Bu anlayışın digər bir çatışmazlığı terminoloji xarakter daşıyır. Alınma anlayışının yalnız assimilə olunmuş sözlərlə məhdudlaşdırılması *“leksik alınmalar”*, *“alınmalar”*, *“alınmış sözlər”* kimi xüsusi anlayışların ümumi *əcnəbi*, *başqa dildə olan və yaxud qeyri-milli söz* anlayışına qarşı qoyulmasına gətirib çıxarır. Halbuki alınma anlayışının geniş şəkildə izahı zamanı *“leksik alınma”*, *“alınmalar”*, *“alınmış sözlər”* və *“yad dilli, qeyri-milli sözlər”* terminləri eyni sinonimik sırada birləşir. Bu yanaşma, qəbuledici dilin izahlı lüğətlərində dil sisteminə daxil olmuş yad dilli leksikanın daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır.

Alınmanın mənbəyinin müəyyənləşdirilməsinə dair qeyd edilən bu yanaşmaların əsasında müxtəlif meyarlar dayanır. Bəzi dilçilər alınmanın mənbəyini sözün mənşəyinə görə müəyyən edirlər, digərləri isə onun alınma dilə bilavasitə hansı dildən keçməsi əlamətini əsas götürürlər.

İngilis dilindəki alınma sözlərin sayı həqiqətən çox yüksəkdir ki, bir çox əcnəbi alimlər (L.P.Smith, H.Bradley və başqaları) ingilis dilinin lüğətinin tədqiqini yalnız onun etimologiyasını müzakirə etməyə yönəltməyi məqbul hesab etmişdilər. Onlar ingilis dilinin inkişafının əsasən alınmalardan irəli gəldiyini qəbul edərək, onun indiki dövrdəki işləkliyi və xüsusiyyətlərini öyrənməkdən daha çox, hər bir leksik elementin mənşəyini, formasını və mənasını təhlil etməyə daha çox maraq göstərirdilər [1, s. 254]. Çoxsaylı dilçi alimlərə görə, alınmış söz (leksik alınma) alıcı dilin müəyyən sahəsində sabitləşən və adətən izahlı lüğətlərdə qeydə alınan xarici mənşəli vahiddir. Başqa tədqiqatçılar üçün isə alınmış söz, qəbul edilən dil tərəfindən assimilyasiyaya uğramış xarici, qeyri-milli dildir.

Bir dilin lüğət tərkibində alınmaların rolu, hər bir dilin tarixindən asılı olaraq, birbaşa dilçilik əlaqələri, eləcə də xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr ilə müəyyənləşir.

İngilis tarixində bu cür əlaqələr üçün sonsuz sayda hadisə mövcuddur. Hər bir dilin lüğət sistemi, danışan icmanın həyatındakı hər bir dəyişiklikdən daha həssasdır. Bəlkə də, dilin etimoloji tərkibində sosial reallığın xarici təsirinin bu qədər açıq olduğu başqa bir yer yoxdur. Alınma sözlərin mənbəyi, əhatə dairəsi və semantik sahəsi hamısı tarixi amillərdən asılıdır [1, s. 253].

Bu araşdırmamızda ingilis dilindəki italyan mənşəli alınmalar çərçivəsində, alınmanın birbaşa mənbəyi italyan dili olan leksika, həm orijinal italyan sözləri, həm də digər mənşəli (yunan, ərəb, fransız, alman, ispan və s.) sözlər nəzərdən keçirilir.

XV-XVI əsrlərdə baş vermiş İntibah dövründə elmdə, incəsənətdə, fəlsəfədə, geologiya sahəsində və digər sahələrdə italyan dilindən alınan sözlər, xüsusilə humanitar və təbiət elmlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq geniş yayılmağa başlamışdı. Bu dövrdə italyan dili mədəniyyətin və elm dünyasının əsas kommunikasiya vasitələrindən birinə çevrilmişdi, belə ki, bir çox italyan müəllifləri və alimləri öz əsərlərində elmi terminologiyanın, fəlsəfi ideyaların və sənət anlayışlarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Nəticə etibarilə, italyan dili bir çox Avropa dillərinə təsir edərək, bu sahələrdə yeni anlayışların və nəzəriyyələrin qəbul edilməsində mühüm rol oynamışdır.

İtalyan mənşəli alınmaların əsas məzmununa ingilis dilinə birbaşa italyan dilindən daxil olmuş və müasir ingilis dilində qorunub saxlanılmış təqribən 598 söz və söz birləşməsindən ibarət leksik səviyyə elementləri daxil edilmişdir. İtalyan mənşəli alınmaların böyük bir qrupu və həmçinin italyan mənşəli əsaslardan yaranmış xüsusi ingilis dilindəki sözlər əsas leksik toplusuna daxil edilməmişdir. Alınmanın birbaşa qəbul edən dilə keçməsi əsas meyar kimi qəbul edildiyi üçün, ingilis dilindəki italyanizmlər yalnız orijinal italyan sözlərini deyil, həm də italyan dili vasitəsilə daxil olmuş digər mənşəli leksikanı da əhatə edir.

İngilis dilinə italyan dilindən bir çox söz daxil olub. Bu sözlər, həm latın danışığ dilindən, həm də italyan dilindən alınmışdır. Lakin italyan dilinə daxil olan bu sözlər, zamanla italyan dilinin fonetik, qrammatik və leksik qaydalarına uyğunlaşmış və artıq italyan dilinə aid hesab edilir. Bu baxımdan, italyan dili, əcnəbi, qeyri-millî sözlərin alındığı vasitəçi dilə çevrilir. Məsələn, hal-hazırda ingilis dilində istifadə olunan klassik Latın dilindən alınan bəzi sözləri nümunə olaraq təqdim edirik:

- ing. *studio* ("studia, emalatxana") <- it. *studio* <- lat. *studium*;
- ing. *scenario* ("səhnə, ssenari") <- it. *scenario* <- lat. *scenarium*;
- ing. *oratorio* ("oratoriya") <- it. *oratorio* <- lat. *oratorium*;
- ing. *influenza* ("inflyuensa, qrip") <- it. *influenza* <- lat. *influentia*;
- ing. *podesta* ("podesta") <- it. *podestà* <- lat. *potestas* və s.

Bu sözlər italyan dilinə keçərkən latın dilinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərinə tabe olub, zamanla italyan dilinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

İngilis dilinə daxil olan italyan mənşəli sözlər birbaşa italyan dilindən gəlməyib, klassik yunan dilində olduğu kimi, fransız dilindən italyan dilinə keçmiş, oradan isə ingilis dilinə daxil olmuşdur. Bu proses, müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin bir-birini təsirləndirməsi nəticəsində baş vermişdir. Məsələn, "*cuisine*" (mətbəx) və "*ballet*" (balet) sözləri fransız dilindən ingilis dilinə keçmiş italyan mənşəli sözlərdir. Həmçinin, italyan dilindən birbaşa alınan "piano" (piano) və "opera" (opera) kimi sözlər də ingilis dilinin zənginləşməsinə töhfə vermişdir.

- ing. *monsignor* <- ita. *monsignore* <- fr. *monseigneur*;
- ing. *clarino* <- ita. *clarino* <- fr. *clarine*;
- ing. *rondo* <- ita. *rondo* <- fr. *rondeau*;

Latın, fransız dilləri ilə yanaşı, italyanizmlər həm də yunan dilindən də ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, "philosophy" (fəlsəfə) və "acropolis" (akropol) kimi yunan mənşəli sözlər, həmçinin "maestro" (maestro) kimi italyan mənşəli ifadələr ingilis dilində geniş istifadə olunur. Bu nümunələr göstərir ki, ingilis dili müxtəlif dillərdən aldığı italyanizmlərlə zənginləşmiş və həm mədəni, həm də dil baxımından beynəlxalq əlaqələrin təsirini əks etdirir.

İtalyan dilindən birbaşa alınmış, müxtəlif mənşəli sözlər, qədim italyan sözləri ilə yanaşı, ingilis dilində italyanizmlərə daxil edilir. Məsələn, yunan mənşəli sözlər:

ing. abbate "abbat" <- it. abbate <- lat. abās, abbātis <- yun. aba;

ing. gesso "gips" <- it. gesso <- lat. gypsum <- yun. gýpsos;

ing. grotto "qrot, mağara" <- it. grotta <- lat. crypta <- yun. kruptē;

ing. scope "məqsəd" <- it. scopo <- lat. scopus <- yun. skopos.

İtalyan dilindən alınan sözlər toplusuna yalnız italyan dilinin mənbə olduğu lüğəvi vəhidlər daxil edilmişdir; yəni sözün italyan dilindən ingilis dilinə birbaşa keçidi əsas götürülmüşdür. Lakin italyan kökləri əsasında yalnız ingilis dili daxilində formalaşan yeni sözlər alınma hesab edilmədiyi üçün, onların italyanizmlər siyahısına daxil edilməsi məqsədəuyğun sayılmamışdır.

İngilis dilində alınmalar yalnız danışqda deyil, eyni zamanda bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir. Bu alınmalar dilin zənginləşməsinə və müxtəlif mədəniyyətlərdən və ideyalardan daha dərin əlaqə qurulmasına imkan yaradır. Onların bədii ədəbiyyatda mövcudluğu, dilin təkamülünün dinamikliyini və digər dillərin ədəbiyyat ənənələrinə təsirini əks etdirir.

Alınmalar bədii ədəbiyyatda xüsusilə xarakterlərin dilini canlandırmaq, atmosfer yaratmaq və mətnin mövzusunı daha ifadəli etmək üçün istifadə olunur. Bu sözlər, yazıçıların oxucuya müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn təsirləri çatdırmaq və dilin çoxmillətli xarakterini vurğulamaq üçün güclü vasitələrdir. Həmçinin, alınmalar bədii əsərlərin tarixi və coğrafi kontekstini göstərərək, dilin inkişafında qarşılıqlı əlaqələrin və mübadilənin nə qədər vacib olduğunu təsdiq edir. Bu cür dil istifadəsi, eyni zamanda ədəbiyyatda universal mövzuların işlənməsi və oxucuların geniş bir mənzərəni qəbul etməsi üçün də bir yol açaır.

E.Heminqueyin "Əlvida, silah" əsəri müharibə mövzusunə həsr olunmuş dərin psixoloji və sosial xarakterli əsərlərdəndir. Müharibənin dağıdıcı təsirini və insan ruhuna vurduğu zərbələri təsvir edərkən, müəllif italyan mənşəli bir sıra sözlərdən istifadə edir. Bu, onun əsərlərində beynəlxalq əlaqələr və müxtəlif mədəniyyətlərin qarışığını əks etdirməsi ilə əlaqəlidir. Belə sözlərin istifadəsi yalnız dilin zənginliyini göstərməklə qalmır, həm də müharibə cəbhəsindəki fərqli xalqların dilini, anlayışını və münasibətini oxucuya ötürmək məqsədi güdür. E.Heminqueyin italyan sözləri ilə verdiyi nüanslar, oxucunun müharibə təcrübəsini daha da dərinləndirən hiss etməsinə kömək edir, çünki əsərlərdəki bu dil elementləri həmin dövrün mədəniyyətini və dilin təsirini birbaşa çatdırır. Bu, müharibənin yalnız bir döyüş deyil, həm də insanın daxili dünyasında dərin izlər qoyan mənəvi sarsıntı olduğunu simvolizə edir.

1) "Look," said the captain. He spread the hand again. Again the candle light made its shadows on the wall. He started with the upright thumb and named in their order the thumb and four fingers, "soto-tenente (the thumb), tenente (first finger), capitano (next finger), maggiore (next to the little fin ger), and tenente-colonello (the little finger). You go away soto-tenente! You come back soto-colonello!" They all laughed [3, II ch, p.10].

Verilmiş bu parçadakı *sotto-tenente* (məndə *soto-tenente*), *tenente*, *capitano*, *maggiore* və *tenente-colonello* sözləri italyan mənşəli hərbi terminlər olub, ingilis dilində alınma söz kimi işlənir və leksik baxımdan isim kateqoriyasına daxildir. Onlar semantik cəhətdən rütbə bildirən terminoloji leksikaya aiddir və iyerarxik münasibət əsasında təşkil olunmuş anlayışlar sistemini ifadə edir. Struktur baxımından həm sadə (*tenente*, *capitano*, *maggiore*), həm də mürəkkəb (*sotto-tenente*, *tenente-colonello*) sözlər müşahidə edilir; mürəkkəb formalar determinativ birləşmə yolu ilə yaranmışdır (*sotto* "aşağı" + *tenente*; *tenente* + *colonello*). Etimoloji baxımdan bu terminlərin əksəriyyəti latın mənşəlidir və italyan dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir; məsələn, *tenente* lat. *tenēns*, *capitano* lat. *caput*, *maggiore* lat. *maior*, *colonello* isə lat. *columna* kökü ilə bağlıdır. Semantik xüsusiyyətlərinə görə bu terminlər konkret, nominativ mənə daşıyır, çoxmənalılıq nümayiş etdirmir və məhdud sahə leksikasına – hərbi terminologiyaya aid olur. Ernest Heminqueyin italyan hərbi rütbə terminlərini işlətməsi ilk növbədə leksik-semantik məqsəd daşıyır. Bu sözlər konkret hərbi iyerarxiyanı ifadə edən terminlərdir

və mətn daxilində rütbələrin ardıcılığını – aşağıdan yuxarıya doğru pillələnməni – semantik olaraq vizuallaşdırır.

2) “*Abbastanza bene,*” *I translated. He shook his head* [3, ch.4, p. 22]. Verilmiş cümlədə italyan mənşəli leksik vahid “*abbastanza*” sözüdür. Bu söz italyan dilində zərf olub “kifayət qədər”, “yetərinə”, “olduqca” mənalarını ifadə edir. Struktur baxımından sadə leksik vahiddir və semantik cəhətdən dərəcə bildirən zərflər qrupuna daxildir. “*Bene*” isə italyan dilində “yaxşı” mənasında işlənən zərfdir; latın mənşəli (*bene*) vahid olmaqla müsbət keyfiyyət və ya vəziyyət bildirir. Hər iki söz birlikdə sabit leksik birləşmə kimi çıxış edərək “kifayət qədər yaxşı” mənasını yaradır və qiymətləndirici-semantik çalar ifadə edir. İngilis mətnində bu ifadənin orijinal italyan formasında saxlanılması alınma söz kimi işlənməni göstərir; leksik baxımdan xarici dil vahidi statusunu qoruyur və tərcümə yolu ilə semantik ekvivalenti təqdim olunur. Bu halda söz birləşməsi konkret situativ qiymətləndirmə bildirən, emosional-ekspresiv çalar daşımayan neytral leksik vahid kimi çıxış edir.

3) “*A rivederci, Tenente.*” “*A rivederla.*” *I saluted and went out* [3, ch.5, p. 25].

Əsərdən götürülmüş bu cümlədə işlədilən “*A rivederci*”, “*A rivederla*” və “*Tenente*” vahidləri italyan mənşəli leksik elementlər olub, ingilis mətnində alınma söz və ifadə kimi orijinal formalarını saxlayır. Leksik baxımdan “*Tenente*” (yuxarıda izah vermişdik) nominativ xarakter daşıyır və iyerarxik sistem daxilində müəyyən mövqeni ifadə edir. “*A rivederci*” və “*A rivederla*” isə sabit etiketik ifadələrdir, struktur etibarilə feil əsaslı söz birləşmələridir və “*rivedere*” (“yenidən görmək”) feilindən yaranmışdır. Bu ifadələr semantik baxımdan vida məzmunu daşıyır və “yenidən görüşənədək” mənasını bildirir; onların fərqi müraciət formasındadır: “*rivederci*” qeyri-rəsmi və ya ümumi müraciəti, “*rivederla*” isə rəsmi, hörmət bildirən müraciəti ifadə edir. Beləliklə, fraqmentdəki italyanizmlər həm terminoloji (hərbi rütbə), həm də etik-kommunikativ leksika qrupuna aid olub, konkret situativ məna və sosial münasibət çaları yaradır.

4) *There was nothing to write about. I sent a couple of army Zona di Guerra post-cards, crossing out everything except, I am well. That should handle them* [3, ch.7, p. 38].

Verilmiş bu cümlədəki italyanizm olan leksik vahid “*Zona di Guerra*” ifadəsidir. Bu birləşmə italyan dilində olub hərfi mənada “müharibə zonası” deməkdir (*zona* – “zona, sahə”; *di* – mənsubiyyət bildirən önlük; *guerra* – “müharibə”). Leksik baxımdan terminoloji xarakter daşıyan isim birləşməsidir və hərbi-siyasi leksikaya aiddir. Struktur etibarilə determinativ tipli söz birləşməsidir; əsas komponent *zona* isimidir, *di Guerra* isə onu təyin edən atributiv hissədir.

Semantik baxımdan bu ifadə konkret coğrafi və hüquqi status bildirən anlayışı ifadə edir, yəni hərbi əməliyyatların getdiyi ərazi mənasını daşıyır. Mətn daxilində “*army Zona di Guerra post-cards*” kontekstində işlədilməsi həmin ərazidən göndərilən rəsmi hərbi poçt açıqcalarını bildirir. Burada ifadə nominativ və konkret məna daşıyır, metaforik çalar daşıyır. İngilis cümləsində italyan formasının saxlanılması onun alınma termin kimi istifadə olunduğunu göstərir və hərbi-reallıqla bağlı spesifik anlayışı ifadə edir. Beləliklə, “*Zona di Guerra*” leksik-semantik baxımdan hərbi termin olub konkret məkan və situasiya bildirən italyanizmdir.

5) “*Tenente? Who’s a Tenente? A basso gli ufficiali! Down with the officers!*” [3, ch.30, p. 213].

Əsərdən götürdüyümüz bu cümlədə “*basso gli ufficiali*” – italyan mənşəli fraza, sözbəsöz “rədd olsun zabıtlər” mənasını verir. Verilmiş ifadə – “*A basso gli ufficiali!*” iki əsas komponentdən ibarətdir. Birinci komponent: “*A basso*” ifadəsi əmri bildirir, hərbi və sosial hierarxiyaya qarşı üsyan çağırışını əks etdirir. Bu fraza hər hansı bir obyektə yönəlmiş üsyan və devrilmə istəyi mənasını daşıyır. Semantik olaraq, bu hissə danışanın mövcud səlahiyyətə qarşı etirazını və onu devirmək arzusu ifadəsini göstərir.

İkinci komponent: “*gli ufficiali*” isə əmrin obyektini, yəni hərbi rütbəli şəxsləri göstərir. Burada çoxluq forması olan “*ufficiali*” və müəyyən artıqlıq “*gli*” istifadə edilib ki, əmrin kimlərə yönəldiyi açıq şəkildə bəlli olsun. Semantik baxımdan, bu, çağırışın konkret hədəfini göstərir və üsyan kontekstini möhkəmləndirir.

Ümumilikdə, ifadənin leksik və semantik strukturu açıq-aydın üsyan və etiraz çağırışından ibarətdir; “A basso” əmri, “gli ufficiali” isə əmrin obyektini təşkil edir. Beləliklə, ifadə həm funksional, həm də mənaca üsyankar ton daşıyır və hərbi hierarxiyaya qarşı çıxışı vurğulayır. İngilis mətnində italyan formasının saxlanması dialoqda realizm və situativ mədəni kontekst yaradır.

6) *“Viva la Pace!” a soldier shouted out.*

“We’re going home!”

“It would be fine if we all went home,” Piani said.

“Wouldn’t you like to go home?”

“Yes.”

“We’ll never go. I don’t think it’s over.”

“Andiamo a casa!” a soldier shouted [3, ch.30, p. 214]. Verilmiş bu dialoqda olan əsas italyanizm “Viva la Pace!” ifadəsidir. Burada “Viva” sözü çağırış və tərif mənası daşıyır, coşqunu və sevinci ifadə edir, semantik olaraq bir növ alqış və dəstək funksiyasını yerinə yetirir. “La Pace” isə “sülh” mənasını verir və burada əminlik, arzu və ümid yükü daşıyır. Bu ifadənin bütövlükdə semantik yükü coşqun bir arzu, sülhə sevinc və ümid olaraq xarakterizə olunur.

İkinci italyanizm “Andiamo” sözü feil formasındadır və “gedək” mənasını verir. Leksik baxımdan bu söz hərəkəti bildirir, semantik baxımdan isə əmr və çağırış funksiyasını daşıyır; danışan birgə hərəkətə dəvət edir. İkinci komponent “a casa” ifadəsidir, burada “evə” mənası var. Semantik rol olaraq bu ifadə hərəkətin istiqamətini və məqsədini göstərir. Yəni, “Andiamo a casa!” (“Evlərinizə dağılın!”) ifadəsi birgə hərəkətə çağırış və məqsəd yönümlü arzu mənasını daşıyır.

Ümumilikdə, parçadakı italyanizmlər yalnız emosional çağırış və mədəni fon yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir və cümlələrin mənasına birbaşa tərcümə edilmədən, kontekstual, funksional olaraq çoxşaxəli semantik yük yaratmış olur.

7) *“What are you doing here in borghese?” the barman asked after he had mixed a second martini* [3, ch 34, p. 235].

Verilmiş cümlədə italyanizm “borghese” sözüdür. Leksik baxımdan bu isim olub italyan dilində “mülki paltar, adi geyim” mənasını ifadə edir və konkret geyim növünü bildirir. Struktur baxımından sadə leksik vahiddir. Semantik cəhətdən “borghese” fərdi sosial-status və geyim kontekstini əks etdirir: hərbi və ya rəsmi geyimdə olmayan şəxsin adi paltarda olması, barmenin sorğusuna səbəb olur. İngilis mətnində italyan formasının saxlanması onu alınma söz kimi çıxış etdirir və məkan-sosial vəziyyətin spesifikliyini vurğulayır. Beləliklə, “borghese” fraqmentdə nominativ və konkret mənə daşıyan, italyan mənşəli sosial-hərbi terminoloji italyanizmdir. E. Heminqueyin “borghese” italyanizmini işlətməkdə məqsədi həm konkret vizual detal vermək, həm də sosial və situativ çalar yaratmaqdır. Barmenin nitqi ilə verilmiş “What are you doing here in borghese?” ifadəsi oxucuya göstərir ki, qəhrəman hərbi və ya rəsmi geyimdə deyil, adi paltardadır, yəni görünüşü və mövqeyi qeyri-rəsmi, mülki statusa malikdir, həm də yazıçı bu ifadədən sosial-mədəni konteksti oxucuya dəqiq göstərmək üçün istifadə etmişdir.

8) *The moon was out again and the guardia di Finanza could have seen our boat black on the water if they had been watching* [3, ch.37, p. 264].

Əsərdən götürülmüş bu cümlədə italyanizm “guardia di Finanza” söz birləşməsidir. Leksik baxımdan bu, mürəkkəb isim birləşməsidir: *guardia* (“keşikçi/dəstə”), *di* (önlük), *Finanza* (“maliyyə”) – birlikdə İtaliyada gömrüqxana və maliyyə keşikçi dəstəsi mənasını verir. Semantik baxımdan bu ifadə konkret hüquqi-hərbi qurumu göstərir və məkan-situasiya kontekstində təhlükə mənbəyi kimi çıxış edir. İngilis mətnində italyan formasının saxlanması onu alınma termin kimi təqdim edir və oxucuya İtaliya mədəni-hüquqi mühitini vurğulayır. Beləliklə, “guardia di Finanza” cümlədə nominativ və konkret obyekt bildirən italyan mənşəli terminoloji italyanizmdir.

Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır və onun inkişafı digər dillərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində zənginləşir. İngilis dilində italyan mənşəli alınmalar söz ehtiyatını artıraraq elmi, bədii və texniki ifadələrdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sözlər həm fonoloji, morfoloji, həm də leksik səviyyədə dilin normalarına uyğunlaşaraq qəbul edilir. Bədii ədəbiyyatda isə onlar mədəni və tarixi konteksti çatdırmaq, mətnə ifadəlilik qatmaq üçün istifadə olunur. Beləliklə, italyan alınmaları ingilis dilinin inkişafında və mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsində mühüm vasitədir.

İşin elmi yeniliyi: E.Heminqueyin “Əlvida, silah” (“A Farewell to arms” əsərində italyan mənşəli sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu əsərdə alınmaların ifadə etdiyi leksik mənalara müəyyən dərəcədə izah etməyə çalışmışıq.

İşin elmi nəticəsi: Belə hesab edirik ki, alınmalar istər bədii ədəbiyyatda, istər şifahi nitqimizdə daim işlənsə də yeni-yeni elmi araşdırmalara ehtiyac duyulan leksik vahidlərdir.

İşin təbii əhəmiyyəti: Belə düşünürük ki, bədii ədəbiyyatda alınmaların ifadə etdikləri leksik mənalara mövzusunda tədqiqat aparan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: Учеб. Для ин-тов и фак. иностр.яз. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., – 1986, – 295 с.
2. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка (30-90-е годы XIX века) / Ю.С.Сорокин. – Москва, Ленинград: Наука, – 1965. – 566 с.
3. Hemingway E. A Farewell to Arms / E.Hemingway. – New York: Charles Scribner's Sons, – 1929. – 355 p.

A.A.Guliyeva

Italian Borrowings (Based on E. Hemingway's works)

Summary

Language is deeply connected with culture, and its development is driven by intercultural interactions. Through these interactions, languages enrich one another by borrowing words and expressions. Borrowed vocabulary reflects not only the meaning of words but also their stylistic and contextual characteristics. Such borrowings expand a language's vocabulary and strengthen cross-cultural ties. The integration of these words into the recipient language demonstrates their acceptance. Linguists analyze borrowed terms at the phonological, morphological, and lexical levels to study the effects of language contact. A key criterion for borrowings is their stabilization within specific communicative contexts in the target language.

Keywords: loanwords, lexical units, foreign words, lexical meaning, italianisms

A.A.Кулиева

Итальянские заимствования (на основе произведений Э.Хемингуэя)

Резюме

Язык тесно связан с культурой, и его развитие получает силу от культурного взаимодействия. В результате этого взаимодействия языки обогащаются, заимствуя слова и выражения друг у друга. Лексические заимствования охватывают не только значение слова, но и его стилистические и контекстуальные особенности. Такие слова увеличивают словарный запас языка и укрепляют межкультурные связи. Закрепление заимствованных слов в лексической системе языка свидетельствует об их принятии. Лингвисты классифицируют эти слова на фонологическом, морфологическом и лексическом уровнях, исследуя взаимное влияние языков. Основным критерием заимствований считается их закрепление в определенной коммуникативной сфере принимающего языка.

Ключевые слова: заимствованные слова, лексические единицы, иностранные слова, лексическое значение, итальянизмы

Rayçı: dos. S.E.Tağıyeva
Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2026

A.A.RƏCƏBOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: aytan.rajabova@gmail.com

[:https://orcid.org/0009-0004-4458-2329](https://orcid.org/0009-0004-4458-2329)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.148

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞGÜZAR YAZIŞMALARDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə. Məqalədə müasir ingilis dilində işgüzar yazışmalarda “nəzakət” konseptinin ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Bu zaman lüğət ehtiyatından düzgün istifadə meyarları ön plana çəkilir. Eyni zamanda uyğun söz seçiminə riayət etmək, leksik vahidlərin düzgün istifadəsini müəyyənləşdirmək əsas məsələ olaraq qeyd edilir. Bundan əlavə, bacardığıca fikirləri qısa ifadə etmək tövsiyə olunur. Yazı bacarıqlarının vacibliyi, mükəmməl olması fikri irəli sürülür. Məqalədə eyni zamanda koheziya və koherentliyin qorunması məsələləri ön plana çəkilir. Bununla bağlı bir çox tədqiqatçıların fikirləri araşdırılır.

Açar sözlər: nəzakətlik, konsept, yazışma, nitq aktı, dil

Giriş. İşgüzar yazışmalar zamanı fikrin, ideyanın ifadəsi səlis, aydın, anlaşıqlı, lakonik, inandırıcı və faktlar əsasında olmalıdır. Komplimentləri də bu prinsiplərə daxil etmək lazımdır. Bəzi tədqiqatlarda göstərilir ki, nəzakətlik davranışların qiymətləndirilməsi prosesidir, əslində özü deyildir. Nəzakətlik yaxşı davranış və etikətlərin təcrübi tətbiqi olmaqla, başqalarını günahlandırmamaq, onlara səmimi münasibət bəsləməkdir [4].

Dilçiliyə dair ədəbiyyatlarda dörd əsas nəzakət strategiyalarının adları qeyd edilir. Onlar aşağıdakılardır:

- Bald-on-record (məsələn, vasitəli nitq aktı)
- positive politeness (əməkdaşlıq)
- negative politeness (müdafiə)
- off-record (vasitəsiz nitq aktı) [6].

Qeyd edək ki, bu gün yüksək texnologiyaların sürətli inkişafı təhsilalanların müəyyən məsafədən ünsiyyət qurmalarının əlçatanlığını təmin etmişdir. Belə ki, müxtəlif mədəniyyət və xalqların nümayəndələri digər coğrafiyalarda yaşayan iştirakçılarla zaman və məkan daxilində interaksiya yaradırlar. Bu mənada lingvistik təcrübənin və ünsiyyətin vacib rol oynadığı göz qabağındadır. Bu zaman bəzi faktlar diqqət mərkəzində saxlanılır. Birinci, iştirakçılar eyni fiziki məkanı paylaşmadıqlarından bütün anlaşılan münasibətlər lingvistik dəyişikliklərlə səciyyələnir. İkinci, iş yerindəki söhbətlər sosial bərabərliyin qurulmasında və dəstəklənməsində əsas alətlərdir. Eyni zamanda komanda üzvləri arasındakı uyğun dil seçimləri onların qəbul edilmə imkanları istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla əsas rol oynayır. Üçüncü, əgər komanda üzvləri ilə üz-üzə görüş təşkil etmək imkanları yaranmırsa bu zaman uzaq məsafədən ünsiyyət komandaların yaranmasında, formalaşmasında, paylaşılan bilik və təcrübənin qəbul edilməsində əsas vasitə hesab olunur. Bütün bunlar mətn, dil və mübadilə vasitəsilə gerçəkləşir.

Bundan başqa, virtual komandaların təbii şəkildə meydana çıxan dataları kompüteriyönümlü diskursda dilə dair təcrübənin əldə edilməsinə işıq sala bilər.

Beləliklə, diskurs təhlili dilə və mətn əsaslı ünsiyyət texnologiyalarına dilin istifadəsində yanaşmanı nəzərdə tutur. Eyni zamanda dilə fokuslanmış, danışq və yazılı tədqiqatlarda qay-

dalara adaptə edilmiş şəkildə istifadə edilir. Ənənəvi olaraq, dil quruluşuna, interaktiv idarəetmə bacarıqlarına, onlayn diskursun sosial cəhətdən əldə edilməkdə olan təcrübəsinə yönəldilir.

Nəzakət strategiyalarının ifadə vasitələri arasında prosodiya əsas yerlərdən birini tutur. Söhbət əsnasında prosodiyanın bir neçə funksiyası həyata keçirilir:

- Mövzu dəyişməsi,
- danışanların dəyişməsi və ya paralingvistik məlumat.

Melodiya və intonasiyanın hər iki parametrlərində səs ucalığı nəzakət və ya qeyri-nəzakət-liliyin qiymətləndirilməsində mühüm rola malik olub onun xüsusi əlamətləri hesab edilir. Bu zaman orfoqrafiya əvəzinə prosodiyadan istifadə edirlər. İştirakçıların məqsədli şəkildə hərf səhvlərinə yol verdiklərinin şahidi oluruq. Xüsusilə, bir çox sait səslərdə buna rast gəlmək olur.

Məsələn,

- Liz: *It is so good you came.*
- Sarah: *Oh, thank you.*
- Liz: *You sent me messages*
- Sarah: *noooooooooo!*

Buradakı axırıncı misrada çoxlu sait səslərin düzülüşünü görmək mümkündür. Məsələn: *nooooo*. Bu strategiya hipotezalılıq olub güclü səs effektivinə malikdir, danışanların əvvəlki təcrübələrinə əsaslanır. Digər strategiya sözlərin böyük hərflərlə yazılması ilə bağlıdır ki, bu da yaradıcı linqvistik strategiya hesab olunur. Burada əsas məqsəd hər hansı sözün xüsusi linqvistik empatikliyə malik olmasıdır.

- *I knew*
- *You're the LAST*
- *OK*

Nəzakət nəzəriyyəsi emotikonların interaktiv funksiyalarıdır. Burada *dear, honey, dude* kimi ifadələr işlədilir.

- *It is a bore. He said out loud*
- *What is, my dear?*

Göründüyü kimi, *dear* sözü xitab olaraq, sual cümləsində postpozitiv mövqedə işlənmiş və interaksiyanın yumşaldılmasına niyyət motivini özündə ehtiva etmişdir. İnteraksiyanın aparıcı qüvvəsi isə idarəçilik prinsiplərinə riayət edilməsidir. *C. Liçə görə, düzgün olmayan zamanda danışmaq və ya əksinə susmaq nəzakətsizlik göstəriciləridir* [2, s. 5].

Al: Can you please let me know, if that is confirmed or cancelled.

Burada qənaət əvəzinə aydınlığa daha çox üstünlük verilir. Bu iştirakçılar tərəfindən qənaət əvəzinə müxtəlif diskurs strategiyaları ilə əvəz edilir. Məsələn, *how r u doing* ifadəsi. Burada iştirakçılar mənanı çatdırmaq üçün qısaldılmış sözlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, aralarındakı anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaqla komanda içərisində üzvlər kommunikativ normaları bölüşürlər. Digər strateji hadisə *backchannels* siqnallarıdır. Məsələn, *ah, oh, hm, mm* və s. Bu siqnallar digər strategiyalara da bənzəyir.

Məsələn,

- *You thought me.*
- *hmmm*
- *you gave me new path*
- *oh!*

Bu cür strategiyalarda işlədilən nida işarəsi əsas, vacib məzmun dan xəbər verir. Nəzakətliklik implisit və eksplisit qismində ikili xüsusiyyət nümayiş etdirə bilər. İmplicit nəzakətliklikdə istənilən dil markerləri olmayan söyləmə öz funksiyalarını tam yerinə yetirə bilər. Lakin burada danışanın məqsədlərinə cavabın verilməsi əsas şərt hesab edilir. Eksplisit nəzakətliklik isə verbal və qeyri-verbal davranış olaraq, normal hesab edilir. Müasir ingilis dilində yazışmalar zamanı söyləmənin modal komponentlərlə bağlı aşağıdakı növləri qeyd edilir:

1. Can (could) you+ VP?

*Can you pass me a glass of juice? (xahiş)**Could you do me a help? (eksplisit xahiş)**Can't (couldn't you) +VP?*

Sual-inkar cümlələrinə nəzakətliliyin dərəcə meyarları semantik və pragmatik cəhətdən kontekstin malik olduğu geniş əhatə dairəsindən, onun malik olduğu məna dərinliyindən asılıdır.

2. Will (would) you+ VP?

Would you help me with this writing? (sual, xahiş, arzu)

C. Liçin araşdırmalarından çıxan nəticələrə görə *Can you+ VP* modeli “Will you + VP?” modelindən daha nəzakətli formadır. Bu da onunla əsaslandırılır ki, *can you+ VP* modelində imkan və ya imkansızlıq ucbatından xahişin yerinə yetirilməməsi təbii görünür. Lakin digər modeldə buna istək nəzərə çarpır [2, s. 12].

3. Won't you+ VP? modeli xahişin inkar-sual modelidir.

Məsələn, won't you hear to what I have to tell?

Bu halda yardımsevərlikdən daha çox adresat suala nəzakətlə qulaq asmağa, müsbət reaksiyanın ötürülməsinə üstünlük verir. Məhz bu baxımdan özündə “will you +VP “ formasından daha az nəzakət ehtiva edir. Bununla yanaşı, “won't you+VP” modeli nitq aktında daha nəzakətli hesab edilir. Eyni zamanda adresatı hər hansı məsələni həyata keçirməyə məcbur edir.

Won't you come to my willage?

4. Can (could) I + VP?

*Can I put my bag here? (xahiş, icazə)**Can I help them? (təklif)**“May (might) I + VP ?**May I do it? (icazə haqqında sual)**May I have the bill? (xahiş)*

Dilçilik ədəbiyyatlarında *May I* modelinin *can I*.... modelindən daha təsiredici effektə malik olduğu haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, *may I*... daha çox adresata hörmət ifadə edir. Bu müstəvidə *can* və *may* arasındakı fərqlərə də aydınlıq gətirmək lazımdır. Nitq aktında *may* modal feilinin istifadəsinə kommunikanlar arasında rəsmi şəraitdə ünsiyyətin uzaq social-psixoloji distansiyasında rast gəlinir. *Can* isə fərqlidir. Bu kommunikanlar arasında adi şəraitdə ünsiyyətin uzaq sosial –psixoloji distansiyasında qeyd olunur. Deyilənlərdən əlavə, subyekt-obyekt məsələləri baxımından aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

*Xahiş: Can I interrupt you for + N?**Sual-icazə: Would you mind doing X?**Dəvət: may I (tell) you +Adv. P-to wedding?**Ədəbi nümunələrdə də buna dair misallar az deyildir.**Rahatlıq: don't let it +VP? – interrupt you, suffer etc.**Təklif: Would you like+ NP-coffee, tea etc.*

Should, ought to dostcasına tövsiyələrin verilməsi üçün işlədilir. *Məsələn, you should see the dentist.*

Qeyd etməliyik ki, ingilis dilində modallıq sahəsinin özəyini təşkil edərək, ünsiyyət prosesində az rola malik olmayan xeyli miqdarda müxtəlif dil vahidləri vardır ki, söyləmin düzxətli istifadəsindən uzaqlaşmaq, onun kateqoriiallığını yumşaltmaq üçün modal frazalar adlanan modifikatorların mövcudluğundan xəbər verir [3]. Modifikatorlar söz və frazaların geniş spektrini əhatə edərək, modallığın kateqoriallaşmasını yumşaltmaq və fikrin subyektivliyini göstərmək məqsədilə işlədilir. Söyləmin kateqoriallaşmasının yumşaldılmasında ayrılıqda deklarativlər mühüm rol oynayır və bunların arasında modal frazalar əsas cümlə funksiyasını yerinə yetirirlər. Onlar özləri ilə eksplisit və eyni zamanda ifadənin sintaktik cəhətdən mürəkkəb olmayan üsulunu, danışanın söyləmə münasibətini təqdim edirlər. Leksik-sintaktik modifikatorlara təfəkkür bildirən feillərlə modal frazalar aid edilir. Məsələn, *think, believe,*

guess, etc. Bu cür ifadələr nəzakətli sual, xahiş, tövsiyələr üçün xarakterik hesab edilir. Ara sözlər də bu baxımdan maraq doğurur.

Bundan başqa, modal modifikatorlara impozisiyanın semantik minimizatorları da aid edilir ki, onlar da danışanın xeyrinə hərəkətin “qiyməti”ni azaltmağa xidmət edirlər. Məsələn, *a bit, a little, some etc.*

Do me a small favour, coffee.

Analoji vəzifəni deintensifikatorlar yerinə yetirirlər. Məsələn, *rather, pretty, just etc.*

The shoes are beautiful, but a little bit expensive.

Nominative + Infinitive tipli konstruksiyalar söyləmin kateqoriallaşması prosesini yumşaldır.

I say, I seem to have shown into the middle of party.

Please sözü də praqmatik- kommunikativ kontekst baxımından məhdudiyyətlərə malik deyil. Bu söz istənilən danışan şəxsin sosial statusundan asılı olmayaraq, nəzakətli münasibətlərin mütəmadi istifadə edilən vasitəsidir. Nəzakətli ünsiyyət sferasında modal feillərlə sual söyləmlərinə *will/would, can/ could* kimi feilləri misal göstərmək olar. Bu fəaliyyətin başa çatması üçün adresatın arzusu haqqında sual kimi interpretasiya oluna bilər. Bunlar elə nitq konstruksiyalarıdır ki, kvazisuallar olaraq meydana çıxırlar. Bu da ingilis dilində *whimperatives* termininə yaxınlaşır.

Would't you tell it?

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *may, might* feilləri kvazisuallarda nə təsdiq, nə də inkarda işlədilə bilər. Dil materiallarında *ikili* sual formalarına, yəni *sualda sual* hallarına da rast gəlinir.

Can you tell them an idea what you might be interested in buying from us?

Burada *might* nəzakət markeri ilə qarşılaşırıq. Sual cümlələrində *what/how about questions*..... nəzakət markerləri kimi çıxış edirlər.

Sual söyləmlərində bu cür formalar nəzakətli ünsiyyət üçün əlverişli hesab edilir. *What about your mother, Jane?*

Digər forma *long distance questions* adlanan formuladır. Bu sualların kontekstə uyğun situasiyalarda ifadəsidir. Belə sualların bir neçə növləri qeyd olunur. Onlar aşağıdakılardır:

1. Danışan situasiyanı izah edir. Sualın səbəbini axtarır. Sual-xahiş formatı yaranır.

I have heard you talk, a hundred times, of its being a law. How can I help laws? You have comforted the others with such things, father. Comfort yourself!”[7].

2. Danışan eksplisit və performativ olaraq, arzusunu çatdırır. Bununla da sual- xahiş forması meydana çıxır. Məsələn,

You are incomprehensible this morning,” said Loisa. “Pray take no further trouble to explain yourself. I am not curious to know your meaning. What does it matter?.

3. Danışan özü informasiya ötürür. Daha sonra isə təsdiq cavabını gözləyir. Bu ayırıcı suallara bənzəyir. Məsələn,

A. – *And now you have only two pounds left, is it wrong?*

B. – *Yes, was twelve.*

Ayırıcı sualların struktur və kommunikativ xüsusiyyətləri sübut edir ki, onlar *invariant kontakt mənalara* malikdirlər. Belə konstruksiyalar xüsusi əhəmiyyətə malik olmayan məlumatları stereotiplər üzrə cavab reaksiyasına təhrik edən funksiyaları yerinə yetirməklə həyata keçirirlər. Onlar söhbətlərin aparılması, dialoqlar, replikalar fonunda stereotip rolunda olan reaksiyalarda iştirak edirlər.

We have got to say something to each other, haven't we?

Ayırıcı suallar adətən, ingilis danışığı nitqində söyləmin kateqoriallaşmasını həyata keçirmək və ya yumşaltmaq üçün işlədilir.

She is your sister, isn't she?

Mock politeness səhv etmədən sarkazma meyllilik nümayiş etdirir, *mock impoliteness* isə maraqlı konsept irəli sürür. Niyyyətli şəkildə resepti günahtandırır, amma təcrübədən çı-

xış edərək, produser və resepiant arasındakı əlaqələri möhkəmləndirir. Bu mənada C. Tomas aşağıdakı fəaliyyət növlərini qeyd edir:

1. İştirakçılar
2. İcazəli yardım
3. Qrays maksimlərinin dərəcələri
4. Şəxsiyyətlərarası maksimlərin səviyyələri ya təxirə salınır, ya da birləşdirilir.
5. Növbələşmə və mövzuya nəzarət
6. Praqmatik parametrlərin manipulyasiyası [4, s. 189-190].

Hadisənin məqsədindən daha çox fərdlərin məqsədləri olur. C. Tomas qeyd edir ki, bəzi interaksional iştirakçıların deyə biləcəyi sosial və leqal məcburiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu indiyədək işlənmiş datalar arasında birincilərə aiddir [4, s.189-190].

Növbələşmə və mövzuya nəzarət adlanan hissədə fərd “turn-taking” normalarından interaksiyaya nəzarət üçün istifadə edir. Burada məqsəd nəzakətsizliyə qarşı məqsədinə uğurla çatmaq vacib və böyük sahə əldə etməkdir. Situasiyada onların sosial və diskursiv rollar tərəfindən interaksiyaçıları üzərində qərarlaşan sosial-leqal məcburiyyətləri əsas olaraq, *turn-taking and topic control* hissəsinə təsir edir. Digər konseptlər kimi, necə və nə dərəcədə geniş olması baxımından iştirakçılar nitq hadisəsinin praqmatik parametrlərini manipulyasiya edə bilirlər (sosial məsafə, güclər, hüquqlar və s.). Bütün bunlar iştirakçıların malik olduğu sosio-diskursiv rollardan asılıdır. Kontekstə gəlincə, burada interaksiyaçıların rolları, gücləri, hüquqları və s. mühüm əhəmiyyətə malikdir. Diskursda rollar, sosial və diskursiv fərqliliklər nümayiş olunur. Bu mənada fərdin sosial rolu xüsusilə vacibdir. Sosial rol linqvistik mübadilə zamanı iştirakçılar və digər tərəflər arasında sosial münasibətlərin əldə edilməsinə yönəldilir. Data əsaslı təhlillər sübut edir ki, nəzakətsizliyin *mid-discourse* strategiyalarında resepiant iki yol arasında qalır. O ya cavab verməli, ya da susmalıdır. *Offensive counter strategies* müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, nəzakətsiz günahlandırma nəzakətsiz müdafiə ilə qarşılaşdırıla bilər. Bu zaman hücum-müdafiə cütlüyü yaranır. *Plead etiraz, əsaslandırma* mənasını özündə ehtiva etməklə nəzəri müdafiə variantıdır. Belə ki, nə zaman interaksiyaçıları etiraza başlayırlar, bu vaxt onlar öz nikbin simalarından uzaqlaşırırlar. *Pleading* nəzakət strategiyaları ilə xarakterizə olunur.

Opt Out boyun qaçıрмаq, uzaqlaşmaq mənasında işlədilməklə məsələnin bu hissəsində iştirakçı əks hücum strategiyasından boyun qaçıır. Təhlillər göstərir ki, interaksiyaçı digərlərinin söhbətdən boyun qaçırdıqlarını sübut etmək üçün onları səs yazısı vasitəsilə yaddaşa köçürür.

S. Vuçiniç 5 növ münaqişəli nəticədən bəhs edir:

- *Submission to Opponent*
- *Dominant Third Party Intervention*
- *Compromise*
- *Stand Off*
- *Withdrawal*[5].

Birincidə iştirakçı məcbur olur və qarşı tərəfin mövqeyini qəbul edir. Bu xüsusilə hərəkət sahəsində bir çox data – əsaslı araşdırmalarda nəzərdən keçirilir. İkincidə iştirakçılar arasında gedən konfliktlər üçüncü şəxs tərəfindən dayandırılır. Bu da o zaman mümkün olur ki, həmin üçüncü şəxsin digərləri üzərində müəyyən gücü, dominantlığı vardır. Üçüncüdə iştirakçılar daha çox ümumi məxrəcə gəlməyə üstünlük verirlər. *Stand Off* hissəsində ziddiyyətlər başqalarının müdaxilələri olsa belə dayanmaq bilmir. *Withdrawal* adlanan axırıncı hissədə qarşı tərəf kommunikativ söhbətlərdən çəkinir ya da fiziki olaraq məkanı tərk edir.

Complex: Repeated utterance realisation ifadə etmə baxımından diqqət çəkir. Sözügedən strategiya xüsusilə paralellizm formalaşdırmaq üçün təkrar olaraq istifadə edilir. Bu söz, fraza, qrammatik quruluş, əlamət və ya əlamətlər silsiləsi, onların variativliyi ola bilər. Bu zaman paralellizm formalaşdırmaq üçün təkrar istifadə edilə bilən praqmatik strategiya işə düşür. C. Holms

qeyd edir ki, təkrar özü ritorik vasitə kimi təkrarlanan nitq aktının gücünü inkişaf etdirməyə xidmət edir [1, s. 355]. Paralellizmlərdə əsas vurğulanmalı məsələ nəzakətsizlik strategiyalarında şəxsiyyətlərarası təsirdir. Bu adresatın yükünü artırır və ya dinləyənə danışanın neqativ münasibətini vurğulayır. Təkrarlar təkcə sadə söhbətlərdə meydana çıxmır, eyni zamanda resepiyentin cavablarına zidd məqamlarda da yaranır. Leksik koheziya vasitələri içərisində ən çox istifadə olunanı təkrarlardır. Bundan əlavə, dilöyrənmə strategiyalarına da tədqiqatlarda geniş yer verilir. Onların vasitəli, vasitəsiz, metakognitiv, sosial, affektiv növləri dəyərləndirilməkdədir.

Beləliklə, adığedən konseptin ifadə vasitələrinin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Holmes, Janet. Modifying illocutionary Force // Journal of Pragmatics 8: – 1984, – pp. 345-365.
2. Leech, Geoffrey N. Explorations in Semantics and Pragmatics / Leech, Geoffrey N. – Amsterdam: Benjamins, – 1980. – pp. 5-6.
3. Spencer-Oatey, Helen. Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory (2nd ed.). – London: Continuum, – 2008. – pp. 6-43.
4. Thomas, Jenny. Meaning in interaction // London and New York: Longman, 1995, pp. 189-190.
5. Vuchinich, Samuel. “The sequential organization of closing in verbal family conflict”. In *Conflict Talk: Sociolinguistic investigations of arguments and conversations*. Allen D. Grimshaw (ed). – Cambridge: Cambridge University Press, – 1990.
6. <https://en.wikipedia.org>
7. <https://cci.drexel.edu>

A.A.Rajabova

The Expressive Devices of Concept “Politeness” in Business Correspondence in Modern English Summary

The article explores the expressive devices of concept “Politeness” in business correspondence in modern English. At that time the right usage rules of word stock is put forward. At the same time obeying the right word choices, determine true usage of lexical units is noted as main point. Besides, here is suggested expressing ideas as short as possible. Also mentioned about the requirements of the importance and accuracy of writing skills and noted the cohesion and coherence questions in this article. Meanwhile, is investigated the ideas of some researchers.

Keywords: *politeness, concept, correspondence, speech act, language*

A.A.Раджабова

Средства выражения концепта “вежливость” в деловой переписке современного английского языка Резюме

В статье рассматриваются средства выражения концепта “вежливость” в деловой переписке современного английского языка. При этом на первый план выдвигаются нормы правильного использования словарного запаса. Одновременно отмечается, что соблюдение правильного выбора слов и определение корректного употребления лексических единиц является одной из основных задач. Кроме того, рекомендуется по возможности выражать мысли кратко. В то же время подчеркивается важность и совершенство письменных навыков. В статье также особое внимание уделяется сохранению когезии когерентности текста. Наряду с этим анализируются мнения многих исследователей по данному вопросу.

Ключевые слова: *вежливость, концепт, переписка, речевой акт, язык*

Rəyçi: f.f.d., dos. V.V.Pənahova
Redaksiyaya daxil olub: 17.03.2026

S.Ə.RÜSTƏMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

:<https://orcid.org/0009-0005-2592-7691>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.154

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK FUNKSİYALARI

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, həmçinin onların şifahi xalq ədəbiyyatında funksional rolu araşdırılır. Frazeologizmlərin dilin lüğət tərkibində sabit vahidlər kimi çıxış edərək nominativ, emosional-ekspressiv və qiymətləndirmə funksiyalarını yerinə yetirdiyi göstərilir. Bu vahidlərin məcazilik və obrazlılıq yaratmaqla nitqin ifadə imkanlarını genişləndirdiyi, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü və mədəni yaddaşını əks etdirdiyi vurğulanır. Tədqiqatda frazeoloji birləşmələrin cümlə daxilində müxtəlif sintaktik funksiyalar daşdığı və dilin struktur səviyyəsində aktiv iştirak etdiyi qeyd olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatında isə onların obrazlılıq yaratmaq, nitqi yığcamlaşdırmaq, yadda qalmanı asanlaşdırmaq və kollektiv təfəkkürü ifadə etmək kimi üslubi xüsusiyyətləri ön plana çəkilir.

Nəticə etibarilə, frazeoloji birləşmələr dilin həm semantik, həm qrammatik, həm də üslubi zənginliyini təmin edən mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir və onların öyrənilməsinin dilçiliklə yanaşı, mədəni və ədəbi baxımdan da böyük əhəmiyyət daşıdığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: frazeologiya, şifahi xalq ədəbiyyatı, leksik-qrammatik funksiyalar, sabit birləşmələr, obrazlılıq, məcazilik, emosionallıq, bədii üslub

Frazeologiya dilçiliyin mühüm sahələrindən biri kimi dilin sabit ifadələr sistemini öyrənir və bu baxımdan onun leksik-semantik strukturunda xüsusi yer tutur.

Frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, komponentlərinin müstəqil mənə ifadə etməməsi və bütöv şəkildə məcazi mənə kəsb etməsi ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyət onları həm leksik vahidlərə yaxınlaşdırır, həm də semantik baxımdan daha mürəkkəb dil hadisəsi kimi təqdim edir.

Frazeologiyanın dilçilikdə mövqeyi ilk növbədə onun leksik sistemlə bağlılığında özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olur və nitq prosesində yenidən yaradılmaz, birbaşa işlədilir. Bu isə onları sözlərlə eyni səviyyədə – dilin lüğət tərkibinin elementi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, frazeoloji vahidlər yalnız nominativ funksiya daşımır, həm də milli-mədəni təcrübənin dil vasitəsilə ifadəsinə xidmət edir.

Digər tərəfdən, frazeologiya qrammatik sistemlə də qarşılıqlı əlaqədədir. Frazeoloji birləşmələr cümlə daxilində müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirərək mübtəda, xəbər və ya digər cümlə üzvləri kimi çıxış edə bilər. Bu isə onların dilin yalnız leksik deyil, eyni zamanda struktur səviyyəsində də aktiv iştirak etdiyini göstərir.

Semantik baxımdan frazeoloji vahidlər dilin ifadə imkanlarını genişləndirən əsas vasitələrdəndir. Onlar məcazilik, obrazlılıq və ekspressivlik yaratmaqla nitqin təsir gücünü artırır. Xüsusilə bədii üslubda və şifahi xalq yaradıcılığında frazeoloji ifadələrin geniş işlənməsi bu sahənin üslubi əhəmiyyətini daha da aydın göstərir.

Frazeologiya dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə kəsişən, dilin həm struktur, həm də məzmun planında mühüm rol oynayan kompleks bir istiqamət kimi çıxış edir. Onun öyrənilməsi yalnız dil sisteminin daxili qanunauyğunluqlarını deyil, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü və mədəni yaddaşını anlamaq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yolları aşağıdakılardır:

– sərbəst söz birləşmələrinin məcaziləşməsi nəticəsində yaranan frazeoloji vahidlər. Bu qəbilədən olan frazeoloji ifadələr öz ilkin mənalardan qismən və ya tamamilə uzaqlaşa bilirlər.

– xalq ədəbiyyatı, rəvayət, əfsanə, tarixi hadisələr əsnasında əmələ gələn frazeoloji ifadələr. Azərbaycan dilində müəyyən tarixi hadisə, dini rəvayət və ya xalq ədəbiyyatı əsasında yaranmış frazeoloji ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Leyli-Məcnun olmaq, Məcnuna dönmək, Məcnun kimi dağa-daşa düşmək (sevmək mənasında) Kərəm kimi yanmaq (hər əzaba qatlaşmaq mənasında), Nuh əyyamında qalmaq (köhnə dövrdə qalmaq mənasında) Fərhad kimi külüng çalmaq (əzab-əziyyətə qarşı güclü dayanmaq mənasında). Bir faktı da qeyd edək ki, bu ifadələr semantik baxımdan genişlənməyə məruz qalmış, həmçinin daha əhatəli məzmun qazanmışlar. Məsələn, “Əsli və Kərəm” dastanında “Kərəm kimi alışıb yanmaq” ifadəsində Kərəmi yandıran eşq odu idisə, hazırda “müəyyən amal, əqidə, ideal uğrunda canını qurban vermək” mənasında işlənir [10, s. 1].

Şifahi xalq ədəbiyyatı dilin formalaşması və inkişafı prosesində mühüm və çoxqatlı rol oynayan əsas mədəni təbəqələrdən biridir. Yazılı ədəbiyyat meydana çıxmazdan əvvəl dilin bütün incəlikləri, üslubi imkanları və ifadə vasitələri məhz şifahi ənənə vasitəsilə qorunmuş, nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatı yalnız bədii yaradıcılıq forması deyil, həm də dilin canlı yaddaşı kimi çıxış edir.

Əvvəla, şifahi xalq ədəbiyyatı dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Atalar sözləri, məsəllər, bayatılar və dastanlar xalqın gündəlik həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü və düşüncə tərzini əks etdirən ifadələrlə doludur. Bu nümunələrdə işlənən söz və ifadələr zamanla sabitləşərək ümumxalq dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Xüsusilə frazeoloji birləşmələr və sabit ifadələr dilə obrazlılıq və emosional çalar qatır.

Digər tərəfdən, şifahi ədəbiyyat dilin qrammatik quruluşunun sabitləşməsinə və normallaşmasına təsir göstərir. Uzun illər boyu ağızdan-ağıza ötürülən mətnlər müəyyən sintaktik modellərin təkrarlanmasına səbəb olur. Bu isə dilin daxili sistemində müəyyən sabitlik yaradır və normativ formaların formalaşmasına zəmin hazırlayır. Məsələn, paralel konstruksiyalar, təkrarlar və ritmik quruluşlar dilin sintaktik imkanlarını genişləndirir.

Xəyalın könlümdə, gözümdə gəzər,

Xumar-xumar baxar, canımı üzər [10, s. 84].

Necə olmasın Xətai eşqi ilə divanə kim, könlünə hərdən sənintək bir mələk sima düşər.

Şifahi xalq yaradıcılığı eyni zamanda dilin fonetik xüsusiyyətlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə şeirlərdə, bayatılarda və nəğmələrdə qafiyə, alliterasiya və assonans kimi fonetik vasitələr dilin səslənmə sistemini daha da cılalayır. Bu xüsusiyyətlər dilin melodikliyi artırmaqla yanaşı, onun yadda qalmasını da asanlaşdırır.

Bundan əlavə, şifahi xalq ədəbiyyatı dialekt və şivələrin qorunub saxlanması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif bölgələrdə yaranmış folklor nümunələri həmin ərazilərin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu isə dilin ümumi inkişafı fonunda regional xüsusiyyətlərin itirilməsinin qarşısını alır və dilin çoxşaxəli strukturunu qoruyur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı dilin üslubi imkanlarını genişləndirərək onun ifadə gücünü artırır. Obrazlılıq, metaforik düşüncə, simvolika və bədii təsvir vasitələri məhz folklor nümunələrində daha təbii və təsirli şəkildə formalaşır. Bu xüsusiyyətlər sonradan yazılı ədəbiyyata keçərək ədəbi dilin inkişafına təkan verir.

Beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatı dilin həm tarixi yaddaşı, həm də yaradıcı potensialının əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. O, dili yalnız qoruyub saxlamır, eyni zamanda onu zənginləşdirir, inkişaf etdirir və gələcək nəsillər üçün canlı və funksional vəziyyətdə saxlayır.

Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özünə, daxili semantikasındadır.

gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir. Ondakı potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüldükcə açılır. Lakin heç zaman tükənib-qurtarmır. Gözlənilməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır. Bu məziyyət – sabit söz birləşmələrinin obrazlı deyim mühitinin yeni-yeni çalarlar da təzahür etməsi ürəyə yatan üslubi məna rəngləri qazanması da spesifik dünya baxışından və söz üzərində cəhdli zəhmətin səmərəsindən asılı olaraq frazeoloji dil materiallarının rəngarəng, üslubi keyfiyyətləri təzahür edir [5, s. 3].

Frazeoloji söz birləşmələrinin işlənmə intensivliyi ilə seçilən şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa istiqamətlənir.

Şeir dilində öz işlənmə fəallığını artırmaqla frazeoloji birləşmələr bədii sözə sənətkar məsuliyyətinin yüksəlməsinə təsir edir və səmimi poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Frazeoloji tərkibləri şeirə daxil etməyin sənətkarlıq meyari, bədii sənət ölçüləri ilə ahəngdarlığı gözlənilməklə yaradıcılıq effektinə sahib olunur. Doğrudan da həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışq frazeologiyası poetik düşüncənin, incə lirik duyğuların açarıdır. Mövcud olan bütün ibarə və idiomlar poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalandığı, ifadəlilik imkanlarına söykəndiyi ən güclü və tükənməz qaynaqlardandır.

Poetik idrakin xəlqi səviyyəsini bürüzə verən dil göstəricilərindən biri kimi frazeoloji birləşmələrdən istifadə bacarığı xalq kimi duymaq və xalq kimi demək səriştəsinin bariz nümayişidir. Bu cəhət poetik təfəkkürün xəlqilik yönümünü əyaniləşdirən vasitəsi, milli koloritin tutarlı əlaməti və düzgün yaradıcılıq yolunun göstəricilərindəndir [5, s. 5].

Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrinin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə intensivləşdirilmiş şeir mətnlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Emotiv funksiya, məlum olduğu kimi, şeir müəllifi, onun subyektiv aləmi, şəxsi baxışları və təsvir obyektinə fərdi baxışları ilə əlaqədar meydana çıxır. Başqa sözlərlə desək, söz sənətkarının hiss və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata, bədii şəraitin doğurduğu əhvali-ruhiyyəyə, şeirin mövzusuna müxtəlif səviyələrdə münasibət şeir nitqində emotiv funksiyanın məğzini təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, bu funksiya şeir müəllifinin özü ilə əlaqədardır.

Real həyata qlobal baxımın bütövlüyünü təmin edən yaradıcılıq prizmasında frazeoloji birləşmələrinin emotiv funksiyaya istiqamətləndirilməsi o deməkdir ki, frazeoloji birləşdirmələrin semantik cəhətdən müəyyən bir cəhətini, anlayışı adlandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onu qiymətləndirməyə meyilli olur, səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır [5, s. 6].

Bəlkə, min suçumu bilmisən mənim,
Birini üzümə vurmamısan heç.
Eyhamla üzümə gülmüsən mənim
Bircə yol üzümə durmamısan heç. [4. s. 199]
İkrahla seyr edirəm kişi donluma yani
Ağızlardan söz qapıb ovuclara qoyanı [7. s. 111].
Qohum var, düşüb dünyada kölgəsi
Düşübdü, arada səs-küy olmasın.
Mən ki görməmişəm ata kölgəsi
Heç ki min üstündən əskik olmasın [3. s. 105].

Frazeoloji birləşmələrin leksik funksiyalarından danışarkən ilk növbədə onların nominativ rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu birləşmələr çox vaxt müəyyən hadisə, vəziyyət və ya xarakter xüsusiyyətlərini adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, “ürəyi dağlanmaq”, “gözü

yolda qalmaq”, “dilinə qıfıl vurmaq” kimi ifadələr konkret emosional vəziyyətləri ifadə edən leksik vahidlərə çevrilmişdir. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələr sadə sözlər kimi nominativ funksiyanı yerinə yetirir, lakin daha geniş semantik çalarlarla.

Şifahi xalq ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələrin mühüm leksik funksiyalarından biri də ekspressivlik və emosional təsir yaratmaqdır. Nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda və atalar sözlərində bu birləşmələr vasitəsilə obrazlılıq gücləndirilir, mətnə poetik çalar əlavə olunur. Məsələn, qəhrəmanın “aslan kimi vuruşması”, “dağ kimi dayanması” kimi ifadələr yalnız məlumat vermir, eyni zamanda güclü emosional təsir yaradır. Bu isə dinləyicinin yaddaşında daha dərin iz buraxır; Nağıllarda çox vaxt obrazlı ifadələr işlənir:

- **“od tutub yanmaq” – çox şiddətli hiss keçirmək**
- **“gözləri kəlləsinə çıxmaq” – çox təəccüblənmək**
- **“canını dişinə tutmaq” – çətinliyə dözmək**
- **“yeddi başlı div” – həddindən artıq təhlükəli, qorxulu varlıq (məcazi obraz)** Dastan dili daha obrazlı və epik olur:

- **“qan tökmək” – döyüşmək, öldürmək**
- **“baş qoymaq” – uğrunda ölməyə hazır olmaq**
- **“ad çıxarmaq” – şöhrət qazanmaq**
- **“yer-göy titrəmək” – çox güclü hadisə baş vermək** Bayatılar qısa olsa da, çox zəngin məcazlar var:

- **“torpağın sürmə olmaq” – vətənə bağlılıq, müqəddəslik (məcazi frazeoloji mənə)**

Başqa nümunələr:

- **“boynu əyri qalmaq” – arzusu həyata keçməmək**
- **“ürəyi yanmaq” – dərd çəkmək**
- **“dərddən yanmaq” – iztirab çəkmək** Atalar sözləri birbaşa **frazeoloji vahid** sayılır.
- **“El ağzı – çuval ağzı”**
- **“El sözü daşı yeridər”**
- **“Hirsli başda ağıl olmaz”**
- **“Dəmiri isti-isti döyərlər”**
- **“Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”.**

Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda dilin sinonimik sırasını zənginləşdirir. Məsələn, “ölmək” sözünün yerinə “can vermək”, “gözlərini əbədi yummaq”, “torpağa tapşırılmaq” kimi ifadələr işlədilə bilər. Bu isə danışqda monotonluğu aradan qaldırır və ifadə imkanlarını genişləndirir. Şifahi ədəbiyyatda bu cür sinonimik zənginlik xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki mətnin təsir gücü birbaşa onun ifadə vasitələrinin rəngarəngliyindən asılıdır.

Frazeoloji birləşmələrin leksik funksiyalarından biri də mədəni və milli xüsusiyyətlərin ifadəsidir. Bu birləşmələr xalqın dünyagörüşünü, həyat tərzini, adət-ənənələrini və tarixi təcrübəsini əks etdirir. Məsələn, “ocağı sönmək”, “yurd-yuvasını tərk etmək”, “çörək kəsmək” kimi ifadələr yalnız məna daşımır, həm də müəyyən mədəni kontekstləri özündə ehtiva edir. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələr dilin milli kimliyinin daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Frazeoloji birləşmələrin əsas leksik funksiyalarından biri *adlandırma* funksiyasıdır. Bu funksiya dilçilikdə nominativ funksiya kimi də tanınır və dil vahidlərinin əşya, hadisə, hal və keyfiyyətləri adlandırmaq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Frazeoloji birləşmələr çox vaxt bir sözlə ifadəsi çətin olan mürəkkəb psixoloji vəziyyətləri, sosial münasibətləri və ya davranış formalarını daha dolğun və obrazlı şəkildə ifadə edir. Məsələn, “başını itirmək” ifadəsi sadəcə “çaşmaq” mənasını vermir; o, həm də qəfil situasiyada insanın nə edəcəyini bilməməsi, daxili tarazlığını itirməsi kimi incə psixoloji məqamları da özündə birləşdirir. Bu baxımdan frazeologizmlər yalnız adlandırma ilə kifayətlənmir, eyni zamanda məna qatlarını zənginləşdirərək dilin semantik imkanlarını genişləndirir.

Adlandırma funksiyasının digər mühüm xüsusiyyəti onun ümumiləşdirici xarakter daşımasıdır. Frazeoloji birləşmələr konkret bir hadisəni deyil, eyni tipli çoxsaylı situasiyaları əha-

tə edən ümumi bir anlayışı ifadə edir. Məsələn, “əlini yumaq” ifadəsi konkret fiziki hərəkəti deyil, məsuliyyətdən imtina etməyi bildirir və bu, müxtəlif kontekstlərdə tətbiq oluna bilər. Bu xüsusiyyət frazeologizmləri dilin iqtisadi və effektiv ifadə vasitəsinə çevirir.

Frazeoloji birləşmələrin ikinci mühüm leksik funksiyası *emosional-ekspressiv* funksiyadır. Bu funksiya dil vahidlərinin nitqə emosional çalar qatmaq, hiss və həyəcanları daha təsirli şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Frazeologizmlər adi sözlərdən fərqli olaraq, daha güclü emosional yük daşıyır və dinləyici və ya oxucu üzərində daha dərin təsir yaradır. Məsələn, “ürəyi parçalanmaq” ifadəsi sadəcə “çox kədərlənmək” demək deyil; o, insanın daxilində baş verən dərin psixoloji sarsıntı, ağrını və iztirabı obrazlı şəkildə canlandırır.

Emosional-ekspressiv funksiya xüsusilə bədii üslubda özünü daha qabarıq göstərir. Yazıçılar və şairlər frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməklə obrazların daxili aləmini daha təsirli təqdim edir, hadisələrin drammatizmini artırır və oxucunun emosional reaksiyasını gücləndirirlər. Bu baxımdan frazeologizmlər yalnız dil vasitəsi deyil, həm də estetik təsir aləti kimi çıxış edir. Onların yaratdığı obrazlılıq və metaforik məna nitqin ifadəliliyini artırır və onu daha yadda qalan edir.

— Sement verin! Beton tökün!

— Qaçırmayın Kürü gözdən,

Bir an belə buraxmayaq cilovunu əlimizdən!. [9, s. 302]

Açılır yurduma baxdıqca mənim,

Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq.

Frazeoloji birləşmələrin üçüncü əsas leksik funksiyası *qiymətləndirmə* funksiyasıdır. Bu funksiya vasitəsilə danışan şəxs müəyyən bir hadisəyə, insana və ya davranışa öz münasibətini – müsbət və ya mənfi qiymətini bildirir. Məsələn, “əli açıq” ifadəsi səxavətli, xeyirxah insanı müsbət çalarda təqdim etdiyi halda, “ikiüzlü” ifadəsi riyakarlıq və etibarsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətləri vurğulayır. Beləliklə, frazeoloji birləşmələr yalnız informativ deyil, həm də qiymətləndirici xarakter daşıyır.

Qiymətləndirmə funksiyası dilin pragmatik aspekti ilə sıx bağlıdır. Danışan şəxs frazeologizmlərdən istifadə edərək öz mövqeyini dolaylı şəkildə ifadə edir və bu zaman nitq daha incə, lakin daha təsirli olur. Bu xüsusiyyət xüsusilə gündəlik danışmaq dilində və publisistik üslubda geniş yayılmışdır. İnsanlar çox vaxt birbaşa tənqid və ya tərif əvəzinə frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək fikirlərini daha yumşaq və ya daha kəskin formada ifadə edirlər.

Frazeoloji birləşmələrin qrammatik funksiyalarına gəldikdə isə, onların cümlə daxilində müxtəlif sintaktik vəzifələr yerinə yetirdiyini görürük. Bu birləşmələr cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik kimi çıxış edə bilər. Məsələn, “Onun ürəyi daş idi” cümləsində “ürəyi daş olmaq” frazeoloji birləşməsi xəbər funksiyasını yerinə yetirir. “Gözü yolda qalan ana” ifadəsində isə frazeoloji birləşmə təyin kimi işlənir.

Frazeoloji birləşmələrin mühüm qrammatik xüsusiyyətlərindən biri onların sabitliyidir. Bu birləşmələrin komponentləri adətən dəyişməz qalır və onların yerini dəyişmək və ya komponentlərdən birini başqa sözlə əvəz etmək mümkün olmur. Bu sabitlik onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir. Lakin bəzi hallarda şifahi ədəbiyyatda bu birləşmələr müəyyən dəyişikliklərə uğraya bilər ki, bu da daha çox poetik məqsədlərlə bağlı olur.

Frazeoloji birləşmələr cümlədə müxtəlif üzv funksiyalarında işləyə bilər. Ən çox rast gəlinən funksiyalardan biri xəbər funksiyasıdır. Bu zaman frazeoloji birləşmə cümlənin əsas predikativ mərkəzi olur və hərəkəti və ya halı bildirir. Məsələn, “O, dərddən ürəyi yandı” cümləsində “ürəyi yandı” frazeoloji birləşməsi xəbər funksiyasındadır. Eyni hal “canını dişinə tutmaq”, “başını itirmək” kimi ifadələrdə də müşahidə olunur.

Frazeoloji birləşmələr mübtəda funksiyasında da çıxış edə bilər. Bu zaman onlar cümlədə əsas fikir daşıyıcısı olur. Məsələn, “Başını itirmək yaxşı hal deyil” cümləsində “başını itir-

mək” frazeoloji birləşməsi mübtədə rolundadır. Bu tip istifadədə frazeoloji birləşmə adlaşaraq isim funksiyasını yerinə yetirir.

Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələr tamamlıq funksiyasında da işlənir. Bu halda onlar hərəkətin obyektini bildirir. Məsələn, “O, hər şeyi qulaq ardına vurdu” cümləsində “qulaq ardına vurdu” ifadəsi tamamlıqla əlaqəli şəkildə işlənir və bütöv bir məna ifadə edir. Bəzi hallarda isə frazeoloji birləşmə birbaşa tamamlıq kimi çıxış edir: “Mən onun ürəyinə dəyməsini istəmirəm.”

Frazeoloji birləşmələr təyin funksiyasında da istifadə oluna bilər. Bu zaman onlar isimləri izah edir və onların xüsusiyyətlərini bildirir. Məsələn, “Onun burnu havada davranışı hamını narahat edir” cümləsində “burnu havada” frazeoloji birləşməsi təyin rolundadır və insanın təkəbbürlü olduğunu bildirir.

Digər bir mühüm funksiya isə zərflik funksiyasıdır. Bu halda frazeoloji birləşmə hərəkətin necə, hansı şəkildə baş verdiyini göstərir. Məsələn, “O, işi canla-başla gördü” və ya “Uşaq göz açıb-yumunca qaçdı” cümlələrində frazeoloji birləşmələr zərflik rolunda çıxış edir.

Beləliklə, frazeoloji birləşmələr cümlədə xəbər, mübtədə, tamamlıq, təyin və zərflik kimi müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirə bilər. Onların əsas xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, cümlədə həmişə bütöv şəkildə çıxış edir və vahid bir məna ifadə edir. Bu da frazeoloji birləşmələri dilin həm qrammatik, həm də üslubi baxımdan zəngin və əhəmiyyətli vahidlərindən birinə çevirir.

Folklorlarda frazeologizmlərin üslubi rolu çoxşaxəlidir və məhz bu xüsusiyyətlər onları adi leksik vahidlərdən fərqləndirir.

Əvvəla, frazeologizmlər folklor mətnində güclü obrazlılıq yaradır. Obrazlılıq bədii dilin əsas şərtlərindən biridir və xalq yaradıcılığında bu xüsusiyyət xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, “ürəyi dağa dönmək”, “od tutub yanmaq”, “gözünə dünya dar olmaq” kimi ifadələr konkret bir hissi və ya vəziyyəti sadə təsvirlə deyil, canlı və təsirli bir obraz vasitəsilə çatdırır. Bu cür ifadələr dinləyicinin və ya oxucunun təxəyyülündə müəyyən vizual və emosional assosiasiyalar yaradır. Nəticədə folklor mətni daha təsirli, daha yadda qalan və daha emosional olur. Bu baxımdan frazeologizmlər folklorun poetik strukturunun əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir.

İkinci mühüm üslubi xüsusiyyət frazeologizmlərin nitqi yığcamlaşdırmasıdır.

Folklor nümunələri, xüsusilə atalar sözləri, məsəllər və nağıllar qısa, lakin məzmunlu ifadə ilə seçilir. Frazeologizmlər uzun izah tələb edən fikirləri bir neçə sözlə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, “başını itirmək” ifadəsi “çaşmaq, nə edəcəyini bilməmək” kimi uzun bir izahı əvəz edir. Bu yığcamlıq folklorun şifahi xarakteri ilə də sıx bağlıdır. Şifahi ənənədə məlumatın tez və aydın ötürülməsi vacibdir və frazeologizmlər bu ehtiyacı ideal şəkildə qarşılayır. Onlar həm danışanın nitqini sürətləndirir, həm də dinləyici üçün qavrayışı asanlaşdırır.

Frazeologizmlərin digər mühüm üslubi rolu yadda qalmasıdır. Folklor əsərləri əsrlər boyu şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Bu prosesdə yaddaş əsas rol oynayır. Sabit struktura malik frazeologizmlər ritmik, ahəngdar və çox vaxt metaforik olduqları üçün asanlıqla yadda qalır. Məsələn, atalar sözlərində işlənən frazeoloji ifadələr həm fonetik, həm də semantik baxımdan balanslı olur ki, bu da onların yadda saxlanması və təkrarını asanlaşdırır. Bu xüsusiyyət folklorun qorunub saxlanması və geniş yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

Frazeologizmlər həm də kollektiv təfəkkürü əks etdirir. Onlar fərdi yaradıcılığın məhsulu olmaqdan daha çox, ümumxalq düşüncəsinin nəticəsidir. Bu ifadələrdə xalqın həyat tərz, adət-ənənələri, əxlaq normaları və dünyaya münasibəti öz əksini tapır. Məsələn, “yaxşılıq et, suya at, balıq bilməsə də, Xəliq bilər” kimi ifadələr xalqın etik dəyərlərini, inanc sistemini və sosial münasibətlərə baxışını əks etdirir. Frazeologizmlər bu mənada yalnız dil vahidi deyil, həm də mədəni kod funksiyası daşıyır. Onlar vasitəsilə xalqın tarixi təcrübəsi və mənəvi dəyərləri gələcək nəsillərə ötürülür.

Bundan əlavə, frazeologizmlər folklor mətnində emosional-ekspressiv təsiri gücləndirir. Onlar nitqə rəng qatır, danışanın münasibətini daha aydın və təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan

verir. Bu xüsusiyyət xüsusilə nağıl və dastanlarda özünü göstərir. Qəhrəmanların hissləri, hadisələrin dramatikliyi və situasiyaların gərginliyi məhz frazeoloji ifadələr vasitəsilə daha dolğun çatdırılır. Bu da dinləyicinin emosional iştirakını artırır və mətnin təsir gücünü yüksəldir.

Nəticə etibarilə, folklorda frazeologizmlər çoxcəhətli üslubi funksiyaya malikdir.

Onlar obrazlılıq yaradır, nitqi yığcamlaşdırır, yadda qalmağı asanlaşdırır və kollektiv təfəkkürü əks etdirir. Eyni zamanda, bu ifadələr folklorun estetik dəyərini artırır, onun emosional və təsirli olmasını təmin edir. Frazeologizmlər olmadan folklor dilinin bu qədər zəngin və rəngarəng olması mümkün olmazdı. Bu səbəbdən, onların öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də mədəni və ədəbi kontekstdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələr həm leksik, həm də qrammatik baxımdan mühüm rol oynayır. Onlar yalnız söz birləşmələri kimi sabit struktur yaratmır, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, təfəkkürünü və emosional ifadə imkanlarını əks etdirir. Frazeologizmlər nitqdə adlandırma, qiymətləndirmə və emosional-ekspressiv funksiyaları ilə çıxış edərək, hadisələrin və vəziyyətlərin daha aydın və təsirli çatdırılmasını təmin edir.

Qrammatik baxımdan, frazeoloji birləşmələr cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərf funksiyalarını daşımaqla nitqin sintaktik bütövlüyünü qoruyur və morfoloji sabitliyi ilə dilin struktur harmoniyasını gücləndirir. Folklor nümunələrində onların obrazlı, yığcam və yadda qalan olması, həmçinin kollektiv təfəkkürü əks etdirməsi, şifahi ədəbiyyatın dili zənginləşdirən əsas amillərdən olduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə, frazeoloji birləşmələr yalnız dilin estetik qatını artırmır, eyni zamanda onun semantik və qrammatik funksiyalarının qorunmasına xidmət edir.

Bu səbəbdən onların tədqiqi şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsində vacib və aktuallığını qoruyur.

Elmi nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, frazeoloji birləşmələr şifahi xalq ədəbiyyatında nitqi yığcamlaşdırıcı, obrazlılığı təmin edən və məlumatın yadda qalmasını asanlaşdırıcı universal vasitələrdir. Bu vahidlər dilin həm semantik, həm də struktur səviyyəsində aktiv iştirak edərək cümlənin bütün üzvləri funksiyasında çıxış edə bilir və dilin üslubi zənginliyini qoruyub saxlayır. Nəticə etibarilə, frazeologizmlər dilin milli kimliyini və bədii potensialını gələcək nəsillərə ötürən ön dayanıqlı linqvistik elementlər kimi qiymətləndirilir.

Elmi yenilik. Məqalədə Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrin şifahi xalq ədəbiyyatı materialları əsasında həm leksik-semantik, həm də qrammatik-struktur baxımından kompleks şəkildə araşdırılması əsas elmi yenilikdir. Tədqiqatda frazeologizmlərin sadəcə dil vahidi deyil, xalqın dünyagörüşünü və mədəni yaddaşını daşıyan spesifik kodlar olduğu əsaslandırılmış, onların nominativ funksiyası ilə yanaşı, emosional-ekspressiv və qiymətləndirmə potensialı yeni çalarlarla təhlil edilmişdir. Xüsusilə, sabit birləşmələrin şifahi ənənədəki üslubi transformasiyaları və onların kollektiv təfəkkürü ifadə etmə imkanları elmi müstəvidə dəyərləndirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyət. Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrinin filologiya fakültələrində “Müasir Azərbaycan dili”, “Frazeologiya”, “Folklorşünaslıq” və “Üslubiyyat” kurslarının tədrisində köməkçi vəsait kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, əldə olunan dil materialları frazeoloji lüğətlərin tərtibində, bədii mətnlərin linqvistik analizində və dilin tarixi inkişaf dinamikasının öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynayır. Frazeoloji vahidlərin cümlə daxilindəki müxtəlif sintaktik funksiyalarının müəyyən edilməsi isə praktiki qrammatika məsələlərinin həllinə töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, T. Frazeoloji vahidlərin dildə yaranma yeri və inkişaf mərhələləri / T.Abdullayeva // Sivilizasiya, – Bakı: Avrasiya Universiteti, – 2022. c. 11, № 4 (53), – s. 7.
2. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 210 s.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 320 s.

4. Hüseynov, M. Poetik frazeologiya / M.Hüseynov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 166 s.
5. Kəsəmənli, N. Hamısı sevgidəndir / N.Kəsəmənli. – Bakı: Gənclik, – 1988. – 220 s.
6. Məmməd, İ. Döyüş, qələbə / İ.Məmməd. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 229 s.
7. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri / Molla Pənah Vaqif. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.
8. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı, c. 1. – 2019. – 464 s.
9. Rza, X. Hara gedir bu dünya / X.Rza. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 28 s.
10. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 3. – 2005. – 424 s.

S.A.Rustamova

Lexical and Grammatical Functions of Idiomatic Expressions in Oral Folk Literature

Summary

This article examines the lexical and grammatical features of phraseological units in the Azerbaijani language, as well as their functional role in oral folk literature. It is demonstrated that phraseological units act as stable units in the language's vocabulary and perform nominative, emotional-expressive, and evaluative functions. It is emphasized that these units expand the expressive potential of speech by creating metaphors and images, while simultaneously reflecting the worldview and cultural memory of the people. The study notes that phraseological units perform various syntactic functions within a sentence and actively contribute to the structural level of the language. In oral folk literature, their stylistic features are highlighted, such as the creation of images, speech compression, facilitation of memorization, and the expression of collective thought.

As a result, phraseological units are assessed as an important means of ensuring the semantic, grammatical, and stylistic richness of the language, and it is concluded that their study is of great importance not only from a linguistic but also from a cultural and literary perspective.

Keywords: *phraseology, oral folk literature, lexico-grammatical functions, fixed expressions, imagery, metaphoricalness, emotionality, artistic style*

С.А.Рустамова

Лексико-грамматические функции фразеологических единиц в устном народном творчестве

Резюме

В статье рассматриваются лексические и грамматические особенности фразеологических единиц азербайджанского языка, а также их функциональная роль в устной народной литературе. Показано, что фразеологические единицы выступают в качестве устойчивых единиц в лексике языка и выполняют именительные, эмоционально-выразительные и оценочные функции. Подчеркивается, что эти единицы расширяют выразительные возможности речи, создавая метафоры и образы, и одновременно отражают мировоззрение и культурную память народа. В исследовании отмечается, что фразеологические единицы несут различные синтаксические функции внутри предложения и активно участвуют в структурном уровне языка. В устной народной литературе выделяются их стилистические особенности, такие как создание образов, сжатие речи, облегчение запоминания и выражение коллективного мышления.

В результате фразеологические единицы оцениваются как важное средство обеспечения семантического, грамматического и стилистического богатства языка, и делается вывод о большом значении их изучения не только с лингвистической, но и с культурно-литературной точки зрения.

Ключевые слова: *фразеология, устное народное творчество, лексико-грамматические функции, устойчивые сочетания, образность, метафоричность, эмоциональность, художественный стиль*

Rəyçi: dos. Ə.F.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2026

S.İ.SƏLİMOVA

e-mail: salimovasevinc00@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0005-1152-2562>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.162

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜBALİĞƏ VƏ LİTOTANIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Xülasə. Dildə bədii təsvir vasitələrinin olması həmin dilin zənginliyinin, ifadəliliyinin bir göstəricisidir. Danışığın dəqiq, düzgün və ifadəli olmasında bədii təsvir vasitələri müstəsna əhəmiyyətə malik olması dənişməzdir. Gündəlik danışiq dilindən tutmuş bədii əsərlərə qədər müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunur. Bədii təsvir vasitələri ifadə olunan fikrə xüsusi özünəməxsus emosiya, hiss, dolğunluq, əlavə məna çaları verir. Əlbəttə, təbiidir ki, bədii əsərin daha təsirli, mənalı olması bədii təsvir vasitələrinin mövcudluğundan birbaşa asılıdır. Mübaliğə bədii təsvir vasitələrindən biri olmaqla (dilçilikdə digər adı hiperboladır), işlənmə zamanı bədii əsərlərdə bir predmet, hadisə olduğundan müqayisə olunmayacaq dərəcədə çox şişirdilmiş şəkildə təsvir edilir. Mübaliğə əsasən nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya, dinləyiciyə daha qabarıq çatdırılmasına xidmət göstərir. Mübaliğənin əksi isə litotadır. Litota hiperboladan fərqli olaraq, bir predmetin və ya hadisənin olduğundan daha kiçik təsvir olunması və ya əhəmiyyətsizləşdirilməsidir.

Açar sözlər: mübaliğə, litota, emosiya, bədii təsvir vasitələri, şişirdilmə

Bədii təsvir vasitələri dilin ancaq ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətin predmeti və onun dərki vasitəsinə, estetika ilə bağlı dəyərlərin yaradıcısı və daşıyıcısına çevrilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bədii ədəbiyyatın dili fərqliliyi ilə seçilir. O, məlum olduğu kimi, bəzi xüsusiyyətlərinə görə digər nitq növlərindən – sərbəst olan danışiq dilindən, emosiyasız quru işgüzar üslubdan, ciddi, yığcam terminologiya ilə zənginləşmiş elmi üslubdan, bizlərə “gəl-gəl” deyən reklam və elan dilindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Rus alimi M.N.Kojina hesab edir ki, “dilnin bədiiliyi onun daxili gözəlliyində, fikri və onun təsvirinin düz mütənasibliyində deyil, həm də onun zahiri gözəlliyində – xoşavazlılığında. Yalnız xalqın fikrini ifadə etdiyi zaman dildə düzgün səs sistemi, ayrı-ayrı sözlərdə onların birləşmələri və bütöv nitqlərdə axıcı və ahəngdar inkişaf edir. Xoşavazlılıq dilin qanuni sərvəti, xalqın ağıllı zövqüdür” [10, s. 138].

Bədii söz əksər hallarda neytral xarakterli deyil, müxtəlif və rəngarəng ekspressiv-emosional çalarlarla zənginləşmiş, rəngarəng intonasiya strukturlarına malik həyəcan, emosiyalarla dolu nitqdır.

Bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunan və mənanın şişirdirilməsi, onun artırılması üçün istifadə olunan bədii təsvir vasitələrindən biri mübaliğədir. Mübaliğə yunan sözü olub (*hyberbolē*) bədii fikri dərinləşdirmək, təsəvvürü canlandırmaq məqsədilə ədəbiyyatda bir hadisənin, hissin, xarakterin, əməlin, keyfiyyətin həddindən artıq böyüdülməsinə deyilir. Mübaliğə nə qədər inandırıcı olsa, təsiri də bir o qədər artıq olur.

Məs.: Bayramın gözü kəlləsinə çıxdı. Kirpiklərini qırpmadan xeyli baxıb birdən qışqırdı... (Ə.Vəliyev). Başqa bir misal, Amerikan folklorunda “Paul Bunyan” adlı məşhur nağıllardan birində belə bir hiperbola nümunəsinə rast gəlinir. “Well now, one winter it was so cold that all the geese flew backward and all the fish moved south and even the snow turned blue.”

Başqa bir misal. That joke is so old, the last time I heard it *I was riding on a dinosaur*. Bu cümlədə “I was riding on a dinosaur” mübaliğə nümunəsidir.

Hiperbola yaxud mübaliğəni deyilənin ekspressivliyini, emosionallığının düşünülümüş şəkildə qabardılması adlandırıla bilərik. Məsələn: *Qaraca Çobanın atdığı daş yerə düşməzdi. Düşsəydi də, üç il orada bitməzdi. Məcnunun ahından dağlar titrədi. Nərəsindən yer yarıldı. Göz yaşlarından çaylar axdı və s.* Bu cümlələrdə biz mübaliğəyə, yəni mənanın şişirdilməsinə rast gəlirik.

Gündəlik danışq dilində də biz mübaliğəyə tez-tez rast gəlirik. Məsələn : kimisə çoxdan görməyəndə biz bəzən “yüz ildir səni görmürəm”, yaxud nəsə ağır olanda “zindan kimi ağırdır”, kimisə məzəmmət edəndə “min dəfə sənə demişəm bunu etmə” kimi ifadələr bəzən işlədirik.

Azərbaycan poeziyasından götürülmüş və mübaliğənin işləndiyi aşağıdakı nümunəyə baxaq.

Əgər bütün bəşəriyyət ədvv-i-canım ola
 Ürək süqut eyləməz aldığı mətanətdən.
 Ricavü xəvfə məkan verməmə, gər alimlər
 Min il də vəz edələr dəhşəti-qiyamətdən.
 Pələnglər tuta dövrüm, çəkinməmə əsla,
 Və ya ki,vəd edələr dövləti-cahanı mənə
 Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eləyim,
 Əyilməmə nə ki yer, versələr səmanı mənə.
 Yanımda gər dura cəllad əlində şəmşiri,
 Ölüm gücüylə mənə hökm edə-olum təslim,
 Əyilməmə yenə haşa. Ölüm nədir ki, onun
 Gücüylə xalqa həqirənə eyləyim təzim?!

Əs,ey külək.Bağır, ey bəhri-biaman, ləpələnl!
 Atıl cahana sən, ey ıldırım, alış, parla!
 Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl!
 Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud, ağla!
 Bunlar mənə əsər eylərmi? Mütləqə yox, Yox!
 (“Ana” C.Cabbarlı)

Cəfər Cabbarlının bu əsərində biz bir sıra mübaliğə nümunələrinin (Gurulda, taqi-səməvi, gurulda, çatla, dağıl; Əs, ey külək. Bağır, ey bəhri-biaman, ləpələnl! və s.) işlənməsini görə bilərik.

Bədii əsərdə işlənən müxtəlif mübaliğələr ayrılıqda götürülmüş bir söz ya ifadə deyildir. Mübaliğə sözlərin bir-biri ilə birləşərək yeni bir məna yaratmasıdır. Mübaliğələr fikrin obrazlı ifadəsinin bir forması, təsvir olunan hadisənin baş verən invariant hadisələrdən seçilməsinə, onların fərqləndirilməsinə xidmət edir. Hadisələrin ekvivalentliyi, adekvat olması, bənzəməsi, ən sonda invariantlığı, bədii əsərlərdə onların eyni formada təsvirinə bəzən şərait yaradır, bəzi hallarda isə eyni hadisələrin bir birindən fərqləndirilməsinə xidmət göstərir. Aşağıda Amerika yazıçısı Cek Londonun “Kişi sədaqəti” (“The Faith of men”) hekayəsindən götürülmüş nümunədə də baş verən hadisə şişirdilərək bədii çalarlarla əks olunmuşdur:

“Hutchinson sighed: Couldn't happen *once in a million times*,” said. “Nor in a million lives”. “Hatkinson köks ötürdü: “Belə hadisə *yüz ildə bir dəfə olur. Milyonda bir dəfə.*”

Burada *once in a million times* ifadəsi mübaliğədir ; burada məna şişirdilib.

Ümumiyyətlə, Cek London yazdığı əsərlərinin dili mübaliğələrlə zəngindir. Mübaliğələr əsərlərdə qəhrəmanların güc və qüdrətini, şücaətini, onların səxavət və xeyirxahlığını, eyni zamanda onlara məxsus məkr və hiylələrini, qorxuncluq və eybəcərliyini açmaq məqsədi daşıyır, nəql edilən hadisələrin emosional və ekspressivlik çalarlarını artırır. Cek Londonun ədəbi dilinə və üslubuna xas olan bu xüsusiyyət onun əksər əsərlərində öz əksini tapır. Əsərlərdə is-

tifadə olunan mübaliğələr sənətkarın həm mövzuya, süjetə münasibəti, həm də təhkiyə forması ilə seçilir.

Cek Londonun “Lit-litin nikahı” (“The Marriage of Lit-lit”) hekayəsindən bir nümunəyə nəzər salaq:

“White daddy good?” was what she asked, and the boy answered that his father was the best man he had ever known. “– Ata yaxşıdır? – Oğlan cavab verdi ki, yer üzündən ondan yaxşısı yoxdur.”

Misaldan aydın olduğu kimi, gənc oğlan öz doğma atasının müsbət keyfiyyətlərini ümumiləşdirərək onun kimi insanın yer üzündə olmadığını qeyd edir. Oğlanın bütün dünyanı gəzməsi, yer üzündə olan bütün insanları tanıması təbii ki, qeyri-mümkündür. Yazıçı mübaliğə vasitəsi ilə oğlanın atası haqqında olan müsbət düşüncələrini gözəl şəkildə təsvir etmişdir.

Cek Londonun yaradıcılığının şah əsəri hesab edilən “Martin İden” (“Martin Eden”) romanının qəhrəmanı olan Martin İdenin ruh halını əks etdirən nümunəyə nəzər salaq:

“Martin *almost fainted* when Ruth's hair touched his cheek. He had fainted but once in his life, and he thought he was going to faint again. He could scarcely breathe, and his *heart was pounding the blood up into his throat and suffocating him*.” “Rutun saçları Martinin ya-nağına toxunanda o, *az qala huşunu itirmişdi*. O, həyatında bir dəfə huşunu itirmişdi və düşündü ki, bu dəqiqə yenə huşunu itirəcək. O çox çətinliklə nəfəs alırdı, *ürəyi boğazına döyünür və onu boğurdu*.”

Bu cür təsvirlər əsərdəki obrazların hisslərinin romantik, sevgi, ehtirasla dolu təbiətini vurğulayır. Təsvirləri, eləcə də, obrazların və onların hərəkətlərini təsvir edərək, C. London öz fikirlərini təqdim etmək üçün vacib söz və ifadələr tapmışdı. Yazıçının əsəri “Əcdadların harayı” (“Call of the wild”) əsərindəki mübaliğə nümunəsinə nəzər yetirək:

“For two days and nights he neither ate nor drank, and during those two days and nights of torment, he accumulated a fund of wrath that boded ill for whoever first fell foul of him. His eyes turned blood-shot, and he was metamorphosed into a raging fiend.” “O, iki gün nə yemiş, nə də içmişdi və bu iki günün əzabları ilə onu acıqlandıranlara qarşı qəzəb ehtiyatını yığmışdı. Onun gözlərini qan bürümüş və o hiddət dolu şeytana çevrilmişdi.”

Əvvəlki nümunədən fərqli olaraq, bu nümunədə yazıçı qəzəbin, hiddətin təsirini və bu təsir ilə əsərin qəhrəmanı Bak adlı itin necə dəyişdiyini və onu sanki bir şeytana çevirdiyini mübaliğə ilə oxucuya çatdırır. Mübaliğə nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya, dinləyiciyə daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Məsələn, mübaliğə ilə zəngin olan Cek Londonun “Oyun” (“The Game”) povestindən aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək. “The head of the department did them the honor of waiting upon them himself – or did Joe the honor, as she well knew, for she had noted the openmouthed awe of the elevator boy who brought them up”. “Şöbə müdiri lütfkarlıq göstərərək özü onlar üçün xalça seçirdi; qız yaşı bilirdi ki, şöbə müdiri bunu Conun xatirinə edir, onlar yuxarı mərtəbəyə qalxdıqca liftdə işləyən oğlanın hey-rətdən ağzı açıla qalmışdı.”

Əlbəttə ki, bu səhnəni reallıqda təsəvvür etdiyimiz zaman, təbii ki, oğlanın ağzı heç də açıq halda deyildi, amma müəllif əsərdəki obrazın təəccübünü bədii şəkildə təsvir edərək mübaliğənin gözəl bir nümunəsini yaratmışdır. Yenə həmin əsərdə başqa bir mübaliğə nümunəsinə diqqət edək:

“She was all that was pure and good, a holy of holies not lightly to be profaned even by what might possibly be the too ardent reverence of a devotee. She was – well, she was Genevieve, a being of a class by herself, nothing less than a miracle of creation.” “Qız oğlanın nəzərində paklığın, xeyirxahlığın nümunəsi idi, müqəddəslərin müqəddəsi idi, belə ki, ona çox məftunluğun özü belə onu təhqir edirdi. Qız-bir sözlə, başqalarına bənzəməyən yaranmış-ların möcüzəsi yüksək məxluq idi.”

Bu iki cümləni təhlil etdikdə, Cek Londonun yazıçı qələminin qəhrəmanın hiss və həyə-canını necə gözəl bədii obrazlarla təsvir etdiyini görə bilərik. Oğlanın aşıq olduğu qıza mə-

həbbəti elə yüksək, ali həddədir ki, onu ən müqəddəs insan bütün yaradılmışlardan fərqlənən, möcüzəvi bir məxluq hesab edir.

Nümunələrdən də bəlli olduğu kimi, ifadəlilik, emosionallıq, sözlərin qazandıqları və ya ümumi kontekstə əlavə etdikləri yeni mənalara bədii-estetik keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirir. Söz özünün məna qəlibindən çıxır, ümumi və ya işləndiyi kontekstin məna qəlibində özünəməxsus yer tutur.

Cek Londonun əsərlərində mübaliğə funksiyasını yerinə yetirən hər bir söz təsvir olunan səhnələrlə, obraz və xarakterlərlə möhkəm vəhdətdə çıxış edir ki, bu da əsərin bədii dilinə xüsusi emosionallıq və ifadəlilik gətirir.

Müxtəlif yazıçıların bədii əsərlərində istifadə olunan mübaliğələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, həmin mübaliğələr əsərlərin bədii dəyərinə artırmağa xidmət etdiklərindən əlavə, həm də yazıçıların üslub xüsusiyyətlərini fərqləndirən amillərdəndir. İstər cərəyan edən hadisələrin təsvirində, istərsə də qəhrəmanların duyğuları, hiss və həyəcanlarının ifadəsində yazıçılar mübaliğədən məharətlə istifadə edərək gözəl sənət nümunələri yarada bilirlər.

Bədii mətnlərdə geniş yayılmış litota isə hiperbolanın tam əksidir. Bədii mətnlərdə litotalar, bir qayda olaraq, müəyyən hadisəni, əşyanı əsərin qayəsinə uyğun olaraq, gerçəkdə olduğundan daha kiçik, zəif şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Məsələn: M.Arazın şeirinə müraciət edək. Bu bənddə M.Araz yaradıcılığını bülərkədən kiçildir – Varım-yoxum beş-on sözdü – yurda qismət.

Nə itim var – daş atalar, hürdürələr,
Nə atım var – çubuq çəkib, hürküdələr,
Nə qoyunum, nə quzum var – qurda qismət,
Varım-yoxum beş-on sözdü – yurda qismət (M.Araz).
Bir qarışqa minsəm, aparar məni (O.Sarıvəlli)

Qəsdən (bilərəkdən) kiçiltmə isə litota adlanır və əsl məğzi əksin inkar edilməsidir.

Beləliklə, Litota hiperbolanın əksidir. Hiperboladan fərqli olaraq, litota bir predmetin və ya hadisənin olduğundan bilərəkdən, qəsdən daha kiçik təsvir edilməsi və ya əhəmiyyətinin kiçildilməsidir. Məsələn, ingilis dilindəki /He is not spring chicken// ifadəsi bir insanın yaşlılığını bildirmək üçün istifadə olunan litotadır.

İşin elmi yeniliyi sözü gedən mövzunu ətraflı araşdırmalara əsaslanıb nümunələr əsasında təhlilə cəlb edərək nəticələrin sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

İşin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat işinin əhəmiyyəti gələcəkdə bu qəbildən olan işlərin yazılmasında böyük töhfəsinin olmasıdır. Araşdırılan məsələlər, onların təhlili, əldə olunan nəticələr praktik dilöyrənmə və dilöyrətmə aspektləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alınan nəticələrin ingilis dilinin tədrisi prosesində nəzərə alınması işin praktik əhəmiyyətini artırır.

İşin nəzəri əhəmiyyəti onun nəticələrinəndən gələcəkdə üslubiyyətə, leksikologiyaya, bədii mətn nümunələrinin tədqiq və şərhinə, nitq mədəniyyətinə dair aparılacaq araşdırmalarda tətbiq edilə bilməsi ilə izah oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən üslubiyyət, leksikologiyaya dair magistrlik dissertasiyalarının, elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 1998. – 189 s.
2. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, N.Z.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
3. Axundov, A. Dil və üslub məsələləri / A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – 1970.

4. Axundov, A.A. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / A.A.Axundov. – II cild. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 464 s.
5. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A.Qurbanov. – Bakı: Mütərcim, – 1986.
6. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1967.
7. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – I cild. – Bakı, – 2003.

Rus dilində:

8. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка: [учебное пособие] / И.В.Арнольд. – 3-е изд. – Москва: Просвещение, – 1990. – 300 с.
9. Арнольд, И.В. Стилистика. Современный английский язык / И.В.Арнольд. – Москва: Флинта: Наука, – 2002. – 384 с.
10. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка / М.Н.Кожина. – Москва: Просвещение, – 1977. – 94 с.

S.I.Salimova

The Scope of Use of Exaggeration (Hyperbola) and Litota in Modern English and Azerbaijan Languages Summary

The presence of descriptive artistic devices in a language is an indicator of its richness and expressiveness. It is undeniable that descriptive artistic devices are of exceptional importance for ensuring the precision, accuracy, and expressiveness of speech. Various descriptive artistic devices are widely used, from everyday conversation to works of art. Descriptive artistic devices imbue the expressed idea with a special, unique emotion, feeling, fullness, and additional nuances of meaning. Naturally, the effectiveness and meaningfulness of a work of art directly depend on the presence of descriptive artistic devices. Hyperbole, one of the means of descriptive artistic devices (in linguistics, it is also known as hyperbola), describes an object or event in a work of art in an incomparably exaggerated form during its development. Hyperbole serves to more clearly convey the intended thought or idea to the reader or listener. The opposite of hyperbole is litotes. Litotes, as opposed to hyperbole, is a description of an object or event that is less or less important than it actually is.

Keywords: *hyperbola, exaggeration, litotes, emotion, means of artistic expression*

С.И.Салимова

Сфера применения гиперболы и литоты в современном английском и азербайджанском языках Резюме

Наличие художественных средств описания в языке является показателем богатства и выразительности этого языка. Неоспоримо, что художественные средства описания имеют исключительное значение для обеспечения точности, правильности и выразительности речи. Различные художественные средства описания широко используются, от повседневной беседы до произведений искусства. Художественные средства описания придают выраженной идее особую, уникальную эмоцию, чувство, полноту, дополнительные оттенки смысла. Конечно, естественно, что эффективность и содержательность произведения искусства напрямую зависят от наличия художественных средств описания. Гипербола, являясь одним из средств художественного описания (в лингвистике её другое название – гипербола), описывает объект или событие в произведениях искусства в процессе их развития в несравненно преувеличенной форме. Гипербола служит для более ясной передачи предполагаемой мысли или идеи читателю или слушателю. Противоположностью гиперболы является литота. Литота, в отличие от гиперболы, – это описание объекта или события, которое меньше или менее важно, чем они есть на самом деле.

Ключевые слова: *гипербола, литота, эмоция, средства художественного выражения, преувеличение*

*Rəyçi: f.f.d. G.Tahirzadə
Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2026*

L.V.ŞİRZADOVA

doktorant

e-mail: shirzadovalatifa5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8842-1218>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.167

ÜSLUBİ EKSPRESSİVLİYİN FORMALAŞMASINDA SINONİM PARADİQMLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalənin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, sinonim paradigmlər dilin sadəcə lüğət ehtiyatı deyil, həm də üslubi rəngarəngliyi və emosional təsir gücünü təmin edən fundamental mexanizmdir. Müasir dilçilik kontekstində bu vahidlər funksional, koqnitiv və antroposentrik aspektlərdən təhlil edilir ki, bu da dilin insan təfəkkürü və hissləri ilə birbaşa bağlılığını nümayiş etdirir. Sinonim cərgənin daxilindəki hər bir söz neytral dominantdan uzaqlaşdıqca müəyyən semantik və üslubi incəliklər qazanır, bu da danışana öz fikrini daha dəqiq və hədəfəyönümlü şəkildə çatdırmağa şərait yaradır. Bu proses mənanın intensivliyini artıran ideoqrafik, işlənmə mühitini tənzimləyən üslubi və müəllifin subyektiv münasibətini əks etdirən emosional-ekspressiv qruplar vasitəsilə reallaşır.

Xüsusilə bədii mətndə sinonimik qradasiya və frazeoloji sinonimlər obrazlılığın yaradılmasında, mətnə semantik bütövlüyün təmin olunmasında və oxucunun diqqətinin müəyyən məna çalarlarına yönəldilməsində mühüm rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin sinonim kimi çıxış etməsi təsviri vizuallaşdıraraq ona milli kolorit qatır və mətni sadə informasiya daşıyıcısından güclü emosional təsir vasitəsinə çevirir. Müəlliflərin sinonim seçimi onların fərdi üslubunu, personajların daxili psixoloji portretini və mətnin ümumi modal fonunu müəyyən edən strateji gedişdir. Sinonimlik həm də dildə evfemizasiya prosesini təmin edərək etik normaların qorunmasına xidmət edir. Beləliklə, sinonim paradigmlərin dərinədən öyrənilməsi nitqin həm kommunikativ effektivliyini, həm də estetik-idraki gücünü dərk etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu vahidlərin funksional-semantik potensialı dilin dinamik inkişafını və onun sonsuz ifadə imkanlarını bir daha sübut edir.

Açar sözlər: sinonim paradigmlər, üslubi ekspressivlik, funksional semantika, konseptual sinonimlik, diskursiv variativlik, mətn modallığı, koqnitiv dilçilik, frazeoloji sinonimlik

Dilin zənginliyi və ifadə imkanları onun lüğət tərkibindəki sinonimlik hadisəsi ilə sıx bağlıdır. Sinonim paradigmlər sadəcə eyni mənanın müxtəlif sözlərlə ifadəsi deyil, dilin üslubi rəngarəngliyini, emosional-ekspressiv çalarlarını təmin edən əsas mexanizmdir. Üslubi ekspressivliyin formalaşmasında sinonimlər nitqin təsir gücünü artırır və müəllifin münasibətini daha dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Sinonim paradigmləri dedikdə, mənaca yaxın olan, lakin bir-birindən müəyyən semantik və ya üslubi incəliklərinə görə fərqlənən sözlər qrupu nəzərdə tutulur. Hər bir paradigmin bir dominant sözü olur ki, bu söz neytral xarakter daşıyır. Məsələn, “getmək” feili neytral olduğu halda, onun sinonimi olan “yollanmaq”, “təşrif buyurmaq” vahidləri müxtəlif üslubi kontekstlərdə fərqli ekspressiv yük daşıyır.

Üslubi ekspressivlik sinonim cərgəsindəki sözlərin denotativ və konnotativ fərqlərindən yaranır. Sinonim paradigmlər daxilində söz neytral mənadan uzaqlaşdıqca onun ekspressivliyi artır. Məsələn: baxmaq (neytral) → seyr etmək (təntənəli) → göz qoymaq (məqsədli) → zillənmək (intensiv).

Bəzən dil sistemində sinonim olmayan sözlər müəyyən kontekstdə sinonimləşərək güclü metaforik ekspressivlik yaradır. Ekspressivliyin ən yüksək zirvəsi bədii mətnə özünü göstərir. Müəlliflər sinonim paradigmlərdən istifadə edərək tautologiyadan qaçır və qradasiya yara-

dır: Fikrin intensivliyini artırmaq üçün sinonimləri zəncirvari düzür. Məsələn: “O, qorxurdu, dəhşətə gəlirdi, sarsılırdı.”

Sinonim paradigmlər dilin statik vahidləri deyil, dinamik üslubi vasitələrdir. Üslubi ekspressivliyin formalaşması birbaşa bu paradigmlərin funksional-semantik potensialından asılıdır. Sinonimlərin düzgün seçilməsi nitqin həm informativ dəqiqliyini, həm də estetik-emosional təsir gücünü təmin edən fundamental amildir.

Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin tədqiq edilməsi təsviri xarakter daşımaqla yanaşı, funksional və koqnitiv aspektləri də əhatə edir. Sinonim paradigmləri fərqli sözlərlə eyni mənanı ifadə edərək dilin emosional ekspressiv çalarlarını və üslubi rəngarəngliyini artırır. Buna görə də sinonim paradigmlərin üslubi ekspressivliyin formalaşmasındakı rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda dilin zənginliyini göstərərək onun ifadə imkanlarını genişləndirir. Sinonimlik nitqin informativ dəqiqliyini və emosional təsir gücünü müəyyən edən əsas meyarlardan biridir. Nitqin təsir gücünün artırılması üçün üslubi ekspressivliyin formalaşmasında və müəllifin münasibətini daha dəqiq ifadə etməsində əsas rol oynayır.

Sinonim paradigmləri mənasına görə yaxın olub, müəyyən semantik incəliklərinə görə bir-birindən fərqlənən sözlər qrupu olsa da, hər bir paradigmin neytral xarakter daşıyan dominant sözü olur. Buna nümunə olaraq “getmək” feilini götürsək, qeyd edə bilərik ki, bu feil neytral halda işlənir, lakin ona sinonim kimi işlənə bilən “yollanmaq”, “rədd olmaq” və “təşrif buyurmaq” ifadələri fərqli üslubi kontekstlərdə müxtəlif ekspressiv yük daşıyır.

Sinonim paradigmlər mətndə koheziya yaradan və müəllifin strateji məqsədlərinə xidmət edən vahidlər kimi müasir dilçiliyin aktual məsələlərindən biridir. Sinonimik əvəzləmələr mətnin semantik bütövlüyünün əhatə olunmasında əhəmiyyətli struktur-semantik funksiya daşıyaraq oxucunun diqqətini müəyyən bir məna çalarına yönləndirir. Buna görə də sinonim cərgənin üzvləri arasında seçim olunarkən dilin daxili qanunauyğunluqları və nitq situasiyasının tələbləri ilə tənzimlənməsinə riayət olunur.

Müasir dilçilikdə sinonimlər yalnız leksik vahidlərin əvəzlənməsi deyil, eyni zamanda dilin üslubi imkanlarının və məna incəliklərinin üzə çıxarıldığı mürəkkəb sistem kimi araşdırılır. Bu vahidlərin işlənmə məqsədi və yaratdığı emosional-idraki təsir sinonim paradigmlərin funksional-semantik təsnifatına əsasən müəyyən olunur. Bu leksik vahidlər ideoqrafik, üslubi və emosional-ekspressiv olmaqla 3 qrupa əsasən təsnif olunur:

- İdeoqrafik sinonim paradigmləri eyni bir anlayışı ifadə edib, həmin anlayışın müəyyən bir dərəcəsini, xüsusiyyətini və yaxud da intensivliyini fərqləndirməyə yönəlir. Bu halda ekspressivlik mənanın kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyindən yaranır. Nümunə olaraq, “qorxu”, “vahimə”, “dəhşət” və “hürkü” sinonim paradigmlərini götürsək, bu sıradakı “qorxu” sözünün neytral dominant kimi ümumi anlayış ifadə etdiyini müşahidə edə bilərik. Ancaq bu paradigmlər arasında “dəhşət” sözü seçilsə bu halda hadisənin subyekt üzərindəki psixoloji təsirinin maksimal ekspressivliyinin ifadəsi vurğulanar. Bu növ sinonimlər bədii üslubda təsvir olunan obyektə fərdiləşdirmək üçün istifadə olunduğu halda, elmi və rəsmi-ışgüzar üslubda dinləyəne fikri daha dəqiq çatdırmaq üçün işlənir. Semantik artım prosesi birbaşa üslubi effektin yaranmasına imkan verir.

- Üslubi sinonimlər anlayışın işlənmə üslubuna görə bir-birindən fərqlənir. İnsanın sifətini buna nümunə olaraq götürsək, hər yerdə işlənə bilən neytral üz, sifət vahidləri poetik və bədii üslubda obrazlılığı artırmaq üçün çöhrə, bəniz kimi işlənir. Mətni janrın tələblərinə uyğunlaşdırarkən bu paradigmlər istifadə olunur. Bədii mətnə işlənən bir sözün məişət üslubunda istifadə olunması üslubi fiqur kimi ironiya yarada bilər.

- Emosional-ekspressiv sinonimlər obyektə adlandırmaqla yanaşı, həm də subyektiv münasibəti də ifadə edir. Bu qrupda leksik vahidlərin əsas xüsusiyyəti danışanın hisslərini də nümayiş etdirməsidir. Məsələn, “yemək” feili neytral hərəkəti ifadə etdiyi təqdirdə ona uyğun olaraq işlənə bilən “nuş etmək” daha nəzakətli səslənir. Lakin “atışdırmaq” paradigmi isə qeyri-rəsmi münasibəti ifadə edərək tələskənliyi göstərir. Sinonimlərin bu cür işlənməsi mətnə

modallıq yaradır, yəni birbaşa izah olmadan da seçilən vahidə əsasən emosional yanaşma hiss olunur. Funksional baxımdan bu sözlər mətni dinamikləşdirərək sadə informasiya daşıyıcısından emosional təsir vasitəsinə çevirir.

Sinonim paradigmlərə frazeoloji birləşmələr də aid edilir. Frazeoloji sinonimlər paradigmlərin ən yüksək ekspressiv formasını ifadə edir. Frazeoloji sinonimlər adətən paradigmanın ən yüksək ekspressiv nöqtəsini təşkil edir. Məsələn, neytral olan “qocalmaq” feilinin yanında “bir ayağı qəbirdə olmaq” birləşməsinin işlənməsi təsviri daha vizual, daha təsirli və xalq dilinə yaxın edir. Bu, dilin milli-mədəni spesifikasiyasını və obrazlı düşüncə tərzini əks etdirən funksional-semantik bir xüsusiyyətdir.

Bəzən sinonim paradigmin ən yüksək, təntənəli üzvü qəsdən aşağı səviyyəli bir obyektə təsvir etmək üçün işlədilir. Bu zaman söz öz ilkin müsbət emosionallığını itirir və kontekst daxilində güclü istehzaya çevrilir. Məsələn, kiçik və əhəmiyyətsiz bir məsələ haqqında “hadi-sə” yerinə “vəqiə” və ya “faciə” sinonimlərinin işlədilməsi sarkastik ekspressivliyin ən bariz nümunəsidir.

Sinonim paradigmlərin tərkibində frazeoloji vahidlərin iştirakı dilin üslubi imkanlarını ən yüksək həddə çatdırır. Frazeoloji sinonimlər adətən bir leksik vahidin ətrafında toplanaraq həmin anlayışı vizuallaşdırır, ona emosional rəng qatır və milli kolorit bəxş edir. Frazeoloji sinonimlər dildə hazır şəkildə mövcud olan obrazlı qəliblərdir və onların seçilməsi nitqin emosional temperaturunu tənzimləyir [1, s. 192].

Leksik sinonimlərdən fərqli olaraq, frazeoloji sinonimlər mətnə “şəkil çəkmək” funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, “peşman olmaq” neytral feilinin frazeoloji sinonimləri olan “barmaqlarını çeynəmək” və ya “dizlərinə döymək” ifadələri peşmanlığın daxili iztirabını fiziki hərəkətlərlə eyniləşdirir. Bu, oxucunun təxəyyülünə daha güclü təsir göstərir. Frazeoloji sinonimlikdə emosional-ekspressiv çalar leksik sinonimliklə nisbətən daha qabarıqdır, çünki burada məna metaforik obrazlılıq üzərində qurulur [3, s. 254].

Frazeoloji paradigmin daxilində hər bir vahid müəyyən bir üslubi məqamı hədəf alır. Aşağıdakı nümunələr bu diferensiasiyayı aydın göstərir: “Çox danışmaq” dominantı üzrə:

- Dil-dil ötmək: Şövqlə, bəlağətlə danışmaq (müsbət-ekspressiv).
- Baş aparmaq / Beyin çürütmək: Yorucu və bezdirici şəkildə danışmaq (mənfi-ekspressiv).
- Dil otu yemək: Dayanmadan, sürətlə danışmaq (neytral-emosional).

Frazeoloji sinonimlər yazıçının əlində personajın daxili aləmini və sosial statusunu göstərmək üçün ən kəsərli vasitədir [4, s. 188].

Bəzən frazeoloji sinonimlər kobud və ya mənfi səslənən sözləri daha yumşaq, etik norma-lara uyğun ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn, “yoxsul olmaq” əvəzinə “əli aşağı olmaq”, “öl-mək” əvəzinə “haqqın rəhmətinə qovuşmaq” və ya “gözlərini əbədi yummaq” ifadələri işlədilir. Bu proses dildə evfemizasiya adlanır və üslubi incəliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Müasir dilçilikdə sinonimlik artıq sadəcə leksik əvəzləmə deyil, insanın dünyanı qavrama və kateqoriyalasdırma tərzinin inikası kimi qəbul edilir. Sinonim paradigmlərin formalaşması konseptual səviyyədə baş verir. Hər bir sinonim paradigmi müəyyən bir konseptin müxtəlif koqnitiv profillərini yaradır, məsələn, “zaman”, “məkan”, “insan” kimi [5, s. 112].

Bu bölmədə ekspressivliyin yaranmasını perspektivləşdirmə anlayışı ilə izah etmək olar. Müəllif bir obyektə təsvir edərkən sinonim cərgədən bir sözü seçməklə həmin obyektin konkret bir tərəfini qabardır. Məsələn, “ev” konsepti üçün seçilən “məkan”, “ocaq”, “mənzil”, “daxma” sinonimləri sadəcə məskən bildirmir, həm də obyektə emosional-koqnitiv süzğəcdən keçirir. Sinonim cərgədəki vahidlərin seçimi dildə dünyanın lingvistik mənzərəsinin fərdi şəkildə yenidən qurulmasına xidmət edir [8, s. 165].

Üslubi ekspressivlik həm də dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə bağlıdır. Sinonim paradigmlər çox vaxt xalqın tarixi təcrübəsini və etik dəyərlərini özündə daşıyır. Dildəki bəzi sinonim cərgələr milli mentalitetlə bağlı olub, başqa dillərə tərcümə olunarkən öz ilkin ekspressivliyini itirir [4, s. 142].

Buna misal olaraq, Azərbaycan dilindəki “hörmət”, “izzət”, “ehtiram”, “sayğı” paradigmlərini göstərmək olar. Bu sinonimlərin hər biri fərqli sosial və mədəni kontekstlərdə fərqli ekspressiv çalar kəsb edir. Bir bədii mətndə bu paradigmdən istifadə, müəllifə personajlar arasındakı münasibətlərin dərinliyini milli-etik normalar çərçivəsində göstərməyə imkan verir.

Ramiz Rövşənin poetik dilində sinonim paradigmlər çox vaxt “həyat-ölüm”, “ışıq-qaranlıq” kimi fundamental konseptlərin ətrafında toplanır. Şairin məşhur misralarına diqqət yetirək:

“Bu dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar-gedər...”

Burada “getmək” feili “ölmək” anlayışının sinonimi kimi çıxış edir. Lakin şair neytral “ölmək” sözünü deyil, fəlsəfi-ekspressiv yükü olan “getmək” feilini seçməklə dünyanı keçici bir məkan kimi təqdim edir. A. Məmmədov bu cür halları “koqnitiv metaforlaşma” adlandırır: “Sinonim cərgənin üzvü olan hərəkət bildirən söz mətndə fəlsəfi kateqoriyaya çevrilir” [5, s. 158].

Anarın nəsrində sinonim paradigmlər personajların sosial və psixoloji portretini yaradan əsas vasitədir. Məsələn, Zaur və Təhminənin dialoqlarında işlədilən müraciət formaları və hərəkət feilləri arasındakı sinonimik fərqlər onların daxili dünyasını ortaya qoyur.

Əsərdə sevgi anlayışını ifadə edən paradigmə bəxəq: sevgi – məhəbbət – eşq – bağlılıq. Zaurun nitqində “məhəbbət” və “bağlılıq” daha çox üstünlük təşkil edir ki, bu da onun ənənəvi və bir qədər tərəddüdlü münasibətini göstərir. Təhminənin nitqində isə bu paradigmə daha azad və ekspressiv vahidlərlə zənginləşir.

B. Xəlilov bu növ seçimləri belə izah edir: “Yazıçı personajın nitqini fərdiləşdirmək üçün sinonimik imkanlardan istifadə edərək, hər bir sözü onun xarakterinə uyğun kodlaşdırır” [4, s. 167].

Frazeoloji sinonimlərin mətnə işlənməsi təsviri daha “canlı” və vizual edir. Məsələn, bir şəxsin qocalığını təsvir edərkən:

1. O, artıq çox qocalmışdı. (neytral)
2. Onun ömrünün payızı gəlmişdi. (poetik-ekspressiv)
3. Onun bir ayağı qəbirdə idi. (dramatik-ekspressiv)

Bu üç cümlə eyni denotativ mənanı daşısa da, yaratdıqları üslubi mənzərə tamamilə fərqlidir. Birinci cümlədə obyektiv məlumat, ikincidə estetik hüzn, üçüncüdə isə kəskin bir reallıq hissi var.

Sinonim cərgə daxilindəki hər bir vahid neytral mənadan uzaqlaşdıqca özünəməxsus emosional-ekspressiv yük qazanır və bu, nitqin təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müasir dilçiliyin koqnitiv və antroposentrik aspektləri baxımından sinonim seçimi müəllifin subyektiv münasibətini, onun dünyanı qavrama tərzini və strateji kommunikativ məqsədlərini əks etdirən mühüm amildir. Xüsusilə bədii diskursda frazeoloji sinonimlərin tətbiqi mətni vizuallaşdırır və fikrin estetik təsir dairəsini genişləndirir. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, sinonim paradigmlərin funksional-semantik potensialından düzgün istifadə edilməsi həm məlumatın dəqiq ötürülməsi, həm də oxucunun emosional dünyasına effektiv nüfuz edilməsi baxımından əvəzsizdir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat göstərir ki, sinonim paradigmlər dildə sadəcə söz təkrarının qarşısını alan mexanizm deyil, nitqin emosional-idraki strukturunu formalaşdıran əsas funksional vahiddir. Müəllifin gəldiyi əsas qənaət budur ki, sinonim cərgə daxilində sözün neytral dominantdan uzaqlaşma dərəcəsi birbaşa kontekstual ekspressivliyin səviyyəsini müəyyən edir. Frazeoloji sinonimlər vasitəsilə mətnə semantik bütövlük təmin olunur, müəllifin subyektiv münasibəti və estetik qayəsi oxucuya daha intensiv şəkildə ötürülür.

İşin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi sinonim paradigmlərin təkcə leksik-semantik deyil, həm də koqnitiv və diskursiv variativlik müstəvisində təhlil edilməsidir. Mövzu üzrə ənənəvi təsviri yanaşmadan fərqli olaraq, burada sinonimlərin mətnə modallıq yaratma vasitəsi kimi çıxış etməsi innovativ bir mövqedən araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq frazeoloji sinonimlərin mətnə vizuallaşdırma funksiyası və onların koqnitiv metaforlar vasitəsilə üslubi ekspressivliyi ifadə etməsi sistemləşdirilərək ümumiləşdirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti və praktiki səmərəsi. Tədqiqatın nəticələri filologiya sahəsində həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Leksikologiya”, “Üslubiyyat” və “Mətnin linqvistik təhlili” fənlərinin tədrisində köməkçi vəsait kimi istifadə oluna bilər. Yazıçıların, jurnalistlərin və nətiqlərin nitqinin təsir gücünü artırmaq, həmçinin linqvistik ekspertiza və tərcüməşünaslıq sahələrində məna incəliklərinin qorunması üçün metodoloji baza rolunu oynayır. Effektiv kommunikasiya strategiyalarının hazırlanmasında, reklam və publisistik mətnlərin emosional yükünün tənzimlənməsində tətbiqi səmərə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. Azərbaycan dilinin leksikası / S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 286 s.
2. Hacıyeva, F. Mətnin linqvistik təhlili / F.Hacıyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 214 s.
3. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin leksikologiyası / H.Həsənov. – Bakı: Elm, – 2005. – 448 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 242 s.
5. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 240 s.
6. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1985. – 456 s.
7. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 380 s.
8. Vəliyeva, N. Müqayisəli tipologiyanın aktual problemləri / N.Vəliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 412 s.

L.V.Shirzadova

Functional-Semantic Features of Synonym Paradigms in the Formation of Stylistic Expressiveness

Summary

The main content of the article states that synonymic paradigms are not merely a vocabulary resource of a language, but a fundamental mechanism that ensures stylistic diversity and emotional impact. In the context of modern linguistics, these units are analyzed from functional, cognitive, and anthropocentric perspectives, demonstrating the direct connection between language and human cognition and emotions. As each word within a synonymic series moves away from the neutral dominant, it acquires specific semantic and stylistic nuances, enabling the speaker to convey thoughts more accurately and purposefully. This process is realized through ideographic groups that enhance the intensity of meaning, stylistic groups that regulate the context of usage, and emotional-expressive groups that reflect the author's subjective attitude.

Synonymic gradation and phraseological synonyms play a crucial role, particularly in literary texts, in creating imagery, ensuring semantic integrity, and directing the reader's attention to specific shades of meaning. The use of phraseological units as synonyms visualizes descriptions, adds national color, and transforms the text from a simple information carrier into a powerful means of emotional influence. The authors' choice of synonyms is a strategic move that defines their individual style, the inner psychological portrait of characters, and the overall modal tone of the text. Synonymy also facilitates the process of euphemization, serving to uphold ethical norms. Thus, the in-depth study of synonymic paradigms is of great importance for understanding both the communicative effectiveness and the aesthetic-cognitive power of speech. The functional-semantic potential of these units further proves the dynamic development of language and its endless expressive possibilities.

Keywords: *synonymic paradigms, stylistic expressiveness, functional semantics, conceptual synonymy, discursive variability, text modality, cognitive linguistics, phraseological synonymy*

Л.В.Ширзадова

**Функционально-семантические особенности синонимических парадигм
в формировании стилистической экспрессивности**

Резюме

Основное содержание статьи заключается в том, что синонимические парадигмы являются не просто словарным запасом языка, но и фундаментальным механизмом, обеспечивающим стилистическое разнообразие и эмоциональную силу воздействия. В контексте современной лингвистики эти единицы анализируются с функциональной, когнитивной и антропоцентрической точек зрения, что демонстрирует прямую связь языка с человеческим мышлением и чувствами. Каждое слово в синонимическом ряду по мере удаления от нейтральной доминанты приобретает определенные семантические и стилистические тонкости, что позволяет говорящему выражать свои мысли более точно и целенаправленно. Этот процесс реализуется через идеографические группы, усиливающие интенсивность значения, стилистические группы, регулирующие среду употребления, и эмоционально-экспрессивные группы, отражающие субъективное отношение автора.

Особую роль в создании образности, обеспечении семантической целостности текста и направлении внимания читателя на определенные смысловые оттенки играют синонимическая градация и фразеологические синонимы, особенно в художественном тексте. Выступление фразеологических единиц в качестве синонимов визуализирует описание, придает ему национальный колорит и превращает текст из простого носителя информации в средство сильного эмоционального воздействия. Выбор авторами синонимов является стратегическим шагом, определяющим их индивидуальный стиль, внутренний психологический портрет персонажей и общий модальный фон текста. Синонимия также служит сохранению этических норм, обеспечивая процесс эвфемизации в языке. Таким образом, углубленное изучение синонимических парадигм имеет большое значение для понимания как коммуникативной эффективности, так и эстетико-познавательной силы речи. Функционально-семантический потенциал этих единиц еще раз доказывает динамичное развитие языка и его бесконечные выразительные возможности.

Ключевые слова: синонимические парадигмы, стилистическая экспрессивность, функциональная семантика, концептуальная синонимия, дискурсивная вариативность, модальность текста, когнитивная лингвистика, фразеологическая синонимия

Rəyçi: fil.f.d., dos. İ.F.Şirinova Dadaşova

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2026

İ.A.TAĞIYEVA

müəllim

e-mail: ilahe_193@mail.ru

[:https://orcid.org/0009-0000-8805-4158](https://orcid.org/0009-0000-8805-4158)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., Təbriz küç., 81)

10.62021/0026-0028.2026.2.173

İNTONASIYANIN STRUKTUR ELEMENTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə. Məqalə intonasiyanın struktur elementlərinə həsr olunub. Müəllif müxtəlif kommunikativ cümlə növlərində struktur elementlərin reallaşmasını araşdırıb və təhlil edib. Cümlənin modallığı və emosional çaları intonasiyanın elementlərinin yaratdığı kombinasiyalardan asılıdır. Bu elementlərin hər biri intonasiyanın yaranmasında əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dil öyrənilməsində əsas məqsəd həmin dildə canlı ünsiyyət qurmaqdır. Ünsiyyətin keyfiyyətli qurulması həmin dilin intonasiyasına yiyələnməsindən asılıdır. İntonasiyanın əsas struktur elementi nüvə tonunun düzgün seçilməsi olduqca vacibdir.

Açar sözlər: taktönü, şkala, nüvə tonu, taktardı, düşün ton, qalxan ton

İntonasiya kommunikasiya üçün həlledici vasitədir və tələffüzün mürəkkəb aspekti kimi şüursuz mexanizmdir. İntonasiya bizim nə dediyimizdən daha çox necə dediyimiz haqqındadır. İntonasiya olmadan, sözlərdə olan fikir və ifadələri başa düşmək qeyri-mümkündür.

Gimson intonasiyanı səs tonunun dəyişmələri, nitq axınında səs tonunun səviyyəsində baş verən enmələr və qalxmalar kimi izah etmişdir. O, cümlədə müxtəlif dərəcəli vurğunun intonasiya vasitəsilə signal edilə biləcəyi faktını vurğulayır [5, s.320]. Bir çox dilçilər intonasiya anlayışını melodiya ilə eyniləşdirir, melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq, onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər

V.A.Vasilyev intonasiyanı nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs tembri, nitq tempinin birliyi kimi izah edir və intonasiyanın danışanın ünsiyyət zamanı öz fikrini, istəyini və emosiyalarını, cümlənin məzmununa münasibətini kifayət qədər ifadə etməyə imkan verir. V.A.Vasilyev ritmi də intonasiyanın komponentləri sırasına daxil edir [7, s. 290].

S.M.Babayev və M.G.Qarayeva “English Phonetics” dərslində intonasiyanı nitqin bütün prosodik, suprasegment vahidlərinin mürəkkəb vəhdəti kimi göstərmişlər. Müəlliflərin fikrincə, əsas prosodik elementlər həm də intonasiyanın komponentlərini təşkil edir. Onlara görə, intonasiyanın əsas komponentləri bunlardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitqin tempi və səs tembri [10, s. 129].

Yanaşmalar müxtəlif olsa da, demək olar ki, dilçilərin hamısı melodiyanın intonasiyanın komponenti olduğunu vurğulayırlar.

Beləliklə, intonasiya qrupunun strukturu izlənilən elementlərdən ibarətdir: taktönü, şkala, nüvə tonu, taktardı.

Məs: I am 'going to 'visit \London this year.

Əvvəlki vurğusuz və yarıvurğulu hecalar ilk vurğulu hecalara qədər taktönü adlanır. Takt önünün 2 növü vardır. Alçaq taktönü, yüksək taktönü.

Alçaq taktönü həm emfatik, həm də emfatik olmayan sözlərdə baş verir. Onun funksiya-sı ilk vurğusuz hecaların müqayisəli əhəmiyyətsizliyini qeyd etməkdir. Alçaq taktönünün mətnə qrafik əlaməti yoxdur.

Əgər vurğusuz və qismən vurğulu hecalar şkalanın ilk vurğulu hecası kimi, yuxarı və ya eyni səviyyədə tələffüz olunarsa, bu taktönu yüksək taktönu adlanır.

Yüksək nüvə önündə bu hecalar nüvə tonunun başlanğıcından yüksək və ya eyni səviyyədə olur.

Yüksək taktönu, adətən enən, qalxan və ya eyni səviyyəli şkaladan əvvəl meydana gəlir.

İlk vurğulu hecanın başlanğıcından, sonuncu vurğulu hecaya qədər bütün hecalar şkala adlanır.

İngilis dilində və şkala modellərində şkalanın müxtəlif növləri var;

1. Enən şkalalar 2. Qalxan şkalalar 3. Eyni səviyyəli şkala

Şkalalar intonasiya qrupunun strukturunda ikinci əsas elementdir. Enən şkala yüksək səviyyədə aşağı səviyyəyə doğru hərəkət edir. Enən şkalada səs

istiqlaməti ilk vurğulu hecada qoyulan aşağı istiqamətli ox tərəfindən göstərilir.

Məs: I ↘ haven't 'heard this 'event for days.

Əgər cümlədə yalnız bir vurğulu söz varsa, bu halda yüksək səviyyəli şkala işlədilir və üfiqi oxla işarə olunur.

Məs: They have → spent their summer in the village.

Enən şkalaların bir neçə alt tipləri vardır.

1. Pilləli şkalada vurğulu və vurğusuz hecalar eyni səviyyədə tələffüz olunur.

2. Enən şkalada vurğusuz hecalar səs tonunun səviyyəsini aşağı aparır.

3. Sıçrayışlarla enən şkalada vurğusuz hecalar səs tonunun səviyyəsini qaldırır.

4. Sürüşkən şkalada vurğulu və vurğusuz hecalar aşağıya doğru davam edərkən səs sürüşərək hərəkət edir.

Enən şkalanın digər tiplərindən ayrılmış sürüşkən şkalanın bütün vurğulu hecaları aşağı istiqamətli ox ilə işarə olunur.

Məs: They ↘ didn't ↘ like to ↘ visit their friends.

Pilləli və enən şkalalar danışanın balanslı, fəal, normal əhvalının təəssüratını daşıyır. Bundan başqa, pilləli şkala sözlərin ağırlığının təəssüratını daşıyır.

Sürüşkən şkala adətən fikrin həyəcanlı vəziyyətini və situasiyaya yüksək emosional münasibəti əks etdirir. Sürüşkən şkala, adətən enən-qalxan ton ilə birləşdirilir. Sıçrayışlarla enən şkala danışanın yüksək emosional vəziyyətini əks etdirir. O, maraq, təəccüb, inamsızlıq, təşviq ifadə edir.

Eyni səviyyəli şkalalar ola bilər: Yüksək səviyyəli şkala, orta səviyyəli şkala, alçaq

səviyyəli şkala. Yüksək səviyyəli şkalanın vurğulu və vurğusuz hecaları eyni səviyyədə tələffüz olunur, orta və aşağı səviyyəli şkalasında, həmçinin vurğulu və vurğusuz hecaları eyni səviyyədə tələffüz olunur. Yüksək səviyyəli şkala danışanın işgüzar, fəal, səmimi əhvalının təəssüratını daşıyır.

He did → not like it

Qalxan şkala – Yüksələn şkala

Qalxan şkala enən şkalaların əksidir. Qalxan şkalada, ilk vurğulu hecada səs aşağı səviyyəsi var və onu izləyən vurğulu hecalar tədricən qalxan ardıcılıq formalaşdırır. Qalxan şkalanın iki alt tipi ola bilər: yüksələn və sıçrayışlarla yüksələn.

Əgər səs (və ya vurğulu hecalar) pillə-pillə yuxarı qalxırsa və müdaxilə

olunmayan vurğusuz hecalar takta doğru qalxmağa davam edirsə, **yüksələn** adlanır.

Məs: I ↗ didn't 'think it is so 'necessary.

Yüksək şkalanın ilk vurğulu hecası yuxarı istiqamətli ox ilə işarə olunur. | ↗ |

Əgər səs şkalaya doğru sürüşərək qalxırsa, sıçrayışlarla yüksələn adlanır.

Məs: He ↗ didn't ↗ listen to 'it.

Yüksələn şkaladan ayrılan, sıçrayışlarla yüksələn şkalanın bütün vurğulu hecaları yuxarı istiqamətli oxlar ilə işarə olunur.

Yüksələn şkala yüksəkdən enən ton ilə birləşəndə xoşagəlməz etiraz, tənqidi, qarşı çıxan təəccübün təəssüratını daşıyır və o yüksəkdən qalxan ton ilə birləşəndə rəsmi və hərşeylə marqlanan kimi səslənir.

Sonuncu əsas sözün vurğulu hecası nüvə adlanır.

İngilis dilində nüvə tonları 2 əsas qrupa bölünür: Enən nüvə tonları və qalxan nüvə tonları.

Enən nüvə tonları dedikdə alçaq səviyyədə enən ton (the Low Fall), yüksək səviyyədə enən ton (the High Fall) və qalxan enən ton (Rise-Fall) nəzərdə tutulur.

Qalxan nüvə tonları dedikdə isə alçaq səviyyədə qalxan ton (the Low Rise), yüksək səviyyədə qalxan (the High Rise) və enən qalxan (the Fall-Rise) nüvə tonları nəzərdə tutulur.

Nüvə intonasiya strukturunun ən vacib hissəsidir. O cümlənin kommunikativ tiplərini və intonasiya qrupunun semantik dəyərini müəyyənləşdirir.

Nüvədə hərəkət səviyyəsinin həddi (alçaq səviyyədə enən ton, yüksəkdən enən ton, alçaq səviyyədə orta səviyyəyə qalxan ton, yüksəkdən qalxan ton) müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Məs: Yüksəkdən enən ton tamliq və müəyyənlik ifadə edir, alçaq səviyyədə enən tonun xüsusiyyətlərinə şəxsi qayğı, maraq əlavə edir .

Məs: We 'noticed him 'coming \home (fakt)

We 'noticed him 'coming `home (maraq)

Yüksəkdən qalxan ton əsasən sual cümlələrində işlənir. O, danışanın informasiya üçün fəal axtarışını ifadə edir. Alçaq səviyyədə orta səviyyəyə qalxan ton, nəqli cümlənin qeyri-kateqoriyalı tipində tez-tez istifadə olunur. Lakin yüksəkdən qalxan ton həmişə təhqiqat bildirir. Enib-qalxan ton implikativ tondur. O təsir, düzəliş, ziddiyyət və s. ifadə edir. Təsir xarakteri həmişə konkret situasiyadan çıxarılır.

Məs: Are they here? – Jack's ,here. (hamı deyil)

Enib-qalxan ton adətən nəqli və xahiş cümlələrində istifadə olunur, ancaq demək olar ki, sual cümlələrində istifadə olunmur.

Qalxıb-enən ton müəyyənliyi, sonluğu, bütünlüyü nəzərdə tutur. Qalxıb enən ton ilə sözlər danışanın çox təsirləndiyini göstərir. Bundan başqa bu tonda “even” sözünün istifadəsinə oxşar gücləndirici funksiya var. Məs: She →didn't see ^ me = even her sister.

Nüvədən sonrakı vurğusuz və qismən vurğulu hecalar taktardı adlanır.

Düşən tondan sonra taktardı aşağıda qalır. Məs: Yes, Tom.

Taktardı nüvə tonundan sonra yerləşən vurğusuz və qismən vurğulu hecalar tərəfindən formalaşır. Taktardının növləri bunlardır: alçalan və yüksələn.

Düşən nüvə tonundan sonra taktardı aşağıda işlənir. Qalxan nüvə tonundan sonra bütün vurğusuz hecalar tədricən səs tonunun səviyyəsində yuxarı qalxır.

Araşdırmalardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, intonasiya ingilis dilinin fonetikasında özünəməxsus yer tutan hadisələrdəndir. O, həmçinin işlənmə dairəsinə görə nitqin axıcılığını təmin edir. Fəsillərə əsaslanaraq tədqiqat işindən çıxan nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

İlk növbədə, intonasiyadan danışarkən, onun ingilis dilində nə qədər vacib bir element olduğunu vurğulamaq lazım gəlir. İntonasiya fonetikanın əsas vahidlərindən biridir. Nitqin gözəlliyi oradakı sözlərin çoxluğu ilə deyil, intonasiya vasitəsilə müəyyən edilir. İntonasiya müxtəlif söz və ifadələrə xüsusi məna çalarlılığı, ifadəlilik verir. O cümlədən, intonasiyanın komponentləri də fikrin düzgün ifadə olunması, dinləyiciyə çatdırılması və nitqin anlaşıqlı olmasına təsir edən amillər arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İntonasiyanın komponentlərindən danışarkən, xüsusilə onun temporal komponentləri vurğulanmışdır. Burada, əsasən, nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitqin tembi, tempi və ritm haqqında məlumat verilmişdir. Araşdırma apararkən, müxtəlif alimlərin fikirlərindən istifadə olunmuşdur. Bu zaman intonasiyanın temporal komponentləri arasında fasilənin də göstərilməsi ilə bağlı fikirlər buraxılış işində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın əhəmiyyəti: Tədqiqat işi canlı danışqla bağlı olduğu üçün böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Canlı ünsiyyət qurarkən fikrin düzgün çatdırılması məqsədi ilə bəzi məqamlar müəyyən olunub.

Elmi nəticə: İntonasiyanın əsas struktur elementi nüvə hesab edilir. Nüvə tonu cümlənin semantik mərkəzidir. Cümlənin kommunikativ növünü məhz nüvə tonu müəyyən edir. Bu baxımdan onun düzgün seçilməsi çox vacibdir. İntonasiyanın struktur elementləri birlikdə cümlənin intonasiya quruluşunu formalaşdırır və danışığın semantik və emosional mənasını ifadə edir.

Elmi yenilik: Araşdırma nəticəsində intonasiyanın struktur elementlərinin nitqin emosional çaları, məna vurğusu kommunikativ məqsədin ifadəsində mühüm rol oynadığını göstərmişdir. Bu yanaşma intonasiyanın praktik dil tədrisində tətbiqinə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyəti / A.Axundov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1996. – 256 s.
2. Crystal, D. Prosodic systems and Intonation in English. Cambridge, – 1969. – 321 p.
3. Zeynalov, F.H. Practical English Phonetics / F.H.Zeynalov. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 276 p.
4. Gimson, A.C. A practical course of English pronunciation / A.C.Gimson. – London, – 1975. – 205 p.
5. Gimson, A.C. An introduction to the Pronunciation of English / A.C.Gimson. – London, – 1970. – 320 p.
6. Karnevskaya, B.B. and others Practical English phonetics / B.B.Karnevskaya. – Minsk, – 1982. – 189 p.
7. Vassilyev, V.A. English Phonetics / V.A.Vassilyev. – Moscow: Higher School Publishing House, – 1970. – 290 p.
8. Kelly, G. How to teach pronunciation. Pearson Education, – 2000. – 93 p.
9. Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1984. – 212 p.
10. Babayev, S. İngilis dilinin fonetikasi / S.Babayev, M.Qarayeva. – Bakı: Maarif, – 1999. – 320 s.
11. Babayev S.M. English Phonetics / S.M.Babayev, M.G.Qarayeva. – Bakı: Maarif, – 1999. – 129 s.

I.A.Tagiyeva

On the Structural Elements of Intonation in English

Summary

The article is devoted to the research of the structural elements of intonation. The author has analyzed the realization of these elements in various communicative types of sentences. The modality and emotional coloring of the sentence depend on the combinations created by the structural elements of intonation. Each of these elements is of particular importance in the formation of intonation. The main goal of learning a foreign language is to establish live communication. Achieving high-quality communication depends on mastering the intonation system of the language. In this system, the correct selection of the nuclear tone, which is the main structural element of intonation, is essential.

Keywords: pre-head, head, nuclear tone, tail, falling tone, rising tone

И.А.Тагиева

К структурным элементам интонации в английском языке

Резюме

Статья посвящена исследованию структурных элементов интонации. Автором проанализирована реализация этих элементов в различных коммуникативных типах предложений. Модальность и эмоциональная окраска высказывания зависят от комбинаций структурных элементов интонации. Каждый из этих элементов играет важную роль в формировании интонационного контура. Основной целью изучения иностранного языка является организация живого общения. Достижение качественной коммуникации напрямую зависит от овладения интонационной системой данного языка. В этой системе правильный выбор ядерного тона, являющегося основным структурным элементом интонации, имеет особое значение.

Ключевые слова: предтакт, шкала, ядерный тон, затакт, нисходящий тон, восходящий тон

Rəyçi: b/m. M.İbadullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2026

C.H.YAQUBOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: jewel75@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-8730-2289>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.177

İNGİLİS DİLİNDƏ BURUN SAMİTLƏRİNİN (/m, n, ŋ/) HECAYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə. Heca dilçilikdə geniş müzakirə olunan məsələlərdən hesab olunur. Heca haqqında müxtəlif nəzəriyyələr olsa da, dilçilərin gəldiyi ümumi fikir ondan ibarətdir ki, heca danışığın əsas artikulyasiya vahididir. O, müəyyən fizioloji ardıcılıqla hərəkət edir və müəyyən akustik nəticələr verir. Hecanın özəyini sait səslər təşkil edir. Bu gün də bu fikir öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Lakin elə dillər var ki, onlarda heca sait səslərlə yanaşı, həm də sonorlara əsaslanır. Bu dillərdən biri də ingilis dilidir ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu dildə, xüsusilə də, burun sonor samitləri (/m, n, ŋ/) hecayaratma xüsusiyyətinə malikdir. Digər sonor samitlərin hecayaratma xüsusiyyəti danışqda enerjiyə qənaət məqsədilə danışq əsnasında baş verən müxtəlif fonetik hadisələrin hesabına yarana bilər.

Açar sözlər: heca, heca zirvəsi, sonorluq, ambisillabik, kvazimonim

Məlumdur ki, fonemlər ilkin olaraq sözdə deyil, hecada reallaşır. Heca da, öz növbəsində, həm seqment, həm də superseqment vahidlərin (ton, vurğu, melodiya) daşıyıcısıdır. Bəzən dilçilikdə yanlış olaraq hecanı fonoloji vahid hesab edirlər. F.Veysəlli qeyd edir ki, heca bütün fonoloji səviyyənin deyil, prosodiyanın ən kiçik vahidi hesab edilir və heç bir fonoloji əhəmiyyət kəsb etmir [2, s. 114]. O, vurğu və intonasiyanın daşıyıcısıdır və bu xüsusiyyəti ilə fonoloji araşdırmaların obyektinə ola bilər. Hecaya müxtəlifcinsli elementlərdən təşkil olunmuş vahid kimi yanaşmaq V.Humboldta aiddir. R.Potapov V.Humboldta istinadən qeyd edir ki, “hecanın komponentləri arasında əlaqə o qədər möhkəmdir ki, onların üzvlənərək tədqiq olunması mümkün deyil.” [5, s. 71-72].

Hecanın prosodiyaya aid olması isə N.S.Trubetskoy və A.Martinenin nəzəriyyələrində əks olunub. Hecanın bu sahəyə aid olması prinsip etibarı ilə yeni hesab olunurdu və onun funksional tərəfi araşdırılırdı. Hecanın prosodiyaya aid olması isə L.Yelmslev tərəfindən təsdiqləndi. O, hecaya belə tərif verirdi: “Heca – işarələr sistemində müəyyən yeri olan, lakin özü heç bir işarə mənasını daşımayan bir danışq hadisəsidir.” [5, s. 30]. L.Yelmslevə görə heca vurğu ilə müəyyənləşir, hər bir heca vurğu daşıyıcısıdır, onlar yalnız vurğunun dərəcəsi baxımından fərqlənirlər [5, s. 34].

Hecanın öz fonetik korrelyatı yoxdur, ona görə də o, dildən-dilə fərqlənir. Məsələn, ingilis dilində “extra” /ekstrə/ sözünü hecaya bölmək bir qədər mübahislidir. Çünki burada /s/ fonemi həm birinci, həm də ikinci hecaya aid olduğundan onu biz *ambisillabik* adlandıra bilərik. Hecanın varlığını isə aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə müəyyənləşdirmək olar:

1. Heca sahə kimi dəyərləndirilir. Yəni bəzi fonoloji hadisələr hecanı sahə kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

2. Fonemlərin əlamətləri hecada daha aydın və qabarıq üzə çıxır. Məsələn, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı samitlər vurğu altında, saitlərdən əvvəl tələffüz olunduqda, nəfəslənmə (aspirasiya) daha güclü olur. Məsələn, “pan” /p^hæn/ (tava).

3. Bəzi fonem ardıcılığı hecanın əvvəli və ya sonu baxımından daha yaxşı izah olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində /nt/ hecanın əvvəlində gələ bilmir, ancaq hecanın sonunda bu fonem birləşməsi işləyə bilər, məsələn, “kənd” /kənt/. Eyni zamanda, ingilis dilində sözün əvvəlində ən çoxu 3 samit birləşməsi işləyə bildiyi halda, sözün sonunda bunun sayını 4 və ya 5-ə qədər artırmaq olar. Məsələn, hecanın əvvəlində “tale” /teɪl/ (nağıl), “stand” /stænd/ (dayanmaq), “street” /stri:t/ (küçə), hecanın sonunda “light” /laɪt/ (ışık), “task” /ta:sk/ (tapşırıq), “text” /tekst/ (mətn), “texts” /teksts/ (mətnlər) və s.

4. Hecalarda birinci və sonuncu samiti dəyişməklə kvazimonimlər yaratmaq olur. Məsələn, “pan” /pæn/, “ban” /bæn/, “fan” /fæn/, “can” /kæn/, “than”, /ðæn/ və s. [2, s. 115].

Göründüyü kimi, fonemlərin hecalarda işlənməsində müəyyən qaydalar mövcud olur. Bu qaydalardan biri hecanın zirvəsinin olmasıdır. Bu zirvə dilçilikdə *sonorluq zirvəsi* kimi tanınır ki, bunu O.Yespersen işləyib hazırlamışdır. O qeyd edir ki, hər bir hecada bir sonorluq zirvəsi olur. Ondan əvvəl və sonra tədricən az sonorluq seqment vahidlər işlənir. Məsələn, “pan” /pæn/ sözündə /æ/ hecanın zirvəsini təşkil edir. Bu saitin əhatəsində gələn seqment vahidlər ona nisbətən az sonorluq səslər hesab olunur. Heca zirvəsini müəyyənləşdirmək üçün O.Yespersen fonemləri az sonorluqdan çox sonorluğa doğru aşağıdakı kimi düzmüşdür:

1. /p, t, k/ – kar, kipləşən-partlayışlı samitlər;
2. /f, s, ʃ, θ, h/ – kar, novlu samitlər;
3. /b, d, g/ – cingiltili, kipləşən-partlayışlı samitlər;
4. /v, z, ʒ, ð/ – cingiltili, novlu samitlər;
5. /m, n, ŋ/ – cingiltili kipləşən sonor samitləri;
6. /l/ – cingiltili, dilaynı, novlu, süzülən sonor samit;
7. /r/ – cingiltili, dilönü, kakuminal yuvaqarxası sonor samit;
8. /i:, ɪ, e, æ/ – ön sıra saitləri;
9. /e, ə, ɜ:, ʌ/ – orta sıra saitləri;
10. /u:, ʊ, ɒ, ɔ:, ɑ:/ – arxa sıra saitləri.

Cədvəldən göründüyü kimi, /p, t, k/ ən az sonorluq, /u:, ʊ, ɒ, ɔ:, ɑ:/ ən çox sonorluq səslər hesab olunur [2, s. 116].

Sonorluq nəzəriyyəsinə P.Ledifoqid aşağıdakı kimi tərif vermişdir: “Sonorluq – səsin özü ilə eyni uzunluqda, eyni tonda və vurğuda olan səslərlə münasibətdə onun yüksəkliyi” [7, s. 221]. Əslində, bu nəzəriyyə R.H.Stetsonun “impuls” nəzəriyyəsinə əsaslanır, çünki sonorluq dedikdə bir səsin digər səslərlə nisbətə nisbi yüksəkliyi nəzərdə tutulur. Buna görə də danışmaq səsləri nisbi sonorluğa görə müəyyən qayda üzrə nizamlana bilirlər. H.J.Giegerix də özünün tərtib etdiyi sonorluq cədvəlində kar kipləşən-partlayışlı samitlərdən sonra cingiltili kipləşən-partlayışlı samitləri, sonra frikativləri, sonra sonorlar, daha sonra sait səsləri yerləşdirir. Deməli, sait səslər ən maksimal sonorluğa malik səslər olduğu üçün onlar hecanın zirvəsini təşkil edir. buna görə də, sözləri hecaya məhz sait səslərin hesabına bölürük. Biz sonorluq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istənilən sözün heca zirvəsini tapa bilərik. Sözdə seqment vahidlər əvvəl artan, sonra isə azalan ardıcılıqla sıralanır. Məsələn, “modest” /mɒdəst/ sözü sonorluq cədvəlinə əsasən rəqəmlərlə 5-9-2-9-3-1 kimi göstərilir. Bu hadisə haqqında E.Selkrik belə bir tərif verir: “İstənilən hecada sonorluq zirvəsini təşkil edən seqmentdən öndə gələn seqment ardıcılığı artan, özündən sonra gələnlər isə azalan ardıcılıqla sıralanır.” [8, s. 112].

Lakin sonorluq nəzəriyyəsini təhlil edən L.R.Zinder belə bir fikrə diqqət yönəldir ki, “... bu nəzəriyyənin ən zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, istənilən səsin sonorluğu onun ölçü göstəricisi hesab oluna bilməz. Çünki eyni səs müxtəlif sonorluq dərəcəsi ilə tələffüz oluna bilər.” [3, s. 254].

Bəzi dillərdə, məsələn, ingilis, alman, çex dillərində saitlərlə yanaşı, samitlər də heca zirvəsi yarada bilirlər. Məsələn, ingilis dilində “bottom” /ˈbɒtm/ (dib), “bottle” /ˈbɒtl/ (butulka), “button” /ˈbʌtn/ (düymə) kimi sözlərdə /m, l, n/ samitləri heca yaradır. Yəni bu sözlərdə 1 deyil, 2 heca işlənilir. Azərbaycan dilində isə heca nüvəsini ancaq saitlər yaradır. Bu dildə sait-

lərin daşdığı informasiya yükü daha çoxdur. Daha bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, dünyada elə dillər var ki, onlarda bütün fonemlər heca zirvəsi yarada bilər. Məsələn, Afrikada təşelit-bərbər dilində [2, s. 116].

Hər bir heca mütləq heca zirvəsinə malik olmalıdır. Dünya dillərində açıq hecalar daha çox üstünlük təşkil edir. Örtülü olmayan heca ikinci yerdə gəlir. Sonra sonu iki və daha artıq samitlə bitən hecalar gəlir. Birinci heca tipini əlamətsiz, ikinci heca tipini isə əlamətli heca tipi adlandırırlar [2, s. 117].

Bütün bu deyilənlər bizə bir daha ingilis dilində burun sonor samitlərindən ikisinin /m, n/ heca zirvəsində saitlər kimi yer aldığını və heca yaratma potensialına malik olduğunu göstərdi. Lakin bu səslərin heca yaratma qabiliyyəti üçün iki mühüm şərait tələb olunur:

1. Onlar sözün sonunda hər hansı bir samitdən sonra işlənersə, məsələn, “prism” /ˈprɪzəm/, “person” /ˈpɜːsn/ və s.

2. Bu fonemlərin hər iki tərəfində küylü samit işlənersə, məsələn, “absent” /ˈæbsnt/, “disabled” /ˈdɪsˈeɪbld/.

Heca yaradan səslər kimi, bu sonorlar da yüksək gərginliklə tələffüz olunurlar. Onların bu xüsusiyyəti onları daha uzun tələffüz olunmağa məcbur edir. [6, s. 114].

Biz dediklərimizi ingilis dilində “film” və rus və ya Azərbaycan dillərindəki “film” sözünü müqayisə etməklə təhlil edə bilərik. Belə ki, ingilis dilindəki “film” sözünü tələffüz edərkən /l/ səsinə /m/ səsinə keçid vaxtı artikulyasiyanın gərginliyi artır. Bunun da nəticəsində /m/ səsinin yüksəkliyi çoxalır və bu sonor hecanın zirvəsini təşkil edir. Nəticədə iki heca, iki zirvə yaranır. Bundan fərqli olaraq rus və ya Azərbaycan dillərində isə /l/ səsinə /m/ səsinə keçid zamanı artikulyasiyanın gərginliyi azalır, nəticədə bir zirvəlik yaranır. Bununla da, həmin sözdə cəmi bir hecanın olduğu sübuta yetir. Odur ki, ingilis dilində /m, n/ səslərinin tələffüzü zamanı artikulyasiyanın gərginliyini artırmaq lazımdır ki, həmin səslər daha uzun, daha yüksək səslənsin [6, s. 114].

F.Zeynalov öz tədqiqatlarında təkcə /m,n,l/ samitlərinin deyil, /ŋ, r/ samitlərinin də heca yaratma xüsusiyyətinə malik olduğunu göstərir. Lakin /w/ və /j/ sonor samitləri həmişə söz başlanğıcında işləndiyinə görə onlar bu xüsusiyyətə malik deyillər. Ümumiyyətlə, sonor samitlərin heca yaratma xüsusiyyətini dildə baş verən assimilyasiya və eliziya hadisələri ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, /m/ fonemi “rhythm” /rɪðm/, “prism” /prɪzəm/ kimi sözlərdə, /ŋ/ isə assimilyasiya hadisəsinin təsiri altında “broken key” /brookɪ ki:/ kimi söz birləşməsinin sərhədində və “I can go” /aɪ kən goʊ/ cümləsində müşahidə olunur [9, s. 122].

/r/ sonor samitinin heca yaratma xüsusiyyəti daha çox Amerika ingiliscəsində tələffüz olunan *rotik* /r/ samitinə aid edilə bilər. Məsələn, “particular” sözündə biz /r/ samitinin sözün əvvəlində və sonunda heca yaratmasının şahidi oluruq, /prtɪkʃənl/. İngilis dilinin Britaniya variantında isə bu səs heca yaratması səciyyəvi xüsusiyyət deyildir, çox az sözlərdə biz bunu müşahidə edə bilərik. Məsələn, “preference” /prefrns/, “correct” /krekt/, “visionary” /vɪʒnəri/, “literal” /lɪtrəl/, “veteran” /vetrən/ və s. İki sonor samitin bir yerdə işlənərək heca yarada bilməsi halı da Britaniya ingiliscəsi üçün qeyri-adi hal deyil. Məsələn, “national” /næʃnl/.

İngilis dilində /n/ və /l/ fonemlərinin heca yaratması digər sonor samitlərə nisbətən daha geniş yayılıb. /n/ samitinin heca yaratması daha çox kipləşən, yuvaq samitləri /t, d/, novlu, yuvaq samitləri /s, z/ dən sonra görünür. Məsələn, “eaten” /iːtən/, “sudden” /sʌdn/, “listen” /lɪsn/, “season” /siːzn/ və s. Bu səs heca yaratmasını biz modal və köməkçi feillərin “not” inkar ədatı ilə birləşdirilmiş tələffüzü zamanı da aşkar edə bilərik. Məsələn, “isn’t” /ɪznt/, “didn’t” /dɪdn̩t/, “doesn’t” /dʌznt/, “couldn’t” /kʊdn̩t/, “wouldn’t” /wʊdn̩t/, “shouldn’t” /ʃʊdn̩t/, “needn’t” /niːdn̩t/, “mustn’t” /mʌsn̩t/ və s.

Bundan başqa, /ŋ/ sonor samiti /ʃ, ʒ/ samitlərindən sonra da heca yarada bilər. Məsələn, “action” /ækʃn/, “vision” /vɪʒn/ sözlərində olduğu kimi. Lakin bu fonem /l, ʃ, dʒ/ fonemlərindən sonra heca yarada bilmir. Odur ki, “sullen”, “question”, “pigeon” sözlərini /sʌln̩/, /kwesʃn̩/, /pɪdʒn̩/ deyil, /sʌlən̩/, /kwesʃən̩/ və /pɪdʒən̩/ kimi tələffüz etmək lazımdır.

/ŋ/ sonor samitinin qeyri-yuvaq samitləri ilə işlənərək heca yaratması yuvaq samitlərinə nisbətən az müşahidə olunur. Bunu biz “broken” /brʊkŋ/, “thicken” /θɪkŋ/, “happen” /hæpŋ/, “ribbon” /rɪbŋ/ kimi sözlərdə görə bilərik. Digər tərəfdən, “seven”, “heaven”, “often” sözlərində neytral saitlə birgə tələffüzdən daha çox heca yaranan /ŋ/ sonor samitinin işlənməsi ingilis dili üçün daha səciyyəvi hesab olunur. Məsələn, “seven” /sevŋ/, /hevŋ/, /ɒfŋ/.

Daha bir maraqlı məqam /ŋ/ sonor samitinin yuvaq, kipləşən-sonor və burun /n/ samiti+kipləşən partlayışlı /t, d/+ heca yaranan /ŋ/ sonor samitləri ilə birləşməsindən yaranan sözlərdə bu səsin heca yaratma xüsusiyyətinin itməsidir. İkinci heca /ə/ səsinin hesabına yaranır. Məsələn, “London”, “milton”, “lantern”, “abandon” kimi sözlərin tələffüzündə neytral /ə/ səsinin tələffüzü zəruri hesab olunur. Bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar: /ˈlʌndən/, /ˈmɪntən/, /ˈlæntən/, /əˈbʌndən/ və s.

Bundan başqa, biz /ŋ/ sonor samitinin sözün başlanğıcında da heca yaratma xüsusiyyətini görə bilərik. Məsələn, “tonight” /təˈnaɪt/ sözünü /tŋˈaɪt/, canary /kəˈneəri/ sözünü /kŋˈeəri/, “fanatic” /fəˈnætɪk/ sözünü /fŋˈætɪk/, “sonata” /səˈnɑ:tə/ sözünü /sŋˈɑ:tə/ kimi tələffüz etmək daha yayılmış tələffüz formasıdır.

Bir qədər də /l/ sonor samiti haqqında məlumat vermək istərdik. Bu samit ən çox sözün sonunda yuvaq və ya qeyri-yuvaq samitləri ilə birgə işləndikdə heca yaradır. Məsələn, “cattle” /ˈkætl/, “knuckle” /ˈnʌkl/, “saddle” /ˈsædl/, “wrestle” /ˈresl/, “couple” /ˈkʌpl/, “bible” /ˈbaɪbl/, “struggle” /ˈstrʌgl/ və s. Bu cür qəbildən olan sözlərə saitlə başlayan şəkilçi belə artırıldıqda, həmin sonor samit öz heca yaratma xüsusiyyətini yenə də qoruyub saxlayır. Məsələn, “struggling” /ˈstrʌɡlɪŋ/ və s. Bu səsin də hecayaradan /ŋ/ sonor samiti kimi sözün əvvəlində bu xüsusiyyətə malik olduğunu görmək olar. Məsələn, “police” /ˈpli:s/ sözündə olduğu kimi.

İngilis dilində sözün mənasının sonor samitin heca yaratma xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişən minimal cütlərə çox az təsadüf etmək olar. Məsələn,

“Hungary” /hʌŋɡrɪ/ (ölkə adı – Macarıstan) – hungry /hʌŋɡrɪ/ (ac)

“lightening” /laɪtŋɪŋ/ (ışıqlanma) – lightning /laɪt.nɪŋ/ (şimşək) [9, s. 124].

Hecanı təsvir edərkən biz onun sərhədlərini də təyin etmiş oluruq. Hecanın tərkibini onun harda başlayıb harda bitdiyini bilməyə qədər müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Məsələn, ingilis dilində birhecalı sözlərdə hecanın zirvəsini həmişə sait səslər təşkil edir. Heca zirvəsinin sağ və sol tərəflərində, yəni hecanın yoxuş və eniş hissələrində adətən samit səslər yer alır. Yoxuşa doğru istiqamətdə 3 samit birləşməsi, enişə doğru isə 4 və daha artıq samit birləşməsi işləyə bilər [4, s. 187].

İngilis dilində hecaəvvəli və hecasonu mövqelərdə samitlərin işlənməsi ciddi qaydalar əsasında tənzimlənir. Hecaönü mövqedə /z/ və /ŋ/ fonemlərindən savayı bütün samitlər tək işləyə bilərlər. İküzvlü samitlərin bir-biri ilə birləşməsində iki qayda mövcud olur: onlardan biri odur ki, küylü samitlər sonor samitlərin biri ilə birləşir. Məsələn, /p, t, k, b, d, g, f, θ/ samitlərindən sonra /l, r, w/ samitlərinin işlənməsi kimi. Burada səslərin artikulyasiya xüsusiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, /w/ samitinin qoşadodaq, /l/ samitinin isə yuvaq küylü samitlərlə birgə işlənməsi mümkün deyil. İkinci qayda /s/foneminin işlənməsi ilə bağlıdır. Bu samitdən sonra hətta kipləşən /p, t, k, m, n/ samitləri də işləyə bilər. /s/ və /ʃ/ fonemlərinin birgə birləşmə yaratması hətta birinci modelə əsasən mümkündür. Yəni /s/ səmindən sonra /l/ və /w/ samitləri, /ʃ/ samitindən sonra isə /r/ samiti işləyə bilər. [4, s. 188].

Üçüzvlü samit birləşmələri isə həm birinci, həm də ikinci qaydanı özündə birləşdirir. İkinci modelə əsasən formalaşan /sp, st, sk/ birləşmələrindən sonra birinci qaydaya əsasən sonor samitlərin birləşməsi üçüzvlü samit birləşmələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “spring” /sprɪŋ/, “string” /strɪŋ/, “square” /skweə/ və s. Bu birləşmələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, samit səslərin bir-biri ilə birləşməsi onların kinakem strukturundan asılıdır: sonor samitləri qeyri-sonor samitlərlə birləşmə yaradır, lakin özləri bir-biri ilə birləşməyə girə bilmir. İngilis dilinin tarixən mövcud olan iki sonor hərflərinin birgə yazılışı bu gün bu

samitlərin birgə oxunuşunu qəbul etmir. Məsələn, “write” sözündə iki sonor samit yanaşı işlənməsinə baxmayaraq, onlardan yalnız biri tələffüz olunur, yəni /raɪt/.

İngilis dilində samitlərin 1/3-i, yəni 9 samit hecanın əvvəlində heç bir samitlə birləşmə yaratmır. Bu, /v, ð, z, ʒ/ küylü cingiltili samitlər, /tʃ, dʒ/ afrikatları, /h/ küylü kar samiti və /ŋ, j/ sonor samitləridir.

Hecasonundakı mövqeyinə gəldikdə isə samitlərin, demək olar ki, hamısı, bu mövqedə tək halda işləyə bilər. Yalnız 5 samit (/v, r, j/, udlaq samiti /h/ və alınma sözlərdə rast gəlinən assimilyasiya olmamış /ʒ/ fonemi) istisnalıq təşkil edir.

İkiüzvlü samit birləşmələrinin işlənməsi isə 3 model əsasında həyata keçir. Onlardan biri heteromorfem modelidir. Yəni ikinci fonem suffiksə aid olur. Bu, /s, z, t, d/ çox az hallarda isə /θ/ fonemidir. Digər iki model isə tautomorfem modelidir. Birinci modeldə ən aktiv /s/ fonemidir ki, bu səbə /p, t, k/ kipləşən-partlayışlı samitlər birləşir. Məsələn, “ask”, “must” və s. Bu modeldə ən az aktiv /f/ fonemidir ki, bu səsdən sonra yalnız /t/ partlayışlı samit işlənir. Məsələn, “left” /left/. İkinci tautomorfem model sonor olmayan samitin /l, m, n, ŋ/ samiti ilə birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, “help”, /help/ (kömək), “bulb” /bʌlb/ (lampa), “salt” /sɒlt/ (duz), “cold” /kəʊld/ (soyuq), “shelf” /ʃelf/ (rəf), “bench” /bentʃ/ (skamya), “range” /reɪndʒ/ (diapazon), “since” /sɪns/ (bəri), “month” /mʌnθ/ (ay), “hemp” /hemp/ (kəndir), “ink” /ɪŋk/ (mürəkkəb) və s. Bəzən heteromorfemlə tautomorfem eyni samitlə bitdiyinə görə minimal cütlük də təşkil edə bilirlər. Məsələn, “mist-missed”, /mɪst/, “build-billed” /bɪld/, “find-fined” /faɪnd/, “lax-lacks” /læks/, “copse-cops” /kɒps/, “adze-adds” /ædz/.

Fonetik ədəbiyyatda çox müzakirə olunan məsələlərdən biri heca zirvəsinin saitlə deyil, /l, n/, bəzi hallarda isə /m/ sonor samiti ilə yaranması təşkil edir. Bu səslərə vurğu düşmədiyi üçün onlar müstəqil şəkildə heca yarada bilmirlər, ona görə də sözdə digər vurğulu hecanın ardınca işlənirlər. Bu səslərin heca zirvəsi yaratmağının əsas səbəbi həmin hecada saitin tamamilə reduksiya uğraması, (hətta səs düşümünə qədər) və o səsin yerinə sonor samitin heca zirvəsini tutmasıdır. Məsələn, “angel” /eɪndʒl/ (mələk), “equal” /i:kwəl/ (bərabər), “minstrel” /mɪnstɹl/ (vokalist), “entrance” /entrəns/ (giriş), “constant” /kɒnstnt/ (daimi) və s. Sonor samitin bu vəziyyətdə heca zirvəsi yaratması müəyyən olunmuş samitlərdən sonra mütləq hesab olunur: /l, n/ samitləri /t, d, f, v, s, z, ʃ, ʒ/ samitlərindən sonra heca zirvəsi yaradır. Məsələn, “cotton” /kɒtn/ (pambıq), “medal” /medl/ (medal), “orphan” /ɔ:fn/ (yetim), “evil” /i:vl/ (bədniyyətli), “dozen” /dʌzn/ (düzün), “ocean” /oʊʃn/ (okean), “vision” /vɪʒn/ (baxış), “nuisance” /nju:səns/ (zəhlətökən) və s.

/l/ sonor samiti /p, b, k, g, m, n/ samitlərindən də sonra işləyə bilər. Məsələn, “apple” /æpl/ (alma), “trouble” /trʌbl/ (bəla), “struggle” /strʌgl/ (mübarizə), “camel” /kæml/ (dəvə), “final” /faɪnl/ (son) və s. /m/ sonor samiti üçün isə mütləq heca zirvəsi mövqeyi yoxdur.

İşin elmi yeniliyi: Dilçilikdə heca məsələsinə fonetik və fonoloji cəhətdən çox diqqət yetirilir. Məlum olur ki, hər bir hecanın heca zirvəsinin olması labüddür. Heca zirvəsini əsasən saitlər təşkil etsə də, ingilis dilində sonorların bu zirvədə yer alması geniş vüsət alır. Lakin bu səslər heca zirvəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də yüksək gərginliyə malik olmalıdır. Məqalənin elmi yeniliyi də məhz bu səslərin artikulyasiya gərginliyinə görə müxtəlif sistemli dillərdə heca yaratma potensialının fərqi göstərməkdə əks olunur. Bundan başqa, burun sonor samitlərinin təkə heca sonunda deyil, həm də hecaözü mövqedə heca yarada bilmək xüsusiyyətinin təhlili məqalənin elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

İşin təbii əhəmiyyəti: Heca konseptinin ingilis dilinin fonetika və fonologiyası çərçivəsində araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hecanın strukturu, növü, heca sərhədi, sözlərin hecaya bölgü prinsipləri Azərbaycan və ingilis dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlərlə özünü büruzə verir. Sonor samitlərin heca yaradıcılığında rolu da bu baxımdan araşdırmağa ehtiyac duyulan məsələlərdəndir. Tədris prosesində sözün leksik mənasının sonor samitlərin heca yaratmaq xüsusiyyətindən asılı olduğu halların üzə çıxması bu məsələnin daha dərinə tədqiqinə təkan verir. Klassik yanaşmaya gö-

rə sonor samitlərin yalnız heca sonunda heca yarada bilməsi xüsusiyyətə malik olması fikri yeni, müasir tədqiqatlarda öz istiqamətini dəyişdi. Bütün bu deyilənlər bir daha işin praktik əhəmiyyətini ön plana çəkir.

Nəticə: “İngilis dilində burun samitlərinin (/m, n, ŋ/) hecayaratma xüsusiyyətlərinə dair” adlı məqalədə sonor samitlərin heca yaradıcılığında rolu tədqiq olunur. Bu məqsədlə ilk növbədə dilçilikdə heca konseptinə nəzər yetirilir, onunla bağlı müxtəlif nəzəriyyələr qısaca təhlil olunur. Mövzunun istiqamətinə uyğun olaraq ən son nəzəriyyənin–sonorluq nəzəriyyəsinin tədqiqi bir qədər geniş aparılır.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirik ki, fonemlərin hecalarda işlənməsi kortəbii deyil, sonorluq zirvəsinə əsasən reallaşır. Azərbaycan dilində bu zirvədə yalnız sait səslər durduğu halda, ingilis dilində sonor samitlər də bu sırada özünə yer alır. Bundan başqa, əvvəllər sonorların heca yaradıcılığında iştirakının yalnız hecasonu mövqədə reallaşdığı qeyd olunurdusa, bu gün biz həmin səslərin müəyyən fonetik hadisələrin təsiri nəticəsində hecaönü mövqədə də potensialını aşkar etmiş oluruq. Bəzi hallarda sonor samitlərin sözlərin heca bölgüsünə görə leksik mənasında yaratdığı fərqləri də müşahidə edirik.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin fonetikasi / H.Həsənov. – Bakı, – 1999. – 269 s.
2. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 417 s.

Rus dilində:

3. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика и избранные статьи: [2-ое изд.] / Л.Р.Зиндер. – Москва: Санкт-Петербург, – 2007. – 575 с.
4. Плоткин, В.Я. Строй английского языка / В.Я.Плоткин. – Москва: Высшая школа, – 1989. – 239 с.
5. Потапова, Р.К. Слоговая фонетика германских языков / Р.К.Потапова. – Москва: Высшая школа, – 1986. – 143 с.
6. Торсуев, Г.П. Обучение английскому произношению / Г.П.Торсуев. – Москва, – 1953. – 222 с.

İngilis dilində:

7. Ladefoged, P.A. Course in Phonetics / P.A.Ladefoged. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, – 1975. – 300 p.
8. Selkrik, E.O. On the Major Class Features and Syllable Theory / E.O.Selkrik // In Aronoff and Oehrle, – 1984. – pp. 107-136.
9. Zeynalov, F.H. Practical English Phonetics: [Book I] / F.H.Zeynalov. – Bakı: Mütərcim, – 2018. – 307 p.

J.H.Yagubova

On the Syllable-forming Properties of English Nasal Sonorant Consonants (/m,n,ŋ/)

Summary

The syllable is considered one of the widely discussed issues in linguistics. Although there are various theories about the syllable, the general consensus among linguists is that it is the primary articulatory unit of speech. It moves in a specific physiological sequence and produces certain acoustic outcomes. Vowels form the core of the syllable. This view still retains its significance today. However, there are languages in which the syllable is based on sonorants as well. One of these languages is English, which, unlike Azerbaijani, features syllable-forming properties in certain sounds, particularly the nasal sonorant consonants (/m, n, ŋ/). The syllable-forming potential of other sonorant consonants can emerge due to various phonetic phenomena that occur during speech to conserve energy.

Keywords: syllable, syllable peak, sonority, ambisyllabic, quasi-homonym

Дж.Г.Ягубова

О слогообразующей способности носовых согласных (/m, n, ŋ/) в английском языке**Резюме**

Слог широко рассматривается как центральная тема в лингвистике. Несмотря на существование множества теорий относительно его природы, существует общее согласие среди лингвистов в том, что слог представляет собой основную артикуляционную единицу речи. Он реализуется в определённой физиологической последовательности и порождает характерные акустические эффекты. Ядро слога составляют гласные, и эта точка зрения сохраняет своё значение и в настоящее время. Однако существуют языки, в которых структура слога опирается и на сонорные согласные. Английский язык является одним из таких; в отличие от азербайджанского, некоторые согласные в английском языке, в особенности носовые сонорные (/m, n, ŋ/), обладают способностью образовывать слоги. Способность других сонорных согласных функционировать как слогообразующие элементы может возникать в результате различных фонетических процессов, происходящих в речи, зачастую с целью экономии артикуляционной энергии.

Ключевые слова: слог, слоговая вершина, сонорность, амбисиллабический, квазимоним

Rəyçi: dos. f.f.d. X.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.02.2026

E.Q.YUSİFOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

:<https://orcid.org/0009-0001-5680-787X>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ SOMATİK TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞINA DAİR

Xülasə. Müasir alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr insan bədən üzvləri və funksiyalarına əsaslanan ifadə formalarıdır və dilin metaforik zənginliyini əks etdirir. Bu birləşmələr yalnız dilin leksik sərvətini genişləndirmir, həm də sosial-mədəni kontekstdə fərdi və kollektiv təcrübələrin dil vasitəsilə təcəssümünü təmin edir. Azərbaycan dilində həmin frazeoloji birləşmələrin qarşılığı göstərir ki, bədən üzvlərinin metaforik istifadəsi dillər arasında həm oxşarlıqlar, həm də mədəni fərqliliklər yaradır. Tərcümə prosesində mənanın qorunması və frazeoloji ekvivalentlərin seçilməsi dilçi üçün əsas məharətlərdən biridir. Məqalədə həmçinin somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin qruplaşdırılması və funksional tipologiyası təqdim olunaraq, müqayisəli dilçilik baxımından yeni perspektivlər açır.

Açar sözlər: somatik frazeologiya, frazeoloji ekvivalentlik, milli-mədəni spesifiklik, metaforik modellər, koqnitiv-semantik təhlil

Mövzunun aktuallığı. Müasir alman dilində frazeologiyanın, xüsusilə somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi dil-təfəkkür-mədəniyyət əlaqələrinin araşdırılması nöqtəyi-nəzərindən prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Alman və Azərbaycan dillərində bu tip birləşmələrin qarşılıqlığının təhlili hər iki xalqın dünyagörüşündə bədən üzvlərinin semantik və simvolik rolunu üzə çıxarmaq baxımından aktuallıq kəsb edir. Qloballaşma şəraitində alman dili ilə Azərbaycan dili arasında tərcümə fəaliyyətinin intensivləşməsi somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin adekvat qarşılıqlığını müəyyənləşdirməyi zəruri edir. Bu birləşmələrin birbaşa leksik tərcüməsinin mümkün olmaması mövzunun həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktuallığını artırır.

Mövzunun yeniliyi. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, alman və Azərbaycan dillərində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında iştirak edən metaforik modellər və bədən üzvləri ilə bağlı konseptual sahələr qarşılıqlı şəkildə araşdırılır və hər iki dildə universallıq və milli-spesifiklik meyarları elmi əsaslarla müəyyən edilir. Müasir alman dilində geniş işlənən somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində qarşılıqlığının araşdırılması aktual elmi ehtiyac kimi çıxış edir.

Mövzunun problemi. Mövzunun əsas problemi ondan ibarətdir ki, müasir alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismi Azərbaycan dilində birbaşa leksik və struktur ekvivalentə malik deyil və bu vəziyyət Azərbaycan dilçiliyində alman dili ilə bağlı somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqatlarının məhdud olmasında elmi boşluğun mövcudluğunu göstərir və çətinliklər yaradır.

Dildə hər bir dil vahidinin yaranması, inkişafı və nitqdə işlənməsi həmin dilin milli-mədəni spesifikası və onu daşıyan xalqın həyat tərzini ilə birbaşa bağlıdır. Məhz bu səbəbdən, ayrı-ayrı dövrlərdə sözlərin və frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik inkişafının dərindən tədqiqi və təhlili mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji birləşmələr dildə əsrlər boyu formalaşan, xalqın yaddaşında daşlaşmış adət-ənənələri özündə yaşadan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri kimi dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuş və böyük maraq doğurmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında somatik frazeologiyanın banisi hesab edilən Ş.Balli araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, frazeoloji birləşmənin mənə vəhdətini əsas əlamət kimi

qəbul etmək olar. Onun fikrincə, frazeologiyanın tərkibinin və həcmnin müəyyənləşdirilməsində frazeologizmlərin struktur tipləri problemi də müəyyən fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Ş.Balli belə hesab edir ki, sabit predikativ söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmə kimi təqdim olunması frazeologizmlərin struktur eyniyyət prinsipi ilə uyğunluq təşkil etmir [9, s. 52-53].

Ş.Balliyə görə, frazeoloji vahidlər dilin yalnız leksik deyil, həm də emosional və ekspresiv sisteminin əsas daşıyıcılarıdır. O, qeyd edir ki, insanın bədən üzvləri ilə bağlı sözlərdən formalaşan sabit ifadələr mücərrəd düşüncəni konkret və obrazlı şəkildə ifadə etməyə xidmət edir. Bu tip frazeologizmlər danışanın subyektiv münasibətini, psixoloji vəziyyətini və qiymətləndirmə mövqeyini dil vasitəsilə açıq şəkildə üzə çıxarır. Ş.Balli bu vahidlərin məhz canlı danışiq dilində formalaşaraq sonradan dilin ünsürünə çevrildiyini xüsusi vurğulayır [1, s.68-69].

E. Donaliesin fikrincə, somatik frazeologizmlər insan bədənində aid leksik vahidlərin məcazi semantikaya keçidi nəticəsində formalaşır və bu prosesdə bədən üzvləri yalnız anatomik anlayış kimi deyil, insanın idrak fəaliyyəti və mədəni dünyagörüşünün dilə məcazi və ya ötürülmüş modeli kimi çıxış edir. Bu cür frazeoloji vahidlər dilin antropomərkəzi xarakterini aydın şəkildə nümayiş etdirir [4, s. 53-54].

N.Braqina ingilis dilində somatik frazeoloji birləşmələri geniş və sistemli şəkildə təhlil edərək, somatik tərkibli frazeoloji vahidlərin ekvivalentliliyini frazeoloji tematik qruplar səviyyəsində araşdırmışdır. O, somatik frazeoloji birləşmələrin daxili formasının müəyyənləşdirilməsində onların mənasını təşkil edən komponentlərin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini dil vahidləri ilə əsaslandırmışdır. N.Braqinanın fikrincə, somatik frazeologiya dilin mədəni yaddaşının bir parçasıdır – bədənə aid ifadələr yalnız fiziki hissləri deyil, eyni zamanda mədəni təcrübə, kollektiv mənalar və dərin emosional simvolizmi əks etdirir, bu ifadələr vasitəsilə nitqdə bədən obrazları mədəni və psixoloji şərtlərlə dolu geniş semantik sahəni işıqlandırır [2, s. 131-132].

Eyni zamanda, N.Braqina qeyd edir ki, idiomatik ifadələrin böyük bir hissəsi bədən üzvlərinin adları ilə bağlı olaraq əmələ gəlmişdir. Dildə bədən üzvlərini bildirən sözlərdən çox aydın, ifadəli, məzmunlu frazeoloji ifadələr yaranmışdır. Onun fikrincə, somatik birləşmələr dilin leksik sisteminin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir [2, s. 134].

H.Burqerin fikrincə, somatik vahidlər tərkibində insan və heyvan bədən üzvlərini bildirən sözlərdən ibarət ifadələrdir. Onlar insanın hiss və duyğularının, ətraf mühitlə münasibətinin ifadəsidir. Bu zaman konkret mənalı bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur [3, s. 59].

Araşdırmalar göstərir ki, hər bir dilin struktur xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, somatik frazeologizmlərin dil sisteminə yeri və funksiyası bir sıra səciyyəvi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Dil sisteminə frazeoloji vahidlərin komponentləri semantik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrin qarşılıqlı əlaqə və vəhdəti kimi özünü büruzə verir.

Somatik frazeoloji birləşmələrin təhlili göstərir ki, onlar, əsasən, insanların etik davranış normalarını, ictimai münasibətlərini və cəmiyyətdəki fəaliyyətini əks etdirir. Ümumiyyətlə, somatik frazeologizmlərin formalaşması hər bir dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də somatik frazeoloji birləşmələrdə insan orqanlarını bildirən sözlər hər bir dilin leksik sisteminin ən qədim qatını və nüvəsini təşkil edir.

R.Valtereytin fikrincə, somatik frazeoloji birləşmələri söz birləşmələri ilə əvəz etmək olmaz, çünki onlar nitqdə, danışiq prosesində bütöv bir leksik vahid kimi öz leksik mənasını saxlamaqla formasını və sintaktik funksiyasını dəyişir. Belə halda, onlar, hətta sərbəst söz birləşmələri kimi funksiyasını itirə bilər [8, s. 124].

N.Braqinanın fikrincə, somatik frazeoloji birləşmələr sözlər kimi qrammatik funksiya yerinə yetirir, cümlə daxilində başqa sözlə uzlaşa bilər, onu idarə edə bilər, onunla yanaşı əlaqəsinə girə bilər [2, s. 135].

Araşdırmalar göstərir ki, somatik frazeoloji birləşmələrin tərkibinə onun komponenti olmayan sözlər də əlavə etmək olar. Həmin sözlər onlarla semantik əlaqə yaradaraq cümlə üzvü kimi işləyə bilər. Məs.: *die Augen auf null stellen/drehen*; *gözlərini əbədi olaraq yummaq*, yəni *ölmək*.

X.Palm qeyd edir ki, somatik frazeologizmlər mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələr kimi iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Həmin birləşməni təşkil edən sözlərin sabitliyi və vahid mənə ifadə etməsi somatik frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin məcmusu və obrazlılıq dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. Ayrılıqda müstəqil mənə quruluşuna malik olan somatik frazeoloji birləşmələr öz leksik mənasını itirərək birləşmə daxilində bütöv bir üzv kimi işləyən somatik ifadələr yaradır [7, s. 192].

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək somatik frazeoloji birləşmələri şərtləndirən əsas əlamətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- a) somatik frazeoloji birləşmələr bütöv bir mənə ifadə edir;
- b) somatik frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcuddur;
- c) somatik frazeoloji birləşmələr milli-mədəni-tarixi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən obrazlı və emosional ifadələrdir;

d) somatik frazeoloji birləşmələrin komponentləri məcazi mənada işlədilərək cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən somatik ifadələr yaradır.

Somatik frazeoloji birləşmələrdə struktur dəyişikliyi aparması yeni mənə çalarlarının yaranmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də qeyd etmək lazımdır ki, struktur sabitliyi, dəyişməzliyi, bütövlüyü somatik frazeoloji birləşmələr üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Beləliklə, somatik frazeoloji birləşmələri mənə bütövlüyünə malik olan, komponentləri semantik baxımdan bölünməyən, leksik və sintaktik sabitliyi özündə ehtiva edən frazeoloji birlik kimi qəbul etmək olar. Somatik birləşmələrin ümumi mənası onu təşkil edən komponentlərdən, əsasən birinin müstəqil mənası, yəni somatizmin semantikasi ilə bağlı olur. Məsələn, *“Einem geschenkten Caul sieht man nicht ins Maul”* / *“Bəy verən atın dişinə baxmazlar”* – bu atalar sözündən qədimdən bəri at alverində atın yaşını, sağlamlığını və görünüşünü yoxlamaq üçün istifadə olunardı. Atın dişlərinə baxmaq onun yaşını və vəziyyətini müəyyən etmək olardı. Bununla belə, bu atalar sözü hədiyyə olaraq aldığımız malın qiymətinə, dəyərinə, keyfiyyətinə və hətta qüsuruna irad tutmamaq anlamında işlədilmişdir. Eyni zamanda, bu atalar sözü verilən hədiyyəyə görə minnətdar olmaq anlamında işlədilir və onun dəyərini və çatışmazlığını müzakirə etməyin yersiz olduğunu bildirməklə bərabər, hörmət və təşəkkürün vacibliyini göstərir.

Sərbəst somatik frazeologizmlərin komponentləri birləşmə daxilində öz müstəqilliyini itirdiyi halda, somatizmlər semantik və morfoloji müstəqilliyə malik olur. Bəzən nitq situasiyasından, danışanın məqsədindən asılı olaraq sərbəst somatik frazeologizmlərin tərkibindəki sözlər mənaca müvafiq olan başqa sözlə əvəz oluna və yaxud dəyişə bilər. Məs., *weh tun=Herz tut weh; Zahn tut weh; Kopf tut weh / ürəyi ağrımaq; dişi ağrımaq; başı ağrımaq* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, somatik frazeoloji birləşmələrin tərkibi, strukturu sabit, möhkəm və dəyişməzdir. Bununla belə, somatik frazeologizmləri bir sözlə əvəz etmək mümkün olduğu halda, sərbəst somatik frazeoloji birləşmələri bir sözlə əvəz etmək mümkün deyildir (*weh tun =Herz tut weh; Zahn tut weh; Kopf tut weh* və s.). Hər bir xalqın həyat tərzini, adət-ənənəsini, düşüncə tərzini obrazlı şəkildə ifadə edən bütöv sintaktik vahidlər kimi somatik frazeoloji birləşmələrin tədqiqi və təhlili xalqların mədəni inkişafını, estetik zövqünü, bədii təfəkkürünü izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Somatik frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti dilin öz materialı olub, xalqın özünə məxsusdur, ona görə də onlar, əsasən hər bir dilin daxili imkanları hesabına yaranır. Xalq tərəfindən yaranan, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən somatik frazeologizmlər ümumən somatik frazeoloji birləşmələr adlanır.

Somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında daha çox işlək olan bədən üzvləri – *Kopf / baş, Herz / ürək, Auge / göz, Hand / əl, Arm / qol, Ohr / qulaq, Finger / barmaq, Körper / bədən, Mund / ağız, Stirn / alın, Fuss / ayaq, Bein / qıç, Rücken / bel, Hirn / beyin, Hals / boğaz, Schulter / çiyin, Lippe / dodaq, Nase / burun, Zahn / diş, Zunge / dil, Haar / saç, Bart / saqqal, Bauch / qarın, Knie / diz, Haut / dəri, Ferse / daban, Knochen / sümük, Wange / yanaq* və s.

Somatik frazeologizmlər, əsasən, aid olduqları xalqın mədəniyyətinin, məişətinin özünə-məxsus əlamətlərini, sosial fəaliyyətinin xüsusi cəhətlərini özündə ehtiva edir. Onlar adət-ənənə, milli və dini bayramlarla, xalqın yaşam tərzilə sıx bağlı məişət leksikasını əks etdirir.

Təhlillər göstərir ki, somatizmlər daha çox insanın nitq fəaliyyəti, onun emosional vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı prosesləri, eyni zamanda insanın xarakterinin müxtəlif keyfiyyətlərini bildirir. *Jmdm. die Haare vom Kopf fressen / çox baha başa gəlmək; die Beine in die Hand nehmen / dabanına tüpürmək (aradan qaçıb çıxmaq); an jmds. Händen klebt Blut / əlini qana batırmaq; das Herz auf der Zunge haben / ürəyi dilində olmaq* və s. Belə nümunələr göstərir ki, somatik vahidlər yalnız fizioloji məna daşımır, həm də insan xarakteri, davranışı və həyat təcrübəsi ilə bağlı metaforik anlam qazanır.

Alman dilinin materialı əsasında somatik frazeoloji birləşmələri geniş şəkildə tədqiq və təhlil edən V.Flaysər və P.Kühn belə qənaətə gəlirlər ki, somatik frazeoloji vahidlərin nitqdə işlənmə tezliyinin artması onların komponentlərinin çoxalması ilə müşayiət olunur və nəticədə variantlıq yaranır [5, s. 157; 6, s. 92].

Somatik frazeoloji birləşmələr dili zənginləşdirir, mənalı qüvvətləndirir, dildə emosionallıq yaradır. Eyni zamanda, somatik frazeologizmlərin komponentlərinin semantik bütövlük dərəcəsi onların çoxmənalılıq kəsb etmə ehtimalını azaldır. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasındakı semantik əlaqələrin zəifliyi onların çoxmənalılıq kəsb etmə ehtimalını artırır. Məs.: *die Augen sind größer als der Magen / Gözü ac olmaq, yəni gözü doymamaq; Mit einem lachenden und einem weinenden Auge / Bir gözü gülür, bir gözü ağlayır; Ganz Auge und Ohr sein / Diqqətlə qulaq asmaq; ein Herz und eine Seele sein / Bir can bir qəlb olmaq; Die linke Hand kommt vom Herzen / Sol əl ürəkdən gəlir, yəni ürəyə yaxın olmaq* və s.

İnsanın mimikasını təsvir edən, obrazlı xarakterinə görə yaxın olan – *Auge / göz; Gesicht / üz; Nase / burun* kimi somatik komponentləri ətrafında qruplaşan, müəyyən emosional-psixi vəziyyətlə müşayiət olunan, mimika bildirən birləşmələr somatik frazeoloji birləşmələr yaratmaqda daha çox mühüm rol oynayır.

Alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində qarşılığını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Semantik-məzmun meyarına görə: Hər iki dildə frazeoloji birləşmələr ifadə etdikləri ümumi mənanı əsasən qruplaşdırıla bilər. Bu zaman emosional vəziyyət, xarakter xüsusiyyətləri, intellektual fəaliyyət, sosial münasibətlər və davranış modelləri kimi semantik sahələr əsas götürülür. Hər iki dildə bu sahələr üzrə oxşar və fərqli semantik strukturların mövcudluğu dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

2. Struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə: Frazeoloji birləşmələr sintaktik quruluşuna görə feil tərkibli, sifət tərkibli və cümlə tipli vahidlər şəklində təsnif edilə bilər. Alman dilində analitik quruluşlu frazeologizmlərin üstünlük təşkil etməsi, Azərbaycan dilində isə daha çox sintetik və fleksiya strukturların mövcudluğu mühüm fərqləri ortaya qoyur.

3. Mənşəyinə və formalaşma mənbəyinə görə: Hər iki dildə frazeoloji birləşmələr dini təsəvvürlər, əfsanə və rəvayətlərlə, məişət hadisələri, xalq ədəbiyyatı, yəni folklor, xalq nağılları, müxtəlif hiss və duyğuları, insani münasibətləri, müxtəlif tarixi, siyasi, ictimai-iqtisadi prosesləri və etik davranış normalarını əks etdirən frazeoloji birləşmələr və s. kimi qruplaşdırıla bilər. Bu yanaşma frazeologiyanın dilin tarixi inkişafı və xalqın dünyagörüşü ilə sıx bağlı olduğunu göstərir və mədəniyyətlərarası müqayisə üçün zəmin yaradır.

4. Metaforik və obrazlılıq səviyyəsinə görə: Frazeoloji birləşmələr metaforik intensivliyinə görə yüksək obrazlı, qismən obrazlı və zəif obrazlı qruplara bölünə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, somatik təbiət və məkan obrazlarına əsaslanan frazeologizmlər hər iki dildə geniş yayılmışdır, lakin bu obrazların semantik yükü və istifadəsi milli dil düşüncəsinin spesifikliyini əks etdirir.

5. Funksional-üslubi xüsusiyyətlərinə görə: Frazeoloji birləşmələr danışq dili, bədii üslub, publisistik və rəsmi üslubda işlənmə tezliyinə görə də qruplaşdırıla bilər. Alman dilində

rəsmi üslubda, Azərbaycan dilində isə danışiq və bədii üslubda emosional frazeologizmlərin üstünlük təşkil etməsi funksional fərqlərin göstəricisi kimi çıxış edir.

6. Ekspressivlik dərəcəsinə görə: frazeoloji vahidlər emosional-ekspressiv yükünə görə neytral ekspressiv, zəif ekspressiv və yüksək ekspressiv olmaqla təsnif edilir. Bu yanaşma nitqin təsir gücünü və danışanın münasibətini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ona görə də somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr və onların varlığını şərtləndirən əsas amillərin – dilə hansı vəziyyətdə gəlmələrinin, onların semantik bütövlüyünün, sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsinin və struktur qapalılığının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr lingvistik vasitələr kimi hər bir xalqın dilinin, dünya görüşünün formalaşmasına, təfəkkürünün və mental prinsiplərinin öyrənilməsinə təsir göstərməsi və o cümlədən də bu tip frazeologizmlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi və müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında təhlil və tədqiq edilməsi ilə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman somatik komponentin iştirakına, istifadə tezliyinə və eləcə də tərcümə ekvivalentliyinə görə qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr dildə sosial münasibətləri tənzimləyir, duyğuların ifadə vasitəsi kimi məsləhət və xəbərdarlıq xarakterini daşıyır və xüsusən bədii ifadə gücünü özündə ehtiva edir. Bu prizmadan yanaşsaq, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

a) Alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin metaforik və funksional xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı oxşarlıq kəsb edir.

b) Bədən üzvləri ilə ifadə olunan somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr yalnız fiziki anlam deyil, həm də sosial-mədəni semantikanı əks etdirir.

c) Alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr xalqın təfəkkür tərzini və dəyərlər sistemi, Azərbaycan dilində də qarşılığı olaraq öz əksini tapır.

Mədəniyyətlərarası müqayisə göstərir ki, insan bədənini universaldır, lakin bu bədənin yüklənən simvolik mənalara mədəni kontekstə görə dəyişir. Nəticə etibarilə, alman dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr xalqın mədəniyyətini, həyat tərzini və mənəvi dəyərlərini daha dərinlən öyrənmək üçün mühüm dil materialı hesab olunur. Onların Azərbaycan dilində qarşılığı isə ümumbəşəri oxşarlıqları və milli-mədəni fərqləri üzə çıxarmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bally, Ch. Allgemeine Stilistik / Ch.Bally. – Berlin: Akademie-Verlag, – 1965. – s. 68-69.
2. Bragina, N. Somatische Phraseologismen im Deutschen und Russischen: Eine kontrastive Analyse / N.Bragina. – Leipzig, – 2015.
3. Burger, H. Phraseologie: Eine Einführung in die Welt der festen Wortverbindungen / H.Burger, A.S. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 2015.
4. Donalies, E. Phraseologie: Eine Einführung / E.Donalies. – Tübingen: Narr Verlag, – 2009. – s. 53-55.
5. Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / W.Fleischer. – Leipzig: Enzyklopädie Verlag, – 1992.
6. Kühn, P. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen / P.Kühn. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1987.
7. Palm, Ch. Körpermetaphorik in der deutschen Alltagssprache: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung / Ch.Palm. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, – 2009.
8. Waltereit, R. Phraseologie: Eine Einführung / R.Waltereit. – Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, – 2018.
9. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1961.

E.G.Yusifov

**The Azerbaijani Equivalents of Phraseological Units with Somatic Components
in Modern German**
Summary

In modern German, phraseological units with somatic content are forms of expression based on human body parts and functions and reflect the metaphorical richness of the language. These units not only expand the lexical wealth of the language, but also provide the embodiment of individual and collective experiences in a socio-cultural context through language. The correspondence of these phraseological units in the Azerbaijani language shows that the metaphorical use of body parts creates both similarities and cultural differences between languages. Preservation of meaning and selection of phraseological equivalents in the translation process are one of the main skills for a linguist. The article also presents the grouping and functional typology of phraseological units with somatic content, opening up new perspectives in terms of comparative linguistics.

Key words: *somatic phraseology, phraseological equivalence, national-cultural specificity, metaphorical models, cognitive-semantic analysis*

Э.Г.Юсифов

**Азербайджанские эквиваленты фразеологических единиц с соматическими
компонентами в современном немецком языке**
Резюме

В современном немецком языке фразеологические единицы с соматическим содержанием представляют собой формы выражения, основанные на частях и функциях человеческого тела, и отражают метафорическое богатство языка. Эти единицы не только расширяют лексическое богатство языка, но и обеспечивают воплощение индивидуального и коллективного опыта в социокультурном контексте посредством языка. Соответствие этих фразеологических единиц в азербайджанском языке показывает, что метафорическое использование частей тела создает как сходства, так и культурные различия между языками. Сохранение значения и выбор фразеологических эквивалентов в процессе перевода являются одним из главных навыков лингвиста. В статье также представлена группировка и функциональная типология фразеологических единиц с соматическим содержанием, открывающие новые перспективы в сравнительной лингвистике.

Ключевые слова: *соматическая фразеология, фразеологическая эквивалентность, национально-культурная специфика, метафорические модели, когнитивно-семантический анализ*

Rəyçi: fil.e.d., prof. N.F.Seyidəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 26.03.2026

A.D.YUSİFOVA

baş müəllim

e-mail: aynurmamedova9800@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0008-2008-5634>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.190

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ POLİSEMİYANIN MAHİYYƏTİ

Xülasə. Məqalədə dilin leksik qatında geniş yayılmış polisemiyanın mahiyyəti, ifadə üsulları və mətndə yaratdığı semantik xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə polisemiyanın yaranmasını şərtləndirən amillər və əsas nəzəri mənbələr araşdırılmışdır. Polisemiya hadisəsi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tədqiq olunmuşdur. Məqalədə polisemiyanın universal dil hadisəsi olması, yəni əksər təbii dillərdə rast gəlinməsi qeyd edilir. Müəllif polisemiyanın yaranmasının iki əsas səbəbini irəli sürür: sözlərin müxtəlif situasiyalarda kontekstual əhatədə işlənməsi və məcazi mənalarda ifadə olunması. Həmçinin, polisemiya ilə yanaşı, metafor və metonimiya hadisələri də konkret nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: polisemiya, dil, metafor, metonimiya, semantik proseslər

Dildəki hər bir söz iki və daha çox məna daşıya bilər. Leksikologiya sözlər, söz yaranan morfemlər (törəmə affikslər), söz qrupları və ya ifadələri, dilin lüğət tərkibi və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu linqvistik vahidlərin bir növ mənası olduğu söylənilə bilər: onların hamısı əhəmiyyətlidir və buna görə də, həm forma, həm məna olaraq araşdırılmalıdır. Mənanın öyrənilməsinə həsr olunmuş leksikologiyanın bir bölməsi də semasiologiya kimi tanınır ki, bu termin yunan sözü olub (sema – məna, logos – elm) mənasını ifadə edir.

Məna dil nəzəriyyəsində ən mübahisəli terminlərdən biridir. Lakin mənanın elmi izahı, ancaq söz kimi, bir sıra linqvistik terminlərin tərifini kimi (cümlə və s.) bitməz müzakirə mövzusu olmuşdur. Mənanın asanlıqla müşahidə olunan iki əsas tipi söz və söz formalarında tapılan leksik və qrammatik mənələrdir.

Sözlərin mənasını təhlil edərkən müşahidə edirik ki, sözlər, bir qayda olaraq, bir mənanın vahidi deyildir. Monosemantik sözlər, yəni tək mənaya malik olan sözlər nisbətən azdır və bunlar əsasən elmi terminlərdir, məs: hidrogen, molekul və s. Çoxmənalı sözlər isə iki və daha artıq bir-biri ilə bağlı olan mənələrlə əlaqələndirilmiş söz forması kimi xarakterizə olunur. Sözlərin bir leksik məna ifadə edərək təkmənalı və bir neçə leksik məna ifadə edərək çoxmənalı olması həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinə xasdır.

Çoxmənalılıq termini və ya polisemiya özünün orijinal mənasına əsaslanan, bir və eyni sözdə mövcud olan bir neçə mənanın iştirakını ifadə etmək üçün işlədilir. Bu termin yunan sözü olub (poli-çox, sema-məna) “mənalardan çoxluğu, cəmliliyi” bildirərək, sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin və ya onun bir cəhətinin adlanmasını şərtləndirir və nitqdə deyil, sadəcə dildə mövcud olur [1, s. 308].

Çoxmənalılıq bir çox dillərdə sözlərin əksəriyyəti üçün xasdır və polisemiya ingilis dilinin lüğəti üçün daha xarakterikdir. Dünyada mövcud maddi varlıqlar kimi, söz və onun mənası da tarixən dəyişikliyə uğrayır və inkişaf edir. Söz qeyri-sabit xüsusiyyətə malik olduğu üçün onun həm formasında, həm mənasında dəyişiklik baş verir və bu dəyişim formaya nisbətən mənada daha çox nəzərə çarpır. Sözlərin mənasının dəyişməsi birdən-birə əmələ gəlmir. Hər hansı bir söz yaranarkən əvvəlcə təkmənalı olmuş, sonradan müəyyən tarixi proses nəticəsində çoxmənalı sözə çevrilmişdir [2, s. 307].

Sözlərə iki və daha çox məna əldə etməyə kömək edən 2 səbəb vardır: 1) sözlərin müxtəlif situasiyalarda digər sözlərlə əhatədə işlənməsidir və onların yaxınlığı sözlərin mənasına təsir edə bilər. Məsələn, “glass” sözü güzgü, şüşə, stəkan, barometr mənalarda, “head” sözü baş (bədənin üzvü), baş həkim, baş müəllim, baş soğan, hər hansı bir əşyanın (ağacın, stolun, dağın) başı mənalarda işlənir; 2) sözlərin məcazi mənalarda işlənməsidir. Məsələn, “hand” sözünün əsl mənası “əl” olsa da, sonralar həmin sözün əsl mənası ilə bağlı olan yeni mənalarda meydana gəlməyə başladı: ability (bacarıq), worker (işçi), skill (ustalıq) və s.

Hər hansı bir çoxmənalı sözün mənalara sistemi tədricən, əsrlər boyu daha da inkişaf edir, çünki, yeni mənalara köhnələrə əlavə olunur və ya onların bir qismini çıxarır. Beləliklə, polisemiyanın inkişaf prosesi həm yeni mənalara görünməsinə, həm də köhnələrin itirilməsinə səbəb olur. Çoxmənalı sözün müxtəlif mənalara ifadə etdikləri anlayışın yaxınlığına görə birləşir. Məsələn, ingilis dilindəki “blanket” sözünün bir sıra mənalara vardır: 1) “Woolen covering used on beds” (yun örtük, yorğan); 2) “A covering for keeping a horse warm in the stable” (atı isti saxlamaq üçün örtük); 3) “A covering of any kind (hər hansı bir örtük, məsələn, qar örtüyü); 4) “Covering all or most cases, “Blanket Insurance Policy”.

Çoxmənalılıq dilin əsas xüsusiyyətidir. Çoxmənalılığın öyrənilməsi dilin semantik strukturunun hər hansı tədqiqatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Semantik çevrilmənin əsas səbəbi sadəcə başqa bir məna ilə əvəz etmək demək deyil, köhnə mənalara məhdud istifadə olunub və ya tamamilə yox olarkən sözün semantik strukturunda artan bir sıra məna deməkdir. Sözün semantik inkişafının iki halı var: 1) birinci halda (radiasiya) əsas məna mərkəzdə dayanır və digər mənalara onun şüası kimi çıxır. Bu halda sözün hər bir ikinci mənası əsas mənada izah edilə bilər. Məsələn, “face” (üz) sözündəki əsas məna “insan başının ön hissəsi”dir, əlaqələndirilmiş mənalara isə : Saatın ön hissəsi, binanın ön hissəsi, oyun kartının üz qabığı və s. əhatə edir; 2) ikinci halda (birləşmə) isə sözün digər, ikincidərəcəli mənalara bir zəncir kimi inkişaf edir. Belə hallarda bəzi mənalara izləmək əsas məna üçün çətindir. Məsələn, “crust” (qırıntı) sözünün əsas mənası “çörəyin sərt hissəsi” deməkdir və bu əsas məna digər mənalara: a) hər hansı bir şeyin sərt hissəsi b) qar üzərində olan sərt qat; c) qaşqabaqlı insan və s. formalaşdırır. Buradakı sonuncu mənanın ilk məna ilə əlaqəsi yoxdur və belə halda dildə omonimlik anlayışı yaranır ki, bu proses də polisemiyanın parçalanması kimi xarakterizə olunur [3].

Dilin mənbələrinin sərvəti əsasən polisemiyanın dildə nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılıdır. Bəzən eyni sözün bir neçə fərqli fenomenə tətbiq edilməsi üçün ehtiyac yarandıqda bir dilin sözlərlə kifayət etmədiyi iddia edilir. Əslində isə tam tərsinədir: hər bir sözün bir deyil, ən azı iki və daha çox anlayışı ifadə etmək bacarığı olsaydı, o zaman bütöv lüğətin potensialı iki dəfə artardı. Beləliklə, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş polisemiya dildə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, insanın danışmaq orqanlarının istehsal edə biləcəyi səs birləşmələrinin sayının məhdud olduğuna diqqət yetirilməlidir. Buna görə də dil inkişafının müəyyən mərhələsində yeni sözlərin morfoloji vasitələrlə istehsalı da məhduddur və polisemiya lüğətin zənginləşməsi üçün mühüm rol oynayır. Deməli, lüğətin zənginləşməsi prosesi yalnız ona yeni sözlər əlavə etməkdən ibarət deyil, həm də polisemiyanın daimi inkişafından ibarətdir.

Polisemiya linqvistik işarənin sinxron planda çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Bu, polisemiyanın yalnız sinxron səviyyədə tədqiq olunan fenomen olduğu anlamına gəlmir; o, diaxron aspektlərdə də dərindən öyrənilə bilər. Polisemiyanın diaxron tədqiqatı çoxmənalı sözün leksik mənalara arasında mövcud olan əlaqə və asılılığı, eləcə də mənalara tarixi inkişaf prosesini müəyyənləşdirir.

Məsələn, “table” (stol) sözünün diaxron-semantik təhlili göstərir ki, müasir ingilis dilindəki mənalara əsasən “daş və ya taxtadan hazırlanmış yastı hissə” durur; digər mənalara isə sözün ilkin mənasından törəmiş və sonradan formalaşmış törəmə mənalardır [3]. Sözügedən leksik vahidin müasir ingilis dilində doqquzdan çox mənası mövcuddur: 1) “A piece of furniture” (mebel növü); 2) “The persons seated at a table” (masada əyləşən şəxslər); 3) “The food put on the table” (masaya qoyulan yemək); 4) “A thin flat piece made of stone or wood”

(daş və ya taxtadan hazırlanmış yastı lövhə); 5) “An orderly arrangement of facts or figures” (fakt və ya rəqəmlərin nizamlı cədvəli); 6) “Part of machine tool” (dəzgahın işçi hissəsi) və s.

Bu mənaların hər biri ikincidərəcəli hesab edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, polisemiyanın əsas mənbəyi sözün semantik strukturundakı dəyişiklikdir.

Polisemiyanı sinxron baxımdan isə ingilis dilinin inkişafını müəyyən tarixi dövrdə eyni sözün müxtəlif mənalarının birləşməsi kimi başa düşürük. Bu halda sözün semantik quruluşunu təşkil edən fərdi mənaların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı problemi müxtəlif tərəflərdə araşdırılmalıdır, yəni sözün bütöv semantik quruluşu, hər bir mənanın bu strukturda tutduğu yer, lüğətdə mövcud olduğu yol, hətta, hər bir semantik komponentin əhəmiyyəti də nəzərə alınır. Semantik komponentin əhəmiyyəti onların istifadə tezliyinə görə müəyyən edilə bilər [3].

Çoxmənalı sözün müəyyən mənada işlənilib, lakin oxucu (dinləyici) tərəfindən başqa mənada qəbul edilməsi kimi yanlış anlama halları mümkündür. Mətnin mənada hər hansı yanlış anlamanın qarşısını alması isə məlumdur. Çoxmənalı sözün mənalarının tədqiqi zamanı mətn nəzərə alınmalıdır, çünki, mətnin köməyi ilə bu və ya digər vəziyyətdə sözün mənalarından hansının uyğun olduğunu bilirik [4]. Məsələn, “dull” sifətinin bir çox mənaya malik olduğunu nəzərə alsaq; (1) maraqsız, darıxdırıcı ~ a dull book; 2) zəkəsiz, anlamaz ~ a dull student; 3) çiskinli, boğunuq ~ dull weather, dull colour; 4) iti olmayan, küt ~ a dull knife; 5) sönük ~ trade is dull; 6) görmə qabiliyyəti zəif olmaq ~ dull eyes; 7) eşitmə qabiliyyəti zəif olmaq ~ dull ears və s. bilərik ki, bu söz kontekstdən kənar işləndikdə, müxtəlif mənə ifadə edəcək, yalnız sözlərlə əlaqədə işlənersə, əsl mənasını ifadə edəcəkdir [3].

Bəzən kontekst sözün mənasını aşkar edə bilmir və bu ikinci dərəcəli kontekstdə düzgün izah oluna bilər. Məsələn, “The man was large, but his wife even fatter” (Adam kök olsa da, həyat yoldaşı ondan daha şişman idi) cümləsində “fatter” (daha şişman) sözü “large” (böyük) sifətinin böyük insanı deyil, şişman insanı ifadə etməsi üçün bir növ göstərici kimi çıxış edir.

Çoxmənalı sözlərin mənalar sistemi tədricən inkişaf edir. Sözün semantik inkişaf nümunəsi təkmənalılıqdan iki və üç mənayı əhatə edərək, sadə semantik quruluşdan daha mürəkkəb semantik quruluşa hərəkət edir. Yeni mənaların inkişafının iki səbəbi vardır: 1) tarixi inkişaf – bir millətin ictimai həyatında, mədəniyyət, bilik, texnologiya və incəsənətindəki müxtəlif növ dəyişikliklər sözlərdə boşluqlara səbəb olur; 2) ikinci səbəb linqvistik faktorlardan yaranır. Linqvistik cəhətdən yeni mənaların inkişafı, həmçinin mənanın tam dəyişməsi digər sözlərin, xüsusilə də, sinonimlərin təsirindən yarana bilər. Yeni mənanın inkişafı prosesi ənənəvi olaraq, köçürülmə adlanır. Çox vaxt köçürmə üslubi mahiyyət daşıyır ki, bunlar obrazlı ifadələr adlanır. Dildə çoxmənalılığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər: metafor, metonimiya, sinekdoxa və s.

Obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələri arasındakı oxşarlıq müxtəlif əlamətlərə söykənə bilər: rəngdə oxşarlıq (golden autumn), formada (wave crest), funksiyada (apron or car wipers), kəmiyyətdə (a sea of flowers) və s. Bəzi metaforlarda bir neçə oxşarlıq əlaməti ola bilər. Məsələn, “mill wings” nümunəsi məcazi forma və hərəkət oxşarlığını göstərir. Fərqli dillərdə bu oxşarlığı müxtəlif yollarla göstərmək olar. Məsələn, iplik üçün iynədəki dəliyin adı rus dilində “ear” (qulaq) sözü, ingilis və fransız dillərində isə “eye” (göz) sözünə bənzətməklə ifadə olunur [5]. Metafordan mücərrəd anlayışların adlandırılmasında, eləcə də, xarakterik xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətləri ilə fərdlərin adlarında: məsələn, “fox” (tülkü) hiyləgərliyi, yaltaq bir insanı; “lion” (aslan) güclü və cəsarətli adamı ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Metonimiya, yəni ad köçürülməsi cisimlərin məkan yaxınlığı əsasında baş verə bilər. Məsələn, (home, class, school, apartment) kimi sözlər təkcə binanı deyil, bir qrupu və ya insanlar qrupunu da adlandırı bilər. Subyekt və məzmun arasındakı yaxınlıq ~ Well, eat another plate, my dear; hərəkət və həmin hərəkətin aləti arasındakı yaxınlıq ~ The pen breathes his revenge; müəllif və onun əsəri arasındakı yaxınlıq ~ I read readily Apuleius, but did not read Cicero və s. də metonimiya nümunəsidir. Metafor və metonimiya arasındakı fərq budur: metafor mənada dəyişikliyi nəzərdə tutduğu halda, metonimiya isə işarədəki dəyişimi nəzərdə tutur [5].

Omonimliyin polisemiyanın parçalanmasından yarandığı kimi, çoxmənalılığın da omonimdən yaranması halları mövcuddur. Polisemiya omonimliyə keçid tədricən baş verən prosesdir, buna görə ayrı-ayrılıqda semantik inkişafın mənalıqlar arasındakı bütün əlaqələri parçaladığını və iki ayrı sözün meydana gəlməsi ilə nəticələnən dəqiq bir mərhələni qeyd etmək mümkün deyil. Məsələn, “flower” (gül) və “flour” (un) sözləri əsasən qrafik formaların fərqliliyi nəticəsidir ki, bir sözün semantik quruluşunu təşkil edən iki mənanın fərqli sözlərə mənsub olduğu təsəvvür olunur. Omonimlik diaxron cəhətdən nəzərdən keçirilsə, iki və daha artıq sözün birləşməsi halları omonimlik halları kimi nəzərdən keçirilir. Sinxron baxımdan omonimlik və çoxmənalılıq arasındakı fərq semantik meyara əsaslanır. Bu, adətən belə başa düşülür ki, əgər müxtəlif mənalıqlar arasındakı fərq danışan tərəfindən başa düşülsə, bunlar bir polisemantik sözün semantik quruluşunu təşkil etmə hesab edilir, əks halda isə söhbət çoxmənalılıqdan deyil, omonimlikdən gedəcəkdir. “Table” sözünün semantik quruluşunu təhlil edərkən bəzi mənalıqların ayrıca sözün üzvü olduğunu, yəni, sözü eşitdikdə və ya kağız üzərində yazıldığını gördükdə mütləq olaraq, meydana gəldiyini müşahidə edirik. Digər mənalıqlar yalnız söz müəyyən kontekstlərdə işlədikdə ortaya çıxır. Bu, bütün polisemantik sözlərə aiddir. Məsələn, “yellow” (sarı) sözü təcrid olunmuş vəziyyətdə işlədikdə zaman müəyyən bir rəngi işarələdiyi başa düşülür, lakin həmin sözün digər mənalıqları olan “şübhəli”, “cəsarətsiz”, “sensasiyalı” və s. sözlər yalnız kontekstlərdə qəbul edilir: “a yellow look” (şübhəli baxış) və s. Omonimlər bir orfoqrafik söz olduğu halda, (məsələn, bank) çoxmənalı sözlər isə əksinə, vahid orfoqrafik forma paylaşan, həm də bir çox əlaqəli mənalara aid olan semantik olaraq qeyri-müəyyən sözlərdir. (məsələn, paper – 1) research 2) wrapping. Tənqidi olaraq, birmənalı olmayan sözlərin əksəriyyəti omonimlərə nisbətən çoxmənalıdır.

Çoxmənalı sözlər ilə sinonim sözlər arasında da əlaqə vardır və bu əlaqə və münasibəti müəyyənləşdirmək əhəmiyyətlidir. Sinonimik cərgənin müəyyən edilməsində çoxmənalı sözlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu və ya başqa sinonimi təşkil edən müxtəlif sözlərin məcmusu sinonimik cərgə adlanır. Sinonimi əmələ gətirən sözlərin hər biri bərabər hüquqlu üzv sayılır. Hər sinonimik cərgədə bir əsas söz olur ki, bu söz də dilçilikdə dominant adlanır. Məsələn, to leave-to depart-to quit-to retire-to clear out sinonimik cərgəsində dominant söz “to leave” sözüdür.

Çoxmənalı sözlərin həmçinin antonim sözlərlə də bağlılığı vardır. Belə ki, dildə olan antonimləri müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə antonim münasibətdə olan sözlərin məna sistemini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu səbəbdən də ziddiyyət təşkil edən antonim sözlərlə çoxmənalı sözlər yaxındır.

İşin elmi nəticəsi: Müasir dilçilikdə semantik tədqiqatlar dominantlıq edir, çünki mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dil bilikləri ilə yanaşı kulturoloji mənşəli biliklər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Polisemiya hadisəsi əksər təbii dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dilində də böyük əhəmiyyətə malikdir və sözün leksik sisteminin izafi yüklənməsinin qarşısını alır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə polisemiyanın nitqə, yəni konkret reallaşmaya deyil, dil sisteminə (paradigmatikaya) xas hadisə olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

İşin təbii əhəmiyyəti: Məqalənin nəticələrindən dil və mədəniyyətin əlaqəsi, leksik və leksikoqrafik tədqiqatları üzrə aparılacaq məqalə və tezisləri üçün yardımçı mənbə kimi çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A.M. Dilçiliyə giriş / A.M.Babayev. – Bakı: Maarif, – 2004. – 504 s.
2. Hacıyeva, A. English lexicology / A.Hacıyeva. – Bakı, – 2011. – 248 p.
3. Koonin, A. English lexicology / A.Koonin. – Moscow, – 1940. – 159 p.
4. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.Qurbanov. – I cild. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 452 s.

5. Кронгауз, М.А. Семантика / М.А.Кронгауз. – Москва: Издательский центр «Академия», – 2005. – 352 с.
6. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж.Лакофф, М.Джонсон // Язык и моделирование социального взаимодействия, – Москва: – 1987. – с. 113-128.

A.D.Yusifova

The Essence of Polysemy in English and Azerbaijan Languages

Summary

The article analyzes the essence and methods of expression of polysemy, which is widespread in the lexical layer of language, as well as the semantic features it creates in the text. To this end, the factors determining the emergence of polysemy and the main theoretical sources have been investigated. The phenomenon of polysemy is studied based on the materials of the English and Azerbaijani languages. It is noted that polysemy is a universal linguistic phenomenon found in most natural languages. The author proposes two main reasons for the emergence of polysemy: the use of words in various situations in a contextual environment and their expression in figurative meanings. In addition, the phenomena of polysemy, metaphor, and metonymy are examined based on specific examples.

Key words: *polysemy, language, metaphor, metonymy, semantic processes*

А.Д.Юсифова

Сущность полисемии в английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье анализируются сущность и способы выражения полисемии, широко распространенной в лексическом слое языка, а также семантические особенности, создаваемые ею в тексте. С этой целью исследованы факторы, обуславливающие возникновение полисемии, и основные теоретические источники. Феномен полисемии изучен на материалах английского и азербайджанского языков. Отмечается, что полисемия является универсальным языковым явлением, встречающимся в большинстве естественных языков. Автор выдвигает тезис о двух основных причинах возникновения полисемии: использование слов в различных ситуациях в контекстуальном окружении и их употребление в переносных значениях. Также на конкретных примерах проанализированы феномены полисемии, метафоры и метонимии.

Ключевые слова: *полисемия, язык, метафора, метонимия, семантические процессы*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2026

K.Y.YUSİFOVA

baş müəllim

[:https://orcid.org/0009-0007-7866-5669](https://orcid.org/0009-0007-7866-5669)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər vahid leksik sahə təşkil edir və bu sahə daxilində nüvə və periferik feillər semantik əlaqələr vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Hərəkət bildirən feillər yalnız fiziki hərəkət deyil, məcazi inkişaf, zaman keçidi və sosial vəziyyət dəyişikliklərini ifadə etməklə ingilis dilinin dinamik və çoxqatlı təbiətini əks etdirir. Bu feillərin seçimi adresantın və adresatın mövqeyinə, danışıq zamanı və məkanına görə dəyişir və bu, dilin deiktik xarakterinin birbaşa göstəricisi kimi çıxış edir. Hərəkət bildirən feillər ən çox yayılmış semantik qruplardan biri kimi dildəki feillərin ümumi sayının təxminən dördə birini təşkil edir.

Açar sözlər: üst kateqoriya, alt kateqoriya, korpus təhlili, üfqi, şaquli, məkan, perspektiv deyksisli hərəkət bildirən feillər

Mövzunun aktuallığı. Müasir ingilis dilinin leksik-semantik sistemində hərəkət bildirən feillər mühüm yer tutur; onlar insan fəaliyyətinin, təbiət hadisələrinin və abstrakt proseslərin ifadəsində başlıca vasitə kimi çıxış edir. Qloballaşan dünyada ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət, elm və texnologiya sahəsindəki dominant mövqeyi, hərəkət bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərinin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan tədqiqini aktuallaşdırır. Qrammatik nöqtəy-nəzərdən bu feillərin funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilin struktur sistemini, morfoloji və sintaktik əlaqələrini dərinlən anlamağa imkan verir. Müasir dövrdə dilin dinamik inkişaf prosesləri hərəkət feillərinin qrammatik quruluşda oynadığı rolu yeni elmi yanaşmalarla nəzərdən keçirməyi zəruri edir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlilində özünü göstərir. Burada yalnız feillərin leksik-semantik strukturu deyil, həm də onların kontekstdaxili funksional dəyişkənliyi, metaforik işlənmə formaları və qrammatikləşmə prosesləri kompleks şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın problemi. Mövzunun əsas problemi hərəkət bildirən feillərin çoxmənalılığı (polisemiya) və semantik çevikliyinin onların tədrisi və tərcüməsində ciddi çətinliklər yaratması ilə bağlıdır. Sözügedən feillərin müxtəlif aspektual, modal və zaman formalarında mürəkkəb sintaktik funksiyalar yerinə yetirməsi, onların dəqiq təsnifatını və funksional xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini müasir dilçilikdə müzakirə predmeti olaraq saxlayır.

Bütövlükdə Qalaktikada hərəkət prosesindən daha geniş yayılmış və həyat üçün əhəmiyyətli bir proses yoxdur. Təbiətdəki hər hansı bir hərəkət bütün canlıların keyfiyyətidir və onsuz həyat ağlasığmazdır. Q.A. Lısovanın təbirincə desək, "Hərəkət feili kosmosda obyektin görünən hərəkətini bildirən keçid və ya keçilməz feildir" [5, s.5].

Müasir dilçilikdə dilin leksik vahidlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onların mövqeyi, semantik əlaqələrini dəqiqləşdirmək üçün sahə nəzəriyyəsinin mühüm metodoloji baza olması danılmaz bir faktdır. Hərəkət bildirən feillər dilin ən fəal və semantik cəhətdən zəngin sahələrindən biri kimi sahə nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu feillərin leksik-semantik sahəsi, öz növbəsində, hərəkətin konseptual sahəsinin bir hissəsi kimi mərkəzi anlayış ətrafında təşkil edilmiş bir-biri ilə əlaqəli anlayışların geniş sistemini – müasir ingilis dilində

hərəkət feili ilə ifadə olunan obyektin məkanda hərəkətini ifadə edir. Leksik-semantik sahə hər hansı bir söz və onun ailəsi ilə (məsələn, *to go* feili) əmələ gəlir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə feil ən mürəkkəb qrammatik və semantik vahid olduğuna görə semantik tədqiqat üçün münbit material hesab olunur. Bundan əlavə, feil hər hansı bir cümlənin təşkilədiçi mərkəzi kimi tərkibindəki aktantlar toplusunu qabaqcadan təyin etməklə, ardıcıl mətnin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edir. Feilin müasir ingilis dilində semantik baxımdan tədqiqi müxtəlif fikirlərin, nəzəri baxışların fəqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Buna səbəb cümlənin hökmünün bazası olan feilin çox zəngin rəngarəngliyindən irəli gəlməsi olmaqla bir sıra vacib əhəmiyyətli dilçilik nüanslarının açılmasına yardım etməsidir. Hərəkət bildirən feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən mühüm rol oynayır.

İngilis dilçilik ədəbiyyatına nəzər saldıqda görmək olur ki, feilin semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı heç də yekdil fikirlər mövcud olmamışdır. Belə ki, dilçilərin özünəməxsus subyektiv, yaxud da obyektiv gerçəklikdən yaranan mülahizələri müasir ingilis dilində feilin semantikasına olan marağı hər zaman aktual olaraq saxlamaqdadır [1 s.45; 3 s.39; 4 s.56].

Müxtəlif sistemli dillərdə hərəkət bildirən feillərin semantik baxımdan eyniyyət kəsb etməsi səbəbindən müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin semantik aspektdən araşdırılması təkcə konkret dil olaraq ingilis dili üçün olmayıb, bütövlükdə ümumi dilçilik üçün də keçərliliyi olmalıdır. Belə ki, dilçilikdə feillər semantik aspektdən araşdırıldığı zaman üç məqam – onların tematik qruplarının tədqiqi, məna növlərinin dəqiqləşdirilməsi və digər nitq hissələri ilə sintaktik əlaqəsi – əsas götürülməlidir.

Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər semantik baxımdan üst kateqoriyalı (*superordinate category*) və alt kateqoriyalı (*subordinate category*) olur. Bu feillərin arasındakı əsas fərq mənaca əhatə dairəsi və spesifik səviyyəsinə əsaslanır. Belə ki, üst kateqoriyalı hərəkət bildirən feillər hərəkəti geniş mənada ifadə etməklə özündə hərəkət bildirən feilin ümumi xarakterini və spesifik hərəkətləri ehtiva edərək feilin hansı növ hərəkət olduğunu bildirməsinə baxmayaraq konkret detalları izah etmir. Bununla da üst kateqoriyalı hərəkət bildirən feillər ən geniş çərçivədə böyük mənalar ifadə edən ümumi feillər hesab olunur. Alt kateqoriyalı hərəkət bildirən feillər isə spesifik, daha dar məna ifadə etməklə üst feilin xüsusi bir formasını və ya istiqamətini göstərərək feilin hansı tərzdə baş verdiyini izah edir. Bununla da alt kateqoriyalı hərəkət bildirən feillər detallı hərəkətləri göstərən xüsusi, konkret feillər hesab olunur. Bu kateqoriyalar arasındakı fərqi nümunələrlə göstərək: Məsələn, hərəkət kateqoriyasının üst feil olan *to move* hərəkət kateqoriyasının alt feilləri olan *to walk, to run, to climb, to fall, to slide* ilə; hərəkət kateqoriyasının üst feil olan *to travel* hərəkət kateqoriyasının alt feilləri olan *to fly, to sail, to drive, to ride* ilə konkret hərəkəti açıqlayır.

Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin alt kateqoriyası kimi qəbul edilən üfüqi hərəkət bildirən feillər hər hansı bir şəxs, heyvan, yaxud da cansız bir predmetin məkan dəyişikliyi, şaquli hərəkət bildirən feillər isə hərəkətin yuxarı və ya aşağıya doğru istiqamətini özündə ehtiva etməklə dilin lüğət tərkibində zənginliyi və danışıq prosesində isə intensivliyi baxımdan digər feillər arasında özünəməxsus yer tutur.

Müasir ingilis dilində həddindən artıq çox işlək olan üfüqi və şaquli hərəkət bildirən (yuxarı və aşağı hərəkət bildirən) feillərə aid misalları nəzərdən keçirək.

Üfüqi hərəkət bildirən feillər: *to advance, to approach, to arrive, to bound, to bring, to come, to crawl, to creep, to cross, to cruise, to dart, to dash, to direct, to dive, to drive, to enter, to escape, to flee, to forsake, to gallop, to glide, to go, to haste, to hive, to hurry, to intrude, to lag, to leave, to limp, to march, to move, to near, to outdrive, to outrun, to pace, to parade, to part, to pass, to penetrate, to proceed, to progress, to pursue, to quit, to race, to remove, to ride, to roll, to run, to rush, to sail, to scramble, to send, to shrink, to skate, to slide, to slink, to slip, to speed, to start, to step, to stray, to stride, to stroll, to swarm, to thrust, to tiptoe, to tour, to tramp, to travel, to tread, to trot, to trudge, to wade, to walk, to worm* və s. Yuxarı hərəkət

bildirən feillər: *to ascend, to climb, to hoist, to hop, to jump, to leap, to lift, to rise, to soar* və s. Aşağı hərəkət bildirən feillər: *to collapse, to descend, to drop, to fall, to plummet, to sink, to tumble* və s.

Hərəkət bildirən feillərin leksik sahə təsnifatını araşdırarkən onların 1) nüvə feillər; 2) istiqamət bildirən feillər; 3) sürət bildirən feillər; 4) vasitə bildirən feillər; 5) məqsədli hərəkət feilləri; 6) məcazi hərəkət feilləri olduğu qənaətinə gəlirik:

1) Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin əsasını ümumi hərəkət bildirən – *to go, to come, to enter, to leave, to arrive, to depart, to pass* kimi nüvə feillər təşkil edir. Nüvə feillər istiqamət, sürət və vasitə bildirən feillərlə semantik baxımdan əlaqəli olub, digər feillərin məna mərkəzi hesab olunur.

2) *To ascend, to descend, to move forward, to step back, to turn right, to veer left, to retreat* kimi istiqamət bildirən feillər hərəkətin yönünü konkretləşdirir.

3) *To run, to rush, to sprint, to crawl, to creep, to dash, to saunter* kimi sürət bildirən feillər hərəkətin tempini ifadə edir.

4) *To drive, to ride, to fly, to sail, to swim, to row, to skate* kimi vasitə bildirən feillər hərəkətin hansı vasitə ilə baş verdiyini bildirir.

5) *To approach, to chase, to pursue, to reach, to head for, to follow, to seek* kimi məqsədli hərəkət feilləri konkret hədəfə istiqamətlənmiş hərəkəti əks etdirir.

6) *To advance, to progress, to move on, to retreat, to turn to, to shift, to rise* kimi məcazi hərəkət feilləri fiziki hərəkət deyil, abstrakt məna kəsb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər semantik baxımdan həm fiziki, həm də metaforik məna kəsb edir. Məsələn, *to climb the ladder* fiziki məna ifadə etdiyi halda, *prices soared*, yaxud da *hopes sank* dedikdə, metaforik məna daşıyır.

Hərəkət bildirən feillər arasında mövcud olan semantik əlaqələrdən – məsələn, sinonimiya (*to go – to move forward*), antonimiya (*to come – to go; to rise – to descend*), hiponimiya (*to ride – to get on a bus/train*), polisemiya (*to pass – meanings of space, time and stage*) – leksik sahənin daxili sistemini və feillərin funksional bağlılığını göstərir.

Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər məkan və perspektiv deysisinin ən bariz nümunələrindən olmaqla, xüsusilə *to go, to come, to take, to bring* kimi feillər adresantın baxış nöqtəsinə əsaslanaraq seçilir. Bu feillər dilin kontekstual göstəriciləri olduğundan onların nitq aktındakı düzgün seçimi məna qarışıqlığının qarşısını alır. Məsələn, *Please, bring the book there* cümləsindəki yanlışlıq *bring* feilinin buraya yönəlik hərəkətinin ifadə etməsi, *there* zərfinin isə uzaq yerə işarə etməsidir. *Please, take the book there* cümləsi isə adresant və adresatın məkan mövqeyindən asılı olaraq tam uyğun gələn *take* feili olan düzgün versiyadır. Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində bəzi hərəkət bildirən feillər deysis baxımdan fərqlənir. Məsələn, *to go, to come, to take, to bring* kimi feillər deiktik olduğu halda, *to walk, to run, to drive, to swim* kimi feillər isə hərəkəti bildirsə də, baxış nöqtəsi dəyişməz olduğundan deiktik olmayan feillərdir. Belə ki, *to go* feili adresant və adresatdan uzaqlaşmanı, *to come* feili adresant və ya adresata doğru hərəkəti, *to take* feili adresantdan nəyisə uzaq yerə aparmaq, *to bring* feili isə adresantın olduğu yerə doğru nəyisə gətirməyi özündə ehtiva edir.

Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin qrammatik xüsusiyyətlərindən biri onların tamamlıq tələb etmə baxımından təsirli (*transitive*) və təsirsiz (*intransitive*) ola bilməsidir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərin əksəriyyəti təsirsiz, məhdud sayda isə təsirli feillərdir. *To go, to come, to swim, to fall, to arrive* kimi feillərdə hərəkət özlüyündə tamamlandığından bu feillər tamamlıq tələb etmir: *He likes to swim for hours every day*. Lakin *to kick, to carry, to deliver* kimi feillər hərəkət ifadə etsə də özündən sonra mütləq tamamlıq tələb etdiyindən təsirli feillərdir: *The footballer kicked the ball straight into the goal. He carried the heavy boxes carefully*. Bəzi feillər isə həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilər: *The car stopped suddenly*. (təsirsiz feil); *He stopped the car*. (təsirli feil)

Hərəkət bildirən feillər bütün qrammatik zaman formalarında işləmə bildikləri üçün hərəkətin davamlılığı, tamamlanması və ya başlanması kimi temporal mənalara ifadə etmək imkanına malikdir. Hərəkətin başlanğıc və ya davamlılıq aspekti mühüm semantik məlumat daşıdığından, bu qrup feillərin, xüsusilə bitmiş (perfect) və davamedici (continuous) zaman formaları ilə daha intensiv işlədilməsi müşahidə olunur. Hərəkət bildirən feillərin əksəriyyəti təsirsiz (intransitive) olduğu üçün məchul növdə (passive voice) işləmə bilmir. Hətta bəzi feillər semantik baxımdan passiv konstruksiyalara uyğun deyildir. Məsələn, "*He fell*" cümləsini "*He was fallen*" kimi işlətmək qrammatik baxımdan yolverilməzdir.

Hərəkət bildirən feillər *can, must, should, may* və s. modal feillərlə birgə işləndikdə, hərəkətin mümkünliyünü, vacibliyini və ya icazəni bildirməklə yanaşı, həm də nitqə əlavə modal-situativ çalarlar qatır: *She can run very fast; You must leave now; He may come later.*

Hərəkət bildirən tərkibi feillərin qrammatik cəhətdən iki əsas xüsusiyyəti vardır: ayrılı bilən tərkibi feillər və ayrılı bilməyən tərkibi feillər. *He picked up the book / He picked the book up* cümləsində tərkibi feil həm ayrılmaz, həm də ayrılabiləndir. Lakin *She came across a new idea* cümləsində isə tərkibi feilin ayrılması qətiyyən mümkün deyildir.

Aktant strukturuna gəlincə, feil tərəfindən tələb olunan və tamamlanan cümlə üzvləri olan aktantlar hərəkət bildirən feillərdə əsasən aşağıdakı kimidir:

a) Biraktantlı (təsirsiz feillər). Bu zaman yalnız mübtədə tələb olunur: *She walked.*

b) İkiaktantlı (təsirli feillər). Bu zaman mübtədə və tamamlıq tələb olunur. *He pushed the door.*

ç) Üçaktantlı. Bu zaman mübtədə, vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlıq tələb olunur: *She gave him a letter.*

Hərəkət bildirən bəzi feillər müəyyən aktantlara ehtiyac duyur. Bu da onların sintaktik əlaqələrini müəyyənləşdirir. Belə ki, hərəkət bildirən feillər əsasən zaman, tezlik, yer və tərz-hərəkət zərfləri ilə daha çox sintaktik bağlılıq yaradır. Bu zaman cümlənin məkanı və hərəkətin necə baş verdiyi aydınlaşır. Bu feillər bəzən cümlədə mürəkkəb sintaktik strukturlar – mürəkkəb feili tərz xəbər, mürəkkəb feili modal xəbər, yaxud tamamlıq feili sifət tərkibi – yaradır.

To go feili digər sözlərlə sintaktik əlaqə yaradaraq müxtəlif məna çalarları kəsb edir:

1) Hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün bir yerdən ayrıldıqda: *go + -ing: He would like to go swimming.*

go (out) + for + isim: The students wanted to go (out) for a meal.

2) *To go* feili müəyyən sifətlərlə dəyişən (adətən neqativ) vəziyyəti təsvir edə bilir: *His grandfather is going deaf.*

3) Bir yolun və ya nəqliyyat formasının harasa apardığını söyləmək və yaxud soruşmaq: *That road goes through the mountains.*

4) *Go and get* – "get gətir" mənasında işlənir: *Could you go and get my book from the shelf, please?*

5) Bir şey üçün adi mövqe haqqında danışarkən: *The plates go on the bottom drawer.*

Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin istifadə meyilləri danışq dilində, yazılı formalarda və jurnalistikada, sosial media və texnoloji diskursda geniş yayılmışdır.

Danışq nitqində hərəkət bildirən feillərin istifadəsi yüksək tezliklə müşahidə olunur. Əsas səbəb gündəlik həyatın hərəkət və fəaliyyətlər üzərində qurulmasıdır. Bu tip feillər əsasən qısa, sadə cümlələrlə verilir və çox vaxt tərkibi forma alır. Bu kontekstdə feillər daha çox qeyri-rəsmi və idiomatik mənalarda işlədilir: *Let's get moving.*

Yazılı formalarda, xüsusilə xəbər başlıqlarında və məqalələrdə hərəkət bildirən feillərdən aktiv və diqqətçəkici üslub yaratmaq üçün istifadə olunur. Burada feillər adətən indiki qeyri-müəyyən zaman forması ilə işlədilməklə dinamiklik yaratmaq üçün seçilir: *Markets tumble after political crisis.*

Sosial mediada hərəkət feilləri metaforik və funksional mənalara da zənginləşir: *The app crashed and would not start. The website loads quickly. Let's scroll down and check the*

comments. Burada *to start, to crash, to load, to scroll* və s. texnoloji hərəkət feilləri yeni diskurs sahəsinə uyğunlaşmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edildi ki, müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər vahid leksik sahə təşkil edir və bu sahə daxilində nüvə və periferik feillər semantik əlaqələr vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Hərəkət bildirən feillər yalnız fiziki hərəkət deyil, məcazi inkişaf, zaman keçidi və sosial vəziyyət dəyişikliklərini ifadə etməklə ingilis dilinin dinamik və çoxqatlı təbiətini əks etdirir. Bu feillərin seçimi adresantın və adresatın mövqeyinə, danışığ zamanı və məkanına görə dəyişir və bu, dilin deiktik xarakterinin birbaşa göstəricisi kimi çıxış edir. Hərəkət bildirən feillər ən çox yayılmış semantik qruplardan biri kimi dildəki feillərin ümumi sayının təxminən dördüdə birini təşkil edir. Müasir ingilis dili korpus təhlillərinin statistikasında *to go, to come, to move, to run, to leave, to arrive* və s. əsas hərəkət bildirən feillərin ən çox istifadə olunan feillər sırasında olduğu göstərilir. Belə ki, korpusda *to go* feilinin 348000-dən, *to come* feilinin 280000-dən, *to move* feilinin 160000-dən, *to run* feilinin 110000-dən, *to leave* feilinin 95000-dən, *to arrive* feilinin isə 60000-dən çox tapılma tezliyi mövcuddur [2]. Belə qrammatik və struktur xüsusiyyətlər hərəkət bildirən feilləri dilin dinamik təbəqəsində xüsusi mövqeyə çıxarır və onların semantik zənginliyi və funksional çevikliyini müasir dilçiliyin tədqiqat obyektı olaraq aktuallığını qoruyur.

Ədəbiyyat

1. Biber, D. Longman Student Grammar of Spoken and Written English / D.Biber, S.Conrad, G.Leech. – Harlow: Pearson Education, – 2002. – 491 p.
2. COCA – Contemporary Corpus of American English: [Electronic resource]. – 2024. URL: <https://www.english-corpora.org/coca>.
3. Huddleston, R. A Student's Introduction to English Grammar / R.Huddleston, G.K.Pullum. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2005. – 312 p.
4. Quirk, R. A Comprehensive Grammar of the English Language / R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, J.Svartvik. – London: Longman, – 1985. – 1779 p.
5. Лысова, Г.А. Семантика и синтаксис глаголов движения / Г.А.Лысова. – Москва: Наука, – 1977. – 180 с.

K.Y.Yusifova

The Semantic-Grammatical Properties of the Verbs Indicating Motion in Modern English Summary

In modern English, verbs of action form a single lexical field, and within this field, core and peripheral verbs are interconnected through semantic relations. Verbs of action reflect the dynamic and multifaceted nature of the English language, expressing not only physical action, but also figurative development, the passage of time and changes in social status. The choice of these verbs varies depending on the position of the addresser and the addressee, the time and place of speech, and this acts as a direct indicator of the deictic character of the language. Verbs of action, as one of the most widespread semantic groups, constitute about a quarter of the total number of verbs in the language.

Key words: *superordinate category, subordinate category, corpus analysis, the verbs expressing horizontal, vertical, spatial and perspective deixis*

К.Я.Юсифова

Семантико-грамматические свойства глаголов, обозначающих движение в современном английском языке

Резюме

В современном английском языке глаголы действия образуют единое лексическое поле, и внутри этого поля основные и второстепенные глаголы взаимосвязаны посредством семантических отношений. Глаголы действия отражают динамичный и многогранный характер

английского языка, выражая не только физические действия, но и образное развитие, течение времени и изменения социального статуса. Выбор этих глаголов варьируется в зависимости от положения адресанта и адресата, времени и места речи, и это служит прямым показателем дейктического характера языка. Глаголы действия, как одна из наиболее распространенных семантических групп, составляют около четверти от общего числа глаголов в языке.

Ключевые слова: *вышестоящая категория, подчиненная категория, корпусный анализ, глаголы, выражающие горизонтальный, вертикальный, пространственный и перспективный дейксис*

Rəyçi: fil.f.d., dos. G.R.Zeynalli

Redaksiyaya daxil olub: 26.03.2026

E.K.ZÜLFÜQAROVA

baş müəllim

e-mail: zulf.elmira@adu.edu.az

[:https://orcid.org/0009-0002-0515-2620](https://orcid.org/0009-0002-0515-2620)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜXTƏLİF FONETİK HADİSƏLƏRDƏ VURĞUNUN SƏSLƏRİN KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə. Nitqdə ifadə olunan mənalara və müxtəlif hisslərə prosodik ünsürlər vasitəsilə reallaşır. Prosodik ünsürlər yalnız cümlənin xarici qabığını formalaşdırılmaz, eyni zamanda aktiv bir faktor kimi onun daxili məzmununa da təsir göstərir.

Prosodik ünsürlər formaca fonetik xarakter daşımaya baxmayaraq, məzmunca fonoloji mahiyyət kəsb edir.

Dilin prosodik elementləri sözün ayrılmaz elementi olub onun tərkib hissəsinin bir parçasıdır. Nitq səsləri söz daxilində öz-özlüyündə əlaqə yarada bilmədiyindən, onların bir söz kompleksində birləşməsi üçün yardımçı prosodik elementlərin olması da zəruridir. Belə yardımçı prosodik vasitələrdən biri də vurğudur.

Dilin prosodik elementləri içərisində vurğu xüsusi yer tutur. Vurğu hər şeydən əvvəl fonetik hadisədir. Ona görə də, vurğu ilə bağlı olaraq dildə bir sıra fonetik hadisələr müşahidə olunur. Təqdim olunmuş məqalədə ingilis dilində mövcud olan bir neçə fonetik hadisədə vurğunun səslərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsiri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: fonetik hadisələr, seqment, prosodik, dinamik vurğu

Ədəbi dilin tələffüz normaları dedikdə həmin dilin fonetik quruluşunun bütün tərkib hissələri, eyni zamanda nitq səsləri ilə bərabər, söz və cümlə vurğusu, onun nüvə tonları, nitqin melodiya, tempi, tembri, fasilələr, səs diapazonu və digər prosodik ünsürlərin birliyi nəzərdə tutulur.

Dilin prosodik ünsürləri fonemlər kimi dil-təfəkkür prosesində yaranır və onların da ilkin mənbəyi beyində formalaşır. Cəmiyyətin bütün sahələrində istifadə olunan dildə tələffüz anlayışına geniş mənada yanaşmaq və ona məxsus olan bütün potensial imkanlardan düzgün istifadə etmək lazımdır. Belə ki dilin leksik-qrammatik vahidləri kimi onun prosodik ünsürləri də nitqi sintaktik-semantik, emosional-estetik, eyni zamanda akustik-perseptiv baxımdan təmin edir, onun səs zəncirini məqsədyönlü şəkildə təşkil edir, nitq parçalarının kommunikativ növü və məqsədini təmin edir, onları intonasiya cəhətdən formalaşdırır, onlara müxtəlif çalarlıqlar verir və nitqin düzgün, dəqiq qavranılmasını təmin edir.

“Müəyyən bir dilin foneminin real məzmunu onların tərkibindəki mənadəyişdirici əlamətlərin məcmusudur ki, bunun da sayəsində müxtəlif dillərin eyni səsləri fonem kimi müxtəlifdir” [7, s. 175].

Fonemin vəzifələrini müəyyənləşdirən Reformatiski onun tələffüz şəraiti, yəni mövqə məsələsini, onun iki növünü – güclü və zəif mövqedə olmaları haqqında da öz fikirlərini ifadə etmişdir. Bu mövqeyə münasibətdən asılı olaraq fonemin variant və variasiyaları yaranır.

Fonemin variantlarının yaranması, nitq zamanı səslərin işlənmə yerindən, düşdüyü fonetik şəraitdən və onların bir-biri ilə qonşuluğunda olmasından asılı olaraq baş verir.

Nitq axını zamanı səslərin dəyişməsi həmin səslərin vurğulu və ya vurğusuz vəziyyətdə işlənməsi ilə şərtlənir və bunun sayəsində bəzi fonetik hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar səslərdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişmələri kimi hallara rast gəlinir.

Dilin prosodik elementləri sözün ayrılmaz elementi olub onun tərkib hissəsinin bir parçasıdır. Nitq səsləri söz daxilində öz-özlüyündə rabitə, əlaqə yarada bilmirlər. Səslərin bir-biri ilə sıralanıb əlaqələnməsi və bir söz kompleksində birləşməsi üçün yardımçı prosodik vasitələrin olması da zəruridir. Belə yardımçı prosodik elementlərdən biri də vurğudur.

Dilin prosodik elementləri (vurğu, ton, melodiya, ritm, temp, tembr, fasilə) içərisində vurğu xüsusi yer tutur. Vurğu hər şeydən əvvəl fonetik hadisədir. Ona görə də vurğu ilə bağlı olaraq dildə bir sıra fonetik hadisələr müşahidə olunur.

Dilin ən mühüm və mərkəzi vahidi onda işlənən sözlər və hər bir sözün linqvistik vahid kimi mövcud olması və onun məna yükünü təmin edən bir sıra elementlərin olması da vacibdir. Bir müstəqil dil vahidi kimi fəaliyyət göstərməsi üçün sözün, birinci növbədə daxili elementlərinin bir-biri ilə əlaqəsi və möhkəm birliyi olmalıdır. Sözlərin daxili elementlərinin birliyinin, onların bir linqvistik vahid kimi bütövlüyünün təmin edilməsi dilin prosodik ünsürləri vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Vurğu intensivlik, səs tonunun yüksəkliyi və uzunluq kimi prosodik əlamətlərlə ifadə oluna bilər.

Əlamətlərinə görə dünya dillərində vurğunun tonik və ya musiqili, dinamik, kəmiyyət, keyfiyyət vurğusu kimi növləri vardır.

Prosodik elementlərin realizə olunduğu vahidlər prosodik vahidlər adlanır. Söz və heca ən minimal prosodik vahidlər hesab olunurlar.

Sözün daxili cəhətini bir dil faktı kimi onun mənası təşkil edirsə, onun fonetik – xarici tərəfini isə səs kompleksləri əks etdirir. Bu və ya digər səs kompleksi müəyyən mənanın daşıyıcısı və eyni zamanda müəyyən məzmunun maddi forması kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, dildə mövcud olan sözlər bir-birindən iki əsas əlamətə görə fərqlənilirlər:

- 1) Fonem tərkibinə, eyni zamanda fonemlərə məxsus olan fərqləndirici əlamətlərə görə;
- 2) Prosodik əlamətlərinə görə.

“Fonetik elementlər sözün və cümlənin ayrılmaz maddi qabığı olub, dil sisteminin bütün səviyyələrində (leksik, morfoloji, sintaktik, fonoloji) aktiv bir faktor kimi onları müşayiət edir. Dil vahidi kimi sözlər müəyyən leksik-sintaktik məzmun kəsb edirsə də, onlar həmişə konkret bir fonetik strukturla xarakterizə olunurlar. Hər bir sözün fonetik strukturu onun fonem, fonemlər birləşməsi, sillabik (heca) və aksent-ritmik kimi komponentlərin əlaqəsinin birliyindən ibarətdir” [5, s.11].

Prosodik elementlər bir aktiv faktor kimi sözün fonem heca strukturuna təsir edir və onun fonem və sillabik quruluşunda dəyişiklik yarada bilər.

Məsələn: object [ˈɒbdʒɪkt] – vurğu birinci hecədə olduqda bu söz ism,

object [ɒˈdʒɪkt] – vurğu ikinci hecədə olduqda isə feil funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, vurğunun yerinin dəyişməsi bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə çevrilməsini təmin edir.

Bəzi dillərdə vurğu və ton sözü fonoloji vahid kimi formalaşdırma xüsusiyyətinə malikdir. İngilis dilində vurğu sözü əsasən, fonoloji vahid kimi formalaşdırır. Çin dilində isə ton sözü fonoloji vahid kimi formalaşdırmağa səbəb olur.

Dinamik vurğu xüsusiyyətinə malik olan ingilis dilində bu vurğu növü sözün daxili elementləri arasında möhkəm əlaqə yaradır. Nəticədə, vurğusuz hecalar vurğulu hecaya tabe olaraq vahid səs kompleksində birləşir və sözün tamlığını təmin edir. İngilis dilində güclü prosodik kontrast yaradan dinamik vurğu, vurğusuz hecalarda saitlərin zəifləməsi və reduksiyaya uğraması üçün zəruri artikulyator-akustik şərait formalaşdırır. Bununla yanaşı, ingilis dilindəki çoxhecalı sözlərdə vurğulu və vurğusuz hecalar arasındakı əlaqə müəyyən dərəcədə zəifləyir. Odur ki, çoxhecalı sözlərin daxili strukturunun bütövlüyünü və elementlər arası əlaqənin möhkəmliyini qorumaq üçün ikinci dərəcəli (köməkçi) vurğudan istifadə edilir. Məsələn: *ˌsatisˈfactory*, *ˌimpossˈibility*.

Bu sözlərdə iki vurğu – əsas və ikinci dərəcəli vurğu işlənmişdir. Əsas vurğu hecanın üzərində, ikinci dərəcəli vurğu isə hecanın aşağısında qeyd olunur. Dilin lügət tərkibini təşkil edən sözlər leksik vahid kimi vurğudan kənarda təsəvvür edilə bilməz. “Məhfumlar söz cildində “yaşadığı” kimi, sözlər də səs və prosodik elementlər cildində “yaşayır”. Odur ki, prosodik elementlər sözün ayrılmaz elementi, onun tərkib hissəsinin bir parçasıdır” [5, s. 13].

Prosodik vasitələrdən biri kimi vurğu dilin nitq səslərini bir kompleks kimi akustik obrazda birləşdirir və onu fonetik baxımdan formalaşdırır. Vurğusuz hecalar vurğulu hecaların

ətrafında birləşir və bununla da sözün məna mərkəzi yaranır və vurğu özünün söztəşkiledici – konstitutiv funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Nitqi formalaşdıran sözlər təkcə onları təşkil edib yaradan fonemlərə görə deyil, həm də vurğusu vasitəsilə də tanınır. Beləliklə də, vurğu özünün söztanıma – rekognitiv funksiyasını yerinə yetirir.

Məsələn: 'record – record

Misalda vurğusu birinci hecada olan söz isim, vurğusu ikinci hecada olan söz isə feildir.

Eyni fonem tərkibinə malik olan sözlərdə vurğunun yerinə görə onları biri-birindən fərqləndirmək mümkün olur ki, bu da vurğunun sözfərqləndirici (distinktiv) funksiyası vasitəsilə mümkün olur.

Məsələn: He is an 'iron ,master – dəmirçi

He is an iron ,master – ciddi usta

Söz vurğusunun növlərinə gəldikdə, musiqili və ya tonik vurğu yapon, çin, vyetnam, litva dillərində, dinamik vurğu növü ingilis, alman, çex, bolqar dillərində, eyni zamanda rus dilində, dinamik, kvantitativ, isveç, türk dilləri ailəsində, eləcə də Azərbaycan dilində dinamik vurğu növü aparıcı rol oynayır.

Yerinə görə isə vurğu sabit və sərbəst ola bilər. Sabit vurğu sözlərdə müəyyən edilmiş heca üzərinə, sərbəst vurğu isə sözlərdə müxtəlif hecalar üzərinə düşə bilər. Bir sıra dillərdə, məsələn çex, fin, eston dillərində vurğu adətən sözün əvvəlki hecasına, türk dilləri qrupuna daxil olan dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz vurğusu sözlərdə adətən sonuncu heca üzərinə düşür.

Alman və ingilis dilləri üçün isə sərbəst, yəni müxtəlif hecalar üzərinə düşən vurğu növü xarakterikdir. İngilis dilində söz vurğusunun sərbəstliyinə aid misallara nəzər salaraq:

'teacher, 'sister, 'after – vurğu birinci hecada

location, delicious – vurğu ikinci hecada

conversation, possibility – vurğu üçüncü hecada

İndi isə prosodik ünsürlərdən ən mühüm olan vurğunun ingilis dilində mövcud olan bir neçə fonetik hadisəyə təsirini nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl fonetik hadisə olan vurğu ilə bağlı olaraq dildə bir sıra fonetik hadisələr müşahidə olunur. İngilis dilində vurğu ilə bağlı olan fonetik hadisələrdən biri sait səslərin vurğusuz vəziyyətdə zəifləməsi – reduksiya hadisəsidir. Belə ki, saitlərin vurğusuz mövqeyi ingilis dilində xüsusi bir səsin, yəni neytral səs adlanan [ə] foneminin yaranması ilə nəticələnmişdir. Fizioloji-akustik baxımdan bu səs (neytral [ə] səsi) saitlərin vurğusuz hecalarda zəifləməsidir.

Neytral [ə] səmindən fərqli olaraq ingilis dilində qısa [ɪ] səmindən də bir çox hallarda bəzi saitlərin vurğusuz mövqedə neytral səsin ekvivalenti kimi istifadə olunur. Lakin [ɪ] səmindən çox [ə] səsinin işlənmə mövqeyi daha genişdir. Neytral [ə] səsi müxtəlif variantda çıxış edib, müxtəlif tembrdə səslənir.

Bəzi hallarda saitlərin vurğusuz vəziyyətdə tam formasını saxlamaq imkanı neytral səsin funksional vəzifə yerinə yetirməsini reallaşdırır.

Məsələn: exercise ['eksəsaɪz] – tapşırıq

exorcise ['eksɔːsaɪz] – acı hissləri qovmaq

Bu iki sözdə neytral [ə] və [ɔː] səsinin vurğusuz vəziyyətdə olmasına baxmayaraq müxtəlif səslənməsi bu sözləri fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir.

İngilis dilində olan diftonqlar iki elementdən – nüvə və sürüşkən elementdən ibarətdir: ai, ei, oi, au, uə, ou, iə, eə.

Saitlərin vurğusuz hecada vurğusuzluğunun nəticəsidir ki, ingilis dilində olan diftonqların ikinci elementlərini [ə, ɪ, ʊ] səsləri təşkil edir ki, bu da reduksiyanın kvalitativ (keyfiyyət) növünə əsaslanır.

Əslində bu səslər müxtəlif saitlərin ekvivalenti kimi çıxış edir. Məsələn, [ou] diftonqu vurğusuz vəziyyətdə olduqda bəzən asanlıqla neytral səsə keçə bilər: intonation [ˌɪntəʊneɪʃən] – [ˌɪntəneɪʃən] [5, s. 21].

Bəzi hallarda vurğunun yerinin dəyişməsi bir nitq hissəsinin digərinə dəyişməsi nəticəsində, yəni sözlər formasını dəyişdikdə diftonq parçalana bilər.

Məsələn: real ['rɪəl], reality [rɪ'ælɪti]

Bəzi diftonqların, məsələn, [ɪə, ʊə] diftonqlarının fonematikliyi müəyyən bir fonetik və morfoloji şəraitdə vurğu əsaslanır.

İngilis dilində reduksiya hadisəsinin keyfiyyət (qualitative), kəmiyyət (quantitative) və sıfır (zero) reduksiya kimi növləri vardır.

Keyfiyyət reduksiyasına aid misal yuxarıdakı sözlərdə verilmişdir.

Kəmiyyət reduksiyası vurğusuz vəziyyətdə uzun saitlərin kəmiyyətində qısalmanın baş verməsidir.

Məsələn: she [ʃi:] – [ʃɪ], the [ði:] – [ði], her [hɜ:] – [hɜ]

Birinci variantda olan sözlər vurğulu vəziyyətdə, ikinci variantda isə vurğusuz vəziyyətdə, yəni reduksiya olunmuş vəziyyətdə işlənir: [ʃi:], [hi:], [hɜ:] – reduksiyaya uğramamış, [ʃɪ], [hi], [hɜ] – reduksiyaya uğramış.

She is my ,sister (she vurğusuz)

My 'sister is ,she (she vurğulu)

Sıfır (zero) reduksiya isə vurğusuz vəziyyətdə sait səsin düşməsinə nəzərdə tutur.

Məsələn: [ʃæl – ʃəl – ʃl – l]

'Shall I do it? – ['ʃæl aɪ du: ɪt]

I shall do it. – [aɪ ʃəl du: ɪt]

I'll do it. – [aɪl du: ɪt]

İngilis dilində vurğu ilə bağlı olan fonetik hadisələrdən biri də fonem növbələşməsidir (phoneme alternation) ki, bu da özünü iki formada göstərir:

Fonetik fonem növbələşməsi və fonoloji (və ya qrammatik) fonem növbələşməsi.

Fonetik növbələşmə fonemlərin müəyyən fonetik şəraitdə birinin digəri ilə əvəzlənməsinə nəzərdə tutur.

Məsələn: five pence – fivepence – [faɪv pɛns] – [faɪf pɛns].

Bir sıra hallarda fonoloji növbələşmə vurğu ilə əlaqədar olur.

Məsələn: that [ðæt] – nisbi əvəzlilik, that [ðæt] – işarə əvəzliyi kimi çıxış edir. “That” sözü nisbi əvəzlilik kimi vurğusuz olduqda [æ] səsinə [ə] neytral səsi ilə əvəzlənməsi variantında, işarə əvəzliyi kimi isə hətta vurğusuz vəziyyətdə belə [ðæt] formasında işləndiyini görə bilərik.

Məsələn: He says that [ðæt] he'll come.

I don't like that [ðæt] book.

Vurğu ilə əlaqədar baş verən fonoloji əvəzlənmə aşağıdakı hallarda öz realizasiyasını tapır:

1) Söz vurğusunun yerinin dəyişməsi ilə bir sait digər sait səslə əvəzlənə bilər.

Məsələn: contrast ['kɒntræst], contrast [kən'træst].

Verilən bu misalda vurğunun yerinin dəyişməsi ilə fonem əvəzlənməsi baş verir və eyni zamanda bir nitq hissəsi digəri ilə əvəzlənir. Vurğunun birinci hecaya düşdüyü ['kɒntræst] sözü isim, ikinci hecaya düşdüyü [kən'træst] sözü isə feildir.

2) Eyni köklü sözlərdə sait səsin əvəzlənməsi sözlərin həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənməsinə səbəb olur.

Məsələn: ignore [ɪg'nɔ:] (feil), ignorant ['ɪgnərənt] (sifət).

man [mæn] (tək) – men [men] (cəm)

3) Həm sait, həm də samit səslərin bir-birinin digəri ilə əvəzlənməsi eyni köklü sözlərdə vurğunun yerinin dəyişməsi sayəsində mümkün olur.

Məsələn: democrat ['deməkræt], democracy [dɪ'məkrəsi]

Hər iki söz isimdir, lakin məna müxtəlifliyi vardır.

İngilis dilində vurğu ilə bağlı olan fonetik hadisələrdən biri də assimilyasiya hadisəsidir.

Bu dildə bir çox sözlərin tarixi assimilyasiyası vurğu ilə şərtlənir. Belə ki, bir sıra digər dillərdən ingilis dilinə keçən sözlərdə vurğunun yerinin dəyişməsi ilə sözün sonunda vurğusuz

mövqedə assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir. [tj, dj, sj, zj] kimi səs birləşmələri olan sözlərdə həmin səs birləşmələri [tʃ, dʒ, ʃ, ʒ] kimi səslərlə əvəzlənib və vurğunun yeri dəyişərək ikinci hecadan birinci hecaya keçmişdir.

Məsələn: question [kwɛstʃən] – [ˈkwɛstʃən]

measure [meɪʒʊr] – [ˈmeɪʒə]

Lakin vurğulu hecada olan bu səs birləşmələrində assimilyasiya hadisəsi baş vermir.

İngilis dilində samit səslərdə baş verən aspirasiya (nəfəslənmə) hadisəsi zamanı aspirasiyanın dərəcəsi samitlərin vurğulu və ya vurğusuz mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Aspirasiya ilə tələffüz olunan [p^h, t^h, k^h] səslərinin nəfəslənməsi (aspirasiyası) vurğulu hecada vurğusuz hecaya nisbətən daha çox olur.

Məsələn: people [ˈpiːpl], Peter [ˈpiːtə], table [ˈteɪbl], ticket [ˈtɪkɪt].

Nəfəslənmənin işarəsi səsin yuxarısında [h] səsi ilə işarələnir. Lakin yuxarıda adları çəkilən [p^h, t^h, k^h] samitlərinin aspirasiyası onlardan əvvəl gələn [s] səmindən sonra tamamilə itmiş olur.

Məsələn: sky, street

Aspirasiya əvəzlələrin xüsusi gərginliyi olmadan hava axınının səs cığırından keçərək səs tellərinə toxunmasını nəzərdə tutur [5, s. 32].

Tələffüzün güc dərəcəsinə görə (force of articulation) [p^h, t^h, k^h] samitləri daha çox nəfəs gücü və güclü kənarvermə ilə tələffüz olunduğundan həmin samitlər güclü və ya fortis samitlər adlanır.

Qeyd edildiyi kimi sözün əvvəlində [s] samitindən sonra, yəni sp, st, sk birləşmələrində [p, t, k] samitlərinin nəfəslilik dərəcəsi (aspirasiyası) sıfıra bərabər olur. Bu səslər həmin mövqedə tam nəfəssiz tələffüz olunur.

Gimsona görə ingilis dilində kar kipləşən – partlayışlı samitlərdən sonra [l, w, r, j] sonorları gəldikdə, həmin samitlərdən, [p, t, k] samitlərindən sonra gələn sonorların karlaşması baş verir.

Məsələn: place, pray, try, clean, twice, tune [tjuːn]

Sonorların karlaşması yalnız vurğulu mövqedə deyil, həm də vurğusuz mövqedə də özünü büruzə verir.

Məsələn: apricot [ˈeɪ.pɹɪ.kət], atlas [ˈæt.ləs]

İngilis dilində nəfəslənmənin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ingilis ədəbi tələffüzündə bir sıra sözlərin qarşılaşdırılmasında nəfəslənmə kar kipləşən –partlayışlı samitinin bir əlaməti kimi çıxış edir və başlıca əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn: pie – by [p^haɪ – baɪ]

Bu sözlərin qarşılaşmasında [b] samitinin cingiltilik dərəcəsi çox azdır və ya demək olar ki, heç yoxdur. Buna görə də, bu qarşılaşmada aspirasiya (nəfəslənmə) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində mövcud olan fonetik hadisələrdən reduksiya, assimilyasiya, fonem əvəzlənməsi, aspirasiya kimi hadisələrdə vurğunun mahiyyəti əsas faktorlardan biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və vurğunun yerinin düzgün qoyulması sözləri həm də qrammatik və sintaktik cəhətdən fərqləndirir.

İşin elmi nəticəsi: İngilis dilində mövcud olan bir sıra fonetik hadisələrdə vurğunun yerinin düzgün formalaşması sözlərdə vurğulu-vurğusuz hecaların müəyyənləşdirilməsinə və vurğusuz hecalarda səslərin keyfiyyət və kəmiyyətində müəyyən dəyişikliyin və səs variantlarının yaranmasına səbəb olduğu araşdırılmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Verilmiş məqalədə səslərin vurğulu və ya vurğusuz hecaların tərkibində işlənməsindən asılı olaraq variantlarının yaranması və onların sözdə məna dəyişikliyinə səbəb olmaması misallar əsasında təhlil edilmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti: İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin öyrənilməsində səslərin vurğulu və ya vurğusuz hecalarda hansı variantda düzgün tələffüzünün öyrənilməsi və bu normalara riayət edilməsi tövsiyə edilir.

Ədəbiyyat

1. Christopherson, P. An English Phonetics Course / P.Christopherson. – London, – 1975. – pp. 240
2. Crystal, D. Prosodic Systems and Intonation in English / D.Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1969. – pp. 381
3. Jones, D. Cambridge English Pronouncing Dictionary / D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – pp. 588
4. Карневская, Б.Б. Фонетика и основы интонации / Б.Б.Карневская. – Москва: Педагогическое издательство. – 1982. – с. 1-45.
5. Axundov, A. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri / A.Axundov, S.Babayev, F.Zeynalov. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti (BDU). – 1996. – s. 252 s.
6. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. – Москва: Высшая школа. – 1979. – 311 с.
7. Трубецкой, Н.С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – Москва: Академия наук СССР. – 1960. – 320 с.
8. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский. – Москва: Аспект-Пресс. – 1996. – 536 с.

E.K.Zulfugarova

The Influence of Stress on the Quantity and Quality of Sounds in Various Phonetic Phenomena in English

Summary

The meanings and different feelings expressed in speech are realized through prosodic elements. Prosodic elements not only shape the outer shell of a sentence, but also as an active factor affect its inner content. Although prosodic elements are phonetic in form, they are phonological in content.

The prosodic elements of a language are an integral part of a word and part of its composition. Since speech sounds cannot connect within a word on their own, the presence of auxiliary prosodic elements is also necessary for their combination into a word complex.

One of these such prosodic devices is accent. Accent occupies a special place among the prosodic elements. Above all, stress is a phonetic phenomenon. Therefore a number of phonetic phenomena are observed in the language related to stress. The presented article reflects the influence of stress on the quantity and quality of sounds in several phonetic phenomena in the English language.

Keywords: *phonetic phenomena, segment, prosodic, dynamic stress*

Э.К. Зулфугарова

Влияние ударения на количество и качество звуков в различных фонетических явлениях английского языка

Резюме

Различные содержания, выражаемые в речи, реализуются посредством просодических элементов. Просодические элементы не только формируют внешнюю оболочку предложения, но и как активный фактор воздействуют на его внутреннее содержание. Несмотря на то что, по форме они носят фонетический характер, по содержанию обладают фонологической сущностью.

Просодические элементы языка являются неотъемлемым элементом слова и составляют часть его структуры. Поскольку звуки речи сами по себе не могут устанавливать связь внутри слова, для их объединения в единый словесный комплекс необходимо наличие вспомогательных просодических элементов.

Одним из таких вспомогательных просодических элементов языка ударение занимает особое место. Ударение, прежде всего, является фонетическим явлением. Поэтому в языке наблюдаются ряд фонетических процессов, связанных с ударением. В представленной статье отражено влияние ударения на количественные и качественные характеристики звуков в нескольких фонетических явлениях, существующих в английском языке.

Ключевые слова: *фонетические явления, сегментный, просодический, динамическое ударение*

Рəyçi: b/m T.Cabbarlı
Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

Z.Sh. MAMMADOVA

Doctor of Philology, Professor
e-mail: zmemmedova@amu.edu.az

: <https://orcid.org/0009-0005-2688-4961>**G.S.RAKHIMOVA**

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
e-mail: grehimova@amu.edu.az

: <https://orcid.org/0009-0007-4549-4285>

Azerbaijan Medical University
(Baku, S.Vurgun st., 163)

THE ROLE OF INVERSION IN THE INFORMATION STRUCTURE OF ENGLISH TEXTS

Summary. The article deals with the tradition of studying the written text, the role and importance of inversion in linguistics, and also in the informational structure of the English text. The research made it possible to conclude that inversion in a sentence can change the position of sentence elements and convey necessary information to the interlocutor. At present, the role of inversion in the sentence is recognized by all linguists, but its relation to sentence structure remains problematic. The controversial nature of this issue is explained by objective factors, the most important of which is that inversion in a sentence is usually preserved in its original form when conveyed to the reader.

Keywords: English language, inversion, structure, development, term

Introduction. The purpose of this paper is to identify the pragmatic features of inversion. When analyzing inversion as one of the syntactic means of organizing emotionally expressive sentences that implement the category of emotional expressiveness in English, the following tasks must be carried out: 1) To identify all types of inversion functions; 2) To determine how inversion

participates in the organization of emotionally expressive sentences; 3) To identify all types of inversion statements and analyze them.

Main part. Based on this, the subject of our study is various models of the pragmatic effect of the utterance. The object of the study is inversion models of English speech. As the method of analysis, we have chosen the method of contextual stylistic and grammatical analysis. [1.p.162] British and American literature and media served as the data for the analysis. This topic is of great interest from the point of view of pragmatic use and the study of various features of inversion in English. The pragmatic features of inversion in English are a relatively underexplored area, although it remains relevant to the realization of the emotionally expressive component of communication. Actualization of the sentence and expression intersect in the plane of pragmatics as a semantically and communicatively significant category because the talking subject with all his/her intentions comes to the subjective type of actualization and the emotionally expressive component of communication was never in doubt among linguists, but this topic remains practically unexplored. An analysis of the inverted sentences shows that an emotionally expressive moment in communication is expressed by means of inversion. It is known that according to the laws of psychology, the degree of understanding depends on the organization of the utterance. If a writer wants to be clearly understood by the reader, and he/she wants it, then in order to exercise a proper influence on the reader, it is not enough for him/her to express and convey only the meaning,

the main idea of the work through a word, a statement; it is necessary to convey this word, a statement so that it necessarily 'activates' the reader's imagination and feelings, and not just his/her thought. Writers always take this into account, consciously or unconsciously, otherwise his/her work will not reach the addressee, therefore, the action and specific communication in the aesthetic field will not be realized. In other words, the communicative role here is small; the influential or pictorial role of speech which activates the reader's imagination and feelings is also needed. Communication in the artistic and aesthetic domain can be fully realized only if speech is expressive, imaginative, and emotional, if it awakens the reader's imagination, that is, if it also performs an aesthetic function. Only skilfully constructed and well-organized speech can fulfill the aesthetic function of literature and be considered artistic [2.p.33-42]. When considering the specifics of artistic speech, it is important to consider the peculiarities of the reader's perception of the text too. According to the experimental data of some psychologists, it takes 2.5 times more time to understand the meaning of words and the conceptual plan of speech than to form an image. From this it is possible to draw a logical conclusion that the writer must activate the reader's imagination, which, naturally, can be realized only through a text. 'A writer must construct a speech somehow in a special way, put forward, emphasize some of its moments, hold the reader's attention on them so that he/she can 'feel' the subject of the description, and not only understand the general meaning of the text. A writer should possess the 'secret' of facilitating the work of the reader's imagination. And this can be accomplished only through speech, since the writer lacks such means of influence as intonation, gestures, facial expressions, and the situational context available in oral communication. These means must be replaced in aesthetic communication by speech means of impact. If we consider the specifics of scientific speech, then the task of communication itself is such that the transmission of information and the understanding of meaning are sufficient here. In social and political journalism, the impact on the reader is of great importance, and it is manifested in the means of speech, through speech: however, the excitement of the work of the reader's imagination is not specifically pursued here. But in artistic speech, where the emotional dimension plays a crucial role in influencing human feelings, meaning is conveyed through imagery – this is its distinctive specificity, which sets it apart from other spheres of communication. A linguistic unit in speech performs a specific function and, therefore, is part of a larger unit. The term “inversion” should be understood not only as word order changes within the predicative core, but also as changes involving secondary sentence elements. [3, p. 166] There are different views on the role of word order and its change or inversion in linguistic studies. Some authors suggest that language expressive information is similar to information about the expressive qualities of the language itself, that is, about the special expressive power of language means. Without a doubt, it can be argued that the language has its own means of expressiveness and they have expressive semantics.

1. Syntactic (grammatical) inversion is the whole system of word positioning models in English sentences. It is opposed to the direct word order dominant in English. In addition, the inversion does not include cases of the free position of certain elements of sentence (for example, determinant circumstances).

2. The main functions of inversion are the additional emphasis of the actual division, the emphasis of semi-predicative relations, and the linking of a number of expressions into discourse. The implementation of these functions is closely related to the fact that selection of an inverted part (sometimes along with any other part) by logical stress happens in the process of inversion. On the contrary, the free movement of parts that does not carry semantic differentiation functions (permutation of determinants) is not associated with transferring a logical stress to them.

3. Any real deviation from the direct and 'inverse fixed' model is a stylistic (emphatic) inversion for the subject, the predicate (its parts), objects, and attributes. In many types of adverbial modifiers, the same position can be considered as free and as inversion.

Some changes in the word order change the syntactic relations, and with them the whole meaning of the sentence, others combine grammatical and expressive functions.

It is also possible to change the order of words that do not change the grammatical meaning and are not associated with expressiveness or emotionality, but have a functional and stylistic colouring. For example, the postposition of an adjective in prose adds solemnity, elevation, or musicality to the style.⁴ Expressive or functional and stylistic colouring of inversion is characteristic mainly for prose, since the word order in verse obeys the rhythmic and prosodic structure of the verse, and the arrangement of the components of syntactic constructions is relatively free.

Both grammatical cases of violation of the usual (fixed) word order (syntactic inversion), and cases of stylistic inversion, also considered in this paper, are the most interesting object of study for a person who learns the language, as they significantly expand the capabilities of the speaker helping to achieve many of the goals of his/her statement, and those of the listener (or reader), helping to understand the true meaning of speech (text). The use of one or another word order either attracts the listener's attention to any circumstance of particular importance, or shows the swiftness of action, or creates irony in the sentence, or indicates speaker's emotional state, etc [4.p.221].

The paper consists of an introduction, theoretical and practical parts, and conclusion. In the theoretical part, first of all, we determine the functions of inversion, then we trace the participation of inversion in the organization of emotionally expressive sentences, as a result we determine the types of inversion expressions. In the practical part, the conclusions and assumptions of the theoretical part are confirmed by examples and the inversion statements are analyzed. The conclusion contains the most general final considerations regarding the pragmatic aspect of inversion in English. This topic is of great interest from the point of view of pragmatic use and the study of various features of inversion in English. The study of pragmatic features of inversion in English is a developing area, which is relevant to the realization of the emotionally expressive component of communication. Actualization of the sentence and expression intersect in the plane of pragmatics as a semantically and communicatively significant category because the talking subject with all his/her intentions comes to the fore here. The existing close connection between the subjective type of actualization and the emotionally expressive component of communication has never been in doubt among linguists, but this topic remains practically unexplored.

Scientific innovation. An analysis of the inverted sentences shows that an emotionally expressive moment in communication is expressed by means of inversion. It is known that according to the laws of psychology, the degree of understanding depends on the organization of the utterance. If a writer wants to be really understood by the reader, and he/she wants it, then in order to exercise a proper influence on the reader, it is not enough for him/her to express, convey only the meaning, the main idea of the work through a word, a statement; it is necessary to convey this word, a statement so that it 'activates' the reader's imagination and feelings, and not just his/her thought. And a writer always takes this into account consciously or unconsciously, otherwise his/her work will not reach the addressee therefore, the action and specific communication in aesthetic field not be realized In other words, the communicative role here is small, the influential or pictorial role of speech which activates the reader's imagination and feelings is also needed.

Practical importance. Communication in the artistic and aesthetic domain can be fully realized only if speech is expressive, imaginative, and emotional, if it awakens the reader's imagination, that is, if it also performs an aesthetic function. Only skilfully constructed and specially organized speech can fully perform the aesthetic function of literature and be considered artistic. When considering the specifics of artistic speech, it is important to consider the peculiarities of the reader's perception of the text too. According to the experimental data of

some psychologists, it takes 2.5 times more time to understand the meaning of words and the conceptual plan of speech than to form an image. From this it is possible to draw a logical conclusion that the writer must activate the reader's imagination, which, naturally, can be realized only through a text. 'A writer must construct a speech somehow in a special way, put forward, emphasize some of its moments, hold the reader's attention on them so that he/she can 'feel' the subject of the description, and not only understand the general meaning of the text.

Result. A text artist should possess the 'secret' of facilitating the work of the reader's imagination. And he/she can accomplish this only through speech, as the writer is deprived of such means of impact as, for example, intonation, gestures, facial expressions, situations that talkers have during oral communication. These means must be replaced in aesthetic communication by speech means of impact. If we consider the specifics of scientific speech, then the task of communication itself is such that the transmission of information and the understanding of meaning are sufficient here.

References

1. Culicover, P. Principles and Parameters: An Introduction to Syntactic Theory / P.Culicover. – Oxford: Oxford University Press. – 2006. – p. 162.
2. Downing, A. English Grammar: A University Course (2nd ed.) / A.Downing & P.Locke. – London: Routledge. – 2003. – pp. 33-42.
3. Greenbaum, S., & Quirk, R. A Student's Grammar of the English Language / S.Greenbaum, & R.Quirk. – London: Longman. – 2003. – p. 166.
4. Matthews, P.H. Syntactic Relations: A Critical Survey / P.H.Matthews. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2007. – p. 221.

Z.Ş.Məmmədova, G.S.Rəhimova

İngilis mətninin informasiya strukturunda inversiyanın rolu

Xülasə

Məqalədə yazılı mətnin tədqiqi ənənəsi, eləcə də lingvistikada ingilis dili mətninin informasiya xarakterli strukturunda inversiyanın rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqat belə bir faktın dərk olunmasına imkan verdi ki, cümlədə inversiyanın köməyi ilə bu və ya digər şəkildə cümlə strukturunun faktiki yeri dəyişə bilər və həmsöhbətə lazım olan informasiya ötürülə bilər. Hazırda cümlədə inversiyanın rolu məsələsi bütün dilçilər tərəfindən tanınır, lakin onun cümlə ilə nisbəti problem olaraq qalır. Bu problemin mübahisəli olması obyektiv səbəblərlə izah edilir; onlardan ən mühümü budur ki, cümlədə inversiya əksər hallarda tərəfdaşa öz forması ilə ötürülür.

Açar sözlər: *ingilis dili, inversiya, quruluş, inkişaf, termin*

З.Ш. Мамедова, Г.С. Рагимова

Роль инверсии в информационной структуре английского текста

Резюме

В статье рассматриваются традиции изучения письменного текста, а также роль и значение инверсии в лингвистике и информационной структуре английского текста. Исследование позволило установить, что с помощью инверсии в предложении можно тем или иным образом фактически изменить порядок его структуры и передать собеседнику необходимую информацию. В настоящее время вопрос о роли инверсии в предложении признан всеми лингвистами, однако её связь с предложением остаётся проблемой. Спорный характер этого вопроса объясняется объективными причинами, важнейшая из которых заключается в том, что инверсия в предложении чаще всего сохраняет свою собственную форму при передаче собеседнику.

Ключевые слова: *английский язык, инверсия, структура, развитие, термин*

*Reviewer: Ph.D. in Philology, Assoc. Prof. N.Rzayeva
Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026*

I.A.SAMADOVA

e-mail: irada.samadova@adu.edu.az

:https://orcid.org/0009-0007-5512-8908

Azerbaijan University of Languages

(Baku, Rashid Behbudov st., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.211

AI-ASSISTED CORPUS STYLISTICS OF POLITICAL DISCOURSE: A DECADE OF ILHAM ALIYEV'S PRESIDENTIAL STATEMENTS (2014-2024)

Summary. The article investigates the linguo-stylistic and pragmatic characteristics of the political discourse of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, over the period from 2014 to 2024. Using corpus stylistics methods and utilizing modern artificial intelligence technologies, including Transformer-based neural network models and topic modeling techniques, the study analyzes key lexical units, the evolution of conceptual metaphors, and shifts in textual tone. The findings reveal a significant transformation in the leader's individual style, reflecting a shift in state rhetoric from an emphasis on stability and regional cooperation toward narratives of historical victory and full sovereignty. The study also demonstrates the high effectiveness of a hybrid approach that combines traditional linguistic analysis with AI-driven tools.

Keywords: political discourse, corpus stylistics, artificial intelligence, natural language processing (NLP)

1. Introduction

The study of political discourse in Azerbaijan is of considerable scholarly and practical interest. In recent decades, the country has undergone significant geopolitical, economic, and socio-cultural transformations. The period from 2014 to 2024 represents a pivotal stage in its modern history, encompassing both the rapid development of energy and transport infrastructure and major events related to the restoration of territorial integrity following the Second Karabakh War in 2020, as well as subsequent counter-terrorism operations. The speeches of President Ilham Aliyev during this period provide valuable material for analyzing how large-scale historical developments are reflected in the evolution of an individual political style. The application of artificial intelligence tools and natural language processing techniques within the framework of corpus stylistics enables comprehensive analysis of large-scale textual data, facilitates the identification of latent semantic patterns, and reduces cognitive bias in the interpretation of results.

2. Theoretical Framework

2.1. Political Discourse in the Modern Linguistic Paradigm

The theoretical foundation of this study is grounded in the works of key scholars in critical discourse analysis, including T. van Dijk [11], N. Fairclough [6], and R. Wodak [12]. Within T. van Dijk's framework, political discourse is viewed as a phenomenon shaped not only by the speaker's intentions but also by a complex set of external factors, such as the socio-political context, audience knowledge, and ideological orientations. As T. van Dijk notes, "discourse is a form of social action rooted in cognitive and socio-cultural structures" [11, p. 3].

Similarly, N. Fairclough emphasizes the intrinsic link between language, power, and ideology, arguing that "discourse both reflects and constructs social structures" [6, p. 1]. R. Wodak, in turn, highlights the historical embeddedness of discourse, stating that "discourses are always situated within specific historical and social contexts" [12, p. 6].

In short, the individual style of a political leader fulfills three primary communicative functions: 1. Integrative, aimed at uniting society around core values such as unity, independence, and revival; 2. Agonistic (polemical), involving the expression of conflict and the construction of opposition along the “us vs. them” dichotomy; 3. Presentational, focused on creating a positive image of the state in the international arena.

2.2. Corpus Stylistics and Its Integration with AI

Corpus stylistics is an interdisciplinary field that emerged at the intersection of corpus linguistics and stylistics (M. Mahlberg [9], P. Baker [4]). Its central premise is that an author’s stylistic features can be identified through statistical patterns in the distribution of linguistic units. As P. Baker observes, “corpus methods can reveal patterns that remain invisible to traditional analysis” [4, p. 10].

P. Mahlberg further emphasizes the importance of recurring linguistic structures, noting that “repeated language patterns are key indicators of an author’s style” [9, p. 5].

As K. Alakbarova points out, “neural networks are trained to identify hidden patterns in linguistic structures by analyzing vast amounts of textual data. These models demonstrate the ability to interpret metaphorical expressions, while deep learning methods enable systems to independently form representations of grammatical patterns and stylistic features of language” [2, p. 35]. The integration of artificial intelligence significantly enhances the analytical potential of corpus stylistics. While traditional approaches rely primarily on frequency analysis, AI-based methods enable exploration of deeper semantic layers. In this respect N.Mammadli and M. Mahmudov also states that “Corpus linguistics, as a modern field of linguistics, involves collecting and analyzing texts in electronic form based on authentic language data” [10, p. 47].

In particular: 1. distributional semantics (word embeddings) is based on the assumption that “the meaning of a word is determined by its context” (Firth, 1957, p. 11); 2. transformer-based models, such as BERT and GPT, allow for the analysis of long-range contextual dependencies and the detection of subtle pragmatic nuances.

As P. Baker and G. Brookes point out, “artificial intelligence in discourse analysis functions not as an interpreter, but as a tool that enhances the researcher’s analytical capabilities” [5, p. 78].

Thus, AI can be understood as a high-precision analytical instrument that enables the identification of latent patterns in large textual datasets while reducing the subjectivity of interpretation.

3. Methodology

To achieve the research objectives, a comprehensive methodological framework was developed, integrating quantitative linguistics, natural language processing (NLP) techniques, and expert cognitive-discursive analysis.

3.1. Corpus Structure and Parameters

The empirical basis of the study consists of a specialized corpus of official public speeches delivered by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, compiled from materials published on the official presidential website (president.az).

- Time span: January 1, 2014 – December 31, 2024;
- Total volume: approximately 1.52 million word tokens;
- Genre composition: public addresses, keynote speeches at official events, interviews with domestic and international media, and press statements following bilateral meetings.

To examine diachronic changes in discourse, the corpus was divided into two temporal subcorpora: 1. Subcorpus A (2014-2019) – approximately 820,000 tokens. This period is characterized by a focus on economic diversification, large-scale infrastructure projects (e.g., the Southern Gas Corridor, Baku–Tbilisi–Kars railway), and diplomatic efforts to resolve the conflict. 2. Subcorpus B (2020-2024) – around 700,000 tokens. This segment covers the

Second Karabakh War, post-conflict reconstruction, the 2023 counter-terrorism operations, and global climate initiatives (including preparations for COP29).

3.2. Data Preprocessing

The initial data, available in HTML and PDF formats, were extracted and converted into plain text. A standard preprocessing pipeline was then applied using Python libraries (NLTK, SpaCy): 1. Tokenization – segmentation of text into individual units (words and punctuation); 2. Data cleaning – removal of stop words, numbers, and punctuation lacking semantic value; 3. Lemmatization – normalization of words to their base (dictionary) forms.

Given the agglutinative nature of the Azerbaijani language, specific AI-based morphological analyzers were employed to accurately process complex affix chains and grammatical endings.

3.3. Keyword Extraction Model (TF-IDF)

To identify the most significant lexical units, the TF-IDF (Term Frequency – Inverse Document Frequency) metric was applied. Unlike simple frequency counts, this method reduces the weight of commonly used words and highlights terms that are specific to particular documents or subcorpora.

A comparative analysis of the highest TF-IDF-weighted terms in Subcorpora A and B enabled the quantitative identification of shifts in discursive priorities.

3.4. Topic Modeling (LDA)

Latent Dirichlet Allocation (LDA) was employed to uncover hidden thematic structures within the corpus. This probabilistic model assumes that each document is composed of a mixture of topics, while each topic represents a probability distribution over words. The application of LDA made it possible to automatically identify ten dominant thematic clusters without prior manual annotation, ensuring objectivity through the use of unsupervised learning techniques.

3.5. Neural Sentiment Analysis

To evaluate the emotional tone of the texts, a Transformer-based neural network model was used – specifically, a fine-tuned multilingual BERT (mBERT). Unlike traditional lexicon-based approaches, which assign fixed sentiment values to words, Transformer models utilize a self-attention mechanism that captures the full contextual meaning of an utterance. This allows for more accurate detection of nuanced emotional and pragmatic features. As a result, each text segment was assigned a sentiment score ranging from -1 (highly negative or aggressive tone) to $+1$ (highly positive or conciliatory tone).

The final stage of the methodology involved qualitative linguistic analysis of the AI-generated results. Based on the identified keywords and thematic clusters, a concordance-based contextual analysis was conducted to interpret the ideological and pragmatic dimensions of the political discourse.

4. Results

The application of the described AI-based methods to the two subcorpora made it possible to identify not only quantitative changes in lexical usage but also a substantial qualitative transformation of semantic fields in the discourse of President Ilham Aliyev over the examined decade.

4.1. Results of TF-IDF Analysis: Lexical Dominants

The application of the TF-IDF algorithm made it possible to identify lexical units with the highest semantic and pragmatic significance for each time period. Unlike function words or common verbs, these items reflect the core elements of the political narrative.

Subcorpus A (2014–2019). The highest values were observed for words associated with modernization, infrastructure development, and international cooperation:

Inkişaf (development) – TF-IDF = 0.74. This is the central concept, functioning as a universal indicator of the effectiveness of state policy;

Layihələr (projects) – TF-IDF = 0.68. Primarily used in the context of large-scale international energy and transport initiatives (such as the Southern Gas Corridor and Baku–Tbilisi–Kars);

Əməkdaşlıq (cooperation) – TF-IDF = 0.61. Reflects a strategic orientation toward building mutually beneficial international partnerships;

Sabitlik (stability) – TF-IDF = 0.59. Interpreted as a key achievement of domestic policy and a foundation for sustainable economic growth.

Subcorpus B (2020–2024)

After 2020, a clear shift in lexical priorities can be observed. The discourse becomes centered on the concepts of victory, justice, and national sovereignty:

Qələbə / Zəfər (victory) – TF-IDF = 0.82. The dominant concept of the second period, serving not only to denote military success but also as a foundation for a renewed national identity;

Qarabağ (Karabakh) – TF-IDF = 0.79. The semantic role of this lexeme transforms from representing a conflict to symbolizing reconstruction and development;

Ədalət (justice) – TF-IDF = 0.71. Used to emphasize the restoration of historical and legal justice through the state’s own efforts;

Quruculuq (construction, creation) – TF-IDF = 0.65. Reflects large-scale reconstruction processes in the liberated territories, including the implementation of “smart city” concepts and green energy initiatives.

Thus, the comparative analysis of key lexical items clearly demonstrates a shift in the discursive paradigm—from a rhetoric centered on development and cooperation to one focused on victory, reconstruction, and sovereign state-building.

4.2. Results of Topic Modeling (LDA)

The Latent Dirichlet Allocation (LDA) algorithm enabled the automatic identification of dominant macro-themes within the corpus. The model was limited to 10 topics, of which four demonstrated the most pronounced dynamics (see Table 2).

Table 2. Dynamics of key macro-themes distribution (as % of total subcorpus volume)

Macro-theme (Topic):	Subcorpus A (2014-2019)	Subcorpus B (2020-2024)	Change Vector
1. Energy and Transit	32.4%	14.1%	Decreasing focus
2. Military-Patriotic Mobilization	11.2%	38.5%	Sharp increase
3. Post-Conflict Rehabilitation	2.1%	27.3%	Emergence of a new
4. International Law and Sovereignty	15.5%	18.2%	Consistently high share

The data indicate that during the first time period, a substantial portion of discursive effort was devoted to constructing the image of Azerbaijan as a key energy and transportation hub. In the subsequent period, however, the focus shifts toward themes of military victory, patriotic mobilization, and large-scale reconstruction of the Karabakh region.

4.3. Results of Neural Sentiment Analysis (mBERT)

The analysis of the emotional dimension of the texts using the mBERT model revealed several important pragmatic patterns:

1. Stability of assertiveness (confidence): In both subcorpora, the level of categorical expression and modality of obligation remains consistently high (above 0.75), indicating a well-established and stable leadership communication style that is largely independent of external conditions.

2. Increased sentiment polarization in the second period: After 2020, a clear stratification in emotional tone is observed. When referring to internal achievements, victory, and development plans for Karabakh, the sentiment reaches strongly positive values (up to +0.85), reflecting pride and enthusiasm. Conversely, when addressing issues such as external pressure, double standards, or the policies of certain countries, the sentiment drops sharply (down to -0.72), conveying rigidity, criticism, and at times a sarcastic tone. In contrast, the first subcorpus does not exhibit such sharp fluctuations, instead maintaining a more balanced and moderately positive diplomatic tone.

5. Discussion

The results obtained through the application of TF-IDF, LDA, and mBERT not only capture lexical changes but also enable the reconstruction of the evolving conceptual framework of President Ilham Aliyev's political discourse. The analysis confirms that the leader's style has undergone a significant transformation, reflecting a broader transition of the state from a phase of self-presentation to one of active dominance in the regional agenda.

5.1. Transformation of Metaphors: From the "Bridge" to the "Iron Fist"

During the period from 2014 to 2019, spatial and infrastructural metaphors dominate the discourse. Azerbaijan is portrayed as an "island of stability," a "bridge" connecting different regions, and an initiator of major international projects. This rhetoric is primarily oriented toward external audiences and aims to reinforce the country's image as a reliable partner.

After 2020, the central concept becomes "Dəmir yumruq" (Iron Fist), which undergoes several stages of semantic evolution:

- initially, as a symbol of a specific military operation and the strength of the army;
- subsequently, as a representation of national unity;
- and later, as an expression of firm state will and readiness to defend sovereignty.

Consider the following statement by President Ilham Aliyev (symbolizing unity and strength): *"The 'Iron Fist' united both our victorious army and our national unity. This fist crushed the enemy and brought us a great Victory. Today, the 'Iron Fist' is a symbol of our unwavering will and the eternal unity of our people."* [president.az]

As this quote demonstrates, the President's Victory Day address clearly illustrates the AI-based finding that the metaphor evolved from a purely military term into a broader national symbol. Thus, integrative metaphors give way to metaphors of strength and consolidation.

5.2. Representation of Sovereignty and Rejection of Euphemization

One of the most notable shifts is the increased directness and categorical nature of statements. While in 2014-2019 criticism of international institutions was typically expressed in a restrained, diplomatic manner using euphemistic language, after 2020 there is a clear move toward more explicit and assertive rhetoric.

The frequency of lexemes conveying negative evaluation—such as "double standards," "hypocrisy," "Islamophobia," and "neocolonialism"—significantly increases. This indicates a transition toward a discourse reflecting a confident state position with a high degree of sovereignty.

Consider the following statement by President Ilham Aliyev, which explicitly demonstrates a departure from diplomatic politeness in reference to the Minsk Group: *"For thirty years, they engaged in an imitation of negotiations. What did the OSCE Minsk Group do? It tried to perpetuate this occupation. We resolved this issue ourselves. We broke this status quo and restored international law by our own means"* [president.az] As this quote illustrates, the President's interview with foreign media clearly reflects the pattern identified by the BERT model – namely, a shift toward negative sentiment values (sharpness and directness) when referring to ineffective international mediators.

5.3. Discourse of Revival and the Environmental Agenda

Topic modeling using LDA revealed a significant increase in the prominence of post-conflict reconstruction themes in the second subcorpus. However, this discourse extends beyond purely economic or infrastructural concerns.

The concepts of “construction” and “revival” are employed within a high stylistic register, emphasizing the historical significance of these processes. The reconstruction of Karabakh is framed as a generational mission and an act of historical justice.

In recent years, this narrative has been further enriched by an environmental dimension, including the development of “green energy” and sustainable development initiatives (notably in the context of hosting COP29 in Baku). As a result, a localized post-war discourse is effectively integrated into a broader global framework of environmental responsibility. A new narrative emerges in İlham Aliyev’s discourse, emphasizing the value-based dimension of Karabakh’s reconstruction: *“Karabakh and Eastern Zangezur will become among the most developed regions in the world. We are building ‘smart cities’ there, restoring our historical monuments, and bringing life back to these lands. This is our sacred duty to future generations”* [president.az]. The statement, delivered during an inauguration ceremony / address marking the launch of large-scale construction projects, serves as a clear illustration of the high-frequency lexemes “Quruculuq” (construction/creation) and “Dirçəliş” (revival) identified by the LDA model.

Scientific conclusion: The conducted study demonstrates the high effectiveness of a comprehensive approach that integrates traditional discourse analysis with modern artificial intelligence methods. Overall, the political discourse of İlham Aliyev during the examined period evolves from a pragmatically oriented rhetoric of development toward a value-driven narrative of a sovereign and victorious state.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the political discourse of the President of the Republic of Azerbaijan, İlham Aliyev, over the period 2014–2024, using methods of corpus stylistics and modern artificial intelligence technologies. For the first time, a hybrid approach combining traditional linguistic methods with Transformer-based neural network models was proposed, which made it possible to identify the evolution of the political leader’s individual style.

Scientific significance: The findings of this study can be applied in comparative analyses of political discourse across countries of the South Caucasus, as well as in the development of specialized language models for processing and analyzing texts in Turkic languages.

References

1. Əliyev İ. H. Rəsmi çıxışlar, müraciətlər və bəyanatlar (2014-2024-cü illər) [Elektron resurs] // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. – URL: <https://president.az/> (müraciət tarixi: 10.01.2026).
2. Алаббарова К., Хусейнова Г. Лингвистика и искусственный интеллект: синтез методов и перспективы научной интеграции // Global Spectrum of Research and Humanities, 2\5). – 2025. – Pp.30-43 <https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205003>
3. Baker, P., Brookes, G. Generative AI for corpus approaches to discourse studies: A critical evaluation of ChatGPT // Applied Corpus Linguistics. – 2024. – Vol. 4, No. 1. – Art. 100085.
4. Baker, P. Using Corpora in Discourse Analysis / P.Baker. – London: Continuum. – 2006. – 240 p.
5. Baker, P., & Brookes, G. Corpus Linguistics and Discourse Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2024. – 352 p.
6. Fairclough, N. Language and Power (3rd ed.) / N.Fairclough. – London: Routledge. – 2015. – 248 p.
7. Firth, J.R. Papers in Linguistics 1934-1951 / J.R.Firth. – Oxford: Oxford University Press. – 1957. – 240 p.

8. Habibbeyli, I. Digitalization of Azerbaijani Linguistics: AI and Corpora / I.Habibbeyli. – Baku: Science Publishing. – 2025.
9. Mahlberg, M. Corpus Stylistics and Dickens's Fiction / M.Mahlberg. – London: Routledge. – 2013. – 208 p.
10. Mammadli, N., Mahmudov, M. National corpus and lexical infrastructure: The experience of building the Azerbaijani Language Lexical Database // Turkic Languages. – 2025. – Vol. 29, No. 1. – P. 45-60.
11. Van Dijk, T. A. Discourse and Power. – New York: Palgrave Macmillan, – 2008. – 320 p.
12. Wodak, R. The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual / R.Wodak. – London: Palgrave Macmillan. – 2009. – 224 p.

İ.Ə.Səmədova

Süni intellektdən istifadə ilə siyasi diskursun korpus stilistikası:

İlham Əliyevin prezident bəyanatlarının onilliyi (2014-2024)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-2024-cü illər ərzində siyasi diskursunun lingvostilistik və pragmatik xüsusiyyətləri araşdırılır. Korpus stilistikası metodlarına əsaslanaraq və müasir süni intellekt texnologiyalarından, o cümlədən Transformer tipli neyron şəbəkə modelləri və mövzu modelləşdirmə üsullarından istifadə etməklə, əsas leksikanın təhlili, konseptual metaforların inkişafı və mətnlərin tonallıq dəyişiklikləri öyrənilir. Nəticədə liderin fərdi üslubunda mühüm təkamül aşkar edilmişdir ki, bu da dövlət ritorikasının sabitlik və regional əməkdaşlıq vurğusundan tarixi qələbə və tam suverenlik ideyalarına doğru istiqamət dəyişməsinə əks etdirir. Həmçinin ənənəvi lingvistik təhlil ilə süni intellekt alətlərini birləşdirən hibrid yanaşmanın yüksək effektivliyi əsaslandırılır.

И.А.Самадова

Корпусная стилистика политического дискурса с использованием искусственного интеллекта: десятилетие президентских заявлений Ильхама Алиева (2014-2024)

Резюме

В статье рассматриваются лингвостилистические и прагматические характеристики политического дискурса Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в период 2014-2024 годов. На основе методов корпусной стилистики с использованием современных технологий искусственного интеллекта, включая нейросетевые модели типа Transformer и методы тематического моделирования, проводится анализ ключевой лексики, развития концептуальных метафор и изменений тональности текстов. В результате была выявлена существенная эволюция индивидуального стиля лидера, отражающая смещение государственной риторики от акцента на стабильность и региональное сотрудничество к идеям исторической победы и полного суверенитета. Также обосновывается высокая результативность гибридного подхода, объединяющего традиционный лингвистический анализ и инструменты искусственного интеллекта.

Rəyçi: filol.f.d., dos. N.A.Mədətova

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2026

Ш.Ю.МАММАДОВА

старший преподаватель

e-mail: memmedovashehla3@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0008-7416-6835>

Азербайджанский медицинский университет

(г. Баку, ул. Самеда Вургуня, 163)

Т.В.ИСМАИЛОВА

e-mail: taranatarlan@list.ru

:<https://orcid.org/0009-0008-8541-0768>

Азербайджанский государственный экономический университет

(г. Баку, ул. Истиглалият, 6)

СОЗДАНИЕ РАЦИОНАЛЬНОЙ МЕТОДИКИ ПЕРЕВОДА В СФЕРЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ТЕКСТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. Одной из главных задач обучения иностранному языку в вузах является известно обучение навыкам перевода оригинальной литературы по специальности. Для создания рациональной методики научно-технического перевода необходимо знать особенности языка научной литературы и, в первую очередь, специфику её словаря. В современном английском языке тексты, переводимые студентами разных специальностей, отличаются друг от друга по типу, стилю изложения и содержанию. Даже простое перечисление отдельных видов научной литературы (статьи в научных журналах, доклады, монографии и т. д.) показывает необходимость дифференцированного подхода к обработке и переводу текстов.

Ключевые слова: английский язык, текст, наука, метод, термин

Введение. В английском языке всю научную и научно-информационную литературу можно условно разделить на три типа:

- 1) «научно-техническая литература: статьи, монографии, книги, патенты, технические отчеты и описания»;
- 2) «правовая и политическая литература: постановления, договоры и др.»
- 3) «документальная литература управленческого характера: приказы, деловые бумаги, удостоверяющие факты юридического значения.»

Я.И. Рецкер. Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974. Автор этой статьи Я.И. Рецкер отмечает: «Естественно, такое деление не устраняет наличие смешанного типа материалов в английском языке. В научной литературе довольно часто встречаются труды популярного жанра, где авторы используют средства художественной образности. Предпосылки квалифицированного перевода научно-технического информативного текста заключаются в основном во владении языком оригинала и перевода и в определённой общеобразовательной подготовке. Перевод английского языка всегда имеет дело с системой языковых средств, определённым образом отобранных и организованных в подлиннике и требующих такого отбора и организации средств языка, на который переводится подлинник.» [1. с.116-128]

Основной курс. Средства, использованные для выражения определенного содержания в подлиннике, и средства, служащие для передачи его в переводе, всегда непосредственно связаны с грамматикой и словарем. Отсюда вытекает необходимость самого пристального внимания и к смыслу слов, и к грамматическим формам в их взаимосвязи, и к терминологии, которая прежде всего характерна для научной речи.

Связь между предложениями обычно выражается четкими логическими соединениями типа: «однако», «в результате этого», «в связи с этим.» Для данного стиля не характерны эмоционально окрашенная лексика, разговорная фразеология, лексика с преобладающим образным содержанием и средства подчеркнутого синтаксического построения. Господствующей тенденцией для этого вида материала является подчинение его отдельных особенностей стилистической норме книжно-письменной речи.

Фёдоров А.В. в своем докладе пишет: «Что же касается словаря научной литературы, то выделяют обычно три основных пласта: а) нейтральная лексика; б) литературно-книжная и общеупотребительная (народная) лексика; в) терминологическая лексика. Для текстов научно-технической литературы, наряду с общеупотребительной лексикой всех типов книжно-письменного и разговорного материала, служащего основным фоном, характерно наличие терминов и определенных фразеологических комплексов» [2.с.231].

Общеизвестно, что под термином понимают слово или словосочетание, связанное с понятием, принадлежащим к определенной области науки или техники. Современные науки и производство почти ежедневно создают огромное количество терминологических наименований, где выделение определенных понятий и связей является делом ученых-специалистов. На долю лингвистов падает классификация терминологической лексики, сопоставление выделенных групп и обоснование методических выводов.

Черняховская Л.А. в статье «Перевод и смысловая структура» отмечает: «Многочисленные исследования по терминологии позволяют сказать, что аспект изучения терминологической лексики еще не исчерпал своей проблематики. Многие исследователи рассматривают терминологию как подсистему общелитературного языка через призму лексико-семантических и грамматических категорий.

При создании терминологии с помощью языковых средств обычно используются слова, которые способны называть объекты изучения и выражать понятия. Часто в этой функции выступает номинативно-дефинитивная лексика, то есть значительная часть знаменательной лексики [3, с. 96-108].

В научно-технической литературе термины часто преобладают над общеупотребительной лексикой. Эти слова научного и научно-технического языка употребляются для выражения специальных понятий и обозначают специальные предметы. Однако, как и обычные слова, термины могут быть многозначными. Полисемия термина, наличие в нем нескольких связанных между собой значений, обычно представляет для переводчика такую же проблему, как и многозначность обычного слова; одно из значений он выбирает в переводе, опираясь на широкий контекст.

Автор книги «Научно-технический перевод» Л.К. Латышев отмечает: «В связи с многозначностью терминов следует различать: 1) термины, относящиеся к понятиям, не связанным или находящимся лишь в отдаленном родстве друг с другом; 2) термины, объединяющие понятия, достаточно близкие. Термины, многозначность которых проявляется не в одной какой-либо специальности, обычно не представляют затруднений при переводе, тогда как термины второй группы, объединяющие очень близкие понятия, требуют от переводчика более глубокого проникновения в то, о чем в контексте идет речь [4.с.123-145].»

Бархударов Л.С. в своей статье «Язык и перевод» пишет: «При переводе терминологии с английского языка на азербайджанский следует прежде всего обращать внимание на семантическую термины. Существует множество параллельных слов, значения которых семантически не совпадают. Переводчик должен быть особенно внимателен. Можно назвать целый ряд английских терминов, которые, перейдя на азербайджанский, освоены языком, но не дают нам полного эквивалента в сравнении с подлинным

значением их в английском языке. Здесь наблюдаются несовпадения во всех значениях и несовпадения частичные [5.с.16].»

Подобные слова-термины, перешедшие на азербайджанский язык и освоенные им, не совпадают по значению с первоначальным понятием. Встречаясь с ними, переводчик не должен опираться на внешнее сходство, так как оно может быть обманчивым; речь идет о так называемых «ложных друзьях переводчика».

Научная новизна. В статье впервые изучается терминология; рассматриваются несколько аспектов, главными из которых являются логический и лингвистический аспекты изучения терминов. В переводе важны, конечно, не только вопросы терминологии, но и термины занимают в этом сложном и трудоемком процессе значительное место. Они интересны тем, что употребляются в различных значениях.

Выход Азербайджана из замкнутой сферы социальной и экономической жизни в мировое сообщество способствовал его включению в глобальные процессы. Постоянное расширение научно-технических и экономических связей между Азербайджаном и различными странами, заключение нефтяных контрактов, интенсивное привлечение зарубежных инвестиций в экономику республики предопределили рост информационного обмена, увеличение количества литературы, издаваемой на иностранных языках, необходимое специалистам в их научной и практической деятельности, а также поток товаров и современных технологий. В этой связи преодоление межъязыковых барьеров стало актуальной проблемой современности и требует нового подхода к переводу различного рода литературы.

В статье рассматриваются вопросы перевода текста в целом и научно-технической литературы в частности в контексте проблемы машинного перевода (МП). Перевод – это процесс и результат создания на основе исходного текста на одном языке эквивалентного ему в коммуникативном отношении текста на другом языке. При этом коммуникативная эквивалентность понимается как такое качество текста перевода, которое позволяет ему выступать в процессе общения носителей разных языков в качестве полноценной замены исходного текста (оригинала) в сфере функционирования языка перевода.

Коммуникативная эквивалентность нового текста по отношению к оригиналу обеспечивается выполнением трех основных требований:

а) текст перевода должен в максимально полном объеме передавать содержание оригинала, что прежде всего означает недопустимость произвольного опущения или добавления информации;

б) текст перевода должен соответствовать нормам языка перевода, так как их нарушение, по меньшей мере, создает помехи для восприятия информации, а иногда ведет и к ее искажению;

в) текст перевода должен быть примерно сопоставим с оригиналом по своему объему, чем обеспечивает сходство стилистического эффекта с точки зрения лаконичности или развернутости выражения.

Однако выполнение указанных требований к тексту перевода часто связано с преодолением разного рода объективно существующих трудностей. Рассмотрим те из них, с которыми мы можем столкнуться при автоматической переработке текста, в частности, при машинном переводе. Понятно, что в данном случае, если перевод не соответствует этим нормам, винить некого, поскольку машинный перевод ещё не предназначен для самостоятельного перевода, он требует редактирования.

Перевод может осуществляться:

1. с одного языка на другой – неродственный, родственный, близкородственный;
2. с литературного языка на его диалект и наоборот, либо с диалекта одного языка на другой литературный язык;

3. с языка древнего периода на данный язык в его современном состоянии (например, со староазербайджанского языка на современный азербайджанский, с древнерусского языка на современный русский, со староанглийского на современный английский и т.д.).

Практическая значимость: Следует отметить, что для машинного перевода характерен лишь перевод с одного языка на другой, поскольку, несомненно, спрос на программы-переводчики, например с английского или немецкого языка на азербайджанский и наоборот, в настоящее время превышает спрос на перевод с каких-либо праязыков.

Круг деятельности, охватываемой понятием «перевод», очень широк. Так, говоря о машинном переводе, следует прежде всего, помнить, что компьютер – это бездушная система. Он не понимает языковых нюансов, намеков в тексте, и того, что называется тонкой игрой слов. Более того, он не способен в полной мере понимать содержание текста. Процесс мышления как такового при машинном переводе не происходит: предложение разбивается на части речи, в нем выделяются стандартные конструкции, слова и словосочетания переводятся по словарям, находящимся в памяти системы. Затем переведенные элементы собираются по правилам другого языка.

Хотя сегодня программы-переводчики умеют строить относительно осмысленные фразы, а за последние несколько лет качество перевода значительно улучшилось, компьютер всё ещё плохо справляется с грамматическими нюансами и жаргоном. Поэтому его основное назначение – перевод научно-технической и научно-популярной литературы, деловых документов, руководств, электронных писем и страниц Интернета (веб-страниц). Эти типы перевода предназначены прежде всего для общего понимания текста. Другое применение таких систем – облегчение рутинной работы переводчиков, выполнение подстрочного перевода, который затем можно легко редактировать.

Предметом научно-технического перевода английского языка является литература, различная по своему характеру: монографии и книги по научно-технической тематике, учебники, журнальные статьи, технические описания, справочники, инструкции, чертежи, планы, патенты, лицензии и организационно – распорядительная документация.

Заключение. Перевод научно-технической литературы представляет собой переводческой деятельности, в которой наблюдается взаимное проникновение специальной терминологии из одной области знаний в другую. В результате этого при переводе технической литературы и документов требуется одновременно использовать отраслевые и толковые словари различных предметных областей. Словари являются одной из важнейших составляющих системы машинного перевода.

Литература

1. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика / Я.И.Рецкер. – М.: Международные отношения, – 1974. – С. 116-128.
2. Фёдоров, А.В. Основы общей теории перевода / А.В.Фёдоров. – М.: Высшая школа, – 1968. – С. 231.
3. Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура / Л.А.Черняховская. – М.: Международные отношения, – 1976. – С. 96-108.
4. Латышев Л.К. Научно-технический перевод / Л.К.Латышев. – М., – 1980. – С. 123-145.
5. Бархударов Л. С. Язык и перевод / Л.С.Бархударов. – М.: Международные отношения, – 1975. – С. 16.

Ş.Y.Məmmədova, T.V.İsmayılova

Elmi-texniki terminologiya sahəsində ingilis dilindən tərcümə prosesində optimal metodologiyanın yaranması

Xülasə

Məqalədə problemlər və onların aradan qaldırılması yollarından danışılır, həmçinin ingilis dilində elmi-texniki terminologiyanın tərcümə prosesində çətinliklər və elmi-texniki terminologiyanın başqa dillərə tərcümə prosesində optimal metodologiyanın tətbiqi məsələləri araşdırılır.

Tərcümədə əsas şərtlər aşağıdakılardır:

- mətnin məzmunu açıq, konkret və dəqiq olmalıdır;
- mətn ədəbi dil normalarına uyğun olmalı, tərcümə prosesində onun ümumi məzmunu itməməlidir;
- mətnin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində əlavə fikir irəli sürülməməli, müəllifin ideyası əsas götürülməlidir.

Açar sözlər: *ingilis dili, mətn, elmi-texniki, termin, metod*

Sh.Y.Mammadova, T.V.Ismayilova

Formation of Optimal Methodology in the Process of Translation from English in the Field of Scientific and Technical Terminology

Summary

The article discusses the difficulties, problems, and ways to overcome them in the process of translating scientific and technical terminology, as well as the optimal methodology in the process of translating scientific and technical terminology from English into other languages.

The main conditions in translation are as follows:

- the content of the text should be clear, specific and precise;
- the text should comply with the norms of the literary language, and its general content should not be lost in the translation process;
- while translating a text from English into Azerbaijani, no additional ideas should be introduced; the author's original idea should be preserved.

Keywords: *English, text, scientific-technical, methods, term*

Рецензент: д.ф.н., доц. Ю.Сулейманов

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026

F.M.ABDULLAYEVA

e-mail: fidanabdullayeva1012@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0001-4742-7058>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.223

CON QRİNİN ROMANLARINDA AUTSAYDER QƏHRƏMANLAR

***Xülasə.** Məqalədə Amerika ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini təmsil edən L.M. Alcott, M.Tven, C.Selincer və C.Qrin yaradıcılığında autsayder qəhrəman tipi kompleks şəkildə təhlil edilir. Bu qəhrəmanlar arasında ortaq bir cəhət onların müəyyən edilmiş normalara qarşı üsyanıdır. Heklberri Finnin müstəqillik axtarışı, Holden Kolfildin böyüklərin dünyasındakı saxtakarlığa qarşı kəskin tənhaləşməsi araşdırılır. C.Qrinin qəhrəmanları da müasir dövrün yeni autsayderləri kimi, rəqəmsal reallıq qarşısında öz mövcudluqlarını reallaşdırmağa çalışırlar. Məqalədə autsayder qəhrəmanların təkcə fiziki təcridi ilə deyil, eyni zamanda, yüksək intellekt və həssaslıqdan doğan mənəvi seçimləri ilə də tənhaləşməsi vurğulanır. Müəllif qeyd edir ki, autsayder qəhrəman tipi Amerika ədəbiyyatında davamlı bir ənənədir və hər bir dövrün tələblərinə uyğun transformasiyaya uğraması C.Qrin yaradıcılığında müasir bildungsromanın yaranmasına səbəb olmuşdur.*

***Açar sözlər:** Amerika ədəbiyyatı, C.Qrin, autsayder qəhrəman, bildungsroman*

Giriş. Con Qrin ənənəvi Amerika bildungsromanlarını rəqəmsal dünyanın gəncləri üçün yenidən yazan, yeni forma və məzmunu salan yazıçılarındanır. C.Qrin sözün həqiqi mənasında Luiza Mey Alcottun sentimentalizmini, Cerom Selincerin itayətsizliyini və müasir nəsrin intellektualizmini bir araya gətirir. Eyni zamanda da Mark Tvenin klassik səyahət yolçuluğundan faydalanır və onu ekzistensial axtarışlara çevirir. “Kağız şəhərlər” romanının qəhrəmanı sevdiyi qız – Marqonu tapmaq üçün yolçuluğa çıxır, lakin Missisipidəki Heklberri Finn kimi o, da gerçəkliyi olduğu kimi qəbul edir. O da dərk edir ki, başqası “ideya” deyil, mürəkkəb və çox vaxt anlaşılmaz bir şəxsiyyətdir. Mixail Baxtin yazırdı ki, “qəhrəmanın məkanda hərəkəti – səyahəti və qismən macəraları (əsasən sınaq tipli) sənətkara dünyanın sosial-statik və məkan fərqliliyini (ölkələr, şəhərlər, mədəniyyətlər, millətlər, müxtəlif sosial qruplar və onların həyatlarının spesifik şərtləri) göstərməyə imkan verir” [3].

C.Qrin yalançı idealları dağıtmaq üçün klassik macəra romanlarından fon kimi istifadə edir. O, müasir gənclərin şüuruna klassik Amerika yolçuluğu ideyasını gətirir və beləliklə, fiziki səyahəti metafizik aydınlanma ilə birləşdirir. M.Tven üçün Missisipi çayı sivilizasiyadan azad bir yerdir. C.Qrin üçün Amerikanın magistrat yolları və “kağız şəhərləri” uşaqlıq və gənclik arasındakı yerdir. Heklberri Finnin səyahəti cəmiyyətdən qaçışdır, çünki ona görə həqiqət təbiətin özündədir. “Alyaskanın axtarışında”kı Maylzın, “Kağız şəhərlər”dəki Kventinin, “Çoxsaylı Ketrinlər”dəki Kolinin səyahəti aydınlanmaya, özünü “tapmağa” doğru səya-

hətdir. Başqa sözlə, səyahət hələ də qəhrəmanların transformasiyasında rol oynayır, lakin bu transformasiyanın məqsədi fiziki azadlıq axtarışı deyil, epistemoloji həqiqət axtarışdır.

Əgər C.Selincerin Holden Kolfildi səmimilik axtarışında məqsədsiz şəkildə Nyu-Yorku gəzirdisə, C.Qrin bu səyahəti intellektual axtarışa çevirir. C.Qrin C.Selincerin bədii dünyasından tənhalığı və məyusluq hissini götürür və qəhrəmanlara onunla mübarizə aparmağın yollarını göstərir. “Kağız Şəhərlər”də Marqonun axtarışı C.Selincer idealının dekonstruksiyasıdır. Holden Kolfild uşaqları və onlardan gələn məsumlugu ideallaşdırır. C.Qrinin qəhrəmanı Kolin isə ideallaşdırdığı qızın mürəkkəb, lakin real olduğunu anlayır. Bu həqiqətə doğru bir səyahətdir, idealdan reallığa keçiddir. C.Qrinin ənənə ilə müasirliyin sintezi bu səyahətin necə bitməsində özünü bürüzə verir.

Mark Tven, Cerom Selincer və Con Qrin yaradıcılığında autsayder qəhrəmanlar.

Kinqsli Vidmer Amerika nəsrində autsayder qəhrəmanın tipologiyasını araşdırır və belə qənaətə gəlir ki, bu qəhrəman M.Tvendən başlayan bir yol gəlir və “Diogen üsulu”nu seçir [8, s.19]. Qeyd etmək istərdik ki, M.Tven qəhrəmanı kimi C.Selincer və C.Qrinin qəhrəmanları da “Diogen üsulu”ndan istifadə edir, cəmiyyətə adaptasiya ilə deyil, cəmiyyəti inkar etməklə seçilir. Autsayder qəhrəmanlar yalnız bu şəkildə etiraz edirlər. M.Tvenin Heklberri Finni sonunda özünü “tapır” və hind torpağına qaçmağa hazırdır: “Mən yəqin ki, hind torpağına qaçacağam, çünki Salli xala məni oğulluğa götürüb tərbiyəmlə məşğul olmaq fikrindədir, mən isə buna dözə bilmərəm! Çünki artıq bir dəfə sınamışam!” [2, s.302]. C.Selincerin qəhrəmanı əvvəl “bilirəm, bu, dəlilikdir, amma mən, doğrudan da, dünyada ən çox bunu istəyirdim – çovdarlıqda uçurumdan qoruyan olmaq” [1, s.193]. Amma sonda “çünki bu uşaqlar elə şeydir ki, əgər onlar qızılı halqanı tutmaq fikrinə düşüblərsə, gərək onlara mane olmayasan. Yıxılsalar da, eybi yoxdur, bu anda onlara nəşə bir söz desən, bundan da pis olar” [1, s.217], uçurumdan qorumağın mümkünsüzlüyünü anlamaqdan başqa bir şey tapmır. “Eyni ulduzun altında” romanının qəhrəmanı Aqust Amsterdama səyahət edir. Bu səyahət ölümə üzləşərkən həyatın mənası haqqında səyahətə çevrilir. Qəhrəman şəfa tapmır, amma ölümcül xəstəliyini anlamağa başlayır. C.Qrinin qəhrəmanı həqiqəti tapır, bu həqiqət reallığı qəbullanmaqdan keçir.

C.Qrin labirintdən çıxış yolunu səyahətdə görür. M.Tvendə labirint sosial, C.Selincerdə psixoloji, C.Qrində isə fəlsəfi xarakter daşıyır. C.Qrin M.Tven və C.Selincerdən bəhrələnir və intellektual səyahət modelini yaradır. Onun qəhrəmanları Heklberri Finn kimi eyni səyahəti etmək üçün Google Maps, ChatGPT istifadə edir. Onlar rəqəmsal dünyanın gəncləridir. Bu gənc autsayderlər cəmiyyətin basqılarından öz həqiqətlərinə qədər yol gəlirlər. C.Qrinin qəhrəmanları C.Selincerinin qəhrəmanına bənzəyir, lakin psixoloji sarsıntı keçirən Holden kimi aqressiv deyillər. Onlar güclü olmadıqlarına görə təəssüf hissi keçirmirlər. “Kağız şəhərlər”də qəhrəmanlar Uolt Uitməndən iqtibas gətirir, fizika və entropiya haqqında düşünürlər. Onlar elmi, mədəniyyəti dərk edərək “böyüyürlər”. Beləliklə, görmək olur ki, Amerika ədəbiyyatındakı autsayder qəhrəmanlar marjinaldan mədəni qəhrəmana qədər yol gəlirlər. Amma o da qeyd edilməlidir ki, amerikan autsayderi dünyaya yoxsulluqdan deyil, başqa bucaqdan nəzər salır. Heklberri Finn inadkardır, həmçinin dünyaya sağlam düşüncə ilə baxır. Elə bu səbəbdən böyüklərin yalanlarını görə bilir: “İnsanlar bir-birlərinə qarşı çox amansız olurlar” [2, s.265]. O, sosial statusuna görə autsayderdir. C.Selincerin Holden Kolfildi isə emosional durumuna görə autsayderdir. Bu onda kəskin kinayə və yalanı rədd etmək şəklində bürüzə verir. O, təhsillidir, amma bilgiləri onun emosiyalarını daha da gücləndirir: “Siz bilirsinizmi, o balaca göl buz bağlayanda ördəklər hara gedir?” [1, s.105].

Con Qrinin Maylzi, Kventini və Kollini isə düşüncə tərzinə görə autsayderlər. Bu mənada onlar sadəcə “qəribə” deyillər, eyni zamanda şüurlu şəkildə yüksək mədəniyyəti həyatın bayağılığına qarşı qoyurlar. “Alyaskanın axtarışında” romanı bu sözlərlə başlayır: “Fransua Rablenin tərcümeyi-halını oxumaq üçün atamın kabinetinə getdim. Yazıçıların tərcümeyi-hallarını oxumağı çox sevirəm” [5, s.3]. Yüksək IQ sadəcə bir xüsusiyyət deyil, eyni zamanda yaşamaq üçün bir vasitədir. C.Qrinin qəhrəmanları daim hisslərini mədəni bilgi ilə təhlil edir.

“Eyni ulduzun altında” romanında Hazel xəstəliyini təkamülün “yan təsiri” ilə izah edir və xərcəngi partlamağa hazır olan qumbaraya bənzədir. “Xərcəng təkamülün yan təsiridir. Həyat varlıq uğrunda mübarizədir və orqanizmlər, hətta öz bədənimizdəki şiş hüceyrələr olsa belə, yaşamağa çalışırlar” [6, s.17]. “Yan təsir” “ulduzların günahını” deyil, baş verənlərin təsadüf olduğunu vurğulayır. Göründüyü kimi sükut içində əziyyət çəkən klassik bildungsroman qəhrəmanından fərqli olaraq, C.Qrinin autsayderləri düşdüyü vəziyyəti istehza ilə ifadə edirlər. Beləcə, C.Qrin xaosu rasionallaşdırır, onu olduğu kimi qəbul edir. Yeni dövrün autsayderi artıq əliboş oturmur. C.Qrin yeni qəhrəman tipini kütləvi mədəniyyətlə bir arada təqdim edir. Qəhrəmanlar video oyunları, realiti şounu da U.Uitmenin, T.S. Eliotun şeirləri ilə eyni səviyyədə müzakirə edə bilirlər. Hər hansı bir misranın səslənməsi və ya mürəkkəb bir mövzunun təhlili autsayder qəhrəmanların həyat tərzinin göstəricisidir. Görünür elə bu səbəbdən gənc qəhrəmanlar yalnız özləri kimi gənclərlə münasibət qura bilirlər. Kolin Uilson yazırdı ki, autsayder qəhrəmanlar cəmiyyətin saxta dəyərlərini qəbul etmir və həqiqətə can atan fərd kimi təsvir edilir [9, s.36]. C.Qrinin qəhrəmanları da eyni qəhrəman tipləridir.

Luiza Mey Alkottdan Con Qrinə: mənəvi təmizlənmədən fəlsəfi sintezə. XIX əsr romanlarında, deyək ki, Luiza Mey Alkottun “Balaca qadınlar”ındakı Betin ölümü sağ qalanlar üçün mənəvi təmizlənmə rolunu oynaydırsa, C.Qrində fəlsəfi sintez üçün bir vasitəyə çevrilir. “Eyni ulduzun altında” Hazel və Aqust öləcəklərini bilirlər. Onlar cəmiyyətə uyğun yaşamağı deyil, onlara ayrılan vaxtı mənalı etməyə çalışırlar. C.Qrin həyatın keçiciliyi kimi klassik mövzunu onun özü-özlüyündə dəyərli olduğu fikri ilə birləşdirir. Amerika bildungsromanında ölüm mövzusu dini nəsihətlərdən ekzistensial problemlərə qədər yol gəlir. C.Qrinin romanlarında özünəməxsus sintezi görmək olur. Belə ki, o, bildungsromanının faciəsini müasir psixoloji məzmunla bir araya gətirir. Luiza Mey Alkottda ölüm ideallaşdırılır, bu mənada Betin ölümü fədakarlıqdır. O, ölümündən sonra bacıları üçün qoruyucu mələyə çevrilir. Onun ölümü başqalarına mənəvi-ruhani bir dərstdir: “Bet dünyasını dəyişdi, hər hansı bir sözdən daha bəlağətli bir sükut və yaxınlarının həyatını daha yaxşı və daha saf edəcək bir xatirə qoyub getdi” [4]. Bet ömrünün sonuna qədər özünə deyil, bacılarına qayğı göstərir ki, onun ölümünü rahat keçirsinlər. “Eyni ulduzun altında” isə Aqustun ölümü bu mənəvi itirir. Onun ölümü fizioloji, ağırlı və dözülməzdir. C.Qrin ölümü bioloji fakt kimi göstərir. Beləliklə, o, ölümün funksiyasını saxlayır, lakin dini yozumunu aradan qaldırır və onu bioloji sonluq kimi təqdim edir: “Bədənini tərk edəndə belə, yumor hissini sona qədər qoruyub saxladı. O, gözəl saç düzümü və ağıllı sözlərlə ölən film qəhrəmanlarına bənzəmirdi. O, insan kimi – qorxu, ağrı və qalanlara qarşı sonsuz sevgi ilə öldü” [6, s.350].

Klassik romanlarda qəhrəman anlayır ki, dünya tək onun üçün yaranmayıb. Ölüm bu dünyanın ən sərt dərsidir. “Alyaskanın axtarışında” romanında isə Alyaskanın ölümü əsərin sonunda deyil, ortasında baş verir. Maylz üçün bu ölüm həyatın mənasını dərk etməyə çevrilir. Başqasının ölümü C.Qrinin qəhrəmanını insanları başa düşməyə, onları anlamağa, gerçəkliklə üzləşməyə məcbur edir. Bildungsroman tanrı və insan qarşısında günahları qəbul etməyi öyrədir. C.Qrin isə sona qədər dərk edə bilmədiyi insanın xatirəsi qarşısında məsuliyyəti öyrədir.

C.Qrin klassik faciəni Alber Kamü və Jan-Pol Sarrtrın ideyaları ilə vəhdətdə verir. Onun üçün ölüm “absurddur” və bu “absurdlu” yaşamağı öyrənmək lazımdır. “Eyni ulduzun altında” romanında qəhrəmanlar sadəcə ölmürlər, onlar ölümə dialoqa girirlər. Aqust dünyanı “arzuları yerinə yetirən fabrik” olmadığını başa düşür: “Mən... Qeyri-adi bir hekayəm olacağını düşündüm, bilirsən ?” Ah çəkdi. “Mən sadəcə xatırlanmaq istəyirdim. Amma... Hazel, bəzən elə hiss olunur ki, dünya arzuları yerinə yetirən fabrik deyil” [6, s.190]. C.Qrinin qəhrəmanları ölümü etik baxımdan dəyərləndirir. Başqa sözlə, həyatın məhdud olduğunu və buna görə də dəyərli olduğunu qəbul edirlər. Göründüyü kimi, belə yanaşma həyat haqqında sualın müasir cavabıdır. C.Qrinin romanlarında ənənə və müasirliyin vəhdəti onun real həyat hadisələrini tərsinə çevirməsindədir. Ölümün yaxınlığı onun qəhrəmanlarını həyat dərsləri almağa və müdriklik qazanmağa sövq edir. Ölüm müəllim kimi, dərs verir, həyatın sonsuzluğu ideya-

sına meydan oxuyur. Beləliklə, gənclər üçün son imtahan diplom deyil, itkilərdən keçərək yaşamağa davam etmək bacarığıdır.

C.Qrinin romanlarında ölüm cəza olmaqdan çıxır və idrakın ən yüksək anına çevrilir. Qəhrəman özünün və başqalarının ölümünü cəza kimi deyil, insan reallığı kimi qəbul etdikdə rahatlıq tapır. “Alyaskanın axtarışında” romanında Maylz Alyaskanı sirr kimi araşdırmağa çalışır. Lakin o, insanın bir sirr deyil, sadəcə mürəkkəb və izahı çətin olan bir fərd olduğunu aşkar edir. C.Qrinin klassik romandan istifadəsi tamamilə müasir psixoloji problemin həllinə yol açır.

C.Qrin romanlarında autsayder qəhrəmanının dekonstruksiyası bildungsromanın müasir sintezidir. Əgər ənənəvi janrdə digər personajlar qəhrəmanın dəyişimi üçün istifadə olunurdusa, C.Qrin bu üsulu dəyişir. Belə ki, ənənəvi romanlarda qəhrəmanın həyatını dəyişdirən parlaq və bir qədər də sirli personaj təsvir olunur. “Kağız şəhərlər”də Marqo, “Alyaskanın axtarışında” Alayska da sirli və parlaq personaj kimi təqdim olunur. C.Qrin qəhrəmanları ənənəvi romanlarda olduğu kimi bu personajlarla qarşılaşır, amma onların mürəkkəb bir fərd olduğunu qəbul edirlər. Beləcə, qarşılaşma qəhrəmanı dəyişməkdən çox düşünməyə vadar edir.

C.Qrinin ən sirli personajı Marqo obrazıdır. Kventin onu möcüzə kimi görür. Elə bu səbəbdən Marqonun yoxa çıxmasını xəzinə axtarışı kimi dərk edir. Lakin sonda, məyus və olduqca eqoist bir qızla rastlaşır. Kventin Marqonu özü tərəfindən uydurduğu “kağız” olduğunu anlayır. C.Qrin göstərir ki, əsl Marqo onun gözləntilərini doğrultmaq məcburiyyətində deyil. “Mən ona uzun müddət güzgülü kimi baxdım – özümdə görmək istədiyimi onda gördüm. Amma mən ona pəncərə kimi baxmalı idim” [7, s.496]. Bu ənənəvi janrın axtarışı ilə müasir psixologizmin sintezidir. Qəhrəmanın səyahəti idealın məhvi ilə bitir.

“Alyaskanın axtarışında” romanında Maylz üçün Alyaskanın ölümü təkcə itki deyil, eyni zamanda da onu həqiqətən tanımamağın ağrısını təmsil edir. O, uşaqlıqda əzab çəkən, travma alan Alyaskanı deyil, təxəyyülündə yaratdığı ağıllı bir qızı sevir. Maylz özünün “kor” və Alyaskanın gerçək olduğunu dərk edir. C.Qrin insanı xəyal kimi deyil, olduğu kimi sevmək ideyasını irəli sürür: “Aramızda yaranan hər şey hiss olunmadan yox olacaq və mən hər şeyi unudacam, amma o da məni bağışlayacaq, necə ki, mən onu dünyəvi həyatının son anlarında unutduğuna görə bağışlayıram. İndi bilirəm ki, o, mənim axmaqlığımı və qorxaqlığımı, axmaq və qorxaq hərəkətlərimi bağışlayıb. Bilirəm ki, Alyaska məni bağışlayır, necə ki, anası onu bağışlayıb” [5, s.270].

İşin elmi nəticəsi. C.Qrin bildungsromanda yeni bir mülahizə irəli sürür. O, ənənəvi roman modelini dəyişdirir. Belə ki, bu romanların qəhrəmanı xəyal dünyasında yaşayır və ona çəkə bilməyəcəyi bir yük verilir. O, başqasının həyatına mənə verir, özünün gerçək və zəif cəhətindən məhrum edilir. Ona görə C.Qrinin qəhrəmanları “sevgi axtarışını” “anlamaq axtarışına” dəyişir. Bu baxımdan, C.Qrin ekzistensial fəlsəfəni bildungsromana gətirir.

Eyni zamanda da onu da qeyd etməliyik ki, C.Qrin müasir dünyanın mürəkkəb problemləri ilə L.M.Alkottun səmimiyyətini, M.Tvenin əxlaq axtarışını bir araya gətirir. Bu sintez bir qayda olaraq dünyanın mürəkkəb və ədalətsiz olduğunu, həyatın çox vaxt xoşbəxt sonluq ilə bitmədiyini bilən qəhrəmana şamil edilir. Elə bu səbəbdən C.Qrinin autsayder qəhrəmanı müasir cəmiyyətin suallarını cavablandırır.

C.Qrin dərin biliyin ənənəvi romanlarda olduğu kimi yalnız varlıların imtiyazı deyil, internetə çıxışı olan hər hansı bir gəncə də əlçatan olduğunu göstərir. Amma izah edir ki, bilik insanı əzabdan xilas etmir. Onun autsayder qəhrəmanı M.Tvenin təbiiliyindən, C.Selincerin emosional həssaslığından nə isə götürən və onlara rəqəmsal dünyanın ensiklopedik biliyini əlavə edən sintetik qəhrəmandır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalə Amerika ədəbiyyatında autsayder qəhrəmanın L.M.Alkott, M.Tven və C.Selincerdən C.Qrinin roman qəhrəmanlarına qədər təkamülünün ilk diaxronik təhlilini təqdim edir. Məqalə autsayder qəhrəmanların sosial təcridini ortaya qoyur və onların tənhələşməsini sosial normalara qarşı etiraz, daxili böhran və kimlik axtarışı kimi təqdim edir. Elmi maraq doğuran məqam müxtəlif roman qəhrəmanlarının psixoloji xüsusiyyətinin müqayisəsidir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə Dünya və Amerika ədəbiyyatının tədrisi, eyni zamanda da adları sadalanan müəlliflərin yaradıcılığının tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisəli-tipoloji tədqiqatlarda da mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Selincer, C. Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan. Seçilmiş əsərləri / C.Selincer, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009, – 488 s.
2. Tven, M. Hekliberri Finnin macəraları / M.Tven, –B.: Gənclik. –1975. –310 s.
3. Бахтин, М.М. Роман воспитания и его значение в истории реализма (по Гете). К исторической типологии романа. <https://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/bahtin-roman-ego-znachenie/istoricheskoy-tipologii-romana.htm>
4. Alcott, L.M. Little Women. <https://www.defence.lk/upload/ebooks-/Little%20Women.pdf>
5. Green, J. Looking for Alaska / J.Green, – Penguin Books. – 2006. – 272 p.
6. Green, J. The Fault in Our Stars / J.Green, – Penguin Books. – 2014. – 352 p.
7. Geen, J. Paper Towns / J.Green, – Large Print Press. – 2015. – 502 p.
8. Widmer, K. The Literary Rebel / K.Widmer, – Southern Illinois University Press, – 1995. – 261p.
9. Wilson, C. The Outsider / C.Wilson, – Phoenix Paperbacks. – 2001. – 320 p.

F.M.Abdullayeva

Outsider Heroes in John Green's Novels

Summary

This article presents a comprehensive analysis of the outsider hero, reflecting various periods of American literature in the works of L.M.Alcott, M.Twain, J.Salinger and J.Green. A common trait of these heroes is their rebellion against established norms. The article examines Huckleberry Finn's quest for moral independence and Holden Caulfield's sharp isolation from the deceit of the adult world. J.Green's characters, much like the new outsiders of the modern era, struggle to make sense of their existence in the face of digital reality. The article highlights the isolation of these outsider characters, not only due to their physical isolation but also because of their moral choices, which stem from their high intelligence and sensitivity. The author notes that the figure of the outsider hero is a continuous tradition in American literature, and its transformation in accordance with the demands of each period has led to the emergence of the modern bildungsroman in the works of J.Green.

Keywords: American literature, J.Green, outsider hero, bildungsroman

Ф.М.Абдуллаева

Герои-аутсайдеры в романах Джона Грина

Резюме

В данной статье представлен всесторонний анализ образа героя-аутсайдера, отражающий различные периоды американской литературы в произведениях Л.М.Алкотт, М.Твена, Дж.Сэлинджера и Дж.Грина. Общей чертой этих героев является их бунт против устоявшихся норм. Рассматривается стремление Гекльберри Финна к моральной независимости и резкая изоляция Холдена Колфилда от обмана взрослого мира. Герои Дж.Грина, подобно новым аутсайдерам современной эпохи, борются за осмысление своего существования перед лицом цифровой реальности. В статье подчеркивается изоляция героев-аутсайдеров не только из-за их физической изоляции, но и из-за их морального выбора, проистекающего из высокого интеллекта и чувствительности. Автор отмечает, что образ героя-аутсайдера является непрерывной традицией в американской литературе, и его трансформация в соответствии с требованиями каждого периода привела к появлению современного романа воспитания в произведениях Дж.Грина.

Ключевые слова: Американская литература, Дж. Грин, герой аутсайдер, роман воспитания

Rəyçi: prof., filol.e.d. H.Əliyeva
Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2026

N.Y.KƏRİMOVA

e-mail: nermin.kerimova@adu.edu.az

:<https://orcid.org/0009-0007-7912-5998>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.228

APOKALİPTİK TƏFƏKKÜRÜN AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA İDEOLOJİ VƏ BƏDİİ TRANSFORMASIYASI

Xülasə. Məqalə Amerika ədəbiyyatında apokalipsis anlayışının puritan ənənəsindən başlayaraq müxtəlif tarixi və estetik kontekstlərdə keçirdiyi inkişaf mərhələlərini araşdırır. XVII əsr puritan dünyagörüşündə apokalipsisin dini və siyasi-mədəni funksiyaları şərh olunur, XIX əsr Amerika ədəbiyyatında isə Edqar Allan Po, Nataniel Hotorn, Herman Melvill və Uolt Uitmanın əsərləri əsasında apokaliptik təsəvvürlərin estetik, psixoloji və sosial təzahürləri təhlil edilir. Tədqiqat apokaliptik motivlərin fərdi şüur, ictimai struktur və kosmik nizam arasında formalaşan qarşılıqlı əlaqələrini üzə çıxarır.

Açar sözlər: apokalipsis, puritanizm, Amerika ədəbiyyatı, XIX əsr, estetik motiv

Yaranış və tarixi sonluq anlayışları müxtəlif mədəni və intellektual ənənələrdə mərkəzi mövzu olmuş, bəşəriyyətin məhvi ilə bağlı təsəvvürlər mifoloji, dini və bədii mətnlərdə ardıcıl şəkildə formalaşmışdır. Bu baxımdan, apokalipsis bəşər mədəniyyətində uzunmüddətli və davamlı diskurslardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Apokalipsis dini və mifoloji kateqoriya olmaqla yanaşı, bədii təfəkkürün formalaşmasına təsir göstərən mühüm ideya çərçivəsi kimi çıxış edir. Ədəbiyyatda apokaliptik mövzular müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli estetik formalar almış, bu transformasiya insan dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklər və ictimai-siyasi proseslərlə sıx bağlı olmuşdur.

Orta əsrlərdə dünyanın sonu əsasən günah, Tanrının ədaləti və insanın xilas kontekstinə təsvir edilirdi. Maarifçilik və Romantizm dövründə isə mövzu fəlsəfi və sosial çalarlar qazanmışdır. XIX əsrdə sənaye inqilabı, texnoloji inkişaf və sosial dəyişikliklər apokalipsisi insan-texnologiya qarşılıqlı əlaqəsi, elmi tərəqqinin yaratdığı risklər və dəyərlər böhranı ilə əlaqələndirmişdir. XX əsrdə isə nüvə müharibəsi qorxusu, diktatura rejimlərinin güclənməsi və ekoloji problemlər ədəbiyyatın apokaliptik mərkəzinə təşkil etmişdir. Tarixi baxışların formalaşmasında isə XVII əsr puritan dünyagörüşü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XVII əsr puritan dünyagörüşündə apokalipsis anlayışı yalnız dini doktrina deyildi. Patrik Kollinsonun (*Patrick Collinson*) qeyd etdiyi kimi, “puritanizm artıq yalnız dini cərəyan deyil, protestant dindarlığının spesifik forması, ictimai davranış normaları və siyasi mövqelər toplusunu ifadə edən anlayış kimi” [15, s. 1] formalaşmışdı. Bu baxımdan apokalipsis tarixin, məkanın və kollektiv kimliyin dərk edilmə forması kimi başa düşülürdü. Puritanlar Yeni dünyaya köç edərkən özlərini Tanrının seçilmiş xalqı kimi görürdülər. Onların fikrincə, Avropa, xüsusilə İngiltərə mənəvi baxımdan pozulmuş, ilahi nizamdan uzaqlaşmış məkan idi və bu vəziyyət “Bibliya”da təsvir olunan sürgün anlayışı ilə eyniləşdirilirdi. Yeni İngiltərə isə Tanrının padşahlığının bərpa ediləcəyi, ilahi qanunun hökm sürəcəyi müqəddəs məkan kimi təsəvvür olunurdu. Bu düşüncə puritanların tarix anlayışını formalaşdırırdı. Tarix onlar üçün Tanrının apokaliptik planının mərhələlərlə həyata keçirdiyi ilahi proses idi. Eduard E.Hindson (*Edward E. Hindson*) vurğulayır ki, “Armageddon döyüşünün artıq başladığına inanən puritanlar belə bir məntiqli nəticəyə gəldilər ki, Tanrının iradəsinə qarşı duran qüvvələrə qarşı saleh müqəddərlər

dəslərin ədalətli inqilabı zəruridir” [7, s. 137]. Bu perspektiv puritan şüurunda apokalipsisin gələcəkdə baş verəcək qəfil fəlakət kimi yox, artıq tarixdə proses olaraq reallaşan ilahi hökm kimi qəbul edilməsini izah edir.

Bu kontekstdə “sürgün” və “ilahi hakimiyyət” anlayışları puritan apokaliptik təfəkkürünün əsas struktur elementlərinə çevrilir. Avihu Zakayın təhlilinə görə, bu anlayışlar həm metaforik səciyyə daşıyır, həm də puritanların real siyasi və mədəni davranışlarını formalaşdıran ideoloji kateqoriyalar idi [18]. Məkan konsepsiyası Amerikanı ilkin mərhələdə metafizik yük ilə təmin edir və sonrakı Amerika mədəniyyətində “seçilmiş torpaq” ideyasının formalaşmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda puritan cəmiyyətində apokaliptik təfəkkür sosial və siyasi strukturların legitimliyini təmin edən əsas vasitə rolunu oynayır. Sərt dini qaydalar, ictimai nəzarət mexanizmləri və teokratik idarəetmə apokaliptik ideyaya əsaslanır, cəmiyyətin əxlaqi saflaşdırılması qiyamətə hazırlığın zəruri şərti kimi təqdim olunur, fərdi davranışlar isə ilahi tarixin taleyinə təsir edən amil kimi qiymətləndirilirdi. Beləliklə, apokaliptik diskurs puritan dünyagörüşündə həm metafizik və mədəni təsir, həm də dini-siyasi güc vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Məhz bu apokaliptik təfəkkür puritan dini və ədəbi mətnlərdə öz əksini tapmışdır. “Vəhy kitabı”nda (*Book of Revelation*) yer alan qiyamət səhnələri, fəlakətlər, Tanrının hökmü və xilasedici Məsihin gəlişi bu cür mətnlərin mərkəzi mövzusuna çevrilmişdir. Puritan yazılarında təbii fəlakətlər, müharibələr, xəstəliklər və sosial böhranlar Tanrının xəbərdarlıqları kimi şərh edilir, insanları tövbəyə və əxlaqi saflaşmaya çağıran apokaliptik əlamətlər kimi dərk olunurdu.

Eyni apokaliptik motivlər puritan liderlərin nitqlərində və icma ideologiyasında da öz əksini tapmışdır ki, bunun ən tanınmış nümunəsi Con Uintropun (*John Winthrop*) “Təpədəki şəhər” (*City upon a Hill*) nitqidir. Nitqdə Yeni İngiltərə koloniyası bəşəriyyət üçün nümunə olacaq ilahi layihə kimi təqdim edilir. C.Uintrop puritan icmasını Tanrının xüsusi nəzarəti altında olan kollektiv kimi təsvir edir və bildirir ki, bu icmanın uğuru və ya məhvi bütün dünyanın gözü qarşısında baş verəcəkdir. Bu yanaşmada açıq apokaliptik məna gizlidir: puritanlar öz icmalarını Tanrının planında xüsusi rol oynayan, ilahi işıq daşımalı olan seçilmiş toplum kimi qəbul edirdilər. Bu seçilmişlik anlayışı üstünlük iddiasından çox, ağır mənəvi məsuliyyət və daimi özünənəzarət mexanizmi kimi çıxış edirdi.

Bu baxımdan, puritan ədəbiyyatında apokalipsis motivi iki əsas funksiyayı yerinə yetirirdi. Birincisi, didaktik funksiya idi ki, insanları günahdan uzaqlaşdırmaq, qiyamət gününün labüdlüyünü xatırlatmaq və Tanrının hökmünə hazır olmağa çağırmaq, eyni zamanda mənəvi intizamı möhkəmləndirmək və insanların fərdi davranışların ilahi plana təsirini şüurlu şəkildə dərk etmələrini təmin etmək məqsədini daşıyırdı. İkincisi isə siyasi-ideoloji funksiya Yeni Dünya koloniyalarını Avropadan mənəvi cəhətdən üstün, Tanrı tərəfindən seçilmiş və xüsusi missiyaya malik məkan kimi təqdim etmək idi. Bu ideoloji çərçivə sonradan Amerika mədəni şüurunda mühüm yer tutacaq “müstəsnaq” ideyasının ilkin forması kimi çıxış etmişdir.

Puritan apokaliptik diskursunun formalaşmasında Kotton Mezer (*Cotton Mather*) mühüm rol oynamışdır. XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış K.Mezer dini lider və yazıçı kimi apokaliptik motivləri öz əsərlərində geniş şəkildə istifadə etmişdir. Onun “Görünməz dünyanın möcüzələri” (*Wonders of the Invisible World*, 1693) əsəri Salem məhkəmə prosesləri dəstəkləyən mətnlərdən biri kimi tanınır. Əsərdə cadugərlik hadisələri, sosial gərginliklər və təbii fəlakətlər Tanrının qəzəbinin və apokaliptik xəbərdarlığın əlamətləri kimi təqdim olunmuşdur. K.Mezer görünməz dünyanı (şeytani qüvvələr və ilahi hökm) real tarixi proseslərin ayrılmaz hissəsi hesab edirdi.

Conatan Eduard (*Jonathan Edwards*) isə puritan apokaliptik təfəkkürünü daha sistemli teoloji səviyyəyə qaldırmışdır. O, insan tarixini Tanrının xilas planının mərhələli şəkildə gerçəkləşdiyi bir proses kimi dərk edir və apokaliptik hadisələri ilahi tarixi iradənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirirdi. Bu yanaşmada apokalipsis yalnız gələcəkdə baş verəcək son hadisələr toplusu deyil, eyni zamanda insanın mənəvi həyatını və tarixi şüurunu formalaşdıran

əsas teoloji çərçivə kimi təqdim edilir. Onun 1741-ci ildə söylədiyi məşhur “Tanrının qəzəbi-nə uğramış günahkarlar” (*Sinners in the Hands of an Angry God, 1741*) moizəsi puritan apokaliptik ritorikasının ən təsirli nümunələrindən hesab olunur. Moizədə insanın günah içində yaşaması Tanrının hiddəti qarşısında “nazik bir ipdən asılı qalmaq” metaforası ilə təsvir edilir və ilahi mərhəmət olmadan bu ipin hər an qırılacağı vurğulanır. Qiyamət anlayışı burada yalnız gələcək zamanla məhdudlaşmır, insanın indiki mənəvi vəziyyətini müəyyən edən daimi və aktual reallıq kimi təqdim olunur. Bu apokaliptik təsvirlər güclü dini təəssürat yaratmaqla kifayətlənmir, puritan icmalarında əxlaqi intizamı və sosial məsuliyyət hissini möhkəmləndirməyə də xidmət edir.

Puritanların apokaliptik dünyagörüşü Amerika ədəbiyyatının sonrakı inkişafına dərin təsir göstərmişdir. Dünyanın “nizam və xaosun mübarizəsi”, “ışq və qaranlığın savaşı” kimi dərk edilməsi, ilahi ədalətin bərqərar olması və insanın mənəvi məsuliyyəti kimi anlayışlar sonrakı əsrlərdə Amerika yazıçıları üçün məhsuldar mövzulara çevrilmişdir. Bu ideyalar romantizm dövründə mənəvi günah və daxili apokaliptik formasında, modern və postmodern ədəbiyyatda isə sosial, siyasi və texnoloji fəlakətlər kontekstində yenidən işlənmişdir.

Beləliklə, puritan dünyagörüşündə apokaliptik yalnız dini inanc və ya metafizik konsept deyildi. O, Yeni Dünya koloniyalarının siyasi və mədəni kimliyini formalaşdıran, Amerika ideoloji düşüncəsinin ilkin təməl daşlarından birinə çevrilmiş çoxqatlı sistem idi. Amerika ədəbiyyatında apokaliptik motivlərin davamlılığı, müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda ortaya çıxması məhz bu puritan apokaliptik təfəkkürün mədəni yaddaşda qalıcı olmasının nəticəsidir. Bu səbəbdən, Amerika ədəbiyyatında apokaliptik mövzusunun araşdırarkən başlanğıc nöqtəsi kimi puritan düşüncəsinə müraciət etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Puritan ənənəsinin qoyduğu ideoloji və dini əsaslar XIX əsr Amerika ədəbiyyatında apokaliptik motivlərin daha çox romantik estetika, ekzistensial tənhalıq, insan və təbiət münasibətləri kontekstində işlənməsinə zəmin yaratmışdır. Əgər puritan yazılarında apokaliptik Tanrı hökmünün icrası və günahkarların cəzalandırılması kimi təqdim olunurdusa, XIX əsr müəlliflərinin yaradıcılığında bu motiv fərdi şüurun dərinliklərinə enir, insanın mövcudluq qarşısında zəifliyi və kainatın qaranlıq, sirli tərəfləri ilə əlaqələndirilir.

XIX əsr Amerika ədəbiyyatında apokaliptik motivinin bədii transformasiyası ən aydın şəkildə Edqar Allan Ponun (*Edgar Allan Poe*) yaradıcılığında müşahidə olunur. E.A.Po puritan apokaliptik ənənəsindən miras qalan “son”, “məhv olma” və “hökm” anlayışlarını saxlayır, lakin onları dini-teoloji çərçivədən çıxararaq kosmik, ekzistensial və psixoloji müstəviyə keçirir. Bu baxımdan, onun apokaliptisi insanın kainat qarşısındakı acizliyini üzə çıxaran fəlakət formasıdır.

Yazıçının “Eyros və Xarmionun dialoqu” (*The Conversation of Eiros and Charmion, 1839*) hekayəsi Amerika ədəbiyyatında apokaliptik mövzusunun yeni mərhələsini təmsil edir. Hekayə Yer kürəsinin nəhəng kometanın təsiri ilə məhv edilməsi ideyasına əsaslanır. E.A.Po fəlakətin gedişini elmi terminlərə yaxın təsvirlərlə verir: atmosferin dəyişməsi, oksigen balansının pozulması və bunun nəticəsində bütün canlıların tələf olması. Hadisələr ölumdən sonra söhbət edən Eyros və Xarmionun dialoqu vasitəsilə nəql edilir. Burada qiyamət ilahi hökm deyil, insanın nəzarətindən kənar kosmik prosesin nəticəsidir və bu, E.A.Ponun apokaliptik dünyagörüşünün əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.A.Ponun bu hekayəsi öz dövrünün apokaliptik gözləntilərindən də təsirlənmişdir. Xüsusilə 1840-cı illərdə Uilyam Millerin (*William Miller*) dünyanın sonunun yaxınlaşdığına dair proqnozları Amerika cəmiyyətində geniş rezonans doğurmuşdu. E.A.Po bu dini həyəcanı qəbul etsə də, onu ironik və sekulyar formada yenidən işləmişdir. Onun apokaliptisi imanla xilas deyil, bilik, müşahidə və insan şüurunun məhdudluğu ilə üz-üzə qalmaqdır.

Digər mühüm nümunə Edqar Allan Ponun “Qırmızı ölümün maskası” (*The Masque of the Red Death, 1842*) əsəridir. “Qırmızı ölümün maskası” hekayəsində nəzərdə tutulan estetik

təsir apokaliptik qorxu və heyrət hissini yaratmaqdır” [2, s. 490]. Bu hekayədə vəba epidemiyası apokaliptik simvol kimi təqdim olunur. “Qırmızı ölüm” obrazı insanın ölümdən qaça bilməyəcəyini və sosial statusun, siyasi gücün və estetik zənginliyin belə fəlakət qarşısında təsirsiz qaldığını göstərir. Şahzadə Prospero və aristokratlar fəlakətdən qaçmaq üçün qapalı saraya sığınsalar da, epidemiya maskalanmış obraz kimi saraya daxil olur və hamını məhv edir. Yazıçı bu əsərdə apokalipsisi ani kosmik fəlakət kimi yox, labüd və yavaş-yavaş yaxınlaşan ölüm kimi təqdim edir. Sosial iyerarxiyanın, zənginliyin və estetik gözəlliyin belə ölüm qarşısında aciz qalması apokaliptik məhvölmanın əsas mesajıdır.

Müəllifin apokaliptik təxəyyülündə mühüm yer tutan digər mətn “Monos və Unanın söhbəti” (*The Colloquy of Monos and Una, 1841*) əsəridir. Burada dünya fəlakətinin səbəbi insanın texnoloji və intellektual təkəbbürü kimi təqdim olunur. Sivilizasiyanın həddindən artıq sürətli inkişafı insanı təbiətdən və mənəviyyatdan uzaqlaşdırmış, nəticədə, bəşəriyyət öz məhvinə yol açmışdır. E.A.Po əsərdə apokalipsisi xarici fəlakət kimi təqdim etməkdən əlavə, mədəni və intellektual süqutun nəticəsi kimi izah edir.

Bunları nəzərə alaraq demək mümkündür ki, Edqar Allan Ponun yaradıcılığı Amerika ədəbiyyatında apokaliptik düşüncənin dini müstəvidən estetik və fəlsəfi müstəviyə keçidinin başlanğıc nöqtələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

XIX əsr Amerika ədəbiyyatında Nataniel Hotornun (Nathaniel Hawthorne) əsərlərində də puritan irsindən gələn günah, cəza və qurtuluş anlayışları apokaliptik çalarlarla yenidən işlənir. Yazıçının “Qırmızı hərf” (*The Scarlet Letter, 1850*) romanında fərdi günah və ictimai qınaq mexanizmi metaforik şəkildə qiyamət günü mühakiməsini xatırladır. Mariya Anastasova (*Maria Anastasova*) qeyd edir ki, əsər “günahdan çox onun sonrası ilə məşğul olur... əsas diqqət Puritan ideyasına uyğun olaraq insanın günahı üçün mütləq cəzalanacağına yönəldilir; günahı müxtəlif səviyyələrdə müəyyən etmək olar... rüsvayçılıq simvolu olan qırmızı “A” kimi” [1, s. 75]. Hester Prinnin ictimai rüsvayçılığı və davamlı mənəvi təcridi puritan cəmiyyətinin apokaliptik nəzarət mexanizmini ifşa edir. Burada apokalipsis ani və kosmik fəlakət kimi əks edilmir, insanın ictimai və mənəvi varlığını tədricən məhv edən daxili proses kimi təqdim olunur. N.Hotorn bu yanaşma ilə puritan apokaliptik ənənəsini psixoloji və etik müstəviyə daşıyır.

Apokaliptik mövzunun N.Hotorn yaradıcılığındakı daha açıq və simvolik ifadəsi “Yeni Adəm və Həvvə” (*The New Adam and Eve, 1843*) adlı qısa hekayədə müşahidə olunur. Hekayə qiyamət günündən sonra dünyanın insanlardan təmizlənməsi və Adəm ilə Həvvanın həm yeni, həm də sonuncu insan cütlüyü kimi Bostonda peyda olması motivi üzərində qurulmuşdur. Boston kimi real və tarixi bir məkanın seçilməsi apokaliptik hadisəni mifoloji zaman-məkandan çıxararaq ictimai və mədəni kontekstə yerləşdirir. N.Hotorn apokalipsisi abstrakt teoloji hadisə kimi təsvir etməkdən imtina edir. Bu da yazıçının apokalipsisi konkret tarixi sivilizasiyanın sonu kimi təqdim etmək niyyətini göstərir.

Əsərdə Adəm və Həvvə motivi yenidən interpretasiya olunur: onlar yalnız başlanğıcın deyil, eyni zamanda sonun simvoluna çevrilirlər. Qəhrəmanların şəhər boyunca etdikləri səfər keçmiş bəşəriyyətin mədəni, dini və sosial institutlarının xarabalıqları ilə qarşılaşmaq üzərində qurulmuşdur. Mədəniyyət, hüquq, texnologiya və dini strukturların qalıqları yeni yaradılmış bu varlıqlar üçün anlaşılmaz və yad görünür. Bu yadlaşmış baxış bucağı vasitəsilə yazıçı bəşər sivilizasiyasının əxlaqi və mənəvi tükənməsinə dair simvolik və tənqidi mövqe ortaya qoyur.

Hekayənin sonunda qəhrəmanların qəbiristanlıqda özlərinin də fani olduqlarını dərk etmələri apokaliptik düşüncəni tamamlayır. Bu final insan həyatının keçici təbiətini vurğulamaqla yanaşı, bəşəriyyətin nəinki fiziki, eləcə də mənəvi baxımdan tükənmiş olduğunu göstərən fəlsəfi nəticə yaradır.

XIX əsr Amerika ədəbiyyatında apokalipsisin kosmik, dini və psixoloji təzahürlərini araşdırarkən Herman Melvillin (*Herman Melville*) əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. H.Melvill puritan ənənəsindən miras qalan qiyamət və ilahi hökm təsəvvürlərini qəbul etsə də, onları mə-

ruz qaldığı sosial, kosmik və ekzistensial həqiqətlərlə zənginləşdirir. Onun əsərlərində apokalipsis fiziki və kosmik fəlakət, insan şüurunun və mənəviyyatının sınağı kimi çıxış edir.

“Mobi Dik” (*Moby-Dick*, 1851) H.Melvillin apokaliptik baxışını ən parlaq şəkildə ifadə edən əsərdir. Ağ balina təkcə fiziki bir fəlakət olaraq yox, həm də kosmik və metafizik qüvvələrin təcəssümü kimi təqdim olunur. Müəllif balinanın nəhəng gücünü və okeanın amansız təbiətini insan müdaxiləsindən asılı olmayaraq məhv potensialına malik bir fenomen kimi təsvir edir. Bu baxımdan, balina həm təbii, həm də kosmik apokalipsis rolunu oynayır, insanın kainat qarşısındakı acizliyini vurğulayır. H.Melvillin bu təsviri insan-mərkəzli dünyagörüşə tənqidi yanaşmanı nümayiş etdirir. Eyni tendensiya kontinental fəlsəfədə də müşahidə olunur: “İnsanın heyvanlara və qeyri-insan varlıqlara qarşı sərt rəddedicə münasibəti və mahiyyəti vurğulanır, insan nitqi isə bu mövqeyi legitimləşdirən mərkəzi rol oynayır” [4, s. 535].

Kapitan Ahabın qəzəb və məqsədyönlü axtarışı apokalipsis mənəvi və psixoloji müstəviyə keçirir. Ahab balınaya qarşı qəzəb və təkəbbürünü gerçəkləşdirərək fərdi taleyi ilə yanaşı, gəmi heyətinin taleyini də təhlükəyə atır. Hər bir heyət üzvünün fərdi xüsusiyyətləri və qərarları dramatik nəticələrə səbəb olur ki, bu da apokalipsisin sosial və kollektiv ölçüsünü göstərir. Heyət üzvlərinin dəniz fırtınaları, gəminin dağılması, ölüm kimi qarşılaşdığı təhlükələr insan icmasının, həmçinin fərdi vicdanın və mənəviyyatın sınağı kimi çıxış edir. Bu kontekstdə “apokalipsis motivli əsərlərdə cəmiyyətin çöküşü təbiətin ekoloji balansının pozulması və insan əməllərinin nəticəsi ilə əlaqəlidir” [8, s. 52] fikri aktualıq qazanır.

Göründüyü kimi, Herman Melvill apokalipsis çoxqatlı və mürəkkəb bir proses kimi təsvir edir. Kosmik, sosial və mənəvi sınaqları birləşdirən bu yanaşma XIX əsr Amerikanın apokaliptik təsəvvürlərini dini motivlərdən çıxararaq bədii-estetik və fəlsəfi müstəviyə gətirir.

XIX əsr Amerika poeziyasında da apokaliptik təsəvvürlər mühüm yer tutur. Uolt Uitman (*Walt Whitman*) yaradıcılığında Amerika Birləşmiş Ştatları tez-tez yeni başlanğıcın, bəşəriyyətin mənəvi yenilənməsinin və “vəd edilmiş torpaq” ideyasının poetik ifadəsi kimi təqdim olunur. Lakin bu optimist və utopik baxış U.Uitman poeziyasında müharibə, fəlakət və ölüm motivləri ilə paralel şəkildə mövcuddur. Şair üçün tarixi yenilənmə prosesi ağrısız və harmonik deyil, böyük sarsıntılar, itkilər və kollektiv travmalar vasitəsilə gerçəkləşir.

Xüsusilə Amerika Vətəndaş müharibəsi dövründə yazdığı şeirlərdə U.Uitman apokaliptik təsəvvürləri açıq şəkildə ön plana çıxarır. “Davul sədaları” (*Drum-Taps*, 1865) silsiləsində müharibə bəşəriyyətin və Amerika cəmiyyətinin mənəvi sınağı kimi təqdim edilir. Burada apokalipsis dünyanın sonu anlamında deyil, köhnə dəyərlərin dağılması və yeni tarixi mərhələnin başlanması kimi anlaşılar. Ölüm və məhv olma motivləri dağıdıcı olmaqla yanaşı, yenilənməyə aparan keçid mərhələsi funksiyası daşıyır. Bu baxımdan, Fahri Öz qeyd edir ki, müəllif “döyüş meydanındakı qan tökülməsinin mənasızlığını demək olar ki, heç vaxt sual altına almır, bu isə U.Uitmanın müharibə və məhvolma motivlərini daha mürəkkəb və dramatik poetik təsvirlə ifadə etməsinə imkan verir” [11, s. 31].

U.Uitmanın apokaliptik poetikasında qiyamət ilahi mühakimə və cəza aktı deyil, kollektiv təcrübə və transformasiya prosesidir. Bu yanaşma puritan apokaliptik ənənəsindən mühüm şəkildə fərqlənir. Əgər puritan düşüncəsində apokalipsis Tanrının hökmünün icrası idisə, U.Uitman poeziyasında o, insanlığın öz tarixini yenidən qurmaq imkanına işarə edən humanist və sekulyar dönüş nöqtəsinə çevrilir.

Nəticə. Nəticə etibarilə, Amerika ədəbiyyatında apokalipsisin təzahürləri puritan ənənəsindən başlayaraq müxtəlif tarixi və estetik kontekstlərdə formalaşmışdır. XVII əsr puritan dünyagörüşündə apokalipsis dini və siyasi-mədəni çərçivədə şərh edilirdisə, XIX əsrdə bu motivlər Edqar Allan Po, Nataniel Hotorn, Herman Melvill və Uolt Uitman kimi müəlliflərin yaradıcılığında estetik, psixoloji, sosial və ekzistensial səviyyələrdə yenidən işlənmişdir. Apokalipsisin simvolik və metaforik istifadəsi fərdi şüur, ictimai struktur və kosmik nizam arasındakı qarşılıqlı təsiri əks etdirir və beləliklə, Amerika ədəbiyyatında apokalipsis mövzusu tarixi inkişafı paralel olaraq bədii-estetik diskursda önəmli yer tutur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Amerika ədəbiyyatında apokalipsisin transformasiyası puritan ideoloji-mədəni diskursu ilə XIX əsr müəlliflərinin estetik və fəlsəfi yanaşmaları arasında tarixi əlaqələr baxımından sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat apokalipsisin dini və kosmik çərçivəsi ilə yanaşı, sosial, psixoloji və ekoloji aspektlərində interpretasiya oluna biləcəyini nümayiş etdirir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticələri Amerika ədəbiyyatının tədrisi, tarix və mədəniyyət araşdırmaları sahəsində praktik əhəmiyyət kəsb edir. Apokalipsisin transformasiyasının təhlili müəllimlər, tələbələr və tədqiqatçılar üçün Amerika ədəbiyyatında dini, sosial və estetik təzahürləri anlamağa kömək edir, həmçinin müasir ekoloji və sosial problemlərlə əlaqələndirilmiş ədəbi diskursların interpretasiyasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Anastasova, M. Puritan Projections in Nathaniel Hawthorne's The Scarlet Letter and Stephen King's Carrie // – English Studies at NBU, – 2021. Vol. 7 (1), – p. 69-86.
2. Cook, J. A. Poe and the Apocalyptic Sublime: The Masque of the Red Death // – Religion and the Arts, – 2019. 23(5), – p. 489-515.
3. Edwards, J. Sinners in the Hands of an Angry God: [Electronic resource] / URL: https://www.blueletterbible.org/Comm/edwards_jonathan/Sermons/Sinners.cfm
4. Haq, N. An Ecocritical Study of Moby Dick // – The Creative Launcher, – 2017. Vol. 2 (4), – p. 535-538.
5. Hawthorne, N. The New Adam and Eve / N.Hawthorne. – CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2016. – 24 p.
6. Hawthorne, N. The Scarlet Letter / N. Hawthorne. – CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2020. – 175 p.
7. Hindson, E.E. The Puritans' Use of Scripture in the Development of an Apocalyptic Hermeneutic: / doctor of literature and philosophy dis. / – University of South Africa, 1984. – 272 s.
8. Hüseynli, G., Kərimova, N. Apokaliptik ədəbiyyatda ekoloji problemlər: təbii fəlakətlərin insana təsiri // Yaşıl dünya, ətraf mühit naminə həmrəylik və inkişaf mövzusunda respublika elmi-praktik konfransı, – Lənkəran Dövlət Universiteti, – 23 dekabr 2024, – s. 51-52.
9. Mather, C. The Wonders of the Invisible World: [Electronic resource] / URL: <https://pdcroas.webs.ull.es/culturas/MatherTheWondersOfTheInvisibleWorld.pdf>
10. Melville, H. Moby-Dick / H.Melville. – CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2018. – 378 p.
11. Öz, F. Drum-Taps: Whitman's Problematic Legacy as a War Poet // – IAFOR Journal of Literature & Librarianship, – 2016. Vol. 5 (1), – p. 31-41.
12. Poe, E.A. The Conversation of Eiros and Charmion / E. A. Poe. – CreateSpace Independent Publishing Platform, – 1839. – 24 p.
13. Poe, E.A. The Colloquy of Monos and Una: [Electronic resource] / URL: <https://www.eapoe.org/works/mabbott/tom2t046.htm>
14. Poe, E.A. The Masque of the Red Death: [Electronic resource] / URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/the_mask_of_the_red_death.pdf
15. The Cambridge Companion to Puritanism / ed. J.Coffey – Cambridge University Press, – 2008. – 400 p.
16. Whitman, W. Drum-tumps / W. Whitman. – NYRB Poets, – 2015. – 200 p.
17. Winthrop, J. A Modell of Christian Charity: [Electronic resource] / URL: <https://history.hanover.edu/texts/winthmod.html>
18. Zakai, A. Exile and Kingdom History and Apocalypse. The Puritan Migration to America: [Electronic resource] / Cambridge University Press. – 1992. URL: https://avihuzakai.huji.ac.il/sites/default/files/avihuzakai/files/exile_and_kingdom_1992.pdf

N.Y.Karimova

Ideological and Aesthetic Transformation of Apocalyptic Thought in American Literature

Summary

The article examines the development of apocalyptic motifs in American literature from the Puritan tradition across different historical and aesthetic contexts. It explains the religious and socio-political functions of apocalypse in the seventeenth-century Puritan worldview, while analyzing its aesthetic, psychological, and social expressions in the works of Edgar Allan Poe, Nathaniel Hawthorne, Herman Melville, and Walt Whitman in the nineteenth century. The study highlights the interplay between individual consciousness, social structures, and cosmic order through apocalyptic imagery.

Keywords: *apocalypse, Puritanism, American literature, 19th century, aesthetic motif*

Н.Ю.Каримова

Идеологическая и художественная трансформация апокалиптического мышления

в американской литературе

Резюме

Статья исследует развитие апокалиптических мотивов в американской литературе, начиная с пуританской традиции, в различных исторических и эстетических контекстах. Рассматриваются религиозные и социально-политические функции апокалипсиса в мировоззрении пуритан XVII века, а также его эстетические, психологические и социальные проявления в произведениях Эдгара Аллана По, Натаниэля Готорна, Германа Мелвилла и Уолта Уитмена XIX века. Работа демонстрирует взаимосвязь индивидуального сознания, общественных структур и космического порядка через апокалиптические образы.

Ключевые слова: *апокалипсис, пуританизм, американская литература, XIX век, эстетический мотив*

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Z.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2026

F.M.MƏMMƏDOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: fruxmmdov727@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3990-7072>**Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.235

ÇİNGİZ AYTMATOVUN “ƏLVIDA, GÜLSARI” POVESTİNDƏ TANABAY VƏ GÜLSARI DASTANI

Xülasə. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı Böyük Vətən müharibəsi illərində doğma kəndi Şəkərdə oxumuş və işləmişdir. Başqa sözlə desək, Çingiz Aytmatov gələcək ədəbi qəhrəmanlarının arasında yaşamışdır. Bu da gənc Çingizə yazacağı əsərlər üçün zəngin materiallar vermişdir. Müharibədən sonra kənd təsərrüfatı texnikumunda, sonra isə institutda oxumuş, zootexnik ixtisasına yiyələnmişdir. XX əsrin 50-ci illərində ilk qələm təcrübələri olan hekayələrini yazmışdır. 60-cı illərdə isə “İlk müəllim”, “Ana tarla”, “Köşək gözü”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim” povestlərini yazmışdır. Yazıcının 1966-cı ildə yazdığı “Əlvida, Gülsarı” povesti onun yaradıcılığında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. İlk dəfə yazıçı əsərdə sovet cəmiyyətini dərinədən narahat edən kəskin iqtisadi, sosial, mənəvi-əxlaqi mövzulara, problemlərə toxunmuşdu. Bəzi tənqidçilər düzgün olaraq “Əlvida, Gülsarı” povestini Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət” əsərlərinə açar hesab edirdilər. Eyni zamanda povestdə “Manas” dastanının motivlərindən və qırğız şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, Tanabay, Çoro, Gülsarı obrazlarının təsvirini əsərin uğuru kimi dəyərləndirmək mümkündür. Çingiz Aytmatovun qənaətinə görə povestdəki ədəbi qəhrəmanların faciəvi taleyi sovet cəmiyyətinin, sosialist, kommunist ideologiyasının həqiqi mahiyyətini düzgün şəkildə əks etdirir. Məqalədə yuxarıda göstərilən problemlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, povest, Tanabay, Çoro, Gülsarı, dastan

Dastanların, əfsanələrin, nağılların yaranması qədimlərə, əvvəlki dövrlərə aiddir. Ancaq kim sübut edə bilər ki, müasir dövrdə dastan yaranmır! Görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun çoxcəhətli yaradıcılığı deyilənlərə əyani sübutdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Çingiz Aytmatovun əsərlərinin əksəriyyətinin mövzusu “Manas” dastanından götürülmüşdür. “Manas” dastanı qırğızların, türklərin və böyük mənada dünya xalqlarının tarixi keçmişini dəqiqliklə əks etdirən, yaşadan və müasir dövrümüzdə çatdıran həyat ensiklopediyasıdır. Bu mənada Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını təhlil edən özbək alimi Mirzə-Əhmədova yazırdı: “Yazıcının realist əsərlərində qırğız xalqının epik ənənələri əks etdirilmişdir. Bu isə ilk növbədə milli ənənələrə sadıqlıqdır” [7, s.9]. Çingiz Aytmatov sanki keçmişə “borclu qalmaq” istəməmiş, ənənələrə sadıqlıq nümayiş etdirmiş, müasir dövrdə dastan adlandırılı biləcək bədii əsər yaratmışdır. Söhbət “Əlvida, Gülsarı” povestinin əsas qəhrəmanları Tanabay və Gülsarıdan gedir. Onlar həyatda çox zaman birlikdə addımlamışdılar. İndi isə bu dəfə sonu bilinməyən ölüm, ayrılıq adlı uzaq səfərə çıxmışdılar. “Qarşıda getməklə qurtarmayan yoxuş-dağ yolu dururdu. Burada – çılpaq, boz təpələr arasında qış vaxtları müdam külək ulayırdı, yayın cəhənnəm istisi bu yerlərdən əskik olmurdu. Bu yoxuşu Tanabay həmişə çətinliklə qalxmışdı” [1, s.336]. Həmişə də tələsmişdi, hamıdan əvvəl yolu başa vurmuşdu. Sonra yoldaşlarını gözləmişdi, onlarla bərabərləşmişdi. Tələskənliyinə görə dəfələrlə yaxın dostu Çoro tərəfindən yüngülcə məzəmmət edilmişdi. İndi vaxtilə Aleksandrov yoxuşunu birnəfəsə çıxanların sırası xeyli seyrəlmişdi. Tanabay demək olar ki, tənha qalmışdı. Gülsarının yorulmasına əvvəlcə

əhəmiyyət vermirdi. Gülsarı həmişə Tanabayı mənzil başına vaxtında çatdırmışdı. Sadiqliyi ilə seçilən Gülsarıdan laqeydliyi, “xəyanəti” gözləmirdi. Nədənsə, atın başının gicəlləndiyinin fərqi də deyildi. “Gülsarının ehmal-ehmal ayaq basdığı torpağın hərdən qırılıb bir zülmət boşluğa çevrildiyini Tanabay bilmirdi. Bilmirdi ki, onu dağ yuxarı çəkib aparən at qabaqdakı sıldırım təpələri görə bilmir; get-gedə atın nəzərində dağlar qırmızımtıl dumana çevrilir, tüstüyə dönür.

Gülsarının yaralı köksündə çoxdan yaralanmış bir ürək aramsız, fasiləsiz sızlayırdı, xamıt altında nəfəs almaq getdikcə çətinləşirdi” [1, s.338]. Gülsarının xoşbəxtliyi çox qısa olmuşdu. Bir göz qırpımında ötüb keçmişdi. Çingiz Aytmatov düzgün olaraq vurğulayırdı ki, gəncliyində Gülsarının ürəyinə çoxlu sağalmaz yaralar vurulmuş, dağlar çəkilmişdir. Çarəsizlikdən, çıxış yolu olmadığından Tanabay endirilən, vurulan, Gülsarının həyatını cəhənnəmə döndərən zərbələrin çoxuna şahidlik etmişdi. Cavanlığında dünya şöhrəti qazanan Gülsarını qocalığında lazımsız əşya kimi kənara tullamış, arabaya qoşmuşdular. Keçmiş şöhrəti, xidmətləri nəzərə alınmamışdı. İndi nəyin bahasına olursa olsun mənzil başına vaxtında çatmalıydı. Ürəyinə dammışdı ki, bu onun son gedışı, vida mahnısıdır. Qəribədir ki, keçmiş Gülsarının xəyalından çıxmırdı, anası gözləri önündən çəkilmirdi. Anasından sonra dağların məxmər çəmənlərini xatırlayırdı, yadına düşürdü. Gülsarı uzaq yay günlərindəki müdhiş və qərribə aləmin həsrətini necə də çəkirdi! Günəş at kimi kişnəyirdi. Gülsarı fərqi nə varmadan, təhlükələrə baxmadan, məhəl qoymadan Günəşə tərəf qaçırdı. İlxinin “ağsaqqalı” olan zəhmli aygır Gülsarının dalınca qaçıb onu geri qaytarırdı. Yorulmaq nə olduğunu bilməyən, ancaq aclığın əldən saldığı Gülsarı anasını görəndə özünü saxlaya bilməmişdi, sevinci aşıb-daşırdı. “Anası – böyük, yallı madyan Gülsarının nəzərində bir isti süd bulağına dönürdü, ana kimi fınxıran o ana nəfəsli bulud çox qalmırdı, bircə an yaşayırdı, o bircə an Gülsarı üçün unudulmaz bir an idi. O anda ananın əmcəkləri dolu olurdu, şirin olurdu və südün çoxluğundan, şirinliyindən Gülsarının nəfəsi daralırdı. Öz böyük, yallı anasının qarnına qısılib süd əmmək Gülsarıya ləzzət verirdi. O süd necə də dadlı idi, necə də meyxos idi! Bütün dünya o südün bircə udumunda olurdu – Günəş də, Yer də, anası da. Gülsarı əmirdi – doya bilmirdi. Doyurdu – yenə əmmək istəyirdi”... [1, s.338-339]. Ancaq xoş günlərin ömrü çox qısa oldu. Daha Günəş göylərdə kişnəyə-kişnəyə çapmadı. Ana zəhmli oldu, lazım gələndə tənbeh elədi, cəzalandırdı. Aradan xeyli müddət keçmişdi. Gülsarı on beş yaşına çatmışdı. Həyatında nələrin şahidi olmamışdı? Maraqlıdır ki, bircə dəfə də həmin yay gününü yada salmamışdı. İndi, nədənsə, həyatın sona yaxınlaşdığı bir məqamda həmin aləm Gülsarını çağırırdı. Gülsarı bacardığı qədər irəli getməyə çalışırdı, ancaq alınmırdı. Anası xüsusi bir inadkarlıqla Gülsarını çağırmaqda davam edirdi. Son məqamda təbiət də Gülsarıya qənim kəsilmişdi. Güclü çovğun hər vasitə ilə ata mane olurdu. Anası ilə danışmaqdan, dərdləşməkdən, bir anlığa ötən günlərə qayıtmaqdan gözəl nə ola bilərdi? Yuxu, xatirələr Gülsarının əleyhinə işləyirdi. Hönkürtü ilə ağlayaraq anasına qovuşmaq istəyirdi. Ancaq heç nə alınmırdı... Araba təkərlərinin səsi onu xoş xatirələrdən ayırırdı. Gülsarının gözlərinə qaranlıq çökmüşdü, irəli gedə bilmirdi. Tanabay təəccüblənməkdə davam edirdi. Gülsarıdan bu hərəkəti, münasibəti gözləmirdi. Atın gözlərinə diqqətlə baxandan sonra bir daha əmin oldu ki, Gülsarıda həyat nişanəsi yoxdur. Əvvəlcə Gülsarının düşdüyü vəziyyəti yorğunluqla, aclıqla əlaqələndirdi. Atın qabağına ot tökdü, çörək verdi. Oğlunun evindən tez çıxdığına görə özünü danladı. Axşam çoxdan düşmüşdü. Yolda maşına, insana rast gəlmək müşkül məsələydi. Oğlunun evində gecələyib, səhər tezdən yola düzəlsəydi, dünyaya dağılmayacaqdı ki! Ürəyində gəlinini söyüb yamanladı. Gəlini Tanabayı nələrdə ittiham etməmişdi? Yaralı yerinə, partiyadan çıxarılması məsələsinə toxunmuşdu. Guya Tanabaya görə oğluna vəzifə verməmişdilər... Əslində oğlu yaman fərsiz çıxmışdı. “Oddan kül törər” məsəli əbəs yerə deyilməmişdir. Gəlini Tanabayı evdən qovsaydı belə, oğlu səsini çıxarmayacaq, atasını müdafiə etməyəcəkdi. Tanabay gəlininə cavab qaytarmaqdan, ağır sözlər deməkdən özünü güclə saxlamışdı... İndi isə Gülsarının dərдинə çarə tapmaq istəyirdi. Ümidini üznməmişdi. Gülsarı ilə keçən ilki son görüşü yadına düşdü. Kolxoz tövləsində Gülsarını görəndə gözlərinə

inanmamışdı. At necə də dəyişmişdi? Evdə Caydar Gülsarını tanıya bilməmişdi. Sanki Tanabay və Gülsarı birlikdə qocalmış, əldən düşmüş, əzab-əziyyətlərə, məhrumiyyətlərə sinə gəlmişdilər. Caydar zarafatla Tanabayın əvvəllər olduğu kimi gecə səfərlərinə gedəcəyini bildirəndə, o, xeyli əsəbiləşmişdi. Həmin ilin qışı və yayında Gülsarıya yaxşı qulluq etdilər. At birtəhər özünə gəlmişdi. Bəs, indi nə baş vermişdi? Tanabay kövrəlirdi, yalvarırdı, ata təkan verirdi. Gülsarı sanki sahibinin yalvarışlarını eşidirdi. Birtəhər yerindən tərpəndi. Tanabay gecənin bu vaxtında Gülsarını yolun ortasında atıb getməyi ağına belə sığışdırmırdı. Tanabay qeyri-ixtiyari olaraq Gülsarı ilə ilk “tanışlığını”, görüşünü xatırladı...

Onlar Böyük Vətən müharibəsindən sonra tapışmışdılar. Tanabay altı il müharibədə olmuşdu. Bəxti gətirmişdi. Sağ-salamat evlərinə qayıtmışdı. Müharibə illərində kolxoz sədri işləyən dostu Çoronun xahişi ilə ilxıçı işləməyə razı olmuşdu. Qoça ilxıçı Torqoyla gecə yarısına qədər bir çox məsələlərdən danışmışdılar. Torqoy şəhərdən qonaq gələn nəvəsinin Gülsarı adlandığı səmənd atdan muğayət olmağı tapşırılmışdı. Bəzi qiymətli məsləhətlərini vermişdi: “Çalış ki, Gülsarı gözə gəlməsin. Bir də məbadə, indidən səs-küy salasan. Yaxşı at da gözəl qız kimi bir şeydir, müştərisi həmişə çox olur. Qız ki qızıdır, yaxşı ələ düşəndə görürsən gül kimi açılıb, baxırsan, baxmaqdan doymursan; pis yerə düşəndə nə olur – baxanda ürəyinin qabığı gedir. At da bunun kimi. Atı zay eləmək asan şeydir” [1, s.350]. Tanabay Torqoyun məsləhətlərinə tam şəkildə əməl etdi. Gülsarı isə bunlardan xəbərsizdi. İlxdə həmişəki kimi sərbəst gəzib dolanırdı. Təkcə qoca Torqoyu cavan Tanabay əvəz etmişdi. Tanabay hərdənbir söyüş söyürdü, acıqlanırdı. Gülsarı yeni sahibinin – Tanabayın səsinə alışmışdı, öyrəşmişdi. Qışın qarlı, boranlı günlərinə şahidlik etdi, canavarların hücumuna məruz qaldı. Sonra yaz gəldi, istilər başladı. Həmin ilin may günləri Gülsarının yaddaşına əbədi olaraq həkk oldu. Gülsarı böyüdü, qüvvətləndi, atlarla dalaşmağı, vuruşmağı öyrəndi. Bəzən göydəki ulduzlarla yarışa girirdi, sonsuzluğa qədər qaçırdı. Tanabay daşların üstünə duz tökəndə Gülsarı özünü birinci yetirirdi. Gülsarı duz yalayanda ələ keçdi, Tanabay tərəfindən əhliləşdirildi, həyatında ilk dəfə cəzalandırıldı. Bir vaxtlar digər atların əhliləşdirilməsini laqeydliklə seyr edən Gülsarı onların taleyini yaşamalı oldu. Qəflətən kəməndi boynuna keçirdilər, ağzına qərribə iy verən dəmir cilov vurdular, necə gün ac-susuz saxladılar, sonda belinə yəhər qoydular. Azadlığı, sərbəstliyi yavaş-yavaş, addım-addım əlindən alındı. Müqavimət göstərə bilmirdi. Daha dəqiq desək, bacarmadı. Uzaqdan soydaşlarının – atların səsinə eşidirdi. Heç kim köməyə gəlmirdi. Yerdəkilərdən fərqli olaraq göydəkilər Gülsarıdan üz döndərməmişdilər. Ay ulduzların arasından boylanaraq əvvəllər olduğu kimi Gülsarını sonsuzluğa qədər qaçmağa səsləyirdi. Ayın göstərdiyi xeyirxah münasibətdən “ruhlanan” balaca qulan qaçıb Gülsarının yanına gəldi. Onlar bir yerdə böyümüşdülər, birlikdə uzaq səfərlərə çıxmışdılar, dəcəlliklər etmişdilər. Gülsarı necə də sevinirdi! Kaş balaca qulan ona su gətirə biləydi. Ancaq Gülsarı möhkəmcə kəndirlənmişdi, hərəkət edə bilmirdi. Qulan fəallığı, çılgınlığı ilə seçilən soydaşının laqeydliyinə, bəlkə də düşdüyü vəziyyətə dözə bilmədi, qəflətən zülmət qaranlığında yox oldu. “Bu, necə gediş idi, bu, necə gediş idi? Gülsarının gözlərindən yaş axdı. Gilə-gilə yaş damcıları onun üzündən süzüldü, axıb səssiz-səmirsiz ayaqları altına töküldü. Ömründə ilk dəfə idi ki, Gülsarı ağlayırdı” [1, s.359]. Xüsusi bir inadkarlıqla azadlığını itirmək, vidalaşmaq istəmirdi. Səhər tezdən sahibi Tanabay gəldi, Gülsarının belini, boyun-boğazını sıgalladı. Çayın qırağına aparıldı. Gülsarı doyunca, ləzzətlə soyuq sudan içdi. Əzab-əziyyət qurtardı. Yeni bir həyat başlandı. İnsanlar onu tərifləməyə başladılar: “Belinə su dolu vedrə qoysan, bir damcı yerə düşməz!”

Keçmiş ilxıçı qoca Torqoy isə Tanabaya təşəkkür elədi:

“– Sağ ol, – dedi; – yaxşı bəsləmişən. İndi gör bu at nələr eləyəcək!” [1, s.360]. Bütün bunlar keçmişdə qalmışdı. Gülsarı həyatla ölüm arasında mübarizə aparırdı. Arabanı çəkməyə təqəti qalmamışdı. Tanabay başa düşdü ki, Gülsarı arabanı apara bilməyəcəkdir. Özünü danlaya-danlaya Gülsarını arabadan ayırdı. Yəqin ki, qoca Torqoy Gülsarını bu gününü görsəydi, bağı çatlayardı, qəbirdən dikələrdi... Qoca insan və qoca at birlikdə yola düzəldilər. Tanabay yenə dalğın düşüncələrə daldı. Keçmişlə bağlı xatirələr bir-bir gözünün qarşısına qəlirdi.

Əvvəllər keçmişdə baş verən hadisələr haqqında düşünməzdi. İndi isə bir gün belə keçmiş xatirələri keçinə bilmirdi... Tanabay arada bir dönüb arxasınca gələn Gülsarıya baxırdı. Nədənə, Gülsarı Tanabaya çata bilmirdi. Tanabay boğulan saman çöpündən yapışırmış kimi son çarəyə əl atdı, Gülsarını özündən qabağa buraxdı. Tanabay dayanırdı, gözləyirdi. Gülsarı yenidən qüvvə topladıqdan sonra birlikdə yollarına davam edirdilər. Qoca at və qoca insan... Tərslikdən yolda maşın, araba görünmürdü, gözə dəymirdi. Gülsarı dayansaydı, ayağa qalxa bilməyəcəkdi. Yolda qəflətən maşın səsi eşidildi. Tanabay maşındakıların köməyinə ümid bəsləyirdi. Sürücü və onun yol yoldaşı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən məst olmuşdular. Gülsarını keçmişin qalığı hesab edirdilər. Çəkinmədən Tanabaya Gülsarını yolda atıb getməyi “məsləhət” gördülər. Tanabay onlarla mübahisəyə girişməyin mənasız olduğunu dərk etdi. Qoca insan və qoca at çətinliklə də olsa birlikdə yollarına davam etdilər... Keçmişlə, Gülsarı ilə bağlı xatirələr Tanabayın ürəyini deşirdi, rahatlıq vermirdi. Tanabay Gülsarının yəhər altında gəzdirdiyi ilk ili, günləri, anları yaxşı xatırlayırdı. İl yaxşı gəlmişdi, məhsul bolluğu yaranmışdı. Eyni zamanda geridə qalan sovxozların, kolxozların planlarını da öhdələrinə götürmüş, yerinə yetirmişdilər. Həmin il Tanabayın həyatında yenilik baş vermişdi. Onu kolxozun Təftiş Komissiyasına üzv seçmişdilər. Hər iclasda alovlu çıxışlar edir, kəskin tənqidi fikirlər söyləyirdi. Düzgün olaraq vurğulayırdı ki, mövcud problemlərin əksəriyyəti süni şəkildə yaradılır. Alverçilər, oğrular, el malını talan edənlər xoşbəxt, firavan yaşayırlar. Onlara qarşı heç bir cəza tədbirləri görülmür, həyata keçirilmirdi. İnsanlarda mövcud ictimai quruluş, kommunist partiyasına, haqqa, ədalətə inam getdikcə azalırdı. Tanabay bu xüsusda dəfələrlə Çoro ilə danışmaq istəmişdi, ancaq vaxt tapa bilməmişdi. Ola bilməzdi ki, Çoronun baş verənlərdən xəbəri olmasın. Qanunsuzluqlar, rüşvətxorluq, cinayətlər yəqin ki, təkcə kənd, kolxoz miqyasında deyil, lap yuxarı səviyyələrdə də baş verirdi. Rüşeym halında olan sosial, iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-əxlaqi problemlərin qarşısı alınmalı, kökü kəsilməliydi. Əks-təqdirdə uğrunda mübarizə apardıqları ideyalardan danışmağa, mübarizə aparmağa dəyməzdi. Tanabay məhz belə düşünürdü... Təsədüfi deyildir ki, tənqidçi Layliyəva “Əlvida, Gülsarı” povestinin Çingiz Aytmatovun yaradıcılığındakı yerini və əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirərək yazırdı: “Əlvida, Gülsarı” povestindən sonra Çingiz Aytmatovun nəsrində mərhələ təşkil edən ikinci əsər “Ağ gəmi” povestidir. “Əlvida, Gülsarı” da sosializmin həqiqi mahiyyəti gözlərimiz qarşısında canlanır” [6, s.160]. Hələlik cəmiyyətdəki sağlam qüvvələr müqavimət göstərə bilirdilər. Onların sözü eşidilirdi, tam şəkildə susdurulmamışdılar, cəzalandırılmamışdılar... Hələlik xoş günlər, anlar Tanabayın və Gülsarının əlindən alınmamışdı. Müəyyən çətinliklərə rəğmən dastan qəhrəmanlarının həyat tərzinə uyğun olaraq yaşayırdılar. Həmin dövrdə Tanabay və Gülsarının birgə, qoşa addımladıqları həyatda romantik məqamlar daha çox idi. İnsanlar işıqlı gələcəyə inanırdılar. Gələcək, ümumi rifah naminə fədakarcasına işləməkdə davam edirdilər...

Qoca Torqoyun dedikləri düz çıxdı. Qısa müddətdə Gülsarının şöhrəti ətrafa yayıldı. Uşaqlar özlərini Gülsarıya bənzədirdilər, oxşadırdılar. Sonrakı illərdə Gülsarı qırğızların və qazaxların birgə təşkil etdikləri yarışlarda iştirak etdi, birincilik qazandı, mükafatlar aldı. Həqiqətən qazaxlar və qırğızlar günəşli, qarlı, boranlı havalarda həmişə bir yerdə olmuş, bir-birlərinə dayaq durmuşdular. Yarışlardan sonra evlərdə təşkil olunan təntənəli məclislərdə ilk sağlıq Gülsarının şərəfinə deyilirdi... Həyatda bir anlığa keçmiş günləri qaytarmaq mümkün olsaydı, görəsən, nə baş verərdi, dünya dağılmazdı ki!... Qoşa addımlayan Tanabay və Gülsarı fərqi nə varmadan yarganın, uçurumun kənarına gəlib çatmışdılar. Gecədən xeyli keçmişdi. Gülsarının yarganın yanından o tərəfə gedə bilməyəcəyi Tanabaya gün kimi aydın oldu. Ömrünün xeyli hissəsini birlikdə keçirdiyi, doğmalaşdığı atla vidalaşmaq asan məsələ deyildi. Qəflətən Gülsarı yerə sərilirdi, torpağın üstünə uzandı. İnsan kimi zərirdi, titrəyirdi. Tanabay kürkünü çıxarıb Gülsarının üstünə örtüdü. Yargana enib köhnə qanqalı, yulğun kollarını qırdı. Gülsarını isindirmək üçün ocaq qaladı. Əvvəllər Gülsarı oddan qorxardı. İndi ocağın tüstüsü, istisi Gülsarıya xoş gəlirdi.

Ocağın istisi Gülsarının vəziyyətində müəyyən dəyişiklik yaratdı. Gülsarının qızdırması, titrəməsi nisbətən azalsa da, ayağa dura bilmədi. “Qızdırmalı ata elə gəlirdi ki, onlar tufanlı bir gecədə yol gedirlər, o kişnəyir, şahə qalxır, ilxını axtarır, ancaq ilxı tapılmaz...Şimşək çaxırdı, zülmət gecə ağarırdı, qaralırdı.

İşıq, qaranlıq... İşıq, qaranlıq...” [1, s.393]. Yaranışdan xeyir və şər qismində dünyaya qəbul etdirilən, sırıdılan işıqla qaranlığın mübarizəsindən bütün canlı varlığın həyatı, taleyi həmişə tükəndən asılı vəziyyətdə olmuşdu. Dahi Nizaminin yaşadığı dövrdən fərqli olaraq müasir dünyamızda şər qüvvələr xeyir üzərində “tam və qəti qələbə” çalirlar, qazanirlar... Tanabayınsa Gülsarı ilə bağlı xatirələri, düşüncələri bitib tükənmirdi. Əslində Tanabay qaytara bilmədiyi, həsrətini çəkdiyi keçmişinə qayıdır, olub keçənləri saf-çürük edirdi... Həmin ilin yazı Gülsarı üçün ən xoşbəxt günlərdən biri idi. Tanabay Gülsarını ilxıya buraxmışdı, çox nadir hallarda belinə yəhər qoyurdu. Gülsarı özünü necə də xoşbəxt hiss edirdi, sanırdı. Yorulmaq nə olduğunu bilmirdi, atların keşiyini çəkir, qayğısına qalırdı. Kolxozun ictimai həyatında da bəzi dəyişikliklər baş vermişdi. Çoronun yerinə yeni sədr göndərilmişdi. Çoronu ürəyi xəstə olduğuna görə sədrlikdən azad etmişdilər. Kolxoz sədri Aldanov icaslarda tezliklə “islahatlarla” başlayacağını bildirmişdi. Həmişə Tanabayın ürəyinə daman başına gəlirdi. Qoca Torqoy necə də haqlı imiş! Şöhrətli at gözəl qız kimidir. Müştərisi çox olur. Nahar etmək üçün evə qayıdan Tanabay gözləmədiyi, arzulamadığı qonaqla qarşılaşdı. Gələn ferma müdiri İbrahim idi. Tanabayın İbrahimdən zəhləsi gedirdi. Onun “xüsusi “mehribanlıqla salamlanmasından hiss etdi ki, İbrahim “ciddi”, “vacib” tapşırığı yerinə yetirmək üçün “təşrif buyurmuşdur”. Caydarın gətirdiyi dadlı, tərəvəzli kumusu içəndən sonra mətləb üstünə gəldi. Kolxoz sədrinin səərəcamına əsasən Gülsarı minik üçün tövləyə göndərilməli idi. Tanabay bu işi İbrahimin təşkil etdiyinə fərqləndirdi. Müxtəlif bəhanələr gətirdi. Kəskin şəkildə etirazını bildirdi. Caydarın təkid etməsindən sonra canını dişinə tutaraq razılaşdı. Razılaşmasaydı, ondan yaxşıydı. Həyatın hər üzünü görmüş, müharibədə odun, alovun içərisindən çıxmış Tanabay Gülsarının arxasınca baxa bilmirdi. Sanki dəhşətli yuxu görürdü. Özünə gələndə dəli kimi Gülsarının arxasınca çapmağa başladı. Yenə də qarşısını Caydar kəsdi. Hirsindən, qəzəbindən gözü ayağının altını görməyən Tanabayı cinayət etməkdən çəkindirirdi. Tanabay başa düşdü ki, Caydar tamamilə haqlıdır. Hökumətlə hökumətlik etməyəcəkdir ki! Bütün günü çöldə, ilxının yanında oldu. Evə qayıdanda Caydardan dəmir komuzu götürüb “Dəvənin mahnısı”nı çalması xahiş etdi. “...Ağ dəvə, ağca maya. Nə zamandır ki, o, səhrələr aləmini gəzir. Mələyir, nalə çəkir. Ağ dəvə balasını axtarır. Haradasan, balam mənim, dillənsənə! Əmcəyim dolub daşır, ağ südüm qıclarımdan axıb gedir, hay versənə! Ağ südüm, qaymaq südüm sənsiz qalıb, bəs haradasan? Haradasan, qaragözlü balam mənim, sən haradasan?” [1, s.402]. Tanabay və Caydar çox zaman Ağ dəvənin qəmli, kədərli mahnısını birlikdə dinləyər, qulaq asardılar. Ana dəvə bəlkə də insanların günahı ucbatından itkin düşmüş balasını axtarmaqdan usanmır, ac-susuz səhrələr aləmini gəzirdi. Dünyanın sonuna qədər getməyə hazırdır, təki balasını axtarıb tapsın. Ana üçün ciyərparasının gözünün qabağında olması ən böyük nemətdir, hədiyyədir, xoşbəxtlikdir. Balasını tapmayan ana fəryad edir, üsyan qaldırır, bütün bəşəriyyəti köməyə çağırırdı. Fəqət, ananın fəryadı əbəsdir. Müasir dünyanın “mədəni”, “savadlı”, “rəhmli” insanları zavallı ananın və ciyərparasının kəndirini elə yerdən kəsmişdilər ki, artıq nicat yolu qalmamışdı. Ana fəlakət yaşayır, balası üçün göz bəbəyi kimi qoruyub saxladığı südü qıclarından axıb gedir. Naləsi çaylar, dənizlər, ümmanlar yaradır. Ancaq ananın çıxılmaz, dözülməz vəziyyəti, bala həsrəti “daş qəlbli insanlara” zərər qədər təsir etmir. Digər tərəfdən ağ dəvənin hayqırtısı Tanabayla Caydarın düşdüyü acınacaqlı, çıxılmaz vəziyyəti xatırladır. Tanabay Gülsarını övladı qədər sevmişdi, ata dərinə bağlı olmuşdu. Caydar da Gülsarını çox sevirdi. Ancaq bəzi məqamlarda sevgisini, məhəbbətini Tanabaydan gizlədirdi, bürüzə vermirdi! Bəlkə də Caydar Tanabayın xəyanətinin yeganə şahidi olan Gülsarını bağışlaya bilmirdi! Tanabay cavanlığında dəfələrlə kənddə yaşayan, əri cəbhədə həlak olmuş Bübücanın yanına getmişdi. Caydarın üzündəki dərin qırışlar Tanabayın etdiyi xəyanətin nəticəsi deyildimi? Bu qəbildən olan dərd-

ləri Caydar həmişə özü ilə gəzdirmişdi! İndi isə Gülsarının ayrılığına dözə bilməyən Caydar və Tanabay yuxuya gedə bilmirdilər. Üçlükdə əzab çəkirdilər. “Bu vaxt Gülsarı tövləni ayağa qaldırmışdı, atları yatmağa qoymurdu. İlk dəfə idi ki, o, buraya düşmüşdü, tövləyə – atlar həbsxanasına” [1, s.402]. Həyatda işıqla qaranlıq həmişə bir-birini təqib edir. Onların amansız, barışmaz mübarizəsinin sonu görünür. Tanabay insan idi. Çətinliklə də olsa tədricən Gülsarının yoxluğu ilə barışırdı. İşdə, gücdə başını qatırdı. Onsuz da işin çoxluğundan başını qaşımağa vaxtı yoxuydu. Böyük ilxının öhdəsindən təkbaşına gəlmək asan məsələ deyildi. Səhərlərin birində Tanabay Gülsarını ilxıda gördü. Sevincinin həddi-hüdudu olmadı. Gülsarı yenidən azadlığına qovuşmuşdu – atların yanına qayıtmışdı. Ayağı yer tutmurdu. İlxinin bu başından vurub o başından çıxırdı. Bu hadisə bir neçə dəfə təkrar olundu. Gülsarı kolxoz sədri Aldanovu qəbul edə bilmirdi. Onu düşməni qiyafəsində, gözündə görürdü. Neçə dəfə vurub yerə yıxmışdı. Dəmir buxovla çidarlamışdılar, qandallamışdılar. Yenə öhdəsindən gələ bilməmişdilər. Azadlıq duyğusunu, hissini “dərbilməz” heyvanın ürəyindən çıxarmaq mümkün olmamışdı. Gülsarı sonuncu dəfə qarlı, boranlı, tufanlı havada ayaqları çidarlanmış, qandallanmış halda qaçıb azadlığının ardınca gəlmişdi. Tanabay Gülsarının sədaqətinə, dözümlünə, gücünə heyran olmuşdu, məəttəl qalmışdı. Onun ram edilməməsinə, təslim olmamasına ürəkdən sevinirdi. Eyni zamanda Gülsarının əhatəsindəki insanların, rəhbərlərin – Aldanovun, İbrahimin cəllad xislətli olmalarından yaxşı xəbərdardı. Onlar hiyləgərlikdə ad çıxarmışdılar, pambıqla baş kəsirdilər. Tanabay Gülsarını xəbərdar etmək istəyirdi. Ancaq necə? Ölüm Gülsarını azadlığından ayıra bilərdi. Ayırdı da. Həmin gün Tanabay pis yuxu görmüşdü. Gülsarı fikrindən çıxmırdı. Onun dəhşətli şəkildə cəzalandırılacağına zərrə qədər şübhə etmirdi. Kəndə gəndə bir bəhanə ilə Caydardan ayrıldı və yolunu kolxoz tövləsindən saldı. Gözlərinə inanmadı. Gülsarının əli, qolu sarınmış, axtalanmışdı, kişilikdən məhrum edilmişdi. Azadlığına – ilxıya gedən yolu həmişəlik bağlanmışdı. İbrahim Gülsarının azadlığı əlindən alındıqdan sonra “fəxrlə” rəhbərinə – Aldanova raport vermişdi: “Daha bunun ilxıya qaçmağı qutardı. Çox qaçıb, bəsdir. Qaldı ki Tanabay...ona baş qoşmağa dəyməz. Tüpürün. O adam həmişə belə olub. Heç öz qardaşına da ürəyi yanmayıb – qolçomaqlıqdan salıb, Sibirə göndərib. Eləsindən heç kəsə xeyir gəlməz...” [1, s.414]. Beləliklə, Gülsarı dəhşətli şəkildə cəzalandırıldı. Amma təslim olmadı... Qoca insan və qoca at birlikdə keçmiş xatırlayır, mübarizələrini davam etdirirdilər. Çünki Tanabay sonuncu dəfə Gülsarını aparmağa gələnlərin yanında Aldanovu dəmir buxovları Gülsarının ayağına keçirdiyinə görə möhkəmcə hədələmişdi. Tanabayın sözləri olduğu kimi kolxoz sədrinə çatdırılmışdı... Ocağın istisi Gülsarının vəziyyətində müəyyən dəyişiklik yaratdı. Gülsarının qızdırması, titrəməsi nisbətən azalsa da, ayağa dura bilmədi. “Qızdırmalı ata elə gəlirdi ki, onlar tufanlı bir gecədə yol gedirlər, o kişnəyir, şahə qalxır, ilxını axtarır, ancaq ilxı tapılmır... Şimşək çaxırdı, zülmət gecə ağarırdı, qaralırdı.

İşıq, qaranlıq...İşıq, qaranlıq...” [1, s.393]. Maraqlıdır ki, Gülsarı son nəfəsində Aya tərəf hoppanmaq istəyirdi. Dəmir qandallar – buxovlar isə imkan vermirdi. Onu nəhayətsiz dərəcədə incidirdi. Tanabay və Gülsarı tonqalın ətrafında dayanmışdılar, vidalaşırdılar. Tonqalın istisi Gülsarıya təsir etmişdi, ancaq torpaqla bərabərləşmiş bədənini isidə bilmirdi... Tanabay yenə də Gülsarasız keçən günlərini xatırlayırdı. Tanabay Çoronun xahişi ilə ilxıçılığın daşını atmışdı. Qoyunçuluq briqadasında işləməyə başlamışdı. Onsuz da ilxıda hər tərəfdə Gülsarını görürdü. Gülsarı mübarizlik nümayiş etdirmişdi. Qisasını almışdı. Aldanovu bir neçə dəfə yerə yıxmışdı. Aldanov İbrahimin məsləhəti ilə canını Gülsarıdan qurtarmışdı. Gülsarını kolxozda partkom işləyən Çoroya vermişdilər. Tanabayla söhbətdə Çoro Gülsarıdan hədsiz dərəcədə razılıq edirdi. Tanabay kolxoz sədri Aldanovun barəsində düşüncələrini dostu Çorodan gizlətmədi. Çoro da zarafatla cavab verdi ki, “adam olub sənin xoşuna gəlmək çətin məsələdir”. Sonralar Tanabay iclaslardan qayıdanda və rayon mərkəzinə gəndə Gülsarını görürdü. Mehribancasına “görüşür”, keçmiş günləri yada salırdılar. Tanabay Gülsarı ilə bağlı bir hadisəni ömrünün sonuna qədər unuda bilmədi, özünü bağışlamadı. İlxiçilikdə olduğu kimi qoyunçuluqda da vəziyyət gündən-günə daha acınacaqlı olurdu. Böyük təsərrüfat başlı-başına

buraxılmışdı. Rəhbər işçilər tərəfindən heç bir tədbir görülmürdü. Tanabay vəziyyətlə yaxından tanış olduqca dəhşətə gəlirdi. Qarşıda onu gözləyən fəlakəti indidən görürdü. Bu xüsusda dəfələrlə Çoro ilə danışmaq istəmişdi. Ancaq Çoro nə edə bilərdi? Qış qapının ağzını almışdı. Həmin qış çoxlu tələfat oldu. Tanabay adını yadından çıxarmışdı. Bilmirdi ki acığını kimin üstünə töksün. Ona görə də fermaya yaxınlaşan kolxozun partkomu Çoronu və rayon prokuro ru Seqizbayevi görmədi. Çoro Gülsarını Seqizbayevə vermişdi. Seqizbayev atın yerisindən hədsiz dərəcədə razı idi. Bəxtinin üzünə güləcəyini, rayona rəhbərlik edəcəyi günü səbirsizliklə gözləyirdi. Heyvandarlıqda yaranan ağır, dözülməz vəziyyət onu qətiyyənlə narahat etmirdi. Yaranmış vəziyyətdən rəqibini – rayon partiya komitəsinin birinci katibini aradan çıxarmaq istəyirdi. Halbuki rayon rəhbərlərindən biri kimi şəxsən məsuliyyət daşıyırdı. Seqizbayev özünü “hakim” kimi apardı. Salamlaşmadan Tanabayın üzərinə hücum çəkdi. Mühəribə iştirakçısını, əmək qabaqcılını, vicdanlı kommunisti nələrdə ittiham etmədi! Həyatın hər üzünü görmüş Tanabay bu haqsızlığa, vicdansızlığa dözə bilərdimi? Divardakı yabanı qapıb Gülsarının təpəsinə sarsıdıcı zərbələr endirdi. Caydarın qışqırmasından sonra başa düşdü ki, Seqizbayevə endirdiyi zərbələr Gülsarıya dəyir. Seqizbayevlə Çoro güclə canlarını Tanabayın əlindən qurtardılar. Tanabay toxtaya bilmirdi. Əlləri ilə üzünü qapayıb qışqırır, ağlayırdı. “Onunla birgə Caydar da ağlayırdı. Həm də yalvarırdı:

– Toxta, Tanabay, toxta!

Ancaq Tanabay toxtaya bilmirdi. O ağlayırdı, yana-yana, titrəyə-titrəyə ağlayırdı. Onun belə ağladığını Caydar heç vaxt görməmişdi...” [1, s.463].

Kommunist Tanabay Bakasovun bağışlanması mümkün olmayan “cinayətlərinə” həsr olunmuş raykomun “fövqəladə” iclası üç gündən sonra baş tutdu. “Yüngül cəza” ilə kifayətləndilər. Tanabayı həyatını həsr etdiyi partiyanın sıralarından xaric etdilər. Büro iclası zamanı və həyətə çıxanda Tanabay heç kimi danışdırmadı. Gülsarının boynuna sarılıb hiçqırdı, içini içini ağladı. Sonra öz atını minib yola düzəldi. Aleksandrov yoxuşunda ona yetişən Çoroya cavab belə vermədi. Çoro inləyirdi, dostu Tanabayla baş verən hadisələri müzakirə etmək istəyirdi. Evdə Tanabay özünü nisbətən sakit apardı. Caydarın təkid etməsindən sonra ölüm ayağında olan Çoronun görüşünə tələsdı. Tanabay Çoronun son nəfəsinə çata bilmədi. Həyətdə dayanıb Çoroya yas tutan qazaxları Tanabay dərhal gördü. “Sağ olun, – dedi, – qardaşlar. Atababa dövründən bəri dərdimiz-sərimiz bir olub, toyda da, cıdırda da bir olmuşuq. Ağlayın, bizimlə birgə siz də ağlayın!” [1, s.483]. Tanabay atın üstündə fəryad qopardı. Gülsarı həyətdə dayanmışdı, sahibsiz, yiyəsiz qalmışdı. Tanabay Gülsarının boynunu qucaqlayıb hönkür-hönkür ağladı. Onu Çoronun oğlu Samansurun yanına apardılar. Çoronu səhərisi gün dəfn etdilər. Bütün bunlar çoxdan arxada qalmışdı... Tonqalın qırağında Gülsarı hərəkətsiz uzanmışdı. Tanabay Gülsarı ilə canlı insan kimi vidalaşırdı. “Sən əvəzsiz bir at idin, Gülsarı. Sən mənim dostum idin, Gülsarı. Sən mənim həyatımın ən xoş çağlarını aparırsan, Gülsarı. Sən həmişə mənim yadımda qalacaqsan, Gülsarı. Bu saat öz yanındaca mən sənı keçmişini xatırlayıram, çünki sən ölürsən, Gülsarı. Bir vaxt biz o dünyada görüşəcəyik. Ancaq onda mən addım səslərini eşitməyəcəyəm. Çünki orada yol yoxdur, Gülsarı, torpaq yoxdur, at yoxdur, orada həyat yoxdur. Ancaq hələ ki mən sağam, sən də ölməyəcəksən, çünki mən həmişə səni xatırlayacağam, Gülsarı. Sənı ayaq səslərin mənim üçün ən əziz nəğmə olacaq...” [1, s.492-493].

Tanabayın Gülsarıya həsr etdiyi, ünvanladığı təsirli monoloqdan sonra nələri isə əlavə etmək çətindir. Tanabayın Gülsarı haqqında dediklərini Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağanın sevimli atı Qəmərə xitabən söylədiyi monoloqla müqayisə etmək mümkündür. “İndi mən nə edim, Qəmər? Axı, sən mənim sırdaşım, dar günümdə harayçım idin. Sən məni çox dardan çıxartmısan. Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq, yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağını yapırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişmişən, Qəmər. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiyəcən cadırlarda sə-

ni keçən olmayıb. Məni utandırmamısan, başımı uca eləmişən. Necə dəfə mən sənə yalın yatıb, “gözlərinə qurban, Qəmər, əlac sənə qalıb” demişəm. Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxartmısan. Mən səni özümə qardaş, sırdaş bilirdim, Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü. Şahə qalxıb fırlananda elə bilirdim yeri, göyü mənə bağışlayırlar Qəmər, indi mən nə edim, sənə rüsvayçılığına necə dözüüm?” [3, s.307-308]. Qırğız və Azərbaycan yazıçıları – Çingiz Aytmatov və İsmayıl Şıxlı bir-birlərindən min kilometrə uzaqda yaşasalar, müxtəlif dövrləri, ictimai quruluşları təsvir etsələr də, sonda hər iki yazıçının gəldiyi qənaətlər, nəticələr eynidir. At muraddır, igidin qardaşıdır, sırdaşıdır. “Dəli Kür” romanı “Koroğlu”, “Dədə Qorqud”, “Əlvida, Gülsarı” povesti isə “Manas” dastanlarının davamı, müasir variantlarıdır. Fikrimizcə, hər iki əsər türkçülük, turançılıq ideyalarının ölməzliyinə, əbədiyyətinə ən bariz nümunədir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq Çingiz Aytmatovun “Əlvida Gülsarı” povestində dastan xüsusiyyətlərinin, motivlərinin olması vurğulanır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən humanitar yönümlü fakültələrdə Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının tədris edilməsi zamanı istifadə etmək olar.

Məqalənin elmi nəticəsi. “Əlvida Gülsarı” povestinin Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında müstəsna yeri və əhəmiyyəti vardır. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi povest yazıçının “Ağ gəmi”, “Gün var əsrə bərabər” və “Qiyamət” əsərləri üçün açar rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Aytmatov, Ç. Seçilmiş əsərləri / Ç. Aytmatov, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009, – 760 s.
2. Aytmatov, Ç. Türk ruhunun qələbəsi / Ç. Aytmatov, – Bakı: Nağıl Evi, – 2013. – 284 s.
3. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ. Şıxlı, – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005, – 400 s.

Rus dilində

4. Асаналиев, К. Открытие человека современности. Заметки о творчестве Ч. Айтматова. – Фрунзе, “Кыргызстан”, – 1968, – 150 с.
5. Давыдова, Т. Современная киргизская повесть. «Уроки Ч. Айтматова» / Т. Давыдова, – Фрунзе: Адабият, – 1989, – 105 с.
6. Лайлиева, И. Традиции русской классической и мировой литературы в киргизской прозе. – Фрунзе, – 1988, Издательство «Илим». – 169 с.
7. Мирза-Ахмедова, П. Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова / П. Мирза-Ахмедова, – Ташкент, – 1980, – 249 с.

F.M.Mammadov

The Epic of Tanabay and Gülsarı in Chingiz Aitmatov's Novella “Farewell, Gulsary!”

Summary

The work of Chingiz Aitmatov occupies an important place in world literature. The writer spent his childhood years during the Great Patriotic War in his native village of Sheker. In other words, Chingiz Aitmatov lived among the future literary heroes. This provided rich material for the works he would later write. After the war, he studied at a rural agricultural technical school and later pursued higher education in zootechnics. In the 1950s, he wrote his first stories. In the 1960s, he wrote the novellas “The First Teacher”, “Mother Field”, and “Farewell, Gulsary!”.

The novella “Farewell, Gulsary!”, written in 1966, is regarded as a significant event in his creation. For the first time, the writer addressed pressing economic, social, and moral-ethical issues that deeply troubled Soviet society. Some critics rightly consider the novella “Farewell, Gulsary!” as a key to Aitmatov’s works such as “The White Ship”, “The Day Lasts More Than a Hundred Years”, and “The Scaffold.” At the same time, the novella widely incorporates motifs from the “Manas” epic and other examples of Kyrgyz oral folk literature. In our opinion, the depiction of the characters

Tanabay, Choro, and Gulsary makes it possible to evaluate the work as successful. According to Chingiz Aitmatov, the tragic fate of the literary characters in the novella accurately reflects the true nature of Soviet society and socialist-communist ideology.

The article focuses on the study of the mentioned problems.

Keywords: Chingiz Aitmatov, novella, Tanabay, Choro, Gulsary, epic

Ф.М.Мамедов

Эпос о Танабае и Гюльсары в повести Чингиза Айтматова «Прощай, Гюльсары!»

Резюме

Творчество Чингиза Айтматова занимает особое место в мировой литературе. В годы Великой Отечественной войны он учился и работал в родной деревне Шекер. Как говорится, жил среди будущих своих литературных героев. После войны учился в сельскохозяйственном техникуме, а затем в институте, получил специальность зоотехника. Некоторое время работал по специальности в различных районах Киргизии. В начале 50-х годов XX века написал первые свои рассказы и повести «Джамиля», «Первый учитель», «Материнское поле», «Верблюжий глаз», «Тополек мой в красной косынке» и др.

Написанная в 1966-году повесть «Прощай, Гюльсары» явилась важной вехой в творчестве Чингиза Айтматова. Впервые писатель поднял острые социальные, экономические, философские проблемы, которые давно волновали советское общество. И одновременно использовал в произведении фольклорные мотивы, которые восходят к устному народному творчеству киргизского народа и эпосу «Манас». Некоторые критики отмечали, что повесть «Прощай, Гюльсары» является ключом к таким произведениям писателя, как «Белый пороход», «И дольше века длится день», «Плаха». Особо волновало читателей образы Танабая, Чоро и иноходца Гюльсары. По мнению же самого Чингиза Айтматова, трагедия Танабая и других героев показывает истинную суть советского общества, социалистической, коммунистической идеологии. В статье рассматриваются выше названные проблемы.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, повесть, Танабай, Чоро, Гюльсары, дастан

Rəyçi: prof. N.T.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2026

S.A.MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: samiramammadova23@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0001-3876-8045>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.244

OSKAR UAYLDIN “SALOMEYA” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ PSIXOLOJİ VƏ MƏNƏVİ TƏHLİLİ

Xülasə. Oskar Uayldın “Salomeya” əsərində Salomeya və Hirodiada qadın obrazları ehtiras, məsumluq və intiqam arasında ziddiyyət müstəvisində təqdim olunur. Salomeya rədd edilmiş sevgisini İohannaya qarşı intiqama çevirir və bu, sonda faciə ilə nəticələnir. Hirodiada isə siyasi məqsədlərlə hərəkət etsə də, analıq hissi ilə qadınlıq kimliyi arasında daxili ziddiyyət yaşayır. Əsər qadının cəmiyyətdəki mövqeyi və ehtiraslarının faciəvi sonluğa çevrilməsi ilə bağlı dərin simvolik məna qatlarına malikdir.

Açar sözlər: Oskar Uayld, Salomeya, qadın faciəsi, psixoloji, patriarxal tənqid

Oskar Uayld – XIX əsrin ən məşhur irlandiyalı yazıçılarından biridir. O, əsasən pyesləri, hekayələri və qotik romanı ilə tanınır, həmçinin tənqidi yazıları və kəskin zarafatları ilə məşhurdur. O.Uayldın əsərləri zəngin dil və incə sosial müşahidələrlə doludur. Uayldın əsərləri iti zəkası və paradoksal ifadələri ilə seçilir. Onun personajları tez-tez gözlənilməz, lakin dərin mənalı fikirlər səsləndirirlər. Bu dialoqlar oxucunu düşünməyə vadar edir və əsərlərə xüsusi bir cazibədarlıq qatır. Uayld “Sənət xatirinə sənət” (L'art pour l'art) ideologiyasının qızğın tərəfdarı kimi, əsərlərində gözəlliyə, incəsənətə və zərifliyə böyük önəm verir. O inanırdı ki, sənət heç bir didaktik və ya moral məqsədi güdməməlidir, sadəcə gözəllik yaratmaq üçün mövcud olmalıdır. Onun təsvirləri canlı və təfərrüatlıdır, oxucunu estetik bir dünyaya aparır. Bu xüsusilə “Dorian Qreyin portreti” romanında öz əksini tapır [7]. Bu baxış onun digər əsərlərində də öz əksini tapıb. Uayld öz əsərlərində Viktoriya dövrünün müdriklik anlayışlarını, sosial qaydalarını və burjuva dəyərlərini kəskin ironiya ilə tənqid edir. Onun komediyaları, xüsusilə “Ciddi olmanın əhəmiyyəti” (The Importance of Being Earnest), cəmiyyətin səthi dəyərlərini və riyakarlığını ifşa edir. Bu tənqidi yanaşma, əsərlərin hələ də aktual qalmasına səbəb olur.

Uayldın yaratdığı personajlar adətən mürəkkəb, qeyri-adi və yaddaqalandır. Onların motivləri, davranışları və dünyagörüşləri oxucuda maraq oyadır. Lord Henri Uotton (“Dorian Qreyin portreti”), Ledi Braknell (“Ciddi olmanın əhəmiyyəti”) kimi personajlar özünəməxsus xarakterləri ilə seçilir [6, s.67].

Dram əsərlərinə gəldikdə, məsələn “Salomeya”, (Salome) əsəri gərgin süjetə və gözlənilməz dönüşlərə malikdir. Bu isə oxucunun və tamaşaçının diqqətini sonadək saxlayır. Onun əsərlərindəki emosional intensivlik və faciəvi elementlər də güclü təsir bağışlayır. Uayldın 1891-ci ildə fransız dilində yazdığı və ilk dəfə 1896-cı ildə Parisdə səhnəyə qoyulan “Salomeya” bir pərdəli pyesi, dekadentçilik və simvolizmin mühüm nümunəsi olmaqla yanaşı, qadın qəhrəmanlarının psixoloji və mənəvi portretlərini dərinlən işləməsi ilə də fərqlənir. Bibliya motivlərinə əsaslanan, “Salomeya” dramı qadın obrazlarının tragik taleyi, mənəviyyatla ehtirasın toqquşması və estetik fəlsəfi təbəqələnməsi ilə seçilən nadir əsərlərdən biridir. Pyes yazıldıqdan bir neçə il sonra ingilis dilinə tərcümə edilmişdir, amma Parisdəki tamaşadan sonra

səhnəyə qoyulması uzun illər mümkün olmamışdır. Çünki o dövrdə səhnəyə Bibliya personajlarının gətirilməsi qadağan olunduğu üçün həm Böyük Britaniyada, həm də Rusiyada tamaşanın səhnələşdirilməsi uzun müddət yasaq edilmişdir. Əsərdə qadın qəhrəmanların – başlıca olaraq Salomeya və Hirodiadanın – faciəsi həm fərdi ehtiraslar, həm də sosial-mədəni çərçivələrlə sıx bağlı şəkildə işlənmişdir. Bu pyeslə tanış olduqdan sonra qadın faciəsi anlayışı müxtəlif ədəbiyyatşünasların təhlilləri əsasında şərh olunur.

Əsərin əvvəlində baş qəhrəmanı olan Salomeya müəyyən dərəcədə uşaqcasına maraqlı və zərif görünür. Onun İohanana (Yəhya) qarşı duyduğu hiss ilk baxışda saf bir maraq kimi təqdim olunur. İohananın onu rədd etməsi Salomeyanın hisslərini qəzəb və intiqama çevirir. Bu mərhələdə o, artıq məsumluğunu itirir və ehtiras onu idarə edən əsas qüvvəyə çevrilir [5, s.32].

Salomeya ögey atasının (İrod Antipa) diqqətini çəkmək üçün “Yeddi pərdə rəqsi”ni ifa edən və bunun müqabilində vəftizçi (İohann the Baptist) İohananın başını tələb edən şahzadədir. O, ehtiraslı, inadkar və öz istəklərinin ardınca gedən bir obrazdır. Salomeyanın İohananın başını istəməsi onun artıq tamamilə ehtiras və qürur girdabında boğulduğunu göstərir. Bu həm də qadının rədd edilməyə qarşı verdiyi psixoloji reaksiyanın ifrat formasıdır.

Əsərdə digər mühüm qadın obrazı Hirodiadadır. O, İrod Antipa'nın arvadı, Salomeyanın anası və siyasi güc simvoludur. Hirodiada qadın olaraq cəmiyyətdə öz mövqeyini qorumağa çalışan, lakin bu yolda mənəviyyatını və analıq duyğularını arxa plana atan bir xarakterdir. Hirodiadanın vəftizçi İohanana qarşı nifrəti şəxsi deyil, daha çox siyasi və ictimai xarakter daşıyır. O, İohananın açıq-aşkar tənqidlərindən qorxur və onun səsinə susdurmaq istəyir. Bu obraz, qadının gücə can atarkən mənəvi dəyərlərini necə itirə biləcəyini göstərir. Digər tərəfdən, Hirodiadanın Salomeya üzərindəki təsiri və qızının davranışlarına dolayı nəzarəti, onun ana obrazı kimi ziddiyyətli mövqedə olduğunu göstərir. O, bir ana kimi Salomeyanı qorumaq yerinə, öz siyasi maraqlarının aləti halına gətirir. Bu da qadınların ailə və cəmiyyət rolları arasında yaşadığı daxili qarşıdurmaların psixoloji təzahürüdür. Bu iki qadın obrazı əsərin dramatik gərginliyinin əsasını təşkil edir və onların qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin İrod Antipa üzərindəki təsirləri əsərdəki hadisələrin inkişafında mühüm rol oynayır.

Salomeya əsərin mərkəzi obrazı olmaqla yanaşı, O. Uayldın qadın arxetiplərini necə formalaşdırdığına dair ən mürəkkəb misallardan biridir. Salomeya obrazı bədii cəhətdən ziddiyyətli və çoxqatlıdır. Onun faciəsi, qarşılıqsız və məhvedici ehtirasın qurbanına çevrilməsindədir. İohanan tərəfindən rədd edilən Salomeya, bu təhqirin intiqamını onun kəsilmiş başının gümüş nimçədə gətirilməsi ilə çıxır – və nəticədə özü də məhv olur. Əsərdə təqdim olunan qadın fiqurları – Salomeya və Hirodiada – yalnız fərdi faciə deyil, həm də dövrün qadın anlayışına, mənəvi sərhədlərə və dini-mədəni kontekstə qarşı yönəlmiş güclü simvollarıdır.

Məşhur amerikalı ədəbi tənqidçi, Uayldın ən tanınmış bioqrafı Richard Ellmannın qənaətinə görə, “Salomeya” Uayldın qadın obrazlarına münasibətinin ən mürəkkəb təzahürüdür: O həm cazibədar gözəllik, həm də ölüm simvoludur. Onun ehtirası sevgi deyil, güc və sahiblik ehtiyacıdır. Bu isə onu həm məsum qurban, həm də günahkar caniyə çevirir”. Beləliklə, Salomeya həm məsumluq, həm də destruktiv ehtirasın bir simasıdır – Uayld onu ilahi cazibə və ölümcül günahın vəhdətində təqdim edir” [2, s.34].

Salomeyanın öz arzusunun köləsinə çevrilməsi onun psixoloji və mənəvi faciəsini dərinləşdirir. Bu, Uayldın qadın təbiətinə verdiyi ikili yanaşmanı da əks etdirir: həm idealizə olunmuş gözəllik, həm də dağıdıcı impuls. Salomeyanın sevdiyi insana qarşı hissləri dərin bir daxili təlatüm və bəşəri ehtirasın paroksizmi kimi ortaya çıxır. Onun bu qarşılıqsız sevgidən doğan qəzəbi və intiqamı, psixanalitik təhlillərdə qadının bastırılmış arzu və istəklərinin partlayıcı xarakterini simvolizə edir. Digər amerikalı yazıçı və ədəbi tənqidçi Kamilla Palya (Camille Paglia) Salomeya obrazına feminist və mədəni kontekstdən yanaşaraq təhlil edir: “Salomeya obrazı, qadın cinsinin gücünü və onun mədəniyyətə qarşı potensial destruktivliyini ən parlaq şəkildə ifadə edən personajlardan biridir. O, erotik gücün və özünü məhv etmə potensialının vəhdətidir” [3, s.45]. Salomeyanın faciəsi, öz qadınlığını və gücünü idarə edə bil-

məməsi və bu gücün cəmiyyətin mənəvi qaydalarına qarşı çevrilməsi nəticəsində formalaşır. Dram yalnız fərdi hisslərin toqquşduğu bir məkan deyil, həm də ictimai və mədəni kodların dekonstruksiyasını təmsil edir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, professor Harold Blum qeyd edir ki: “Salomeya obrazı Uayldın insan ruhunun estetik və mənəvi sərhədləri ilə oynadığı məkandır. Onun faciəsi, ehtirasın estetikləşdirilmiş formasının özünü necə məhv etdiyini göstərir. Uayld Salomeyanı yalnız bir qadın kimi deyil, bəşəriyyətin öz ehtirasına uduzmasının obrazı kimi təqdim edir. Bu obraz Uayldın estetik etikasının tünd kölgəsində formalaşmış psixoloji bir arxetipdir” [1, s.87].

Hirodiada, əsərdə patriarxal sistemin içində mövcudluğunu qorumağa çalışan bir qadın olaraq təsvir olunur. Onun dramatik portreti, daha çox ictimai güc uğrunda mübarizəsi ilə bağlıdır. O, dini mühafizəkarlığın hədəfinə çevrilmiş bir qadındır və bu səbəbdən onun obrazı “günahkar qadın” stereotipini daşıyır. O həm ana, həm qadın, həm də siyasi fiqur kimi fəaliyyət göstərməyə çalışsa da, bu çoxqatlı rol onu da faciəyə sürükləyir. London Royal Hollovey universitetinin ingilis dili kafedrasının professoru, ədəbiyyatşünas alim Enn Varti (Anne Varty) Hirodiada obrazını belə şərh edir: “Hirodiada dini cəmiyyətin yaratdığı qadın rollarına sığmayan bir obrazdır. O, əxlaqdan çox siyasi ağıla sadıq bir qadındır. Onun gücə olan meyli, qadın subyektivliyinin basdırılmasına qarşı bir cavabdır. Onun Salomeya ilə münasibətində analıq yox, daha çox qadın olaraq cəmiyyət içində var olma mübarizəsi ön plandadır [4, s.43]. Bu yanaşma Hirodiadanın dramatik gücünü, analıqdan çox qadınlıq və ictimai status prizmasında izah edir. “Salomeya” əsəri qadınların cəmiyyətdəki rolu və onların ehtiraslarının necə faciəyə çevrilə biləcəyi mövzusunda dərin simvolik qatlara malikdir. Əsərdəki qadın faciələri həm də o dövr Avropa mədəniyyətinin – xüsusilə Viktorian cəmiyyətinin – qadınlara münasibətini tənqid edir. O.Uayld bu əsərdə qadınları passiv varlıq kimi deyil, güclü, lakin bu gücün qurbanına çevrilən fiqurlar kimi təqdim edir. Salomeya və Hirodiada obrazlarının faciəsi yalnız psixoloji və fərdi deyil, həm də mədəni və estetik çarlar daşıyır. Dramda qadınlar həm günahkar, həm də qurban kimi təqdim olunur – bu isə dekadans dövrünün qadına baxışını əks etdirir. Ümumiyyətlə, O.Uayldın əsərlərindəki qadın qəhrəmanlarının dramı, dövrün, cəmiyyətinin qadınlara qarşı olan qeyri-bərabər və ədalətsiz münasibətinin acı bir əksidir. Uayld bu obrazlar vasitəsilə qadınların daxili mübarizəsini, onların cəmiyyətin gözləntiləri ilə toqquşmasını və nəticədə üzləşdikləri faciəvi sonluqları ustalıqla təsvir edir. Onun əsərləri, qadınların azadlığı, özünüifadə hüququ və cəmiyyətdəki bərabər mövqeyi uğrunda mübarizənin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Uayldın qadın qəhrəmanlarının faciəsi, hələ də aktual olan gender bərabərsizliyi və sosial ədalət məsələlərinə diqqət çəkir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təqdim olunan əsərdə qadın qəhrəmanların faciəsi onların həm bioloji, həm də sosial kimliklərinin məngənəsində sıxılıb qalması ilə formalaşır. Onlar həm güclü, həm də müdafiəsizdirlər. Bu isə onların simvolik faciəsini daha da gücləndirir. Ədəbiyyatşünasların fikirləri əsasında bu qəhrəmanlar yalnız bir dövrün deyil, eyni zamanda bəşəriyyətin dərin mənəvi və estetik məsələlərinin daşıyıcıları kimi dəyərləndirilir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda klassik mətnlərin psixoloji və gender yanaşmaları ilə yenidən təhlili aktualdır. O.Uayldın “Salomeya” dramı qadın obrazlarının müərkəb psixoloji və mənəvi quruluşu baxımından bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Salomeya və Hirodiada obrazları fərdi faciə ilə yanaşı, patriarxal dəyərlərin və dini-mənəvi normaların toqquşmasını əks etdirir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqatda qadın obrazları estetik, dini və gender kontekstinə simvolik fiqurlar kimi kompleks şəkildə təhlil olunur. Salomeyanın ehtiras fonunda psixoloji destruksiyası, Hirodiadanın isə siyasi motivlərlə mənəvi deqradasiyası müqayisəli yanaşma əsasında şərh edilir və Uayldın qadın arxetiplərinə paradoksal münasibəti əsaslandırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Ali məktəblərdə XIX əsr ədəbiyyatı, gender və dramaturgiya fənlərinin tədrisində istifadə oluna, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

Nəticə olaraq “Salomeya”da qadın obrazlarının faciəsi göstərir ki, Uayld qadını həm estetik ideal, həm də daxili ziddiyyətlər yaşayan sosial varlıq kimi təqdim edir. Əsər müasir psixoloji və gender diskursu baxımından aktuallığını qoruyur.

Ədəbiyyat

1. Bloom, H. The Western Canon: The Books and School of the Ages / H.Bloom, – Harcourt Brace, – 1994.
2. Ellmann, R. Oscar Wilde / R.Ellmann, – New York: Vintage Books, – 1987.
3. Paglia, C. Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson / C.Paglia, – Yale University Press, – 1990.
4. Varty, A. A Preface to Oscar Wilde / A.Varty, – Longman Literature, – 1998.
5. Wilde, O. *Salome*. Translated by Vyvyan Holland. Illustrated by Frank Martin / O.Wilde, – London: The Folio Society, – 1957.
6. Wilde, O. *The Importance of Being Earnest*. Edited by Russell Jackson. Oxford World's Classics. – Oxford: Oxford University Press, (A reliable scholarly edition with a good introduction and notes), – 1990.
7. Wilde, O. *The Picture of Dorian Gray*. Edited by Isobel Murray. Oxford World's Classics. – Oxford: Oxford University Press, (A scholarly edition with valuable notes and introduction.), – 1998.

S.A.Mammadova

Psychological and Moral Analysis of Female Characters in Oscar Wilde's "Salome"

Summary

In Oscar Wilde's play *Salome*, the female characters of Salome and Herodias are portrayed in a conflict between passion, innocence, and revenge. Salome transforms her rejected love for Iohanaan into vengeance, ultimately leading to tragedy. Herodias, on the other hand, acts with political intent but finds herself torn between motherhood and femininity. The play carries deep symbolic layers concerning the role of women in society and how their passions can turn into tragic outcomes.

Keywords: Oscar Wilde, *Salome*, female tragedy, psychological, patriarchal criticism

С.А.Мамедова

Психологический и нравственный анализ женских образов в произведении Оскара Уайльда «Саломея»

Резюме

В пьесе Оскара Уайльда «Саломея» женские образы Саломеи и Иродиады представлены в противостоянии страсти, невинности и мести. Саломея превращает отвергнутую любовь к Иоанну в месть и тем самым приводит себя к трагедии. Иродиада же действует из политических соображений, но при этом оказывается зажатой между материнством и женственностью. Это произведение обладает глубокой символикой в контексте роли женщин в обществе и превращения их страстей в трагедию.

Ключевые слова: Оскар Уайльд, *Саломея*, женская трагедия, психологический, патриархальная критика

Rəyçi: f.e.d. S.S.Zeynalova

Redaksiyaya daxil olub: 03.03.2026

Ş.Ş.XƏLİLZADƏ

e-mail: khalilzade90@inbox.ru

:<https://orcid.org/0000-0002-5130-5723>

Azərbaycan Universiteti

(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2026.2.248

C. SANDERSİN YARADICILIĞINDA SOSIAL MƏĞLUBİYYƏT VƏ ETİK MÜQAVİMƏT MOTİVLƏRİ

Xülasə. Məqələdə postmodern Amerika ədəbiyyatında “kiçik insan” obrazı Corc Sandersin yaradıcılığı kontekstində araşdırılır. Sanders klassik “uduzmuş” insan obrazını müasir dünyaya uyğunlaşdıraraq onun sosial, iqtisadi və psixoloji məğlubiyyətini, həmçinin günah və acizliyi ilə yaşamasını göstərir. Onun qəhrəmanları kapitalizm, texnokratik idarəetmə və sosial bərabərsizliklər tərəfindən sıxışdırılsa da, həssaslıq və empatiya vasitəsilə insanlığını qoruyurlar. Mutasıyaya uğramış və ya sosial baxımdan görünməz obrazlar postmodern humanizmin mərkəzində dayanır, sistem qarşısında müqavimət göstərən fiqur kimi təqdim olunur. Sandersin metaforik və satirik yanaşmaları, həmçinin media ilə fərd arasındakı münasibətlər onun sosial və əxlaqi tənqidini gücləndirir.

Açar sözlər: müasir Amerika ədəbiyyatı, kiçik insan, məğlub obraz, sosial təcrid, zorakılıq

Giriş. Müasir dünyada dəyişən dəyərlər sistemi, yeni ictimai şərait ədəbiyyatda da yeni tip obrazların formalaşmasına zəmin yaratdı. Çağdaş dövrdə baş verən proseslər müasir insanın düşüncəsində, özünüdərk və dünyanı qavrama tərzində baş verən dəyişikliklərin göstəricisi kimi çıxış edir. Artıq dəyişən dünya yeni insan obrazları vasitəsilə adekvat şəkildə təsvir olunur. Daxili ziddiyyətləri yazıçının cəmiyyətlə apardığı intellektual polemikanın bədii ifadəsi olan bu obrazlar cəmiyyəti dəyişdirmək üçün fəal mövqedən çıxış etmirlər, kiçik, məğlub olduqlarını əvvəlcədən dərk edirlər.

Özgüləşmə prosesinin dərinləşməsi insanın cəmiyyət adlı mexanizmin şüursuz və passiv elementinə çevrilməsinə, fərdi iradənin zəifləyərək verilən göstərişlərə tabe olmasına gətirib çıxartdı. XX əsrin əvvəllərində neopozitivizm adı altında yenidən aktuallaşan fəlsəfi yanaşmalar bu tendensiyanı müəyyən mənada legitimləşdirirdi. Cəmiyyətdə öz yerini tapa bilməyən fərdin özgüləşməsi isə zaman keçdikcə daha da dərinləşir, nəticədə insan özü ilə onu əhatə edən reallıq arasında aşkar məsafə və yadlaşma hiss etməyə başlayır.

XIX əsrdə rus ədəbiyyatında formalaşan və N.V.Qoqol, A.P.Çexov kimi klassiklərin yaradıcılığında zirvəyə çatan “kiçik insan” konsepsiyası müasir Amerika ədəbiyyatında yeni kontekst və forma qazanmışdır. Ədəbiyyatı mövcud problemlərin işıqlandırılmasında əsas vasitə hesab edən müəlliflər cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri açıq-aşkar göstərməyə çalışırdılar. Amerika ədəbiyyatının sürətlə inkişaf edib dünya ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutması ölkədə gedən bir sıra tarixi proseslərlə və həmçinin amerikalıların intellektualizmi ilə əlaqədar idi. XX əsrin 30-cu illərinin “ümumdünya depressiyası” amerikalılara da öz təsirini göstərmişdir [5, s.131]. Bu baxımdan, Corc Sandersin yaradıcılığında da bu klassik ədəbi tipin postmodern transformasiyasını və “uduzmuş” (loser) obraza çevrilməsini görmək mümkündür. Qoqolun “Şinel”indəki Akaki Akakiyeviç və ya Çexovun “İonoviç”indəki Dmitri Startsevin yaşadığı sosial alçalma və mənəvi tənəzzül prosesi Sandersin qəhrəmanlarında kapitalizmin, istehlakçı mədəniyyətin və texnokratik sistemin təzyiqi altında yeni forma alır.

Sanders hekayələrinin qəhrəmanlarını özlərini haqlı gördükləri monoloqlarla nevroitik şəxslər kimi təsvir edərək oxucunu Amerika işçi sinfinin cəmiyyətdən uzaq düşən aşağı təbəqə insanların dünyasına daxil edir. Bu hekayələr amansızlıq və mərhəmət, empatiya və laqeydlik, cəmiyyət və eqoizm arasındakı mübarizəni əks etdirir və eyni zamanda, obrazların “arada qalmışlıq” halını göstərərək real həyatın məhdud anlayışlarından bədii şəkildə uzaqlaşmağı hədəfləyir [1, s. 154].

Sandersin əsərlərində postmodernizmə qədərki ədəbi ənənələrlə səsleşən ümid və dəyişiklik ideyaları mühüm yer tutduğundan yazıçı Amerika cəmiyyətini dərin sosial ziddiyyətlərlə yüklənmiş bir məkan kimi təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də obrazlarının mövcud sosial mühitlərdə yaranan xırda çatları, yeni formalaşan şəxsi münasibətləri və potensial sosial fəaliyyət imkanlarını diqqətə çatdırmağa çalışır.

Yazıcının təsvir etdiyi iş mühiti bir qədər fərqlidir. Onun hekayələrində təsvir etdiyi işçi obrazlar adətən, kabinetlərdə oturan “robotlaşmış işçilər” və yüksək texnologiya sahəsindəki “mikroixidmətçilər”dən deyil, daha aşağı səviyyəli xidmət sektorunda çalışan insanlardan ibarətdir [8, s. 196]. Bu müəssisələrdə insanlar uzun iş saatlarının mövcud olduğu mühitlərdə işləyir, minimum əməkhaqqı ilə dolanmağa çalışır və bəzən əlavə iş tapmaq məcburiyyətində qalırlar. Onlar adətən heç nəyə sahib ola bilmədiklərindən iqtisadi durğunluğa qarşı xüsusi həssaslıq nümayiş etdirirlər. Müəllif isə bu problemə satirik mövqedən yanaşaraq mövzunu öz yaşadığı periferiya ilə məhdudlaşdırmır, bütün bəşəri problemlər kontekstində təqdim edir. Bu baxımdan, Sandersin obrazlarını sosial məğlubiyyət kontekstində təhlil etmək və onların özünəməxsus müqavimət motivlərini aşkar etmək tədqiqatı bütün dövrlər və ədəbiyyatlar üçün aktualdır.

C. Sandersin hekayələrində “məğlub” obrazlar

C.Sandersin “Vətəndaş müharibəsindən sonra məhv olan torpaqlar”, “Pastoral”, “İnanırdırma ölkəsində” və “10 dekabr” kitablarındakı hekayələrdə cəmiyyətin səsi çıxmayan, köməksiz və şüuraltı təzyiqlərə məruz qalan insanlara qarşı etdiyi istismar və zorakılığın ifşasını açıq-aydın görürük. Bu hekayələr sosial ədalətsizliyin, iqtisadi bərabərsizliklərin və insan hüquqlarının pozulmasının dərin izlərini əks etdirir. Müəllif bu mövzuları açıq şəkildə göstərməklə oxucunu cəmiyyətin daha geniş strukturlarını və fərdin bu sistem içindəki rolunu düşünməyə təşviq edir.

“Vətəndaş müharibəsindən sonra məhv olan torpaqlar” toplusundakı “Dalğayaradan bürəyəndə” hekayəsinin baş qəhrəmanı kitabdakı digər personajlardan fərqli olaraq günah hissəsini gizlətmək və ya basdırmaq əvəzinə onu mənimsəyir və demək olar ki, onun varlığından müəyyən mənada həzz alır. Adsız təhkiyəçi hekayənin əvvəlində yaxınlıqdakı “Yoldan çıxmış rahibələr mərkəzi”ndən olan bir qadının həyatını xilas edir. Lakin həmin qadın sonradan birini öldürdükdə baş qəhrəman buna laqeyd yanaşır və vəziyyəti ironik şəkildə “bütün bunların nəticəsi mənim üçün bir az da artıq günahdır, cənab Günah” [6, s.125] deyərək özününküləşdirir.

Onun əsas günahı xüsusilə dalğa yaradan qurğuda təsadüfən ölümünə səbəb olduğu Kliv adlı oğlanın ruhunun mütəmadi olaraq ona görünməsi vasitəsilə şəxsləndirilir. Zamanla bu iki fiqur arasında bir növ dostluq münasibəti formalaşır və Kliv hər dəfə görüldükdə onlar ortaq itkiləri və əlaqələri barəsində söhbət edirlər. Təhkiyəçi özünü təqib olunmuş hiss etsə də, bu qəza nəticəsində tamamilə itirmədiyi yeganə “yaxınlıq” mənbəyində, Klivin ruhunda təsəlli tapır. O, keçdiyi yolu belə xatırlayır: “Kliv artıq gecələr otağıma parça-parça olmuş halda gəl-mir; indi demək olar ki, bütöv şəkildə gəlir” [6, s. 138].

Baş obrazın günah hissi Klivin ruhunda təcəssüm olunduğu kimi, onun acizliyi də fiziki səviyyədə – sonradan yaşadığı impotensiya problemi vasitəsilə zahiri forma alır. Qəza onun dalğa hovuzunda diqqətini cazibədar qadınlar qrupuna yönəltdiyi anda baş verdiyindən o bu hadisənin nəticələrini şəxsi həyatından, mənliliyindən ayıra bilmir. Bu isə həyat yoldaşı ilə arasındakı emosional və fiziki məsafəni daha da dərinləşdirir. O, oxucuya açıq şəkildə müraciət edərək deyir: “Bir uşağı səhlənkarlıq ucbatından öldür və sonra şəxsi münasibətindən zövq almağa çalış. Əgər bunu bacarırsansa, sən xəstəsən” [6, s.144].

“Dalğayaradan büdrəyəndə” hekayəsinin qəhrəmanı modernist “kiçik insanın” postmodern mühitə transformasiyanın parlaq təcəssümüdür. O, nə klassik mənada qəhrəmandır, nə də tam passiv qurban. Əksinə, öz uğursuzluğunu, günahını və acizliyini dərk edən, lakin onlardan azad ola bilməyən postmodern subyektdir. Günah hissəsini basdırmaq əvəzinə onunla yaşaması, hətta onu identikliyinə mərkəzinə çevirməsi Sandersin “kiçik insan” obrazını psixoloji baxımdan daha mürəkkəb və ambivalent formaya saldığını göstərir.

Klivin ruhu bu kontekstdə yalnız vicdanın simvolu deyil, həm də postmodern subyektin mənəvi parçalanmasının daimi müşayiətcisidir. Klassik ədəbiyyatda günah çox vaxt kənarlaşdırılmalı və ya bağışlanma ilə aradan qaldırılmalı bir situasiya kimi təqdim olunduğu halda, Sandersin yaradıcılığında günah daimi və qaçınılmazdır. Bu, “uduzmuş” obrazın əsas xüsusiyyətidir: o nə xilas ola bilir, nə də tamamilə məhv olur.

“Mükafat” novellası Core Sandersin yaradıcılığında postmodern “kiçik insan” obrazının ən radikal formalarından birini təqdim edir. Nüvə müharibəsi və müharibələrin gətirdiyi digər faciələr nəticəsində əhalinin böyük bir hissəsi müxtəlif genetik mutasiyalardan əziyyət çəkir. Amerika cəmiyyəti artıq irqi, milli, cinsi ayrışmışlıq ənənəvi kontentindən uzaqlaşaraq normal insanlar ilə mutasiyaya uğramış, yəni qüsurlular arasında fərqlərə diqqət edir. Burada normal və qüsurlu insanlar arasında sosial əlaqə məhduddur. Mutasiyaya uğrayanlar daima biləklərinə zolaqlı bilərzik taxmalıdırlar. Onlar quldarlığın qanuni qüvvəyə mindiyi yerlərdə qul kimi işlədilər, olmadıqı yerlərdə isə ən aşağı vəzifələrə təyin olunurlar. Burada zəiflik sosial və iqtisadi mövqeyin nəticəsi olmaqla bərabər, həm də bioloji və hüquqi şərtlərlə rəsmiləşdirilmiş statusdur.

Mutasiyaya uğramış Kol və Konni sistem tərəfindən qüsurlu kimi kodlaşdırılmış subyektlərdir və bu etiket onların həyat şəraitini müəyyən edir, onlar əyləncə parkında qeyri-adi məxluq kimi sərgilənirlər. C.Aqambenin “çıplaq həyat” (bare life) anlayışına uyğun olaraq, bu obrazlar hüquqi baxımdan mövcud olsalar da, real siyasi və etik subyektivlikdən məhrum edilmiş varlıqlardır, onların həyatı qorunmur, yalnız istifadə olunur [1, s. 47].

Sandersin dünyasında “kiçik insan” sistemin davamlılığını təmin edən, lakin ondan heç vaxt fayda görməyən bir nəsnəyə çevrilir. C.Batlerin fikrincə, bəzi həyatlar cəmiyyət tərəfindən əvvəlcədən dəyərsizləşdirilir və itirildikdə yas tutulmağa belə layiq görülmür [4, s. 11]. “Mükafat” hekayəsində də mutasiyaya uğramış insanların həyatının asanlıqla qurban verilməsi bu ayrı seçkiliyin açıq təzahürüdür.

Lakin Sandersin bu obrazları passiv deyil, əksinə, onların həyatı davamlı müqavimət və dözümlə müşayiət olunur. Lauren Berlant “zərərli optimizm” anlayışına əsasən qeyd edir ki, fərdlər çox zaman onları məhv edən strukturlara emosional bağlılıq nümayiş etdirir və bu bağlılıq onları xilas etmək əvəzinə daha da zəiflədir [3, s. 109]. Konninin xilaskar kişi arzusuna sığınması və Kolun uzun müddət fərdi xilas illüziyası ilə hərəkət etməsi bu zərərli optimizmin nəticəsi kimi görünə bilər.

Hekayənin sonunda Kolun üsyançı qruplara qoşulmaq qərarı qəhrəmanlıq aktından daha çox oyanma anı kimi təqdim olunur. Bu seçim onun məğlubiyyət statusunu ləğv etməsə də, onu tam mənada insanlıqdan çıxmaqdan xilas edir. Sanders üçün zəiflik utanc doğuran keyfiyyət deyil, əksinə, müasir dünyada insan qalmağın qaçılmaz şərtidir. Beləliklə, o, “Mükafat” novellasında insanı artıq etik baxımdan həssas, müəyyən qədər güclü obraz kimi təqdim edir.

Hakim ritorika və məğlub subyekt

Sanders həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında sistem tərəfindən kənarlaşdırılmış və ya istismar olunan fərdlərə xüsusi diqqət ayırır. Onun publisistik mətnlərində Dubaydakı xidmətçilər, mənfəət yönümlü media sisteminə çalışan yorğun, lakin istedadlı jurnalistlər, eləcə də kasıblar və səsləri eşidilməyən sosial qruplar məğlub insan kateqoriyasına daxil edilir. Yazıçı bu şəxslərə həm empatiya ilə yanaşır, həm də onları sistemin struktur problemlərini üzə çıxaran simvolik fiqurlar kimi təqdim edir.

“Beyinsiz meqafon” esselər toplusunun giriş məqaləsində yazıçı kütləvi mədəniyyətin əsas funksiyalarından birinin “bizi qıcıqlandırmaq və narahat etmək” olduğunu açıq şəkildə

etiraf edir [7, s. 11]. Müəllifin fikrincə, kütləvi medianın artan təsir gücü ictimai diskursun həm məzmun, həm də səviyyə baxımından daralmasına və səthiləşməsinə gətirib çıxarır. Bununla belə, Sanders medianın yaratdığı destruktiv təsirləri tənqid edərkən məsuliyyəti birbaşa media işçilərinin üzərinə qoymur. Onun fikrincə, problem fərdləri müəyyən davranış və danışıq formalarına məcbur edən struktur qüvvələrdə cəmlənir. Bu yanaşma yazıçının bədii yaradıcılığında müşahidə olunan sistem-mərkəzli tənqid mövqeyi ilə səsleşir.

Essədə təqdim olunan “Meqafon adam” obrazı müasir Amerika mediasında dominant diskursu təmsil edir: bu səs digər alternativ və tənqidi səsləri susduraraq ictimai diqqəti tam şəkildə öz üzərində cəmləyir və nəticədə fərqli perspektivləri görünməz edir.

Sandersin istifadə etdiyi meqafon metaforası ictimai diqqətin sistemli şəkildə sosial əhəmiyyətli məsələlərdən yayındırılmasını simvollaşdırır. Bu yayındırma prosesi uzunmüddətli perspektivdə zorakılığa qarşı hissizləşməyə, sosial haqsızlıqlara laqeydliyə və nəticə etibarilə hakim qrupların daha geniş fəaliyyət sərbəstliyi əldə etməsinə şərait yaradır. Burada medianın səssiz zorakılıq anlayışı ön plana çıxır. Diskursiv xarakter daşıyan bu zorakılıq fərdlərin düşünmə, mühakimə və dil imkanlarını məhdudlaşdırır.

Essədə bu mexanizmi izah etmək üçün Sanders məclis metaforasına müraciət edir. Yazıçı təsvir edir ki, məclisdə iştirak edən şəxslərdən biri meqafon vasitəsilə danışdığı üçün söhbətin tonunu və istiqamətini müəyyənləşdirir. Meqafonçunun üstünlüyü nitqinin məzmununda yox, onun daim eşidilən olmasındadır. Bu davamlılıq nəticəsində digərləri istər-istəməz onun leksikonunu, ritorikasını və problem çərçivəsini mənimsəyirlər. Beləliklə, dominant diskurs tədricən “mərkəzi ritorika”ya çevrilir [7, s. 2-3].

Sanders bu metafora vasitəsilə fərdlərlə sistem arasındakı asimmetrik münasibəti ifşa edir: bir tərəfdə düşünən, vicdanlı və məsuliyyətli fərdlər, digər tərəfdə isə xaotik, səs-küyə əsaslanan və məzmunu ikinci plana keçirən media strukturu dayanır. Yazıçının fikrincə, bu fərdlər intellektual və ya mənəvi cəhətdən zəif olduqları üçün deyil, struktur mexanizmlər tərəfindən eşidilmək imkanından məhrum edildikləri üçün məğlub olurlar.

Nəticə. Beləliklə, Corc Sandersin satirik və spekulativ nəsrə aid olan özünəməxsus üslubu ənənəvi olaraq cəmiyyətdən kənarda qalmış, sosial baxımdan məğlubluğa uğramış fərdləri hədəf alır. Müəllifin yaratdığı postmodern “kiçik insan” obrazı klassik ədəbiyyatdakı passiv, səssiz və sosial baxımdan əzilmiş fiqurun müasir forması kimi çıxış edir. Bu obrazların əksəriyyətinin adsız olması təsadüfi deyil. Adsızlıq fərdin sistem daxilində fərdiliyini itirməsinin, əvəzolunan və görünməz subyektə çevrilməsinin bədii göstəricisidir. Sandersin “məğlub” insanları adları ilə deyil, funksiyaları, qorxuları, günahları və etik tərəddüdləri ilə mövcuddurlar. Onlar nə tarixi prosesin qəhrəmanları, nə də tam mənada susqun qurbanlardır, əksinə, gec kapitalizmin, texnokratik idarəetmənin və diskursiv zorakılığın içində sıxışmış qalmış, lakin insaniliyini tam itirməmiş subyektlərdir. Yazıçının postmodern humanizmi məhz bu nöqtədə formalaşır: uğur, güc və qəhrəmanlıq miflərinin dağıldığı bir dünyada etik həssaslıq, empatiya və başqasının əzabına biganə qalmamaq bacarığı “kiçik insan”ın yeganə, lakin həlledici müqavimət forması kimi təqdim olunur. Bu baxımdan Sandersin yaradıcılığı müasir Amerika ədəbiyyatında “məğlub” obrazını əxlaqi və ontoloji baxımdan mərkəzi mövqeyə daşıyan postmodern subyekt kimi yenidən düşünməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda postmodern Amerika ədəbiyyatında “kiçik insan” obrazının klassik formadan müasir, sosial və psixoloji baxımdan mürəkkəb subyektə çevrilməsi təhlil olunur.

İşin təbii əhəmiyyəti. Məqalə ədəbiyyatda fərd və cəmiyyət problemlərinin araşdırılmasında yeni yanaşmalar təqdim etməklə bədii mətnlərin təhlilinə töhfə verir. Sandersin məğlub obrazlarının təqdimatı müasir Amerika ədəbiyyatının sosial, etik və psixoloji aspektlərini dərinlən öyrənmək üçün elmi-metodoloji baza yaradır. Eyni zamanda, tədqiqatın nəticələri ədəbiyyat dərslərində, tənqid və təhlillərdə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Agamben, G. Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. California: Stanford University Press-Stanford, –1998, –p.110.
URL: <https://www.thing.net/~rdom/ucsd/biopolitics/HomoSacer.pdf>
2. Basseler, M. Narrative Empathy in George Saunders' Short Fiction. George Saunders: Critical Essays, Ed. Philip Coleman and Steve Gronert Ellerhoff // Palgrave Macmillan, – 2017, – pp. 153-172.
3. Berlant, L. Cruel Optimism. Duke University Press, –2011, –354 p. URL: https://transreads.org/wp-content/uploads/2022/02/2022-02-07_62017cfa427b4_lauren-berlant-cruel-optimism-3.pdf
4. Butler, J. Frames of War: When Is Life Grievable? Verso, –2010, –224 p. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduates/modules/fulllist/second/en229/butler_frames_of_war.pdf
5. Məcidova, İ. İctimai-siyasi problemlər kodeksində Amerika ədəbiyyatının təşəkkül mərhələsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – Bakı:BSU. –2019. №4. –284s.
URL: https://mutercim.az/wp-content/uploads/2023/03/Sbornik_2019-4.pdf
6. Saunders, G. Civil War Land in Bad Decline: Stories and a Novella / G.Saunders, –Random House Trade Paperbacks, – 2016, –224 p.
7. Saunders, G. The Braindead Megaphone / G.Saunders, – New York: Riverhead Books, – 2007, – 272 p.
8. Saval, N. Cubed: A Secret History of the Workplace / N.Saval, – Doubleday, –2014, – 368 p.

Sh.Sh.Khalilzadeh

Motives of Social Defeat and Ethical Resistance in G.Saunders's Creativity

Summary

The article examines the image of the “little man” in postmodern American literature in the context of George Saunders's work. Sanders adapts the classic “loser” image of man to the modern world, showing his social, economic, and psychological defeat, as well as his living with guilt and helplessness. His characters, although oppressed by capitalism, technocratic control, and social inequalities, maintain their humanity through sensitivity and empathy. Mutated or socially invisible images are at the heart of postmodern humanism, presented as figures of resistance to the system. Saunders' metaphorical and satirical approaches, as well as the relationship between the media and the individual, strengthen his social and moral critique.

Key words: modern American literature, little man, defeated image, social exclusion, violence

Ш.Ш.Халилзаде

Мотивы социального поражения и этического сопротивления в творчестве Дж.Сандерса

Резюме

В статье рассматривается образ «маленького человека» в постмодернистской американской литературе в контексте творчества Джорджа Сандерса. Сандерс адаптирует классический образ «неудачника» к современному миру, показывая его социальное, экономическое и психологическое поражение, а также жизнь с чувством вины и беспомощности. Его персонажи, несмотря на угнетение капитализмом, технократическим контролем и социальным неравенством, сохраняют свою человечность благодаря чуткости и эмпатии. Изменённые или социально невидимые образы лежат в основе постмодернистского гуманизма, представляясь фигурами сопротивления системе. Метафорический и сатирический подходы Сандерса, а также взаимосвязь между средствами массовой информации и личностью усиливают его социальную и моральную критику.

Ключевые слова: современная американская литература, маленький человек, образ неудачника, социальная изоляция, насилие

Rəyçi: f.e.d., prof. A.Z.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026

А.А.АЛИЗАДЕ

доктор философии по филологии, доцент

e-mail: alizadeafer@rambler.ru

: <https://orcid.org/0009-0007-3862-4037>

Азербайджанская академия художеств

(г. Баку, пр. Гейдара Алиева 26)

10.62021/0026-0028.2026.2.253

ГРАНИ ЛИЧНОСТИ ХУДОЖНИКА В ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме. Представленные в статье произведения мировой литературы – медленное погружение в характер художника. Каждое из них обращает утонченного читателя к разным граням личности художника. Образ художника неординарен – он и положителен, и отрицателен, и загадочен, и двойствен, но именно своей противоречивостью он глубоко интересен. Раскрывая двойственность его натуры, писатели пытаются проникнуть в характер художника, в его многогранность. Они убедительно показывают несовершенство и эмоциональную уязвимость человеческой души, показывают, как нередко неуверенность в себе порождает чувство одиночества и собственничества, болезненное стремление к обладанию.

Ключевые слова: художник, скульптор, вдохновение, пластическая анатомия, абстракционизм, композиционное решение

Образ тонко чувствующего художника занимает значительное место в романтической прозе. Литературе романтизма присуще стремление рассматривать характер художника в рамках универалистской концепции – творческая личность – часть мироздания. Писатели романтического направления видят враждебность и противодействие со стороны консервативного окружения высокому искусству. В трактовке романтиков творчество и буржуазно-капиталистическое общество с его внутренней пустотой и притворством предстают как две противоположные сферы. Эта несовместимость, в свою очередь, порождает конфликт художника с обществом, противостояние идеала и действительности, приобретающее метафизический характер. По общепринятому убеждению, порядочный человек не может посвятить себя изобразительному искусству – занятия живописью и скульптурой способствуют к раскрепощенности, нередко ведущей к безнравственности. В облике и образе жизни художника общество того времени видит только лишь отсутствие морального начала, божественность и вседозволенность.

В эпоху романтизма немецкие писатели, развивая тему о художнике-творце, ставили проблему свободы творчества, проблему непокорности художника. Писательский интерес сосредотачивался на романтической идеализации, на показе внутренней сущности художника, его глубины (Л. Тик «Странствия Франца Штернбальда», Ф. Шлегель «Люцинда», В. Г. Вакенродер «Фантазии об искусстве для друзей искусства», А. фон Арним «Рафаэль и его соседки», «Аукцион Рембрандта»).

Писателей романтического направления привлекают изящные искусства как высокие художественные ориентиры. Их интересует судьба художника, его мироощущение, стремление к высшему идеалу, томление по абсолюту. Художник для них больше, чем просто мастер кисти: он созидатель, носитель высокой духовности. Сущность незаурядной творческой натуры состоит в ее отличии от невосприимчивой к

ней массы, в ее избранности, способности своим творчеством дойти до мистического предела и духовной эйфории. «Странствия Франца Штернбальда» (1797-1798) – роман Людвиг Тика о возвеличивании эпохи Возрождения и ее культуры в целом. По мнению главного героя Тика, предназначение настоящего мастера кисти состоит в том, чтобы своим творчеством подарить зрителям красоту и правду. В поисках эстетического идеала ученик Дюрера, начинающий талантливый художник из Нюрнберга едет в Италию, но среди пустоты и тщеславия титулованных особ Францу нелегко приблизиться к высшей цели. Странствия художника – не просто путь вдаль, это движение духа вечно ищущего человека усвоение жизни, мира, *«обретение универсальности, целостности»* [7, с. 90]. В немецком романтизме образ художника немыслим без обреченности на скитальчество. Странствие – это духовная метаморфоза, в ходе которой он обретает себя как высшую субстанцию.

Книга Вильгельма Генриха Вакенродера «Фантазии об искусстве для друзей искусства» (1799), где освещены эстетические взгляды немецкого писателя на изобразительное искусство и музыку, – значительное явление в литературоведении. Обожествляя искусство, он настаивает на тождественности эстетического и религиозного переживания, на молитвенном, экстатическом отношении к шедеврам живописи, скульптуры и музыки. Затрагивая вопрос о прекрасном, Вакенродер рассматривает его исключительно в тандеме с утонченным художественным вкусом. Носителем подобного изысканного вкуса может быть только рафинированный художник, чья личность формируется единством чувства, разума и воображения. Эти категории он находит в титанах Ренессанса. Чувство как эмоциональная константа, по мысли немецкого романтика, составляет суть Рафаэля. Разум как высший тип познавательной деятельности он применяет к образу Леонардо да Винчи. Воображение как одну из форм образного мышления и отражения мира он связывает с Микеланджело.

Эта триада (чувство, разум и воображение) характеризует и творения художника, озаренного божественным вдохновением. В аллегорическом рассказе «Видение Рафаэля» феномен творчества великого мастера кисти он связывает с божественным началом. Представитель умбрийской живописной школы эпохи Возрождения приходит к своему возвышенному идеалу путем видения – молитвы и внутреннего созерцания. Этот идеал – образ Богородицы. Женщина, нежно оберегающая своего младенца, не просто зрительный образ, явленный художнику. Создавая более двадцати Мадонн, он вкладывает в них свой недостаток в материнской любви.

Ахим фон Арним в повести «Рафаэль и его соседки» (1824) показывает художника не в мире художественном – он рисует Рафаэля в быту, в социальной определенности. Рафаэль интересен ему не своей художнической уникальностью: ему нужны будни погруженного в быт художника. Бытовой план позволяет писателю наиболее полно проследить не только за развитием характера своего героя, но и за образом жизни героя. Художник четко изображен в повседневных заботах, в окружении открыто улыбающихся его обаянию и славе, жаждущих внимания соседок – одухотворенной Бенедетты, дочери горшечника, и практичной Гиты, дочери пекаря. Обе женщины дарят ему вдохновение, и все же он не может определиться с выбором. В самозабвенном упоении художник отдает предпочтение не женщине, а искусству.

Арним не обходится без двух главных вопросов: в чем избранность большого художника? Может ли гений художника породить себе подобных? Пытаясь найти на них ответы, писатель в повести на примере учеников Рафаэля поднимает тему двойников. Обезьяноподобный Бебе (по недосмотру вместо колыбели он был положен в печь), с усердием рисуя полотно под медитативно-полубессознательным наблюдением Рафаэля, с большим успехом подражает гению. Тогда что же важнее – профессиональное

мастерство или техническое ремесло? Лишенные духовности, безжизненные полотна копировальщиков могут ли превзойти гениальный дар от Бога?

Образ художника находит дальнейшее углубленное развитие в реалистической прозе, где художник интересен в социально-бытовом плане, в контексте своего времени. В романе «Родрик Хадсон» (1875) Генри Джеймс запечатлевает жизненную драму молодого скульптора, чей талант, соприкасаясь с европейской средой и нравами, гаснет и гибнет. Писатель дает исчерпывающее психологическое обоснование этому обстоятельству: противопоставлением двух начал – Европы и Америки он явственно дает знать, что американский талант обречен на бесплодие в Европе. Хадсон, захваченный новым и сильным переживанием, жадно вбирая в себя достижения европейского изобразительного искусства, бесспорно, обогащается и духовно, и интеллектуально. Тем не менее его дар не может полноценно развиваться в условиях европейского культурного сознания. Психологической глубиной насыщен рассказ Владимира Набокова «Венецианка» (1924). Писатель в свой рассказ вводит тип героя-коллекционера. Господин Магор не просто человек с пристрастием к прекрасному, он истинный знаток и ценитель живописи. Другая грань его таланта – реставрация произведений искусства. Помимо Магора, в рассказе привлекают внимание также фигуры художников, принадлежащих к разным временным отрезкам: образ Себастьяно Лучиани, известного живописца XVI века, ученика таких видных мастеров кисти, как Беллини и Джорджоне, и образ Франка, талантливое художника-имитатора современности. Оба персонажа довольно противоречивы, двойственны, хаотичны и непоследовательны в своих поступках. Человек больших возможностей, Лучиано, находит в себе смелость открыто соперничать с мэтрами Ренессанса. Прямой противоположностью тщеславному колористу и портретисту в рассказе выступает Франк. Он не только не приемлет свойственную живописи Лучиано безжизненную чувственность, но и, не признавая авторитетов в искусстве, открыто отрицает общепринятые ценности и идеалы. *«Я считаю, что в искусстве – особенно в живописи – есть что-то женственное, болезненное, недостойное сильного человека»* [4, с. 30]. Франк усиленно пытается заглушить в себе свой творческий дар, и все же художественное чутье берет верх. По его мнению, подлинное искусство должно быть искренним, а подлинный художник, прежде чем браться за кисть, должен априори прочувствовать образ и внутренне прожить его историю. Художник в своей живописи может быть убедительным только в случае правдивой передачи эмоций и наблюдений. В этом и заключается сокровенный смысл искусства. В момент высшего напряжения духовных сил Франк с невероятной чувственностью пишет портрет госпожи Морийн. Этот поступок художника – некий бунт, попытка создать свою эстетическую систему, но и одновременно признание в любви к женщине. Как верно подмечает М. Д. Шраер, *«Франк пишет портрет своей возлюбленной с тем, чтобы сильнее проникнуться любовью к оригиналу – Морийн – и не повторить ошибки Пигмалиона»* [9, с. 201].

Джона Фаулза волнуют самоопределение художника посредством творчества, его видение мира сквозь краски, проблема подлинного искусства и его отношения к действительности, живопись как средство познания мира. Полноценное искусство он рассматривает во взаимодействии с морально-этической проблематикой. Неопределенность нравственных принципов, размытость жизненных ориентиров, отсутствие веры в свой особый дар чужды настоящему искусству, которое представляется писателю отрицанием беспринципности и приспособленчества. Сила и невероятное усилие воли молодой художницы, заключающиеся в ее же хрупкости и незащитности, а также заурядность мышления и жизненного пути приземленного человека получают свое выражение в романе писателя «Коллекционер» (1963). Непосредственность, обаяние, ум и полнота жизни Миранды Грей подкупают лишенного сострадания, безжалостного,

состоящего из подозрительности и злобы Фредерика Клегга. В заточении, при искусственном освещении, она, перепуганная и подавленная, но все же находясь в своем мире, делает наброски к картине. Живопись помогает девушке сохранить рассудок. *«Я не хочу быть художницей умной, великой, «значительной», не хочу, чтобы мне навешивали ярлыки, придуманные неуклюжими аналитиками-искусствоведами. Я хочу писать солнечный свет на детских лицах, цветы на зеленой изгороди или улицу после апрельского дождя. Суть предметов. Не сами предметы»*, – заявляет полная надежд творчески мыслящая Миранда [6, с. 154].

Мотивом обреченности и покорности, невозможности сопротивляться судьбе отличается повесть Фаулза «Башня из черного дерева» (1974). Каждый человек обречен, потому что он смертен. Поэтому покорность судьбе испытывает каждый человек. В литературных образах, в частности, творческих личностях, эта обреченность дается метафорически-выпукло. Дэвид Уильямс, талантливый художник и автор статей об искусстве приезжает в Верхнюю Бретань, в старинную усадьбу Котминэ, чтобы написать биографическое предисловие к книге о художнике, чьим мастерством искренне восхищается. Генри Бресли – один из самых вызывающих бурные дискуссии художников Англии, приобретший международную известность работами, посвященными кельтским мотивам. В 20-е годы XX века, оказавшись в Париже и объявив себя пацифистом, он тем самым навсегда порывает с родной Англией. Во время Второй мировой войны, вынужденный находиться в изгнании в Уэльсе художник следует национальным испанским традициям, восходящим к Гойе. Рисунки, воспевающие дух Испании, человеческую боль и мощь, ужасы мировой войны, не вызывают снисхождения англичан. Работы, отличающиеся выразительностью и глубиной, порождают противоречивые оценки и оставляют за ним репутацию сложного, неусидчивого и эпатажного художника.

Будучи абстрактным художником, полотна которого отличаются тонким чувством цвета, тщательно выверенной техникой письма и крепкой архитектурной конструкцией, Дэвид поддается обаянию этого умышленно провоцирующего посторонних открытого человека. За грубостью и внешне резкими манерами прячется человек большой души и таланта: признанная величина, не принимающая современное искусство и считающая абстракцию полным отрывом от действительности. Изучая натуру Бресли и его живопись, Дэвид шаг за шагом постигает и себя, и нравственные механизмы человеческих поступков. *«Котминэ не только открывает Уильямсу глаза на иллюзорность и мелочность его жизненных ценностей, но, предлагая альтернативу его, в сущности обывательской, жизни, предоставляет возможность реализовать свои творческие силы»* [1, с. 114-115].

Дэвида трогает самообладание, искренность Мыши, ее бросающаяся в глаза естественная откровенность. Выросшая в интеллигентной среде, обладающая незаурядным аналитическим умом и талантом живописца, Мышь, студентка факультета изящных искусств Лидского университета, соприкасаясь с искусством непосредственно, а не теоретически, живя со старым художником и обсуждая вопросы, касающиеся техники исполнения – точности композиции и строгости стиля, освобождается от всего суетного. Под влиянием настоящего искусства меняется ее отношение к жизни. В городе искусство утратило свое высокое предназначение и стало предметом наживы для дельцов, а для состоятельных лиц – выгодным вложением средств. А здесь она попадает в совершенно иной мир – мир лесных чащ. Учеба в Королевском художественном колледже не дает Мыши того простора, о котором грезит ее душа творца. Только познакомившись с культовым художником Бресли, она начинает видеть глубину того, чего раньше не осознавала. Естественная среда, первозданность природы в лице безмолвия лесной глуши настраивают человека на другой лад. Лондонский туман и

мрачная атмосфера города переходят и на его обитателей, делают их равнодушными друг к другу. Безразличие управляет мировоззрением горожан. Одна лишь природа неисчерпаема. Мышь познает метафизическое ощущение признательности и на профессиональном уровне, и интуитивно. Прозрение, духовное просветление постигает и Дэвид, испытывающий горячее желание жить и творить. Приведем высказывание М. Рудницкого, определившего различие между двумя героями-художниками Фаулза: *«Один живет ради того, чтобы запечатлеть в своем искусстве правду своего времени, постигнуть его суть, другой объявляет безразличие к времени, безотносительность к реальной жизни априорным условием художественного творчества»* [5, с. 9]. Если Бресли находит себя, исключительно познавая и выражая пласты жизни, то Дэвид руководствуется имиджем, создавшимся под влиянием общего мнения. Ему важна материальная составляющая искусства. Однако после знакомства с Бресли он расстается с прежними приоритетами.

Проблемы истинного и мнимого служения искусству, свободы творчества ставятся в романе Элиф Шафак «Ученик архитектора» (2013). Главный придворный строитель Оттоманской империи, архитектор Синан, человек исключительного благородства и достоинства, видит свой долг в служении искусству. *«Камни недвижны, но человек, жаждущий знаний, всегда пребывает в движении»*, – считает великий мастер [8]. Передавая свое мастерство ученикам, мэтр с отеческой любовью лечит их надломленные души. Таковы бывший погонщик слонов из Индии Джихан, ныне проявивший себя на строительстве как способный рисовальщик; уроженец Анатолии, старательный и наблюдательный Никола; одержимый зодчеством Давуд из Персии; погруженный в себя немой Юсуф. Четко следуя указаниям своего наставника и постигая основы художественного мастерства, они возводят медресе, караван-сарай, акведуки, зернохранилища. Убедительны все персонажи романа. Каждый образ выведен автором тщательно. Интересен образ Мельхиора Лорка, австрийского художника, прибывшего во владения Оттоманской империи с целью написать портреты местных женщин в традиционных нарядах и янычаров с мушкетами. В романе имеют место поучительные рассказы о познавших забвение и безденежье, живущих в нищете художниках и каллиграфах Тебриза, Казвина, Мешхеда.

Упомянутая выше проблема истинного и мнимого служения искусству находится в поле зрения Агаты Кристи. *«Убийца, выглядящая как леди»*, – так писательница описывает героиню своего романа «После похорон» (1952), мисс Гилкрест, одаренную художницу, а ныне скромную компаньонку эксцентричной Кору Ланскене [2, с. 313]. Кора не была художницей, но обладала артистичной натурой. Это был человек, довольствующийся приобретением полотен на распродажах, которого не заботили условности и мнение других. Прислуживающая ей мисс Гилкрест, наоборот, знает толк в живописи. Дочери талантливого, но безвестного художника, с ранних лет рисующей акварели, нелегко изображать домашнюю прислугу. Притворяясь компаньонкой, она живет заветной мечтой вновь обрести свободу и независимость, открыть собственное чайное заведение с респектабельной клиентурой. Кристи показывает, как во имя заветной цели нуждающийся в деньгах человек опускается до кражи и убийства. Бездна надежды доводит психически нестабильную личность до отчаяния. Человек, которому некогда прочили блестящее будущее, вдруг после войны оказывается весьма ограниченным в средствах. Она теряет все и находит работу исключительно в сфере обслуживания. Мисс Гилкрест как типичная представительница своего класса находится в плену у своего времени. Не боясь разоблачения, она без колебаний выбирает умышленное убийство богатой наследницы семьи Эбернети как единственный шанс добыть нужную сумму.

«После похорон» – роман не просто про преступление, совершенное художником, это повествование про не востребованность творческого человека, это вызов обществу, сословностям, создающим основу преступлений. Как бы парадоксально это ни звучало, деньги и зависть – всеобщее зло, однако Кристи понятны чувства и мотивы своей героини, в гневном признании которой заметны жгучая боль и обида. Женщина без солидного образования в те годы имела ограниченный выбор профессий – она могла работать только няней, служанкой, поварихой, посудомойкой, прачкой или швеей; должность гувернантки требовала специальной подготовки. Корень проблемы в устройстве английского общества того времени заключается в социальном неравенстве, в отсутствии возможности подняться из низов таким «незнатным» как мисс Гилкрист. Сильным мира сего в лице большинства членов семьи Эбернети не понять нужды простого человека, в котором они видят только желание разбогатеть и пожить за чужой счет. Кристи убедительно раскрывает не только пороки влиятельных богачей, но и то, что движет убийцей, то, что заставляет его идти на преступление. Одна из героинь романа, Сьюзен Бэнкс, с недоумением удивляется, как можно так жестоко убивать человека из-за пяти тысяч фунтов. Для обладающих неограниченной властью людей это не деньги. Однако за эту сумму можно исполнить мечту человека среднего класса – взять в аренду чайную и снабдить ее необходимым оборудованием. Лишь прозорливый Эркуль Пуаро с присущей ему иронией понимает мотив героини – ее ностальгическое чувство по своему прошлому. Он не осуждает несчастную, но соблюдая принцип «преступление не имеет оправданий», гениальный сыщик непоколебим в своем решении.

Аргентинский писатель Федерико Андахази в романе «Фламандский секрет» (2002) показывает давнее соперничество за первенство в европейской живописи между двумя ведущими школами – флорентийской и фламандской. Пьетро делла Кьеза попадает под попечительство флорентийского художника с солидной репутацией Франческо Монтерги. Природный талант, методичное изучение геометрии, пропорций золотого сечения, пластической анатомии и архитектуры позволяют ему овладеть техникой рисунка, безупречно передавать перспективу и выстраивать ракурс. Пьетро, под мудрым руководством мастера осваивая художническое ремесло, превращается в его самого одаренного ученика. Однако корысть мешает ему проявить великодушие, а загадка цвета не дает покоя – он хочет завладеть старинной рукописью, содержащей тайную формулу цвета в его первоизданном состоянии. Пьетро разыгрывает фарс, имитируя собственную смерть, и тайно проникает в подземелье, чтобы выведать рецепт изготовления красок. Разгадать тайну манускрипта стремится и другой ученик Монтерги – Джованни Динунцио. Но алчным художникам неведома скрытая в коде истина, заключающаяся в том, что цена знания цвета приводит к потере зрения.

В основе повести Арнольда Беннетта «Великий человек» (1902) лежит иронически-скорбное сопоставление посредственности и большого таланта, подлинного и мнимого величия человека. Преуспевающий делец Генри втайне завидует двоюродному брату Тому, талантливому скульптору. Постепенно жажда успеха приобретает ярко выраженный эгоистический характер. Постигая величие Тома, он переживает состояние крайнего потрясения. Его все больше тревожит мысль о своей безвестности во влиятельных кругах. Беннетт художественно откликается на один из главных вопросов бытия: кто же в действительности велик: беспринципный предприниматель с ничтожной жаждой славы или неимущий скульптор, добившийся своим талантом международного признания?

Сергей Крутилин в повести «Мастерская в глухом переулке» (1978) проявляет глубокий интерес к духовным и творческим возможностям честолобивого художника, находящегося в зените своей славы. За плечами Игоря Николаевича Кудинова продолжающаяся три десятилетия – успешная карьера художника. Он, уже вписавший

свое имя в ряды художников, живет богатой внутренней жизнью и, играя роль молчаливого наблюдателя, не стремится к любви и браку. Он слишком дорожит своей свободой и не спешит обзавестись семьей. Всецело погружаясь в искусство, Кудинов занимается саморазвитием. В повести особо подчеркивается его настороженное отношение к женщинам. *«Он боялся женщин, опасаясь, что своей любовью они свяжут его по рукам и ногам; боялся, что увлеченность женщинами не позволит ему осуществить заветную мечту – стать известным художником. Он боялся заводить друзей, ибо с друзьями надо быть обязательным: пить водку, когда они ее пьют, говорить им слова одобрения и т.п. Даже однокурсников он избегал, предпочитая оставаться самим собой – отверженным гением»* [3, с. 425]. Герою-художнику Крутилина не хватает времени на посторонних. Вписать фигуру девушки в пейзаж для него не самоцель. Ему гораздо важнее написать знаковое полотно, находить правильное композиционное решение, наблюдать за выражением лица позирующего, угадывать характер, настроение. Однако насколько правильно во имя славы и карьерного роста творить в ущерб художественности и качественности? Настоящая Эльвира трогает его меньше, чем Эльвира, запечатленная им на холсте. Кудинов постепенно осознает мертвенность своих идей и бессодержательность прежних работ. Главная составляющая художника – это убедительность и долговременность воздействия.

Научный результат статьи. На страницах анализируемых произведений отчетливо звучат мотивы художнического эгоизма, одиночества и трагической обреченности. Проследивая творческий путь художника, авторы с трепетом повествуют о его многоликости – внутренней наполненности и инерции. Их чуткий герой-художник разный – впечатлительный, движимый желанием познать мир через краски, ищущий, рефлексирующий, честный человек с твердыми моральными устоями, а порой – часто заблуждающийся, потерянный. Асоциальному художнику нелегко взаимодействовать с окружающим миром. Воспринимая каждое прикосновение кисти к холсту как блаженство, он тянется к абсолюту, признанию, но этот порыв так и остается порывом.

Научная новизна статьи обуславливается тем, что в азербайджанском литературоведении данная тема – грани личности художника как смыслообразующий элемент текстов мировой литературы – не изучена должным образом. Представленный материал обогащает литературоведение по исследуемой теме.

Практическая значимость статьи состоит в том, что ее результаты могут быть использованы на филологических факультетах вузов. Статья может представить интерес для литературоведов, изучающих зарубежную литературу, а также будет интересна искусствоведам и мастерам изобразительного искусства, которые хотят погрузиться в многогранный мир художника.

Литература

1. Кабанова, И. В. Тема художника и художественного творчества в английском романе 60-70-х гг. (Дж. Фаулз и Б. С. Джонсон): / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Москва, 1986. – 160 с.
2. Кристи, А. После похорон: роман / Перевод с английского В. Тирдатов / А. Кристи. – Москва: Эксмо, – 2013. – 320 с.
3. Крутилин, С. Мастерская в глухом переулке: повести / С. Крутилин. – Москва: Молодая гвардия, – 1981. – 541 с.
4. Набоков, В. В. Венецианка: рассказ // – Санкт-Петербург: Звезда, – 1996. №11, – с. 26-41.
5. Рудницкий, М. Перед лицом правды / М. Рудницкий. – Москва: Знание, – 1987. – 128 с.
6. Фаулз, Дж. Коллекционер: роман / Перевод с английского И. Бессмертной / Дж. Фаулз. – Москва: АСТ, – 2007. – 317 с.

7. Федоров, Ф. П. Романтический художественный мир: пространство и время / Ф. П. Федоров. – Рига: Зинатне, – 1988. – 456 с.
8. Шафак, Э. Ученик архитектора: роман / Перевод с турецкого Е. Большелавовой / Э. Шафак. – Москва: Азбука-Аттикус, – 2016. – 576 с.: [Электронный ресурс]: <https://litmir.org/books/proza/istoricheskaja-proza/page-44-166337-elif-shafak-uchenik-arhitektora.html>
9. Шраер, М. Д. Набоков: темы и вариации / Перевод с английского В. Полищук / М. Д. Шраер. – Санкт-Петербург: Академический проект, – 2000. – 384 с.

A.A.Əlizadə

Ədəbiyyatda rəssamın şəxsiyyətinin çalarları

Xülasə

Məqalədə təqdim olunan dünya ədəbiyyatının nümunələri rəssamın xarakterinə bir baxışdır. Onların hər biri zərif oxucunu rəssamın şəxsiyyətinin fərqli çalarlarına yönəldir. Rəssam obrazı qeyri-ordinardır – o, həm müsbət, həm mənfi, həm anlaşılmaz və ikilidir, amma məhz bu təzadlılığı ilə də olduqca maraqlıdır. Yazıçılar onun təbiətinin ikililiyini aşkarlayaraq, rəssamın xarakterinə, daxili aləminin çoxşaxəliliyinə bələd olmağa cəhd göstərir. Onlar inandırıcı şəkildə insan qəlbinin qeyri-mükəmməlliyini, emosional həssaslığını təsvir edirlər. Özünəinamsızlığın insanda çox vaxt tənhalıq və mülkiyyətçilik hissi yaratdığını, onun mənimsəmək və ələ keçirməyə yönəlmiş patoloji meylini qələmə alırlar.

Açar sözlər: *rəssam, heykəltəraş, ilham, plastik anatomiya, abstraksionizm, kompozisiya həlli*

A.A.Alizadeh

Aspects of the Artist's Personality in Literature

Summary

The examples from world literature presented in the article offer a glimpse into the artist's character. Each one guides the reader toward different facets of the artist's personality. The figure of the artist is extraordinary – they are at once positive and negative, incomprehensible and dual, but it is precisely this contradiction that makes them so fascinating. By revealing the duality of their nature, writers attempt to gain insight into the artist's character and the multifaceted nature of their inner world. They convincingly depict the imperfections of the human heart and its emotional vulnerability. They also describe how insecurity often gives rise to feelings of loneliness and appropriation and control.

Keywords: *artist, sculptor, inspiration, plastic anatomy, abstractionism, compositional solution*

Rəyçi: *filol.e.d., prof. N.C.Məmmədhanova*

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2026

В.А.ГАСЫМОВА

доктор философии по филологическим наукам,
старший преподаватель
e-mail: xcna34@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0003-9029-6932>

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.261

АСПЕКТЫ ИЗОБРАЖЕНИЯ ИНОНАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ А. СОЛЖЕНИЦЫНА «АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ»

Резюме. В статье рассматривается изображение среднеазиатского региона в русской литературе 1970-1980-х годов на материале романа-эпопеи А. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ». Анализируется жизнь представителей восточных народов, оказавшихся в условиях ссылки. Особое внимание уделяется изображению обычаев, традиций, образа жизни и психологических особенностей кавказских и среднеазиатских народов.

Особый интерес представляет отражение восточных мотивов через систему персонажей и их характеров. Русских писателей привлекала не столько экзотика Востока, сколько своеобразие культуры, нравов, традиций и мировоззрения его народов. В произведениях рассматриваемого периода создавались яркие национальные характеры, через которые раскрывалось отношение авторов к восточной действительности и передавались особенности психологии представителей других культур.

В связи с этим актуальным представляется изучение ориентализма в русской прозе конца XX века, прежде всего его тематических и образных аспектов. В статье рассматриваются вопросы взаимодействия традиционного уклада и современной жизни, а также сохранения культурной самобытности в сложных исторических и социальных условиях. Через образы представителей восточных народов раскрываются бытовые и культурные реалии Средней Азии, особенности национального мировоззрения и жизненного уклада.

Особое внимание уделяется моральным ценностям, семейным отношениям и нравственным установкам, которые определяют поведение героев и формируют их отношение к окружающему миру. Исследование опирается на понимание литературы как важного средства изучения межкультурных контактов и национального своеобразия.

По мысли А. Солженицына, источник жизненной стойкости восточных народов заключается не в политической системе, государственной власти или силе оружия, а в нравственной устойчивости простых людей, которые, несмотря на унижения, одиночество и тяжёлые жизненные обстоятельства, стремятся сохранить человеческое достоинство и противостоять миру лжи. Не случайно роман «Архипелаг ГУЛАГ» создавался под нравственным принципом «Жить не по лжи!».

Таким образом, творчество русских писателей рассматриваемого периода представляет собой важный этап в развитии ориенталистской проблематики в отечественной литературе и способствует более глубокому пониманию исторических и культурных реалий, отражённых в произведениях о Востоке.

Ключевые слова: аспект, традиция, эпоха, роман, национальный

Проблематика национальных отношений и судьбы представителей различных народов СССР занимает заметное место в русской литературе второй половины XX века. Особый интерес в этом отношении представляет роман-эпопея А.И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ», в котором отражён опыт миллионов людей, прошедших через систему советских лагерей и ссылок.

Произведение занимает особое место в отечественной литературе благодаря сочетанию документального материала, личного опыта автора и многочисленных свидетельств очевидцев. В центре внимания писателя находится не только история репрессивной системы, но и судьбы людей различных национальностей, оказавшихся в условиях принудительной изоляции и постоянного давления со стороны государства.

Для настоящего исследования наибольший интерес представляют фрагменты произведения, в которых изображаются представители народов Кавказа и Средней Азии. Анализ данных образов позволяет выявить особенности художественного осмысления этнокультурного многообразия советского общества, а также способы репрезентации национального характера в экстремальных исторических обстоятельствах.

«Архипелаг ГУЛАГ» основан на личном опыте автора и многочисленных свидетельствах бывших заключённых, что придаёт произведению особую документальную значимость. В книге представлены различные аспекты существования человека в условиях лагерной системы, включая проблемы физического выживания, сохранения нравственных ориентиров и культурной идентичности.

Изображая судьбы ссыльных и заключённых различных национальностей, А. И. Солженицын показывает, каким образом представители разных народов сохраняли свои традиции, ценностные установки и представления о человеческом достоинстве в условиях репрессивной системы. Именно поэтому анализ данных образов представляет значительный интерес для изучения национальной проблематики в русской литературе второй половины XX века.

В контексте рассматриваемой темы особый интерес представляет изображение представителей народов Кавказа и Средней Азии в романе-эпопее А. И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ». Произведение содержит богатый материал, позволяющий исследовать особенности репрезентации национальных характеров в условиях лагерной системы. Для многих читателей книга стала одним из первых источников сведений о судьбах людей различных национальностей, оказавшихся жертвами политических репрессий. Сам автор определял своё произведение как «общий памятник всем замученным и убитым», подчёркивая его документальный и мемориальный характер.

Учитывая значительный объём произведения и широкий круг затрагиваемых в нём проблем, в рамках настоящего исследования внимание сосредоточено на анализе образов представителей народов Кавказа и Средней Азии, в частности казахов, киргизов, туркмен и чеченцев. Данные персонажи, как правило, представлены не через индивидуализированные биографии, а в типологическом аспекте, что позволяет выявить характерные черты их мировоззрения, нравственных установок и моделей поведения в экстремальных жизненных обстоятельствах.

Важным элементом художественной структуры произведения является лагерное пространство, в котором разворачиваются судьбы персонажей. Как отмечается в работах ряда исследователей (Э.Л. Безносков, Н.С. Выгон, С.А. Зинин, С.А. Леонов, М.А. Нянковский, М.Г. Павловец, С.Л. Страшнов и др.), пространство существования заключённого независимо от его национальной принадлежности характеризуется замкнутостью и жёсткой регламентацией. Система охраны, колючая проволока, вышки наблюдения и постоянный контроль формируют особую среду, в которой человек оказывается лишённым привычных социальных связей и возможности свободного выбора.

Данная пространственная организация имеет важное значение для понимания художественной концепции романа. Лагерный мир изображается как враждебное пространство, где каждое действие подчинено необходимости выживания. По наблюдению Н.С. Выгон, в повествовании нередко используются глаголы движения, актуализирующие семантику скрытности и уклонения («спрятался», «влез», «нагнал»,

«прошнырнул» и др.), что отражает постоянное ощущение опасности и незащищённости заключённых [1, с. 211].

В подобных условиях национальные различия не исчезают, однако отступают на второй план перед общей для всех заключённых проблемой физического и нравственного выживания. Независимо от этнической и религиозной принадлежности персонажи вынуждены приспосабливаться к существованию в пространстве, где человек лишён контроля над собственной судьбой и находится под постоянным давлением репрессивной системы.

Замкнутость лагерного пространства в произведении приобретает не только конкретно-историческое, но и символическое значение. Она выступает отражением принципов функционирования советской тоталитарной системы, основанной на всеобъемлющем контроле и регламентации различных сфер общественной жизни. Именно в этих обстоятельствах раскрываются нравственные качества персонажей, их способность сохранять человеческое достоинство, культурную идентичность и верность собственным жизненным принципам.

Вторая глава романа посвящена многонациональному составу ссыльных и их пренебрежительному отношению к подневольному труду. Описывая их работу, автор намеренно насыщает текст просторечной и бранной лексикой. Живя в одном бараке, представители восточных народов переняли у русских ссыльных ранее неизвестные им выражения: «кантоваться», «филонить», «отлынивать», «тянуть резину» и др. Отношение осуждённых к начальству показано вполне определённо: эски его «по видимости, очень бояться», но при этом «совершенно презирают... – и лагерное, и производственное, не выказывая этого, чтобы не пострадать». Для раскрытия этой мысли А. Солженицын фактически переворачивает привычную для массового сознания систему нравственных ценностей. Писатель анализирует такие качества заключённых, как жизненная стойкость и способность сопротивляться тяжёлым лагерным обстоятельствам, а также противоположные черты – безжалостность, изворотливость, гибкость поведения, скрытность, недоверчивость и другие.

Несмотря на широкий масштаб романа-эпопеи, автор точно воспроизводит как общую атмосферу эпохи тоталитаризма, так и её конкретные детали. При этом и русские, и переселенцы с Востока выступают как равноправные представители особого типа героя. Исключение составляют, пожалуй, чеченцы, о которых подробнее будет сказано ниже. Остальные восточные народы не представлены как активные борцы с системой. Более того, перед читателем предстают не столько личности, осмыслившие сущность своей эпохи, сколько обычные люди – носители национальной этики и нравственных ценностей, от которых, по мысли автора, во многом зависит судьба страны. В подобных условиях главным критерием оценки человека становится не его социальное положение или религиозная принадлежность, а способность сохранить душевную чистоту и нравственное достоинство, несмотря на многочисленные испытания.

В шестой главе заключительного тома рассказывается о правилах быта и укладе жизни кавказских переселенцев. Следует отметить, что эта глава органично вписывается в общую концепцию третьего тома. Здесь говорится о том, как в Кенгире собрались ссыльные самых разных национальностей: немцы, греки, казахи, корейцы, туркмены, чеченцы и другие. С присущей ему честностью и наблюдательностью А. Солженицын сумел лаконично показать, какое влияние национальные традиции и особенности менталитета оказывали на отношение людей к жизни.

Как же жили представители восточных народов? Люди торговой или кочевой культуры, как ранее отмечал С. Бородин, заметно отличались от европейцев. Подобные различия подчёркивает и Солженицын. Именно этим, по его мнению, объясняется появление своеобразных «казахстанских базарчиков». Корейцы, сосланные в первые

послевоенные годы, к середине 1950-х годов оказались уже достаточно раскрепощены: они могли сравнительно свободно переезжать из одной области в другую и самостоятельно выбирать место проживания. Интересное наблюдение делает Солженицын и в отношении других народов: казахи продолжали заниматься торговлей даже в период усиления репрессий, тогда как корейцы большое внимание уделяли самодисциплине и воспитанию характера. Особенно убедительно звучат свидетельства писателя-очевидца о том, что многие жители Востока, несмотря на тяжёлые условия жизни в Кенгире, проявляли стремление к образованию. Так, корейцы оказались весьма «способными к учению, быстро заполнили учебные заведения Казахстана (уже в годы войны им не мешали в этом) и стали главным клином образованного слоя республики» [2, с. 191-192].

В той же главе упоминаются и представители других восточных народов. Так, более пассивными и в определённой степени инфантильными на протяжении многих лет оставались калмыки. Они продолжали хранить мечту о возвращении к свободной кочевой жизни, которая была для них привычным укладом существования. Их склонность к примирению и лояльность по отношению к власти, как считает автор, способствовали подчинению режиму и потому не создавали серьёзных проблем для комендантов и надзирателей. Как отмечает Солженицын, «калмыки – не стояли, вымирали тоскливо».

Однако характер представителей восточных народов, на наш взгляд, наиболее ярко проявляется не в пассивности, а в конкретных поступках. Особое внимание А. Солженицын уделяет чеченцам – народу, который в лагерных условиях сохранял внутреннюю свободу и в меньшей степени подвергался политическому воздействию. Писатель подробно рассматривает их жизненные установки, верность традициям и следование обычаям предков. Безусловно, отдельные оценки автора могут показаться субъективными, однако он открыто высказывает свою позицию: «Но была одна нация, которая совсем не поддавалась психологии покорности, – не одиночки, не бунтари, а вся нация целиком. Это – чечены» [2, с. 193].

Разговор о чеченцах занимает особое место в повествовании и во многом выходит за рамки описания самого кенгирского восстания. По наблюдению Солженицына, именно они среди ссыльных наиболее активно поддерживали протестные настроения. Автор подчёркивает: «...одни они из всей джезказганской ссылки пытались поддержать кенгирское восстание». Далее он добавляет: «Я бы сказал, что из всех спецпереселенцев единственные чечены проявили себя зэками по духу. После того как их однажды предательски сдёрнули с места, они уже больше ни во что не верили» [2, с. 194].

Однако внимание автора привлекают не только политические события, связанные с жителями Востока. Восточные мотивы в романе проявляются и в описании повседневной жизни чеченцев, особенностей их быта и ведения общего хозяйства в условиях ссылки. Особенно выделяется отношение чеченцев к лагерному начальству. В отличие, например, от калмыков, они не стремились заслужить расположение администрации. Как отмечает Солженицын, «чечены нигде не пытались угодить или понравиться начальству, но всегда горды перед ним и даже открыто враждебны» [2, с. 194].

Отдельного внимания заслуживает отношение чеченцев к образованию. Сопоставляя их образ жизни с поведением других народов, Солженицын отмечает, что чеченцы настороженно относились к советской системе воспитания и обучения. По его словам, они «презирают законы всеобщего и те школьные государственные науки, не пускали в школу своих девочек, чтобы не испортить там, да и мальчиков не всех. Женщин своих они не посылали в колхоз. И сами на колхозных полях не горбили. Больше всего они старались устроиться шофёрами: ухаживать за мотором – не унижительно, в постоянном движении автомобиля они находили насыщение своей джигитовской страсти, в шофёрских возможностях – своей страсти воровской» [2, с. 195].

Далее автор обращает внимание на ещё одну особенность поведения чеченцев. Он пишет, что именно они принесли в «мирный честный дремавший Казахстан» понятия «украли» и «обчистили». По наблюдению Солженицына, чеченцы могли угонять скот, обворовывать дома или отнимать имущество силой. При этом местных жителей и ссыльных, покорно подчинявшихся лагерной администрации, они воспринимали как людей иного склада характера, уважая прежде всего тех, кто был способен к сопротивлению.

Из этих наблюдений автор делает вывод, который казался неожиданным многим лагерным поселенцам: чеченцев действительно опасались. По мнению Солженицына, на протяжении десятилетий существования лагерной системы никто не смог заставить их полностью отказаться от привычных норм поведения и образа жизни. Даже в условиях ссылки они сохраняли внутреннюю независимость и стремление жить по собственным правилам.

При чтении этого фрагмента возникает ещё одна важная мысль, неоднократно звучащая в произведении, – мысль о покорности жертв государственного произвола. Именно эту черту Солженицын противопоставляет поведению чеченцев, которые, оказавшись в ГУЛАГе против своей воли, не утратили стремления к сопротивлению. Важность авторского наблюдения заключается в сопоставлении психологии разных народов и их реакции на репрессивную систему.

По мнению писателя, существует определённая граница, после которой свободный человек неожиданно превращается в заключённого. Однако, в отличие от чеченцев, русский человек, как считает Солженицын, зачастую не был готов к активному сопротивлению и редко допускал саму возможность противодействия власти.

Объясняя причины такого положения, автор подчёркивает, что восточные народы, многие из которых имели длительный опыт военных конфликтов и борьбы за независимость, даже в экстремальных условиях сохраняли ощущение внутренней свободы. Русский же человек, по мысли Солженицына, привык к иной модели поведения. Ещё в первой книге писатель отмечает, что после утверждения советской власти люди привыкли к тому, что «схватывались люди, ни в чём не виноватые, а потому и не подготовленные ни к какому сопротивлению». Поэтому, как подчёркивает автор, «всеобщая невинность порождает и всеобщее бездействие. Человек, внутренне неподготовленный к насилию, всегда слабее насильника, смиренная овца волку по зубам».

Размышляя о механизме государственного насилия, который он иронично называет «овечье-кроличьим», Солженицын задаётся вопросом: могла ли история сложиться иначе, если бы люди не поддавались страху и оказывали сопротивление с первых дней массовых арестов. Завершая свои рассуждения, писатель приходит к горькому выводу: пассивность общества во многом способствовала укреплению репрессивной системы, а потому ответственность за произошедшее в определённой степени лежит не только на власти, но и на самих гражданах [3, с. 182].

Как показывает произведение, общая беда способна объединять людей независимо от их национальной принадлежности. Поэтому показательно, что перед лицом всеобщей угрозы А. Солженицын не противопоставляет западный и восточный мир. Автор подчёркивает общность человеческого опыта и переживаний: «Никакому благополучному ни в западном, ни в восточном мире не понять, не разделить, может быть, не простить этого тогдашнего настроения за решётками...» [4, с. 4]. Итогом этих размышлений становятся слова самого писателя: «Восемь тысяч человек вдруг из рабов стали свободными, и предоставилось им жить! Привычно ожесточённые лица смягчались до улыбок» [2, с. 196].

Проведённое исследование позволило выявить особенности изображения инонационального характера в романе А. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ». Анализ пока-

зал, что литература выступает важным средством осмысления межкультурных контактов, национальных традиций и особенностей образа жизни различных народов.

Новизна исследования состоит в рассмотрении проблемы изображения инонационального характера в романе А. Солженицына с точки зрения художественного воплощения национальных и культурных особенностей персонажей. Особое внимание уделяется отражению быта, мировоззрения, системы ценностей и жизненного уклада представителей разных народов. Полученные результаты расширяют представления о специфике изображения инонационального характера в литературе, посвящённой сложным историческим периодам, а также способствуют более глубокому пониманию культурного своеобразия различных народов.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов при разработке специальных курсов по русской литературе на филологических факультетах и в магистратуре. Материалы работы также могут быть полезны для изучения вопросов межкультурного взаимодействия и национального своеобразия в художественной литературе.

Литература

1. Абдуллаев К.М. Евразийство в Азербайджане: факторы общественно-политического сознания // Актуальные проблемы международных отношений. – 2005. № 4. – с. 151-164.
2. Медведев Р. О третьем томе «Архипелага ГУЛАГ» // Правда. – 1990. 26 августа. – с. 1,
3. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. Роман. 1918-1956. Опыт художественного исследования: в 3 т. / А.И. Солженицын. – М.: Книга; СП «Внешиберика», – 1990. Т. 1-2. – 587 с.
4. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. Роман. 1918-1956. Опыт художественного исследования: в 3 т. / А.И. Солженицын. – Владивосток: Дальневосточное книжное издательство, - 1991. Т. 3. – 540 с.

V.A.Qasimova

A. Soljenitsynin “Arxipelaq Qulaq” romanında qeyri-milli xarakterin təsviri aspektləri *Xülasə*

Məqalədə 1970-1980-ci illər rus ədəbiyyatında Orta Asiya regionunun təsviri araşdırılır. Tədqiqat Aleksandr Soljenitsynin “Arxipelaq Qulaq” epik romanında Şərq xalqlarının nümayəndələri – köçkünlərin həyatı əsasında aparılır. Müəllif Qafqaz və Orta Asiya xalqlarının adət-ənənələrini, onların psixologiyasını və həyat tərzini təqdim edir.

Xüsusi diqqət Şərq motivlərinin bədii obrazlar vasitəsilə ifadəsinə yönəldilir. Rus yazıçıları yalnız Şərqi ekzotik cəhətləri ilə deyil, həm də orada yaşayan xalqların mədəniyyəti, adətləri və mənəvi dəyərləri ilə maraqlanmışlar. Dövrün bir çox müəllifləri Şərq reallığını idealizə etmədən, konkret davranış modelləri və milli xüsusiyyətlər vasitəsilə fərqli etnik obrazlar yaratmağa çalışmışlar.

Bu baxımdan XX əsrin sonu rus nəsrində şərqşünaslıq probleminin, xüsusilə Şərq mövzularının tematik və bədii aspektlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə ənənəvi həyat tərzilə müasir sosial şərait arasındakı əlaqə araşdırılır, çətin tarixi dövrlərdə mədəni kimliyin qorunması məsələsi ön plana çəkilir. Şərq xalqlarının obrazları vasitəsilə Orta Asiyanın məişət və mədəni reallıqları, eləcə də milli dünyagörüşünün xüsusiyyətləri əks olunur.

Personajların davranışını müəyyən edən mənəvi dəyərlər və ailə münasibətləri təhlil edilir. Ədəbiyyatın mədəniyyətlərarası əlaqələrin öyrənilməsində və milli kimliyin xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında mühüm vasitə olduğu vurğulanır.

A. Soljenitsyn Şərq xalqlarının dözümlülüyünün mənbəyini siyasi sistemdə və ya dövlət hakimiyyətində deyil, daha çox təzyiq və alçaldılmalara baxmayaraq insanlığını qoruyan sadə insanların mənəvi gücündə görür. Qeyd etmək lazımdır ki, “Arxipelaq QULAQ” “Yalanla yaşamamaq!” prinsipi ilə yazılmışdır.

Beləliklə, məqalə göstərir ki, bu dövr rus ədəbiyyatı şərqşünaslıq problematikasının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir və əsərdə təsvir olunan tarixi reallıqların daha dərinlən anlaşılmaya töhfə verir.

Açar sözlər: *aspekt, ənənə, epoxa, roman, milli xarakter*

V.A.Qasımova

**Aspects of the Depiction of Non-National Character in A. Solzhenitsyn's
Epic Novel The Gulag Archipelago
Summary**

This article examines the representation of Central Asia and the peoples of the East in Russian literature of the 1970s and 1980s through the prism of Aleksandr Solzhenitsyn's epic novel The Gulag Archipelago. Particular attention is paid to the images of Caucasian and Central Asian prisoners and settlers portrayed in the work. The study analyzes their customs, traditions, worldview, and psychological characteristics, revealing the specific features of their national identity and way of life.

From a theoretical perspective, the reflection of Eastern motifs through literary characters is of particular interest. Russian writers were attracted not merely by the exoticism of the East but also by the social, cultural, and moral values of the peoples inhabiting this region. Many authors sought to create vivid and convincing characters whose behavior reflected specific attitudes toward Eastern reality while preserving the depth and complexity of their psychology.

The article highlights the significance of studying Oriental themes in late twentieth-century Russian prose, with particular emphasis on the thematic and figurative representation of the East. It explores the interaction between tradition and modernity and demonstrates how cultural identity is preserved under difficult historical and social circumstances. Through the portrayal of Eastern characters, Solzhenitsyn conveys the everyday realities and cultural environment of Central Asia, emphasizing distinctive features of the national worldview and lifestyle.

Special attention is devoted to moral values, family relationships, and ethical principles that shape the characters' behavior and perceptions. The study also considers literature as an important means of analyzing intercultural contacts and identifying characteristic features of national identity.

Solzhenitsyn presents the resilience of Eastern peoples as rooted not in political institutions, state power, or military strength, but in the spiritual endurance of ordinary individuals – often unnoticed, oppressed, and lonely – who strive to resist a world built on falsehood. In this regard, the ideological principle of The Gulag Archipelago, expressed in the famous motto "Live Not by Lies!", acquires particular significance.

The article concludes that the works of Russian writers of this period constitute an important stage in the development of Oriental studies in literature and contribute to a deeper understanding of the historical and cultural realities reflected in Solzhenitsyn's novel.

Keywords: *aspekt, tradition, epoch, novel, national character*

Rəyçi: filol.f.d. P.İ.Əhmədova

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026

Л.Э.МИРЗОЕВА

профессор

e-mail: leyla_mirzoyeva@yahoo.com

:<https://orcid.org/0009-0006-3788-7866>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.268

КОНЦЕПЦИЯ КРУГОВОРОТА ДУШИ В АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ И ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ЭСХАТОЛОГИЯ ДРЕВНИХ ГРЕКОВ

Резюме. В статье рассматривается один из аспектов информационной культуры античного общества – представления об индивидуальной эсхатологии в античной философской традиции. В центре внимания находятся взгляды Платона на бессмертие души, посмертное воздаяние и её последующее перевоплощение.

Особый интерес в данном контексте представляет заключительная часть диалога Платона «Государство», известная как «Миф об Эре». В ней философ излагает концепцию посмертного существования души, включающую суд над умершими, воздаяние за совершённые при жизни поступки и последующий выбор нового жизненного пути. Данная концепция тесно связана с платоновским учением о бессмертии души, получившим развитие также в диалогах «Федон» и «Федр».

Ключевые слова: философия, эсхатология, душа, Платон, античная философия

Согласно изложенному в мифе представлению, души после смерти проходят через процедуру суда, в результате которой получают награду или наказание в зависимости от своего земного поведения. Платон подчёркивает нравственную обусловленность посмертной судьбы человека: добродетельная жизнь ведёт к благоприятному посмертному существованию, тогда как совершённые преступления влекут за собой длительные страдания и ограничения.

Важное место в повествовании занимает образ Ардией – тирана, совершившего тяжкие преступления. Его судьба служит иллюстрацией принципа справедливого воздаяния, который является одним из ключевых элементов платоновской эсхатологии. Через данный пример философ демонстрирует неизбежность ответственности человека за свои поступки независимо от его социального положения и власти при жизни.

Существенным элементом космологической картины мира в мифе выступает образ веретена Ананки (Необходимости), символизирующего упорядоченность и закономерность мироздания. Описание восьми концентрических сфер, сирен и мойр отражает представления Платона о космическом порядке и взаимосвязи судеб людей с устройством Вселенной.

Образ и особенности последующей жизни («иног оборота») душа выбирает самостоятельно в соответствии с очередностью, определяемой жребием. Как отмечает Платон: «Не вас получит по жребию гений, а вы его себе изберёте сами» [2, с. 968]. Выбор оказывается весьма разнообразным: души могут предпочесть судьбу тирана, простого человека, представителя знатного рода, героя и т.д. При этом допускается и метемпсихоз, поскольку, по словам философа, «это не определяло душевного склада, потому что душа непременно изменится, стоит лишь избрать другой образ жизни» [2, с. 968].

Платон убеждён, что «высшее счастье человека» [2, с. 968] заключается в способности сделать правильный выбор, следуя «среднему пути» как в земном существовании, так и в трансцендентном мире при определении характера будущего воплощения. Под «средним путём» понимается своего рода «золотая середина», исключающая как чрезмерное богатство, способное привести к нравственному падению, так и судьбу тирана, неразрывно связанную с жестокостью и насилием.

Философ говорит о душах, одержимых жадой власти и богатства, которые необдуманно избирают для себя участь тирана. Подобный выбор является следствием духовной болезни, поскольку, согласно Платону, «болезнь души есть безумие, безумие же бывает двух родов: один – сумасшествие, другой – невежество» [3, с. 1013].

Причина подобного поведения заключается в том, что многие из этих душ приходят с Неба. Их прежняя земная жизнь была добродетельной главным образом благодаря существованию в условиях правильно устроенного и упорядоченного государственного строя. Поэтому, как подчёркивает Платон, «эта добродетель была всего лишь делом привычки, а не плодом философского размышления» [3, с. 969]. Именно философское познание рассматривается мыслителем как основа подлинного совершенства сознания, истинного счастья и правильного жизненного пути. «Тогда (...) он (человек) скорее всего будет счастлив не только здесь, но и путь его отсюда и туда и обратно будет не подземным, тернистым, но ровным, небесным» [3, с. 969].

Таким образом, души, пришедшие с Неба и забывшие о земных испытаниях, нередко совершают ошибочный выбор. Напротив, души, недавно покинувшие земную жизнь и закалённые пережитыми страданиями, подходят к выбору более осмотрительно, тщательно оценивая возможные последствия и чаще отдавая предпочтение «среднему пути».

Основываясь на положительном или отрицательном опыте прошлых воплощений, души выбирают различные формы последующего существования. Так, душа Орфея предпочла жизнь лебедя: погибнув от рук женщин, герой сохранил обиду на женский пол и не пожелал вновь родиться через женское лоно. Душа Одиссея, утомлённая жизненными испытаниями, избрала судьбу обычного человека. Душа Агамемнона, сломленная страданиями, предпочла жизнь орла. При этом души животных могли выбирать человеческие жизни, а души людей – существование в образе животных, вследствие чего, как отмечает Платон, «происходили всевозможные смешения» [3, с. 969].

После выбора будущего жизненного пути души приближаются к одной из трёх Мойр – Лахесис, дочери Ананки, символизирующей прошлое. Лахесис назначает каждой душе в качестве хранителя того гения, которого она избрала. Затем души проходят через круговороты веретена Ананки и предстают перед Клото, символизирующей настоящее, которая утверждает избранную судьбу. После этого они прикасаются к пряже третьей Мойры – Атропос, символизирующей будущее и обеспечивающей неотвратимость предначертанного пути.

Завершающим этапом становится путешествие на равнину Леты к реке Аметет. Душам предписывается пить её воду умеренно. Нарушение этого принципа приводит к утрате памяти и забвению. В данном эпизоде вновь проявляется фундаментальный для древнегреческой философии принцип меры и умеренности, определяющий как земное существование человека, так и его посмертную судьбу.

В полночь души уносятся к тем местам, где им предназначено вновь родиться [23, с. 970].

В диалоге «Федон» Платон обращается к одной из центральных проблем своей философии – соотношению души и тела, жизни и смерти, материального и духовного начал. Действие произведения разворачивается в последние часы жизни Сократа, находящегося в темнице в ожидании исполнения смертного приговора. Вокруг него собираются ученики и

друзья – Федон, Кебет, Симмий, Аполлодор и другие, – между которыми разворачивается философская беседа о природе души и её судьбе после смерти.

Сократ обращается к древнему изречению: «Мы, люди, живём в какой-то темнице, а потому сами собой не должны освобождаться из неё...» [4, с. 47]. Из этого положения следует вывод о недопустимости добровольного ухода из жизни, поскольку человек принадлежит богам и не вправе самовольно покидать отведённое ему место в мире. «Благоразумие требует умерщвлять себя не прежде, чем тогда, когда бог пошлёт необходимость» [4, с. 47], – заключает философ.

Вместе с тем Сократ ставит вопрос о допустимости смерти как освобождения души от телесных уз. «Если человеку лучше умереть, то (...) почему бы он поступил нечестиво, благодетельствуя самому себе, и зачем бы ему ожидать другого благодетеля?» [4, с. 47]. Данная постановка вопроса демонстрирует характерное для античной философии стремление рассматривать смерть прежде всего как философскую проблему, а не исключительно как морально-религиозную категорию.

Следует отметить, что в античном мировоззрении добровольный уход из жизни обычно не оказывал существенного влияния на представления о посмертной судьбе человека. Лишь позднее, в рамках монотеистических религий, отношение к самоубийству было радикально переосмыслено и приобрело ярко выраженную нравственно-религиозную оценку.

Платон разделяет распространённое среди античных мыслителей убеждение о том, что именно философ способен достичь наивысшего блага после смерти. По его мнению, «человек, искренне посвящающий свою жизнь философии, встретит смерть (...) мужественно и с надеждой по кончине, за гробом, получить величайшие блага» [4, с. 48]. Подлинный философ не боится смерти, поскольку рассматривает её как освобождение души и переход к более совершенному состоянию бытия.

Главная задача философа состоит в том, чтобы освободить душу от чрезмерной зависимости от телесных потребностей и материальных благ. Поэтому философия понимается Платоном как постоянное духовное очищение. «Философа можно узнать прежде всего по тому, что он-то особенно, более чем прочие люди, устраняет душу от сообщения с телом» [4, с. 49]. Чем меньше душа подвержена влиянию телесных страстей, тем ближе она к познанию истины.

Одним из важнейших доказательств бессмертия души Сократ считает всеобщий закон перехода противоположностей друг в друга. В мире всё возникает из своей противоположности: разделение сменяется соединением, охлаждение – нагреванием, сон – бодрствованием. По аналогии с этим жизнь и смерть также образуют взаимосвязанную пару противоположностей. Следовательно, «из умершего совершается переход в живущее, из живущего – переход в умершее» [4, с. 54]. По мнению Платона, жизнь и смерть представляют собой элементы единого циклического процесса бытия, в котором каждое состояние закономерно переходит в противоположное.

Другим аргументом в пользу бессмертия души служит теория припоминания. Платон утверждает, что обучение представляет собой не приобретение нового знания, а воспоминание того, что душа уже знала прежде. «Обучение есть не более как припоминание» [4, с. 55]. Следовательно, душа должна была существовать ещё до рождения человека и обладать знаниями, которые впоследствии лишь восстанавливаются в памяти. «Это было бы невозможно, если бы наша душа до своего явления в образе человека нигде не существовала. По этому основанию она должна быть чем-то бессмертным» [4, с. 55].

Таким образом, в диалоге «Федон» Платон последовательно обосновывает идею бессмертия души, противопоставляя её бренности тела. Материальное начало рассматривается как временное и преходящее, тогда как душа принадлежит к миру веч-

ных сущностей и после смерти продолжает своё существование, сохраняя возможность дальнейшего совершенствования и познания.

Врождённое понимание трансцендентных категорий – добра, зла, истины и красоты – Платон объясняет тем, что души существовали ещё до своего воплощения в человеческом теле. По его мнению, «души (...) существовали прежде, чем начали существовать в образе человека, и существовали без тел, но имели разумение» [4, с. 58]. Следовательно, познание представляет собой не приобретение принципиально нового знания, а воспоминание того, что душе было известно до её земного существования.

Находящийся на пороге смерти Сократ убеждён, что всё живое происходит из мёртвого. Если душа покидает состояние смерти и вступает в жизнь, то, согласно данной логике, существует и обратный процесс: после завершения земного пути она вновь возвращается в мир смерти, чтобы впоследствии обрести новое рождение [см. 4, с. 59]. Тем самым Платон обосновывает циклический характер бытия, в котором жизнь и смерть выступают взаимосвязанными стадиями единого процесса.

Важное место в платоновской философии занимает и доктрина метемпсихоза – переселения душ. Души, чрезмерно привязанные к телесным удовольствиям и материальным благам, после смерти сохраняют связь с чувственным миром и не способны быстро освободиться от земных пристрастий. Вследствие этого они получают новые воплощения, соответствующие их нравственному облику. Так, Платон отмечает: «Души, пристрастившиеся к обжорству, похотливости, бражничеству и не остерегавшиеся этого, вероятно, облакаются в породу ослов и других подобных животных» [4, с. 62]. В тела хищных животных – ястребов, коршунов и волков – воплощаются души бывших тиранов, алчных и несправедливых людей. Таким образом, характер нового воплощения определяется моральным состоянием души и образом жизни, который она вела ранее.

В целом мировоззрение Платона отражает характерную для античной мысли стремительность философского поиска и стремление объяснить фундаментальные вопросы человеческого существования. Его концепция бессмертия души, посмертного воздаяния и цикличности бытия демонстрирует сложность и многогранность духовной культуры античности, а также своеобразие представлений древнего человека о мире и месте человека в нём.

Научная новизна исследования определяется постановкой проблемы рассмотрения античных текстов через призму информационных процессов. В работе предпринимается попытка определить место информационных процессов в истории на основе анализа античного литературно-религиозного наследия, исследовать эсхатологические представления древних народов, рассмотреть особенности их мировоззрения и воображения, а также выявить специфику передачи и сохранения информации в сакральных текстах. Новизна исследования заключается в интерпретации данных памятников как источников, отражающих особенности информационной деятельности древних обществ.

Практическая значимость исследования состоит в возможности более глубокого осмысления информационной природы древних текстов, их культурной уникальности и непреходящего нравственного содержания. Особый интерес представляет дуализм мышления, основанный на противопоставлении добра и зла, который проецируется на представления о человеческом существовании и находит отражение в содержании античных произведений. В этом контексте античные тексты могут рассматриваться как своеобразное пражурналистское явление, обладающее информативностью, актуальностью и мировоззренческой значимостью для своей эпохи.

Научные результаты исследования показывают, что изучение античных текстов позволяет глубже понять особенности мировоззрения древних народов, выявить механизмы преемственности культурных традиций и проследить развитие информационной

деятельности человечества. Полученные результаты способствуют более полному пониманию истоков многих явлений современной культуры и духовной жизни общества.

Литература

1. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. – М.: Мысль, 1989. – 204 с.
2. Платон. Государство, или о справедливости // Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2020. – С. 748-970.
3. Платон. Тимей, или о природе // Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2020. – С. 971-1017.
4. Платон. Федон, или о душе // Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2020. – С. 44-87.
5. Юнг К. Г. Психологические типы. – М.: АСТ; Университетская книга, 1998. – 720 с.

L.Ə.Mirzəyeva

Antik fəlsəfədə ruhun tənəsüxü konsepsiyası və qədim yunanların fərdi esxatologiyası

Xülasə

Məqalədə antik cəmiyyətin informasiya mədəniyyətinin aspektlərindən biri – antik fəlsəfi ənənədə fərdi esxatologiya haqqındakı təsəvvürlər nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın mərkəzində Platonun ruhun ölməzliyi, ölüm sonrası mühakimə (əvəzini alma) və ruhun sonrakı tənəsüxü haqqındakı baxışları dayanır.

Bu kontekstdə Platonun “Dövlət” dialoqunun “Er mifi” kimi tanınan sonuncu hissəsi xüsusi maraq doğurur. Filosof orada ruhun ölüm sonrası mövcudluğu konsepsiyasını şərh edir. Bu konsepsiya ölümlərin mühakimə olunmasını, sağlığında törədilmiş əməllərə görə əvəzin verilməsini və yeni həyat yolunun seçimini özündə ehtiva edir. Sözügedən konsepsiya Platonun “Fedon” və “Fedr” dialoqlarında da inkişaf etdirilmiş ruhun ölməzliyi haqqındakı təlimi ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *fəlsəfə, esxatologiya, ruh, Platon, antik fəlsəfə*

L.E.Mirzayeva

The Concept of the Transmigration of the Soul in Ancient Philosophy and the Individual Eschatology of the Ancient Greeks

Summary

This article examines one of the aspects of the information culture of ancient society – namely, the notions of individual eschatology within the ancient philosophical tradition. The focus is on Plato's views regarding the immortality of the soul, post-mortem retribution, and its subsequent reincarnation.

Of particular interest in this context is the concluding part of Plato's dialogue *The Republic*, known as the 'Myth of Er.' In this section, the philosopher expounds on the concept of the soul's existence after death, which encompasses the judgment of the deceased, retribution for deeds committed during their lifetime, and the subsequent choice of a new life path. This concept is closely linked to the Platonic doctrine of the immortality of the soul, which was further developed in the dialogues *Phaedo* and *Phaedrus*.

Keywords: *philosophy, eschatology, soul, Plato, ancient philosophy*

Rəyçi: f.e.d. Ş.Ş.Musayev

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2026

С.Е.ТАРВЕРДИЕВА

доктор философии по филологическим наукам, доцент

e-mail: s.y.tarverdiyeva@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0001-9408-2099>**Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.273

РЕШЕНИЕ ПРАВОВЫХ ВОПРОСОВ ГРАЖДАНСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН В ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ (ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС НА МАТЕРИАЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЛЬ ЖИДА)

***Резюме.** В статье на основе материалов исследования французского историка и юриста Поля Жид проанализированы история и этапы формирования правового и нравственного подхода к вопросам места и роли женщины в обществе в ряде европейских стран, а также факторы, влияющие на эти процессы. Проанализированы сходные и различные аспекты вопросов прав женщин в Италии, Норвегии, Швеции, Германии, Англии и в других странах Европы, а также причины возникновения этих процессов. Отражены такие актуальные и важные вопросы, как основы формирования института семьи, вопросы наследования, принятие развода.*

***Ключевые слова:** женщина, права, семья, общество, история*

Поль Жид в своих исследованиях прослеживает эволюцию возникновения правовой базы гражданского положения женщины. В своей работе он охватывает широкий спектр географических и исторических данных становления законодательной основы прав женщин. Он отмечает первый документированный источник законов, принятых в половине первого столетия нашей эры.

Работа П. Жид ценна и тем, что в ней автор соединяет и прослеживает вопрос положения женщин, сравнивает и анализирует различные аспекты женского вопроса. И начинает он с самых истоков. Автор показывает, что у самых истоков стоят предания, легенды и записи первых путешественников, однако автор ставит под сомнение правдивость этих источников. И тем не менее, при сравнении можно сделать очень интересные умозаключения, которые в дальнейшем могут послужить базой для дальнейшего исследования «женского вопроса» на конкретных примерах произведений. В начале цивилизации и развития общества, в древних племенах женщина была свободнее, а отсутствие института семьи и брака допускало в их отношениях с мужчинами непостоянство и свободу. В силу этого отцовство установить было невозможно, да и не нужно, так как родство прослеживалось по материнской линии. Женщины принимали самое активное участие в жизни племени в решении важнейших вопросов.

В данной работе П. Жид рассматривает и анализирует основную законодательную базу женского вопроса в различных европейских странах. Следует отметить, что в результате анализа сводов законов зачастую можно увидеть противоречия в изменениях статуса женщины в разных европейских странах. Менялось отношение к ним и вместе с тем законы относительно их. Например, как отмечает Поль Жид, если в Италии вдова остается в семье мужа, то в Норвегии она возвращается в отцовский дом. Если в некоторых странах она не может действовать без опекуна, то у скандинавов она сама может действовать в рамках опекунства. У скандинавов вдовы обретают новые права, которых у нее не было при живом муже. В Норвегии девушки, достигнув

совершеннолетия, могли управлять имуществом. А вот в Дании и Швеции права женщин были ограничены, и зачастую вместо нее выступал ее опекун.

При разводе также соблюдаются определенные правила. Если обе стороны согласны, требуется лишь согласие церкви, даже возможен развод по требованию жены, если муж себя плохо ведет. П.Жил пишет: «Права женщины, чрезвычайно бледные во все течение брака, выступают ясно и получают свое осуществление после его расторжения» [6, с. 219]). Имущество делилось только вместе нажитое. Дар жены при замужестве и имущество, оформленное до брака, делению не подлежало. Еще один интересный факт: женщина при разводе или вдовстве опять возвращалась к своим опекунам, но уже с большими правами. Эти положения находят отражение в кодексах Швеции 1734 года, Норвегии 1687 г., Дании 1683 г. В последующие годы отдельные части этих кодексов были изменены, однако суть оставалась неизменной, несмотря на проведенные реформы.

Не было и коренных различий по правам женщин в Англии. Изначально в Англии следовали постулату бесправия женщин как индивидов общества. Права на собственность были у лиц, «владеющих оружием», следовательно, у мужчин. Впоследствии были внесены некоторые коррективы. Если в роду не было лиц мужского пола, то женщина имела право на наследование, но требовался представитель или опекун. Однако, в Англии так же права вдов и незамужних женщин были шире, чем права замужней. Так, в Англии и браке женщина теряет свое гражданское право, в браке признается одно лицо – муж, и только это лицо имеет все экономические, юридические права. Но впоследствии, светское население Англии сумели отвоевать право на свое сохранение приданого женщин или допускалось обоюдное использование мужа и жены. Так брак перестал быть способом давления и экономического порабощения женщины.

Существовали различия также в применении законов для городских женщин и крестьянок. В деревнях географически женщины имели больше свободы, так как ведение дел требовало активного участия женщины в повседневных делах. Но документальная эмансипация женщин в городах происходила успешнее, чем в деревнях. Кстати, данная географическая дифференциация характерна для многих стран. «Рука женщины, принадлежавшей дворянству, была для ее сюзерена настоящим товаром, который он продавал с молотка, тому, кто предлагал за него высшую цену. Понадобилась не более и не менее, как Великая Хартия – для того, чтобы наложить узду на подобные злоупотребления и, по крайней мере, позволить девушке отказаться от недостойного ее мужа, а вдове – остаться в ее вдовстве» [6, с. 241].

Таким образом, женщина освободилась от опеки, кроме отца и мужа. Но подобное положение относилось женщинам высшего сословия. Акт 1870 года дал право женщине располагать имуществом и до, и после брака, а косвенно позволил расширить спектр деятельности. Этот акт, не ломая устоев законодательства, признал определенные права на имущество и ведение дел после брака. Однако закон 14 февраля 1882 года был более прогрессивным. 8 поправок, внесенных этим законом, стали революционными. По древнему законодательству жена и муж отождествлялись как одно лицо с основным правом у мужчины. А этот закон позволил замужней женщине иметь отдельное от мужа право на имущество, на ведение дела и наследование.

«Женщина сохраняет право собственности, вместе с пользованием, на все имущества, которые она имела при вступлении в брак или приобрела впоследствии» [6, с. 254]. По своей сути именно эти два Акта 1870 и 1882 годов позволили если не окончательно, то хотя бы относительно добиться свободы. Автор Поль Жид так же отмечает, что английские и скандинавские законодательства сумели сохранить относительную автономность от влияния римских феодальных законов. А законодательство Германии по своей сути мозаично состояло из определенных вехий различных региональных

законодательств. Именно это служит порой противоречивым составляющим в правовых ситуациях.

Но как отмечает Поль Жид, уже с XVI в. Германия стремится к единству. Автор пишет: «Основалась наука естественного права, привлекавшая к себе каждый день новых адептов, и с XV по XVIII век целый ряд германских и голландских публицистов работает энергично над слиянием римского права с германскими обычаями, подчиняя как первое, так и последнее одним и тем же общим принципом, внушенным справедливостью и разумом» [6, с. 264]. В законах 1847 и 1859 годов было разработано единое торговое право, в то время как разработка и утверждение единого гражданского права заняла еще больше времени. Отличие германского права от других европейских стран заключалось в том, что, если по многим законодательствам замужней женщине отказывали в праве на имущество и наследование, то в Германии от женщин требовали отречение в пользу мужа от имущества и наследования. И здесь исключением были женщины высшего социального сословия или же женщины с более высоким достатком, также купчихи, еврейки и т.д.

В Германии, как и в других европейских государствах, женщину представлял опекун, но здесь он носил более «патриархально-военный» характер [6, с. 272]. Это была своеобразная охрана, которая в нужный момент могла вступить за женщину. А процесс опекунства в отличие от других законодательств было не по назначению, а внутри семейных устоев. В этом и заключалось патриархальность опеки. Уже с XIII века ситуация меняется, причём, в разных регионах Германии идёт в противоположных направлениях. Так, если в некоторых местах понятие опекуна стирается, то в других еще более ужесточается. Однако ход истории показывает, что опека с какой-либо стороны дошла и до наших дней.

В Италии же наблюдается более уравновешенный характер развития законодательных процессов. Причиной столь планового развития П. Жид видит в традициях и правах, которые корнями уходили в Древний Рим. Он пишет: «Несмотря на падение империи, несмотря на столько повторенных нашествий, она всегда остается латинской, как в своем праве и правах, так и в литературе и искусстве. В Европе нет страны, которая была бы так часто добычей варваров, и между тем ни в одной стране варвары не оставляют так мало следов своего присутствия» [6, с. 282]. В Италии законодательная база делится на три этапа: 1) лангобардские законы средних веков; 2) городские законы нового времени; 3) общие кодексы современного этапа.

На Лангобардские законы следует смотреть как на военные и тем самым более суровые и жесткие, для женщин так же. Опека в этот период выходит из-под власти семьи, переходит к представителям власти, т.е. к королю. Под опекой оказывается и сама женщина, и ее имущество соответственно. В этот период было два вида подчинения. Постоянное подчинение или же «*mundium*», это когда женщина полностью поработана. Единственной положительной стороной *mundium* является тот факт, что наравне со всеми правами и обязанностями женщины не несли ответственности даже если совершали преступление. Отвечал опекун. Т.е. женщины приравнивались к рабам или животным, чтобы они ни сделали, за это отвечает хозяин. *Mundium* постепенно отступает перед *meta*, т.е. дареньем. *Mundium* так же передается по наследству, что определяет его как имущественные отношения, которые продолжаются и после смерти. Вдова не приобретает права после смерти мужа, в отличие от скандинавских законов. Это все очень сильно напоминает башлык, применяемый в мусульманских странах, то, что в той или иной форме применяли все европейские страны во всех своих законодательствах. В этих законодательствах женщина признается недееспособной, без права на участие в каких-либо договорах, не принимается ее участие и в вопросах наследования. Все это продолжается до гражданского кодекса 25 июня 1865 года Вик-

тора Эммануила, когда женщина приобретает право равенства с мужчиной. Таким образом, по новому кодексу женщина сохраняет свою зависимость от мужчины только в браке, в форме супружеской зависимости. А в остальных случаях женщина обретает определенные права.

Не исключаются и противоречия в законодательной базе Испании. А здесь характерной является тот фактор, что древнее законодательство Испании полностью совпадает с религиозными законами. Именно это определяет его долговечность. Но именно это и характеризует его расхождение с реалиями жизни. Уж очень все идеально на бумаге, где диктовка на абсолютную справедливость, что в жизни трудно реализовать. Хотим особо отметить, что именно такое расхождение писаных и неписаных законов характерно и для сегодняшних дней. Вроде бы XXI век, но тенденции древних законодательств в отдельных случаях сохраняются. «Эта противоположность между писаным правом и обычаем, между теорией и практикой, противоположность, нигде не выступающая с такой резкостью, как в древнем испанском законодательстве, — объясняется опять, теократическим характером этого законодательства. Испанский законодатель слишком идеалистичен, чтобы быть практичным: он пишет, останавливаясь перед туманом метафизики, верит в абсолютную истину и справедливость; ему нет дела в большинстве случаев до общества, предоставленного его управлению, до его предрассудков, привычек и потребностей» [6, с. 301].

Но уже с начала XIX века, как и в других европейских странах, в Испании начинается процесс сближения законодательной базы и один за другим принимаются новые кодексы, где видны попытки идентификации законов. Принятые в 1829 году торговый, а в 1851 году гражданские кодексы тому доказательство. Но и в испанском законодательстве не стоит искать хоть какое-либо смягчение по отношению к женщине. Например, как указывает Поль Жид, в преступлениях, где жертвой является женщина, наказание значительно мягче, чем когда жертвой является мужчина. Что закономерно для общеевропейского законодательства.

Fueros (свод законов в Испании) формировался одновременно с освобождением Испании. Одно из основных отличий Испанских законов — это отношение к безбрачию. Безбрачие не одобрялось, даже настолько, что холостяки подвергались определенным ограничениям. Таким как, назначение на публичные должности, не могли выступить в роли свидетеля, владеть имуществом и т.д. Все это, безусловно, существенные ограничения. Еще одна экстраординарная особенность Испанской fueros — это разрешение *bagragania* (сожителство прислуги со своим господином). Они имели право даже на общее имущество и наследование. В некоторых случаях они шли еще дальше, признавая детей от такого рода отношений детей равноправными с законными детьми. Автор отмечает, что этот закон является влиянием арабских традиций. Одним из основных целей в имущественном решении вопроса в Испании было сохранение имущества в семье, с этой целью дарения тоже не одобрялись. Поль Жид отмечает схожесть некоторых Fueros с итальянскими или же арабскими законами. И только принятый 1851 году гражданский кодекс объединил и оптимизировал некоторые права женщин.

Наконец, Поль Жид приступает к изучению вопросов женского права во Франции и отмечает в самом начале следующее: «Пробегаю одну за другой те различные провинции, которые образуют со временем народ, наиболее ревнивый к своему единству и наиболее гордый, мы видим, что в них преобладает поочередно то канонический дух Испании, то римский дух Италии, то германский дух северных государств, то феодальный дух Англии. Поэтому для должного освещения французских обычаев, надо собрать все памятники, разбросанные от одного конца Европы до другого, и специальное изучение нашего права будет в то же время общей сводкой всего предшествующего изложения» [6, с. 321]. Особо хочется отметить тот факт, что все перечисленные европейские

законодательства в своей основе схожи так или иначе, тем или иным образом с теми, что мы наблюдали в вышеизложенных примерах. Они характеризовались тем или иным акцентом, но генеральная линия была единой. Как подчеркивает Поль Жид, в основе всей законодательной базы Европы стоят «варварские законы германцев» [6, с. 324].

Французские законы признавали право на наследование, право на имущество. Женщина получала приданое, но при этом должна была иметь опекуна. Французские законы объединили в себе законы германские и римские. И форма опеки, выход за границы семьи, расширяясь, переформируется, а власть опекуна переходит к королю. Так, во Франции во времена Карла Великого опекуном женщины выступал сам король. Однако вместе с тем женщина признавалась самостоятельным членом общества, как и мужчина. Она считается всего лишь неспособной самостоятельно существовать и принимать решения.

После Карла Великого идет процесс раздробления централизованной власти. Для женщины это всего лишь смена хозяина. Проблема в том, что женщина, вырванная из опеки семьи, опять возвращается назад. Это своеобразный шаг назад. «Существование этого знаменитого «права сеньора» многими оспаривается, и мы охотно присоединились бы для чести человеческой природы к этому протесту, если бы неоспоримым свидетельством об этом бесславном обычае не сохранились в памятниках всех стран, где царил феодализм, – начиная от Сицилии и кончая Шотландией» пишет Пол Жид [6, с. 345]. Женщины начали «платить» за обретение определенных прав. Это была своеобразная оплата налогов. Но это было началом конца феодальных основ общества и семьи.

Единственная власть, которую невозможно было свергнуть – это власть мужа. Можно с сегодняшних позиций та утверждать, что как бы ни менялись формации и исторические тенденции, женщина всегда оставалась под бдительной опекой короля, духовенства, семьи и мужа. Эта тенденция особенно усиливается в момент вступления женщины в брак. Автор приводит массу примеров положения женщины во Франции и, сравнивая эти обстоятельства, приходит к выводу, что во Франции женщины находятся в более выгодном положении. Скорее всего, причиной столь успешного решения женского права во Франции является синтез в гражданском кодексе римских законов с германскими. Можем даже сказать, что, являясь базовой частью гражданского кодекса, римское право трактуется в соответствии с германскими обычаями. И от этого появляется еще больше вопросов.

Этим же вопросом задается и Поль Жид: «Между римским и германским правом, нет как будто ничего, кроме различий и контрастов, и, при сравнении того и другого, невольно возникает вопрос: как соединение таких разнородных вещей могло дать то в высшей степени однородное законодательство, которое управляет нами в настоящее время?» [6, с. 381]. Такое положение дел было в средние века во Франции вплоть до XVI века. Далее происходит процесс интеграции двух направлений, как бы своеобразный синтез римского и германских законов. Женщину лишали права на имущество, в то время как некоторые сумели сохранить даже поручительство женщины за мужа. Запрещали и разрешали дарения или договор между супругами. На наш взгляд, это был процесс на выживаемость. И в результате образуется относительно обобщенный свод законов.

Этот аспект Полом Жидом интерпретируется так: «Таким образом, местные законы сближались, различия между ними стирались, и вскоре ордонансы XVII века двинули Францию ускоренным шагом на путь к единству ее законодательства» [6, с. 391]. И первое что было, это внедрение отречения самими женщинами своих привилегий, оговоренных в сенатус консульта по римскому праву. В дальнейшем это почти игнорировало мнение женщины для отречения. Так продолжалось вплоть до 1606 года, когда Генрих IV запретил нотариусам применять отречение. Тем не менее, во всех странах, во Франции, в частности, всегда де-юре или де-факто применялись различные методы дискриминации прав женщин. А в конце XVIII века, а точнее 8 и 15 апреля 1791

года был принят закон, по которому различия между полами по гражданскому кодексу отменялись.

«Таким образом, если оставить в стороне исключение, последствия власти мужа, - о нем речь будет ниже - то можно сказать, что женщина при действии наших новых кодексов, пользуется той же гражданской способностью, это и мужчина. Она может вести торговлю, быть вопреки старому запрещению римского права, банкирам являться в суды, в качестве как свидетеля, так и стороны, и, в случаях надобности, излагать здесь лично свое дело», - отмечает П. Жид [6, с. 402]. Воистину это были революционные законы по принятию гражданских прав без половой дискриминации. Единственное исключение состояло в том, что нельзя было арестовать женщину за долги, как и стариков и детей. Однако это отличие было устранено в 1832 году. И последняя инстанция, где женщине суждено было самоутвердиться, это в семье, чтобы иметь равные права с мужем в главенстве в семье. Но здесь, как мы понимаем, не все так однозначно. Ведь признается слабость женщины, которая действует согласно своим эмоциям и в силу своей слабости подвержена влиянию. Но для утверждения своего равноправия она должна была поручиться поддержкой мужа и суда.

Мы в ходе исследования неоднократно становились свидетелями парадоксального ограничения прав замужней женщины в отличии от вдов и безбрачных жен или матерей. Вдовы и жены без брака обладают полностью равными правами с мужчинами. Таким образом, женщина остается под оковами брака под властью мужа, в то время как другие женщины признаются равноправными. Только решения по поводу брака детей от незаконных отцов, решающее слово остается за отцом как исключением.

Научный результат статьи заключается в выявлении и обосновании исторической модели институционального подчинения женщины в европейских правовых системах. Установлено, что эта модель базировалась на синтезе религиозных догм и раннего права (римского/германского), где правовая недееспособность женщины обеспечивалась через тотальное экономическое лишение имущественных прав и жесткое закрепление исключительно за «бытовой» сферой.

Ознакомившись с большинством положений П. Жида, можно сделать следующие выводы:

1. Во всех рассматриваемых странах, а это порядка шести европейских стран, свод Восточных и Западных законов, в истоках христианской веры и начале римского или германского права женщина рассматривается только лишь в семье и на бытовой базе.

2. Основным способом лишения прав женщины было экономическое лишение ее имущественных прав, лишение свободы экономической, что приводит к моральной зависимости от общества и мужчины, от мужа, в частности.

3. Во все времена и во всех рассматриваемых странах государственные власти и рычаги воздействия всегда были в руках мужчин, которые женщин не воспринимали как равных, и, исходя из этого, во всех сводах законов женщина рассматривается как слабое звено.

4. Парадоксально, но в некоторых случаях женщины принимали свое зависимое положение как должное и принимали власть мужа, отца, брата, сына как естественный процесс.

5. Всякое стремление выхода за рамки зависимости пресекалось и перенаправлялось в новые жесткие законы.

6. Женщины были втиснуты в жесткие границы дома, быта и любые стремления выхода из этих границ не принимались.

Научная новизна статьи заключается в том, что впервые рассматривается и анализируется исследование Поль Жида, в котором находит отражение решение женского вопроса в историческом и географическом ракурсе. Сравниваются гражданское,

правовое положение женщин в различных европейских странах и аспекты, влияющие на их формирование.

Практическая значимость статьи заключается в том, что его материалы и выводы могут быть непосредственно использованы в образовательном процессе — в частности, при подготовке и проведении занятий по гендерному анализу истории формирования правовой базы решения женского вопроса в различных странах. Результаты статьи могут быть интегрированы в учебные курсы по гендерной истории и юриспруденции, а также использованы при разработке методических материалов для анализа правовых аспектов решения женского вопроса в международной практике. Практическая ценность работы определяется возможностью использования ее положений в преподавании гуманитарных и социальных дисциплин.

Литература

1. Бурдые, П. Мужское господство // Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. – Москва: Институт экспериментальной социологии. – Санкт-Петербург: Алетейя, – 2005, – с. 286-363.
2. Вардиман, Е. Женщина в древнем мире / Е.Вардиман. – Москва: Наука, – 1990. – 335 с.
3. Веккьо, С. Хорошая жена: История женщин. Молчание Средних веков / Веккьо С. – Санкт-Петербург: Алетейя, – 2009. – с. 110-140.
4. Гендер и общество в истории / Под ред. Л.П.Репиной, А.В.Стоговой, А.Г.Суприянович. – Санкт-Петербург: Алетейя, – 2007. – 696 с.
5. Даларен, Ж. Глазами церкви // История женщин на Западе: [в 5 томах] / Под ред. К.Клапиш-Зубер. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т. 2: Молчание Средних веков. – 2009, – с. 24-50.
6. Жид, П. Гражданское положение женщины с древнейших времен / П.Жид. – 2-е изд. – Москва, ЛИБРОКОМ, – 2011. – 522 с.
7. Жоль, К.К. Философия и социология права: Учеб пособие для вузов / К.К.Жоль. – 2-е изд., испр. и доп. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, – 2005. – 415
8. История женщин на Западе: [в 5 томах] / Под общ. ред. Ж.Дюби и М.Перро; под ред. П.Ш.Пантель. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т. 1: От древних богинь до христианских святых. – 2005, – 600 с.
9. История женщин на Западе: [в 5 томах] / Под общ. ред. Ж.Дюби и М.Перро; под ред. К.Клапиш-Зубер. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т. 2: Молчание Средних веков. – 2009, – 512 с.
10. История женщин на Западе: [в 5 томах] / Под ред. К.Клапиш-Зубер. – Санкт-Петербург: Алетейя, – т. 3: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. – 2009, – 560 с.

S.Y.Tarverdiyeva

Avropa ölkələrində qadınların vətəndaş vəzəyyətləri məsələlərinin hüquqi həlli (Pol Jidin tədqiqat materialları əsasında tarixi ekskurs)

Xülasə

Məqalədə fransız tarixçi və hüquqşünas Pol Jidin tədqiqat materialları əsasında bir sıra Avropa ölkələrində qadının cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə hüquqi və mənəvi yanaşmanın tarixi, formalaşması mərhələləri və bu proseslərə təsir edən amillər təhlil olunmuşdur. İtaliya, Norveç, İsveç, Almaniya, İngiltərə və digər Avropa ölkələrində qadın hüququ məsələlərinin oxşar və fərqli cəhətləri, eyni zamanda, bu proseslərin yaranma səbəbləri təhlil olunmuşdur. Ailə institutunun formalaşması əsasları, miras məsələləri, boşanmanın qəbulu kimi aktual və mühüm suallar əksini tapmışdır.

Açar sözlər: qadın, hüquq, ailə, cəmiyyət, tarix

S.Y.Tarverdiyeva

**Resolving Legal Issues of Women's Civil Status in
European Countries (a historical overview based on Paul Gide's research)
Summary**

The article analyzes the history, stages of formation, and factors influencing these processes in a number of European countries, based on research materials by French historian and lawyer Paul Gide. Similarities and differences in women's rights issues in Italy, Norway, Sweden, Germany, England and other European countries, as well as the reasons for the emergence of these processes, were analyzed. Relevant and important questions such as the foundations of the formation of the family institution, inheritance issues, and the acceptance of divorce are reflected.

Keywords: *woman, rights, family, society, history*

*Rəyçi: Bakı Slavyan Universitetinin "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi"
kafedrasının prof. F.Nacıyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 07.04.2026

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA
– PEDAGOGY. METHODS. PSYCHOLOGY
– ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

N.T.AĞAMƏMMƏDOV

coğrafiya elm sahəsi üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: naqamemmedov@mail.ru

:<https://orcid.org/0000-0002-7183-9933>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ)

(Bakı şəh., Afiyəddin Cəlilov küç., 86)

10.62021/0026-0028.2026.2.281

ALİ MƏKTƏBLƏRİN COĞRAFIYA İXTİSASLARINDA TƏDRİS OLUNAN
QEYRİ-İXTİSAS FƏNLƏRİNİN İNTEQRATİVLİK ASPEKTLƏRİ

Xülasə. *Məqalədə ali məktəblərin coğrafiya ixtisaslarında təhsil alan tələbələrə tədris olunan qeyri-ixtisas fənlərinin (ali riyaziyyat, kimya, fizika, informatika və s.) integrativlik aspektləri elmi əsaslarla araşdırılır. Coğrafiya çoxqütblü fənn olmaqla, formalaşmasında müxtəlif fənlərin qarşılıqlı elementlərindən istifadə edir. Coğrafiyanı gələcəkdə ali və ümumtəhsil məktəblərində tədris edəcək mütəxəssislərin fənlərarası integrativ biliklərə yiyələnməsi, onların bütöv təfəkkürlü şəxsiyyət kimi formalaşmasını mümkün edir. Təhsilvənlərin fənlərarası integrasiyanın elmi əsaslarını ali məktəb dövründə dərk etməsi, onların sonrakı mərhələdə fəaliyyətlərini integrativ kontekstdə qurmağına kömək edir. Ona görə də ali məktəblərdə fənlərarası integrasiya məsələlərinə daha geniş yer verilməli, tələbələr daha çox praktiki bacarıqları mənimsəməyə sövq edilməlidir.*

Açar sözlər: *ali məktəblər, coğrafiya ixtisasları, fənlərarası integrasiya, tədris prosesi, qeyri-ixtisas fənləri*

Ali təhsil müəssisələrinin coğrafiya ixtisaslarında tələbələrin gələcəkdə hərtərəfli mütəxəssis kimi formalaşması üçün tədris olunan qeyri-ixtisas dərslərinin integrativ əhəmiyyəti böyükdür. Ali riyaziyyat, fizika, kimya, informatika, mülki müdafiə fənləri tələbələrdə elmi idrakı inkişaf etdirir və onların coğrafi prosesləri təhlil etmə funksiyalarını genişləndirir. A.O.Mehrabov yazır: “Qloballaşma şəraitində təhsil yeni həyat tərzi, əxlaqi və mənəvi mədəniyyət, davranış modellərinin sosial-mədəni özünəməxsusluğu və milli-mədəni dəyərlərin orijinallığı cəmiyyətdə yüksək maraq doğurur və tradisionalist fundamentalizm üçün əlverişli mühit formalaşdırır” [5, s. 192].

Coğrafiya fakültəsi tələbələrinə ali riyaziyyatın tədris olunması tələbələrdə düşünməyi, fikir yürütməyi, nəticə çıxarmağı, coğrafi mühitdə baş verən konkret təcrübələr vasitəsilə hadisələri təhlil etməyi formalaşdırır. Faiz, tənəsüb, matris, parabola, hiperbola kimi anlayışlar gələcək coğrafiya mütəxəssislərinin əsas istinad dəyərləridir. Ali riyaziyyatın sahələrinə aid olan – analitik həndəsə, riyazi analiz, differensial hesablama, inteqral hesabı, müstəvidə və fəzada xətlər, sonsuz sıralar, çoxparametrlili differensial və inteqral funksiyaları, differensial tənliklər coğrafiyaçıların riyaziyyatın təcrübəyə tətbiqinə imkan verən biliklərə yiyələnməsinə

imkan verir. Faiz hesablamaları fiziki coğrafiyada atmosfer, hidrosfer bölmələrində, sosial və iqtisadi coğrafiyada demoqrafiya bölməsi üzrə – əhali artımı, məşğuliyyəti sahələri, tənasüb müxtəlif tipli tapşırıqların həllində tətbiq olunur. Bir çox elmi və texniki məsələlərdə funksiyaların integrallanması sahələrin və həcmərin riyazi modelləşdirilməsinin və digər bir sıra texniki məsələlərin həllinin əhəmiyyətli tərkib hissəsidir [3, s. 81]. Analitik həndəsə və riyazi analiz vasitəsilə rəqəmsal elementlərin elmi təhlilini aparmaq mümkündür.

Tələbələrə kimya fənninin tədris olunması onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırır, maddələrin quruluşu, xassələri və çevrilmələri barədə analitik düşüncəni gücləndirir. Kimyəvi reaksiyalar fiziki hadisələrlə dövrü olaraq əlaqəlidir. Fiziki hadisələr zamanı maddənin tərkibi sabit qalır, forma, həcm və aqrekat halı isə dəyişikliyə məruz qalır. Kimyəvi hadisələrə – yanma, paslanma, qıcırma və fotosintez kimi hadisələr daxildir. Coğrafiya üçün maddələrin fiziki və kimyəvi xassələrinin böyük əhəmiyyəti var, çünki cisimlərin təşkil olunduğu maddələr kimyəvi tərkibinə görə müxtəlif xassələrə malik olur. Rus tədqiqatçısı M.A.Çeşko yazır: “Müasir dünyada elə bir vahid tam yaranır ki, burada istənilən lokal hadisə digər lokuslardakı hadisələrlə şərtlənir və əksinə. Elə bu proseslər də “qlobalıq” və “qloballaşma” fenomenləri kimi çıxış edir” [8, s. 6]. Çökmə, maqmatik və metamorfik süxurların sənayedə istifadə olunması üçün onların yerləşdiyi yataqlar tədqiq olunmalı, təbii ehtiyat potensialı müəyyən olunmalıdır. Kimyanın Yer elmləri ilə inteqrasiyası nəticəsində geokimya sahəsi getdikcə öz aktuallığını artırmaqdadır. Geokimyanın qarşısında coğrafiya ilə əlaqəli məsələlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Yer qabığının geosferlərində müxtəlif kimyəvi elementlərin paylanma qanunauyğunluqlarının aşkarlanması;
- Yer qabığında kimyəvi elementlərin diferensiasiyasını və müxtəlif ərazilərdə qeyri-bərabər paylanmasını (ayrı-ayrı təbii proseslər – maqmatik fəaliyyət və filiz əmələgəlmə, soyuq məhlullardan duzların çökməsi, biogene, hipergenez) öyrənmək;
- Yer qabığının ayrı-ayrı sahələrinin geokimyası, geoloji, yaş, tektonika, süxurların petroqrafik tərkibindən asılı olaraq kimyəvi elementlərin paylanma qanunauyğunluğunun müəyyən olunması;
- Müxtəlif kimyəvi elementlərin yer qabığının inkişafı dövründə tutduğu yer və fərqli termodinamik şəraitdə göstərdiyi reaksiya.

Göründüyü kimi süxur komplekslərinin və formasiyalarının geokimyəvi səciyyələndirilməsi onların yer qabığında gedən proseslərin müxtəlif mərhələlərini özündə birləşdirən kimyəvi elementlərin təbii yığımlarıdır [2, s. 6]. Tələbələrin kimyadan qazandıqları biliklər onları coğrafi təbəqəni kompleks idrak etməyə kömək edir. Eyni zamanda hərbi kəşfiyyat üçün faydalı qazıntı yataqlarının yerləşdiyi məntəqələr önəmlidir. Kimyəvi elementlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tələbələrin gələcəkdə peşə fəaliyyəti zamanı dövlət əmlakını qorumağa, şəxsi heyətin təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir. Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasında baş verən hərbi-siyasi proseslər tələbələrin mülki müdafiə sahəsində müasir bilik və bacarıqlara malik olmasını tələb edir. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərində “Çağırışaqədərki hazırlıq” fənni tədris olunur. Bu fənn daxilində coğrafiya, fizika, kimya, biologiya və digər fənlərin inteqrasiyası mümkündür. Elmdə fəndaxili, fənlərarası və fənnüstü inteqrasiyanı fərqləndirirlər. Xüsusilə elmlərin inteqrasiyasına həsr olunmuş fəlsəfi tədqiqatlarda qeyd olunur ki, sintetik elmlərin inteqrasiyaedici funksiyası heç də bir elmin digərləri tərəfindən zəbt olunması deyildir. Bu inteqrasiyaedici funksiya onların dərin, daima güclənən qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqəsini təmsil edir (müstəqil elmlərə nisbətə) [1, s.248] (Şəkil 2).

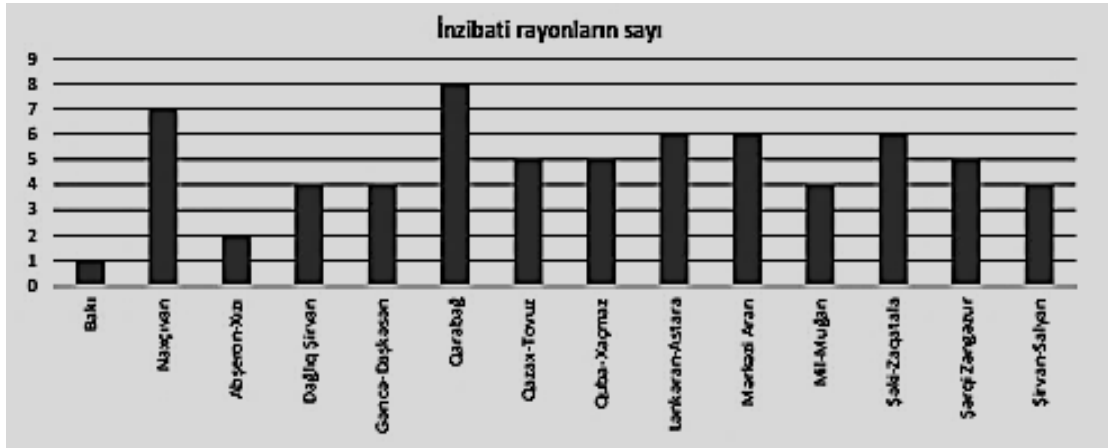

Şəkil 2. *İsmayılı rayonu E.Həsənov adına Mücühəftəran kənd tam orta ümumtəhsil məktəbində Rövşən Vəliyevin və Namiq Ağaməmmədovun coğrafiya, riyaziyyat, fizika fənləri ilə GÇQH-nın integrasiyasının təşkil edildiyi integrativ dərsi*

Fizika fənni təbiətin ümumi qanunlarını, bizi əhatə edən maddi aləmin quruluş və xassələrini tədqiq edən elm olmaqla, coğrafiya ilə integrativliyi mövcuddur. Çünki coğrafi qanunauyğunluqları fizikasız idrak etmək mümkün deyil. Fizika mexaniki, elektrik, istilik və maqnit hadisələrini öyrənir. Fizika müasir coğrafiyanın dillərindən biridir. Yaxşı coğrafiyaçı olmaq üçün fizikadan əsaslı biliklərə malik olmaq lazımdır. Coğrafiya həmişə fizika və astronomiya ilə yanaşı inkişaf etmişdir. Ümumdünya cazibə qanununu bilmədən Kainat hadisələrini, möhtəşəmliyini və nəhayətsizliyini, onun fiziki və astronomik quruluşunu canlandırmaq qeyri-mümkündür. Günəş və Günəş sistemində baş verən fiziki hadisələr (cazibə, dəfətmə, partlayışlar, işıq hadisəsi və s.) məhz fizika elmində əsas tədqiqat predmetidir. Coğrafiyaçılar, fiziklər, kimyaçılar və bioloqlar təbiətdə baş verən hadisələri aparılan təcrübə və müşahidələri əsas alaraq dərk edirlər. Fizika və riyaziyyatın coğrafiya ilə integrasiyası iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, belə ki, Günəş enerjisindən istifadə ilə əlaqədar hazırlanmış modellər əsasında seçilmiş məntəqədə illər, aylar, həftələr və günlər üzrə nə qədər Günəş enerjisi alınacağını hesablamaq mümkündür. AMEA-nın müxbir üzvü, Coğrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru R. Qardaşovun elmi tədqiqatları bu cəhətdən maraqlıdır. O, tədqiqatlarında qeyd edir ki, Günəş elektrik stansiyalarının optimal yerinin və günəş batareyalarının optimal yönünün seçilməsi üçün də istifadə oluna bilər. Bu isə bizə Günəş enerjisindən daha effektiv şəkildə istifadəyə şərait yarada bilər. Bundan başqa, bu riyazi model dağlıq bölgələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyiniz kimi, Şamaxıdan Balakənə qədər olan rayonlarda dağ çaylarının vadilərində çox sayda turizm obyektləri var. Düşünürəm ki, dağ çaylarının vadilərində yerləşən turizm obyektlərinin Günəş enerjisindən istifadə etməsi çox məqsəduyğun olardı [4].

Coğrafiya fakültəsi tələbələrinə keçirilən innovativ fənlərdən biri də informatikadır. Müasir dövrdə heç bir elmi informatikasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Artıq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları coğrafiyanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Coğrafi xəritələrin rəqəmsallaşması (CİS), torpaq kadastr məlumat bazasının elektronlaşması, yol nəviqasiya və GPS sistemləri, elektron cədvəllərin, qrafik və diaqramların hazırlanması, coğrafiya ilə informatikanın vəhdət halında inkişaf etdiyini göstərir. Müasir dövrdə coğrafi obyektlər haqqında informasiyaları təqdim etmək və onların mövqeyini daha tez təyin etmək üçün səmərəli üsullardan biri də CİS-dir. CİS vasitəsilə işləyərkən daha çox istifadə olunan kompüter

proqramları – MapInfo Pro, ArcInfo(ESRI), MGE, GEO/SQL və s-dir [6, s.30]. Kompüter proqramları vasitəsi ilə hazırlanan qrafik və ya xətti diaqramlar məlumatın daha çevik və dəqiq təsviri hesab olunur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Microsoft Excel proqramında hazırlanmış sütunlu diaqram

Xəritə tərtibi uzun müddətə başa gəlir. Lakin CİS vasitəsilə qısa müddətdə müəyyən coğrafi ərazi barədə dolğun məlumat almaq, məzmunu təbəqələrlə göstərmək və fərqli xəritələri müqayisə etmək mümkündür. Tələbələrin rəqəmsal bacarıqlara yiyələnməsi onların sərbəst formada cədvəl və diaqramlar hazırlamasına səbəb olur. Yaxşı olar ki, kompüter bacarıqlarının artırılması üçün tələbələr bu sahədə peşəkar fəaliyyət göstərən kurslara yazılsınlar və sertifikatlarla rəqəmsal bacarıqlarını təsdiq etdirdirsinlər.

İşin elmi nəticəsi. Müəyyən edilmişdir ki, ali məktəblərin coğrafiya ixtisaslarında təhsil alan tələbələrə qeyri-ixtisas fənlərinin keçirilməsi onların gələcək dövrdə ixtisaslarını integrativ kontekstdə istifadə edə bilməsinə imkan verir. Bu isə yetişən gənc nəslin bütöv, hərtərəfli və assosiativ biliklərə malik olmasına səbəb olur.

İşin elmi yeniliyi. “Fənlərarası integrativlik” anlayışının ali və ümumtəhsil məktəblərinin coğrafiya ilə əlaqəli bölmələrində qeyri-ixtisas fənləri üzrə qarşılıqlı təsir dairəsi müəyyən olunmuş, təsnifatlandırılmış və sistemləşdirilmişdir. V.E.Qurin öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, integrasiya – vahid, bütöv, bölünməz olanın yaradılması və nəticəsi prosesidir. Təlim zamanı, o, kompleks tədris məsələ və problemlərin üzə çıxarılmasında elmin əsaslarını ümümləşdirmək, sintez olunmuş hər hansı bir kursda müxtəlif tədris fənninə dair elementləri birləşdirmək yolu ilə həyata keçirilə bilər [7, s.184]. Müasir dövrdə coğrafiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin integrativ biliklərə malik olmasının gələcəkdə təhsil sisteminə verə biləcəyi töhfələr elmi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan və həll olunan tədrislə əlaqəli problemlər, təhsil işçiləri, ali məktəblərin coğrafiya ixtisaslarında təhsil alan tələbələr və dərslərin müəllimləri, orta məktəbdə coğrafiya və ona yaxın fənn müəllimləri üçün faydalı olmaqla yanaşı, sonrakı tədqiqatlara stimula ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramova, L.M. Fənlərarası integrasiya təlim-idrak prosesinin forma, metod və məzmununda əksini tapan pədaqoji kateqoriyadır / – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. – 2025. № 2, – s. 247-251.
2. Bəktəşi, S.Ə. Geokimya / S.Ə.Bəktəşi. – Bakı: ADU, – 1972. – 329 s.

3. Həsənov, Ə.S. Ali riyaziyyatın xüsusi bölmələri. Dərs vəsaiti / Ə.S.Həsənov, M.İ.Seyidov. – Bakı, – 2018. – 224 s.
4. Qardaşov, R. Azərbaycan ərazisində Günəş enerjisinin paylanması riyazi modelini yaratmışıq // Xalq cəbhəsi. – 2016. 9 dekabr. – s. 7.
5. Mehrabov, A.O. Müasir təhsil konseptual problemləri / A.O.Mehrabov – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 516 s.
6. Seyfullayeva, N.S. Ümumi təhsil müəssisələrinin 11-ci sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə dərslik / N.S. Seyfullayeva, Z.T. İmrani, Y.Ə. Şabanova. – Bakı: “Təhsil NP” MMC, – 2023. – 208 s.
7. Гурин, В.Е. Воспитание творческой личности /В.Е. Гурин// Совершенствование образовательных процессов: Межвуз. сб. тр. Краснодар: Изд-во КубГТУ, – 2015. – с.25-30.
8. Чешко, М.А. Глобальное видение и новая наука / М.А.Чешко, – М.: Наука, – 2018. – 128 с.

N.T.Agamammadov

Integrative Aspects of Non-special Subjects Taught in Geography Departments of Higher Schools

Summary

The article examines the integrative aspects of non-specialized subjects (higher mathematics, chemistry, physics, biogeography, computer science, etc.) taught to students studying geography majors in higher education institutions on a scientific basis. Geography, being a multipolar subject, uses the mutual elements of various subjects in its formation. The acquisition of interdisciplinary integrative knowledge by specialists who will teach geography in higher and general education schools in the future makes it possible for them to form holistically thinking personalities. Understanding the scientific foundations of interdisciplinary integration by educators during their higher education years helps them to build their activities in an integrative context at a later stage. Therefore, interdisciplinary integration issues should be given greater attention in higher education institutions, and students should be encouraged to master more practical skills.

Keywords: *higher education institutions, geography majors, interdisciplinary integration, educational process, non-major subjects*

Н.Т.Агамаммадов

Интегративные аспекты непрофильных предметов, преподаваемых в специальностях по географии в высших учебных заведениях

Резюме

В статье рассматриваются интегративные аспекты непрофильных предметов (высшая математика, химия, физика, биogeография, информатика и др.), преподаваемых студентам, изучающим географию в высших учебных заведениях. География, будучи многополярной дисциплиной, использует в своем формировании элементы различных других предметов. Приобретение междисциплинарных интегративных знаний специалистами, которые в будущем будут преподавать географию в высших и общеобразовательных школах, позволяет им формировать целостно мыслящих личностей. Понимание научных основ междисциплинарной интеграции преподавателями в годы обучения в вузе помогает им строить свою деятельность в интегративном контексте на более позднем этапе. Поэтому вопросам междисциплинарной интеграции следует уделять больше внимания в высших учебных заведениях, а студентов следует поощрять к освоению более практических навыков.

Ключевые слова: *университеты, студенты географических специальностей, междисциплинарная интеграция, учебный процесс, предметы, не относящиеся к географическим специальностям*

Rəyçi: ped.e.d., prof. İ.H.Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 24.02.2026

Z.Z.ARABOVA

baş müəllim

e-mail: zeynebarabov67@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0007-5713-0462>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.286

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFI MƏQSƏDİLƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ

Xülasə. Məqalədə ali məktəblərdə ingilis dili dərslərində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məsələləri ön plana çəkilir. Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ali məktəb kontekstində vacib məsələlərdən hesab edilməkdədir. Belə ki, bu vərdişlərin inkişaf etdirilməsi uğurlu ünsiyyətin təmin olunmasını dəstəkləməklə onun gerçəkləşdirilməsində bilavasitə yardımçı olur.

Bundan əlavə, bu müstəvidə müxtəlif, rəngarəng, maraqlı kommunikativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, uyğun şəkildə seçilmiş innovativ metod seçimləri edə bilmə burada əsas şərt kimi vurğulanır. Bu zaman dilöyrənənlərin şifahi nitq vərdişləri inkişaf etməklə yanaşı, onlar özlərini həqiqi həyati situasiyalarda ifadə etmə bacarığına malik olurlar.

Beləliklə, orta və ali məktəb kontekstində danışq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələsi günün tələbidir.

Açar sözlər: şifahi nitq, dil, qabiliyyət, nitq, metod

Məlumdur ki, şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələləri xarici dillərin tədrisində mühüm rola malik olub, əsas yerdə dayanan bacarıqlar sırasındadır. Lakin burada qeyd edilməli məsələlərdən ən önəmlisi dilöyrənənlərin danışq qabiliyyətini təkmilləşdirməsi üçün bir çox meyarlara diqqət yetirilməsinin vacib şərt olaraq ön planda dayanmasıdır. Şifahi nitqin inkişafında innovativ metodlardan bəhs edərkən bu zaman fokuslanma nöqtəsi olaraq, səlislik, interaktiv texnikalar sayəsində özünəinam, strateji hazırlıqlar diqqət mərkəzində olur. Eyni zamanda süni intellekt alətlərindən istifadə (AI-powered tools), (Chat GPT), simulyasiya əsaslı fəaliyyətlər, improvizasiya çalışmaları, geridönüşlər üçün nitqi yazma, ünsiyyəti möhkəmləndirmək üçün qeyri-verbal davranışlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan digəri də ingilisdilli ədəbiyyatlarda “4 Rs” adı verilən texnikadır ki, bunlar da şifahi nitqin inkişafını bilavasitə dəstəkləməkdədir. Onları təqdim edirik. İngiliscədən 4Rs adı verilən bu termin effektiv danışq qabiliyyətlərinin inkişafını dəstəkləyir. Bu təsnifləndirmə ingilisdilli ədəbiyyatlarda aşağıdakı şəkildə təsvir olunur [2, s. 37].

1. Cavablandırma qabiliyyəti
2. Rollu oyunlar
3. Əlaqələrin formalaşdırılması və yaradılması
4. Mənbələrin kifayət qədər əlçatanlığının təmin olunması.

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz altqrupların hər birinin danışq vərdişlərinin inkişafında müstəsna rolları vardır.

Onlardan hər birinin mahiyyətinin ayrı-ayrılıqda izahını verməklə oxşarlıq və fərqliliklərə nəzər yetirək.

– Cavablandırma qabiliyyəti

Cavablandırma qabiliyyəti insanın qəbul etdiyi stimula görə müəyyənləşir ki, burada da iki üsulla reallaşdırıldığı diqqət çəkir. Bunlar nikbin və bədbin motivlər əsasında gerçəkləşdi-

rilir. Bu zaman təhsilalanların müəyyən eksperimentlər, müzakirələr, debatlar apararaq fəallığı motivasiyanın artmasına vəsile olur. Bu da ümumilikdə yüksək formada qəbul edilən metodoloji prinsiplərə əsaslanır. Bunlar da öz növbəsində nikbin motivlərin meydana gəlməsini şərtləndirməklə fərdi xarakter daşması ilə diqqət çəkir. Dilöyrənənlər öz şəxsi həyatlarındakı təcrübələrindən, yaşam tərzlərindən, verilmiş mövzularla bilavasitə bağlı olan axtarışlarından bəhs edir ki, buradakı məqamlar da onlara maraqlı olması ilə diqqət mərkəzində olur. Bu cür şifahi nitqin inkişafı kontekstindəki metodiki işlər onlara öz şəxsi dünyaları, təcrübələri barədə xarici dildə özlərini ifadə etməklə mükəmməl danışmağa yardım edir.

Qeyd edək ki, nikbin təbiəti özündə ehtiva edən cavablar bizə ürəkaçan nəticələr əldə etməkdə kömək edir, bunun üçün optimal mühitin yaradılmasına şərait yaradır. Bu zaman uğurlu nəticələr əldə etdikdən sonra yaşanan xoşbəxt hisslər, sevinc dolu anlar məhz bu məqamlara aid edilir. Bədbinliyə köklənmiş cavablar isə şübhə, kin və s. mənfi hisslərlə yüklənmiş xarakter nümayiş etdirir. Qısa şəkildə ifadə etsək, dilöyrənənlərə motivasiyaedici “düşünmə qabiliyyətlərindən” necə istifadə etmək strategiyaları aşılmalı, stress və həyəcanlarını müsbət məcraya doğru istiqamətləndirmənin forması, məzmunu öyrədilməlidir. Məhz bu baxımdan, belə bir fikrin bu münasibətlə, ifadəsində də söylənilməsi üçün əsas vardır ki, bizim seçimlərimizdə reallığı yaradan düşüncələrimiz deyil, fikirlərimizin keyfiyyətidir [2, s. 38]. Əgər istənilən bir şəxs məqsədinə nail olma yolunda şübhəsi yoxdursa, əlbəttə, o uğurun nəticəsini, sevincini əldə edəcəkdir. Daha dəqiq ifadələrlə desək, pozitiv düşüncə, özünə olan inam hissi onun ən etibarlı dostu olaraq həyat və karyera yolunda yardımçısına çevriləcəkdir.

Göründüyü kimi, nikbin düşüncələrə sahib olmaqla yaşamaq effekti xarici dildə danışq bacarıqlarının inkişafının da dəstəkləyici qüvvəsi olmaqla, onun mənimsənilməsində ən birinci şərt olaraq dəyərləndirilməkdir.

Digər innovativ metod rollu oyunlardır.

– Rollu oyunlar

Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafını dəstəkləyən, mükəmməl danışq bacarıqlarını formalaşdıran vasitələrdən, daha dəqiq desək, innovativ metodlardan biri də rollu oyunlar hesab edilir. Unutmaq olmaz ki, rollu oyunlar tədris prosesini rəngləndirən kommunikativ fəaliyyət növlərindən biridir. Təhsilalanalar eyni zamanda situativ olaraq, öz şəxsi təcrübələrinə söykənərək dialoqlar qururlar. Onu da unutmamalıyıq ki, müxtəlif, naməlum xarakterli situasiyalarla üzləşdikdə dilöyrənənlər öz şəxsi dialoqlarını gerçəkləşdirmək məcburiyyətində qalırlar. Bu da onlara təbii şəkildə spontan, təbii, səmərəli danışmağa cəsarət verməklə özünə inamlarının formalaşdırılmasına yardım edir. Verbal kommunikasiyanın inkişafında 10 addım əsas götürülür. Onlar aşağıdakılardır:

- danışmazdan əvvəl düşünmək;
- dinləyiciləri anlamaq;
- inamlı olmaq;
- səs tonuna diqqət etmək;
- bədən dilinə diqqət yetirmək;
- fəal dinləmə nümayiş etdirmək;
- autentikliyi göstərmək;
- qısa, lakonik fikir bildirmək;
- bacarıqları sınaqdan çıxarmaq;
- fidbək əldə etmək [7].

Beləliklə, bu da dinləyicinin ağılında, yaddaşında böyük təəssürat yaratmağa sövq edir. Belə olduqda zamanla təhsilalanlar obyektiv şəkildə ən kamil performanslarını nümayiş etdirməyə başlayırlar. Bunlar da onların nitqinə keyfiyyət qazandırmaqla nitqlərindəki kreativliyi nəzərəcərpacaq dərəcədə cəlbedici edir.

- Əlaqələrin formalaşdırılması və yaradılması

Səmərəli danışiq bacarıqlarında digər bir vacib tərəf interaksiya zamanı möhkəm və güclü əlaqələrin formalaşdırılması prosesidir. Lakin bunu da gerçəkləşdirmək üçün bəzi detallara fikir vermək, diqqət yeirmək məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, məqsədin ehtiva etdiyi səmimilik, danışanın fikrindəki müdriklik səviyyəsi, uyğun şəkildə dialoqların qurulma taktikası, bədən dilindən istifadə etməklə bütün bu sadalananlar danışanla dinləyən arasında güclü əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda onların yaradılmasına yardım edir. Nəticənin nəzərə alınmadan hərəkətlərə fokuslandırılması məhsuldarlığın əldə edilməsində ciddi maneçiliklə nəticələnir, çətinliklər törədir. Effektiv şəkildə danışiq bacarıqlarına malik olmaqla yanaşı təhsilalanlar qeyri-qənaətbəxş performanslarının olacağı qorxu və həyəcanından uzaq olmalıdırlar. Çünki bu cür hallar onların xoş niyyətə köklənmiş performanslarına xələl gətirərək müvəffəqiyyətsizliyə uğrada bilər.

– Mənbələrdən istifadənin əlçatanlığının təmin edilməsi

Danışan tərəfindən xüsusilə, müəyyən bir mövzu üzrə fikrin təqdimatı effektiv danışiqda dərhal nəticələrin əldə edilməsindən vacib hesab edilir. Çünki fikrə dair vacib keyfiyyətləri diqqətdə saxlamaq, təqdimatdakı anlama əhatəsi nəticələrin davam etməsində vacib amillərdən hesab edilir. Belə ki, danışan zaman bütün mümkün və əlçatan mənbələrdən uyğun fikir və ideyaların toplanılması, seçilmiş mövzu kontekstində təqdimatı əsas şərt hesab edilir. Adətən danışanlar başqalarına təsir etmək üçün fikirləşir və bu istiqamətdə müəyyən strategiyaların həyata keçirilməsini düşünürlər.

Beləliklə, lazımı qaydada fikirlərin toplanılması üçün cəld və yerində düşünülmüş çevik beyin həmlələri təhsilalanlara öz şəxsi dialoqlarının tərtibatında və ideya qurmaqda yardım edir.

Ümumi şəkildə təsvir etsək, auditoriyadaxili danışiq performansları altı növ üzrə təsnif edilir:

1. Təqlid etmə
2. İntensivlik
3. Cavablandırma xarakterli
4. Əməliyyat xarakterli
5. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər
6. Ekstensivlik

Bunlardan əlavə, elmi xəbər saytlarında nitqin paylanması metodları haqqında bəhs edilir ki, bunlar da öz növbəsində əsasən dörd növdə müəyyənləşdirilir:

- *manuscript*
- *memorized*
- *impromptu*
- *extemporaneous*

İlk əvvəl, *manuscript* nitq paylaşımından başlasaq, burada əvvəlcədən hazırlıq məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Eyni zamanda bu vaxt planlaşdırılmış ifadəli nitq nəzərdə tutulur. Qısaca desək, yazılı mətnin, bu kontekstdə ismarıcın ucadan oxunması əsas məsələ hesab edilir. Dərsin sonunda nitqin paylanması baxımından yazılı mətnin oxunmasının effektivliyi nəzərdən keçirilir. Digər bir metod isə *memorized* nitq paylaşımıdır. Burada danışanın mətnə dair məlumatları yadda saxlaması üçün dəfələrlə təkrarlaması mühüm məsələdir.

Impromptu nitq paylanması metodu isə nitqə, danışığa hazırlaşmadan qısa ismarıcların təqdim olunması prosesidir. Bu repetisiya olunmayan, dostcasına təşkil edilmiş söhbətlərdir. Burada dil və ideya hər ikisi emal, təhvil vermə zamanı düşünülür. Bu məqsədyönlü şəkildə seçilmiş təcrübə məsələsi olaraq qiymətləndirilə bilməz və adekvat deyildir. Bəs *impromptu* adlı nitq paylaşımının danışiq prosesindəki faydaları nədən ibarətdir? Bu nitq növü spontan şəkildə paylaşılaraq, söhbət fonunda üstünlük təşkil edir. Burada danışan nitqini uzun və ya qısa olmasından asılı olmayaraq, nizamlamalı, əlavələr etməli, ideyanı qısa və lakonik, konkretləşdirilmiş şəkildə təqdim etməlidir. Daha dəqiq ifadə etsək, bu zaman əvvəlcədən hazır-

laşılır, improvizə olunmur. Digər bir nitqin paylaşılma metodu *extemporaneous* adlanır. Bu nitq növü araşdırılmış, əla şəkildə repetisiya edilmiş növdən olub, aktual paylaşımdan əvvəl hazırlanır. Burada danışan əsas məqsəd olaraq dinləyiciyə yönümlü və söhbətçil olmağı əsas şərt və məsələ kimi qarşısına qoyur. Bu formatda olan nitq emalında danışan tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış axtarışlara və təhlillərə əsaslanan nitq paylaşımlarına üstünlük verilməkdədir. Sözügedən paylaşım nitqin ötürülməsi üçün ən ideal üslubdur. Burada qısa qeydlərdən istifadə edilməklə söhbət tərzində ehtiyatla planlaşdırılmış və repetisiya edilmiş danışq nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, informativ nitqlə də qarşılaşırıq. Burada isə dinləyicilər özləri bilavasitə prosesin izahında iştirak etmək iqtidarında olurlar.

Ümumiyyətlə, uğurlu danışq fəaliyyətlərinin dilöyrənənlərdə formalaşdırılması istiqamətində aşağıdakılara diqqət etmək lazımdır:

- düzgün və fərqli məzmunu özündə ehtiva edən mövzu seçilir.
- spesifik olmalıdır. Bu zaman aydın kommunikativ məqsədləri olan danışq fəaliyyətləri əla nəticə verir.
- dəstək və hazırlıqlar üçün vaxt ayırmaq lazımdır.
- təhsilalanlara birlikdə işləməyə icazə verməklə onlara müvafiq şərait yaratmaq lazımdır.
- aydın şəkildə məqsədin müəyyənləşdirilməsi vacibdir [6].

Ümumilikdə, kommunikativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi prosesində onlara dair təlimatlar aydın olmalıdır. Belə ki, şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı tapşırıqlardan əvvəl təhsilalanları fəallaşdırmaq və əvvəlki bilik mexanizmlərini işə salmaq vacib şərtədir. Danışq bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində yoxlamalar 3 hissədən ibarət olurlar ki, onları təqdim edirik.

- tapşırıq 1. Müsahibə üslubunda reallaşdırılmaqla onu qəbul edən şəxs təhsilalanlardan özləri və həyat tərzləri haqqında müəyyən suallar soruşur.
- tapşırıq 2. Mövzu təqdim edilməklə içərisində ad və başlıq yazılmış tapşırıq kartı götürülür.
- tapşırıq 3. Bu zaman kəsiyində isə ümumi müzakirələr həyata keçirilir.

Səmərəli danışq saatlarının əldə edilməsində bir çox dəstəkləyici fəaliyyətlər vardır. Nümunə olaraq, təhsilalanları kiçik qruplarda yerləşdirərək, onlara müzakirə üçün əvvəlcədən təyin edilmiş, seçilmiş mövzular vermək, səs yazılarını dinləməni təcrübədən keçirmək, daha sonra onlara bir-birlərini sual-cavab etmək üçün müəyyən imkanlar yaratmaq lazımdır. Bütün bunlar təhsilalanların bir-birini dinləməsində, şifahi nitqi, dil bacarıqlarını sınaqdan çıxararaq, onların istifadəsində maksimum şərait yaradır.

Beləliklə, dinləmə və danışığın integrasiyası mükəmməl şəkildə reallaşdırılır. Əlbəttə, burada digər bacarıqları da bu şifahi nitqin integrativ axınına əlavə etmək mümkündür. Görünən odur ki, şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsində ən effektiv strategiyalar içərisində əməkdaşlıq və söhbətlə bağlı maraqlı, düşündürücü məzmunlar xüsusi yer tutmaqdadır. Danışq üslubu nitqin müvafiq kommunikativ situasiya ilə əlaqələndirildiyi spesifik nitq keyfiyyətləri silsiləsidir. Məsələyə bu aspektdən nəzər saldıqda kommunikativ dil tədrisi və əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə sözügedən məqsədə xidmət etməkdədir. Belə ki, KDT həqiqi həyati situasiyalara söykənir. Bu metoddan istifadə etdikdə təhsilalanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq imkanına malik olurlar. Müəllimlər yeni metod və yanaşmalardan istifadə etməklə, dilöyrənənlərin danışq bacarıqlarını formalaşdırmaq istiqamətində onların ehtiyaclarına cavab verən, motivasiya edici mühit formalaşdıraraq, sərbəst şəkildə yazılı və şifahi nitqlərinin emalında və bu aspektdə düzgün strukturlu cümlələr qurmaqda fəal təlim strategiyalarına arxalanmalıdırlar. Bu zaman öyrənmə fəaliyyətində təhsilalanların maraqları əsas götürülərək, fəal strategiyaların pedaqoji dəyəri hamı tərəfindən diqqət mərkəzində olmalıdır. Çək C.Riçards “Competence and Performance in language teaching” adlı məqaləsində məhz bu baxımdan səriştənin konseptuallaşmasından bəhs edir [4].

Tədqiqatlarda qeyd edilir ki, tədrisin səmərəliliyini təmin etmək heç də asan məsələ deyil [5, s. 190]. Tədris burada müəllimin nəzarətində olan, yönəldilən proses hesab olunmaqdadır. Digərlərində isə bu bir başqa formada özünü büruzə verməkdədir. Bu zaman müəllim daha çox fasilitator kimi çıxış edir. Belə olduqda fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, dilöyrənənlər arasında şəxsiyyətlərarası münasibətləri yüksək dərəcədə formalaşdırmaq qabiliyyəti əsas hesab olunur və qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, təhsilənlərin fərdi şəkildə yaradıcılıq və müstəqil öyrənmələrinə güclü fikir verilir. Burada təhsilənlər həvəsləndirilir, sual vermək, müəllimin dediklərinə münasibət bildirmək üçün təşviq edilir.

Tədqiqatçı Cək Riçards qeyd edir ki, dünyada ingilis dilini tədris edənlərin əksəriyyəti ingilis dili doğma dili olmayanlardır. Burada o əlavə edir ki, müşahidə etdiyi əksər mükəmməl dərslərin sırasında qeyri-dil daşıyıcılarının da həyata keçirdikləri vardır [4]. Daha dəqiq desək, müəllimlər təhsilənlər üçün həqiqi həyati situasiyalara əsaslanan auditoriya mühiti, autentik fəaliyyətlər, tapşırıqlar, mənalı və rəngarəng məzmunla malik dərslər saatları planlaşdırmaqla tədrisin səmərəliliyini artırmağa çalışırlar. Bunlar da öz növbəsində şifahi nitqin inkişafını dəstəkləyir. Bu formatda olan tədris saatlarında lüğətin zənginləşdirilməsi də vacib məsələlərdəndir. Çünki təhsilənlərin leksik bazasına daxil olan söz ehtiyatları zəngin olduqca onlar inamlı şəkildə uğurlu interaktsiya və kommunikasiyaya daxil olmaq imkanı qazanırlar. Bədii ədəbi mətnlərə daxil edilən kontekstlərdən istifadə danışıq bacarıqlarının inkişafında mükəmməl vasitə hesab edilir. Bu da onunla izah olunur ki, dil tədrisinin həyata keçirildiyi auditoriyalarda təhsilənlərin şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında bədii ədəbiyyatın potensial imkanları çoxdur. Ayrıca götürülmüş dialoqlardan fərqli olaraq, ənənəvi, klassik bədii əsərlərə daxil edilən dialoqlarda qəhrəmanların detallı fikirləri, münasibətləri aydın görünür. Eyni zamanda təhsilənlər bədii mətnlərdəki dialoqlara söykənməklə, onlardan yararlanaraq, təhsilənlərin öz şəxsi dialoqlarını da qurmağı təklif edə bilərlər. Bu cür dialoqlarda dilöyrənənlər dildən istifadənin uyğunluq dərəcələri haqqında mühakimələr yürüdür və onu əsaslandırmağa çalışırlar. Bu zaman onlar xüsusi linqvistik formaların qiymətləndirilməsində kontekstə istinad edirlər.

Bundan əlavə, tam kontekstə söykənərək, diskursun uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışırlar [3, s. 495].

Beləliklə, danışıq verbal və qeyri-verbal vasitələr hesabına mənanın qurulma və paylaşılması prosesini özündə ehtiva edir. Danışıq ikinci dilin, yəni hədəf dilin öyrənilməsində və tədrisində vacib amil olaraq, mühüm rola malikdir. Bu zaman fənlər arasındakı integrasiyanın da rolunu inkar etmək olmaz.

Bu münasibətlə F.Kərimov qeyd edir ki, *məntiqi təfəkkür, şifahi nitq və maraq vəhdət təşkil edərək, sürətlə inkişaf edir. Müşahidələr göstərir ki, fənlərarası əlaqənin yaradılması müvafiq sözlərin (terminlərin) öyrənilmə faizini əhəmiyyətli dərəcədə artırır* [1, s. 36]. Məhz bu baxımdan burada ən vacib məsələ öyrənmə və öyrətməyə həvəsləndirmədir. Bu eyni anda həvəsləndirməyə fokuslandırma nöqtəsi kimi də dəyərləndirilir. Bu mənada aşağıdakı mərhələləri təqdim edərək, hər bir mərhələnin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

I mərhələ. Burada əsasən auditoriyada müşahidələr aparılır, əsas problemli məqamlar axtarılmaqla, növbəti mərhələ üçün davranış strategiyalarının xarakteri müəyyənləşdirilir. Belə olduqda, təhsilənlər dərslərin gedişində danışıq bacarıqları ilə bağlı əsas səmərə verən açar strategiya və texnikaları dəqiqləşdirirlər.

II mərhələ. Bu fazada artıq mənbələr müəyyən edilməklə, uğura aparan yolun xəritəsi işlənir. Ən əsası da bu zaman müasir trendlərdən istifadə edilməklə, layihələr düşünülür, bunlara müvafiq iş üsulları seçilir.

III mərhələ. Bu mərhələ üçün xarakterik olan ən vacib məsələ geridönüşlərin edilməsidir. Təhsilənlər bu zaman xüsusi əks əlaqəni reallaşdıraraq, onlarda modelləşdirməni həyata keçirirlər.

IV mərhələ. Bu fazada nəticələr sistemləşdirilərək, bu istiqamətdə statistik məlumatlar toplanılması və müqayisələrin aparılması nəzərdə tutulur.

İşin elmi nəticəsi. Ali məktəblərdə təhsilverənlərin təklif etdikləri danışıq bacarığının formalaşdırılması ilə bağlı materiallar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, innovativ metod seçimi, onların səmərəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada ən çox səmərəlilik nümayiş etdirən yollardan biri dilöyrənləri düzgün şəkildə istiqamətləndirmək, xarici dildə məqsədyönlü şəkildə təcrübə fəaliyyətlərə və mənalı, motivasiyaedici söhbətlərə sövq etməkdir.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, elmi müddəalar tutuşdurulur, əldə edilən nəticələr xülasə şəklində təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq bacarıqlarının innovativ yanaşmaların fonunda inkişaf etdirilməsi istiqamətində faydalı kəsb edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları / F.Kərimov. – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2002. – 139 s.

İngilis dilində

2. Gangal J.K. A Practical Course in Effective English Speaking Skills. / J.K.Gangal. – New Delhi: – 2012. – p. 37-54.
3. Marianne Celce-Murcia, Donna M. Brinton, Marguaritte Ann Snow. Teaching English as a Second or Foreign Language. – Boston: Heinle Cengage Learning. – 2014. – 706 p.
4. Richards J. and Theodore S. Rodgers. Approaches and methods in Language Teaching. 3rd edition. / – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 409 p.
5. Tsui, Amy B. M. Teaching expertise: approaches, perspectives and characteristics: in Anne Burns and Jack C. Richards (eds). The Cambridge Guide to Second language teacher Education. / – Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – pp.190-197.

İnternet resursu

6. <https://www.futurelearn.com>
7. <https://www.indeed.com>

Z.Z.Arabova

Application of innovative methods for the development of oral speech in English

Summary

The article deals with developing speaking skills at the English lessons at high schools. Improving speaking skills is considered an important question in the context of teaching both at higher education, at the same time in secondary schools. It supports to ensure successful communication.

Besides, realization of different communicative activities is also important at this point. At that time students' oral speech abilities improve, and they express themselves very well. So, forming speaking skill at high school context is very important and considered today's requirement.

Key words: oral speech, language, ability, speech, method

3.3.Арабова

Применение инновационных методов для развития навыков устной речи на английском языке

Резюме

В статье затрагивается проблема развития разговорного английского языка на уроках английского языка в высшей школе.

Развития навыков разговорного английского языка является важным в контексте обучения как в средней, так и в высшей школе. Оно поддерживает обеспечение успешной коммуни-

кации. Кроме этого обеспечение разных коммуникативных действий является основным приоритетом. В это время студенты развивают устные навыки и умения устной речи. У них развивается способность описывать себя, события и реалии более выразительно. Таким образом, образование устных навыков у учащихся является требованием современного дня.

Ключевые слова: устная речь, язык, умение, речь, метод

Rəyçi: fil.f.d., dos. N.M.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2026

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

baş müəllim

e-mail:ridvan_baku@mail.ru

[:https://orcid.org/0009-0000-4024-2424](https://orcid.org/0009-0000-4024-2424)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.2.293

VYANA KLASSİK MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏSİ HAYDN VƏ ONUN SONATALARI ÜZƏRİNDƏ İŞ

Xülasə. Vyana Klassik Məktəbi XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Avropa musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Joseph Haydn bu məktəbin əsas nümayəndələrindən biri hesab olunur və onun sonataları klassik forma və harmoniyanın mükəmməl nümunəsidir. Haydnın əsərləri melodik zənginliyi, struktur dəqiqliyi və emosional ifadəsi ilə seçilir. Bu işdə Haydnın sonatalarının xüsusiyyətləri və onların musiqi tarixindəki əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: tələbə, sonatalar, klassik forma, Y.Haydn, fortepiano

Vyana Klassik Məktəbi XVIII əsrin sonunda formalaşmış və Avropa musiqi ənənəsinin mərkəzi istiqaməti olmuşdur. Onun əsas prinsipləri aydın struktur, harmonik dəqiqlik və melodik ifadəlilikdir. Yosef Haydn bu məktəbin əsas nümayəndələrindən biridir. O, xüsusilə sonata janrında kamer musiqisinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Haydnın sonataları klassik formanı və kontrastla bütövlüyün balansını nümayiş etdirir. Onun əsərlərində temaların və harmonik dəyişikliklərin məntiqli ardıcılığı diqqət çəkir. Haydnın musiqisində xarici formal sərtliyinə baxmayaraq, emosional dərinlik də nəzərə çarpır. Onun sonatalarının öyrənilməsi XVIII əsrin musiqi ideyalarının inkişafını izləməyə imkan verir. Bu əsərlərin struktur, melodiya və harmoniyanın təhlili Vyana klassikasının estetik prinsiplərini anlamağa kömək edir. Bu məqalədə Haydnın sonatalarının xüsusiyyətləri və onların musiqi tarixindəki əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

“Vyana məktəbinə xas olan xüsusiyyət, daxili fərdiliyi və obrazların konkretliyini saxlamaq şərti ilə, bədii təfəkkürün ümumiləşdirilməsi idi. Onların əsərlərinin işığı insanı yormur, kör etmir, əksinə, çünki bu əsərlər obrazlarla, ziddiyyətlərlə və hərəkətlə zəngindir” [1, s. 487]. Bədii ümumiləşdirmənin yüksək pillələrinə qalxaraq, Vyana klassikləri sonata və ya simfoniyanın bir hissəsi çərçivəsində daxili ziddiyyət və birləşmə nümunələrini göstərirlər.

Tonik-dominant-subdominant nisbətin funksionallığı prinsipinə əsaslanan Vyana klassiklərinin harmonik dili tonal və modulyasiya, mövzu və ladın təzadları və s. sahələrdə də çox zəngindir. Baxmayaraq ki, Vyana məktəbinin əsas xüsusiyyəti qomofon-harmonik təfəkkür idi, iri həcmli formalarda onlar polifoniyadan bir ifadə üsulu kimi istifadə edirdilər. “O dövrün tələbi olan yeni, böyük bir üslubun yaradılması məsələsinin öhdəsindən Vyana klassikləri böyük məhəttə ilə gəlirdilər” [1, s. 490].

Sonata allegrosunun mənimsəməsi çətinliyi şərtləndirilmiş obraz quruluşu onun (melodiyası, ritmi, harmoniyası, fakturası), musiqinin dilini janr konkretliyinə əvəz edir, populyar sonataya məxsus öyrətmə periodunun proqramında belə janr konkretliyi bütün sonata allegrosunu və yaxud onun müxtəlif mətnlərini səciyyələndirir. Punktir ritmiki ilə, dinamikanın və sonatanın allegrosu inkişafı ilə xarakterli tendensiyanı aktiv vasitə olduğunu aşkar edirik, tələbinin eşitmə qavraması, çətin musiqi formasına qoşulacaq.

Sonata forması 3 hissədən ibarətdir: ekspozisiya, işləmə və repriza. Bundan başqa sonata girişlə başlanı bilər və koda ilə qurtara bilər. Ekspozisiya öz növbəsində 2 hissəyə bölünür, onlar əsas və köməkçi mövzu adlanırlar. Əsas mövzu xüsusi dinamikliyi ilə, gərgin inkişafı ilə, drammatizmi ilə fərqlənir, gələcək inkişafa böyük potensialı ilə. Köməkçi mövzu xarakter etibarilə əsas mövzuya əks münasibətdədir. Əsasən köməkçi mövzu əsas mövzuya kontrast olur, iri formanın növbəti hissəsi işləmə adlanır. İşləmədə ekspozisiyadakı mövzuların gərgin inkişafı və yenidənqurması baş verir.

Repriza isə adətən ekspozisiyanı təkrarlayır. Bircə fərq ondadır ki, reprizada köməkçi mövzu əsas tonallıqda verilir. Haydn və Motsartın sonataları kodanın olmaması ilə fərqlənir. Bu sonatalarda reprizadan sonra tonikanı təsdiqləyən əlavə kandensiya olur. Tələbənin sonata forması üzrə işi çox çətinliklərdən ibarətdir. Bu çətinliklər əsərin mürəkkəbliyindən, onun pianistik çətinliyindən, eləcə də tələbənin psixologiyasından, onun dünyagörüşündən asılıdır.

İri formalı əsər üzərində iş bütöv bir prosesdən ibarətdir, bununla yanaşı orada üç mərhələ qeyd etmək olar:

1. Əsər ilə tanışlıq, üzdən oxuma;
2. Ümumi və xüsusi çətinliklərin aradan qaldırılması, detalların mənimsənilməsi;
3. Əsər üzərində bütövlükdə iş

Pedaqoji fəaliyyətdə sonata xüsusi yer tutur. Sonatanın mənimsənilməsi və ondan sonra da texniki və bədii formalarda (məzmun mürəkkəbliyi, həcmi, musiqi materiallarının inkişafı) ifası, pedaqoqa sonatanın əvəzolunmaz əhəmiyyətini açıqlayır, tələbənin sonata formasının köməyi ilə necə inkişaf etdiyini aşkar edir.

Haydnın sonatları tələbələr üçün musiqi düşüncəsinin inkişafında vacib bir alət rolunu oynayır və musiqi formasının, harmoniyanın və melodik xətlərin məntiqini anlamağa kömək edir. Onların öyrənilməsi tələbələrə temaların inkişafını, harmonik dəyişiklikləri və melodik frazaları analiz etmə bacarığını formalaşdırır, həmçinin kontrast və tarazlıq prinsiplərini başa düşməyə imkan verir. Sonata məşqləri texnika bacarıqlarını, xüsusilə əl koordinasiyasını və ritm dəqiqliyini inkişaf etdirir, tələbələrdə musiqi mətninə diqqət yetirmə qabiliyyətini gücləndirir və səslərin incəliklərini işləməyə imkan verir. Həmçinin sonatalar tələbələrə ciddi klassik formalarda emosional ifadə bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir və üzdən oxuma, musiqi strukturunu anlama və yaddaşı möhkəmləndirmə qabiliyyətini artırır. Haydnın sonatları texnika və musiqi ifadəliliyinin balansını nümayiş etdirir, musiqi ideyasının sadə temadan mürəkkəb işlənməyə qədər inkişafını göstərir və harmonik həllərin müxtəlifliyini təqdim edir. Onlar tələbələrdə musiqi forması və strukturunu anlama bacarığını inkişaf etdirir, interpretasiya və üslub dəqiqliyi bacarıqlarını gücləndirir, həmçinin Vyana klassik məktəbinin digər bəstəkarları ilə müqayisə aparmaq üçün baza rolunu oynayır. Haydnın sonatları tələbələrin müstəqil musiqi düşüncəsinin formalaşdırır, onların musiqi zövqünü və klassik musiqi estetik anlayışını inkişaf etdirir, disiplin və metodik iş bacarıqlarını gücləndirir və nəticədə pianoçu peşəkarlığının hazırlanmasında açar element olur. “Sonata klassik formasının formalaşması musiqi sənətinin sonrakı inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Bu forma son dərəcə həyat qabiliyyətli olmuş və bu günə qədər musiqi sənətinin əsas formalarından biri kimi qorunub saxlanmışdır” [2, s. 94-95].

Aşağıda tələbələrlə Haydnın sonatları üzərində işləyərkən istifadə edilə biləcək əsas metod və tövsiyələr təqdim olunur. Bu metodlar həm texniki bacarıqların, həm də musiqi ifadəliliyinin inkişafına yönəldilmişdir. Təvsiyələr formanın, harmoniyanın, melodik xətlərin və interpretasiyanın dərinlən öyrənilməsinə imkan verir və tələbələrin müstəqil musiqi düşüncəsinin formalaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

1. Əsərin formasını analiz etməklə başlamaq: ekspozisiya, işləmə, repriza.
2. Hər hissənin harmonik strukturuna diqqət yetirmək.
3. Frazalara bölmək və əsas tematik elementləri ayırmaq.
4. Düzgün temp və ritm dəqiqliyi üzərində işləmək.

5. Ayrı-ayrı əlləri məşq edib sonra birlikdə ifa etmək.
6. Çətin keçidləri və akkordları işləmək üçün yavaş tempi istifadə etmək.
7. Dinamik kontrastlar və ifa incəliklərinə diqqət yetirmək.
8. Melodik xətləri və onların forma daxilində inkişafını analiz etmək.
9. Frazalar arasındakı harmonik əlaqələri dinləmə bacarığını inkişaf etdirmək.
10. Tələbənin musiqi interpretasiyası haqqında müstəqil düşünməsini təşviq etmək.
11. Fərqli sonata ifalarını müqayisə edərək üslubi xüsusiyyətləri başa düşmək.
12. İntonasiya dəqiqliyi və artikulyasiya üzərində işləmək.
13. Sonata analizini yazılı şəkildə tapşırıqlara daxil etmək.
14. Sonata əsərini eşitmə ilə təkrarlama məşqlərini musiqi yaddaşını inkişaf etdirmək üçün istifadə etmək.

15. Əsər üzərində iş başa çatdıqdan sonra emosional və bədii ifadəliliyi müzakirə etmək.

Təqdim olunan metodlar tələbələrin Haydnın sonataları ilə işləyərkən həm texniki, həm də musiqi bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Forma və harmoniyanın analiz edilməsi tələbələrdə strukturu anlama qabiliyyətini gücləndirir. Frazalara bölünmə və tematik elementlərin ayrılması diqqət və konsentrasiyanı artırır. Temp və ritm üzərində iş texniki dəqiqliyi təmin edir. Ayrı-ayrı əllərlə məşqlər koordinasiyanı və əl çevikliyini inkişaf etdirir. Dinamik kontrast və melodik xətlərin incələnməsi musiqi ifadəliliyini və emosional interpretasiyanı dərinləşdirir. Müqayisəli analiz və müstəqil düşüncə tələbələrin musiqi estetik anlayışını artırır. İfa və artikulyasiya üzərində iş ifa mədəniyyətini və səs dəqiqliyini təmin edir. Eşitmə ilə təkrarlama və yazılı analiz musiqi yaddaşını və nəzəri bilikləri möhkəmləndirir. Nəticədə, bu metodlar tələbələrin musiqi zövqünü inkişaf etdirir, pedaqoji prosesi zənginləşdirir və professional səviyyəyə hazırlıqda əhəmiyyətli rol oynayır.

Pedaqoq nəinki ifaçılıq məsələləri ilə hətta öyrənilmiş əsərlərin prosesindəki analizlər ilə məşğul olmalıdır. Sonatanın analizindən fikrə tutulmaq olar ki, müəyyən planların kompozisiyası strukturları, musiqi elementlərinin musiqi frazirovkası, ifadəli ritmin melodiyları, harmoniyası pedaqoqdan konkret göstərişlər tələb olunur, fortepianoda göstərilmə, işin müxtəlif anlarını izah etmək, tələbənin musiqi-piano hazırlığından asılı olmayaraq.

Sonatalar üzərində işlərin müxtəlif mərhələlərində və tələbənin bacarığından asılı olaraq onların hər biri seçici olaraq ön plana çəkilir. Əsərlə aktiv tanışlığın qısa mərhələsindən sonra tələbənin qarşısına mətnin detallı xırdalanması, onun sonrakı mənimsəməsi məsələsi irəli sürülür. Əvvəlcə sonatanın musiqi nitqinin xüsusiyyətlərini müasir anlayacaq, o qədər də onun bütövlükdə izahı və dərk etməsi möhkəmlənəcək. Təcrübə göstərir ki, tələbə eşitdiyi tanış əsəri daha tez mənimsəyir və öyrənir. Bununla təsdiq olunur ki, tələbənin daimi eşitmə dairəsi əsərlərin seçimini və öyrənilməsini müşahidə edir. Ümumi anlayışı olmadığı halda məzmun-suzluq təhlili və təşəbbüs, musiqinin incəliklərinin tərəfləri məhrum anlayışından əmələ gəlir. Burdan irəli gəlir ki, hər bir ifa olunan əsər təhlil olunmalıdır, tələbənin eşitmə anlamasına çatdırılmalıdır. Keçid mərhələsində – əsərin təhlilində, öyrənməsində və mənimsənilməsində tərbiyəli, düşüncəli vərdişinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Tez-tez səhra applikaturanın qəbulu nəinki gözəl səslənməsini pozur, hətta əsərlərin texniki mənimsəməsində mane olur.

Y. Haydnın sonataları Vyana klassik məktəbinin əsas prinsiplərini əks etdirir və tələbələr üçün dəyərli tədris materialıdır. Onlar həm texniki, həm də musiqi ifadəliliyi bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Sonata əsərlərinin strukturu, harmoniyası və melodik xətti tələbələrin musiqi anlayışını və estetik zövqünü genişləndirir. Bu əsərlər tələbələrdə diqqət, yaddaş və konsentrasiya qabiliyyətlərini gücləndirir. Haydnın musiqisi həm də interpretasiya və üslub dəqiqliyini öyrətmək üçün əlverişlidir. Sonatalarla işləmək tələbələrdə müstəqil musiqi düşüncəsini inkişaf etdirir və onların peşəkarlıq səviyyəsini artırır. Metodik yanaşmalar vasitəsilə tələbələr texniki bacarıqlarını və nəzəri biliklərini möhkəmləndirir. Nəticədə, Haydnın sonataları pedaqoji prosesdə əvəzolunmaz rol oynayır və musiqi tədrisinin keyfiyyətini yüksəldir.

Pedaqoqun Haydnın sonataları üzərində tələbələrə apardığı iş tədris prosesində həlledici əhəmiyyət daşıyır. Müəllim tələbələrdə klassik üslubun əsas estetik və struktur xüsusiyyətlərini formalaşdıran əsas istiqamətləndirici şəxsdir. Sonata janrının xüsusiyyətlərinin izahı pedaqoqun analitik və metodik biliklərinə əsaslanır. Müəllim əsərin formasını, xüsusilə sonata allegro quruluşunu sistemli şəkildə tələbələrə izah etməlidir. Haydnın sonatalarının təhlili zamanı pedaqoq tematik materialın inkişaf məntiqini açıqlayır. O, tələbələrə melodik xətlərin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etməyə kömək edir. Pedaqoqun rəhbərliyi altında tələbələr harmonik dəyişiklikləri və tonal planı düzgün qavrayırlar. İfa prosesində texniki çətinliklərin aradan qaldırılması pedaqoqun əsas vəzifələrindən biridir. Müəllim düzgün barmaqaltı, artikulyasiya və texniki üsulların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Haydnın musiqisinə xas olan şəffaf faktura pedaqoq tərəfindən tələbələrə düzgün təqdim edilməlidir. Müəllim tələbələrin səs keyfiyyətinə və dinamik balansına nəzarət edir. Haydnın sonatalarında dinamika və agogikanın üslubi çərçivədə tətbiqi müəllimin izahları ilə formalaşır. Müəllim tələbələrə emosional ifadəliliyin ölçülü və məntiqli qurulmasını öyrədir. Haydnın sonataları üzərində iş tələbələrdə musiqi mətninə hörmət və diqqət mədəniyyətini inkişaf etdirir. Pedaqoq ifa zamanı üslub səhvlərini vaxtında aşkar edib düzəldir. Haydnın yaradıcılığının tarixi kontekstdə izahı pedaqoji işin mühüm hissəsidir. Müəllim dərs prosesində eşitmə və analiz bacarıqlarını paralel şəkildə inkişaf etdirir. Haydnın sonataları pedaqoq üçün həm texniki, həm də estetik tərbiyə vasitəsi kimi çıxış edir. Tədris prosesində pedaqoqun ardıcıl və sistemli yanaşması tələbələrin peşəkar inkişafını təmin edir. Müəllim tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq pedaqoji metodları uyğunlaşdırır. Haydnın sonataları üzərində aparılan iş pedaqoqun metodik ustalığını nümayiş etdirir. Bu proses tələbələrin texniki səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Problemin aktuallığı. Haydnın sonataları Vyana Klassik Məktəbinin əsas prinsiplərini nümayiş etdirir və musiqi tədrisində hələ də aktualdır. Bu əsərlərin strukturu və harmonik xüsusiyyətləri tələbələrin texniki və nəzəri bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir piano tədrisində Haydnın sonatalarının istifadəsi tələbələrin klassik musiqi zövqünü formalaşdırmaq üçün aktualdır.

Problemin yeniliyi. Haydnın sonatalarının pedaqoji yanaşmalar çərçivəsində sistemli təhlili müasir metodik tədqiqatlarda geniş yer almamışdır. Bu iş tələbələrin texniki və musiqi ifadəliliyi bacarıqlarını birləşdirən yeni metodların işlənməsinə töhfə verir. Haydnın əsərlərinin tədris prosesində tətbiqi tələbələr üçün fərdi interpretasiya və analiz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Haydnın sonataları tələbələrin texniki bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu metodik yanaşmalar musiqi tədrisinin keyfiyyətini yüksəldir və pedaqoji prosesə effektivlik qatır. Haydnın sonataları ilə işləmək tələbələrin nəzəri biliklərini gücləndirir və professional hazırlığa töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Ливанова Т.Н. Западно-европейская музыка XVII-XVIII веков в ряду искусств / Т.Н.Ливанова. – М.: Музыка, – 1977. – 528 с.
2. Алексеев, Д.А. История фортепианного искусства, часть 1 и 2 / Д.А.Алексеев. – Москва: Музыка, – 1988. – 415 с.
3. Друскин, М.С. Клавирная музыка / М.С.Друскин. – Л.: Музгиз, – 1960. – 752 с.

I.A.Ahmadova

Representative of the Vienna Classical School: Haydn and the Study of His Sonatas Summary

The Vienna Classical School played an important role in the development of European music in the late 18th and early 19th centuries. Joseph Haydn is considered one of the main representatives of

this school, and his sonatas are excellent examples of classical form and harmony. Haydn's works are distinguished by melodic richness, structural precision, and emotional expressiveness. This study examines the characteristics of Haydn's sonatas and their significance in music history.

Key words: student, sonatas, classic form, Y.Haydn, piano

И.А.Ахмедова

Представитель венской классической школы Гайдн и работа над его сонатами

Резюме

Венская классическая школа сыграла важную роль в развитии европейской музыки в конце XVIII – начале XIX века. Йозеф Гайдн считается одним из основных представителей этой школы, а его сонаты являются прекрасным примером классической формы и гармонии. Произведения Гайдна выделяются мелодическим богатством, точностью структуры и эмоциональной выразительностью. В этой работе исследуются особенности сонат Гайдна и их значение в истории музыки.

Ключевые слова: студент, сонаты, классическая форма, Й.Гайдн, фортепиано

Rəyçi: sənət.f.d., dos. A.F.Aşumova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2025

R.A.ƏKBƏROV

baş müəllim

e-mail: rufat.akbarov@sport.edu.az

:<https://orcid.org/0000-0003-2885-7770>

X.R.QOCAYEV

baş müəllim

e-mail: khanlar.gocayev@sport.edu.az

:<https://orcid.org/0000-0001-5633-8455>

V.V.MƏMMƏDOVA

müəllim

e-mail: vafa.mammadova@sport.edu.az

:<https://orcid.org/0000-0002-6829-3546>

Azərbaycan İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.2.298

FİZİKİ TƏRBİYƏ ÜZRƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə. Fiziki tərbiyə üzrə orta məktəblərdə keçirilən pedaqoji təcrübə, tədris prosesinin vacib bir komponentidir. Bu prosesdə tələbələr, şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə metodlarının tətbiqini və idman fəaliyyətlərinin təşkilini öyrənirlər. Məktəbdə fiziki tərbiyə üzrə pedaqoji təcrübə təkcə tələbələrin nəzəri biliklərini praktikaya çevirmələri üçün deyil, həm də onların peşə bacarıqlarını formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövr ərzində təcrübəçilər şagirdlərin fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərslər planları tərtib etməli, müxtəlif idman növlərinin elementlərindən fiziki hazırlıq vasitəsi kimi istifadə etməli və şagirdlərin sağlam həyat tərzinə yiyələnmələrinə kömək etməlidirlər. Həmçinin təcrübə gələcək müəllimlərə sinif idarəçiliyi, şagirdlərlə effektiv ünsiyyət qurma və onların fərdi ehtiyaclarını anlamaq kimi vacib pedaqoji bacarıqların inkişafına imkan verir.

Məqalədə fiziki tərbiyə üzrə orta məktəblərdə həyata keçirilən pedaqoji təcrübənin məqsədi, vəzifələri və əsas komponentləri araşdırılır.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, pedaqoji təcrübə, məktəb, gələcək mütəxəssislər, tələbə, şagird, müəllimlik peşəsi

Fiziki tərbiyə üzrə məktəbdə keçirilən pedaqoji təcrübə, tədris prosesinin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu prosesdə tələbələr, şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə metodlarını tətbiq etməyi və idman fəaliyyətlərini təşkil etməyi öyrənirlər. Eyni zamanda, pedaqoji təcrübə gələcək mütəxəssislərin peşə ilə bağlı sosial tələbləri qarşılamaq və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ali təhsil müəssisəsində əldə etdikləri bilik və bacarıqları səmərəli şəkildə istifadə etmələri üçün bir imkan yaradır.

Bu məqalənin **məqsədi** fiziki tərbiyə sahəsində orta məktəblərdə həyata keçirilən pedaqoji təcrübənin məqsədini, vəzifələrini və əsas tərkib hissələrini təhlil etməkdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində tədris olunan fiziki tərbiyə fənninin Dövlət standartları (kurikulu), ayrı-ayrı təhsil səviyyələrində tədrisin əsas istiqamət və məqsədlərini müəyyən edir. Bu standartlar şagirdlərdə harmonik fiziki inkişafı təmin etməyi, mənəvi-iradi xüsusiyyətləri, hərəkəti mədəniyyəti formalaşdırmağı və orqanizmi sağlamlaşdırmaq üçün vasitə və üsullara dair informasiya və nəzəri bilikləri verməyi, həmçinin bu vasitələrdən istifadə bacarıqlarının aşılmasını özündə əks etdirir [1].

Məlum olduğu kimi, fiziki tərbiyə pedaqoji bir prosesdir. Lakin bu prosesin özü böyüməkdə olan orqanizmin üzv və sistemlərinə zəruri qida maddələrinin tədarükünü fəallaşdırmaq üçün fiziki yükün tətbiqi ilə məhdudlaşmır. Metodiki cəhətdən düzgün təşkil edilmiş fiziki tərbiyə dərsi adi halda aşkarlanması mümkün olmayan şagird psixologiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, proqnozlaşdırmağa və düzgün istiqamətləndirməyə imkan verir.

Hər bir sinifdə dərsin təşkili, tədris vahidlərinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Tədris vahidi kimi şagirdin fiziki hazırlığının tərkib komponentləri olan sürət, sürət-güc, bədənə əyləmə qabiliyyəti, qüvvə, çeviklik və dözümlülük kimi hərəkəti qabiliyyətlər seçilir [2].

Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə və şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi, fiziki məhdudiyyətləri olan şagirdlər üçün uyğunlaşdırılmış fiziki tərbiyə məşğələlərinin də daxil olduğu, təhsil prosesinin bütün aspektlərini əhatə edən mükəmməl pedaqoji sistemin formalaşmasına şərait yaradır. Təhsil hamı üçün əlçatan və bərabər olmalıdır [3, 4].

Tələbələrə müəllimlik peşəsinə hazırlamaq üçün, fiziki tərbiyə müəlliminin peşə fəaliyyətinə maksimal dərəcədə yaxın olan ən səmərəli vasitə pedaqoji təcrübədir. Bu təcrübə zamanı tələbələr fiziki tərbiyənin qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini dərinlən anlayır, peşəkar bilik və bacarıqlarını yüksəldir və tədris prosesinin elmi-nəzəri əsaslarını tam mənimsəyirlər. Bu isə onlara gənc nəslə hərtərəfli və əhəngdar inkişaf etdirmək kimi məsuliyyətli vəzifəni yerinə yetirməyə imkan verir. Təcrübəçi tələbələr məktəblilərlə təlim, tərbiyə, idman və təşkilati fəaliyyətləri sərbəst şəkildə həyata keçirmək üçün müxtəlif metod, forma və vasitələrdən istifadə etməyi öyrənirlər.

Təcrübə zamanı tələbələrə qrup rəhbərləri, məktəb rəhbərliyi, metodistlər və fiziki tərbiyə müəllimləri tərəfindən rəhbərlik edilir. Qeyd olunan tədris tapşırıqları ardıcılıqla yerinə yetirilir, tələbənin fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir və fərdi plana uyğunlaşdırılır. Təcrübə başa çatdıqdan sonra tələbələr müəyyən olunmuş müddətdə hesabat sənədlərini təhvil verirlər. Qiymətləndirmə proqramda nəzərdə tutulmuş bütün bölmələrin keyfiyyətli və vaxtında yerinə yetirilməsi, hesabat sənədlərinin tərtibi və tələbənin ümumi fəallığı əsasında aparılır.

Gələcək bədən tərbiyəsi mütəxəssislərinin peşə fəaliyyətlərinin spesifikasiyasından asılı olmayaraq, bədən tərbiyəsi və idman təşkili sahəsində bilavasitə işləmək zəruridir. Buna görə də, bədən tərbiyəsi üzrə kadr hazırlayan ali təhsil müəssisələrində bütün tələbələr mütləq pedaqoji təcrübə keçirlər. Bu təcrübənin əsas məqsədi, yeni cəmiyyətin qurulmasında fəal, təşəbbüskar, mənəvi zəngin, fiziki kamilliyə malik, müasir nailiyyətlərlə silahlanmış yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaqdır. Bu çətin və məsuliyyətli vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik edənlər, metodistlər və kafedralar fəal iştirak etməlidirlər.

Məktəbdə keçirilən pedaqoji təcrübə prosesində tələbələr məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin təşkili ilə bağlı bir sıra məsələləri müstəqil surətdə həll etməyi öyrənirlər ki, bu da onlarda peşəkar bacarıq və vərdislərin formalaşması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir [5].

Fiziki tərbiyə üzrə pedaqoji təcrübənin məqsədi yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal, təşəbbüskar, düşünməyi bacaran, mənəvi zənginliyə, əxlaqi saflığa və fiziki kamilliyə malik hərtərəfli inkişaf etmiş, bədən tərbiyəsinin nəzəriyyə və metodikasının müasir nailiyyətləri ilə silahlanmış, tələblərə cavab verə bilən yüksək ixtisaslı bədən tərbiyəsi kadrları hazırlamaqdan ibarətdir [5].

Fiziki tərbiyə üzrə aparılan pedaqoji təcrübədə qarşıya qoyulan məqsədin həlli nə qədər şərfli olsa da, bir o qədər də məsuliyyətli və mürəkkəbdir. Bu məsələnin həllini layiqincə yerinə yetirmək üçün pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik edənlər, metodistlər və ayrı-ayrı kafedralar fəallıqlıq göstərməlidirlər.

Pedaqoji təcrübə prosesində aşağıdakı vəzifələr öz həllini tapmalıdır:

- Tələbələrdə ali məktəbdə bədən tərbiyəsinə aid olan nəzəri bilikləri dərinləşdirmək, möhkəmləndirmək və həmin bilikləri fiziki tərbiyə prosesində tətbiq etməyi öyrətmək;
- Tələbələrə psixologiya, pedaqogika və eləcə də idman fiziologiyası haqqında biliklərə istinad etməklə, məktəblilərin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, onların sağlamlığının qayğısına qalmağı, fiziki tərbiyə prosesini bu zəminlər üzərində qurmağı öyrənmək;

• Təcrübəçi tələbələr fiziki tərbiyə dərslərini və sinifdən xaric işləri aparmağa, şagirdlərin idrakını fəallaşdırmaqla onları fiziki tərbiyə məşğələlərinə cəlb etməyi, fiziki tərbiyə dərslərinin müxtəlif tiplərindən, fiziki tərbiyə təliminin prinsip və metodlarından məharətlə istifadə etməyə hazırlaşdırmaq;

• Fiziki tərbiyə müəllimi və sinif rəhbəri kimi müstəqil pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan peşəkar bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması;

• Məktəbdə fiziki tərbiyə dərslərinin təşkilinin qabaqcıl təcrübəsini öyrənmək;

• Tələbələr məktəblilərlə aparılan fiziki tərbiyə işlərini müşahidə və təhlil etmək bacarıqları ilə silahlandırmaq, qabaqcıl iş təcrübələrini ümumiləşdirmək, təhsil və özünütərbiyə işləri ilə məşğul olmaq vərdislərini və bacarıqlarını formalaşdırmaq [6].

Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələr bir sıra əsas funksiyaları icra edirlər: nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək və praktikada tətbiq etmək, psixologiya, pedaqogika və idman fiziologiyası biliklərinə əsaslanaraq məktəblilərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, fiziki tərbiyə dərslərini və sinifdən xaric işləri təşkil etmək, şagirdlərin fəallığını artırmaq, məktəbdə fiziki tərbiyə dərslərinin təşkili üzrə qabaqcıl təcrübələri öyrənmək, müşahidə və təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Təcrübə müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir. Məktəblə tanışlıq təcrübədən əvvəl başlağa bilər. Bu tanışlıq, məktəbin rəhbərliyi ilə söhbət, məktəbin iş planı, daxili qaydalar, valideyn komitəsinin fəaliyyəti, məktəblilərin fiziki tərbiyəsində ictimai təşkilatların rolu, fiziki tərbiyə müəllimləri ilə ixtisasartırma işləri və təcrübəçi tələbələrin vəzifələri haqqında məlumatları əhatə edir. Tanışlıq işləri əsasən təcrübənin birinci həftəsini əhatə etsə də, tələbələr təcrübə ərzində pedaqoji prosesin müxtəlif məsələləri ilə tanış olurlar [6].

Bədən tərbiyəsi dərslərinin təşkilini və məzmununu reqlamentləşdirən əsas sənədlər tədris planı, fiziki tərbiyə üzrə proqram, illik plan-qrafik, iş planı və dərs icmallarıdır. Tələbə təcrübənin birinci həftəsindən başlayaraq dərslərə hazırlıqlı gəlməli və fənnin tədrisində bütün təşkilati cəhətlərlə tanış olmalıdır. Tələbələr fiziki tərbiyə müəlliminin keçirdiyi nümunəvi dərslərdə əsasən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidirlər:

• Şagirdlərin soyunub-geyinmə yerində mövcud qaydalara əməl edilmələrinə;

• Dərsin başlanması ərafəsində şagirdlərin düzülüşünə (harada, nə vaxt, necə);

• Məşğələlərdən azad edilmiş şagirdlərin yardımçı işə cəlb olunmasına.

Adətən hər bir məktəbdə dərsin təşkil olunmasının ənənəvi üsulları olur və bunları pozmaq məsləhət deyil. Lakin iş prosesində maraqlı və faydalı bir təklif yaranarsa, bədən tərbiyəsi müəllimi və təcrübə qrupunun rəhbəri ilə razılaşdıqdan sonra, bu təklifi öz iş planına daxil etmək olar [6, 7].

Təcrübəçi tələbə ilk günlərdən əsas uçot sənədi olan sinif jurnalında aparılan işlərə diqqət yetirməlidir. Bu sənədlə rəftar etmək tələbləri tam müəyyən edilmişdir. Belə ki, jurnalda aparılan qeydlər səliqəli olmalı, heç bir düzəlişə və qaralmaya yol verilməməlidir. Məktəbdə keçirilən təcrübənin ikinci həftəsi, tələbələrin müstəqil olaraq fiziki tərbiyə dərslərini aparması ilə başlayır. Bu məsələdə dərsə hazırlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, icmal tərtib etməkdən, məşğələ yerini və avadanlığı hazırlamaqdan, şagirdlər arasında köməkçilərin müəyyən edilməsindən və təcrübəçi tələbənin şəxsi hazırlığından ibarətdir.

Dərsin icmalı müəyyən edilmiş formada tərtib olunur. Tələbə tərtib etdiyi icmalı ən azı dərsə bir gün qalmış yoxlamaq və təsdiq etmək üçün metodistə və ya fiziki tərbiyə müəlliminə təqdim etməlidir. Sonra o, dərsin keçiləcəyi yerlərdə alətləri sınaqdan çıxarmalı, göstərəcəyi hərəkətləri özü icra etməli, dərsin məzmunu, izah edəcəyi üsulları, komanda və göstərişləri müəyyən etməli, dərsə xəyalən tam hazırlaşmalıdır. Buradaca şagirdlərin təhlükəsizliyini təmin etməyi düşünməlidir. Təcrübəçi mühafizə qaydalarını təkcə öz köməkçisinə deyil, sinifdəki bütün şagirdlərə izah etməlidir [8].

Dərsi yaxşı keçməyin mühüm şərtlərindən biri də şagirdlər arasında fəallığın seçilməsidir. Belə şagirdlər dərsin təşkilində və keçirilməsində müəllimin köməkçisi olurlar. Təcrübə-

nin əvvəlində tələbə fiziki tərbiyə müəlliminin zamanəti əsasında sinfin fəallarının köməyindən istifadə edir.

Fiziki tərbiyə dərslərində şagirdlərin soyunub-geyinmə yerində qaydalara riayət etmələri, dərslərin başlanğıcı ərəfəsində düzgün düzülüşün təmin edilməsi və məşğələlərdən azad edilmiş şagirdlərin cəlb edilməsi kimi məsələlərə xüsusi önəm verilməlidir.

Tələbələr təcrübənin ikinci həftəsindən etibarən müstəqil dərslər aparmağa başlayırlar. Bu zaman dərslə hazırlıq, icmalın tərtibi, məşğələ yerinin və avadanlığın hazırlanması, köməkçilərin müəyyən edilməsi və tələbənin şəxsi hazırlığı böyük əhəmiyyət daşıyır. Dərslə hazırlıq icmalı təsdiq üçün metodistə və ya fiziki tərbiyə müəlliminə təqdim edilir. Dərs keçiriləcək yer, alətlər, göstəriləcək hərəkətlər, izah ediləcək üsullar, komandalar və göstərişlər müəyyənləşdirilir, təhlükəsizlik qaydaları izah edilir. Şagirdlər arasında fəalların seçilməsi dərslərin təşkilində və keçirilməsində köməkçi rolunu oynayır. Sanitar-gigiyenik şəraitin təmin edilməsi, məşğələnin əyləncəli təşkili və şagirdlərdə dərslə maraq oyatmaq bacarığı dərslərin uğurlu keçməsinin əsas şərtlərindəndir. Musiqinin müşayiəti ilə dərslə aparmaq estetik tərbiyəyə təsir edir və şagirdlərdə şən əhval yaradır. Dərslənin sonunda onun yekunlaşdırılması əsas şərtlərdən biridir [9].

Dərslə sona çatdırmağın əsas şərti onun yekunlaşdırılmasıdır. Burada müsbət və mənfi cəhətlərə fikir verilməli, ayrı-ayrı şagirdlər ya təriflənməli, ya da onların səhvləri deyilməlidir. Şagirdlərə mütləq ev tapşırıqları verilməlidir. Dərslədən sonra xüsusi sxem üzrə dərslənin müzakirəsi keçirilir.

Bədən tərbiyəsi və idman üzrə əlavə məşğələlər aşağıdakı formalarda keçirilir:

- Məktəbin tədris günü rejimində bədən tərbiyəsi tədbirləri;
- Məktəbin bədən tərbiyəsi kollektivi tərəfindən təşkil edilən, dərslədən kənar kütləvi idman sağlamlıq bədən tərbiyəsi tədbirləri.
- Məktəbin tədris günü rejimində bədən tərbiyəsi tədbirləri:

1. Dərsləqədər gimnastika. Bu hər gün birinci dərslə başlamazdan əvvəl şagirdlərlə keçirilən fiziki hərəkətlər kompleksidir.

2. Bədən tərbiyəsi dəqiqəsi, sinifdə ümumtəhsil dərslərdə və adətən iki-üç dəqiqə davam edir. Bir qayda olaraq bədən tərbiyəsi dəqiqəsini dərslə keçən müəllim aparır. Həmin sinifdə təcrübə keçən tələbə bu tədbirləri özü keçməli və ya ona belə tədbirləri keçirməyin qaydaları haqqında fənn müəllimləri ilə məşğələlər aparmağı tapşırmaq olar.

3. Böyük tənəffüslərdə oyun və əyləncələr. Məktəbdə tənəffüslərin düzgün təşkil edilməsi, şagirdlərin dərslərarası istirahəti üçün imkan yaradır. Təcrübəçi-tələbələrin böyük tənəffüslərdə oyunla təşkil etməsi böyük və məsuliyyətli tapşırıqdır. Oyunları və idman əyləncələrini seçərkən ilk növbədə şagirdlərin marağını, bu tədbirlərin keçiriləcəyi yerin şəraitini, lazım olan ləvazimat və avadanlığın vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır [9].

Məktəbdə pedaqoji təcrübənin vəzifələrindən biri tələbələri məktəbdəki bədən tərbiyəsi kollektivinin əsas iş formaları ilə tanış etmək və onların dərslədən kənar vaxtlarda bədən tərbiyəsi və idman üzrə kütləvi tədbirlərin təşkili və keçirilməsi haqqında lazımi bilik və bacarıqlarla silahlandırmaqdır. Müəllim hazırlanması prosesi insan, vətəndaş və mütəxəssis kimi rolların integrasiyasını, daxili bütövlüyün və peşəkar davranışın inkişafını nəzərdə tutur. Müəllim peşəkarlığı mədəni dəyərlər, pedaqoji biliklər və praktiki təcrübə əsasında formalaşan çoxfaktorlu, fərdiləşmiş yaradıcı özünüreallaşma prosesidir [10].

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

– Beləliklə, məktəbdə bədən tərbiyəsi sahəsində pedaqoji təcrübə gələcək müəllimlərin formalaşmasında təlimin vacib mərhələsidir. Bu təcrübə tələbələrə dərslərin səmərəli təşkili, tələbələrlə konstruktiv ünsiyyət qurmaq və müxtəlif yaş qruplarına uyğun metodiki vasitələrdən istifadə etmək üçün pedaqoji fəaliyyətin əsasları öyrədilir;

– Fiziki tərbiyə sahəsində məktəbdə həyata keçirilən pedaqoji təcrübə prosesində tərübəçi tələbələr, şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə metodlarını tətbiq etməyi və idman fəaliyyətlərini təşkil etməyi öyrənirlər. Tələbələrin bu prosesdə əldə etdikləri təcrübə, gələcək peşə fəaliyyətlərinə müsbət təsir edir;

– Nəticə etibarilə, fiziki tərbiyə fənni üzrə aparılan pedaqoji təcrübə, tələbələrin peşəkar inkişafının əsasını təşkil edir. Fiziki tərbiyə üzrə pedaqoji təcrübə, yeni cəmiyyətin qurulmasında fəal, təşəbbüskar, mənəvi zəngin, fiziki kamilliyə malik, müasir nailiyyətlərlə silahlanmış yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamasında mühüm rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Fiziki tərbiyə üzrə məktəbdə həyata keçirilən pedaqoji təcrübə, tədris prosesinin vacib bir komponentidir. Bu prosesdə tələbələrin şagirdlərlə birgə əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə metodlarını tətbiq etməsi və idman fəaliyyətlərini təşkil etməsi, təhsil sisteminin qarşısında duran vacib və aktual məsələlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Bədən tərbiyəsi sahəsində kadr hazırlayan ali məktəblərdə bütün tələbələr mütləq şəkildə pedaqoji təcrübə keçir. Bu təcrübənin əsas məqsədi, yeni cəmiyyətin formalaşmasında aktiv, təşəbbüskar, mənəvi cəhətdən zəngin, fiziki cəhətdən mükəmməl və müasir nailiyyətlərlə təchiz olunmuş yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsidir. Problemin elmi yeniliyi, bu məsələni ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə analiz edərək konkret təkliflər və metodiki göstərişlər təqdim etməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Fiziki tərbiyə sahəsində məktəbdə həyata keçirilən pedaqoji təcrübə prosesində tələbələr, şagirdlərlə əməkdaşlıq edərək təlim-tərbiyə metodlarını tətbiq etməyi və idman fəaliyyətlərini təşkil etməyi öyrənirlər. Bu məqalədə pedaqoji təcrübənin gələcək mütəxəssislərin peşə ilə bağlı sosial tələbləri qarşılamaq və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə ali təhsil müəssisəsində əldə etdikləri bilik və bacarıqları praktik olaraq tətbiq etmələri müzakirə olunur. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan fiziki tərbiyə müəllimləri və gənc tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. – Bakı, – 2013.
2. Hüseynov F.A. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Fiziki tərbiyə / F.A.Hüseynov. – Bakı: Müəllim, – 2012. – 168 s.
3. Babanlı Y.M. Orta məktəblərdə fiziki tərbiyənin məzmunu, inkişafı və təkmilləşdirilməsi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 85, №8, – 2018, – s. 260-264.
4. Abasova X.R. Fiziki tərbiyə dərslərinin pedaqoji əhəmiyyəti // Scientific News of Academy of Physical Education and Sport. 3 (3) 2021, – pp.116-119 DOI: 10.28942/ssj.v3i3.370.
5. Qurbanov H.H. Pedaqoji təcrübə. Dərs vəsaiti / H.H.Qurbanov, S.B.Yolçuyev. – Bakı: Maarif, 2003. – s. 112.
6. Məcidov N.B. Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodikası, dərslik, [II hissə] / N.B.Məcidov. – Bakı: Müəllim, – 2020. – 224 s.
7. Rzayeva Z.H. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası, dərslik, / Z.H.Rzayeva, Q.M.Cəfərov. – Bakı, – 2004. – s. 181.
8. Райков В.А. Физическая культура и спорт. Педагогическая практика в школе: учебное пособие / В.А.Райков, Ю.К.Рахматов. – Гродно: Гродненский государственный университет, – 2003. – 163 с.
9. Еркомайшвили И.В. Педагогическая практика по физической культуре в школе: учебно-методическое пособие / И.В.Еркомайшвили, О.Л.Жукова. – Екатеринбург, – 2004. – 88 с.
10. Leylan Əsgərova. Müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji keyfiyyətləri: tələblər və inkişaf perspektivləri // SCIENTIFIC WORK. 20 (1), 2026, pp.164-169 DOI:10.36719/2663-4619/125/164-169.

R.A.Akbarov, Kh.R.Gocayev, V.V.Mammadova

Purpose and Objectives of Pedagogical Practice in Physical Education
Summary

Pedagogical practice in secondary schools on physical education is an important component of the educational process. In this process, students learn to apply teaching methods and organize sports events by collaborating with students. The physical education teaching practice at school is important not only for students to put their theoretical knowledge into practice, but also for the formation of their professional skills. During this period, trainees should create lesson plans that take into account the physical and psychological characteristics of students, use elements of various sports as a means of physical fitness and help students lead a healthy lifestyle. In addition, the practice allows future teachers to develop important teaching skills such as classroom management, effective communication with students, and understanding of their individual needs.

The article explores the purpose, objectives and main components of the pedagogical practice conducted in secondary schools in physical education.

Keywords: *physical education, pedagogical practice, school, future specialists, student, student, teaching profession.*

Р.А.Акперов, Х.Р.Годжаев, В.В.Мамедова

Цели и задачи педагогической практики по физическому воспитанию
Резюме

Педагогическая практика в средних школах по физическому воспитанию является важным компонентом учебного процесса. В этом процессе студенты учатся применять методы обучения и организовывать спортивные мероприятия, сотрудничая с учениками. Педагогическая практика по физическому воспитанию в школе важна не только для того, чтобы студенты могли применить свои теоретические знания на практике, но и для формирования их профессиональных навыков. В этот период практиканты должны составлять планы уроков с учетом физических и психологических особенностей учащихся, использовать элементы различных видов спорта в качестве средства физической подготовки и помогать учащимся вести здоровый образ жизни. Кроме того, практика позволяет будущим учителям развивать важные педагогические навыки, такие как управление классом, эффективное общение с учениками и понимание их индивидуальных потребностей.

В статье исследуются цель, задачи и основные компоненты педагогической практики, проводимой в средних школах по физическому воспитанию.

Ключевые слова: *физическое воспитание, педагогическая практика, школа, будущие специалисты, студент, ученик, профессия учителя.*

Rəyçi: ped.f.d. M.Z.Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2026

H.F.ƏLİYEV

doktorant

e-mail: huseyn022023@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0000-1441-2362>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.2.304

MÜASİR MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA STRUKTURLAŞDIRILMIŞ TƏLİM MODELLƏRİ

Xülasə. Müasir təhsil sistemində müəllim təhsilinin keyfiyyətinin artırılması təhsil prosesi üçün elmi əsas tələb edir. Bu məqalədə müasir müəllim təhsilində strukturlaşdırılmış təhsil modellərinin mahiyyəti, növləri və pedaqoji imkanları təhlil edilir. Strukturlaşdırılmış təhsil modelləri kurs məzmununun məqsədyönlü, mərhələli və sistemli təşkili yolu ilə gələcək müəllimlərin peşəkar səriştələrinin və pedaqoji düşüncəsinin inkişafına xidmət edir. Məqalədə modul və səriştə əsaslı və nəticəyönlü strukturlaşdırılmış təhsil modellərinin müəllim təhsilində tətbiqi elmi və nəzəri baxımdan əsaslandırılır. Bundan əlavə, strukturlaşdırılmış təhsil modellərinin istifadəsi təhsil proqramlarını müasir standartlara uyğunlaşdırmağa kömək edir. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş təlim məqsədləri və səriştəyə əsaslanan fəaliyyətin qiymətləndirməsi müəllim hazırlığının praktik istiqamətini gücləndirir və nəzəri biliklərlə faktiki tədris təcrübəsinin uyğunluğunu təmin edir. Bu kontekstdə modul və blok əsaslı yanaşmalar müəllimlərin daha yaxşı hazırlaşması və peşəyə daha çevik şəkildə daxil olması üçün şərait yaradır. Nəticə olaraq, strukturlaşdırılmış təhsil modellərinin müəllim təhsili prosesinin səmərəliliyini artırdığı və müəllim hazırlığının keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdiyi bildirilir.

Açar sözlər: müəllim hazırlığı, strukturlaşdırılmış təlim, təlim modelləri, pedaqoji təhsil, müasir təlim texnologiyaları, qiymətləndirmə metodları, rəqəmsal təhsil.

Giriş. Müasir cəmiyyətin inkişafı təhsil sistemində müəllim hazırlığına qoyulan tələbləri kökündən dəyişdirib. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və bilik dəyişikliyinə sürətli tempi müəllimlərdən yalnız nəzəri biliklərə deyil, həm də çevik düşünmək, problemləri həll etmək və innovativ tədris metodlarını tətbiq etmək bacarığına sahib olmağı tələb edir.

Strukturlaşdırılmış təlim modeli təhsil məzmununun əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq ardıcıl və məntiqi təşkili prinsiplərinə əsaslanır. Bu modellər sistemlilik, ardıcılıq, məqsədyönlülük və pedaqoji inteqrasiya prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşma müəllim hazırlığında təhsil prosesinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün də şərait yaradır.

Elmi ədəbiyyatda strukturlaşdırılmış təlim modelləri aşağıdakı xüsusiyyətlərlə ifadə olunur:

- təlim məqsədlərinin dəqiq tərfi – strukturlaşdırılmış təlim modellərində təlim məqsədləri əvvəlcədən konkret, ölçülə bilən və əldə edilə bilən kimi müəyyən edilir. Onlar tələbələrin bilik, bacarıq və səriştələrinin inkişaf etməli olduğu səviyyəni aydın şəkildə göstərir.

- təhsil məzmununun mərhələlərə bölünməsi – bu modellərdə təlim məzmunu ardıcıl və məntiqi mərhələlərə bölünür. Bu mərhələ strukturu təlim məzmununun sadəcə mürəkkəbə, məlumdan naməlum qədər təqdim olunmasını təmin edir. Bu yanaşma tələbələrin idrak qabiliyyətlərini nəzərə alır və sistemli bilik əldə etmək və mövcud biliklərin yeni biliklərlə inteqrasiyası üçün şərait yaradır.

- təhsil fəaliyyətinin nəticəyönlü planlaşdırılması – strukturlaşdırılmış təlim modellərində təlim fəaliyyətləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş nəticələrə nail olmağa yönəldilir. Tədris metodları, resursları və formatları təlim məqsədləri ilə uyğunlaşdırılır.

• nəticələrin obyektiv və sistemli qiymətləndirilməsi – bu modellərin vacib aspektlərindən biri qiymətləndirmə mexanizmlərinin proaktiv planlaşdırılması və onların təlim məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmasıdır.

Müasir təhsil təcrübələrində bir neçə strukturlaşdırılmış təhsil modeli fərqləndirilir:

1. Modul təlim modeli

Modullar təlim modeli təlim məzmununun spesifik, müstəqil, lakin bir-biri ilə əlaqəli vahidlərə bölünməsi prinsipinə əsaslanır. Hər modul spesifik təlim məqsədlərinə yönəlir və spesifik bilik və bacarıqların əldə edilməsini təmin edir. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr təlim prosesini öz tempində başa çatdırırlar və hər modulun sonunda bilik və bacarıqlarını nəzərdən keçirə bilirlər.

2. Səriştəyə əsaslanan təlim modeli

Səriştəyə əsaslanan təlim modeli müəllim hazırlığında bilik və praktik bacarıqların integrasiyasına əsaslanır. Təkcə nəzəri biliklər kifayət deyil; müəllimlər həmçinin peşəkar səriştələrini praktik məşğələlər vasitəsilə inkişaf etdirirlər. Təlim prosesi əvvəlcədən müəyyən edilmiş səriştələrə nail olmağa yönəldilmişdir, buna görə də hər dərs və ya məşğələ spesifik bacarıqların inkişafına xidmət edir. Bu yanaşma şagirdlərin real məktəb təcrübəsində qarşılaşacaqları vəziyyətlərə hazır olmasını təmin edir.

3. Strukturlaşdırılmış və nəticəyə yönəlmiş təhsil modeli

Bu modeldə təhsil prosesi əvvəlcədən müəyyən edilmiş təlim məqsədləri və nəticələri ilə uyğunlaşdırılır. Təhsil prosesinin bütün komponentləri – dərs planlaşdırması, metodlar, tapşırıqlar, praktiki çalışmalar və qiymətləndirmə – bu məqsədlərlə uyğunlaşdırılır.

Qiymətləndirmə yalnız tələbələrin iştirakını və qarşılıqlı təsirini deyil, həm də əldə edilən nəticələri qeyd edir və beləliklə, təhsilin effektivliyini nümayiş etdirir.

Strukturlaşdırılmış təlim modellərinin pedaqoji imkanları

Strukturlaşdırılmış təlim modelləri müəllim təhsilində bir sıra əhəmiyyətli pedaqoji üstünlüklər təklif edir. Əvvəla, onlar təlim prosesinin sistemli və ardıcıl təşkilini təmin edir. Öyrənmə obyektlərinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə və nəticələrə uyğun olaraq strukturlaşdırılması təlim prosesinin diqqətini gücləndirir və strukturlaşdırılmış və parçalanmış təlimin qarşısını alır. Bu, gələcək müəllimlərin tədricən bilik və bacarıqlar əldə etmələri üçün şərait yaradır. Strukturlaşdırılmış təlim modellərinin digər vacib pedaqoji üstünlüyü onların şagird motivasiyasını artırmaq qabiliyyətidir.

Strukturlaşdırılmış təlim modellərinin tətbiqində qarşıya çıxan çətinliklər və perspektivlər

Strukturlaşdırılmış təlim modelləri müəllim hazırlığında müxtəlif pedaqoji imkanlar təklif etsə də, onların tətbiqi bir sıra çətinliklər və məhdudiyyətlər yaradır. Ən böyük çətinliklərdən biri müəllim heyətinin ənənəvi tədris metodlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Gələcək müəllimlər və mühazirəçilər uzun müddətdir ənənəvi dərs planları və klassik tədris metodları ilə işləməyə öyrəşdikləri üçün yeni strukturlaşdırılmış yanaşmaları tətbiq etməkdə çətinlik çəkə bilirlər [1, s. 52]. Bu, təhsil prosesində dəyişikliklərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə mane olur. Tədqiqatlar göstərir ki, modul əsaslı və strukturlaşdırılmış təlim modelləri yalnız formal olaraq proqramlara integrasiya edildikdə, gözlənilən pedaqoji nəticələr əldə edilmir [2, s. 113]. Eyni zamanda, rəqəmsal resursların və qiymətləndirmə vasitələrinin məhdud olması bəzi universitetlərdə onların istifadəsini çətinləşdirir. Xüsusilə, strukturlaşdırılmış didaktikanın problem və layihə əsaslı öyrənmə ilə integrasiyası potensial müəllimlərə praktik tədris fəaliyyətlərinə daha yaxşı hazırlıqlı və aydın bir fokusla daxil olmağa imkan verir [2, s. 145].

Qiymətləndirmə sistemində strukturlaşdırılmış təlimin istifadəsi

Müasir müəllim təhsilində strukturlaşdırılmış təlimin effektivliyini artıran əsas komponentlərdən biri qiymətləndirmə sistemidir. Bu sistem yalnız tələbələrin nəzəri biliklərini qiymətləndirməyə deyil, həm də onların praktik bacarıqlarını, fənn üzrə səriştəsini və əks etdirmə qabiliyyətini izləməyə xidmət edir [5, s. 32]. Strukturlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemi təlim irəliləyişinin hərtərəfli monitorinqini təmin edir və təhsili şəffaf və nəticəyönümlü edir.

Qiymətləndirmənin ən geniş yayılmış əsas ətbicqləri:

– Artan və davamlı qiymətləndirmə: Strukturlaşdırılmış təlimdə tələbələrin fəaliyyəti hər modul və mərhələnin sonunda qiymətləndirilir. Bu artan yanaşma təlim irəliləyişini izləməyə, zəif cəhətləri müəyyən etməyə və növbəti mərhələyə hazırlaşmağa imkan verir. Məsələn, modul pedaqoji kurslarda tələbələr əvvəlcə dərs planı hazırlayır, sonra onu simulyasiya edilmiş dərsdə tətbiq edirlər; nəticələr təhlil edilir və rəy verilir.

– Formativ qiymətləndirmə: Dərslər zamanı tələbələrin fəaliyyətləri və nailiyyətləri izlənilir, dərhal rəy verilir və tədris strategiyaları müvafiq olaraq uyğunlaşdırılır.

– Yekun qiymətləndirmə: Bölmə və ya modulun sonunda tələbələrin bilik və bacarıqları ümumiləşdirilir və nəticələri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir.

– Özünüqiymətləndirmə və refleksiya: Strukturlaşdırılmış təlim tələbələrə fəaliyyətlərini təhlil etmək və fərdi inkişaf planları yaratmaq imkanı verir. Refleksiya prosesi müəllimlərin peşəkar səriştəsini dərinləşdirir və adaptiv pedaqoji qərarlar qəbul etmək qabiliyyətlərini artırır.

– Texnologiya dəstək: Onlayn testlər, interaktiv qiymətləndirmə şkalaları, elektron portfoliolar və rəqəmsal qiymətləndirmə platformaları qiymətləndirməni daha obyektiv və şəffaf edir. Eyni zamanda, texnologiya vasitələri tələbələrə təlim proseslərini izləməyə və müəllimlərə dərs planlarını uyğunlaşdırmaq imkanı verir [4, s. 57].

Strukturlaşdırılmış təlim modelləri üçün inkişaf trendləri və gözləntiləri

Müasir müəllim təhsilində strukturlaşdırılmış təlim modelləri müxtəlif tendensiyalara uyğun olaraq inkişaf edir:

– Texnologiya inteqrasiyası: Virtual sinif otaqları, adaptiv təlim platformaları və simulyasiya proqramları müəllim hazırlığını daha çevik edir. Şagirdlər müxtəlif təlim mühitlərini simulyasiya edir və tədrisdə qərar qəbul etmə və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

– Fərdiləşdirilmiş və modul təlim: Modullar və təlim səviyyələri şagirdlərin fərdi öyrənmə tempinə uyğun olaraq təqdim olunur. Əlavə resurslar zəif cəhətləri aradan qaldırmağa və güclü tərəfləri daha geniş şəkildə inkişaf etdirməyə yönəlib. Bu, müəllim hazırlığını effektiv və adaptiv edir.

– Problem əsaslı və layihə əsaslı təlim: Şagirdlər real dünyadakı öyrənmə problemlərini həll etməklə qərar qəbul etmə, tənqidi düşüncə və komanda işi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Layihə əsaslı təlim müəllimlərin yaradıcılığını artırır, dərs planlaşdırması isə praktik bacarıqların inkişafını təşviq edir. İnnovativ qiymətləndirmə: elektron portfoliolar və interaktiv tablolar nəticəyönümlü, şəffaf qiymətləndirmə təmin edir və şagirdlərə biliklərini və irəliləyişlərini vizual olaraq izləməyə imkan verir.

Müasir müəllim təhsilində strukturlaşdırılmış təlim modellərində gələcək perspektivlər aşağıdakılardır:

– Adaptiv və yaradıcı tədris kompetensiyalarının inkişafı – strukturlaşdırılmış təlim modelləri gələcək müəllimlərə müxtəlif təlim mühitlərinə və fərdi təlim ehtiyaclarına uyğunlaşdırıla bilən adaptiv bacarıqlar inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu modellər yalnız əvvəlki biliklərin əldə edilməsini deyil, həm də yaradıcı düşüncəni, problem həll etmə bacarıqlarını, innovativ tədris metodlarının istifadəsini və refleksiv pedaqoji yanaşmaları təşviq edir.

– Təhsil prosesinin şəffaflığı və hesabatlılığı – strukturlaşdırılmış təlim modellərində məqsədlərin, məzmunun, fəaliyyətlərin və qiymətləndirmə meyarlarının müəyyən edilməsi təhsil prosesində şəffaflığı təmin edir. Bu yanaşma müəllim hazırlığında əldə edilən nəticələrin aydın şəkildə izlənməsinə imkan verir və hesabatlılığı artırır.

– Müasir təhsil standartlarına uyğun müəllim hazırlığı – strukturlaşdırılmış təlim modelləri milli və beynəlxalq təhsil standartlarına cavab verən müəllim hazırlığı üçün əlverişli şərait yaradır. Bacarıq əsaslı yanaşmanı vurğulayan bu modellər gələcək müəllimlərin peşəkar, metodoloji və etik bacarıqlarını sistemativ şəkildə inkişaf etdirir.

– Rəqəmsal təhsil resurslarının təhsilə effektiv inteqrasiyası – rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı strukturlaşdırılmış təlim modellərinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyasını zəruri

edir. Bu modellərə elektron təlim platformalarının, interaktiv resursların, onlayn qiymətləndirmə vasitələrinin və süni intellekt tərəfindən dəstəklənən təlim vasitələrinin məqsədyönlü istifadəsi daxildir. Bu integrasiya gələcək müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarını gücləndirir, çevik təlim imkanları yaradır və tədris və öyrənmə prosesinin effektivliyini artırır.

Strukturlaşdırılmış təlimdə müasir texnologiyaların rolu

Müasir müəllim təhsilində texnologiya strukturlaşdırılmış təlim modellərinin effektivliyini artırmaqda əsas amildir. Rəqəmsal platformalar, simulyasiya laboratoriyaları, interaktiv təlim vasitələri və elektron portfoliolar müəllimlərə nəzəri bilikləri praktik bacarıqlarla əlaqələndirməyə imkan verir [14, s. 27].

Strukturlaşdırılmış təlimdə müasir texnologiyaların tətbiqi üçün əsas sahələr:

– Virtual sinif otaqları və simulyasiyalar: müəllimlər sinif idarəciliyini, dərslər planlaşdırmasını və fərdiləşdirilmiş təlimi təhlükəsiz şəkildə tətbiq edə bilərlər. Məsələn, “Sinif Simulyatoru” platforması şagirdlərə real sinif vəziyyətlərini interaktiv şəkildə araşdırmağa imkan verir [10, s. 9].

– Adaptiv təlim vasitələri: texnologiya şagirdlərin bilik səviyyələrinə uyğunlaşdırılmış fərdiləşdirilmiş təlim planı təklif edir və modul formatda fərdiləşdirilmiş təlimə imkan verir.

– Qiymətləndirmə və rəy: elektron portfoliolar və interaktiv qiymətləndirmə şəbəkələri müəllimlərə şagirdlərin irəliləyişini izləməyə və formativ qiymətləndirmələr aparmağa imkan verir. Strukturlaşdırılmış təlim modelləri yalnız müəllimlərin nəzəri biliklərini və texniki bacarıqlarını deyil, həm də sosial-emosional bacarıqlarını da inkişaf etdirir [9, s.142]. Qrup layihələri və müzakirələr şagirdlərlə səmərəli ünsiyyət qurmaq bacarıqlarını gücləndirir, şagirdlər dərslərin hazırlanmasında, çatdırılmasında və qiymətləndirilməsində liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Praktik məşğələlərdə şagirdlər real dünya təhsil problemlərini həll edir və alternativ həll strategiyaları seçirlər. Strukturlaşdırılmış peşəkar inkişaf kursları eyni zamanda müəllimlərin peşəkar və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və onları müasir təhsil standartlarına hazırlayır [6, s.12].

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində müasir müəllim hazırlığı prosesində modul, sərəştə və nəticəyönlü strukturlaşdırılmış təlim modellərinin kompleks integrasiyası mexanizmi elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmış, strukturlaşdırılmış didaktikanın problem və layihə əsaslı öyrənmə mühiti ilə sintezi vasitəsilə gələcək müəllimlərin praktik hazırlıq səviyyəsinin artırılması yolları müəyyən edilmiş, həmçinin rəqəmsal qiymətləndirmə alətlərinin və adaptiv təlim platformalarının müəllim hazırlığının şəffaflığına, hesabatlılığına və sosial-emosional kompetensiyaların inkişafına təsiri sistemli şəkildə sübuta yetirilmişdir.

Nəticə. Müasir müəllim təhsilində modul, sərəştəyə əsaslanan və fəaliyyətə əsaslanan strukturlaşdırılmış təlim modelləri təhsil prosesini sistemli, məqsədyönlü və nəticəyönlü edir. Təhlillər göstərir ki, bu yanaşmalar müəllimlərə həm nəzəri bilikləri, həm də praktik bacarıqları, eləcə də pedaqoji və sosial sərəştələri inkişaf etdirməyə imkan verir. Strukturlaşdırılmış təlim müəllimlərin dərslər planlaşdırmasını, sinif idarəciliyini, çevik qərar qəbul etmə və pedaqoji liderlik bacarıqlarını gücləndirir. Modullar və mərhələlər şagirdlərin sərəştələrinin sistemli inkişafını təmin edir. Virtual laboratoriyalar, simulyasiya platformaları və elektron portfoliolar müəllimlərə nəzəri bilikləri praktik bacarıqlarla birləşdirməyə imkan verir. Adaptiv və interaktiv texnologiyalar təlim prosesini şəffaf, ölçülə bilən və izlənilə bilən edir. Strukturlaşdırılmış təlim müəllimlərin əməkdaşlığını, ünsiyyətini, problem həllini və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. Praktik məşğələlər, qrup layihələri və müzakirələr müəllimlərin həmkarları və şagirdləri ilə qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətini artırır. Modullar və mərhələli kurikulum planlaşdırması müəllimlərin tədris inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Abdi, A.A. Decolonizing Global Citizenship Education / A.A.Abdi, L.Shultz, T.Pillay. – Rotterdam: Sense Publishers, – 2015. – vol. 1. – 200 p.

2. Alimova, F. Elektron portfoliolar və müəllim hazırlığı / F.Alimova. – Bakı: Təhsil, – 2020. – 152 s.
3. Alimova, F. Müasir müəllim təhsilində virtual sinif və simulyasiya texnologiyalarının rolu / F.Alimova. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2020. – 152 s.
4. Alimova, F. Müasir müəllim təhsili və texnologiyanın integrasiyası / F.Alimova, C.Huseynov. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2020. – 152 s.
5. Darling-Hammond, L. Preparing Teachers for a Changing World / L.Darling-Hammond. – San Francisco: Jossey-Bass, – 2017. – 210 p.
6. Darling-Hammond, L. Teacher Education: Theory and Practice / L.Darling-Hammond, F.Alimova. – New York: Routledge, – 2017. – 210 p.
7. Darling-Hammond, L. The Professional Development of Teachers: International Perspectives / L.Darling-Hammond. – New York: Teachers College Press, – 2017. – 210 p.
8. Darling-Hammond, L. Global Teacher Education Practices / L.Darling-Hammond, M.Hughes. – New York: Springer, – 2017. – 205 p.
9. Əlizadə, R. Müasir müəllim hazırlığında refleksiv qiymətləndirmə / R.Əlizadə, C.Huseynov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 145 s.
10. Əlizadə, R. Strukturlaşdırılmış təlim modelləri və müəllim hazırlığı / R.Əlizadə. – Bakı: Elm, – 2020. – 142 s.
11. Əlizadə, R. Təlim məqsədlərinə əsaslanan qiymətləndirmə sistemləri / R.Əlizadə. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2020. – 145 s.
12. Hughes, M. Innovative Teacher Education Programs: Global Practices / M.Hughes. – London: Routledge, – 2018. – 135 p.
13. Huseynov, C. Modul və mərhələli proqramlarda təlimin strukturlaşdırılması / C.Huseynov. – Bakı: Elm, – 2019. – 128 s.
14. Huseynov, C. Müəllim hazırlığında modul və mərhələli proqramların optimallaşdırılması / C.Huseynov, A.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2021. – 102 s.
15. Huseynov, C. Strukturlaşdırılmış təlim modellərinin tətbiqi və qiymətləndirmə / C.Huseynov. – Bakı: Təhsil, – 2019. – 132 s.
16. Huseynov, C. Strukturlaşdırılmış təlim və beynəlxalq təcrübə / C.Huseynov, A.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2021. – 99 s.
17. Məmmədov, F. Müasir müəllim təhsili və tədris planının optimallaşdırılması / F.Məmmədov, R.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2021. – 102 s.
18. Zeynalova, A. Təhsildə çoxdillilik və qloballaşma: [1 c.] / A.Zeynalova. – Bakı: Təhsil, c. 1. – 2023. – 250 s.

H.F.Aliyev

Structured Training Models in Modern Teacher Preparation

Summary

Improving the quality of teacher education in the modern education system requires a scientific basis for the educational process. This article analyzes the essence, types and pedagogical possibilities of structured educational models in modern teacher education. Structured educational models serve the development of professional competencies and pedagogical thinking of future teachers through purposeful, phased and systematic organization of course content. The article scientifically and theoretically justifies the application of module-based, competency-based and result-oriented structured educational models in teacher education. In addition, the use of structured educational models helps to align educational programs with modern standards. Pre-defined learning objectives and competency-based performance assessment strengthen the practical orientation of teacher training and ensure the consistency of theoretical knowledge with actual teaching experience. In this context, modular and block-based approaches create conditions for better preparation of teachers and a more flexible entry into the profession. As a result, it is stated that structured educational models increase the efficiency of the teacher education process and have a positive impact on the quality of teacher training.

Keywords: *teacher education, structured education, educational models, teacher training, modern educational technologies assessment methods, digital education, curriculum development*

Г.Ф.Алиев

Структурированные модели обучения в современной подготовке учителей**Резюме**

Повышение качества педагогического образования на современном этапе требует формирования научной основы для образовательного процесса. В данной статье анализируются сущность, типы и педагогические возможности структурированных образовательных моделей в современном педагогическом образовании. Структурированные образовательные модели способствуют развитию профессиональных компетенций и педагогического мышления будущих учителей посредством целенаправленной, поэтапной и систематической организации содержания курсов. В статье научно и теоретически обосновывается применение модульных, компетентностно-ориентированных и результативно-ориентированных структурированных образовательных моделей. Кроме того, использование структурированных образовательных моделей помогает привести учебные программы в соответствие с современными стандартами. Предварительно определенные учебные цели и компетентностно-ориентированная оценка результатов усиливают практическую направленность подготовки учителей и обеспечивают соответствие теоретических знаний реальному педагогическому опыту. В этом контексте модульный и блочный подходы создают условия для лучшей подготовки учителей и более гибкого вступления в профессию. В результате утверждается, что структурированные образовательные модели повышают эффективность процесса педагогического образования и оказывают положительное влияние на качество подготовки учителей.

Ключевые слова: педагогическое образование, структурированное образование, образовательные модели, подготовка учителей, современные образовательные технологии, методы оценивания, цифровое образование, разработка учебных программ

Rəyçi: f.e.d., ped.f.d., dos. M.H.Nəzərov

Redaksiyaya daxil olub:

M.T.ƏLİYEVƏ

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

e-mail: m.aliyeva60@gmail.com

:<https://orcid.org/0000-0002-2005-6090>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN DİRİJORLUQ VƏRDIŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏSİ YOLLARI

Xülasə. *Məqalədə gələcək musiqi müəllimlərinin peşə fəaliyyətində dirijorluq vərdişlərinə yiyələnmənin əhəmiyyəti qeyd olunur, eləcə də dirijorluq priyomlarının mənimsənilməsi və istifadəsi yolları araşdırılır. Burada qeyd edilir ki, dirijorluq priyomlarının mənimsənilməsinə keçməzdən öncə dirijor aparatının düzgün quruluşuna və jestlərin plastikliyinə və sərbəstliyinə nail olmaq vacibdir. Yalnız bundan sonra tələbələrə müxtəlif ölçülərdə xanalaşdırma, ifanın başlaması və kəsilməsi, sinkopa və fermatonun ifadə üsulları, temp və ritm, dinamika və ştrixlərin göstərilməsi priyomları öyrədilməlidir.*

Açar sözlər: *musiqi müəllimi, dirijorluq texnikası, xormeyster*

Musiqi müəlliminin hazırlığı sistemində hökmən dirijorluq vərdişlərinə yiyələnmə nəzərdə tutulur. Musiqi fənni üzrə müəllimin lazımı vərdiş və bacarıqlar əldə edilməsinin vacibliyi onun ümumtəhsil məktəbindəki peşə fəaliyyətinin spesifikasiyası ilə müəyyənəşdirilir. Musiqi müəllimi burada həm nəzəriyyəçi, həm pianoçu, həm vokal müəllimi və xüsusilə də xormeyster kimi çıxış edir. Bundan başqa, “Onlar, dərstdən əlavə sinifdən kənar iş aparmağı, xor, ansambl, xalq çalğı alətləri ansamblına rəhbərlik etməyi, bayram konsertlərinin təşkilatı işini dərindən öyrənməlidir.” [3, s. 5]. Buna görə də gələcəyin musiqi müəllimlərində dirijorluq bacarıqları daima təkmilləşdirilməlidir.

Universiteti bitirən hər bir tələbə ümumtəhsil məktəblərində uşaq xor kollektivi ilə bilavasitə təmasda olacaq. Bunun üçün o, vokal-xor işinin əsaslarını bilməli, xor repertuarını toplamalı, dirijorluq vərdişlərinə yiyələnməli və dirijorluğun nəzəri əsaslarını bilməlidir. Bütün bunları o, yalnız dirijorluq dərslərində öyrənə bilər. “Dirijorluq” fənni musiqini eşitmə qabiliyyətini, ritm hissiyatını, yaddaşı, düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, uşaq xoru üçün düzgün repertuar toplanmasına yaxından yardım göstərir.” [4, s. 168]. Dirijorluq dərslərində tələbələrin dünyagörüşləri artır, intellektual səviyyələri yüksəlir, idrak prosesləri aktivləşir, təfəkkürləri genişləndirilərək zənginləşir, onlarda ümumbəşəri və milli mədəni dəyərlərə dərin hörmət və sevgi hissləri formalaşır.

Dirijorluq – musiqili ifaçılıq sənətinin bir növü olub musiqçilər kollektivinə hazırlıq (məşğələ) zamanı, habelə konsert ifası zamanı rəhbərlik etməyi nəzərdə tutur. Dirijorluq sənəti xüsusi işlənmiş əl hərəkətləri sisteminə və mimikaya əsaslanır. Müasir dirijorluq dirijordan həmçinin nəzəri hazırlığı, incə eşitmə qabiliyyətini, yaxşı musiqi yaddaşını və habelə fəal, məqsədyönlü dirijor iradəsini tələb edir.

Gələcəyin musiqi müəllimlərində dirijorluq bacarıqlarının aşılınması prosesi fərdi dərslərdə həyata keçirilir ki, burada onlar dirijorluq texnikasına, müxtəlif üsullara və priyomlara yiyələnir.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, musiqi müəllimlərinin peşə fəaliyyətində dirijorluq bacarıqları mühüm rol oynayır. Çünki musiqi müəllimi həm dərslərdə xorla oxumanı, həm də məktəb bayram konsertlərində, şəhər və respublika tədbirlərində xoru dirijorluq hərəkətləri vasitəsilə idarə etməyi bacarmalıdır.

Dirijorluq fənninin məzmununu aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Fənnin məzmununun birinci elementi – mənimsənilənməli biliklər. Burada birinci növ bilikləri (öyrənilən fənn haqqında) və ikinci növ bilikləri (hərəkətlərin üsulları haqqında) ayırd etmək olar. Birinci növ biliklərə aşağıdakılar daxildir: dirijorluq texnikası və onun funksiyaları; dirijorluq aparatının komponentləri və ona qarşı tələblər; dirijor jestinin xüsusiyyətləri (sürəti, amplitudası, uzunluğu, qüvvəsi, çəkisi, istiqaməti, forması); dirijor jestinin elementləri (qulaylanma; yönəlmə, iradə; nöqtə və əktəsir, geri çəkilmə); dirijor jestlərinin informasiya imkanları barəsində (səs axıcılığının xarakteri, metr, temp, ritm, dinamika, səslənmənin başlanması və bitməsi).

Birinci növ biliklər əsasında dirijorluq priyomlarının quruluş prinsipləri və həyata keçirilməsinin üsulları barəsində ikinci növ biliklər mənimsənilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: metrik sxemlər (üçvəznli, dördvəznli, ikivəznli); ştrixlər (*non legato*, *legato*, *staccato*); ifaya girişlər (başlanğıc, xanədaxili, xanənin tam və tam olmayan vəzninə); ifanın bitməsi (sonluq, xanədaxili, birinci və ikinci vəznə, “kombinə kəsmələr”); ritmik şəkillər (uzun səslər, punktir ritm, sinkopalar, fermatolar və s.); dinamika (daimi, qısa müddətli); temtlər (daimi, dəyişkən).

Dirijorluq dərslərində tələbələr müxtəlif priyomlara yiyələnirlər. Lakin bunlara keçməzdən əvvəl əsas dirijorluq pozisiyası, dirijorluq aparatının quruluşunu həyata keçirmək, hərəkətlərin sərbəstliyinə və plastikliyinə nail olmaq lazımdır. Bu mərhələdə xüsusi fiziki məşğələlər mühüm rol oynayır. Bütün məşğələləri iki hissəyə bölmək olar:

1) plastik-gimnastik məşğələlər. Bunların əsas məqsədi əllərin və çiyin əzələlərinin gərginlikdən azad edilməsidir;

2) metro-ritmik məşğələlər. Bunların məqsədi isə diqqətin inkişaf etdirilməsi və onu bir neçə obyektə paylama, metrik və ritmik hissiyatının inkişafı, çevik və dəqiq reaksiya bacarıqlarına nail olmaqdan ibarətdir.

Dirijorluq jestlərinin plastikliyinə nail olunması üçün ciddi hazırlıq işlərinin görülməsi vacibdir ki, bu da dirijorluq aparatının düzgün quruluşundan asılıdır.

Düz, qamətli duruş, yüngülvari açılmış çiyinlər, sərbəst gövdə və bununla bərabər yığcam, azca dikəlmiş sinə əsas “dirijorluq mövqeyinə” aiddir. Dirijorluq aparatının düzgün və azad quruluşu tələbələrin hərəkətlərinə tam sərbəstlik verir. Dirijorluq müəlliminin ilk növbədə vəzifəsi ondan ibarətdir olmalıdır ki, o, hər bir tələbə üçün fərdi olaraq daha təbii, daha rahat vəziyyəti tapsın. Hər bir tələbəyə uyğun olan bədənənin gövdə hissəsi, başı, əlləri, ayaqları və s. üçün düzgün dirijorluq mövqeyini seçə bilsin.

Tələbələrdə dirijorluq vərdişlərinin formalaşdırılması zamanı qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri əzələlərin gərginləşməsi problemidir. Təlim prosesində əzələlərin reklaksasiyası tədricən və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu prosesin baş tutması üçün hazırlıq işi barmaqların ucundan başlayaraq əlləri, daha sonra kürəyi, lap sonra isə çiyini əhatə etməklə bitməlidir.

Asta, axarlı musiqidə əl hərəkətləri aramsız, davamlı olmalıdır. Lakin hər qulaylanmanın daxilindəki basılma anı (yəni zərbə anı) aydın görülməlidir. Bundan sonra gələn sürətin azalması növbəti zərbənin axırına və sonrakının əvvəlinə düşür. Əks halda, yəni zərbə nöqtəsi aydın olmayanda xanələşdirmə passiv “sümüksüz” görünür.

Tədrisin ilk semestrində planda sadə ölçülər, auftakt, ştrixlər, dinamika, ifaya başlama və ifanın kəsilməsi priyomlarının öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

İlk əvvəl tələbə müxtəlif templərlə sadə ölçülərdə (2 və 3-vəznli), cürbəcür üslublarla və ayrı-ayrı dinamika ilə iş aparmanı vərdiş etməlidir. Ölçünün göstərilməsi dirijorun əl hərəkətlərinin köməyi ilə xanədəki vəznlərin sayını, yəni musiqi əsərinin metrini göstərilməsindən ibarətdir. Əllərin belə hərəkəti (xanələşdirilməsi) dirijorluq toru ilə müəyyən edilir. Dirijorluq torunda xanə vəznlərini müəyyən edən hər bir hərəkət (qulaylanma) əllərin müvafiq şəkildə istiqamətlənməsi ilə xanənin güclü və zəif hissələrini qeyd edir. Xanədə ən güclü olan birinci vəzn əlin aşağı enməsi hərəkəti ilə, ən zəif sayılan ikinci vəzn isə əlin yuxarı qalxması hərəkəti ilə.

ti ilə müəyyən olunur. Orta vəzn metrdən (ölçüdə) və xanədəki vəznlərin sayından asılı olaraq müəyyən edilir. Sadə ölçülərdə yalnız bir güclü vəzn olur, digərləri isə zəifdir.

Dirijorluqda ifanı bilavasitə hazırlayan auftaktın bir jest kimi əhəmiyyəti çox böyükdür. Auftakt – spesifik qabaqlayıcı dirijorluq jestidir ki, onun vasitəsilə tempin, ritmin, dinamikanın, ştrixlərin, ifanın başlaması və kəsilməsi, fermatolar, ayrı-ayrı partiyaların girişinin xarakteri, eləcə də səslənmədən əvvəl nəfəs almanın göstərilməsi həyata keçirilir. Musiqi əsərinin müvəffəqiyyətlə ifa olunmasında auftaktın rolu vacibdir.

İfanın başlamasını işarə edən dirijorluq jestini üç elementə bölmək olar. Birinci element dirijorun əlləri yuxarıya qalxan an ifaçıların diqqətini cəlb edir. İkinci element – nəfəs almanın, yəni “nəfəs” anının göstərilməsi ilə bağlı olur. Jestin üçüncü elementi isə bilavasitə oxumanın başlanğıcına, yəni “girişinə” işarədir. O, birinci və ikinci elementlərin – “diqqət”in və “nəfəs”in nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Dirijorluqda səslənmənin kəsilməsi jestinin də çox böyük əhəmiyyəti var. Bu jestin ifanın başlaması jesti ilə bir qədər oxşarlığı var. İfanın bitməsinə ifadə edən jest də üç elementə ayrılır. Bunlara isə “diqqət”, “hazırlıq” və “kəsmə” jestləri aiddir. Xor səslənməsinin kəsilməsi ifa zamanı və ya ifanın sonunda baş verdiyinə görə “diqqət” jesti burada o qədər də vacib deyil, çünki oxuyanların diqqəti onsuz da istər-istəməz bütün musiqi əsərinin ifası boyunca davam edir. Lakin “hazırlıq” jesti vacibdir, o, bir növ “nəfəs” jestinə bənzəyir: o da ifa olunan əsərin tempində və xarakterində olmalıdır. “Kəsmə” jesti isə “başlama” jestinə müvafiqdir, lakin bu jest daha kəskin, daha aksentləşmiş olmalı və mütləq kəsməni fiksə edən biləyin “sıçrayışı” ilə işarələnməlidir.

Sadə ölçülərdə xanələşdirməni, ifaya girişi və kəsməni mənimsəyəndən sonra tələbə ilə ştrixlər üzərində çalışmaq lazımdır. Bu ştrixlərə *legato*, *non legato* və *staccato* ştrixləri daxildir.

Musiqi əsərlərinin bədii ifası üçün nüansların, yəni dinamikanın müxtəlifliyi vacibdir. Səslənmənin gücünü dəyişdirmək məcburiyyəti musiqi əsərinin məzmunu, müxtəlif quruluşlu musiqi düzümlərinin mənası və əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Dinamikanın ifadə priyomları və üsulları dirijorluq texnikasının digər elementlərindən fərqli olaraq, hər hansı bir konkret sxemə malik deyil. Hər bir dirijor özü üçün daha ifadəli hesab etdiyi jestlərdən istifadə edir. Dirijor tərəfindən dinamikanın ifadə vasitələrinə jestin gərginlik dərəcəsi və onun həcmi aiddir. Lakin jestlərin həcmi özü-özlüyündə hələ heç bir şeyi ifadə etmir. Səslənmənin eyni dərəcəli gücünü müvəffəqiyyətlə həm böyük, həm də kiçik həcmli jestlərlə ifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Məhz bu “dinamika texnikası” olub səslənmənin gərginliyini çatdırma bilmək bacarığıdır.

Dirijor tərəfindən dəqiq verilən jest xor ifaçılarının əsərin xarakterində və nüansında eyni vaxtda səslənməsini təmin etməlidir. Belə ki, “nəfəs” işarəsinin göstərilməsi zamanı əlin kəskin və sürətlə qulaylanması xordan güclü (*forte*) və sürətli ifanı, lakin yumşaq və yavaş qulaylanma – asta tempdə və sakit (*piano*) nüansını tələb edir. Qəfildən yaranan nüanslar (*subito forte*, *subito piano*), mütləq dirijor tərəfindən bir vəzn qabaqcadan nüansa müvafiq xarakterli auftaktla hazırlanır.

Dirijorluğun tədrisi prosesi, yəni jestlərin köməyi ilə musiqinin məzmununu açıqlamaq bacarığı, mütləq tələbələrin ifa etdikləri musiqi əsərinin tam öyrənilməsinə əsaslanmalıdır. Xor əsərini tələbə sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında və evdə müstəqil olaraq öyrənir. Onun sinifdən kənar partitura üzərində işləməsi yalnız o halda bəhrə verə bilər ki, görülən iş müntəzəm və planlı şəkildə aparılsın.

Musiqi əsəri üzərində işə başlayarkən, hər şeydən əvvəl mütləq onun məzmunu haqda düşünmək (əsas ideyası, obrazların xarakteri), poetik dilin xassələrini qeyd etmək lazımdır. Daha sonra ədəbi-poetik mövzunu əzbərləmək və onu ifadəli, emosional şəkildə ifa etmək vacibdir. Bundan sonra partitura ciddi şəkildə fortepiano ifası ilə mənimsənilir. Musiqi əsərini yaddaşa və barmaqlarda möhkəmlətmək lazımdır, amma “güclə yeritməklə”, əvvəldən axıra kimi saysız-hesabsız təkrarlarla deyil, şüurlu şəkildə çətin yerləri ayıraraq, onların üzərində ciddi iş aparmaq yolu ilə həyata keçirmək lazımdır.

Musiqi əsəri üzərində iş prosesində müəllim qarşısında duran ən başlıca məsələlərdən biri odur ki, o tələbəyə partitura üzərində sərbəst işləməyi öyrətsin. İxtisas dərində dirijorluq sahəsində tələbənin atdığı elə ilk addımlardan müəllim yüksək həssaslıqla, ardıcılıqla onu bu çətin və məsuliyyətli işə vadar etməlidir. İş prosesində müəllimin müəyyən səhvlərə yol verməməsi üçün o, özünü tələbənin yerinə qoymalı və onun gözü ilə partituranı təhli edərək, bütün çətinlikləri əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Lakin bu zaman müəllim tələbənin mühafizəçisi yox, onun yardımçısı olmalıdır: gələcəyin dirijoruna o, çətinlikləri sərbəst və düşüncəli surətdə dəf etmə metodlarını öyrətməli və tələbəni öz məqsədlərinə nail olması üçün inadkar bir ifaçı kimi tərbiyələndirməlidir.

Dirijorluq dərslərində eşitmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi işi ilk növbədə vokal-xor və daxili eşitmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi xəttləri üzrə aparılmalıdır. Daxili eşitmə qabiliyyəti hər bir musiqçi, ələxsus da dirijorluq sənətinə yiyələnmək istəyənlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətin inkişaf etdirilməsi üçün müəllim daim çalışmalıdır. Daxili eşitmə qabiliyyəti yalnız sistematik məşğələlər yolu ilə inkişaf edərək kamilliyə çatdırmaq olar. Daxili eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müşayiətsiz, formaca aydın və sadə, harmonik cəhətdən və həcmcə iri olmayan musiqi əsərlərini götürmək məsləhətdir. Ən yaxşı vəsait xalq mahnılarının xor üçün işləmələri ola bilər. Bu zaman asan əsərlərdən başlayaraq üç- və dörd-səslilərə keçmək lazımdır.

Sonrakı semestrlərdə mənimsənilən bacarıq və vərdisləri daha iri həcmli və mürəkkəb əsərlər üzərində mükəmməlləşdirmək lazımdır. Dirijorluq dərslərində xor əsərlərinin öyrənilməsi prosesində tədris, semestrdən semestrə tələbələr müxtəlif dirijorluq priyomlarını mənimsəyir və onların bilikləri mükəmməlləşir. Hər yeni əsərin öyrənilməsi zamanı öncədən əldə edilmiş bacarıq və vərdislər möhkəmlənir və yeni bədii niyyətlərin açıqlanması üçün istifadə olunur.

Nəticə: Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tələbələrin dirijorluq vərdislərinin formalaşdırılması dirijor aparatının düzgün qurulması, jestlərin plastikliyinə və azadlığına nail olmaqdan başlamalı, daha sonra müxtəlif ölçü və templərdə xanaləşdirmə, ifanın başlaması və kəsilməsi, dinamika və ştrixlərin göstərilməsi və nəhayət əsərlər üzərində iş üsullarının mənimsənilməsi ilə tamamlanır.

Elmi yenilik: Məqalədə dirijorluq dərslərində tələbələrin peşə bacarıq və vərdislərinin ardıcılıqla formalaşdırılması metodları araşdırılır və musiqi müəlliminin bu vərdislərə yiyələnməsinin əhəmiyyəti göstərilir.

Praktiki əhəmiyyət: Məqalədə araşdırılan məsələlər dirijorluq müəllimləri, xormeysterlər və gələcəyin musiqi müəllimləri olan tələbələr üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ахундова Г.А. Развитие дирижерских способностей студентов. Монография / Г.А.Ахундова. – Баки: ADPU, – 2021. – 162 с.
2. Axundova G. “Dirijorluq və onun tədrisi metodikası” fənninin kurikulumu / G.Axundova, E.Dadaşova, M.T.Əliyeva. – Bakı: ADPU, – 2015. – 79 s.
3. Dadaşova E. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Dərslik / E.Dadaşova, M.Əliyeva. – Bakı: ADPU, – 2013. – 219 s.
4. Əliyeva M.T. Xor dirijorluğu hazırlığı. Dərs vəsaiti / M.T.Əliyeva. – Bakı: ADPU, – 2023, – 240 s.
5. Həbibov Y. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası / Y.Həbibov. – Bakı, – 1999. – 190 s.

M.T.Aliyeva

Ways of Mastering Conducting Skills of Students During the Learning Process

Summary

The article notes the importance of acquiring conducting skills in the professional work of future music teachers and examines methods for mastering and applying conducting technique. It emphasizes that before moving on to teaching conducting techniques, it is essential to correctly

position the conducting apparatus, as well as achieve flexibility and freedom of gesture. Only then should students be taught timing in various meters, introductions and conclusions, and methods for demonstrating syncopation and fermata, tempo and rhythm, dynamics, and articulation.

Keywords: *music teacher, conducting technique, choirmaster*

М.Т.Алиева

Пути овладения дирижёрскими навыками студентов в процессе обучения

Резюме

В статье отмечается важность приобретения дирижерских навыков в профессиональной деятельности будущих учителей музыки, а также рассматриваются способы освоения и использования дирижерской техники. Отмечается, что прежде, чем перейти к обучению дирижерским приёмам, важна правильная постановка дирижерского аппарата, а также достижение пластичности и свободы жестов. Только потом следует обучить студентов тактированию в различных размерах, приёмам вступления и завершения исполнения, способам показа приёмов синкопы и ферматы, темпа и ритма, динамики и штрихов.

Ключевые слова: *учитель музыки, дирижерская техника, хормейстер*

Rəyçi: ped.e.d., prof. T.Ə.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2026

N.M.ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: nur.mikayil@gmail.com

[:https://orcid.org/0009-0000-2512-0744](https://orcid.org/0009-0000-2512-0744)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.315

ALİ MƏKTƏBLƏRİN YUXARI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSİV BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə. Məqalədə ali məktəblərin yuxarı kurslarında təhsilənlərin diskursiv bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində məsələlər şərh olunur. Burada əsas diqqət mərkəzində dayanan tələbələrin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi problemləridir.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, onlar bilik və bacarıqlarından istifadə etməklə uğurlu kommunikasiya nümayiş etdirə bilirlər.

Sözündən məsələdə əsas diqqət ünsiyyət zamanı diskursun təşkilinə yönəldilir.

Ümumilikdə, nitq axınında diskurs müstəvisində də tematik proqressiya əsas təhlilə cəlb edilməli məqamdır. Çünki dilöyrənlərin həm şifahi, həm də yazılı mətnlərini inkişaf etdirməkdə tematik proqressiya anlayışının mahiyyətindən məlumatlı olmaları lazımdır. Təhsilənlərin ali məktəblərin yuxarı kurslarında diskursiv bacarıqlarının formalaşdırılması kommunikativ səriştənin təkmilləşdirilməsinə verilən tələblərlə bilavasitə uyğunluq təşkil edir.

Açar sözlər: dil, bacarıq, diskurs, məzmun, metod

Ali məktəblərin yuxarı kurslarında diskursiv bacarıqlarla bağlı metodiki işlərin aparılması vacib və təxirəsalınmaz məsələdir. Bu zaman kəsiyində təhsilənlərin fikir mübadiləsi zamanı ümumilikdə, leksik bacarıqlarından istifadə imkanlarından başlayaraq, ünsiyyətin mədəni şəkildə nümayişinə qədər hər bir məqam diqqətdə saxlanılmalıdır. Məsələnin bu cür qoyuluşundan aydın olur ki, bu istiqamətdə planlaşdırılmış və mərhələli formatda işlər aparılmalıdır. Lakin bu işlərin xarakteri müxtəlif, maraqlı və motivasiyaedici olması ilə də diqqəti cəlb etməlidir. Belə ki, bu zaman situasiyaların müxtəlifliyi nitq axınında variativliklə nəticələnir. Bu da təhsilənlərin maraqlarına səbəb olur.

Beləliklə, təbiətə rəngarəng, maraq kəsb edən müəyyən məqamlar ortaya çıxır.

Bu mənada müasir ingilis dili dərslərində tənqidi təfəkkürün formalaşdırılması prosesi böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada xüsusilə müəllimin istiqamətvericiliyi mühüm rol oynayır. Çünki təhsilverənlərin düzgün bələdçiliyi sayəsində həyata keçirilən diskursiv kontekstdəki analitik təhlil onların gələcək karyeralarına müsbət təsir edir. Bu zaman əsas məqam mütaliələrdir. Çünki mütaliə etmək vaxt tələb edir. Mövzu bu istiqamətdə araşdırıldıqda ciddi tədris-metodiki məsələlər ortaya çıxır. Məhz bu aspektdən yanaşsaq, bu uğurlu kommunikasiyanın gerçəkləşdirilməsi baxımından da bir qədər ciddi xarakter alır.

Nəhayət, burada biz təhsilənlərin verbal, qeyri-verbal davranışları barədə də danışmalıyıq. Çünki şifahi ünsiyyətin təmin edilməsində bütün bu məsələlər böyük rol oynamaqdadır. Məsələyə digər prizmadan yanaşsaq, ingilis dilinin tədrisi prosesində bacarıqların integrativliyinin təmin olunması təhsilverənlərin qarşısında mühüm vəzifə olaraq dayanır.

Buradan belə aydın olur ki, bacarıqların formalaşdırılması əzm, zəhmət tələb edən prosesdir.

Məzmun əsaslı dil tədrisi bu istiqamətdə bir çox məsələlərə, yaranan çətinliklərə diqqətin artırılmasının vacibliyini qaçılmaz edir. Lakin bu o demək deyildir ki, bunlar həll edilməyən məsələlərdir.

Qeyd edək ki, bu aspektdə bir çox maraqlı və diqqətçəkən araşdırmalar aparılmışdır. Onlardan mətn əsaslı dil tədrisi ilə bağlı bir çox maraqlı dil faktları diqqət çəkir. Çünki diskursun təşkili həm şifahi, həm də yazılı formada mətn vasitəsilə reallaşdırılır. Analoji məqamlar digər yanaşmalarda da diqqət mərkəzində olur. Belə ki, hər birinin mahiyyətində innovativlik dayanmaqdadır. Belə olduqda bəzi keyfiyyətlər müzakirəyə cəlb edilə bilər. Bununla bağlı bir çox araşdırmaların nəticələri diqqət çəkir və buna dair metodoloji ədəbiyyatlarda xeyli fikir mübadilələri aparılmışdır. Burada əsas məsələ fəal ünsiyyətə daxilolma mexanizmi-dir. Lakin burada da müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Məsələdə önəmli məqam mətnin təşkilidir. Təsadüfi deyildir ki, bütün bunlar kommunikativ səriştənin və onun komponentlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilir.

A. Məmmədov və M. Məmmədov qeyd edirlər ki, mətnin anlaşılması mətndəki leksik mənaların anlaşılması ilə bitmir, çünki bu mətnin xarici mənasıdır. Hətta diskurs iştirakçılarının bilikləri mətndəki məlumatların bilmək və tanımaq səviyyələrini əhatə edir və mətndəki məna ilə diskurs iştirakçılarının bilikləri arasında identifikasiya və əkslik də mətnin xarici mənası məfhumuna uyğun gəlir[1, s.33].

Göründüyü kimi, bu istiqamətdə aparılan işlərdə diskurs iştirakçılarının bilikləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmanın digər tərəfinə nəzər saldıqda aydın olur ki, burada koheziv vasitələr və koherentlik diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, bu vasitələrin yerli-yerində istifadəsi məna keyfiyyətinin qorunmasında böyük rola malikdir. Burada fiziki kontekstin hansı sosial komponentə malik olması məsələsi də diqqət çəkir.

Ümumilikdə, kontekst diskursun formalaşmasına təsir edən ən öndə gedən amil olaraq dəyərləndirilməkdədir. Çünki diskursiv bacarıqlar formalaşdırılarkən kontekst və situasiya daxilindəki dil mühiti vacib şərt olaraq müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, cəmiyyət üzvü olan insanlar ixtiyarlarında olan mümkün bütün dil vasitələrindən istifadə edərək istəklərini (bu istəkləri müvafiq sosial komponentə malik sosial kontekst və konkret situasiyaya bağlı kommunikativ kontekst müəyyənləşdirir) mətn və yaxud digər semiotik sistemlərin köməyi ilə digərləri ilə bölüşülür və nəticədə diskurs adlandırılan çox mürəkkəb psixoloji, sosioloji, lingvistik, semiotik və mədəni mahiyyətli bir proses baş verir [1, s.34].

Göründüyü kimi, təhsilənlərin müvafiq kontekstə malik situasiya daxilində davranışları, mövcud dil materiallarından istifadə bacarıqları və onların təqdimatı, dilöyrənənlərin lingvistik seçimləri, bu seçimlərin mətni göndərən şəxsin mətn və diskursu fərdi-psixoloji təbiətinə əsaslanaraq necə formalaşdırmaq məsələləri diqqətdə saxlanılmalıdır.

Buradan belə nəticə hasil olunur ki, istənilən kontekstdə dilöyrənənlər situasiyaya uyğunlaşdırılmış bilik və bacarıq nümayiş etdirə bilərlər.

Ümumiyyətlə, diskursiv bacarıqlardan bəhs edərkən burada strukturlaşdırma bacarığı, interpretasiya etmə, koherentliyi təşkil etmək, məntiqi arqumentləri və narrativləri müxtəlif kontekstlərdə sınaqdan çıxarmaq başa düşülür[3]. Bu qabiliyyətlər həm yazılı, həm də şifahi nitq ünsiyyəti üçün əsas şərt hesab edilir. Bu zaman balanslaşdırılmış çoxlu sayda baxış bucaqları, uyğun dil strukturlarından istifadə (koheziya, koherentlik), auditoriyaya adaptasiya tələb olunur.

Qeyd edək ki, diskursiv bacarıqların əsas açar elementlərinə tədqiqat, planlaşdırma, arqumentlərin strukturlaşdırılması (məs., pros/cons), tənqidi təfəkkür daxildir.

Beləliklə, diskursiv bacarıqların əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

– Məntiqi təşkil.

Buraya düşüncələrin məntiqi və koherentlik baxımından strukturlaşdırılması, axıcılıq, yaxşı təşkil edilmiş mətn və ya söhbət aiddir.

- Balanslaşdırılmış arqumentasiya.

Buraya isə çoxlu sayda perspektivlərin təqdimatı aiddir ki, bu zaman məndə arqumentlər *for/against* tipli məsələlər birtərəfli qalmaqdan daha üstün götürülür.

- Sübut əsaslı məsələlər.

Burada faktlar, dəlillər, məntiqi təfəkkür emosiyalardan daha üstün əhəmiyyətə malik olur.

- Tekstual Koheziya.

Bu zaman uyğun şəkildə əla strukturlaşdırılmış dil faktları ilə ideyaların əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malik olur.

- Adaptasiya.

Bu dil və ona dair tonların müxtəlif situasiya, janr, sosio-mədəni kontekstə uyğunluğudur. Məsələn, diskursiv bacarıqlardan bəhs edərkən götürək yazılı diskurs aplikasiyalarını. Bu halda əsasən aşağıdakılar diqqət mərkəzində olur.

- Balanslaşdırılmış esse strukturları.

Burada mətnin xülasəsini özündə ehtiva edən giriş, paraqraflar, nəticə struktura daxil olur. Bu struktura daxil olan hər bir element özü-özlüyündə mühüm funksiyalar həyata keçirərək diskursun təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə töhvə verir.

- Obyektiv ton.

Burada isə məlumatın təqdimatı üçün formal, analitik yanaşma tələb olunur.

- Planlaşdırma və tədqiqat.

Məsələyə bu istiqamətdə yanaşdıqda diqqət mərkəzində olan arqumentlər üçün məlumatların toplanmasıdır. Digər bir aplikasiya şifahi kommunikasiya hesab edilir. Burada diskursiv kompetensiya haqqında danışsaq yerinə düşərdi. Bunun üçün aşağıdakı məsələləri nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Onları təqdim edirik.

- Söhbətin alınması.

Belə olduqda uyğun dil strategiyalarından istifadə olunmaqla effektiv şəkildə dialoqların qurulması mümkündür.

- Maneələrə üstün gəlmək.

Xarici dil kontekstində yüksək keyfiyyətli nitq nümayiş etdirmək, düzgün artikulyasiya məsələləri burada vacib məqamlardandır.

- Kontekstual qavrama.

Bu zaman sosial, mədəni, şəxsi, peşəkar şəkildə uyğun cavablar vermək əsas şərt olaraq dəyərləndirilir. Bəs ümumilikdə, diskursiv bacarığa necə tərif vermək olar?

Diskursiv səriştə çoxtərəfli qabiliyyət olub biliyin sosiomədəni, pragmatik, tekstual hissi olmaqla (konseptlər və bacarıqlar) onun effektiv və uyğun şəkildə təqdimatıdır.

Bundan əlavə, bunlar hər bir diskurs janrının emalı və interpretasiyasına tənqidi yanaşmanın nümayişidir [4]. Əlbəttə, bu cür məsələlərin, daha doğrusu, diskursiv bacarıqların formalaşdırılması müstəvisində faktlardan danışarkən yazılı və şifahi diskursun emalı ilə bağlı müəyyən şərtlərin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Götürək yazılı diskursu. Buraya esselər, bloq postları, müxtəlif məzmunlu kitablar daxildir. Şifahi diskursa isə nitqlə paylaşılabilən, məsələn, təqdimatlar, vloqlar, şifahi məruzələr və s. daxildir.

Bundan əlavə, azad diskurs deyilən diskurs vardır ki, buraya zamanla çoxlu iştirakçıların daxil olduğu yazılı və ya şifahi sözlər aid edilməkdədir [6].

Qeyd edək ki, diskursun bir çox növləri vardır:

- Argumentation;
- Narration;
- Description;
- Exposition [5].

Elmi ədəbiyyatlarda diskursun 11 əsas növü haqqında məlumat verilir. Əsas növləri göstərək:

- Hekayə;
- Dram;
- Təsvir;
- Müsahibə;
- Söhbət;
- Tərcümeyi-hal;
- Məktub;
- Nitq, məruzə.

Kiçik diskurslar isə bunlardır:

- İsmaric;
- Gündəlik;
- Poster;
- Profil, dəvət [7].

Beləliklə, diskursiv bacarıqlar əsas şərt kimi eksplisit olaraq öyrədilməlidir [8].

Bundan əlavə, xüsusilə vurğulanmalı məqamlardan biri də diskurs təhlilində “collocation” hesab edilir [2, s. 29]. Belə ki, diskurs təhlilində bu dil faktı koheziv münasibətlərin mətndə olub olmamasını sual altına alır.

Göründüyü kimi, diskursiv bacarıqların formalaşdırılması xarici dillərin tədrisində əsas şərt hesab edilir. Bu zaman dilöyrənənlər müxtəlif dil vahidlərini bir araya gətirməklə, məsələn, söz və cümlələri uyğun, məntiqli, ardıcıl şəkildə istifadə edərək, mətn yaratma qabiliyyəti əxz edirlər.

Diskursiv bacarıqlardan bəhs edərkən onun əsas elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- *Koheziya*. Burada cümlə və ifadələr arasındakı əlaqələr, daha doğrusu, struktur əlaqələr diqqətdə saxlanılır. Məsələn, əvəzliliklər, bağlayıcılar və s.
- *Koherentlik*. Burada əsasən məntiqi ardıcılıq təmin edilməlidir.
- *Janrın idarə edilməsi*. Bu isə müxtəlif situasiyalara müvafiq dil strukturunun seçilməsidir.
- *Mövzunun idarə edilməsi*. Burada isə nitqin mövzuya uyğun silsilə şəkildə davam etməsi nəzərdə tutulur.

Problemin qoyuluşunu daha da konkretləşdirsək, onda diskursiv bacarıqların formalaşdırılması necə həyata keçirilə bilər? Bunu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür.

1. Mətnlərin təhlili

Burada müxtəlif janrda olan mətnlər təhlilə cəlb edilə bilər. Bu zaman qəhrəmanların monoloq və dialoqları linqvistik müstəvidə araşdırılaraq təhsilənlərin müxtəlif dil hadisələri və onlara dair qaydaları mənimsəməsi istiqmətində geniş imkanlar yaranır.

2. Rəhbərli nitq tapşırıqları

Təhsilənləri qısa cümlələr tərtib etmək yerinə, “çünki”, “buna görə”, “nəticədə” kimi sözlərdən keçid qismində istifadə edərək, müzakirə və debatlar cəlb etmək, öz qrup yoldaşları ilə fikir mübadiləsində iştiraklarını təmin etmək məqsədəuyğun hesab edilir.

3. İKT-dən istifadə imkanlarından yararlanmaq

Müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə rəqəmsal platformalar vasitəsilə multikultural mühitlərdə ünsiyyət qurmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

4. Buraxılan səhvlərin düzəlişlərini həyata keçirmək.

Bununla məntiqi cəhətdən qırılan, əsassız keçidlərin olduğu yerləri müəyyən etmək, rəhbərliyi özündə ehtiva edən parçaları diqqətdə saxlamaqla onların üzərində düzəlişlər etmək nəzərdə tutulur. Belə olduqda dilöyrənənlərin qüsursuz şəkildə həm şifahi, verbal, həm də yazılı formatda diskursiv bacarıqları formalaşmağa başlayır.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, burada fənlərin aplikasiyasını həyata keçirərkən diskursiv bacarıqların “content-specific” olmasını da nəzərə almaqda fayda vardır. Məsələn, riyazi məsələlərdə problem həllinə yönəldilmiş strategiyalar əsas olduğu halda, fizikada elmi arqumentasiyalara əsaslanmaqla hipotezi müdafiə etmək üçün data əsaslı məsələlər, tarix fənnində tarixi hadisələr fonunda müxtəlif mədəni perspektivlərin debatını etmək, əsas mənbələri araşdırmaq diqqət mərkəzində olur.

Sual yaranır ki, hansı interaktiv fəaliyyətlər auditoriya mühitində diskursiv bacarıqları dəstəkləyir?

Onlardan bəzilərini aşağıda qeyd edirik.

– Socratic Seminars

Burada təhsilverənlər tələbəyönümlü müzakirələr aparmaqla fasilitator rolunda çıxış edir. Bu zaman müəllimlər mətnlə bağlı açıq tipli suallara fokuslanırlar.

– Philosophical Chairs

Bu hərəkət əsaslı olub, tələbələrin hərəkəti fəallığına əsaslanır. Onlar razı olub-olmadıqlarını bildirməklə auditoriyada müvafiq hərəkət edirlər.

– Think-Pair-Share

Tələbələr fərdi şəkildə prosesə qoşulurlar, fikirlərini bildirməklə, tərəfdaşı ilə müzakirə edirlər. Ən sonda auditoriya ilə bölüşürlər.

– Fishbowl Discussions

Burada hər hansı bir mövzunun müzakirəsi fonunda otağın mərkəzində diskursiv texnikalardan istifadə edilir. Digər qrup üzvləri isə müşahidə edir, qeydlər götürürlər [8].

Beləliklə, ali məktəblərin yuxarı kurslarında diskursiv bacarıqların formalaşdırılması günümüzün tələbidir.

İşin elmi nəticəsi. Ali məktəblərin yuxarı kurslarında ingilis dilinin tədrisində diskursiv bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində metodiki, dilçilik ədəbiyyatlarının araşdırılması böyük maraq kəsb edir.

Nəticə etibarilə, dərslər saatlarının səmərəli təşkilinə nail olmaq bu kontekstdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə qənaətə gəlmək olur ki, istər sinif, istərsə də auditoriya mühitində diskursiv bacarıqların formalaşdırılması zamanı təhsilənləri passiv dinləyicilərdən fəal iştirakçılara çevirmək olur. Bu zaman onlar çox rahat şəkildə bir-birlərini qiymətləndirə bilir, interpretasiya etməklə, mürəkkəb ideyaları qavraya bilir. Eyni zamanda bu istiqamətdə fikir söyləyə bilməklə, səsləndirdikləri fikirləri müdafiə edə bilirlər.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə sözügedən bacarıqların formalaşdırılması ilə bağlı təhlillər aparılır, müəyyən təsnifatlar konkret halda təqdim edilir.

İşin təbii əhəmiyyəti. Tədqiqata cəlb edilən mövzu ali məktəb kontekstində diskursiv bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində faydalılıq nümayiş etdirir.

Eyni zamanda təhsilənlərin müzakirə və analitik təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Diskurs tədqiqi / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2013. – 78 s.
2. David, N. Introducing discourse analysis / N.David. – London: Penguin books, – 1993. – 72 p.
3. Bachman L.F. Reading English Discourse: Business, Economics, Law, and Political Science / L.F.Bachman. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986, – 280 p.

İnternet resursları

4. <https://www.upf.edu>
5. <https://www.studocu.com>
6. <http://www.grammarly.com>
7. <https://brainly.in>
8. <https://books.google.az>

N.M.Aliyeva

The Ways of Forming Discursive Skills in English in Senior Stages at High Schools

Summary

The present article explores some detailed points of discourse. The author tries to find out some effective ways of improving students discursive skills. Here we come to the conclusion that by using knowledge and skills they demonstrate successful performance in their communication. In the named question the attention is given to the organization of the discourse.

Generally, the Thematic Progression is the main point while researching at discourse context in speech continuum. So, while developing oral and written texts of the learners they should know and be informative about the content of the Thematic Progression. So, the formation of discursive skills of learners are appropriate to the requirements of communicative competence in senior stages at high schools.

Keywords: language, skill, discourse, content, method

Н.М.Алиева

Пути формирования дискурсивных умений на английском языке на старших курсах высших учебных заведений

Резюме

В статье рассматриваются вопросы формирования дискурсивных умений обучающихся на старших курсах высших учебных заведений. В центре внимания находятся проблемы совершенствования умений студентов свободно выражать свои мысли. Из этого можно сделать вывод, что, используя свои знания и навыки, они могут демонстрировать успешную коммуникацию. В рассматриваемой проблеме основное внимание направлено на организацию дискурса в процессе общения.

В целом, в речевом потоке на уровне дискурса важным аспектом, подлежащим анализу, является тематическая прогрессия. Формирование дискурсивных умений обучающихся на младших курсах высших учебных заведений непосредственно соответствует требованиям, предъявляемым к совершенствованию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: язык, умение, дискурс, содержание, метод

Rəyçi: ped.f.d., dos. J.F.Mehrallyeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2026

Ş.M.FƏTƏLİYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: ShahlaFataliyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-8080-1507>**Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu**

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

10.62021/0026-0028.2026.2.321

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK VƏRDİŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə. Tədris prosesində şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək, eyni zamanda orfoqrafiya və orfoepiyanın interaktiv şəkildə tədris olunmasının vacibliyi məqalədə ön plana çəkilmişdir. Dilimizin lüğət tərkibi zaman-zaman daima inkişaf edir. Azərbaycan dilinə daxil olan yeni söz və ifadələrin yazılışı, tələffüzü həmişə araşdırma baxımından aktualdır. Gələcəyimiz olan uşaq, yeniyetmə və gənclərin yüksək intellektual səviyyə əldə etmələri üçün mədəni nitq vərdişlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmələri ana dilinin təlimində qarşıda duran mühüm şərtlərdən sayılır.

Buna görə də hər bir müəllim yeni orfoqrafik və orfoepik normalardan xəbərdar olmalıdır. Ona görə ki, ən kiçik səhv belə şagirdlərin qənaətbəxş nitqinə mənfi təsir edə bilər. Qaydalaşdırılmış yeni normalara düzgün əməl etmək bu baxımdan səmərəli və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: dil qaydaları, orfoqrafiya, morfologiya, orfoepiya, nitq vərdişləri

Yaşadığımız dövrdə gələcəyimiz olan uşaq, yeniyetmə və gənclərin yüksək intellektual səviyyədə inkişaf etmələri üçün mədəni nitq vərdişlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmələri ana dili təlimində qarşıda duran mühüm şərtlərdən sayılır. Elə buna görə də ibtidai təhsil bazası əsaslı, möhkəm metodik əsaslar üzrə işlənməli, yeni qaydalara əsaslanaraq qurulmalıdır. Amma bu əsaslar səthi deyil, həm idraki, həm də təcrübi baza əsasında olmalıdır. İdraki baza dedikdə, təfəkkürün inkişafını qarşıya qoyur, həm də burada təcrübi baza faktları da mövcuddur ki, bu da nitq inkişafı metodikası nəticəsində möhkəm təməllər üzərində qurulur.

Bugünkü təhsil və tədris yeniliklər əsaslı sistemə xidmət etməlidir. Elə bu mənada hazırda Azərbaycan dili müəllimləri nitq inkişafı yönümlü interaktiv metod ilə işləməyə üstünlük verir və bu metodika ilə işləyirlər.

Tədris prosesində ana dili dərslərində şagirdlərin nitqində kifayət qədər söz ehtiyatları, baza yaratmaq əsas şərtlərdən biridir. Şagirdlərin dərs prosesində cümlə qurmaq bacarıqlarının istənilən şəkildə və səviyyədə olmaması ədəbi tələffüz vərdişlərinin mükəmməl olmamasına şərait yaradır. Elə buna görə də ədəbi tələffüzün normativ tələblərə cavab verməməsi faktı ilə qarşılaşırıq.

“Aparılan məqsədyönlü islahatlar ölkəmizi müasir inkişaf səviyyəsinə çatdırmaqla yanaşı, həm elə gələcək üçün etibarlı zəmin yaratmışdır” [2, s. 4].

Təhsil prosesinin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi əsas amil kimi qarşıda durur. İbtidai sinifdə ana dilinin tədrisi metodikasının ən mühüm sahələrindən biri düzgün yazı qaydaları, yəni orfoqrafiya təlimidir. “Savadlılıq anlayışı ilk növbədə şagirdlərin yazı qaydalarını nə dərəcədə mənimsəmələri ilə bağlıdır” [2, s. 19].

Dərs prosesində şagirdlər öyrədilən qrammatik qaydaların mahiyyətini nə qədər dəqiq və yaxşı başa düşsələr, mənimsəmiş olsalar, gələcəkdə öyrənmiş olduqları orfoqrafik vərdişlərin keyfiyyəti də bir o qədər yüksək və qənaətbəxş olar.

Əgər vahid yazı yoxdursa, qoyulmuş vahid tələblərə cavab verən yazı yoxdursa, istənilən yerdə müxtəlif cür səslənmə olarsa, bunun insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi sayılan yazı şəklinə çevirmək olmaz. Savadlı yazı icbari qaydalara yiyələnməyi tələb edir və bu ümumi-cəmiyyət qaydaları hesab olunur.

Orfoqrafiya yazılı ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş sözlərin, qrammatik formaların həm vahid, həm də sabit yazı qaydalarının sistemidir.

Orfoqrafiya təlimi eyni zamanda ədəbi tələffüzlə, orfoepik normalarla qarşılıqlı şəkildə əlaqəli olaraq getməlidir.

Orfoqrafiyanın bir sıra xüsusiyyətləri, eyni zamanda vacib əlamətləri vardır. Hər hansı bir yazıda orfoqrafiya qaydalarının əməl olunması mütləq şəkildə gözlənilməlidir. İbtidai siniflərdə morfologiyanın öyrənilməsi şagirdlərin dil qabiliyyətinin əsasını təşkil edən bir mərhələdir. Şagirdlər bu mərhələdə bir qayda olaraq bu kimi bacarıqlara yiyələnirlər:

1. Sözlərin müxtəlif formalarını tanıyırlar və düzgün işlətmə qabiliyyəti qazanırlar.
2. Bu zaman nitq hissələri olaraq isim, sifət, feil, əvəzlilik və digər nitq hissələrini ayırd edirlər.
3. Düzgün yazı qaydalarına əməl etməyə başlayırlar.
4. Cümlənin quruluşunu başa düşür və nitqini zənginləşdirir.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisində şagirdlərdə analitik düşüncə və eyni zamanda nitq mədəniyyəti formalaşdırılır.

İbtidai siniflərdə tədris prosesi zamanı orfoqrafiya vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi morfologiyanın qarşısında durur. Orfoqrafik vərdişlərin şagirdlərin yazılı nitqlərini düzgün qurmaq, sözlərin düzgün yazılışını yadda saxlamaq və eyni zamanda dil qaydalarına əməl etmək bacarıqlarını artırmış olur.

İbtidai siniflərdə orfoqrafik vərdişlərin inkişafı bir sıra faydalar verir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Yazılı nitq aydın və oxunaqlı olur.
2. Sözlərin mənasının düzgünlüyü qorunur.
3. İstər dil, istərsə də nitq mədəniyyətləri formalaşır.
4. Eyni zamanda yaradıcı yazı bacarıqları inkişaf edir.

Məhz bu cür vərdişlərin formalaşdırılması üçün morfoloji materialların sistemli tədrisi mütləq və zəruridir.

Morfologiyanın tədrisində bir sıra metodlardan istifadə olunmalıdır.

İbtidai sinif müəllimləri aşağıda sadalayacağımız metodlardan istifadə edərək şagirdlərin morfologiyanın mənimsəməsinin orfoqrafik vərdişlərinin inkişafına nail olmuş hesab edilə bilərlər. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İzahlı metod:
 - a) Burada yeni sözlərin formaları, onların istifadə qaydaları şagirdlərə izah olunur.
 - b) Bəyənilmiş qaydalara uyğun olaraq nümunələr göstərilir.
 - c) Bu metodla düzgün yazı nümunələri nümayiş etdirilir.
2. Praktiki məşğələlər:
 - a) Praktiki olaraq şagirdlər yazmış olduqları sözləri müxtəlif formada dəyişdirilir.
 - b) Əsas nitq hissələri olan feil və isimlərin hallara görə dəyişməsinə təcrübədə tətbiq etmiş olurlar.
 - c) Yazı zamanı tapşırıqlardakı orfoqrafik səhvləri daha az etmiş olurlar.
3. Bu prosesdə oyun üsulları da maraqlıdır:
 - a) Morfoloji oyunlar şagirdlərin diqqətini daha da artırır.
 - b) “Söz düzəlt” və “Hansı söz düzgün yazılıb?” kimi oyunlar daha effektivdir.
 - c) Bu oyunlar zamanı şagirdlərin həm marağı, həm də yazı bacarığı artmış olur.

Eyni zamanda tədris prosesində şagirdlərin qrup və cütlər vasitəsilə də sözləri analiz edirlər. Şagirdlər sözlərin düzgün yazılışını bir-birləri ilə yoxlayırlar. Məhz bu əməkdaşlıq nəticəsində əldə etmiş olduqları vərdişlər möhkəmləndirilir.

İbtidai siniflərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin inkişaf və formalaşmasında müasir texnologiyadan bəhrələnməmək olmaz. Texnologiya ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisini daha da interaktiv etmiş olur.

Sözlərin düzgün yazılışını kompüter və planşet proqramları vasitəsilə şagirdlər yoxlaya bilərlər. Onlayn oyunlar və tətbiqlər edirlər ki, bunun vasitəsilə şagirdlərin marağı artmış olur. Hər hansı bir mövzunu daha asan başa düşmək üçün multimedia dərslərindən istifadə edirlər. Təhlilə cəlb etdiyimiz mövzuda orfoqrafiya ilə birlikdə orfoepiya normaları da mövcuddur. “Orfoepiya normaları” yalnız şifahi nitq zamanı tətbiq olunan dil normaları olub, tələffüz, vurğu və intonasiya məsələlərini əhatə edir [3, s. 112]. Müasir Azərbaycan dilinin normaları bir sıra hissələr əsasında formalaşır. Azərbaycan ədəbi dilinin 3 norması mövcuddur:

1. Fonetik (orfoqrafik və orfoepik) norma.
2. Leksik norma.
3. Qrammatik norma.

Azərbaycan ədəbi dilinin norması isə iki yerə ayrılaraq orfoqrafik və orfoepik normadır.

Dilimizdə orfoqrafik və orfoepik normalar pozularsa, bu o deməkdir ki, fonetik norma pozulmuşdur.

Bir çox hallarda insanlar kitab dili ilə tələffüzdən istifadə edirlər, lakin bu istənilən şəkildə yanlışdır. Elə sözlər vardır ki, kitab tələffüzü quru və sxematikdir. Elə ona görə də belə sözləri canlı danışığa uyğun olaraq tələffüz etməklə qaydalara riayət etmiş oluruq. Məsələn: II şəxs cəmini bildirən “sınız” şəkilçisinin tələffüz şəklində “s” samiti düşür və s.

Əgər səslər və sözlər düzgün tələffüzedilərsə, bu zaman söylənilən fikir dinləyiciyə dəqiq çatdırılmağa kömək etmiş olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafik və orfoepik qaydalar həmişə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilir və ədəbi dilimizin lüğət fondunda olan sözlərin düzgün tələffüzü tənzimlənmiş olur.

Adətən yazı qaydalarının tələffüzlə münasibətini üç əsas qrupa ayırırlar:

1. Yazılışı birbaşa tələffüzə uyğun olan söz və morfemlər.
2. Yazılışı birbaşa tələffüzə uyğun olmayan söz və morfemlər.
3. Yazılışı tələffüzə uyğun olmayan, lakin müəyyən qaydalar əsasında işlənən söz və morfemlər.

Bu qaydaları əsas tutaraq orta məktəbdəki ibtidai sinif müəllimləri tədrisin gedişində bunları həmişə diqqətdə saxlamalıdır.

Dilimizdəki fonetik norma həm yazılışı, həm də tələffüzü müəyyən edir. Bunları nəzərə alaraq, ibtidai sinif müəllimləri dərş prosesində şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi nitqi üzərində işləməli və bu normalara riayət etməlidirlər.

Orfoepiya anlayışı ilə ədəbi tələffüz eyni mənə daşımır. Ədəbi tələffüz orfoepiyada daha geniş anlayışdır [4, s. 14].

Bütün sahələrdə daima yeniləşmə prosesi gedir. Elə bu baxımdan Azərbaycan dilinin də orfoqrafik və orfoepik normalalarının hər beş ildən bir yenilənməsi də vacib məsələlərdən biridir. Dilin lüğət tərtibi daima bir inkişaf prosesindədir. Elə bu səbəbdən də unutmamalıyıq ki, yeni sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Orfoqrafiya və orfoepiya ayrı-ayrılıqda tədris oluna bilməz, çünki dilimizdə olan sözlərin düzgün yazılışı nə qədər vacibdirsə, düzgün tələffüz də bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Tədris prosesində siniflərdə şagirdlə dil qaydaları birinci sinifdən başlayaraq davamlı şəkildə öyrədilir. Bu qaydaların tədrisi zamanı orfoqrafiya və orfoepiya arasında inteqrasiya yaradılmalıdır. Əgər inteqrasiya yaradılmazsa, şagirdlərin nə yazılı, nə də şifahi nitqi inkişaf edə bilməz. Elə buna görə də orfoqrafiya və orfoepiya ibtidai sinifdən başlayaraq XI sinfə qədər ardıcıl və sistemli şəkildə tədris olunmalıdır.

Azərbaycan dili dərsliklərində orfoqrafiya qaydaları haqqında məlumat verilməlidir. Eyni zamanda sözlərin düzgün tələffüzü haqqında da məlumat verilməlidir.

Cəmiyyətin ən çətin problemlərinin həlli özünəqayıdışdan, daxili aləmin, milli-mənəvi dəyərlərin özünü təsdiqdən başlayır, mənəvi təkamülə isə gənc nəslin yetişdirilməsi, vətəndaş tərbiyəsinin uğurlu məntiqi ilə yanaşmaq olar [1, s. 3].

Məlumdur ki, morfologiya təlimi prosesi şagirdlərin praktik cəhətdən düzgün istifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Ona görə ki, morfologiyanın obyeki bəllidir ki, sözdür. O, həm də mənalı səslər toplusudur. Biz fikir və düşüncələrimizi məhz sözlər vasitəsilə ifadə edirik. İbtidai siniflərdə nitqin həm şifahi, həm də yazılı formasına eyni dərəcədə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur və müəllimin qarşısına qoyulmuş bir tələbdir. Hər hansı yazılı nitqin əsasında, özəyində orfoqrafiya, şifahi nitqin əsasında, orfoepik normalar durur.

Elə ona görə də şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirərkən bu normalar nəzərə alınmalıdır. Bəlli olduğu kimi, ibtidai siniflərdə dilin orfoqrafiyası ayrıca tədris olunmur. Elə məhz buna görə də bu proses morfologiyada həyata keçirilir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili əlaqəli tədris prosesi olaraq həyata keçirilir. Bu zaman hər bir bölmə üzrə öyrədilmiş bilik və bacarıqların təkrarlanması, bölmələr üzrə tədrisə cəlb edilmiş materialların hər biri bir-biri ilə əlaqələndirilərək şagirdləri əməli bacarıq və vərdişlərə yiyələndirmiş olur.

Müasir Azərbaycan dilinin bir sıra qaydaları mövcuddur. Bu mövcud olan qaydalar həm sait səslərə, qrammatik formalara və həm də qeyri-dillərdən keçmiş və tələffüzdə fərqli cəhətlər olan sözlərə aiddir.

Nitq hissələrinin tədrisi prosesində aparılan orfoqrafik işlər şagirdlərin morfologiyada əldə etdikləri bilikləri və orfoqrafik vərdişlərini də inkişaf etdirir. İsim bəhsinin tədrisi prosesində xüsusi və ümumi isimlər, mürəkkəb isimlər, mürəkkəb xüsusi isimlərin öyrədilməsi orfoqrafiya ilə əlaqələndirilmişdir. Sifət bəhsi ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb sifətlər, eyni zamanda sifətin dərəcələri, feil üzrə mürəkkəb feillər, məsdərin işlənməsi ilə bağlı orfoqrafik işlərin, bütün bu sadaladıqlarımız morfologiya və orfoqrafiyanın əlaqələndirilməsinin vacibliyini qarşıya qoyur.

Belə ki, ibtidai siniflərdə xüsusi və ümumi isimləri keçərkən isim bölmə üzrə olan orfoqrafik materiallardan başqa, ümumi isimlərin də xüsusi isimlərə çevrilməsini də şagirdlərə (məsələn, Xallı, Alagöz, Məstan və s.) misallarla çatdırılmalıdır.

Eyni zamanda xüsusi isimlərdən ümumi isimlərin düzəldilməsinə də diqqət etmək lazımdır (məsələn, Azərbaycan, azərbaycanlı, Bakı, bakılı və s.).

İbtidai siniflərdə indiki və gələcək zaman feillərinin tələffüz qaydasını başa salmaq, izah etmək üçün çalışmalar sistemindən, didaktik oyunlardan, interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə yanaşı, əyanilikdən istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: Belə yazılır: Belə tələffüz olunur. Başlayır-başlıyıb, oynayır-oyunuyub.

Morfologiyanın tədrisində orfoepik vərdişlərin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Morfologiyanın tədrisində orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılması.
2. Orfoepik vərdişlərin formalaşdırılmasında fonetik biliklərdən istifadə.
3. Morfologiyanın tədrisində orfoepik vərdişlərin formalaşdırılması yolları.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesinə nəzər yetirdikdə bir sıra faktlarla qarşılaşırıq. Dərs zamanı şagirdlər nitq hissələrini ayrı-ayrılıqda düzgün tələffüz edirlər. Amma söz daxilində, başqa səslərlə birləşmədə heç də həmişə düzgün tələffüz edə bilmirlər. Əgər ana dilinin tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd yalnız oxumağı və yazmağı öyrətməkdən, mənimsəməkdən ibarət olsaydı, bəlkə də düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasına, həm tələffüz, həm də eşitmə vərdişlərinin dəqiqliyini gözləmək üçün səy göstərməyə, çalışmağa ehtiyac olmazdı. Çünki istənilən şəkildə hər hansı bədii əsərin oxunması, həmçinin yazılı nitqə yiyələnmək ədəbi tələffüz sahəsində geniş məlumat və dəqiq vərdişlər tələb olunur. Lakin indiki dövr fərqlidir. İndiki dövrdə insanlar arasında ünsiyyət daha çox şifahi nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Bu gün söz həm təsiredici, həm də təbliğedici gücə malikdir.

Danışanın fikrini dəqiq başa düşmək hər bir dinləyiciyə lazımdır. Öz fikrini incəlikləri-nə qədər çatdırmaq lazımdır. Bunun üçün ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmək lazımdır.

Müasir məktəb təhsilində morfologiyanın tədrisi şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməsində həlledici rola malikdir. Xüsusilə istər orfoqrafik, istərsə də orfoepik vərdişlərin formalaşdırılması tədrisin önündə duran aktual məsələlərdən biridir. Morfologiyanın tədrisi vasitəsilə şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi nitqinin mədəni səviyyəsi yüksəlir. Həm dilçilik, həm də pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, orfoqrafik səhvlərin çoxluğu, düz olmayan tələffüz vərdişləri şagirdlərin ümumi nitq qabiliyyətinə özünün mənfi təsirini göstərir.

Yaşadığımız müasir dövrdə, qloballaşan dünyada informasiya sürətlə yayılır. Bu proses dilimizə yeni terminlərin də söz formalarının yaranmasına səbəb olur və bu prosesi sürətləndirir. Bu şəraitdə şagirdlərin morfoloji biliklərin sürətlənməsi prosesi gücləndirilməlidir. Bu onların nitq vərdişlərinin yüksək keyfiyyətinə təminat verir.

Morfologiyanın tədrisində nitqin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra vəzifələr qarşıya çıxır:

1. Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin nitq bacarıqlarının formalaşdırılması prinsiplərini araşdırmaq.
2. Orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi metodlarını təhlil etmək.
3. Tədris prosesində interaktiv və innovativ metodların tətbiqinin effektivliyi müəyyənəlməkdir.
4. Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqində biliklərin tətbiqinə dair praktik tövsiyələr hazırlanacaq.

Bütün bunlar sadalanılan tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzunun nə qədər aktual olduğu bir daha təsdiqlənmişdir. Lakin bir məqalədə bu məsələlərin hamısına tamlığı ilə son verə bilmərik. Belə aktual bir mövzu ilə əlaqədar olaraq gələcəkdə də mövzuya bu və ya başqa şəkildə müraciət olunacağına ümid etmək lazımdır.

İşin elmi nəticəsi. Hər bir gələcək ziyalının formalaşması üçün düzgün yazı və düzgün nitq vərdişlərinin formalaşması vacibdir. Bunun üçün də ibtidai təhsil müddətində şagirdlərin nitq və yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə hər bir dərstdə diqqət yetirilməli, orfoqrafiya və orfoepiya amili nəzərdə saxlanılmalıdır.

İşin elmi yeniliyi. Morfologiya üzrə dil qaydalarının tədrisi prosesində şagirdlərin oxu və nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək, onlara düzgün yazı vərdişləri aşılamağın yolları tədqiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işinin məzmunundan, alınan nəticələrdən bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar, bu fənni tədris edən müəllimlər faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə, N. Milli kurikulum. Azərbaycan dili (lingvistik təhlildə) / N.Abdullazadə. – Bakı: Müəllim, – 2009. – 192 s.
2. Kərimov, Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası (dərslər) / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: Naşir, – 2005. – 519 s.
3. Məmmədova E.F. İbtidai siniflərdə Morfologiyanın tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə işin sistemi / E.F.Məmmədova. – Bakı, – 2014. – 25 s.
4. Mehdiyeva, M. İbtidai siniflərdə orfoepik qaydaların formalaşdırılması // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Cild 77. – 2025. – s.110-118.

Sh.M.Fataliyeva

Development of Orthographic and Orthoepic Habits in Teaching Morphology Ways to Build Summary

The importance of developing students' oral and written speech in the educational process, as well as interactive teaching of spelling and orthoepy, is highlighted in the article. The vocabulary of our language is constantly developing from time to time. The spelling and pronunciation of new words and

expressions entering the Azerbaijani language are always relevant in terms of research. In order for our future children, adolescents and young people to achieve a high intellectual level, perfect mastery of cultural speech habits is considered one of the important conditions in the teaching of the mother tongue.

Therefore, every teacher should be aware of the new spelling and orthoepic norms. Because even the smallest mistake can negatively affect the satisfactory speech of students. Correctly following the established new norms is effective and important in this regard.

Keywords: *language rules, orthography, morphology, orthoepy, speech habits*

Ш.М.Фаталиева

**Пути развития орфографических и орфоэпических навыков
при преподавании морфологии**

Резюме

В статье подчёркивается важность развития устной и письменной речи учащихся в процессе обучения, а также интерактивного преподавания орфографии и орфоэпии. Лексический состав нашего языка постоянно развивается. Написание и произношение новых слов и выражений, входящих в азербайджанский язык, всегда остаются актуальными с точки зрения исследования. Для того чтобы дети, подростки и молодёжь – наше будущее – достигли высокого интеллектуального уровня, овладение культурой речи является одним из важнейших условий в обучении родному языку.

Поэтому каждый учитель должен быть осведомлён о новых орфографических и орфоэпических нормах, поскольку даже самая незначительная ошибка может отрицательно повлиять на правильность речи учащихся. Правильное соблюдение новых кодифицированных норм в этом отношении является эффективным и значимым.

Ключевые слова: *языковые нормы, орфография, морфология, орфоэпия, речевые навыки*

Rəyçi: filol.ü.f.d., dos. F.İ.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2026

F.M.HÜSEYNOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: feridehuseynova21@gmail.com

[:https://orcid.org/0000-0002-0250-3467](https://orcid.org/0000-0002-0250-3467)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 34)

10.62021/0026-0028.2026.2.327

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PORTFOLİO ƏSASLI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə. Məqalə müasir ingilis dilinin tədrisində tələbələrin səriştəəsaslı təhsildə qiymətləndirilməsindən bəhs edir. İngilis dilində alternativ üsullarla qiymətləndirmə tələbələrdə metakognitiv bacarıqların inkişafına təsir edir. Qiymətləndirmə tələbələrin dilin tədris və öyrənmə səviyyəsini müəyyən edən bir yoldur və məlumatverici xarakter daşıyır. Portfolioəsaslı qiymətləndirmə tələbələrin öyrənmə prosesinin necə dəyişdiyini göstərir, onlara müstəqil şəkildə öyrənməyi və zehni düşüncə vərdişi qazanmağa kömək edir. Bu məqalədə portfolio əsaslı qiymətləndirmənin nəzəri əsasları və daha sonra onun dil səviyyələrinin müəyyən edilməsi sahəsində istifadə ediləcəyi yolları müzakirə olunur. Məqalədə həmçinin portfolio qiymətləndirmə üzrə bəzi problemləri, həlli yolları və faydaları da araşdırılır.

Açar sözlər: portfolio qiymətləndirmə, səriştə, alternativ üsullar, dil səviyyələri

Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi müstəqil və ya tələbəyə yönəlmiş təlimdə tədris proqramları çərçivəsində təşkil edilmişdir. Tədris proqramları tələbələrin ingilis dili sahəsində hərtərəfli bilik və bacarıqlarını ölçmək üçün uyğun təlim nəticələrinə əsaslanır. H. Harosid (2019) öz araşdırmasında iddia edir ki, tədris planının nail olmalı olduğu təlim nəticələrinin xarakteri keyfiyyət, səriştə və savadlılıqdır. Bu məqsədlə, “Portfolio əsaslı” qiymətləndirmə tələbələrin təlim nəticələrinə uyğun dil bilik və bacarıqlarının ölçülməsinin vacib bir hissəsidir [3, s.131]. Xüsusilə də, portfolio qiymətləndirmə, hərtərəfli dəyərləndirmə prosesi çərçivəsində müxtəlif sahələrdən sistematik şəkildə toplanmış məlumatları əhatə edir. Bunu nəzərə alaraq, bu qiymətləndirmə üsulu tələbələrin öyrənməsinə daha geniş şəkildə baxmağa imkan yaradır, öyrənmədə müstəqil və metakognitiv münasibətləri təşviq etmək və onları daha geniş şəkildə sınaqdan keçirməyi təmin edir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda xarici dilin qiymətləndirilməsində kifayət qədər çətinliklər müşahidə edilməkdədir. Bu tədqiqatın məqsədi məhz ingilis dilinin tədrisində alternativ qiymətləndirmə metodu kimi portfolio qiymətləndirməsinin tətbiqində ingilis dili müəllimlərinin üzləşdiyi çətinlikləri və tələbləri müəyyən etməkdir. Məlumdur ki, Azərbaycanda ali pedaqoji təhsildə imtahanlar tələbələrin nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İmtahandan başqa qiymətləndirmənin səmərəli bir yolu düşünülmür və burada testlərin istifadəsinə daha çox yer verilir. Test yalnız yekun qiymətləndirmə üsulu kimi tələbələrin ingilis dilində öyrəndiklərini və real həyatda istifadə edə biləcəklərini təmin etmək üçündür. Mərkəzləşdirilmiş imtahanlar müəllimləri tələbələrə köhnə testlər verməklə və ya imtahandan daha çox keçmək üçün tədrisə diqqət yetirməklə, davamiyyətə əməl etməklə məhdudlaşdırmağa məcbur edir. Köhnə məzmun və strukturlu testlər tədris planını məhdudlaşdırmağa və ya daha çox testlərə yönəlmiş tədrisə diqqət yetirməklə təbii olmayan şəkildə dərs deməyə məcbur edir. Burada öyrənmənin məqsədi itirilir və tələbələr testlər zamanı məlumatları daha dərinlən düşünmədən əzbərləyir və təkrarlayırlar. Aydın olur ki, öyrənmə prosesi qüsurludur və bal uğrunda rəqabətə çevrildiyi üçün nailiyyəti dəqiq şəkildə təmsil etmir. Məlumdur ki, ənənəvi qiymətləndirmə öyrənməni təsdiqləmir və

asanlaşdırmır. Azərbaycanda ali pedaqoji təhsildə qiymətləndirmə öyrənmə prosesi ilə bağlı təlimin bütün sahələrini özünə doğru dəyişir. Tədqiqatların araşdırılması göstərir ki, əksəriyyət yekun qiymətləndirməyə, mənfəət əks-əlaqə effektivə, tələbələr imtahanlara hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş müəllim təlimat fəaliyyətlərinə və əzbər öyrənməyə diqqət yetirirdi. Tələbələrin nə qədər öyrəndiklərini göstərəcək həyat bacarıqlarına hazırlaşmasına kömək edə biləcək portfolio kimi digər qiymətləndirmə növlərinə daha az diqqət yetirilir. Tələbələrin ingilis dilinin bütün aspektlərini mənimsəməklə, onlarda linqvistik, sosial-mədəni, kommunikativ və diskursiv bacarıqlarını hərtərəfli ölçən və izləyən bir alternativ qiymətləndirməyə ehtiyac vardır. E.V. Hamayan (1995) alternativ qiymətləndirməni tədris və qiymətləndirmə üçün gündəlik təlim fəaliyyətlərinə inteqrasiya olunmuş metodlar kimi təsvir edir [2, s. 234]. Formativ alternativ qiymətləndirmə auditoriyada istifadə üçün ən yaxşı qiymətləndirmə növüdür.

Portfolio əsaslı qiymətləndirmə standart testlərin məhdudiyyətlərinə görə alternativ qiymətləndirmə metodu kimi seçilir. T. Kuper və T.Lav (2012) portfolio qiymətləndirməsini ən yaxşı alternativ qiymətləndirmə metodu kimi təsdiqləyirlər [1, s.161]. Portfoliolar tələbələrin zamanla inkişaf irəliləyişini nümayiş etdirir, özünütəhlili asanlaşdırır və müxtəlif sahələrdə nailiyyətləri nümayiş etdirir. Portfoliolar müəllimlərin bir qrup tələbə işini planlaşdırmaq və strategiya hazırlamaq, toplamaq və təhlil etmək üçün istifadə etdikləri davamlı bir prosesdir. Portfolio əsaslı qiymətləndirmə tələbələrə daha çox azadlıq verir və onlara öz öyrənmələri üçün məsuliyyətli və hesabatlı olmağı öyrədir. Bu həmçinin onlara qərar qəbul etməyə, həmyaşıdların və özünüqiymətləndirmədə iştirak etməyə, öz işləri haqqında düşünməyə və aktiv və dinamik öyrənən olmağa kömək edir. A.Fakiti, T. İsaak, O.Tabatabaei, (2012) qeyd edir ki, portfolio qiymətləndirmənin tətbiqi səbəbi standart testlərin məhdudiyyətləri, qiymətləndiriləcək konstruksiyaların mürəkkəbliyi və qabaqcıl idrak bacarıqlarını ölçmək üçün auditoriyada uyğunlaşa bilən qiymətləndirmə metodlarının zəruriliyi kimi amillərdən qaynaqlanır [7; 9]. Portfolio test üçün alternativ bir yol nümunəsidir.

Bu qiymətləndirmə tələbələrin auditoriyadan kənar mühitlə bağlı çətinliklərə hazırlaşmasına kömək etmək üçündür. Portfolio əsaslı ingilis dili qiymətləndirməsi, tələbələrin işlərini zamanla toplayaraq irəliləyiş, bacarıq artımı və səriştəsini göstərən öyrənən mərkəzli, formativ bir metoddur. Bu, ənənəvi metodlardan daha çevik bir sınaq üsuludur: tələbələrə daha çox sərbəstlik verir, onları bütün sahələr haqqında düşünməyə vadar edir və yazı, danışmaq və tənqidi düşüncədə nə qədər inkişaf etdiklərini göstərir. Portfolio əsaslı qiymətləndirmə ideyası 1980-ci illərin ortalarında o dövrün psixometrik iqliminə cavab olaraq diqqət çəkməyə başlamışdır. Bu qiymətləndirmə yazı qiymətləndirməsi kimi, 1980-ci illərdən bəri daha çox tətbiq olunmağa başladı və bunun səbəbi öyrənənlərin vaxtla təyin olunmuş təcili esse testlərinə getdikcə daha çox narazı qalması idi. Digər səbəb isə yazı təlimatlarının zamanla necə dəyişməsi idi. R. Lam və M.Martinoz Lionda öz mülahizlərində qeyd edirlər ki, dil tədrisində portfoliodan istifadə olduqca yeni bir fikirdir [4; 6]. 1998-2000-ci illər arasında Avropada ingilis dilinin mükəmməl dərəcədə inkişafında daha çox müəllim və tələbələrin dil portfoliolarından istifadə etdiklərini bildirilir. Bu dövrlər Avropa dil portfoliosunun müxtəlif modellərinin sınaqdan keçirildiyi dövrlər idi. E.V.Hamayan (1995) gənc tələbələr üçün ingilis dilinin tədrisində portfoliolardan istifadənin üç nümunəsini ətraflı izah edir [2, s.217]. Tədqiqatçı alim bu qiymətləndirməni sənədlər toplusu, dil tərcüməyi-halı və pasport kimi də adlandırır. Hər bir portfolionun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, pasportda dili öyrənən şəxs haqqında real məlumatlar vardır və burada tələbələrin bir dili, bu halda ingilis dilini necə öyrəndikləri barədə tarixçəsi verilir. Həmçinin tələbələrin səviyyəsini dünyanın hər yerində hər kəs üçün aydın şəkildə göstərən hər hansı sertifikat və ya ixtisas da ola bilər. Digər nümunə kimi, dil bioqrafiyası da portfolioda verilir. Bu, tələbələrin dil öyrənmələri haqqında şəxsi hekayəni təqdim edir. Məsələn, portfolioda tələbənin uğur sertifikatları ilə yanaşı, yay səyahətləri və əyləncəli vaxtları haqqında hekayələr də yer tutur. Həmçinin, burada tələbələrin gələcək üçün məqsədləri kimi özünüqiymətləndirmə vasitələri də mövcuddur. Bu məqsədlər müəyyən

bir imtahandan keçmək, dərse getmək və buna hazır olmaq və ya xarici qonaqla ingilis dilində danışa bilmək ola bilər.

Bundan əlavə, portfolio əsaslı qiymətləndirmə pedaqoji cəhətdən faydalıdır, çünki o, müxtəlif mənbələrdən əldə edilən dəlilləri əhatə edir və müəllimlərə, xüsusən də bərabərlik və moderasiya ilə bağlı müxtəlif qiymətləndirmə problemlərini həll etməyə kömək edir. Y. Liu (2003) də oxşar şəkildə göstərir ki, portfolio qiymətləndirmə tələbələrə bu prosesdə müəyyən dərəcədə öz fəaliyyətlərinə nəzarət etməyə imkan verir [5, s.124]. Həmçinin tələbələr haqqında daha dolğun məlumat göstərmək üçün də sənədlər toplusu halına çevrilir. T. Sulistyo və digərləri portfolio əsaslı qiymətləndirmə tələbələrin standartlarla bağlı inkişaf səviyyələri barədə, öz işlər haqqında düşünməyə və əvvəlki işlərini daha yeni işlər ilə müqayisə etməyə təşviq edir [8, s.150]. Başqa sözlə, bu tip qiymətləndirmə tələbələri düşünməyə vadar edən ifadələr verməyə təşviq edir. Tələbələr istifadə etdikləri dəlillərin nə qədər vacib olduğu və bunun onlar haqqında öyrənilən kimi nə dediyi barədə refleksiv ifadələrdən istifadə etməklə məktəbdə nə qədər yaxşı oxuduqları barədə düşünməyi öyrənirlər. V.Vass, və F.Kiss portfolio qiymətləndirməsinin tətbiqini və onun tələbələrin yazı bacarıqlarına və onlara münasibətlərinə təsirini araşdırmağa diqqət yetirmişlər [10, s.45]. Nəticələr göstərir ki, portfolio qiymətləndirməsi tətbiq edildikdən sonra tələbələrin yazı bacarıqları daha da təkmilləşir. Həmçinin onlar qrammatika, lüğət və mexaniki yazıdan daha çox məzmun və təşkilatlanma haqqında daha çox biliklər öyrənirlər.

Tələbə portfolyolarından istifadə ilə bağlı problemlərdən biri tələbləri aydın şəkildə təqdim etmək və onların yaradıcı olmasına imkan vermək arasında düzgün tarazlığı tapmaqdır. Portfolyoya nə daxil edilməsinə qərar verərkən, öyrənmə faydalarını maksimum dərəcədə artırmaqla tələbələrin iş yükünü minimuma endirmək arasında tarazlığı tapmaq vacibdir. Xüsusilə, portfolio tələbələrin müxtəlif fənləri və ya bütün təhsil proqramını, məsələn, fənlərarası bölməni birləşdirən şəkildə öyrənməsinə kömək etmək üçün istifadə edildikdə düzgün xarakter daşıyır.

Portfolio qiymətləndirmənin tələbələr üçün müəyyən olunmuş *problemləri* vardır. Digər bir problem isə portfolyoları ardıcıl olaraq qiymətləndirməyin çətin olmasıdır. Bu problemlərə aşağıdakılar daxildir:

- Portfolio tələblərini aydınlaşdırmaqla tələbələrə yaradıcı olmaq üçün kifayət qədər sərbəstlik vermək arasında düzgün tarazlığı tapmaq çətin ola bilər. Portfolyonun limitlərini müəyyən edərkən, tələbələrin iş yükünü çox ağırlaşdırmadan mümkün qədər çox bilik əldə olunmasına kömək etdiyinə əmin olunmalıdır.

- Tələbə portfolyolarını qiymətləndirmək, xüsusən də bir neçə dərslə və ya bütün təhsil proqramı üzrə integrativ öyrənməni dəstəkləmək üçün istifadə olunursa, onların birlikdə aparılması çox vaxt apara bilər.

- Hər bir tələbənin portfolyosu onların işlərinin və nailiyyətlərinin unikal qeydidir, çünki dəqiq qiymətləndirmək çətin ola bilər. Onları şərh etmək əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv mühakimə tələb edir. Tələbələrin öz işləri olmayan şeyləri portfolyolarına yerləşdirmə riskindən müəllim xəbərdar olmalıdır.

- Universitetdə dil portfolyosunu hazırlayarkən süni intellektdən istifadə qaydalarının nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Portfolyolar tələbənin işinin və nailiyyətlərinin unikal təsvirləri olduğundan, onları təhlil etmək üçün qabaqcıl qiymətləndirmə bacarığı və qiymətləndirmə standartlarını anlamaq tələb olunur.

Portfolio qiymətləndirmənin tələblərin dil sahəsində bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində bir sıra *faydaları* vardır:

- Qiymətləndirmə üçün portfolyolardan istifadə təhsil proqramı boyunca integrasiya olunmuş kurs dizaynını və qiymətləndirməsinə təşviq edir.

- Portfolyolar, kursun və ya proqramın müxtəlif mərhələlərində tələbənin biliklərinin, performansının və inkişafının sistemli və tədricən təsvirini təmin edir. Tələbələr qiymətlən-

dirmək üçün portfoliolardan istifadə onların real iş bacarıqları haqqında daha dəqiq təsəvvür yaradır. Bu metod tələbələrə həm proqram daxilində, həm də xaricində müxtəlif şəxsi, peşəkar və akademik sahələrdə öyrəndiklərini necə birləşdirdiklərini göstərməyə imkan verir.

– Portfoliolar, həmçinin tələbələrə təhsillərində nə qədər irəlilədikləri barədə düşünmək imkanı verir və onlara işləri və fəaliyyətləri haqqında daha dolğun təsəvvür verir. Portfolio qiymətləndirməsi realdır, çünki o, tələbənin real dünyada öz işini nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirə biləcəyini görməyə imkan verir.

– Portfoliolar tələbələrə öyrəndiklərini həm məktəb daxilində, həm də xaricində müxtəlif şəxsi, peşəkar və akademik vəziyyətlərdə istifadə edə biləcəklərini göstərməyə imkan verir. Portfoliolar, həmçinin tələbələrə bütün proqram boyunca öyrəndikləri şeylər haqqında düşünməyə kömək edir və əvvəllər edə bilmədikləri halda kurs fəaliyyətlərinin necə bir-birinə uyğun olduğunu görmək üçün bir yol verir.

– Qiymətləndirmə üçün portfoliolardan istifadə kurs dizaynerlərini proqram daxilində daha əlaqəli şəkildə kurslar yaratmağa və qiymətləndirməyə sövq edir. Portfoliolar tələbənin biliklərinin, performansının və kursun və ya proqramın müəyyən mərhələlərindəki böyüməsinin aydın və müasir şəkillərini verə bilər.

Nəhayət, portfoliolar tələbələri sınaqdan keçirməyin daha fərdiləşdirilmiş bir yoludur, buna görə də onların fırıldaqlıq etmə ehtimalı daha azdır. Müəllim tələbənin irəliləyişini proses portfoliosunda real vaxt rejimində izləyə bilər və proses fotoşəkillər və qeydlər kimi müxtəlif media növləri daxil etməklə təsdiqlənə bilər.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin öyrənilməsində portfolio qiymətləndirməsi çox vacibdir. Bu qiymətləndirmə test balı əvəzinə zamanla artım göstərən dinamik, tələbə mərkəzli bir metodudur. Bu qiymətləndirmə tələbələrə daha çox sərbəstlik verir, öyrəndikləri barədə düşünməyə vadar edir və oxu, yazı və danışmaq dil bacarıqlarının real, ətraflı sübutunu təqdim edir.

Mövzunun elmi yeniliyi, onun yalnız yekunlaşdırıcı, müəllim mərkəzli qiymətləndirmə alətindən tələbənin müstəqilliyini, metakognitiv şüurunu və yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarının inkişafını təşviq edən prosesə yönəlmiş, tələbəyə yönəlmiş pedaqoji metodologiyaya çevrilməsində öz əksini tapır.

Nəticə. Portfolio qiymətləndirməsi davamlı olaraq tələbə motivasiyasının artmasına, özünəinamın artmasına, yazı bacarıqlarının təkmilləşməsinə və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərinin artmasına gətirib çıxarır. Portfoliolar ənənəvi testlər əvəzinə zamanla inkişaf göstərir. Onlar tələbələri öz öyrənmələrinə nəzarət etməyə, daha yaxşı özünüqiymətləndirmə aparmağa və müəllimləri ilə daha yaxşı qarşılıqlı əlaqədə olmağa təşviq edir.

Ədəbiyyat

1. Cooper, T., & Love, T., Portfolios in university-based design education. In C. Swann & E. Young (Eds.), Re-inventing design education in the university 2000, pp. 159–166). Perth: School of Design, Curtin University.
2. Hamayan, E. V. Approaches to Alternative Assessment. Annual Review of Applied Linguistics, 15, 1995, pp.212-226. <https://doi.org/10.1017/S0267190500002695>
3. Harosid, H. Kurikulum 2013 Revisi 2017. 2019, pp.12-46. Retrieved from <https://dosen.ikipsiliwangi.ac.id/gambaran-umum-k13-revisi-2017-1.pdf>
4. Lam, R. “Promoting Self-regulated Learning through Portfolio Assessment: Testimony and Recommendations”. Assessment & Evaluation in Higher Education. 39(6), 2014, pp. 699–714.
5. Liu, Y. A case study of selected ESL students’ experiences with writing portfolios in college composition courses. Unpublished doctoral dissertation, Ohio State University. 2003, pp.123-167.
6. Martínez-Lirola, M. Multimodal teaching evaluation with a portfolio in a tertiary education language classroom. Argentinian Journal of Applied Linguistics, 6(1) 2018, 25-43.

7. Phakiti, A., & Isaacs, T. Classroom assessment and validity: Psychometric and edumetric approaches. *European Journal of Applied Linguistics and TEFL*, 10 (1) 2021, pp.3-24.
8. Sulisty, T., Eltris, K. P. N., Mafulah, S., Budianto, S., Saiful, S., & Heriyawati, D. F. Portfolio assessment: Learning outcomes and students' attitudes. *Studies in English Language and Education*, 7(1), 2020, pp.141-153.
9. Tabatabaei, O., & Assefi, F. The effect of portfolio assessment technique on writing performance of EFL learners. *English Language Teaching* 5(5), 2012, pp.138-147.
10. Vass, V., & Kiss, F. The Role of Competency Development in the Implementation of Portfolio-Based Education in Higher Education. In the International Conference on Interactive Collaborative and Blended Learning 2020, pp. 42-48. Springer, Cham.

F.M.Huseynova

Portfolio-based Assessment of Students in English Language Teaching Summary

The article discusses the assessment of students in competence-based education in modern English language teaching. Assessment in English with alternative methods affects the development of metacognitive skills in students. Assessment is a way for teachers to determine the level of teaching and learning of students in the language, and is informative. Portfolio-based assessment shows how the learning process of students changes, teaches them how to learn independently, and helps them to better master their mental thinking. This article discusses the theoretical foundations of portfolio assessment and how it will be used in the field. The article also examines some problems in portfolio assessment and ways to solve them.

Keywords: *portfolio assessment, competence, alternative methods, language levels*

Ф.М.Гусейнова

Портфолио-ориентированное оценивание студентов в преподавании английского языка Резюме

В статье рассматривается оценка студентов в компетентностно-ориентированном образовании в современном преподавании английского языка. Оценивание на английском языке с использованием альтернативных методов влияет на развитие метакогнитивных навыков у студентов. Оценивание является для преподавателей способом определения уровня преподавания и усвоения языка студентами, а также носит информативный характер. Портфолио-ориентированная оценка показывает, как меняется процесс обучения студентов, учит их самостоятельному обучению и помогает им лучше владеть своим мышлением. В статье рассматриваются теоретические основы портфолио-оценивания и ее применение на практике. Также рассматриваются некоторые проблемы портфолио-оценки и пути их решения.

Ключевые слова: *портфолио-оценивание, компетентностная оценка, альтернативные методы, языковые уровни*

Rəyçi: p.e.d., prof. D.Ə.İsmayilova

Redaksiyaya daxil olub: 11.04.2026

G.Ə.HÜSEYNOVA

baş müəllim

e-mail: gulkhar.huseynova@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0000-7866-7161>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.332

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA ALMAN DİLİNDƏ SƏRİŞTƏƏSASLI DİL TƏDRİSİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. Məqalədə səriştəəsaslı dil təliminin ali məktəb kontekstində aşağı kurslarda xarici dillərin tədrisində mühüm yanaşmalardan biri olduğu qeyd edilir. Sözügedən səriştə növü ikinci dildə qabiliyyətlərin və biliyin əldə olunmasına fokuslanmaqla səriştəəsaslı təhsilin prinsiplərinin aplikasiyası hesab edilir. Bu zaman müəllimlər təhsilənlərin bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin inkişafı üçün fədlək həyata keçirir. Belə ki, bu müstəvidə müəllim təhsilənlərin ehtiyaclarından, maraqlarından xəbərdar olmalıdır. Bu yanaşma dillə bağlı müəyyən edilmiş bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafını dəstəkləyir ki, bunlar da real həyatda vacib hesab edilir. Bu səriştə növünün ən böyük fəydələrindən biri aydınlıq, şəffafliq meyarlarıdır.

Beləliklə, adını qeyd etdiyimiz bu təlim metodunda dilöyrənlər həqiqi dünyaya dair tapşırıqların yerinə yetirilməsində, tamamlanmasında dildən istifadə bacarıqları nümayiş etdirməlidirlər.

Açar sözlər: səriştə, müasir trendlər, dil, kontekst, bilik

Müasir trendlər son dövrlərdə səriştə haqqında çox mühüm tədqiqatlardan bəhs edirlər. Belə ki, səriştə özündə bilik, bacarıq və qabiliyyətləri geniş mənada ehtiva etdiyindən məsələ aktuallığını ciddi şəkildə qoruyur. 1970-ci illərdən təlim-tədris proqramlarında adı gedən bu anlayış zaman içərisində populyarlıq qazanmağa başladı.

Səriştə əsaslı dil təliminin aşağıdakı komponentləri mövcuddur:

– Modullar

Bu zaman instruksiya modullar üzrə təşkil olunur. Eyni zamanda hər biri müvafiq səriştəyə fokuslanır.

– Dərhal fədlək

Tələbələr dil bacarıqlarının mənimsədilməsi istiqamətində müntəzəm geridönüşlər əldə edirlər.

– Fəal rol [4].

Təhsilənlər fəal şəkildə tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. Səriştəəsaslı dil tədrisinə keçməzdən əvvəl, səriştənin mahiyyətini nəzərdən keçirmək lazımdır. Çünki bu anlayış özündə geniş əhatə dairəsini ehtiva edir. Tədqiqatçılar səriştəni həqiqi həyatı situasiyalarla bağlı tapşırıq və kommunikativ fəaliyyətlərin səmərəli performansları üçün tələb olunan əsas bacarıq, bilik, münasibət və davranışların tədrisi, uyğunlaşdırılması olaraq qəbul edirlər.

Adıgedən fəaliyyətlər tipik formada iş və yeni mühitdə sosial məsələlərlə, eləcə də həyatın istənilən sahəsi ilə bağlılıq nümayiş etdirə bilər.

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçılardan C. Riçardz və T. Rocers yazır ki, səriştə element olaraq, istənilən tapşırığın, işin, funksiya və ya fəaliyyətin göstəricisidir.

Buraya aşağıdakılar daxildir:

– Xüsusi bilik

– Düşüncə prosesi

– Münasibətlər

- Duyğu
- Hissi və fiziki bacarıqlar [3, s.145].

Məhz bu baxımdan səriştə tapşırıq, rol, funksiya olmaqla zaman içərisində dəyişir, kontekstdən kontekstə fərqlənir.

Bildiyimiz kimi, ali məktəblərdə kommunikativ səriştənin və onun komponentlərinin tədrisi, öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən hesab edilməkdədir. C. Riçardz və T. Rocersə görə, səriştəəsaslı dil tədrisi öyrənmə nəticələrinə fokuslanır. Bu tədris yanaşması zamanı dilöyrənənlər öyrəndiklərindən daha çox, gələcəkdə nəyə nail olacaqlarını, nə edəcəklərini hədəfləyir.

Səriştəəsaslı dil tədrisi bir çox faydalı tərəfləri ilə seçilir. Birinci, bu yanaşma dilə dil biliyinin nəticəsi olmaqdan daha çox, ünsiyyət vasitəsi qismində fokuslanır. Burada daha çox məsuliyyətli, diqqətlə həyata keçirilən tədris əsas götürülür.

Bundan əlavə, sözügedən tədris növünün faydalı tərəflərindən biri də mühazirə tipli fəaliyyətlərdən daha çox, təhsilalanlarla fərdi və ya qrup şəklində işləməyin əsas fokuslanma nöqtəsi olaraq özünü göstərməsidir. Burada əsasən təhsilverənlərin fasilitator rollarında olmaları diqqət mərkəzində olur.

Elmi-metodoloji ədəbiyyatlarda səriştələrin faydalı tərəflərinin dörd xüsusiyyəti haqqında məlumat verilir ki, onlar aşağıdakılardır:

- Səriştələrin xüsusi və təcrübi olmaqla dilöyrənənlərin maraq və ehtiyaclarını nəzərdə tutmasını aydın şəkildə görmək mümkündür.

- Dilöyrənənlər səriştənin relevant və faydalı olduğu haqqında rəy və mühakimələr yürüdə bilirlər.

- Öyrədiləcək və yoxlanılacaq səriştələr xüsusiləşmiş və bütöv olur ki, bununla da təhsilalanlar öyrənmə üçün ehtiyaclarının nədən ibarət olduğunu bilirlər.

- Səriştələr müəyyən vaxtlarda öyrədilir ki, bu zaman dilöyrənənlər nəyi öyrəndiklərini və gələcəkdə nə öyrənəcəkləri haqqında məlumatlı olurlar [3, s. 146-147].

Beləliklə, səriştə əsaslı dil təlimi təhsillə əlaqədar olan təlimatların məhsuldarlığını yüksəldir.

Dilöyrənmədə populyar və qəbul edilmiş yanaşmalardan biri olan səriştə əsaslı dil tədrisi dilöyrənənlərə öyrənmə və öyrətmədə uğurun yollarını öyrədir. Bu yanaşmanın transformasiyasının aplikasiyasını səriştə əsaslı tədrisdə tapmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, səriştəni əsasən iki növ üzrə təsnif edirlər:

1. Ümumi səriştə

- Burada təcrübədə (empirik bilik) və daha çox təcrübə ilə yanaşı formal öyrənmədən (akademik bilik) yaranan bilik başa düşülür.

Bunlar fundamental olaraq, konseptlərə aid edilməkdədir.

- Bacarıqlar və onları necə reallaşdırmaq məsələləri

Buraya isə prosedurları necə həyata keçirmək məsələsi daxildir. Bunlar isə proses və strategiyalara aid edilməkdədir.

Eksistensial səriştə fərdi xarakterlərin şəxsiyyətin aid olduğu səciyyəvi xüsusiyyətləri və münasibətlər toplusudur. Məsələn, buraya öz imici və digər insanlar haqqında fikirlər, sosial interaksiyaya könüllü qoşulmaq kimi məsələlər daxildir.

Bu qeyd etdiklərimiz adını çəkdiyimiz münasibətlər fonunda qurulur.

- Öyrənmə qabiliyyəti

Burada digər xalqların dili, mədəniyyəti, əhalisi, biliyin digər sahələrinə öyrənilməsinə yönəldilir. Bu müstəqil və ömür boyu öyrənməni təşviq edir.

Onu da xüsusilə vurğulamalıyıq ki, hər nə olursa olsun, müasir ali təhsildə səriştələrdə ən təsiredici taksonomiya layihələri vardır ki, bunlar da silsilə şəklində nəzərdən keçirilir.

Burada onlar özləri də iki yerə ayrılır:

- Çoxşaxəli generik

Burada bütün dərəcələr tanınır ki, onlar da hamısı üçün keçərli hesab edilir.

– Ümumi fənn

Burada isə öyrənmənin hər bir aid olduğu sahəsi diqqət mərkəzində olur [2, s.7-12].

“Ümumi səriştə” adlanan növ özü-özlüyündə 3 yerə ayrılır ki, onlar aşağıdakı kimi təsnif edilməkdədir:

instrumental səriştə zamanı əsas akademik inkişafın təminatçısı olan koqnitiv, metodoloji, texnoloji, linqvistik qabiliyyətlər işə düşür.

Məsələn,

- təhlil və sintez bacarığı
- ikinci dil biliyinə malik olmaq
- əsas İKT-dən istifadə bacarıqları
- tədqiqatçılıq qabiliyyətləri və s.

şəxsiyyətlərarası səriştədə isə əsas məsələ daha çox fərdi qabiliyyətlərə və sosial bacarıqlara yönəldilməkdədir.

Məsələn,

- avtonom işləmə qabiliyyəti
- rəhbərlik
- komanda tərkibində işləmək və s.

sistemli səriştə dedikdə daha çox sistemə aid olan bacarıq və qabiliyyətlər, anlama, həssaslıq, biliyin kombinasiyası nəzərdə tutulur.

Məsələn,

- öyrənmə bacarığı
- problem həlli
- qərar qəbul etmə

2. Xüsusi səriştə

Bu bilik və nəzəri məzmunu aid olub, spesifik tematik sahəyə tətbiq edilir. Məsələn,

- xarici dilinin qrammatikasına dair bilik
- alman dilindəki ədəbiyyatlardan əldə edilən bilik
- dilçiliyə dair biliyin mənimsənilməsi
- nəzəri və metodoloji trendlərə aid və s.

Akademik səriştə və qabiliyyətlər öyrənmənin konkret sahəsi üzrə qabiliyyətin, biliyin yerləşdirilməsini nəzərdə tutmaqdadır. Buraya qəbul etmə bacarığı, öyrənilən dildə elmi məhsulların emalı, onları anlamaq, ötürmək, nəzəri perspektivlər içərisində biblioqrafiyanı tənqidi cəhətdən qiymətləndirmə, kontekstualaşdırmaq bacarığı, problemləri araşdıraraq, mətnləri axtarış etmək, relevantlığını dəyərləndirmək və s. kimi məsələlər daxildir.

Profesional səriştə və ya spesifik profesional sahədə bilmə keyfiyyətindən bəhs etdikdə isə ünsiyyətdə olmaq, mənimsənilən dili öyrətmək, müxtəlif janrda mətnləri tərcümə etmək, xülasə yazmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

Səriştə dedikdə, əsasən, üç anlayış diqqət mərkəzində saxlanılır ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Yaradıcılıq
2. Əməkdaşlıq
3. Ünsiyyət.

Yaradıcılıq dedikdə, buraya, əsasən, yaradıcı düşüncənin məhsulunu aid edirlər.

Yaradıcı düşüncə isə özü-özlüyündə aşağıdakı məsələləri özündə ehtiva etməkdədir:

- yaradıcılıq keyfiyyətləri
- təsəvvür
- problem həlli.

İkinci isə əməkdaşlığa əsaslanan məqsədlərdir. Bu silsiləyə isə aşağıdakılar aid edilir:

- emosional zəka
- komanda işi
- uyğunlaşma

Üçüncü isə ünsiyyətdir. Buraya isə aid olanları aşağıdakı kimi təqdim edirik:

- ifadə tərz
- dil
- empatiya.

Müəllimlərin tədris prosesində yerinə yetirdikləri əhəmiyyətli rol hamıya məlumdur.

Bu baxımdan aşağıdakı tədris-təlim səriştələrini özündə ehtiva edən bacarıqları qeyd edirik:

- ünsiyət və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar
- təşkil və planlaşdırma
- auditoriyanın idarə olunması
- fasilitasiya və dərstdə motiv formalaşdırma
- qiymətləndirmə və rəhbərlik
- əməkdaşlıq və komanda işi
- qayğı və inkluzivlik
- çeviklik və uyğunlaşma.

Ümumiyyətlə, xarici dildə pedaqogikada profesional səviyyədə standartlar aşağıdakılara fokuslandırılır:

- ünsiyyət
- mədəniyyət
- əlaqə
- müqayisə
- cəmiyyət.

Bu, ingiliscədən 5Cs freym adlandırılaraq, istifadə edildikdə müəlliflər təhsilalanların nailiyyətlərini bu standartları nəzərə almaqla CSL prizmasından nəzərdən keçirirlər.

Səriştənin malik olduğu modeldə dörd məsələyə fokuslanılır ki, onları təqdim edirik:

- münasibətlər
- bilik
- bacarıqlar
- davranışlar.

Bunlar həm də səriştənin elementləri hesab edilməkdədir.

Səriştəsaslı dil tədrisində müəllimin rolu təhsilalanlarla nikbin və səmərəli işlər aparmaqdır. Bu zaman məqsəd müvafiq bacarıqların əldə edilməsi ilə bağlı inkişafa nail olmaqdır. Belə olduqda təhsilverənlər tələbələrin maraq və ehtiyaclarından xəbərdar olmalıdırlar.

Bu münasibətlə, Y.Ş.Kərimov yazır: “Pedaqoji fəaliyyətin nailiyyətləri hər addımda məqsədin necə qoyulmasından asılıdır. Yalnız aydın məqsəd qoya bilən adam yaxşı işləyə bilər. Fəaliyyətin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi heç də asan məsələ deyil. Məqsəd hər cür fəaliyyətin qaydasını, xarakterini müəyyən edir. Məqsəd insanın şüurlu fəaliyyətinin əvvəlcədən düşünülmüş nəticəsini ifadə edən kateqoriyadır” [1, s.26].

Metodoloji ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, səriştə ən əsası 4 aspekti əhatə edir:

- icra
- mənalı kontekst
- müstəqil öyrənmə
- problem həllinə yönəldilmiş bacarıqlar.

İcra, yerinə yetirmə tapşırığın tamamlanması ilə bağlı fəaliyyətdir. Bu zaman dilöyrənənlər bacarıq, fikir, düşüncə, biliklərini və s. məqsədyönlü şəkildə reallaşdırmalıdırlar. Burada əsas məsələ təhsilalanların geniş müstəvidə hər hansı bir mövzuda, eyni zamanda həmin mövzuya dair məzmunla bağlı geniş və əhatəli fikir irəli sürməsidir.

Mənalı kontekst barədə fikir yürüdərkən bu zaman təhsilverənlərin kontekst seçimləri burada əsas götürülməlidir. Belə ki, onlar zəngin lüğət ehtiyatı işlək olan fəaliyyətlər həyata keçirməlidirlər. Bu zaman dilöyrənənlər sözləri əzbər deyil, kommunikasiya prosesində öyrənməlidirlər.

Müstəqil öyrənmə zamanı isə dilöyrənənlər sərbəst şəkildə öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bu auditoriyada və auditoriyadan kənar fəaliyyətlərində onlara böyük dəstək olur.

Problemin həllinə yönəldilmiş bacarıqlar isə daha geniş tənqidi təfəkkür, düşüncə, müqayisələr aparmaq qabiliyyətləri tələb edir. Bu zaman dilöyrənənlərdə ümumilikdə, situasiyanı dəyərləndirmək qabiliyyəti formalaşdırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, sözügedən tədris metodu haqqında araşdırmalardan qaynaqlanan müxtəlif fikirlər vardır. Burada səriştəəsaslı dil təliminin öyrənmə modelləri də nəzərdən keçirilir.

Onlardan aşağıdakıları təqdim edirik:

- əməkdaşlıqəsaslı öyrənmə
- layihəəsaslı öyrənmə
- sorğuəsaslı öyrənmə.

Bunlar səriştənin inkişaf etdirilməsi strategiyaları olaraq təqdim edilir.

Bundan əlavə, diskursun təşkili bacarıqlarının mənimsənilməsi onlara uzun və genişləndirilmiş diskurs mətnləri hazırlamağa, emal etməyə yardım edir.

Diskursiv bacarıqların inkişaf etdirilməsində aşağıdakı fəaliyyətlər faydalı hesab edilir:

- təqdimatlar etmək;
- prosedurları izahlarla qeyd etmək;
- təsvirlər həyata keçirərək icra etmək;
- hekayə və ya hadisəni nəql etmək və s.

Bütün bunlar sözügedən səriştənin formalaşdırılmasında yardımçı olurlar.

Beləliklə, bu səriştə növü fəal öyrənmə və öyrətmə yanaşması olaraq, nəzərdən keçirilməklə təhsilverənlərə dərslərin maraqlı keçirilməsi üçün çoxlu yol və üsullar təklif edir. Belə ki, müəllimlər tələbələrə ehtiyacları olan və öyrənəcəkləri məsələlər barədə fikirləşməyə vaxt verməlidirlər. Belə olduqda bütöv dərslər yalnız danışmaqla deyil, müxtəlif müzakirələr, debatlar aparmaq, fikir mübadiləsi etmək, problem və anlaşılmazlıqları həll etməyə yönəldilməlidir. Bu zaman dərslərin planlaşdırılması və lazımı, tələb olunan qaydada təşkili vacib şərt olaraq qarşıya çıxır. Çünki dilöyrənənlərin həvəs, maraq və ehtiyacları nəzərə alınmaqla həyata keçirilən dərslər və bu fonda planlaşdırma uğurlu təlim nəticələrinin əldə edilməsinə bilavasitə yardımçı olmaqla yanaşı, həm də tədrisin keyfiyyət əmsalına əsaslı şəkildə təsirlə səciyyələnilir.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək, qeyd edək ki, bu tədris növü aşağıdakı məsələləri hədəf olaraq müəyyənləşdirmişdir:

- ikinci dildə uğurlu ünsiyyətə nail olmaq;
- dörd bacarığın tətbiqini reallaşdırma bilmək;
- təhsilənlərin dilöyrənmə bacarıqlarını genişləndirmək və təkmilləşdirmək;
- dilöyrənənlərin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- İKT-nin nailiyyətlərindən auditoriyalarda səmərəli şəkildə istifadəni gerçəkləşdirə bilmək bacarıqlarını nümayiş etdirmək;
- öyrəniləndən dildə vacib və lazımı mənbələrdən istifadəni bacarmaq;
- əldə edilən bilik və bacarıqların auditoriya mühitində, real həyatı situasiyalarda tətbiqinə nail olmaq və s.

Onu da vurğulayaq ki, tapşırıqlar işin bir hissəsi hesab edirlər ki, bu fonda dilöyrənənlər ikinci dildə düşünməyi, manipulyasiyanı, emal etməyi, interaksiyaya qoşulmağı öyrənirlər. Bu da onları növbəti mərhələlərdə səriştənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmağa sövq edir.

Ümumiyyətlə, səriştəəsaslı təlim metodunda öyrənmə və öyrətmə prosesində mədəni ünsiyyətin, ümumilikdə, danışq bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilmiş tapşırıqlar vardır ki, bunlar da öyrəniləndən dildə ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsinə dəstəkləməkdədir.

Nəticə etibarilə, səriştə xarici dillərin tədrisində aktualıq kəsb edir. Digər tədqiqatlarda yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, kompetensiya modelində əsas dörd məsələyə diqqət edilir ki, buraya davranışı da əlavə edirlər.

Bunlar aşağıdakılardır:

- münasibətlər
- bilik
- bacarıqlar
- davranışlar.

Beləliklə, yeni məzmunla malik təlim metodlarının istifadəsi dərs saatlarına yeni rəng qataraq, onu daha da maraqlı edir.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, səriştəəsaslı dil tədrisinin istifadəsi istiqamətində təhsilvə-rənlər və onların seçdikləri materiallar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, səmərəli-liyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada ən effektiv yollardan biri, hətta buna ən birincisi də demək olar ki, bu da dilöyrənənləri düzgün istiqamətləndirmək, alman dilində danışanları məqsədyönlü şəkildə dinləmək və mənalı söhbətlərə qoşulmaqdır. Əgər tələbələr nə qədər çox söz dinləyib-anlayarsa və mənanı aydın şəkildə başa düşərlərsə bir o qədər də səriştəlilik tez formalaşar.

Nəticə etibarilə, səriştənin tətbiq edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə səriştə ilə bağlı indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, elmi müddəalara nəzər salınır, əldə edilən nəticələr xülasələşdirilərək təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu həm orta, həm də ali məktəblərin aşağı kurs-larında alman dilinin tədrisində səriştə əsaslı təlim metodunun istifadəsi baxımından faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: “RS Poliqraf” MMC, – 2009. – 279 s.

İngilis dilində

2. Maria Luiza Perez Canado. Competency-Based Language Teaching in Higher Education // Springer Science + Business Media Dordrecht, – 2013, – p.7-12
3. Richards J. and Theodore S. Rodgers. Approaches and methods in Language Teaching. 3rd edition / J.Richards, Theodore S. Rodgers. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 409 p.

Alman dilində

4. Anderson, J. Kognitive Psychologie. Eine Einführung /J.Anderson. – Heidelberg: Francke, – 1989. – 118 s.

G.A.Huseynova

The Advantage of Using Competency Based Language Teaching in German Language at Junior Stages at High Schools Summary

This article deals with competency based language teaching that is one of the most important approach in Foreign Language Teaching. The named competency types focus on achievement of knowledge, skills and abilities. Shortly, this approach is considered to be an application of principles of competency based education. At that time teachers provide positive feedback for improving learners language skills and knowledge. This approach is based upon the learners needs and interests. It is considered that the teachers should be aware of their interests and needs. This approach claims development of the defined skills and abilities. They are considered important points in real life.

So, the great advantage of this approach is the clarity. In competency based language teaching students should perform and demonstrate the language use for completing real world tasks.

Keywords: *competence, modern trends, language, context, knowledge*

Г.А.Гусейнова

Значение обучения, основанного на компетенции, при преподавании немецкого языка на младших курсах вузов

Резюме

В статье отмечается, что приобретение компетенций при обучении языкам считается одним из важных подходов в усвоении иностранных языков. Приобретение навыков ориентировано на умения и знания на втором языке. Одним словом, этот подход считается применением принципов компетентностного образования. В это время преподаватели дают оптимистичную обратную связь для развития навыков и способностей учащихся. Итак, учитель должен знать потребности и интересы учащихся. Этот подход способствует развитию конкретных языковых навыков и способностей, которые считаются важными в реальной жизни.

Одним из самых больших преимуществ принципа компетентности является ясность. Таким образом, подчёркиваются все методы и механизмы компетентностного подхода, позволяющие учащимся продемонстрировать свои языковые навыки при выполнении реальных задач.

Ключевые слова: компетенция, современные тренды, язык, контекст, знание

Rəyçi: filol.f.d., dos. N.M.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2026

A.T.MƏMMƏDOVA

müəllim

e-mail: arzumemmedova1998@bk.ru

[:https://orcid.org/0009-0002-5543-6277](https://orcid.org/0009-0002-5543-6277)

Bakı Biznes Universiteti

(Bakı şəh., Həsən bəy Zərdabi küç., 88a)

DİNLƏMƏ VƏ DİNLƏMƏ BACARIĞI. DİNLƏMƏNİN DİGƏR BACARIQLARLA ƏLAQƏSİ

Xülasə. Bu məqalədə dinləmə və dinləmə bacarığının mahiyyəti, onun dil öyrənmə prosesində rolu və digər dil bacarıqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Dinləmənin sadəcə eşitmə deyil, mənanı dərk etməyə yönəlmiş aktiv və məqsədyönlü bir proses olduğu vurğulanır. Məqalədə dinləmə bacarığının formalaşma mərhələləri, ona təsir edən amillər və tədris prosesində tətbiq olunan üsul və strategiyalar təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, dinləmə danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı üçün əsas baza rolunu oynayır. Dinləmə vasitəsilə lüğət ehtiyatı zənginləşir, düzgün tələffüz formalaşır, qrammatik strukturlar mənimsənilir və ünsiyyət bacarıqları inkişaf edir. Eyni zamanda, dinləmə ilə digər bacarıqlar arasında qarşılıqlı və tamamlayıcı əlaqənin mövcud olduğu qeyd olunur. Nəticə olaraq, dinləmə həm ana dilinin, həm də xarici dilin öyrənilməsində fundamental bacarıq kimi qiymətləndirilir və onun sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: dinləmə bacarığı, xarici dil tədrisi, dinləmə-anlama prosesi, dil mənimsəmə, tədris metodları

Giriş. Dil insan cəmiyyətində ünsiyyətin əsas vasitəsidir və bu ünsiyyətin səmərəliliyi dil bacarıqlarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu bacarıqlar arasında dinləmə xüsusi yer tutur, çünki insan ilk növbədə eşidir və dinləmə vasitəsilə dili mənimsəməyə başlayır. Dinləmə yalnız səsləri qəbul etmək deyil, eşidilən məlumatı anlamaq, təhlil etmək və mənalandırmaq prosesidir. Effektiv dinləmə bacarığı həm ana dilində, həm də xarici dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də dinləmənin mahiyyəti və digər dil bacarıqları ilə əlaqəsinin araşdırılması aktual elmi məsələlərdən biridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar dinləmənin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsinin tədris prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını göstərir və ümumi dil kompetensiyasını möhkəmləndirdiyini sübut edir.

Linqvistik tədqiqatlar göstərir ki, insan dinləmə şəraitində passiv yox əksinə, aktiv olur. Çünki insan qarşısındakı insanı dinləyərkən eşitdiklərini anlamağa çalışır. Buna görə də, dinləmək insanın özü vasitəsilə başqalarının təcrübələrini və bacarıqlarını gördüyü bir pəncərə sayılır.

Dil tədrisi prosesində şagirdlərin diqqətini və motivasiyasını cəlb etmək demək olar ki, hər bir müəllimin üzləşdiyi çətin bir problemdir. Günümüzdə əsas dil bacarıqları hesab olunan oxuma, yazma, dinləmə və danışmaq bacarıqlarının tədrisində istifadə oluna bilən müxtəlif tədris materialları mövcuddur. Amma təəssüf ki, xarici dil dərsləri müəllimin izah etdiyi, şagirdin isə dinlədiyi gündəlik dərslər rutini olaraq qalmaqdadır. Dil tədrisinin yalnız qrammatika ilə məhdudlaşdırılması bir çox tədqiqatçı tərəfindən qəbul edilmiş bir həqiqətdir, yəni şagirdlər təkcə qrammatikanı yox, həm də şüurlu şəkildə dili başa düşüb danışmaq bacarıqlarına da yiyələnməlidir. Bütün bunlar isə real mühitdə ünsiyyət vasitəsilə əldə edilə bilər. Dinləmə materialları tələbələrin real mühitdə ifadələr öyrənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu yolla şagirdlər yalnız eşitdiyi sözləri ifadə şəklində deyil, həm də onların necə istifadə edilmələri və daşıdıqları məna ilə də maraqlanırlar. Dinləmə insanların sosial həyatında böyük yer tutur. Dörd təməl ünsiyyət və dil bacarığı hesab olunan dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqları arasında ən əsası dinləmədir. İnsanların ana dilini öyrənmə üsulu danışmağa başlamazdan əvvəl

vəl danışılanları dinləməkdən və onlara reaksiya verməkdən başlayır. Rost, dinləmə ilə ilk dil mənimsəmə arasında görünməyən bir əlaqə olduğunu bildirir. [1, s. 11]

Dinləmə bacarığı, insanlardan və ya digər vasitələrdən (radio, televiziya və s.) eşitdiyimiz məlumatları anlamaqdır. Dinləmə, dil-qulaq-beyin əlaqəsi aktiv olan anda baş verir. Burada səslərin və sözlərin başa düşülməsi vacibdir. Hər dinlədiyimizi isə biz anlaya bilmərik. Anlamanın birinci mərhələsi dinləməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi eşitmək və dinləmək eyni şey deyil. Eşitmək iradəmizə qarşı ola bilər, dinləmək məqsədyönlüdür.

Dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün dil tədrisi sağlam metodlarla aparılmalıdır ki, şagird dinlədiyini anlasın və hiss etsin, qiymətləndirsin və incə fərqləri şərh etsin.

Dinləmə-anlama təlimləri müxtəlif yollarla edilə bilər:

1. Şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş mətnə görə hazırlanmış suallar şagirdə verilir. Bu zaman müəllim və şagird arasında dildən başqa vasitə yoxdur.

2. Şagirdin səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş bir teatr tamaşasından lentə alınmış bir materialı ona qulaq asdırmaq və hədəf dildə suallar soruşmaq.

3. Televiziya proqramlarından seçilmiş bir proqram və ya izləniləcək video, kaset və ya CD (audio-vizual yayımlar) vasitəsilə şagirdlərə müxtəlif və maraqlı materialları təqdim etmək.

Birinci və ikinci tədris növlərində şagird yalnız dinləmə bacarığından istifadə etdiyi üçün, seçilən mövzu tələbənin zəhnində canlanır. Üçüncü tədris növündə, görmə qabiliyyəti ilə yanaşı, eşitmə qabiliyyəti də iştirak edir və bu da anlamı daha güclü edir.

Dinləmə bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün istifadə ediləcək mətni və ya nitqi tam başa düşmə bacarığı mövzusunun maraqlı olmasından, danışanın dinləyicini motivasiya edib diqqətini cəlb etməsindən, dinləyicinin diqqət müddətinə və dinləmə prinsiplərinə uyğun olmasından asılıdır.

Dinləmə bacarığının əldə edilməsində əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

1. Danışılan söz, bir hadisə, mövzu, yer, zaman kimi mövhumları başa düşmək
2. Bir mövzu haqqında məlumat almaq üçün dinləyə bilmək,
3. Səs və vizual yayımları dinləyə və şərh edə bilmək,
4. Dinlədiklərindən əsas fikri çıxarıb qiymətləndirə bilmək,
5. Fərqli spikerləri dinləyərək qulaq dili vərdişini qazanmaq

Dinləmənin dərstdə tədris olunmasının dərş mühiti üçün müxtəlif faydaları olduğu vurğulanır. Şagirdin yalnız sinifdə danışılan ingilis dili ilə deyil, həm də həyatda danışılan ingilis dili ilə qarşılaşması müəllimə dinləmə praktikası zamanı maraqlı mənbələrdən istifadə etməyə imkan verir və beləliklə, yeni bir mövzusunun tədrisi həm müəllim, həm də şagird üçün maraqlı olur. Dinləmə bacarığına dair araşdırmalar iyirminci əsrin ortalarında başladı və eyni əsrin sonlarına doğru əhəmiyyətli bir sürət və intensivlik qazandı. Əvvəllər normal qəbul edilən və ədəbiyyatda az diqqət çəkən dinləmə bacarıqlarının əhəmiyyəti zamanla nəzərə çarpdı. Dinləmə, bu gün dil öyrənmə prosesinin ən vacib hissələrindən biri kimi göründüyü üçün fəal bir bacarıq sayılır. Dinləmə bacarıqları ilə bağlı tədqiqatlar nəticəsində tanınmış alim və dilçilər dinləməni xarici dilin tədrisində vacib məqam kimi qiymətləndirmiş və dinləmə bacarığının əhəmiyyətini öz elmi əsərlərində vurğulamışdır.

Eugene A. Nida 1957-ci ildə nəşr olunan “Xarici dil öyrənmək” (Learning a Foreign Language) adlı kitabında dinləmə bacarığının əhəmiyyətini bu sözləri ilə göstərmişdir: Bir dildə danışmağı öyrənmək, əsasən, bu dili dinləməyi öyrənmək işidir. [3]

Wilga Marie Rivers 1966-cü ildə nəşr olunan “Dinləyib-anlama” (Listening Comprehension) adlı kitabında dinləmə bacarığını bu cür şərh edir: Danışılanlar başqası tərəfindən anlaşılmadığı təqdirdə ünsiyyət qurula bilməz və hədəf ünsiyyət dinləyicinin danışılanı başa düşməsidir. [6]

Asher J. 1969-cu ildə nəşr olunan “İkinci Xarici Dilin Öyrənilməsi üçün Toplam Fiziki Reaksiya Metodu” (The Total Physical Response Approach to Second Language Learning) adlı kitabında dinləmə bacarığının izahını belə vermişdir : Hər yaşdan insan beyni, ana dilini

öyrənərkən körpələrin keçdiyi prosesi izləyərək, yəni müəyyən bir müddət yalnız o dili dinləyərək o dilin səslərini, qrammatikasını və məntiqini anlaya bilər. [1]

J.R.Nord 1981-ci ildə nəşr etdiyi “Dinləmə səlisliyinin əldə edilməsi üçün 3 mərhələ” (Three Steps Leading to Listening Fluency) adlı kitabında dinləmə bacarığını belə izah edir: Danışmadan başa düşmək mümkün, amma başa düşmədən danışmaq mümkün olmadığından, dinləmə bacarığını öyrənmək danışmaq bacarığını öyrənməkdən əvvəl gəlməlidir. [4]

Watson və Smeltzer 1984-cü ildə birgə hazırlayıb nəşr etdikləri “Dinləmə zamanı yaranan çətinliklər: Tələbələr və Praktikantlar arasında müqayisə” (Barriers to listening: Comparison between students and practitioners) adlı kitablarında dinləmə anlayışını bu cür şərh etmişdir: Diqqət, motivasiya, maraq və mövzu haqqında əvvəlcədən məlumat vermə kimi amillər dinləmə anlayışına təsir edir. [10]

D. Nunan 1987-ci ildə nəşr olunan “Təlim fərqlilik yaradır?” (Does Instruction Make a Difference) adlı kitabında dinləmə materiallarının vacibliyini bu cür qeyd etmişdir: Dinləmə materiallarını sisteməlik şəkildə dinləyən şagirdlər planlı dinləmə materiallarından istifadə edən şagirdlərdən daha yaxşı nəticə göstərmişdir. [5]

D. Mendelsohn 1994-cü ildə nəşr etdiyi “Dinləməni Öyrənmək” (Learning to Listen) adlı kitabında dinləmə bacarığının izahını belə qeyd etmişdir: Dinləmə bacarığı, məqsədlərin aydın şəkildə təyin olunduğu, orijinal materialların zəngin olduğu, təsirli strategiyalardan istifadə edildiyi və şagirdin fəal rol oynadığı bir dərs planına əsaslanan mühitdə öyrədilməlidir. [2]

Göründüyü kimi, xüsusən son 20 ildə xarici dil tədrisində dinləmə bacarıqlarının əhəmiyyəti vurğulanmış və bu bacarığın necə inkişaf etdirilə biləcəyi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

İşin elmi nəticəsi. Aparılan təhlil göstərir ki, dinləmə dil bacarıqları sistemində aparıcı mövqeyə malikdir və digər bacarıqların formalaşması üçün əsas zəmin yaradır. Dinləmə bacarığının məqsədyönlü və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının daha səmərəli mənimsənilməsinə şərait yaradır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dinləmə tədris prosesində prioritet istiqamət kimi götürüldükdə ümumi dil kompetensiyası daha yüksək səviyyədə formalaşır.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatda dinləmə bacarığı yalnız ayrıca bir dil bacarığı kimi deyil, digər bacarıqlarla qarşılıqlı və sistemli əlaqədə təhlil edilmişdir. Dinləmənin danışmaq, oxu və yazı prosesinə təsiri kompleks yanaşma əsasında əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda, dinləmə bacarığının inkişafına yönəlmiş metod və strategiyalar müasir tədris kontekstində yenidən qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma dinləmənin dil tədrisində prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilməsinə elmi əsas yaradır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri dil tədrisi prosesində dinləmə bacarığının daha səmərəli təşkili üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. İşdə irəli sürülən yanaşma və metodlardan həm ana dili, həm də xarici dil dərslərində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr müəllimlərin dərs planlaşdırılmasında və dinləmə materiallarının seçilməsində praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İşin iqtisadi səmərəsi. Tədqiqatda təklif olunan dinləmə yönümlü tədris yanaşması dil öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artıraraq əlavə vaxt və resurs itkisini azaldır. Dinləmə bacarığının erkən və sistemli inkişafı digər bacarıqların daha sürətli mənimsənilməsinə şərait yaradır ki, bu da tədris xərclərinin optimallaşdırılmasına imkan verir. Eyni zamanda, daha effektiv dil hazırlığı gələcəkdə peşəkar fəaliyyət və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Asher, J. (1969). The Total Physical Response approach to second language learning. Modern Language Journal, 53(1), 3–17.

2. Mendelsohn, D. (1994). Learning to listen: A strategy-based approach for the second-language learner. San Diego: Dominie Press.
3. Nida, E. A. (1957). Learning a foreign language. New York: Friendship Press.
4. Nord, J. R. (1981). Three steps leading to listening fluency. 145 p.
5. Nunan, D. (1987). Does instruction make a difference? Evidence from listening comprehension research. TESOL Quarterly, 21(1), 137–147.
6. Rivers, W. M. (1966). Listening comprehension. Modern Language Journal, 50(4), 196–204.
7. Rost, M. (2002). Teaching and researching listening. London: Longman.
8. Underwood, M. (1989). Teaching listening. London: Longman.
9. Vandergrift, L. (1999). Facilitating second language listening comprehension: Acquiring successful strategies. ELT Journal, 53(3), 168–176.
10. Watson, K., & Smeltzer, L. (1984). Barriers to listening: Comparison between students and practitioners. 124 p.

A.T.Mammadova

**Listening and Listening Skills:
The Relationship of Listening with Other Language Skill
Summary**

This article examines the essence of listening and listening skills, their role in the language learning process, and their interaction with other language skills. It emphasizes that listening is not merely hearing but an active, purposeful process aimed at understanding meaning. The article analyzes the stages of listening skill development, the factors influencing it, and the methods and strategies applied in the teaching process. The study shows that listening serves as a fundamental basis for the development of speaking, reading, and writing skills. Through listening, vocabulary expands, correct pronunciation is formed, grammatical structures are internalized, and communication skills improve. At the same time, it is noted that a reciprocal and complementary relationship exists between listening and other language skills. In conclusion, listening is considered a fundamental skill in both first and foreign language acquisition, and the necessity of its systematic development is justified.

Keywords: *Listening skill, Foreign language teaching, Listening comprehension process, Language acquisition, Teaching methods*

A.T.Мамедова

**Аудирование и навыки аудирования.
Связь аудирования с другими языковыми навыками
Резюме**

В данной статье рассматривается сущность аудирования и навыков аудирования, их роль в процессе изучения языка, а также взаимодействие с другими языковыми навыками. Подчеркивается, что аудирование – это не просто слышание, а активный, целенаправленный процесс, направленный на понимание смысла. В статье анализируются этапы формирования навыка аудирования, факторы, влияющие на него, а также методы и стратегии, применяемые в учебном процессе. Исследование показывает, что аудирование служит основой для развития навыков говорения, чтения и письма. Через аудирование расширяется словарный запас, формируется правильное произношение, усваиваются грамматические структуры и развиваются коммуникативные навыки. Одновременно отмечается, что между аудированием и другими языковыми навыками существует взаимная и дополняющая связь. В заключение аудирование рассматривается как фундаментальный навык при освоении как родного, так и иностранного языка, и обосновывается необходимость его системного развития.

Ключевые слова: *навык аудирования, преподавание иностранного языка, процесс аудирования с пониманием, освоение языка, методы преподавания*

Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2026

H.E.MƏMMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: hokuma.mammadova@sport.edu.az

[:https://orcid.org/0000-0003-2512-9903](https://orcid.org/0000-0003-2512-9903)**Ş.X.ƏLİYƏVA**

baş müəllim

e-mail: shahnaz.aliyeva@sport.edu.az

[:https://orcid.org/0009-0007-2021-0493](https://orcid.org/0009-0007-2021-0493)**Azərbaycan İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.2.343

RƏQƏMSALLAŞAN TƏHSİL MÜHİTİNDƏ YUXARI SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN FİZİKİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİN ROLU

Xülasə. Müasir dövrdə təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi şagirdlərin gündəlik həyat tərzinə mühüm təsir göstərir. Virtual tədris mühitləri, onlayn platformalar və elektron resursların artması fiziki aktivliyin azalmasına səbəb olan amillər sırasında yer alır. Bu baxımdan sinifdən xaric idman və fiziki fəaliyyətlərin təşkili yuxarı sinif şagirdlərinin sağlamlığının qorunması və fiziki keyfiyyətlərinin inkişafı baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Sinifdən xaric işlərin vəzifəsi, məzmunu və təşkili yetişən nəslin fiziki tərbiyəsinin məqsədi və ümumi vəzifələrindən irəli gəlir. Onlar Təhsil Nazirliyinin bir sıra təlimat, metodiki və normativ sənədləri əsasında qurulur. Sinifdən xaric işlərin məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin digər formaları arasındakı yeri onun sağlamlaşdırıcı, təhsilləndirici və tərbiyələndirici imkanları nəzərə alınmaqla pekləmentləşdirilir. Sinifdən xaric işlərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Sinifdən xaric fəaliyyətlər uşaqların hərəkəti fəallığının artırılmasına və onların sağlamlığına yardım edir, onların fiziki kamilliyi, fərdi maraqlarını təmin edir və idmanla məşğul olmağa maraq formalaşdırır şagirdlərin sosial fəallığını inkişaf etdirir. Məşğələlərin kütləvi xarakteri və vaxt məhdudiyyəti onların dəqiqliklə planlaşdırılmasının zəruriliyini, məzmunun anlaşıqlı olmasını, məşğələ yerlərinin vaxtında hazırlanmasını və onların keçirilməsinə cavabdeh olanlar arasında vəzifələrin dəqiq bölgüsünü şərtləndirir.

Sinifdən xaric məşğələlərin məzmunu məktəbin bədən tərbiyəsi kollektivinin idman bölmələrinin proqramları ilə müəyyənləşdirilir. Bu proqramlarda ümumfiziki və idman hazırlığını təmin edən vasitələr kompleksini nəzərdə tutur. Metodika uşaqların idman məşqlərinə verilən tələblər və prinsiplər əsasında qurulur. Təlimatçı və hakimlik vərdişləri kiçik yaş qruplarında məşğələlər keçirmək və siniflər üzrə bölmədaxili yarışlar təşkil etməklə qazandırılır.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, rəqəmsallaşma, sinifdən xaric, məşğələ, ümumtəhsil məktəbi, fiziki keyfiyyət, sinifdən xaric fəaliyyətlər

Giriş. Son illərdə təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sürətlə genişlənməmişdir. Elektron gündəliklər, məsafədən təhsil platformaları, interaktiv lövhələr və mobil tətbiqlər tədris prosesini daha çevik və əlçatan etsə də, şagirdlərin uzun müddət oturaq vəziyyətdə qalmasına və fiziki aktivliyin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə yuxarı sinif şagirdləri akademik yüklənmənin artması fonunda idmana daha az vaxt ayırırlar.

Belə bir şəraitdə sinifdən xaric məşğələlər məktəb mühitində fiziki fəallığın artırılmasının səmərəli vasitəsi kimi çıxış edir. Onlar yalnız sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə deyil, həm də şagirdlərin sosial bacarıqlarının, özünə nəzarət və motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir [3, s. 117].

Tədqiqatın məqsədi. Araşdırmanın əsas məqsədi rəqəmsal dəstəqli sinifdən xaric fiziki məşğələlərin yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki keyfiyyətlərinə (güc, sürət, dözümlülük, çeviklik və koordinasiya) təsirini müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Məktəblilərin fiziki tərbiyəsinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsində sinifdən xaric iş aşağıdakılara xidmət etməlidir:

1. Fiziki hərəkətlərlə sisteməlik məşğul olmağa mümkün qədər çox uşaq cəlb etmək;
2. İcbari fiziki tərbiyə dərsləri prosesində əldə edilmiş bilik-bacarıq və vərdişlərin, hərəkəti, iradi və əxlaqi keyfiyyətlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi və bu əsasda şagirdlərin tədris proqramını daha mənimsəməyə hazırlığının tələblərini uğurla yerinə yetirməsini təmin etmək;
3. Vaxtı səmərəli keçirmək və şəxsi fiziki kamilləşmə və sağlamlaşma məqsədi ilə gündəlik həyatda fiziki tərbiyənin mümkün vasitələrindən sərbəst istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması;
4. İdman növü üzrə ixtisaslaşma və seçilmiş idman növündə müvafiq yaş dövrü üçün idman təsnifatının normativ tələblərinə uyğun olan səviyyədə nəticələrə nail olmaq;

Məşğələlərin kütləvilik xarakteri və vaxt məhdudiyyəti onların dəqiqliklə planlaşdırılmasının zəruriliyini, məzmunun anlaşıqlı olmasını, məşğələ yerlərinin vaxtında hazırlanmasını və onların keçirilməsinə cavabdeh olanlar arasında vəzifələrin dəqiq bölgüsünü şərtləndirir [5, s. 455].

Sinifdən xaric məşğələlərin məzmunu-məktəbin bədən tərbiyəsi kollektivinin idman bölmələrinin proqramları ilə müəyyənləşdirilir. Bu proqramlarda ümumfiziki və idman hazırlığını təmin edən vasitələr kompleksini nəzərdə tutur. Metodika uşaqların idman məşqlərinə verilən tələblər və prinsiplər əsasında qurulur. Təlimatçı və hakimlik vərdişlərinin kiçik yaş qruplarında məşğələlər keçirmək və bölmə daxili siniflər üzrə yarışlar keçirməklə həyata keçirilir. Məşğələlər həftədə 2 dəfədən az olmayaraq keçirilir. Onların dövrüliyünü müəyyənləşdirərkən icbari dərslərin keçirilmə müddətini nəzərə almaq lazımdır, hansını ki, bölmənin məşq prosesi sistemində kiçik və orta yüklərlə keçirilən ümumi fiziki hazırlıq məşğələləri kimi istifadə etmək məqsədə uyğundur [1, s. 38].

Məktəbyaşlı uşaqların ümumi fiziki tərbiyə sisteminin əsas tərkib hissəsi olan sinifdən xaric iş, tədris prosesi ilə sıx bağlıdır. Bununla belə, o, tədris prosesini spesifik məzmun və məşğələlərin təşkilində forma müxtəlifliyi ilə zənginləşdirir. Məqsəd birliyinə baxmayaraq, sinifdən xaric iş aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə tədris işindən fərqlənir:

1. Könüllülük prinsipi: Sinifdən xaric iş könüllü olaraq həyata keçirilir. Məşğələlərin forma və məzmunu şagirdlərin maraqları və məktəbin imkanları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir; şagirdlərə öz arzularına uyğun olaraq məşğələ növünü seçmək imkanı yaradılır.
2. İctimai fəallıq: Sinifdən xaric iş bədən tərbiyəsi kollektivlərində birləşmiş şagirdlərin geniş ictimai fəallığı üzərində qurulur. Bu prosesdə məktəb rəhbərliyi, fiziki tərbiyə müəllimləri və pedaqoji heyət tərəfindən nəzarət və rəhbərlik həyata keçirilir.
3. Pedaqoji rəhbərlik: Sinifdən xaric iş prosesində pedaqoji rəhbərlik daha çox təlimat-metodiki və məsləhət xarakteri daşıyır. Bu da şagirdlərin müxtəlif formalı sinifdən xaric işlərin təşkilində yaradıcı təşəbbüskarlığını artırır.

Sinifdən xaric işin əhəmiyyəti böyükdür. O, uşaqların hərəkəti fəallığının artırılmasına və sağlamlıqlarının qorunmasına xidmət edir, fiziki kamilliyə və idmana olan marağın formalaşmasına şərait yaradır, həmçinin şagirdlərin sosial fəallığını inkişaf etdirir.

Yuxarıda qeyd edilənlər belə deməyə əsas verir ki, məktəblərdə keçirilən sinifdən xaric və dərsləndən xaric məşğələlər şagirdlərin, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi-əxlaqi, estetik və fiziki keyfiyyətlərinin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu məşğələlər orqanizmin fiziki inkişafında, sinir sisteminin möhkəmlənməsində, ağ ciyərlərin həyat tutumunun artmasında, maddələr mübadiləsinin sürətlənməsində və əzələ kütləsinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Sağlam, fiziki cəhətdən inkişaf etmiş gənc nəslin yetişdirilməsi müasir dövrün və cəmiyyətin tələbidir. 6-17 yaş dövrünü əhatə edən məktəb dövrü insanın cəmiyyətin fəal üzvü kimi yetişməsi dövrüdür. Bu yaş dövründə məktəbli uşaq əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazır

olan bir vətəndaş olaraq püxtələşir. Məhz bu yaş dövründə şagirdlərin fiziki kamilliyin bünövrəsini orta məktəbdə qoymalıdır ki, sonra bunu insan özü də sərbəst həyatı boyu qoruya bilsin [6, s. 96].

Sinifdən xaric məşğələlərin pedaqoji əhəmiyyəti. Sinifdən xaric məşğələlər şagirdlərin fərdi maraq və imkanlarına uyğun təşkil olunur və könüllülük prinsipi üzərində qurulur. Bu fəaliyyətlər aşağıdakı pedaqoji üstünlüklərə malikdir:

- Şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi
- Sağlam həyat tərzinə müsbət münasibətin formalaşdırılması
- Stressin azaldılması və psixososial tarazlığın qorunması
- Komanda işi və liderlik bacarıqlarının inkişafı
- Akademik performansın dolayısı ilə dəstəklənməsi

Yuxarı sinif mərhələsində şagirdlərin idmana cəlb edilməsi onların gələcək həyat tərzinin formalaşmasına uzunmüddətli təsir göstərir.

Orta məktəblərdə fiziki tərbiyə üzrə məşğələlər: dərnlər, yarışlar, şəhidlərimizin əziz xatirəsinə həsr edilmiş günlərdə idman bayramları, turist yürüşləri, ekskursiyalar və səfərlər təşkil etmək mümkündür. Düzgün təşkil edilmiş bu işlər şagirdlərin idmana, fiziki tərbiyəyə maraq artırır, onlarda yaradıcılıq hissləri formalaşdırmaqla, fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirir [2, s. 26].

Fiziki tərbiyə müəllimi daim sinifdən xaric məşğələlər təşkil etməli və onların uzun müddətli davam etdirilməsinə çalışmalıdır. Eyni zamanda o çalışmalıdır ki, təşkil edilmiş bu məşğələlər öz rəngarəngliyi, müxtəlifliyi, dəyişkənliyi ilə məşğul olanları sevindirsin və onlarda xoş təəssüratlar yaratsın. Məşğələlər onların fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllim çalışmalıdır ki, məşğələlərə maksimum çox şagirdi cəlb etsin.

Fiziki keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün standartlaşdırılmış testlərdən istifadə olunmuşdur:

- ✓ Sürət: 30 metr qaçış (saniyə)
- ✓ Dözümlülük: 12 dəqiqə Cooper testi (metr)
- ✓ Güc: oturub-qalxma (30 saniyə)
- ✓ Çeviklik: “otur-uzan” testi (sm)
- ✓ Koordinasiya: çeviklik pilləkəni ilə hərəkət testi (saniyə)

Rəqəmsal texnologiyalar kimi addımölçən tətbiqlər, onlayn məşq platformaları və fərdi performans jurnalları tətbiq edilmişdir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində həftədə 2 dəfə keçirilən bədən tərbiyəsi dərsləri yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsində azlıq təşkil edir. Bunun üçün hökmən dərslərdən xaric fiziki tərbiyə üzrə məşğələlərə yer vermək lazımdır ki, şagirdlər müstəqil olaraq öz maraqlarına uyğun olaraq idman növü seçib məşğul ola bilsinlər [7, s. 235].

Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric məşğələlər tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki keyfiyyətlərinin inkişafında önəmli yer tutur. Fiziki keyfiyyətlər dedikdə biz aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

✓ Güc – insanın qaldıra biləcəyi yük, onun xarici müqavimətə qalib gəlmək, xarici qüvvələrə təsir göstərməsi nəzərdə tutulur;

- ✓ Sürət – az vaxtda məsafəni daha tez qət etmək;
- ✓ Dözümlülük – intensivliyi aşağı salmadan işi uzun müddət yerinə yetirmək qabiliyyəti;
- ✓ Elastiklik – bədəni istənilən formaya sala bilmək qabiliyyəti;
- ✓ Cəldlik – işi cəld yerinə yetirə bilməyi və yaxud uçan cismə tez təsir göstərmək və s.

başla düşülür.

Yuxarı məktəbyaşı dövrü 15-17 yaşları əhatə edir. Bu yaş dövründə böyümə ləngidiyi üçün əzələ kütləsi artır, əzələ liflərinin quruluşu təkmilləşir, ürək-damar sisteminin fəaliyyəti nizamlanır və fiziki keyfiyyətlər üzərində davamlı işləmək imkanı yaranır. Fiziki keyfiyyətlərin inkişafı ondan ibarətdir ki, fiziki tərbiyə prosesindən fərqli olaraq sinifdən xaric məşğələlər

vasitəsi ilə yuxarı sinif şagirdlərdə mütəhərriklik, dözümlük, sürət, cəldlik, güc formalaşsın. Bu proses hərəkəti vərdişlərin formalaşması ilə sıx bağlıdır və insanın hərəkəti fəallığının həcmi və xarakteri ilə şərtlənir [4, s. 117].

Yuxarıda adı çəkilən keyfiyyətlərin məcmusu yuxarı sinif şagirdlərinin hərəkəti mədəniyyətinin səviyyəsini müəyyən edir. Bu bacarıq keyfiyyətlərin yüksək səviyyədə təlimi bir çox müasir peşəkar, həmçinin də məişət fəaliyyəti və hərbi iş üçün zəruridir. Fiziki hərəkətləri yerinə yetirmək bacarığının inkişafı şəxsiyyətin hərtərəfli harmonik inkişafının əsas komponentidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Müasir məktəbdə sinifdən xaric məşğələlərin effektivliyi onların təşkili modelindən, müəllimlərin peşəkarlığından və məktəb rəhbərliyinin dəstəyindən asılıdır. İnnovativ yanaşmalar, məsələn, hibrid idman klubları, onlayn-oflayn məşq kombinasiyaları və rəqəmsal gündəliklər fiziki tərbiyənin cəlb edilməsini artırır. Eyni zamanda valideynlərin prosesə cəlb edilməsi və məktəbdaxili təşviq mexanizmlərinin qurulması iştirak səviyyəsini yüksəldə bilər.

Nəticələr: 1. Rəqəmsallaşan təhsil mühitində yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında sinifdən xaric məşğələlər strateji əhəmiyyətə malikdir.

2. Texnologiyadan düzgün istifadə edilməsi fiziki aktivliyin azalmasının qarşısını almağa, şagirdlərin sağlam inkişafını təmin etməyə və idmana marağı artırmağa imkan verir.

3. Planlı şəkildə təşkil edilmiş sinifdən xaric fəaliyyətlər müasir məktəbin sağlamlaşdırıcı modelinin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış etməlidir.

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric məşğələlər yuxarı sinif şagirdlərin fiziki keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında, onların vətənin müdafiəsinə hazır olan bir şəxsiyyət kimi yetişməsində önəmli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: müxtəsər konspekt və sxemlər: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 80 s.
2. Quliyev B. Fiziki tərbiyənin nəzəri metodik və praktik işlərinin əsasları / B.Quliyev. – Bakı: ADPU, – 2009. – 60 s.
3. Đokić, Z., Idrizović, K., Dulić, S., Levajac, D.Extracurricular Physical Activity of Children of Older School Age and Cardiorespiratory Fitness Level. // Sportske nauke i zdravlje, Vol. 4, Issue2, – 2014, – 45-53 p.
4. Heydərova, M. Z., Zeynalov, A. M. Yuxarı sinif şagirdlərinin hərəkət qabiliyyətlərinin dərs və dərslərdən xaric məşğələlərdə inkişafı // Scientific News of Academy of Physical Education and Sport, Vol. 1, No. 2, – 2019, – 114-125 p.
5. Effect of Extracurricular After-School Physical Activities on Academic Performance and Physical Fitness // JAMA Pediatrics RCT Trial. – 2025, 180(4) – 448-456 p.
6. Kazımov N. Milli pedaqogikadan qidalanan orta təhsil pedaqogikasının məzmunu / N.Kazımov. – Bakı, – 2008. – 120 s.
7. Yılmaz, A., Zorlu, Y., Aslantürk, O. The Relationship Between Physical Literacy, Physical Activity Behavior and Extracurricular Sport Activities // Gazi Journal of Physical Education and Sport Sciences, – 2023; 28(3), – 231-243 p.

H.E.Mamedova, Sh.Kh.Aliyeva

The Role of Extracurricular Activities in Shaping the Physical Qualities of High School Students in a Digitalized Educational Environment Summary

The widespread use of digital technologies in the modern education system has a significant impact on the daily lives of students. The increase in virtual learning environments, online platforms, and electronic resources is among the factors that contribute to the decrease in physical activity. In this regard, the organization of extracurricular sports and physical activities is of particular relevance in terms of

protecting the health and developing the physical qualities of senior students. The task, content and organization of extracurricular activities follow from the goals and general tasks of physical education of the younger generation. They are based on a number of instructions, methodological and regulatory documents of the Ministry of Education. The place of extracurricular activities among other forms of physical education of schoolchildren is fixed taking into account its health-improving, educational and upbringing capabilities. Extracurricular activities are very important. Promotes an increase in the physical activity of extracurricular children and an increase in their health, ensures their physical perfection, individual interests and forms an interest in sports, develops the social activity of schoolchildren.

The nature of the training sessions and the time constraints require careful planning, clarity of content, timely preparation of training sessions and a clear division of responsibility between responsible persons.

The content of extracurricular activities is determined by the programs of the sports departments of the school physical education team. These programs provide a set of tools to support your overall physical and athletic performance. The methodology is based on the requirements and principles of children's sports training. The methodology is based on the requirements and principles of children's sports training. The skills of the instructor and judging are implemented in small age groups, and competitions are held within the class.

Keywords: *physical education, digitalization, extracurricular, exercise, comprehensive school, physical quality, extracurricular activities*

Х.Э.Мамедова, Ш.Х.Алиева

Роль внеклассных мероприятий в формировании физических качеств старшеклассников в условиях цифровой образовательной среды

Резюме

Широкое использование цифровых технологий в современной системе образования оказывает значительное влияние на повседневную жизнь учащихся. Увеличение количества виртуальных учебных сред, онлайн-платформ и электронных ресурсов является одним из факторов, способствующих снижению физической активности. В этой связи организация внеклассных спортивных и физкультурных мероприятий имеет особое значение с точки зрения защиты здоровья и развития физических качеств старшеклассников. Задача, содержание и организация внеклассных занятий вытекают из целей и общих задач физического воспитания подрастающего поколения. Они основаны на ряде инструкций, методических и нормативных документов Министерства образования. Место внеклассной деятельности среди других форм физического воспитания школьников фиксируется с учетом ее оздоровительных, образовательных и воспитательных возможностей. Внеклассные занятия очень важны. Способствует повышению физической активности внеклассных детей и повышению их здоровья, обеспечивает их физическое совершенство, индивидуальные интересы и формирует интерес к спорту, развивает социальную активность школьников.

Характер учебных занятий и ограничения по времени требуют их тщательного планирования, ясности содержания, своевременной подготовки учебных занятий и четкого разделения ответственности между ответственными лицами.

Содержание внеклассных занятий определяется программами спортивных отделений школьной команды по физическому воспитанию. Эти программы предоставляют набор инструментов, обеспечивающих общую физическую и спортивную подготовку. Методика основана на требованиях и принципах спортивной подготовки детей. Навыки инструктора и судейства реализуются в малых возрастных группах, а внутри класса проводятся соревнования.

Ключевые слова: *физическая культура, цифровизация, вне класса, обучение, общеобразовательная школа., физическое качество, внеклассные мероприятия*

Rəyçi: prof. R.K.Bağırov

Redaksiyaya daxil olub: 31.03.2026

M.Ə.MƏMMƏDOVA

dissertant

e-mail: pedagogmm57@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0009-4916-4982>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2026.2.348

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNİN TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

Xülasə. *İbtidai sinif müəllimi təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasında əsas fiqurdur. O, dərsi təşkil edir, sinifin nizam-intizamını qoruyur, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alır və onların motivasiyasını artırır. Müəllim şagirdlərin şəxsi təcrübələrinə əsaslanaraq dərsi maraqlı və anlaşıqlı edir, onları fəal öyrənməyə təşviq edir və əməkdaşlıq mühitini gücləndirir. Eyni zamanda, müəllim tərbiyəvi idarəetmə apararaq uşaqlarda məsuliyyət, hörmət, səbr, diqqət və əməkdaşlıq kimi sosial və davranış bacarıqlarını inkişaf etdirir. Beləliklə, ibtidai sinif müəlliminin rolu yalnız bilik verməkdən ibarət olmayıb, şagirdlərin biliyini, davranışını və şəxsiyyətini formalaşdırmaq, onları öyrənməyə ruhlandırmaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.*

Açar söz: *idarəetmə, motivasiya, əməkdaşlıq, fərdi yanaşma, tərbiyə, fəal öyrənmə, yönləndirmə*

Giriş. İbtidai sinif müəllimi təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasında mərkəzi rola malikdir. Onun vəzifəsi yalnız dərsi tədris etmək deyil, eyni zamanda şagirdlərin şəxsiyyətini formalaşdırmaq, davranışlarını yönəltmək, bilik və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Müəllim dərsi planlayarkən sinfin nizam-intizamını təmin edir, fərdi fərqlilikləri nəzərə alır, konfliktləri həll edir və şagirdlərin motivasiyasını artırır.

İbtidai siniflərdə müasir dərslərdə fəal öyrənmə metodunun rolu əvəzsizdir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması, dünyagörüşlərinin və həyata baxışlarının zənginləşməsi üçün onlar sərbəst düşünməli, fikirlərini həyatdan, oxuduqları mətnlərdən, nağıllardan və izlədikləri filmlərdən nümunələr gətirməklə əsaslandırılmalıdırlar. Bu prosesdə müəllim həm idarəçi, həm də yönləndirici rolunu oynayır: o, şagirdlərin potensialından və zehni inkişaflarından düzgün istifadə etməli, onlara yaradıcı mühit yaratmalı, təlimə maraq oyatmalı və əməkdaşlıq şəraitində onlarla dialoqa girməlidir.

Fəal öyrənmə zamanı müəllim şagirdlərin şəxsi təcrübəsini nəzərə alaraq dərsi daha maraqlı və anlaşıqlı edir, fikirlərini diqqətlə dinləyir və lazım gəldikdə istiqamət verir. Bu yanaşma əməkdaşlıq mühitini gücləndirir, şagirdləri fəallaşdırır və onları öyrənməyə ruhlandırır. Müəllim sinifdə tərbiyəvi idarəetməni həyata keçirərək uşaqlar arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və düzgün davranışın formalaşmasına şərait yaradır. [1, s. 70-75]

Məsələn: Dərs mövzusu “Ətraf mühit və təbiət”dir. Müəllim şagirdlərdən soruşur: “Siz evdə bağçada hansı ağacları gördünüz?” Uşaq cavab verir: “Mənim evimin həyətidə alma ağacı var.”

İzah: Müəllim uşağın təcrübəsini dərsə daxil edir, mövzunu real həyatdan nümunələrlə izah edir və dərsi daha maraqlı edir.

Bu zaman şagird mövzunu real həyatdan gətirdiyi nümunələrlə əlaqələndirir. Dərs yalnız kitabdan oxunan məlumatlarla məhdudlaşmır, şagirdlərin öz həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma onların öyrənməyə marağını artırır, dərsin fəallığını yüksəldir və şagirdlərin mövzunu daha yaxşı anlamasına imkan yaradır.

Riyaziyyat dərində uşaqlar cüt-cüt çalışır. Müəllim deyir: “Hər biriniz bir-birinə tapşırığı izah etsin.”

İzah: Uşaqlar bir-birinə kömək edir, birgə öyrənir və dərş fəallaşır.

Riyaziyyat dərində uşaqlar cütlərlə iş kimi fəaliyyət göstərdikdə onlar bir-birinə tapşırığı izah edir. Bu zaman uşaqlar yalnız bilik öyrənmir, həm də əməkdaşlıq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Tapşırığın izahı onlara səbrli olmağı, diqqətlə dinləməyi və qarşı tərəfi başa düşməyi öyrənirlər. Hörmət göstərməyi və fikirlərini düzgün ifadə etməyi praktika edirlər. Belə fəaliyyət uşaqlarda məsuliyyət hissini də gücləndirir, çünki öz tapşırığını düzgün yerinə yetirməsələr, həm özləri, həm də yoldaşı öyrənməkdə geri qalır. Bu yanaşma dərş daha fəal və maraqlı edir, həmçinin uşaqların tərbiyəvi və sosial bacarıqlarının inkişafına xidmət edir.

Bu kiçik situasiyalar göstərir ki, ibtidai sinif dövrü uşaqların biliyinin inkişafı, davranışlarının formalaşması və şəxsiyyət quruluşunun əsasını təşkil edir. Müəllimlərin məqsədi bu mərhələdə uşaqları öyrətmək, tərbiyə etmək və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaratmaqdır.

Beləliklə, ibtidai sinif müəllimi təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasında həm sinfin nizam-intizamını qoruyan, həm şagirdləri motivasiya edən, fəal öyrənməni təşviq edən, yarıdıcılıq və fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirən əsas pedaqoji subyekt kimi çıxış edir. Onun fəaliyyəti şagirdlərin biliyi və şəxsiyyətinin harmonik şəkildə inkişafını təmin edir və təlim-tərbiyə prosesini səmərəli edir.

İbtidai təhsil mərhələsi şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasının, ilkin bilik və bacarıqlarının inkişafının əsasını təşkil edir.

Bu mərhələdə müəllim yalnız bilik verən şəxs deyil, həm də təlim və tərbiyə prosesini məqsədyönlü şəkildə təşkil edən və idarə edən əsas pedaqoji fiqur kimi çıxış edir. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlim-tərbiyə prosesini planlaşdırır, təşkil edir və istiqamətləndirir.

Müəllimin təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasında rolu çox əhəmiyyətlidir, çünki bu yaş dövründə uşaqlar biliyi, davranışı, həm də şəxsiyyəti formalaşdırırlar. Müəllim dərşdə və sinifdə bu prosesləri düzgün təşkil etməklə uşaqların öyrənməsini və inkişafını təmin edir.

Məsələn, dərş zamanı bəzən şagirdlər danışaraq diqqəti yayındırır. Bu vaxt müəllim sakit və ardıcıl şəkildə sinfi dərşə yönəldir, qaydaları xatırladır. Burda əvvəlcədən qaydaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Beləliklə, müəllim sinfi idarə edir və dərş prosesinin səmərəli keçməsinə təmin edir.

Yeni mövzunu öyrədərkən bəzi uşaqlar onu dərhal anlamaya bilər. Müəllim bu zaman mövzunu sadələşdirir, əyani vasitələrdən istifadə edir və sual-cavab yolu ilə şagirdlərin mövzunu mənimsəməsinə kömək edir. Bu, müəllimin təlim prosesini idarə etməsi roludur.

Sinifdə şagirdlərin biliyi fərqlidir: bəziləri tapşırığı tez başa düşür, digər şagirdlər çətinlik çəkir. Müəllim güclü şagirdlərə əlavə tapşırıq verir, zəif şagirdlərlə isə fərdi işləyir. Bu, müəllimin hər uşağın inkişafını təmin etmək üçün fərdi yanaşma göstərməsidir.

Bəzən şagirdlər arasında mübahisə yaranır. Müəllim hər iki tərəfi dinləyir, problemi sakit şəkildə həll edir və uşaqlara qarşılıqlı hörmətin vacibliyini izah edir. Bu, müəllimin tərbiyəvi idarəetmə roludur və sinifdə müsbət psixoloji iqlim yaradır.[1]

Uşaqlar tapşırığa həvəsiz yanaşdıqda müəllim onları motivasiya edir. Kiçik uğurlarını tərifləyir, maraqlı suallar verir və öyrənməyə həvəsini artırır. Bu, müəllimin idarəçilik rolunun digər tərəfidir.

Məsələn: İki uşaq eyni partada oturmaq üçün mübahisə edir.

Müəllimin rolu: Müəllim əvvəlcə hər iki uşağın sözünü dinləyir: “Siz niyə eyni partada oturmaq istəyirsiniz?” Sonra sakit şəkildə izah edir: “Hər ikinizə növbə ilə oturmaq lazımdır, bir-birinizə hörmət edin.” Bu yanaşma uşaqlara qarşılıqlı hörmət və düzgün davranışı öyrədir və sinifdə sakit, müsbət atmosfer yaradır.

Məsələn: Dərsdə bir neçə uşaq tapşırığı yerinə yetirmək istəmir, diqqət yayılır.

Müəllimin rolu: Müəllim kiçik addımlar atır: əvvəl uşaqların kiçik uğurlarını tərifləyir (“Gözəl oxudun!”, “Düzgün yazdın!”), sonra maraqlı suallar verir: “Səncə, bu hekayədə qəhrəman niyə belə etdi?” Bu yanaşma uşaqların öyrənməyə marağını artırır və onların dərsə həvəsini oyadır.

Məsələn: Müəllim şagirdlərə hekayə yazmağı xahiş edir.

Müəllimin rolu: Fikirləri dinləyir, düzəltmir, yalnız yol göstərir.

Nəticə: Uşaqlar sərbəst düşünməyi öyrənir və yaradıcılıq bacarıqları inkişaf edir.

Başqa nümunə: Rol oyunu keçirir: bir uşaq müəllim, digəri şagird olur. Bu zaman hər uşaq fərqli mövqedən fikrini ifadə edir.

Müəllim şagirdin oxu bacarığı zəif olduqda valideynlərlə əməkdaşlıq edir, evdə xüsusi oxu məşqləri tövsiyə edir və şagirdə əlavə dəstək verir. Bu, təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunmasında müəllimin məktəbdən kənara çıxan rolunu göstərir.[5, s 100]

Müəllim uşaqların yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün onları sərbəst fikir bildirməyə təşviq edir, hekayə yazdırır və ya rol oyunları keçirir. Bu, inkişafetdirici idarəetmə roludur və uşaqların tənqidi düşünmə və yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir. Hələ vaxtı ilə L.N. Tolstoy yazırdı: “*Əgər müəllim yalnız işini sevərsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim ata və anası kimi yalnız uşaqları sevirə, o, əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır, əgər müəllim həm peşəsini, həm də şagirdləri sevirə, o, müəllim əsl müəllimdir*”

Lev Nikolayevich Tolstoy tərəfindən irəli sürülən bu fikir müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji fəaliyyətində dəyər-oriyentasiya sisteminin strukturunu müəyyən edən konseptual yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bu yanaşmanı akademik baxımdan təhlil edərkən, müəllim fəaliyyətinin üç əsas komponentinin – peşə motivasiyası, emosional-etik münasibət və pedaqoji ustalığın vəhdəti kimi çıxış etdiyini əsaslandırmaq mümkündür.

Mənim elmi mövqeyimə görə, Tolstoyun təqdim etdiyi ardıcılıq təsadüfi deyil, o, müəllim fəaliyyətinin inkişaf mərhələlərini əks etdirən daxili məntiqə malikdir. Birinci mərhələ – peşəyə sevgi – pedaqoji fəaliyyətin motivasion bazasını təşkil edir. Bu mərhələdə müəllimin peşəyə bağlılığı onun didaktik hazırlığını, metodik bacarıqlarını və təlim prosesini elmi əsaslarla qurmaq qabiliyyətini şərtləndirir. Lakin yalnız peşə motivasiyası şəxsiyyətyönümlü təhsilin təmin olunması üçün yetərli deyil.

Uşağa sevgi – pedaqoji fəaliyyətin humanist mahiyyətini üzə çıxarır. Müasir pedaqoji nəzəriyyələr, xüsusilə şəxsiyyətyönümlü və humanist təhsil yanaşmaları göstərir ki, şagirdə yönəlmiş empatik münasibət olmadan təlim-tərbiyə prosesində effektivlik əldə etmək mümkün deyil. Bu kontekstdə müəllimin şagirdi yalnız bilik obyektı kimi deyil, fərdi xüsusiyyətlərə malik subyekt kimi qəbul etməsi əsas şərt kimi çıxış edir.

Peşə və şagird sevgisinin vəhdəti – müəllim fəaliyyətinin ən yüksək səviyyəsini xarakterizə edir. Mənim fikrimcə, məhz bu mərhələdə müəllim pedaqoji ustalıq səviyyəsinə yüksəlir və onun fəaliyyəti integrativ xarakter alır. Bu integrasiya nəticəsində müəllim həm təlimin məzmununu səmərəli şəkildə ötürür, həm də şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına təsir göstərir. Bu yanaşma müasir pedaqogikada kompetensiya əsaslı təhsil modeli ilə də səsleşir.

Beləliklə, Tolstoyun fikri müəllim fəaliyyətinin aksioloji və peşəkar əsaslarının sintezini ifadə edir və mənim elmi qənaətimə görə, bu sintez olmadan müəllimin “əsl müəllim” kimi formalaşması mümkün deyil. Bu ideya həm klassik pedaqoji irs, həm də müasir təhsil konsepsiyaları baxımından öz aktuallığını qoruyur və ibtidai təhsildə müəllim fəaliyyətinin effektivliyini şərtləndirən fundamental prinsip kimi çıxış edir.

Beləliklə, ibtidai sinif müəllimi təlim-tərbiyə prosesində həm dərsi təşkil edən, həm uşaqların davranışını yönəldən, həm fərdi inkişaflarını nəzərə alan, həm də onların motivasiyasını və yaradıcılığını stimullaşdıran əsas şəxsdir. Onun fəaliyyəti sinifdə müsbət, məhsuldar və inkişaf yönümlü mühitin yaradılmasına xidmət edir.

İbtidai sinif müəlliminin əsas vəzifələrindən biri təlim prosesinin səmərəli təşkilini təmin etməkdir. Müəllim dərsləri planlaşdırarkən kurikulumun tələblərini, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini və onların idrak səviyyəsini nəzərə alır. Bu prosesdə müxtəlif təlim metodları və üsullarından – izah, müzakirə, sual-cavab, praktik tapşırıqlar və interaktiv fəaliyyətlərdən istifadə olunur. Belə yanaşma şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir və onların müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Təlimlə yanaşı, müəllim tərbiyə prosesinin də təşkilatçısıdır. O, şagirdlərdə mənəvi dəyərlərin, sosial davranış qaydalarının və kollektiv fəaliyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir [6, s. 35-37].

Bu baxımdan müəllim sinifdə sağlam psixoloji mühit yaratmalı, şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq münasibətlərini inkişaf etdirməlidir [4, s. 35-37].

Dərsləndirən tədbirlər, sinif saatları və müxtəlif tərbiyəvi fəaliyyətlər də bu prosesin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur.

İbtidai sinif müəllimi həmçinin şagirdlərin nailiyyətlərini qiymətləndirərək onların inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Bu məqsədlə formativ və summativ qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilir.

Qiymətləndirmə nəticələri müəllimə təlim prosesini daha səmərəli qurmaq və şagirdlərin fərdi inkişafını dəstəkləmək imkanı verir [7].

Müəllimin fəaliyyətində valideynlərlə əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Müəllim valideynlərlə mütəmadi əlaqə saxlayaraq şagirdlərin təlim və tərbiyəsi ilə bağlı məsələləri müzakirə edir və onların inkişafına birgə dəstək göstərir [9, s. 4].

Bu əməkdaşlıq şagirdlərin məktəb mühitinə daha yaxşı uyğunlaşmasına və təhsil prosesində uğur qazanmasına kömək edir. Müasir təlim texnologiyalarının və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi praktikası göstərir ki, bu metodlar uşaqların idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır [3, s. 57].

Müasir təlim texnologiyaları və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi göstərir ki, bu yanaşmalar şagirdlərin idrak fəallığını və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Hazırda ibtidai siniflərdə istifadə olunan interaktiv metodlar isə yalnız şagirdlərdən deyil, eyni zamanda müəllimlərdən də yüksək səviyyədə peşəkarlıq və pedaqoji bacarıq tələb edir [2, s. 23-25]

Nəticə etibarilə, ibtidai sinif müəllimi təlim-tərbiyə prosesinin əsas təşkilatçısı və idarəedicisi kimi çıxış edir. Onun pedaqoji fəaliyyəti şagirdlərin intellektual, mənəvi və sosial inkişafının təmin olunmasına yönəlmişdir. Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji ustalığı isə bu prosesin səmərəliliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab olunur.

Problemin aktuallığı. Problemin aktuallığı ondan irəli gəlir ki, ibtidai sinif mərhələsi uşaqların şəxsiyyətinin, sosial və davranış bacarıqlarının, eləcə də ilkin bilik və tədris bacarıqlarının əsasını təşkil edir; bu dövrdə müəllimin təlim-tərbiyə prosesini səmərəli idarə etməsi şagirdlərin intellektual, emosional və sosial inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ibtidai sinif müəlliminin təlim-tərbiyə prosesini idarəetmə üsullarının şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə, fəal öyrənmə və əməkdaşlıq mühitinə uyğun olaraq tədqiq edilməsi yeni pedaqoji yanaşmaların inkişafına imkan yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ibtidai sinif müəlliminin təlim-tərbiyə prosesini səmərəli idarə etməsi dərslərin keyfiyyətini artırır, şagirdlərin bilik, bacarıq və sosial davranışlarının inkişafına töhfə verir və müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində konkret tövsiyələrin tətbiqinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik / Ə. Ağayev. – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 192 s.
2. Əliyev, M.Ş. Qabaqcıl müəllimlər haqqında öçerklər / M.Ş. Əliyev. – Bakı: Maarif, – 2004. – 160 s.

3. Orucova, C.A. Müasir təhsildə pedaqoji texnologiyalar (PTT, OT, YET). // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2023, №1, – s. 57-66.
4. Şahbazov, E. Müasir dərslər və onların quruluşu / E.Şahbazov. – Bakı: Müəllim, – 2017. – 160 s.
5. Həsənov, A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Dərslik. – Bakı: Nasir, 2007. – 496 s.
6. Əliyev, P. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili / A.Həsənov, Ə.Ağayev. – Bakı: ABU, – 2004. – 220 s.
7. Неверкович, С.Д. Рефлексия оснований профессиональной деятельности в игровом обучении. // Психологическая наука и образование, – 2000, №2, – с. 68-73.
8. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Publishing, – 2020. – 23 s.
9. Perienen, A. Frameworks for ICT Integration in Mathematics Education – A Teacher's Perspective // EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education, – 2020, volume 16, issue 6, – p. 3-12.

M.A.Mammadova

The Role of the Primary School Teacher in Managing and Learning Process

Summary

The primary school teacher plays a key role in managing the teaching and educational process. They organize the lesson, maintain classroom discipline, consider the individual characteristics of students, and enhance their motivation. The teacher makes the lesson interesting and understandable by drawing on the children's personal experiences, encourages them to learn actively, and strengthens a collaborative classroom environment. At the same time, the teacher carries out educational guidance, developing social and behavioral skills in students such as responsibility, respect, patience, attentiveness, and teamwork. Thus, the role of the primary school teacher is not only to impart knowledge but also to shape students' personalities, guide their behavior, stimulate their learning, and foster the development of social skills.

Keywords: *management, motivation, collaboration, individual approach, upbringing, active learning, guidance*

M.A.Мамедова

Роль учителя начальных классов в управлении учебно-воспитательным процессом

Резюме

Учитель начальных классов является ключевой фигурой в управлении учебно-воспитательным процессом. Он организует урок, поддерживает дисциплину в классе, учитывает индивидуальные особенности учеников и повышает их мотивацию. Учитель делает урок интересным и понятным, опираясь на личный опыт детей, стимулирует их к активному обучению и укрепляет атмосферу сотрудничества. Одновременно он осуществляет воспитательную деятельность, развивая у детей такие социальные и поведенческие навыки, как ответственность, уважение, терпение, внимательность и умение работать в коллективе. Таким образом, роль учителя начальных классов заключается не только в передаче знаний, но и в формировании личности учащихся, их поведения, стимулировании к учебе и развитии социальных навыков.

Ключевые слова: *управление, мотивация, сотрудничество, индивидуальный подход, воспитание, активное обучение, направление*

Rəyçi: b/m., p.ü.f.d. F.O.Nəbiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2026

L.T.MİRZƏYEVA

doktorant

e-mail: leyla.mirzayeva.2020@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0005-5760-5312>

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Akademik Zahid Xəlilov küç., 1148)

10.62021/0026-0028.2026.2.353

DİLLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ELMİ-PEDAQOJİ ROLU

Xülasə. Müasir dünyada xarici dil öyrənməyin əhəmiyyəti durmadan artır. Qloballaşmanın təsiri ilə insanlar müxtəlif ölkələr və mədəniyyətlər arasında effektiv əlaqə qurmaq üçün bir və ya bir neçə xarici dili mənimsəməyə çalışırlar. Xarici dil bilikləri beynəlxalq əmək bazarında və akademik sahədə uğur qazanmaq üçün mühüm amil sayılır. Bu prosesin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün son dövrlərdə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Xüsusilə chatbotlar tələbələrə real vaxtda interaktiv təcrübə təqdim etməklə, onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün innovativ vasitə kimi çıxış edir. Ənənəvi tədris metodları azərbaycanlı tələbələrin ehtiyaclarına hər zaman tam cavab vermədiyindən chatbotlar yeni imkanlar açır. Məsələn, danışq praktikasının azlığı, dil mühitinin yoxluğu və fərdi öyrənmə tempinin nəzərə alınmaması onların dil öyrənməsi prosesinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, chatbotlar Azərbaycan təhsil mühitində dillərin öyrənilməsi prosesini fərdiləşdirmək və daha əlçatan etmək baxımından mühüm rol oynaya bilər. Bu məqalənin əsas məqsədi chatbot texnologiyalarının azərbaycanlı tələbələrin xarici dil öyrənməsində istifadə olunması potensialını elmi və pedaqoji əsaslarla qiymətləndirməkdir.

Açar sözlər: süni intellekt, dil, mənimsəmə, texnologiya, mühit

Giriş. Etiraf etmək lazımdır ki, süni intellekt proqramlarından istifadə etməyənlərin sayı çox azdır. Bu yenilikçi, öyrədici və yardımçı tətbiqlər artıq həm müəllimlərin, həm də tələbələrin “dostuna” çevrilib. Bunun bir çox səbəbləri var. Dil öyrənmə prosesində hər bir tələbənin sürətinə uyğun dərs planlaması, tələbələrin etdikləri səhvlərə avtomatik rəy verməsi, səhvlərin analizi, təkmilləşmə istiqamətində təkliflər irəli sürməsi və bir çox müsbət cəhətləri özündə əks etdirir. Həmçinin dil maneəsini aradan qaldıraraq mətnlərin tərcümə edilməsi və real vaxt rejimində transkripsiya təklifləri ilə öyrənənlər üçün imkanlar yaradır.

Əsas hissə. Müəllimlərin işinin ayrılmaz hissəsinə çevrilən Sİ

Müəllimlərin işinin ayrılmaz hissəsinə çevrilən Sİ proqramları vaxta qənaət etmək baxımından, bir çox işlərin planlaşdırılmasında, proqram tərtibatında, tapşırıqların hazırlanmasında, müxtəlif növ test tapşırıqlarının, diskussiya üçün mövzuların seçilməsində, problemin həlli istiqamətində məsləhətlərin, qrup və cüt şəkilli müzakirələrin təşkilində, xüsusilə də rəngarəng təqdimatların hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayır. Təcrübədən keçirdiyimiz və daha çox istifadə etdiyimiz Sİ proqramlarından bir neçəsinin adını çəkmək istərdik. Təhsil sahəsində çalışan hər bir şəxs Canva, MagicSchool.ai, BriskTeaching.com, ElevenLabs.ai tətbiqlərindən rahatlıqla istifadə edə bilər. “BriskTeaching.com” tətbiqi müəllim üçün vaxta qənaət baxımından çox faydalıdır. Bu Sİ vasitəsi test və digər tapşırıqları asandan çətinə doğru və ya real həyat məsələləri ilə bağlı tələbələr üçün istənilən mövzuda düşündürücü suallar tərtib etməkdə, həmin sualları onlayn şəkildə tez və asan yollarla avtomatik yoxlamaqda və bu barədə məlumatlandırmaqda çox yardımçı olur. Tələbələr tapşırıqları həll etməyə, müəllimlər yerindəcə yoxlayıb onları qiymətləndirməyə çox az vaxt sərf edir. Bu, tələbələrin zəif tərəflərini aşkar edib onların üzərində

işləmək üçün lazımi resurslar tərtib etməyə yardım edir, sillabusların optimallaşdırılması və yeni dərs strategiyalarının hazırlanması ilə müəllimlərin iş yükünü azaldır.

Digər süni intellekt tətbiqi “MagicSchool.ai” tapşırıqları bir çox dillərdə, müxtəlif mövzularda yerinə yetirə bilən proqram kimi müəllimlərin ən yaxın köməkçisinə çevrilib. Bu proqram rubrik cədvəllər, mətnin mövzusunə əsasən suallar hazırlamaqda və bir çox fərqli istiqamətlərdə müəllim və tələbələrin istəklərini təmin etmək imkanına malikdir. Ən maraqlı funksiyalarından biri kimi şəkil yaratmasını və istənilən mövzuda şeir yazmasını göstərə bilərik. Tətbiqin ingilis dili müəllimləri üçün daha çox əlçatan olmasının əsas səbəbi odur ki, bəzi mövzuları tərcümə edərkən söz və ifadələr düzgün səslənmir, ona görə də dil müəllimləri bu tətbiqlərdən istifadə edərək dərs prosesinə müxtəlif yanaşmalarla oyunlar, düşündürücü tapşırıqlar və yarışlar daxil edə bilər. Universitet müəllimləri bu tətbiqlərin köməyi ilə müəhazirə mətnlərini vaxt itirmədən təqdimatlara çevirə bilirlər. Proqram təqdimatları rəngarəng və ya sadə, səsli və ya səssiz formada hazırlayır. Bəzən tələbələrə daha geniş məlumat vermək üçün videoları izləyib araşdırma aparmaq müəllimlərin vaxtını çox aparırdı, artıq “MagicSchool.ai” bu məsələnin öhdəsindən də çox rahatlıqla gəlir. Videonun yazılı şərhini təqdim edərək həm müəllimlərin vaxtına qənaət edir, həm də ona hazır material təqdim etmiş olur. Müxtəlif qiymətləndirmə növlərindən istifadə edərək müəllimlər Sİ vasitəsilə diaqnostik, formativ, summativ qiymətləndirmə testləri hazırlaya bilərlər.

Süni intellektin təhsilə faydalı olan ən böyük tərəflərindən biri onun inklüziv tələbələrə də yararlı olmasıdır. Səsli idarəetmə, mətni səsli nitqə çevirmək, müxtəlif dillərə avtomatik tərcümə etmək inkanı tətbiqin səmərəli tərəflərindən xəbər verir. Tələbələr tələffüz problemləri ilə tez-tez rastlaşırlar, “ELSA Speak” süni intellekt platforması tələbənin səhvini təhlil edərək onu düzəltməyə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, süni intellektin tətbiqində bəzi məhdudiyyətlər və mənfi tərəflər də var. Bu, ilk növbədə texnoloji asılılıq yaradır. Müasir insan heç cür həyatı texnologiyasız təsəvvür edə bilmir. Diksona görə: “Bir çox alətlər və proseslər rəqəmsallaşdırılıb, bəziləri avtomatlaşdırılıb və coğrafi maneələr müəyyən dərəcədə aradan qaldırılıb, lakin aktyorlar və elementlər demək olar ki, eyni qalıb. Süni intellekt təhsildəki nizam-intizam prosesinin pozulmasına təsir etməyib, əksinə təhsili öz müsbət xüsusiyyətləri ilə təmin edib” (Dickson, 2017). Məsələləri bu qədər yaxınlaşdıran, insanları anında məlumatlarla təmin edən və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində saysız- hesabsız işlər görən Sİ hiss olunmadan həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bir çox hallarda Sİ proqramlarında məlumatlar səhv və ya qeyridəqiq ola bilərlər, məsələn, “ChatGPT” adlanan və geniş kütlə tərəfindən istifadə edilən Sİ proqramı bəzən suala cavab verəndə belə qeydlər edir: “məlumatın səhv olması ilə qarşılaşsanız, mənə bildirin, düzəliş edim”.

Robotların kütləvi istehsalının yaxın gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Robot nədir? Bu suala Thomas belə cavab verir: “Qeyri-rəsmi olaraq, fiziki sensorlar və mexanizmlər vasitəsilə ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olan fiziki sistemdir” (Trappenberg, 2009). Bəs onlar insanları, müəllimləri, mühəndisləri, həkimləri və başqa sahədə çalışan insanları əvəz edə biləcəkmidi? Bu suala cavab vermək hələ ki çətindir, amma onu deyə bilərik ki, Sİ rəy verə bilsə də, sadaladığımız işləri yerinə yetirsə də, emosional və yaradıcı öyrənmə hələ də müəllimlər tərəfindən idarə olunmalıdır. Virtual müəllimlər hələ ki gözlənilən nəticələri göstərə bilmir. Elektronlaşdırılan kitabxanaların sayı günü-gündən artsa da, kitabları vərəqləyib oxuyan insan kütləsi elə Sİ yaradan ölkələrdə Çin, Yaponiya və ABŞ-də daha çoxdur.

Mövcud metodoloji yanaşmaların təhlili onu sübut edir ki, xarici dillərin öyrənilməsində istifadə olunan metodoloji yanaşmalar çoxşaxəlidir və hər biri özünəməxsus üstünlüklərə malikdir. Ənənəvi metodlar, əsasən, müəllim yönü tədrisə, dərs vəsaitlərinə və sinif mühitindəki fəaliyyətlərə əsaslanır. Bu yanaşmada müəllim əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir və tələbələr passiv öyrənən rolunda qalır. Azərbaycan təhsilində bu metodlar hələ də geniş tətbiq olunur, lakin tələbələrin aktiv iştirakını, fərdi öyrənmə tempini və praktiki dil bacarıqlarını in-

kişaf etdirmək baxımından məhdudiyyətlər var [6]. Bununla müqayisədə texnologiya əsaslı metodlar – xüsusilə süni intellekt tətbiqləri tədrisi daha dinamik və fərdiləşdirilmiş vəziyyətə gətirir. Chatbotlar bu kontekstdə öyrənməyə daim ünsiyyətdə olan, təkrar imkanlar təqdim edən və səhvlərə real vaxtda rəy verən vasitə kimi çıxış edir [10]. Bu texnologiya tələbəyə mərkəzləşdirilmiş öyrənmək imkanı yaradır ki, bu da motivasiyanı artırır və müstəqil öyrənməyi təşviq edir. Süni intellekt və chatbot texnologiyalarının ənənəvi metodlarla integrasiyası Azərbaycan təhsil sistemi üçün ən ideal yanaşmadır. Tamamilə texnologiyaya əsaslanmaq əvəzinə, interaktiv chatbotlar vasitəsilə müəllimlərin işini dəstəkləmək tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün daha balanslı və funksional bir model yarada bilər. Bu, xüsusilə resursların məhdud olduğu və tələbələrin öz tempində öyrənmək istədiyi şəraitlərdə daha effektivdir.

Süni intellektin dillərin öyrənilməsində rolu və tətbiqi sahələri – Süni intellekt əsaslı chatbotlar xarici dillərin öyrənilməsi prosesində müxtəlif funksiyaları ilə öyrənmələr üçün dəstək mexanizmi kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar ənənəvi metodlardan fərqli olaraq tələbəyə uyğun fərdi məzmun təqdim edir və onun bilik səviyyəsinə uyğun rəy verir. Bu xüsusiyyətlər müəllimlə real ünsiyyət imkanı məhdud olan tələbələr üçün vacib alternativ yaradır. Süni intellektin tətbiq sahələrini aşağıdakı istiqamətlərdə ümumiləşdirmək olar:

- Danışiq bacarıqlarının inkişafı: chatbotlar tələbəyə real ssenarilər əsasında dialoqlar təqdim edir. Bu, tələbələrin danışiqda özünə inamını artırır və real həyatda tətbiq olunan dil formalarını mənimsəməyə kömək edir [3].

- Qrammatika və lüğətin təkmilləşdirilməsi: Sİ əsaslı tətbiqlər istifadəçinin etdiyi səhvləri analiz edir, ona uyğun təkliflər verir və yeni söz və strukturlar öyrədir [10].

- Fərdiləşdirilmiş öyrənmə: chatbotlar hər istifadəçinin səviyyəsini müəyyən edir və onun ehtiyaclarına uyğun dərs planı qurur. Bu yanaşma, xüsusilə müxtəlif sosial-iqtisadi mühitdə yaşayan tələbələr üçün əlverişlidir. Süni intellektin bu imkanları Azərbaycan təhsil sisteminə dil tədrisini daha əlçatan edə, kənd məktəblərində və resurs çatışmazlığı olan bölgələrdə tələbələr üçün fərdi mentor funksiyasını yerinə yetirə və bununla da rəqəmsal bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edə bilər.

Tədris prosesində interaktiv metodlar və onların effektivliyi – Süni intellekt əsaslı interaktiv metodlar tələbələrin xarici dil öyrənməsi prosesində daha aktiv iştirakını təmin edir. Ənənəvi metodlarda şagirdlər, adətən, passiv dinləyici rolunda çıxış edirlər, interaktiv metodlar isə tələbəni bilavasitə tədris prosesinə cəlb edir. Bu yanaşma öyrənmənin motivasiyasını artırır və tədrisi daha davamlı və məqsədyönlü edir [7]. Chatbot texnologiyası bu interaktivliyi maksimum səviyyədə dəstəkləyir. Məsələn, tələbə chatbotla sual-cavab formatında dialoqa girir, cavablarını dərhal alır və eyni mövzu üzrə fərqli cümlə strukturlarını məşq edir.

Bu proses həm təkrarlama, həm də aktiv istifadə prinsipinə əsaslandığı üçün öyrənmənin keyfiyyətini artırır. İnteraktiv metodların üstünlükləri bunlardır:

- Fəal iştirak: tələbələr chatbotla danışaraq passiv deyil, aktiv öyrənməyə çevrilirlər.
- Təkbətək ünsiyyət: chatbot hər tələbəyə fərdi yanaşır və öyrənmə tempini nəzərə alır.
- Dərhal əks-əlaqə: tələbə səhv etdikdə chatbot onu dərhal düzəldir və düzgün formasını təklif edir [12].

Bu interaktiv öyrənmə mühiti azərbaycanlı tələbələr üçün ənənəvi metodlara əlavə rolunu oynayır və onları tamamlayır. Xüsusilə sinifdə dil təcrübəsi qazanmaq imkanı məhdud olan təhsilənlər chatbotlarla fərdi şəkildə məşq edə və bu onlara real danışiq bacarıqlarını formalaşdırmaqda dəstək ola bilər. Eyni zamanda, bu metod tələbənin özünüqiymətləndirmə və irəliləyişini müşahidə etmə imkanını da artırır.

Real həyata uyğunlaşdırılmış tədris – Real həyat situasiyalarına uyğun adaptasiya olunmuş tədris ifadəsi bu mənanı verir: chatbotlar tələbəyə səyahət, iş müsahibəsi, restoran sifarişləri və ya gündəlik alış-veriş kimi real həyatda qarşılaşa biləcəyi dialoqlar təqdim edir. Bu cür mövzu əsaslı təlim tələbənin öyrəndiyi dili gündəlik həyatda tətbiq etməsinə kömək edir [10]. Bu yanaşma azərbaycanlı tələbələrin xaricə səfərlərində və beynəlxalq proqramlarda daha

hazırlıqlı çıxış etməsinə imkan verir. Bundan əlavə, bu metod əzbərçiliyi deyil, təcrübəyə əsaslanan bacarıq yönü öyrənməni zəruri edir.

İnteraktiv öyrənmə mühiti – Chatbotlar tələbələrə günün istənilən saatında məşğul olmaq və öz tədris planlarını sərbəst qurmaq imkanı yaradır. Bu çeviklik, xüsusilə ali təhsil pilləsində dərstdən əlavə məşğuliyyətləri olan tələbələr üçün olduqca vacibdir. Chatbotlar həm də dərhal cavab vermək və təkraralamaq imkanı təqdim etdiyi üçün tələbənin öyrənmə prosesini dayanmadan dəstəkləyir. Azərbaycan reallığında bu xüsusiyyət tələbələrin imtahanlara hazırlaşmaq, əlavə məşğələ aparmaq və ya fərdi zəifliklərini aradan qaldırmaq üçün ideal vasitə rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan təhsil sistemində, xüsusilə də xarici dillərin öyrənilməsində keyfiyyət və bərabərliyin artırılması üçün real potensiala malikdir. Süni intellektin xarici dil tədrisində effektiv istifadəsi üçün tövsiyələr

- Sİ modellərinin lokalizasiyası: chatbotlar Azərbaycan təhsil sistemində və dil səviyyələrinə uyğunlaşdırılmalı, mədəni kontekstə uyğun nümunələrlə zənginləşdirilməlidir.

- Təkmilləşdirilmiş tədris modulları: qrammatika və üslub məsələlərini daha dərinləndirən əhatə edən alqoritmlər chatbotlara inteqrasiya olunmalıdır.

- Müəllimlər üçün təlimlər: chatbotların dərş prosesində istifadəsini təşviq edən metodik təlimlər keçirilməlidir.

- Reallığa yaxın ünsiyyət ssenariləri: tələbələrin gündəlik və peşəkar həyatda istifadə edəcəyi situasiyalar əsasında dialoqlar təqdim olunmalıdır.

“Dillərin mənimsənilməsində süni intellektin elmi-pedaqoji rolu” mövzusunda aparılan tədqiqatın elmi nəticələri göstərir ki, süni intellekt texnologiyaları dil öyrənmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırır və onu daha fərdiləşdirilmiş, çevik və interaktiv formaya salır. Müəyyən olunmuşdur ki, süni intellekt əsaslı öyrənmə sistemləri (adaptiv platformalar, nitq tanıma və avtomatik tərcümə vasitələri və s.) öyrənənlərin dil bacarıqlarının – dinləmə, danışma, oxu və yazı – inkişafına müsbət təsir göstərir, onların öyrənmə tempini sürətləndirir və motivasiya səviyyəsini artırır. Eyni zamanda, tədqiqat nəticələri sübut edir ki, süni intellekt müəllim rolunu əvəz etmir, əksinə pedaqoji prosesdə müəllimin funksiyasını daha çox istiqamətləndirici, təşkilatçı və fasilitator roluna çevirir. Beləliklə, süni intellektlə dəstəklənən tədris mühitində tələbələr ənənəvi metodlarla müqayisədə daha effektiv və davamlı şəkildə dil bacarıqları qazanırlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dillərin mənimsənilməsi prosesində süni intellekt yalnız texnoloji vasitə kimi deyil, həm də pedaqoji sistemin struktur elementi kimi kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. İlk dəfə olaraq süni intellekt əsaslı dil öyrənmə mühiti adaptiv pedaqoji model çərçivəsində elmi-nəzəri əsaslarla şərh edilmiş, fərdiləşdirilmiş öyrənmə trayektoriyalarının formalaşmasında Sİ-nin rolu sistemli şəkildə izah olunmuşdur. Bundan əlavə, müəllim-tələbə-texnologiya üçlüyü əsasında yeni interaktiv pedaqoji modelin konturları müəyyən edilmiş və dil bacarıqlarının inkişafında süni intellektin koqnitiv, kommunikativ və motivasion təsir mexanizmləri kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma mövzunun yalnız texnoloji deyil, həm də müasir pedaqoji elmin inkişaf istiqaməti kimi yeni elmi dəyər qazanmasını təmin edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti isə onun təhsil praktikasında geniş istifadə imkanları ilə bağlıdır. Əldə olunan nəticələr süni intellekt əsaslı dil öyrənmə platformalarının ali və orta təhsil müəssisələrində tətbiqini, rəqəmsal pedaqoji bacarıqların inkişaf etdirilməsini və müəllimlər üçün yeni metodik yanaşmaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Eyni zamanda, adaptiv öyrənmə sistemlərinin tətbiqi vasitəsilə tələbələr üçün fərdiləşdirilmiş tədris proqramlarının hazırlanması, real vaxtda geribildirim verən intellektual tədris sistemlərinin qurulması və onlayn təhsil platformalarının daha səmərəli istifadəsi mümkün olur. Bu nəticələr təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, öyrənmə resurslarının optimallaşdırılmasına və ümumilikdə müasir təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Alisoy, H. Unlocking student engagement in stylistics: A game-based pedagogical strategy for lower-level English learners // International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, – 2023, 3(5), – pp. 5-12.
2. Alisoy, H., Mammadova, I., Asadova, B., Ismayilli, F., & Aliyeva, T. The future of language education: Integrating smartphones into the curriculum // Edelweiss Applied Science and Technology, – 2024, 8(6), – pp. 4539-4556.
3. Brown, H.D. Principles of language learning and teaching (5th ed.) / H.D. Brown. – New York: Pearson Education, – 2007. – 410 p.
4. Cambridge University Press. Adaptive learning and AI in language education. <https://www.cambridge.org/adaptivlearning>, 2020.
5. Əliyev, F.Ə. Azərbaycanda elmin problemləri və inkişaf perspektivləri / F.Ə.Əliyev, Ş.S.Ağayev. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 2011. – 151 s.
6. Krashen, S. Principles and practice in second language acquisition. Oxford: Pergamon Press, 1982.
7. Lee, Y., & Kim, H. The future of AI in education // In Proceedings of the International Conference on AI and Education, – 2018, – pp.112-121.
8. Mikayılova, Ü. Azərbaycanda inklüziv təhsil islahatları // Azərbaycan məktəbi, – 2019, (3), – s. 37-48.
9. OpenAI. ChatGPT for language learning. <https://openai.com/chatgptlanguage-learning>, – 2023.
10. Smith, J., & Doe, A. Artificial intelligence in language education: Opportunities and challenges // International Journal of Language Learning, – 2021, 18(2), – pp. 145-167.
11. UNESCO. World Heritage List. <http://whc.unesco.org/en/list>, 2013.
12. Zhang, L. The role of AI-driven chatbots in second language acquisition // Computational Linguistics and Education, – 2020, 14(2), – pp. 88-102.

L.T.Mirzayeva

Scientific and Pedagogical Role of Artificial Intelligence in Language Acquisition

Summary

In the modern world, the importance of learning foreign languages is steadily increasing. Under the influence of globalization, individuals strive to acquire one or more foreign languages in order to establish effective communication across countries and cultures. Proficiency in foreign languages is considered a key factor for success in both the international labor market and the academic sphere. In recent years, artificial intelligence (AI) technologies have been widely used to enhance the effectiveness of this process. In particular, chatbots serve as an innovative tool by providing students with real-time interactive experiences and supporting the development of their language skills. Traditional teaching methods do not always fully meet the needs of Azerbaijani students, which creates new opportunities for the use of chatbots. The lack of speaking practice, absence of a language environment, and failure to consider individual learning pace negatively affect the language learning process. Therefore, chatbots can play a significant role in personalizing and making language learning more accessible within the Azerbaijani educational context. The main objective of this article is to evaluate the potential of chatbot technologies in foreign language learning among Azerbaijani students based on scientific and pedagogical principles.

Keywords: artificial intelligence, language, acquisition, technology, environment

Л.Т.Мирзоева

Научно-педагогическая роль искусственного интеллекта в освоении языков

Резюме

В современном мире значимость изучения иностранных языков постоянно возрастает. Под влиянием глобализации люди стремятся овладеть одним или несколькими иностранными языками для установления эффективной коммуникации между различными странами и культу-

рами. Владение иностранными языками считается важным фактором достижения успеха как на международном рынке труда, так и в академической сфере. В последние годы для более эффективной реализации данного процесса широко используются технологии искусственного интеллекта (ИИ). В частности, чат-боты выступают в качестве инновационного инструмента, предоставляя студентам интерактивный опыт в режиме реального времени и способствуя развитию их языковых навыков. Поскольку традиционные методы обучения не всегда в полной мере отвечают потребностям азербайджанских студентов, использование чат-ботов открывает новые возможности. Так, недостаток разговорной практики, отсутствие языковой среды и недооценка индивидуального темпа обучения оказывают отрицательное влияние на процесс изучения языка. В связи с этим чат-боты могут сыграть важную роль в персонализации и повышении доступности процесса изучения языков в образовательной среде Азербайджана. Основная цель данной статьи заключается в научно-педагогической оценке потенциала использования технологий чат-ботов в обучении иностранным языкам азербайджанских студентов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, язык, усвоение, технология, среда

Rəyçi: p.e.d., prof. N.M.Muxtarova

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026

T.A.NƏCƏFOVA

müəllim

e-mail: najafovatarana35@gmail.com

:https://orcid.org/0009-0006-7601-2421

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.359

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Xülasə. Məqalədə ali məktəb kontekstində aşağı kurslarda ingilis dilində yazı bacarıqlarının formalaşdırılması mexanizmindən bəhs edilir. Burada sözügedən bacarıqla bağlı təhlillər aparılmaqla, bəzi məqamlara aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda yazının həm qarşılıqlı, həm də digər bacarıqlara inteqrasiyasının vacib olduğu qeyd edilir.

Bundan əlavə, yazının inkişaf etdirilməsində lüğətin rolu ön plana çəkilir, söz ehtiyatının artırılmasının vacibliyi nəzərdən keçirilir, sözlərin çoxmənalılığının diqqət mərkəzində saxlanması, mənalarının fərqləndirilməsi məsələlərinin vacibliyi haqqında tövsiyələr verilir. Sözügedən bacarıqla bağlı müasir təlimatlara nəzər yetirilir.

Açar sözlər: motivasiya, yazı, inteqrasiya, məna, kontekst

Məlumdur ki, yazı bacarıqlarının formalaşdırılması müasir metodikanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- dekodlaşdırma
- lüğət
- səlislik
- qavrama.

Bu komponentlər sintez şəklində işlək mexanizm nümayiş etdirirlər. Yazı ilə bağlı yeddi xüsusiyyət haqqında elmi ədəbiyyatlarda məlumatlara rast gəlirik.

- Voice
- Ideas
- Presentations
- Conventions
- Organization
- Word Choice
- Sentence Fluency.

Qeyd edək ki, səmərəli yazı təlimatları sisteməti şəkildə bu bacarığa dair komponentləri dəstəkləməkdədir. Onun mükəmməl şəkildə formalaşdırılması üçün interaktsiya və inteqrasiya vacib sayılır. Bu da bacarıqların bütün komponentlərinin mənimsənilməsi deməkdir. Bu zaman təhsilverənlərin öhdələrinə mühüm vəzifələr düşür. Belə ki, onlar sözlərlə bağlı lüğət fondunu daim zənginləşdirməlidirlər[3, s.14]. Mükəmməl yazı bacarığının təqdimatında dilin lüğət fondundan səmərəli şəkildə yararlanmaq əsas şərtidir.

Onu da vurğulayaq ki, səmərəli təlimatların müəllifləri sözlərin çoxmənalılığını diqqət mərkəzində saxlamağı tövsiyə edirlər[4]. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə diqqət etmək lazımdır:

- mənaların fərqli xüsusiyyətləri
- söz formalarının fərqləndirilməsi
- onların rəngarəngliyi.

Bu cür məqamlar eyni zamanda söz və ifadələrin kontekst daxilində geniş istifadəsini də əlçatan edir. Görünən odur ki, lüğəvi biliklər yazı təcrübəsi ilə çoxaldılaraq, təkmilləşdirilir. Oxu ilə bağlı integrativliyi nəzərdən keçirərkən burada təhsilverənlər bu bacarığı daha geniş məzmunlarda sınağa can atırlar.

Buraya aşağıdakıları da daxil etmək şərtidir:

- təhlillər
- şərhlər
- nəticələr
- xüsusi öyrənmə məqsədləri.

Dilöyrənlər adətən akademik fənlərə dair mövzuları və xüsusi materialları başa düşmək üçün lüğətin üzərində fikirlərini cəmləşdirirlər. Bu zaman aşağıdakı fəaliyyətlərin reallaşdırılması vacib sayılır:

- qrup müzakirələrində iştirak
- yazılı təcrübə tapşırıqların yerinə yetirilməsi
- oxu materiallarını anlayaraq yazıda anlamı həyata keçirmək
- intensiv və ekstensiv oxu materiallarını yazılı şəkildə fərqləndirmək və s.

Əlbəttə, oxu zamanı da müvafiq mərhələlərin yazıda reallaşdırılması vacib sayılır. Beləliklə, bu bacarıqların integrasiyasını elə təmin etmək və tənzimləmək lazımdır ki, istənilən situasiyalarda uğurlu kommunikasiyaya nail olmaq, yazını anlamaq mümkün olsun. Bütün bunlarla bərabər, təhsilverənlər dilöyrənlərin mövcud biliklərini əsas götürərək, onların dilöyrənmə prosesi və yaşam tərzləri arasındakı bağlılığı, əlaqəni daha dərinlən anlamaq, dəstəkləmək üçün körpü yaradır. Burada əsas fokuslanma nöqtəsi şifahi nitqin, ümumilikdə, kommunikativ səriştənin təkmilləşdirilməsi məsələsi hesab edilir. Bu münasibətlə, metodist F. Kərimov qeyd edir ki, şifahi müzakirələr zamanı dilin aspektlərinin və ya oxu, yazı, monoloji və dialoji nitqin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, onların vəhdəti danışıq bacarıq və vərdişlərinin də normal inkişafını təmin edir, dilin müxtəlif sahələrinin bir-birinə zəruriliyi öz əksini tapır. Bu əlaqə nəticəsində qazanılmış bilik və bacarıqların praktik yararlılığı nümayiş olunur. Nəticədə həmin əlaqə zamanı bacarıq və vərdişlər təkmilləşdirilməklə yanaşı, onun davamlılığı, yadda qalması işi də xeyli yaxşılaşır. Xarici dildə öyrənilmiş materialın başqa fənnin tədrisi zamanı yararlılığını görən təhsilçilərdə bu fənni öyrənmək meyli daha da güclənir[2, s. 47]. Yazı ilə bağlı səmərəliliyin artırılması üçün spesifik olan bəzi prinsiplər mövcuddur ki, onları aşağıda təqdim edirik.

- çətinliklərin öhdəsindən gəlmək
- təcrübə üçün daha çox imkanlardan yararlanmaq, onları yaratmaq
- yeni bacarıqlar və onların mütəmadi şəkildə integrasiyasının təmin olunması üçün maksimum dəstəyin göstərilməsi
- dilöyrənlərin motivasiya səviyyələrini diqqət mərkəzində saxlamaq
- öyrənmə və öyrətmə prosesində geridönüş edilməsi.

Buradan aydın olur ki, yazı bacarığının tədrisi və integrasiyası məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılmalıdır. Yazının təlimi ilə bağlı aşağıdakı təsnifat diqqət çəkir.

- Expository
- Descriptive
- Persuasive
- Narrative

Bu yazı janrlarının hər birinin öz fərqli məqsədləri, tələbləri mövcuddur.

Qeyd edək ki, səmərəli yazı emalı istiqamətində təlimatların uğurla həyata keçirilməsi və təcrübədə uğurla sınaqdan çıxarılması üçün aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması məqsəddəyigündür:

- planlaşdırma, xülasələşdirmə, redaktə ilə bağlı perspektivlərin gerçəkləşdirilməsi
- yazıda dilöyrənlərə xülasələşdirməni tapşımaq

– yazılı tapşırığın növünə və məqsədinə uyğun şəkildə spesifik və aydın hədəflər müəyyən etmək

– yazı üzərində iş apararkən elektronik savadlılığa söykənmək və s.

Bu sadaladıqlarımıza adətən həqiqi həyati situasiyalara əsaslanmaqla həyata keçirilən yazılı tapşırıq və çalışmaların tətbiq formaları aiddir [3, s.18]. İnsanlar müxtəlif məqsədlərlə yazırlar. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- hadisə və ya ideyanın yazılı təsviri,
- öyrətmə,
- ünsiyyət,
- əyləncə,
- özünü ifadə tərzii,
- əks etdirmə və s.

Bu zaman peşəkarlıq dedikdə həm əənəvi, həm də rəqəmsal savadlılığı özündə ehtiva edən yazılar əsas götürülür.

Beləliklə, yazı bacarıqlarına sahib olmaq vacib məsələdir. Bu prosesi elə reallaşdırmaq lazımdır ki, bütün bu qeyd edilənlər avtomatlaşa bilsin. İşinin peşəkar yazarları üçün bir çox məsələlər avtomatlaşmış səviyyədədir. Belə ki, bu kontekstdə yazıda bir çox məsələləri diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, buraya cümlənin quruluşu ilə bağlı müəyyən qərarlar da daxildir. Lakin tam avtomatlaşma məsələsi heç də asan deyildir. Burada çətinliklər də qaçılmaz olur. Əlbəttə, bu qeyd etdiklərimizin öyrədilməsinin səlis, mütəhərrik, effektiv olması üçün onların təcrübədən keçirilməsi vacib şərtidir. Hər şeydən əvvəl, bacarıqların integrativ sistemini yaratmaq lazımdır. Bu zaman yazı və digər bacarıqlar arasındakı əlaqələrə əsaslanan yanaşmalardan faydalanmaq lazımdır.

Beləliklə, yazı və eləcə də digər bacarıqlar oxşar biliklərdən və koqntiv proseslərdən bilavasitə asılılıq nümayiş etdirir. Bu cür münasibətlərin inkişaf mexanizmini diqqətdə saxlamaq dilöyrənənlərin bacarıqlarının inkişafına, dildən istifadəsinə kömək edir. Eyni zamanda mətn formaları ilə işi və mənanı anlamalarını asanlaşdırmaqla intensivləşir. Məsələn, hərfi təlimatlar yazı və nitq səsləri arasındakı fərqləri dərinləşdirir, söz tanıma oxucunun anlamasını sürətləndirir.

Vurğulamaq lazımdır ki, burada hər iki bacarıqların təkmilləşdirilməsində çalışmalar kompleksinin tərtibinin rolu mütləqdir. Bu münasibətlə, Y.Ş.Kərimov yazır ki, çalışmaların sistemlə, ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi, kifayət qədər təkrarlanması son dərəcə vacib faktordur. Belə ki, müəllif mövzu üzrə biliklər tam möhkəmlənənədək çalışmanın aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir. Eyni zamanda tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, çalışmaların həddən artıq asan, həmçinin çətin olmasına, böyük vaxt, gərgin əmək tələb etməsinə yol verilməməlidir [1, s. 133].

Qeyd edək ki, konkret mənaya malik olmayan mücərrəd sözlərin izahı kontekst vasitəsilə, yəni cümlə daxilində təqdimatı ilə həyata keçirilə bilər. Bu yolla adətən sözün kontekstual mənası, yəni müəyyən kontekst daxilindəki mənası mənimsənilir. Burada təhsilverənlər cümlə seçiminə diqqətlə yanaşmalı, yeni sözün kontekstdəki ikinci dərəcəli mənalılarının deyil, məhz əsas mənalılarının təqdim edilməsinə əmin olmalıdırlar. Bu qeyd edilənlər xüsusilə çoxmənalı sözlərə aiddir.

Tələbələrle mətnlər üzərində iş təşkil olunarkən çox vaxt yeni sözlərin lüğəti izahlarını verməklə açar sözlərin mənalılarını çatdırmaq və onların mənimsənilməsinə təmin etmək mümkündür. Yazı bacarığının formalaşdırılması istiqamətində yeni sözlərin dilöyrənənlər tərəfindən anlaşılması və mənimsənilməsi məsələsini araşdırarkən, tərcümənin rolu və yerinə nəzər yetirmək, onun əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu zaman tələbələrin tanış olmadıqları sözlərin mənalılarına aydınlıq gətirilməsinin ən cəld və sadə yolu lüğət vasitəsilə ana dilindəki ekvivalentlərinin tapılmasıdır.

Dil tədrisi ilə məşğul olan mütəxəssislər tərcümənin əhəmiyyətinin danılmaz olduğunu israrla vurğulayırlar. Aşağı kurslarda ayrı-ayrı sözlərin, xüsusilə mətndəki açar sözlərin mənalarının ikidilli lüğət vasitəsilə tapılması məqsəduyğundur. Orta və yuxarı mərhələlərdə isə tərcüməyə yalnız bəzi hallarda müraciət edilməli, sözlərin mənaları əsasən kontekstdən çıxış edilərək tapılmalıdır. Tədqiqatçı alimlər qeyd edirlər ki, ana dilində qarşılığı olmayan yeni anlayışları bildirən sözlərin məhz kontekst daxilində mənimsədilməsi daha səmərəlidir. Bəzi müəlliflərə görə, yaradıcı nitq prosesində istifadə edilməli olan sözlər tədris zamanı xüsusi şəkildə vurğulanmalıdır.

Yazı texnikalarının mənimsədilməsi zamanı istifadə edilən tapşırıq və çalışmaların əhəmiyyəti və keyfiyyəti yazı prosesinin səmərəliliyinə təsir göstərən ən vacib amillərdir. Yazının tədrisi prosesini planlaşdırarkən, yerinə yetiriləcək tapşırıq və çalışmaların növlərinə, onların ardıcılığına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dilöyrənənlərə ingilis dilində yazı vərdişlərinin tələblərə uyğun mənimsədilməsi üzrə aparılan dərslər məqsədyönlü, sistemli, planlı tədris edilməlidir. Belə ki, təqdim edilmiş mətn materialları növündən asılı olmayaraq üç əsas mərhələni özündə ehtiva etməlidir:

- yazıdan əvvəl,
- yazı prosesində yerinə yetirilənlər
- yazıdan sonrakı fəaliyyətlər.

Birinci mərhələdə yerinə yetirilən çalışma və tapşırıqlar adətən təhsilənləri mətndəki əsas ideya, onun hansı janrı özündə ehtiva etməsi haqqında düşündürərək, onları mətnin adekvat şəkildə qavranılmasına hazırladurmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Bu mərhələdə aşağıdakılar reallaşdırıla bilər:

- mətnin başlığını əsas götürərək, məzmunla bağlı fərziyyələr irəli sürmək,
- mətnin məzmununa bilavasitə aid olan əsas məna daşıyan cümlələri pərakəndə şəkildə təqdim edərək, onların düzgün ardıcılığını təmin etmək;

- mətnin məzmununa dair, əsas hadisələri və məlumatı əhatə edən suallar vermək;
- dilöyrənənlərə mövzu ilə bilavasitə bağlı münasibət, fikir və rəylərini söyləmək təklif edilə bilər. Burada hazırlıq mərhələsindəki tapşırıqlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- açar sözlərin təqdim edilməsi və onlardan istifadə formaları, mövzu ilə bağlı rəy və mühakimələrin, fərziyyələrin bildirilməsi

- mətnə müzakirəyə səbəb olan mövzu ilə əlaqədar bir neçə mübahisəli fikir və rəylərin nəzərə çatdırılması

- əsaslı mövqelərin bildirilməsi təklifi.

Yazı prosesində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan tapşırıqlar tələbələrin diqqətini ingilis dilində mətnin xüsusiyyətlərinə yönəldir. Bu mərhələdəki tapşırıqlar tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olub, onlarda xarici dildə yazı qabiliyyətinin keyfiyyətə yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Burada aşağıdakı tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində mətnin hansı növə aid olduğu müəyyənləşməlidir.

- hekayə,
- roman,
- nəgıl,
- qəzet,
- jurnal

Potensial oxucunun kimliyi məlum olmalıdır.

- kiçik məktəblilər,
- xarici dil müəllimləri,
- siyasətçilər,
- iqtisadiyyatçılar,
- yeniyetmələr,
- ümumi oxucu kütləsi

Məqsədin əsasında nə dayanır?

- oxucuları məlumatlandırmaq,
- inandırmaq,
- motivasiya formalaşdırmaq, sevinc bəxş etmək

Digər tapşırıqların xarakterinə nəzər yetirək.

- məndə informativ parçanı göstərin.

– mətnin ayrı-ayrı parçalarındakı əsas ideyanı ikinci dərəcəli məlumatlardan ayırmağa çalışın.

- məndəki əsas mənə daşıyan cümlələri tapın.
- müəllif və potensial oxucu arasındakı münasibətlər haqqında yazın.

Formal və ya qeyri-formallığı müəyyənəldirin.

- məndəki spesifik funksiyaları qeyd edin.
- məndəki sitatlar və onların müəllifləri haqqında yazın.
- məndə olan bu və ya digər mövzu ilə əlaqədar söz və söz birləşmələri tapın.
- mövzuya bilavasitə aidiyyəti olmayan cümlələri məndən çıxarın.
- məndə olan zərfləri yazın.
- cümlələri düzgün şəkildə düzərək yeni cümlələr qurmağı tapşırın.
- təhsilalanlara mətni oxuyan zaman hansı strategiyalardan istifadə etdikləri barədə düşünməyi söyləyin.

– naməlum sözlərlə qarşılaşdıqda onların mənalarını anlama və yazılı strategiyalar haqqında qeydlər edin.

Mətnlə tanışlıqdan sonra aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

– verilən söz və ifadələrdən istifadə edərək mətnə məzmun fikirləşin. Bu zaman leksik xətlərin baş verəcəyi mövqe izlənilməlidir.

– ingilis dilində yazının tədrisində tövsiyə edilən fəaliyyət növləri haqqında bəhs edərkən, bu zaman cümlələrdə və qruplarda iş formalarının həqiqi ünsiyyət prosesində tələbələrin iştirakının təmin edilməsində xüsusi rolunu vurğulamaq yerinə düşərdi.

– təhsilalanlara bir neçə, bəzən biri-birindən fərqli fikir və ideyalar təqdim etməklə həmin ideyaların qrup yoldaşları ilə müzakirə edilməsi yazılı şəkildə göstərməlidir.

– məndəki söz və söz birləşmələrindən istifadə edərək mövzu ilə bağlı düşüncələrinizi yazılı şəkildə qeyd edin.

Xarici dildə yazının kommunikativ yönümlülüyündən bəhs edərkən, burada bəzi məsələlərin xüsusi əhəmiyyət daşıdığından şahidi oluruq.

– məndəki söz və ifadələrdən istifadə edərək personaj və ya digərlərinin rolunu təsvir etmək, qoyulan problemlə bağlı münasibətlərini yazılı şəkildə bildirmək tövsiyə edilir.

Bunlar kommunikativ yönümlü yazı vərdişlərinin interaktiv, integrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

– dilöyrənənlərə xeyli mövzu adları verməklə onlardan biri haqqında yazmaq təklif edilə bilər. Adıgedən fəaliyyət növlərinin hamısının bir vaxtda gerçəkləşdirilməsi mütləq hesab edilmir. Səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün əsas şərt yazı prosesinin mərhələli, planlı, sistemli şəkildə təşkilidir.

Beləliklə, həm oxu, həm də yazının tədrisi planlı şəkildə həyata keçirilməlidir.

İşin elmi nəticəsi. Bacarıq əsaslı dil tədrisinin istifadəsi fonunda təhsilverənlər və onların təklif etdikləri yazı ilə bağlı materiallar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri və seçimi, səmərəliliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada ən çox səmərəlilik nümayiş etdirən yollardan biri dilöyrənənləri düzgün şəkildə istiqamətləndirmək, ingilis dilində məqsədyönlü şəkildə təcrübi fəaliyyətlərə və mənalı, motivasiyaedici söhbətlərə sövq etməkdir.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, ingilis dilində yazının tədrisi ilə bağlı elmi müddəalar tutuşdurulmaqla əldə edilən nəticələr xülasə şəklində təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində bacarıq əsaslı təlim metodunun istifadəsi və təkmilləşdirilməsi baxımından faydalılıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: “RS Poliqraf” MMC, – 2009. – 279 s.
2. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları / F.Kərimov. – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2002. – 139 s.

İngilis dilində

3. Developing Reading and Writing. National Research Council of National Academies. –2012. –248p.

İnternet resursu

4. <https://.wikipedia.org>

T.A.Najafova

The Ways of Forming Writing Skills in junior Courses in English at High Schools

Summary

The article deals with the forming mechanisms of writing skills at high school context in junior courses in English. The article analyzes the processes related to writing skills related to these skills, equally, are clarified some details. Also mentioned the integration of called skills with each other and to other skills. Besides, the role of dictionary is put forward as the main point in order to improve writing skills.

At the same time, here is looked through the expanding of word stock and its importance in this context, the polysemy, the differentiation of their meanings are taken into account.

Key words: *motivation, writing, integration, meaning, context*

T.A.Наджафова

Методика формирования навыков письма на английском языке на младших курсах ВУЗа

Резюме

В статье рассматривается механизм формирования навыков письма на английском языке на младших курсах ВУЗа. Проводится анализ навыков, связанных с письменной речью, разъясняются отдельные вопросы. Также отмечается важность как самостоятельности письма, так и его интеграции с другими навыками. Кроме того, в развитии письменной речи подчеркивается роль словарного запаса, рассматривается необходимость его расширения. Одновременно, даются рекомендации по сохранению в центре внимания многозначности слов и разграничению их значений. Рассматриваются современные методические указания, связанные с письменной речью.

Ключевые слова: *мотивация, письмо, интеграция, значение, контекст*

Rəyçi: filol.f.d., dos. N.M.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2026

R.S.ORUCOVA

e-mail: rahilaoruj@gmail.com

:https://orcid.org/0009-0008-3769-9579

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2026.2.365

DEMOQRAFİK AMİLLƏR VƏ ŞAĞIRDLƏRİN AİLƏ TƏRBİYƏSİ

Xülasə. Məqalədə ailə dəyərlərinin pozulması amilləri araşdırılır, həmçinin natamam ailələrin yaranma səbəbləri aydınlaşdırılır. Daha sonra bu amillərin şagirdlərin təlim fəaliyyətinə göstərdiyi təsirlərin səviyyəsi öyrənilir, onları aradan qaldırmağın yolları müəyyənləşdirilir. Bu məqalə məktəb və ailədə müasir təhsilin təşkili zamanı praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat yolu ilə müəyyən edilmişdir ki, natamam ailədə valideyn məhəbbəti və ailə mühitindəki səmimi qarşılıqlı münasibətlər şagirdlərin təhsildə uğur əldə etməsinin əsas amili kimi özünü göstərir. Belə ki, natamam ailə başçıların (anaların) övladlarla yaş xüsusiyyətlərinə, cinslərinə neçənci sinifdə oxumasına görə düzgün münasibəti onların mədəni olmalarının faizini çoxaldır.

Açar sözlər: demoqrafik amillər, şagirdlərin fəlim fəaliyyəti, natamam ailələr, çətin tərbiyə olunan uşaqlar, müəllim-şagird münasibətləri

XXI əsrdə dünya dövlətləri arasında gedən müharibələr və münaqişələr nəticəsində köklü demoqrafik keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi (dünyada böyük qaçqın kütlələri yaranmış, doğum indeksi aşağı düşmüş, ölüm və boşanma hallarının artması nəticəsində natamam ailələrin sayı kəskin şəkildə çoxalmış, əhəlinin peşə-təhsil strukturu pozulmuş, dünya miqyasında miqrasiya daha intensiv xarakter daşmışdır və s.) baş vermiş və bu, getdikcə daha da genişlənməkdədir. Bu dəyişikliklər cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində baş vermişdir. Lakin müasir dövrdə bu dəyişikliklər bütün ölkələrdə əhəlinin həyat fəaliyyətinə əsaslı dərəcədə təsir göstərməkdədir.

Müasir dövrdə cəmiyyətimizdə baş verən global dəyişikliklərdən asılı olaraq, yeni nəslin təhsili qarşısında bir sıra yeni məqsədlər qoyulur. “Ümum orta təhsilin məqsədi şagirdin fiziki və intellektual imkanları, meyl və marağını nəzərə alaraq ona elmlərin əsaslarını öyrətmək və şəxsiyyətini formalaşdırmaq, cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlamaq, müstəqil və yaradıcı düşünən, milli və bəşəri dəyərlərə yiylənən, ümumi mədəniyyətə malik vətənpərvər vətəndaş yetişdirmək, onları şüurlu peşə seçməyə istiqamətləndirmək və peşə ixtisası təhsil proqramlarını mənimsəməyə hazırlamaqdır” [2, s. 4]. Həm müəllimlərin, həm valideynlərin, həm də pedaqoq-alimlərin həyata keçirdikləri bütün pedaqoji işlər məhz bu məqsədin yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Başqa sözlə desək, yeni nəslin tərbiyəsi qarşısına qoyulmuş bu məqsəd şagirdlərin təlim fəaliyyətinin yaxşılaşmasını tələb edir. Bu, “Təhsil islahatı proqramı”nda da öz əksini tapmışdır [3, s. 35].

Şagirdin təlim fəaliyyəti anlayışına həm dar, həm də geniş mənada yanaşmaq olar. Prof. N.M. Kazimov yazır ki, dar mənada təlim fəaliyyəti dedikdə, şagirdin dərslər prosesindəki fəaliyyəti, geniş mənada isə, şagirdin sinifdaxili fəaliyyəti ilə yanaşı, yeni biliyin mənimsənilməsi istiqamətində onun sinifdən xaric fəaliyyəti də nəzərdə tutulur [9, s. 112].

Ortaya nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik belə bir sual çıxır: Görəsən məktəblərimizdə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin səviyyəsi günün tələblərinə uyğundurmu? Məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə biz Gəncə şəhərində 8 saylı məktəbdə tədqiqat apardıq. Tədqiqat zamanı

bizim əsas məqsədimiz müxtəlif xarakteristikaya malik şagirdlərin təlim fəaliyyətinin səviyyəsini aşkarlamaq və onun səbəblərini açıqlamaq idi. Müxtəlif demoqrafik xarakteristikaya malik şagirdlərin təlim fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün hər bir məktəbdə ekspert qrupu yaradıldı və pedaqoji ekspertiza həyata keçirildi. “Pedaqoji ekspertiza pedaqoji obyekt (hadisə, proses) haqqında ekspert fikri formasında kollektiv rəy əldə etmək üçün zəruri əməliyyatlar məcmusudur” [8, s. 39].

XXI əsrdə demoqrafik amillərin stabil xarakter daşımaması əhalinin həyat fəaliyyətində əlavə çətinliklərlə müşahidə olunur. Təsədüfi deyildir ki, artıq keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən demoqrafik proseslərin pedaqoji, psixoloji, ekoloji, siyasi, coğrafi və s. nəticələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Demoqrafik amillərin pedaqoji problemləri xüsusi tədqiqat obyektə götürülür. Bu problem ilk dəfə Azərbaycanda pedaqoq alimlər N.A.Abbasov [1] və xüsusən də H.Ə.Əlizadənin [5; 6; 7] diqqətini cəlb etmişdir. Məktəbin uğurları həmişə şagirdlərin ailə vəziyyəti ilə bağlı olub. Hətta, ailələr tam olduqda belə, uşağın sosial inkişaf şəraitini təmin edən bu kiçik insan qrupunda problemlər ola bilər. Müxtəlif xarakterli bu problemlər isə öz nəticəsini uşağın təhsilində göstərir. Bu təsirin ləngedici xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılması müəllimlərin valideynlərlə apardığı pedaqoji işin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ona görə də müəllim-ailə əlaqələrinin yaxşı, keyfiyyətli olması uşağın təhsili uğurlarının da əsas şəraitindən biri sayılır. Bu kimi məsələlərlə bağlıdır ki, Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasov şəxsiyyəti ahəngdar inkişafının əsas şərti olan ailədən bəhs edərkən öz fikirlərini aşağıdakı kimi şərh edirlər. “Ailə ictimai-tarixi hadisədir. Cəmiyyət dəyişdikcə o da inkişaf edir və yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu baxımdan müasir dövrdə ailədə baş verən demoqrafik dəyişmələri aydınlaşdırmaq lazımdır” [1, s.236].

R.R. Qaragözov və R.H. Qədirovanın demoqrafik amillərin pedaqoji nəticələri haqqında fikirləri də maraqlıdır. Onlar qeyd edirlər ki, “az-uşaqlılıq - müasir ailədə baş verən yeganə dəyişiklik deyil Boşanma, ər və ya arvadın birinin ölümü və nigahdan kənar doğum nəticəsində natamam ailələrin sayı artmışdır” [10, s. 86]. Müəlliflər ailədə yaranmış çətinlikləri ailə tərbiyəsi baxımından təhlil etməyi daha məqsədəuyğun sayırlar. Halbuki qeyd olunan demoqrafik amillərin neqativ təsirini təkcə ailənin qüvvəsi ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Digər alimlərin tədqiqatlarında problemə xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Halbuki, pedaqoji təcrübədən məlum olduğu kimi, son illərdə köklü dəyişikliklərlə xarakterizə olunan demoqrafik amillər şagirdlərin təlimdə geridə qalmasına xüsusi şərait yaradır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, təlimdə geridə qalma ciddi pedaqoji problem olub, məktəbin pedaqoji işinin səmərəsini olduqca aşağı sala bilər. Eyni zamanda, məktəb şagirdin təlimdə geridə qalmasını vaxtında aradan qaldıra bilməzsə, bu pedaqoji cəhətdən çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu istiqamətdə geridə qalan şagirdlərə müəllimlər ciddi fikir verməli, onların geridə qalmalarının səbəblərini vaxtında müəyyən etməli və həmin amillərin neqativ təsirlərini aradan qaldırmalıdır.

Müşahidələrdən aydındır ki, Gəncədəki 8 №-li tam orta məktəb müəllimlərinin iş təcrübəsi də bizim tədqiqat baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər şagirdlərin dərstdən sonrakı vaxtlarını küçədə keçirməməsi üçün şagirdləri müxtəlif dərnlərə cəlb edirlər. Belə ki, məktəbdə dərnlər fəaliyyət göstərir. Dərnlərdə uşaqların marağı əsasında tədbirlərin keçirilməsinə üstünlük verilir. Müəllimlər bir məsələyə diqqətimizi cəlb etdilər. Yəni onlar demoqrafik amillərin şagirdin təlim fəaliyyətinə neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması istiqamətində elmi-metodiki ədəbiyyatın olmamasından narahat olduqlarını bildirdilər. Onların narahatçılığı təbiidir.

Görünür, bu istiqamətdə elmi metodiki vəsaitlərin çoxaldılıb məktəblərə yayılması günün pedaqoji zərurətlərindən biridir. Lakin qabaqcıl pedaqoji təcrübənin kütləvi şəkildə yayılmasının çoxlu rəngarəng forma və yolları vardır. Təəssüf ki, həmin forma və yollardan məktəb müəllimləri heç də həmişə faydalanmırlar. Halbuki “qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsi və tətbiq edilməsi ilə təkcə məktəb direktorları deyil, eyni zamanda, ictimai təşkilatların

rəhbərləri, xalq təhsili orqanlarının işçiləri, qabaqcıl müəllimlər də müvəffəqiyyətlə məşğul ola bilirlər” [4, s. 101]. Bu baxımdan biz pedaqoji təcrübənin digər müəllimlər tərəfindən öyrənilməsi və təbiiq edilməsi üçün onların mühazirələrinin təşkilinə də xüsusi qayğı ilə yanaşdıq.

Beləliklə deyilənlərdən məlum olur ki, məktəb müəllimləri təlimdə geridə qalan şagirdlərlə görülməli iş sahəsində müəyyən təcrübə toplusalar da, onların demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması baxımından iş təcrübəsini o qədər də qənaətbəxş saymaq olmaz. Müəllimlərin yalnız 18%-i bu ya digər dərəcədə demoqrafik amillərin təsirlərini nəzərə alır və neqativ təsirlərin aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən pedaqoji işlər aparırlar. Lakin həyata keçirilən bir çox pedaqoji işlər sistemli xarakter daşımadığı üçün nəticəsi heç də həmişə faydalı olmur.

Azərbaycan əhalisi uzun əsrlər boyu kiçik kənd, qəsəbə və şəhərlərdə yaşamışdı. Əsrlərin sınağından çıxmış belə həyat tərzini iki cəhətdən xüsusi maraq kəsb edirdi. Yaşayış massivində (kənd, qəsəbə və şəhər) demək olar ki, hamı bir-birini tanıyırdı, hətta onu da demək mümkündür ki, belə hallarda əhalinin hamısını bir-biri ilə qohumluq əlaqələri bağlayırdı. Əhalinin bir-birini tanıması və qohumluq əlaqələri belə həyat tərzində sosial nəzarət prinsipi-nin mövcudluğu ilə nəticələnmişdir. Sosial nəzarət insanların həyat fəaliyyətində özünəməxsus pedaqoji çarlara malik idi. Miqrasiya nəticəsində əhalinin kütləvi şəkildə bir yaşayış məskənindən digər yaşayış məskəninə köçməsi, şəhərlərin böyüməsi, kənd əhalisinin yeniləşməsi və s. sosial nəzarətin yox olmasına səbəb oldu.

Uzun əsrlər boyu hər bir ailə qohum ailələrinin (dayının, əminin, bibinin, xalanın, babanın, nənənin və b. əhatəsində yaşamışdır. Əhalinin həyat fəaliyyətində bu cəhət özünəməxsus pedaqoji əhəmiyyəti ilə fərqlənirdi. Belə ki, əmilərin, bibilərin, dayıların, xalaların uşaqları demək olar ki, günün əksər hissəsini bir yerdə olurdular. Eyni (yaxın) ailə adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə malik uşaqların günlərinin əksər hissəsini bir yerdə keçirməsi, onların hər birinin ünsiyyət tələbatının ödənməsi və bu əsasda uşaqlararası münasibətlər sisteminin düzgün formalaşması üçün xüsusi şərait yaradırdı. Ailə qruplarından hər biri (əmi, dayı, xala, bibi, baba, nənə və s.) bu uşaqların hamısına öz doğma övladı kimi həm nəzarət edir, həm də onların fəaliyyətinin düzgün təşkilinə rəhbərlik edirdi. Uşaqlar, demək olar ki, nəzarətsiz qalmırdılar. Fikir verin, ailələrin həyat tərzini elə təşkil edilmişdir ki, uşaqların tərbiyəsi baxımından bu gün, demək olar ki, bütün pedaqoqlar tərəfindən qəbul edilən “tərbiyə-fəaliyyət və ünsiyyətlə sıx əlaqədədir” qanunauyğunluğun reallaşması üçün tam şərait yaranırdı.

Şəhərlərin böyüməsi Azərbaycanda nuklear ailə tipinin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb oldu. Tədrisən ailənin müxtəlif demoqrafik tipləri yaranırdı.

Ailədə bir neçə nəsil – bir, iki, üç, dörd və s. nəsil yaşaya bilər. Əgər ailədə üç və daha çox nəsil (məsələn: baba-nənə, ata-ana, uşaqlar) yaşayırsa, belə ailə - mürəkkəb ailə adlanır. Ailədə bir (ər-arvad) və iki (ata-ana və uşaqlar; ana və uşaqlar; ata və uşaqlar) nəsil yaşayırsa, belə ailə nuklear ailə sayılır.

Son illər pedaqoqlar daha tez-tez ailənin tiplərinə müraciət edirlər. V.İ.Smironov bu istiqamətdə ailənin aşağıdakı tiplərinə üstünlük vermişdir:

- Uşağın sayından asılı olaraq: – uşaqsız, biruşaqlı, az uşaqlı (2-3 uşaq) və çox uşaqlı (3 və daha artıq);
- Ailənin tərkibindən asılı olaraq: – bir nəsilli (ancaq ər-arvad), ikinəsilli (valideynlər və uşaqlar), üç və daha artıq nəsilli (valideynlər, onların valideynləri və uşaqlar);
- Ailənin quruluşundan asılı olaraq: – tam (ata, ana və uşaqlar), natamam (ana və ya ata uşaqla), nigahdan kənar (natamam ailənin bir variantı: uşaq nigah qeydiyyatından keçməmişdən əvvəl anadan olur);
- Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq: uğurlu və uğursuz ailə – ənənəvi bölgü, – ahəngdar, dağılmaqda olan, dağılmış, natamam ailə.

Beləliklə, məktəblərdə apardığımız tədqiqatların və eləcə də qabaqcıl pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi nəticəsində demoqrafik amillərin şagirdin təlim fəaliyyətinə neqativ tə-

sirinin aradan qaldırılması baxımından həyata keçiriləcək işlərin istiqamətini aşağıdakı kimi müəyyən etdik:

- Demografik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması istiqamətində dərsin imkanlarını aydınlaşdırmaq, neqativ demografik təsirlərə məruz qalan şagirdlərin idraki cəhətdən formalaşmasına və onların ünsiyyət tələbatının ödənməsi baxımından müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsinə şərait yaradılmalıdır;

- Şagirdin dərsdənsonrakı vaxtına nəzarət etmək və onun məzmununu zənginləşdirməklə sinifdən xaric tədbirlərin təşkilini çoxaltmaq, həmin tədbirlərin təşkili zamanı şagirdlərin təlim maraqlarının formalaşmasına, idraki motiv və tələbatların yaranmasına və şagirdin özünün pedaqoji immunitetini artırmaq baxımından onun təşkilatçılıq bacarığının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

- Məktəb ilə ailə uşaqların tərbiyə işində bir-birini tamamlayan iki tərkib hissədir. Valideynlərin “pedaqoji immunitetinin” artırılması baxımından valideynlərlə iş pedaqoji eksperimentin əsas tərkib hissəsindən birini təşkil etmişdir. Bu zaman biz qrupla iş metodundan istifadə edərək, valideynləri “pedaqoji immunitetin” səviyyəsinə görə qruplara bölmüş, hər bir qrupla zəruri pedaqoji işlər görülmüşdür. Bu zaman valideynlərlə aparılan pedaqoji işlərin məzmunu aşağıdakı qeyd olunan üç istiqamətin sərhədləri hüduvunda cəmlənmişdir: a) demografik amillərin təsirinə müqavimət yaratmaq; b) yaranmış demografik situasiyada necə hərəkət etmək; c) valideynlərin ümumi pedaqoji savadını artırmaq.

- Valideynlərlə il ərzində bu istiqamətdə aparılan işlərin nəticəsində valideynlərin məktəbə, təlimə münasibətlərində müsbət dəyişikliklər əmələ gəlmiş, onların “pedaqoji immuniteti” artmış, onların əksəriyyəti artıq uşağın tərbiyəsi ilə təlim maraqlarına uyğun məşğul olurdular.

- Demografik amillərin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılmasında dərsin imkanlarının açıqlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Fənn müəllimləri ilə birlikdə dərsdə həm təlimdə geridə qalmanın aradan qaldırılması, həm də demografik amillərin neqativ təsirlərinin neytrallaşdırılması istiqamətində pedaqoji iş aparıldı. Bu zaman qrupla iş metodundan istifadə edərək, şagirdlərlə müxtəlif pedaqoji işlər aparıldı. Bu zaman qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan şagirdlər də unudulmadı. Bu eksperimental işə daha çox orijinallıq gətirdi.

Şagirdlərin bir qisminin maddi vəziyyəti çox ağırdır. Maddi vəziyyət ucbatından şagirdlər məktəbə gələ bilmirlər (pal-paltar, ayaqqabıları olmadıqları üçün); bir qrup şagird ac olduqlarından dərsdə sərsəm vəziyyətində olurlar (müəllimi eşitmək və cavab vermək mərkəzləri pozulur). Fikrimizcə məktəbdə belə şagirdlərin siyahısı tutulmalı və qeyri-hökumət təşkilatları onları öz himayəsi altına götürməlidirlər.

Bir qrup şagirdlər məktəbə uyğun olmayan geyimdə gəlirlər. Bu da maddi vəziyyəti ağır olan şagirdlərə mənfi təsir göstərir. Nəticədə onlar məktəbə gəlmək istəmir və təlimdə geridə qalırlar. Bu baxımdan fikrimizcə, keçmişdə olduğu kimi, məktəbli forması bərpa olunmalıdır.

İşin elmi nəticəsi. Demografik amillərin neqativ təsirlərinin neytrallaşdırılması baxımından ailənin (valideynin) “pedaqoji immunitetini” gücləndirmək üçün məktəblə ailənin əlaqə formalarından səmərəli istifadə edilməli, valideynlərlə keçirilən işin məzmunu demografik amillərin neqativ təsirinin neytrallaşması istiqamətində zənginləşdirilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, demografik amillər şagirdlərin təlimdə geridə qalmasına təsir edən amillərin biri kimi öyrənilir. Demografik amillərin şagirdin fəaliyyətinə təsirinin xarakteri açıqlanır, bu amillər nəzərə alınmaqla təlimdə geridə qalmanın aradan qaldırılması sistemi müəyyən edilir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlərin təlimdə geridə qalmasına demografik amillərin neqativ təsirinin aradan qaldırılması üçün konkret tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Tövsiyələrdən ali məktəblərdə pedaqogika kursunu tədris edərkən mühazirə, seminar, təcrübi məşğələlərdə, eləcə də müəllimlər tərəfindən təlim prosesində və şagirdlərin asudə vaxtlarında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedagogika / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. – Bakı: Hüquq nəş., – 2010, – s. 2-8.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı: Maarif, – 2016, – s.3-4.
4. Əliyev P. Kimsəsiz və yetim uşaqlara aparlan tərbiyə işinin təşkili yolları // ARTPI-nin Elmi əsərləri, – 2014, №1, – s. 97-107.
5. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Monoqrafiya / H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Maarif, 2003, – 231 s.
6. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri / doktorluq diss. / – Bakı, – 1996. – 350 s.
7. Əlizadə H.Ə. Sosial pedagogikanın aktual məsələləri / H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Səda, – 1998. – 342 s.
8. Cəfəri-Qənbəri H.T. Məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemi / H.T.Cəfəri-Qənbəri. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 117 s.
9. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Əsərləri [V cild] / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2016. – 199 s.
10. Qaragözov R.R. Psixoloji stress: özünü və uşağını xilas et! / R.R.Qaragözov, R.H.Qədirova. – Bakı: Elm, – 2017. – 40 s.

R.S.Orucova

Influence of Demographical Features to the Education Activities of Pupils

Summary

In article have been revealed the factors, disturbed the completeness of the modern families, also causes of formation of incomplete families. Learned the levels of influence of these factors to the education activities of pupils and defined the abilities of their elimination. This article is very useful for teachers- tutors, heads of schools, also for fusiliers.

The study found that parental love and sincere interpersonal relationships in single-parent families are the main factors determining students' academic success. Thus, the correct attitude of heads of single-parent families (mothers) toward their children, taking into account their age, gender, and educational level, contributes to the improvement of their cultural indicators.

Keywords: *demographical features, education activities of pupils, single families, difficult bringing up children, attitudes between teachers and pupils*

Р.С.Оруджова

Демографические влияния и семейная воспитания учащихся

Резюме

В статье исследованы факторы, нарушающие целостность семьи, а также выявлены причины появления неполных семей. Далее изучены уровень влияния этих факторов на учебную деятельность учащихся, определены пути их устранения. Данная статья имеет значение в практике современного преподавания и образования в школьном и семейном воспитании.

В результате проведённого исследования установлено, что родительская любовь и искренние межличностные отношения в семейной среде неполной семьи выступают основными факторами, определяющими успешность учащихся в учебной деятельности. Так, правильное отношение глав неполных семей (матерей) к детям с учётом их возрастных особенностей, пола и уровня обучения способствует повышению показателей их культуры.

Ключевые слова: *демографические факторы, учебная деятельность учащихся, неполные семьи, трудные дети, отношения учителя и ученика*

Rəyçi: dos. T.Ə.Nəbiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2026

G.H.PAŞAYEVA

müəllim

e-mail: Gulnara.Pashayeva @karabakh.edu.az

: <https://orcid.org/0009-0005-7095-6395>

Qarabağ Universiteti

(Xankəndi şəhəri)

10.62021/0026-0028.2026.2.370

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİNDƏ ŞAĞIRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODELLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə. Bu tədqiqat xarici ölkələrin təcrübəsində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi modellərinin tarixi inkişaf mərhələlərini araşdırır. Ənənəvi bilikyönlü qiymətləndirmə yanaşmalarından başlayaraq, müasir səriştəəsaslı və formativ qiymətləndirmə modellərinə keçid prosesi təhlil edilir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən qiymətləndirmədə yalnız biliklərin ölçülməsi deyil, həm də şagirdlərin bacarıq, tənqidi düşünmə, problem həlletmə və sosial kompetensiyalarının qiymətləndirilməsi ön plana çıxmışdır. Xüsusilə beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları bu sahədə mühüm rol oynamışdır. Araşdırma göstərir ki, qiymətləndirmə modellərinin təkamülü təhsil sistemlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsil siyasətinin elmi əsaslarla formalaşdırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: şagird nailiyyətləri, qiymətləndirmə modelləri, təhsil islahatları, səriştəəsaslı yanaşma, formativ qiymətləndirmə, beynəlxalq təcrübə

Giriş

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas mexanizmlərdən biri olmaqla yanaşı, təlim prosesinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərən mühüm pedaqoji vasitədir. Qiymətləndirmə uzun müddət yalnız şagirdlərin bilik səviyyəsinin ölçülməsi kimi qəbul edilsə də, müasir təhsil nəzəriyyələrində bu anlayış daha geniş çərçivədə – bacarıqların, səriştələrin, biliklərin praktik tətbiqinin və inkişaf dinamikasının müəyyənləşdirilməsi kimi şərh olunur. Xüsusilə Black və Wiliamın tədqiqatlarında vurğulandığı kimi, formativ qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənmə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır və təlim prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir [2]. OECD hesabatlarında qeyd olunur ki, XXI əsrdə təhsil sistemləri imtahan mərkəzli yanaşmadan uzaqlaşaraq şagird mərkəzli, inkişafyönlü qiymətləndirmə modellərinə üstünlük verməlidir, çünki bu modellər təhsil keyfiyyətinin davamlı yüksəldilməsini təmin edir [7].

Əsas hissə

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi modellərinin inkişaf mərhələləri aşağıdakılardır:

- Klassik imtahan modeli (XIX əsrin sonu – XX əsrin ortaları);
- Psixometrik və standartlaşdırılmış testlər mərhələsi (XX əsrin ortaları);
- Formativ qiymətləndirmə modeli (1970-1990);
- Səriştə əsaslı qiymətləndirmə (1990-2010);
- Beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri dövrü (2000 – indiki dövr);
- Rəqəmsal və adaptiv qiymətləndirmə (2010 – →).

Klassik imtahan modeli XIX əsrin sonlarından XX əsrin ortalarına qədər bir çox ölkələrin təhsil sistemində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində dominant yanaşma kimi formalaşmışdır. Bu dövrdə qiymətləndirmə əsasən yazılı və şifahi imtahanlara əsaslanmış, şagirdlərin biliklərinin yadda saxlanması və həmin biliklərin təkrar istehsalı əsas göstərici kimi qəbul edilmişdir. Qiymətləndirmə prosesinin əsas məqsədi şagirdlərin müəyyən edilmiş bilik

standartlarına uyğunluğunu yoxlamaq olmuş, təlimin inkişaf etdirilməsi və fərdi öyrənmə ehtiyaclarının nəzərə alınması isə ikinci planda qalmışdır. Qiymətləndirmə daha çox nəzarət və seleksiya funksiyasını yerinə yetirmişdir [2].

Bu mərhələdə qiymətləndirmə prosesi müəllim mərkəzli xarakter daşımışdır. Müəllim həm bilik ötürücüsü, həm də əsas qiymətləndirici subyekt kimi çıxış etmiş, şagirdlərin nailiyyətləri əsasən müəllimin subyektiv müşahidələri və imtahan nəticələri əsasında müəyyən edilmişdir. Qiymətləndirmənin formativ və inkişafyönümlü funksiyaları zəif inkişaf etmiş, təlim prosesinin tənzimlənməsi və şagirdlərin fərdi irəliləyişinin izlənməsi kifayət qədər təmin olunmamışdır. Bu səbəbdən qiymətləndirmə təlimin ayrılmaz hissəsi kimi deyil, tədrisin sonunda həyata keçirilən yekun mərhələ kimi qəbul edilmişdir.

Klassik imtahan modelinin tətbiqi xüsusilə Avropa ölkələrinin təhsil sistemlərində geniş yayılmışdır. Böyük Britaniyada yazılı imtahanlar uzun müddət akademik nailiyyətlərin əsas ölçü vasitəsi hesab edilmiş, Fransada isə mərkəzləşdirilmiş dövlət imtahanları vasitəsilə şagird nailiyyətlərinin vahid meyarlarla qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. Almaniya təhsil sistemində də summativ qiymətləndirmə üstünlük təşkil etmiş, imtahan nəticələri şagirdlərin təhsil pillələri üzrə irəliləməsində və gələcək akademik trayektoriyasının müəyyənəşdirilməsində həlledici rol oynamışdır. Bu yanaşmalar təhsildə obyektivlik və standartlaşdırma məqsədi daşısa da, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməmişdir.

Klassik imtahan modelinin bir sıra ciddi məhdudiyyətləri də mövcud olmuşdur. Bu model şagirdlərin fərdi inkişafını, sosial və emosional bacarıqlarını, eləcə də yaradıcı və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini adekvat şəkildə qiymətləndirmək imkanına malik olmamışdır. Qiymətləndirmə daha çox yaddaşa əsaslanan biliklərin ölçülməsinə yönəlmiş, mürəkkəb idrak bacarıqlarının və problem həll etmə qabiliyyətinin formalaşması nəzərə alınmamışdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu yanaşma təhsilin keyfiyyətini bütövlükdə əks etdirməkdə məhdud imkanlara malik olmuş və sonrakı dövrlərdə alternativ qiymətləndirmə modellərinin yaranmasına zəmin yaratmışdır [4].

XX əsrin ortalarından etibarən şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində psixometrik yanaşmanın formalaşması təhsildə mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Bu mərhələnin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ölçmə və statistik metodların qiymətləndirmə prosesinə sistemli şəkildə daxil edilməsi olmuşdur. Qiymətləndirmə artıq yalnız müəllim müşahidələrinə deyil, elmi əsaslandırılmış ölçmə alətlərinə söykənmiş, nəticələrin obyektivliyi və müqayisə oluna bilməsi əsas məqsəd kimi müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma təhsildə qiymətləndirməni subyektiv mühakimədən qismən uzaqlaşdıraraq standartlaşdırılmış ölçmə mexanizmlərinə yönəltdirmişdir.

Psixometrik mərhələdə standartlaşdırılmış testlər qiymətləndirmənin əsas vasitəsinə çevrilmişdir. Bu testlər eyni məzmun və eyni meyarlar əsasında geniş şagird qruplarına tətbiq edilmiş, nəticələrin statistik üsullarla təhlilinə imkan yaratmışdır. Standart testlər vasitəsilə şagirdlərin nailiyyətləri yalnız fərdi səviyyədə deyil, siniflər, məktəblər və hətta regionlar üzrə müqayisə edilə bilmişdir. Beləliklə, qiymətləndirmə sistemi təhsilin planlaşdırılması və idarə olunması üçün mühüm informasiya mənbəyinə çevrilmişdir [1].

Bu mərhələnin formalaşmasında ABŞ təcrübəsi xüsusi rol oynamışdır. XX əsrin ortalarında burada intellektual qabiliyyətlərin və akademik nailiyyətlərin ölçülməsi məqsədilə IQ testləri və achievement testləri geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu testlər şagirdlərin zehni potensialını və öyrənilmiş bilik səviyyəsini ölçməyi hədəfləmiş, nəticələr isə təhsil sistemində seleksiya, istiqamətləndirmə və qərarvermə proseslərində istifadə edilmişdir. ABŞ təcrübəsi sonradan bir çox digər ölkələrin qiymətləndirmə modellərinə təsir göstərmişdir.

Psixometrik və standartlaşdırılmış testlər mərhələsinin elmi əsası psixometriya elminə söykənmişdir. Bu yanaşmada qiymətləndirmə alətlərinin etibarlılığı (reliability) və keçərliliyi (validity) əsas keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilmişdir. Testlərin eyni nəticəni vermə səbitliyi və ölçülən xüsusiyyəti dəqiq əks etdirməsi elmi baxımdan vacib hesab olunmuşdur.

Bununla belə, sonrakı tədqiqatlarda bu mərhələnin də məhdudiyyətləri vurğulanmış, standart testlərin şagirdlərin yaradıcı, sosial və emosional bacarıqlarını tam əks etdirmədiyi qeyd edilmişdir. Bu tənqidlər gələcək dövrlərdə alternativ və daha çevik qiymətləndirmə modellərinin inkişafına zəmin yaratmışdır [3].

1970-1990-cı illər ərzində təhsildə qiymətləndirmə yanaşmalarında mühüm konseptual dönüş baş vermiş və formativ qiymətləndirmə modeli formalaşmağa başlamışdır. Bu modelin əsas ideyası qiymətləndirmənin yalnız nəticəni ölçən mexanizm deyil, bilavasitə öyrənmə prosesinə xidmət edən pedaqoji vasitə olmasıdır. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin mövcud bilik və bacarıq səviyyəsini müəyyən etməklə yanaşı, onların gələcək inkişaf istiqamətlərini göstərməyi və təlim prosesini tənzimləməyi hədəfləmişdir. Beləliklə, qiymətləndirmə nəzarət funksiyasından çıxaraq inkişafyönümlü xarakter almışdır.

Bu mərhələdə qiymətləndirmənin əsas xüsusiyyətləri davamlı rəyin (feedback) verilməsi, diaqnostik qiymətləndirmənin tətbiqi və müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi olmuşdur. Müəllimlər şagirdlərin öyrənmə çətinliklərini vaxtında müəyyən etməyə və təlim strategiyalarını buna uyğun tənzimləməyə başlamışlar. Qiymətləndirmə prosesinə şagirdlərin aktiv cəlb olunması onların öz öyrənmə fəaliyyətinə məsuliyyətini artırmış, refleksiya və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaratmışdır [11].

Formativ qiymətləndirmə modeli xüsusilə Finlandiya, Kanada və İsveç kimi ölkələrin təhsil sistemlərində uğurla tətbiq edilmişdir. Bu ölkələrdə qiymətləndirmə daha çox şagirdin inkişaf trayektoriyasının izlənməsinə yönəlmiş, standartlaşdırılmış imtahanların rolu nisbətən azaldılmışdır. Nəticədə təlim mühiti daha demokratik və şagirdyönümlü xarakter almışdır.

Formativ qiymətləndirmə modelinin tətbiqi şagird motivasiyasının artmasına və təlim prosesinin çevikləşməsinə səbəb olmuşdur. Şagirdlər qiymətləndirməni cəza və ya seleksiya vasitəsi kimi deyil, inkişaf üçün dəstək mexanizmi kimi qəbul etməyə başlamışlar. Tədqiqatçılar bu modelin öyrənmə nəticələrinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdiyini və müasir sərəfşət əsaslı qiymətləndirmə yanaşmalarının formalaşması üçün mühüm baza yaratdığını qeyd edirlər [2].

1990-2010-cu illər dövründə təhsildə baş verən global dəyişikliklər şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində sərəfşət əsaslı yanaşmanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu mərhələdə qiymətləndirmənin əsas fokusu “şagird nə bilir?” sualından “şagird nə edə bilir?” sualına yönəlmişdir. Sərəfşət əsaslı qiymətləndirmə biliklərin sadəcə mənimsənilməsini deyil, onların real həyat situasiyalarında tətbiq olunması qabiliyyətini ön plana çıxarmışdır. Bu yanaşma bilik, bacarıq və münasibətlərin vəhdətdə qiymətləndirilməsini əsas prinsip kimi qəbul etmişdir.

Sərəfşət əsaslı qiymətləndirmə modelində tənqidi düşünmə, problem həll etmə, effektiv kommunikasiya və sosial bacarıqlar əsas qiymətləndirilən komponentlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu bacarıqlar müasir cəmiyyətin və əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq şagirdlərin funksional hazırlıq səviyyəsini əks etdirmişdir. Qiymətləndirmə prosesində şagirdlərin müstəqil düşünmə qabiliyyəti, qərarvermə bacarığı və əməkdaşlıq vərdisləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Beləliklə, qiymətləndirmə təlim nəticələrinin keyfiyyətini daha dolğun şəkildə əks etdirməyə başlamışdır [12].

Bu mərhələdə qiymətləndirmənin tətbiq formaları da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Ənənəvi test və imtahanlarla yanaşı portfolio, layihə işi və performans tapşırıqları geniş tətbiq olunmuşdur. Portfolio şagirdin uzunmüddətli inkişaf dinamikasını izləməyə, layihə işləri isə biliklərin praktik tətbiqini və komandada işləmə bacarığını qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır. Performans tapşırıqları isə şagirdlərin real və ya reala yaxın situasiyalarda fəaliyyətini müşahidə etməyə şərait yaratmışdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu qiymətləndirmə formaları şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, təlim prosesini daha mənə yönümlü və funksional etmişdir [6].

Səriştə əsaslı qiymətləndirmə modeli sonrakı dövrlərdə formalaşan nəticəyönümlü və öyrənmə nəticələrinə əsaslanan təhsil sistemləri üçün möhkəm elmi-pedaqoji baza yaratmışdır və müasir qiymətləndirmə yanaşmalarının inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti qiymətləndirmənin milli çərçivədən çıxaraq global müqayisə müstəvisinə keçməsidir. Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları şagirdlərin yalnız kurikulum biliklərini deyil, bu bilikləri real həyat kontekstində tətbiq etmə bacarıqlarını ölçməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma təhsilin nəticələrini obyektiv şəkildə təhlil etməyə və müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərini müqayisə etməyə imkan yaratmışdır [8].

Bu dövrdə ən geniş yayılmış qiymətləndirmə platformaları sırasında OECD tərəfindən həyata keçirilən PISA proqramı, eləcə də TIMSS və PIRLS xüsusi yer tutur. PISA əsasən 15 yaşlı şagirdlərin oxu savadlılığı, riyazi və elmi düşünmə bacarıqlarını qiymətləndirir, TIMSS riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə nailiyyətləri ölçür, PIRLS isə ibtidai sinif şagirdlərinin oxu bacarıqlarını təhlil edir. Bu qiymətləndirmələr standartlaşdırılmış metodologiya əsasında aparıldığı üçün nəticələr ölkələr arasında müqayisə oluna bilər.

Beynəlxalq qiymətləndirmə sistemlərinin əsas üstünlüklərindən biri ölkələrarası müqayisə imkanlarının genişlənməsidir. Əldə olunan nəticələr təhsil sistemlərinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, təhsil siyasətində prioritet istiqamətləri formalaşdırmağa şərait yaradır. Eyni zamanda bu məlumatlar sübutlara əsaslanan qərarların qəbuluna imkan verərək təhsil islahatlarının elmi əsaslarla aparılmasını təmin edir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri müasir dövrdə təhsil keyfiyyətinin monitorinqi və davamlı inkişafı üçün mühüm analitik alətə çevrilmişdir [5].

2010-cu illərdən etibarən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində rəqəmsal və adaptiv modellərin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu mərhələdə qiymətləndirmə prosesləri ənənəvi kağız daşıyıcılardan elektron platformalara keçmiş, onlayn testlər, rəqəmsal tapşırıqlar və avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Rəqəmsal qiymətləndirmə təlim nəticələrinin daha operativ toplanmasına, emalına və təhlilinə imkan verərək qiymətləndirmə prosesinin səmərəliliyini artırmışdır [10].

Bu dövrün əsas yeniliklərindən biri adaptiv qiymətləndirmə yanaşmasının tətbiqidir. Adaptiv sistemlər şagirdin cavablarına uyğun olaraq tapşırıqların çətinlik səviyyəsini tənzimləyir və beləliklə fərdi öyrənmə trayektoriyasını daha dəqiq əks etdirir. Bu yanaşma şagirdlərin bilik və bacarıqlarının real səviyyədə ölçülməsinə, həm zəif, həm də yüksək nailiyyət göstərən şagirdlər üçün ədalətli qiymətləndirmənin aparılmasına imkan yaradır. Qiymətləndirmə nəticələri dərhal təqdim olunduğundan rəyvermə prosesi də sürətlənmiş olur.

Rəqəmsal və adaptiv qiymətləndirmə modelləri bir sıra ölkələrin təhsil sistemlərində uğurla tətbiq edilmişdir. Xüsusilə Estoniya rəqəmsal təhsil və e-qiymətləndirmə sahəsində qabaqcıl nümunə kimi göstərilir. Bu ölkədə elektron imtahanlar, onlayn qiymətləndirmə platformaları və rəqəmsal öyrənmə mühitləri təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal qiymətləndirmə həmçinin beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında da (məsələn, kompüter əsaslı PISA) tətbiq olunmağa başlamışdır.

Rəqəmsal və adaptiv qiymətləndirmə modelləri qiymətləndirməni daha çevik, fərdiləşdirilmiş və məlumat əsaslı hala gətirmişdir. Bu modellər təlim və qiymətləndirmə arasında əlaqəni gücləndirərək müasir təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır və gələcəkdə süni intellekt əsaslı qiymətləndirmə sistemlərinin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır [9].

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi modelləri zaman keçdikcə məqsəd, məzmun və funksional baxımdan dərin təkamül yolu keçmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin ortalarında tətbiq edilən klassik imtahan modeli əsasən biliklərin ölçülməsinə və nəzarət funksiyasına

xidmət etmiş, müəllim mərkəzli və nəticəyönümlü xarakter daşımışdır. Sonrakı mərhələdə psixometrik və standartlaşdırılmış testlərin tətbiqi qiymətləndirməyə obyektivlik və statistik əsaslar qazandırsa da, bu yanaşma da şagirdlərin yaradıcı, sosial və emosional bacarıqlarını əhatə etməkdə məhdud qalmışdır.

1970-1990-cı illərdən etibarən formativ qiymətləndirmə modelinin formalaşması qiymətləndirmənin fəlsəfəsində dönüş nöqtəsi yaratmış, onu öyrənməyə xidmət edən inkişafyönümlü mexanizmə çevirmişdir. Bu yanaşma şagird motivasiyasının artmasına və təlim prosesinin çevikləşməsinə şərait yaratmışdır. 1990-2010-cu illərdə isə səriştə əsaslı qiymətləndirmə modeli biliklərin praktik tətbiqinə, tənqidi düşünmə və problem həll etmə kimi XXI əsr bacarıqlarının ölçülməsinə yönəlmişdir.

XXI əsrdə beynəlxalq qiymətləndirmə sistemlərinin (PISA, TIMSS, PIRLS) genişlənməsi qiymətləndirməni qlobal müqayisə və təhsil siyasətinin formalaşdırılması alətinə çevirmişdir. Bu sistemlər ölkələrə öz təhsil nəticələrini beynəlxalq kontekstdə dəyərləndirməyə və sübutlara əsaslanan qərarlar qəbul etməyə imkan vermişdir. Eyni zamanda, 2010-cu ildən sonra rəqəmsal və adaptiv qiymətləndirmə modellərinin inkişafı qiymətləndirməni daha fərdiləşdirilmiş, operativ və texnologiya əsaslı hala gətirmişdir.

Qiymətləndirmə modellərinin inkişaf trayektoriyası göstərir ki, müasir təhsil sistemlərində qiymətləndirmə artıq yalnız nəticəni ölçən vasitə deyil, təlimi istiqamətləndirən, inkişafı dəstəkləyən və strateji qərarların əsasını təşkil edən kompleks mexanizm kimi çıxış edir. Bu proses gələcəkdə daha inklüziv, adaptiv və süni intellekt dəstəkli qiymətləndirmə modellərinin formalaşacağını deməyə əsas verir.

Cədvəl 1.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi modellərinin müqayisəsi

Model/Mərhələ	Zaman dövrü	Əsas fokus	Qiymətləndirmə formaları	Üstün cəhətlər	Məhdudiyyətlər	Ölkə/sistem nümunələri
Klassik imtahan modeli	XIX əsrin sonu – XX əsrin ortaları	Biliklərin yadda saxlanması	Yazılı və şifahi imtahanlar	Standartlaşdırma, nəzarət	Fərdi inkişaf və yaradıcılıq ölçülmür	Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya
Psixometrik və standart testlər	XX əsrin ortaları	Obyektiv ölçmə və müqayisə	IQ testləri, achievement testləri	Statistik dəqiqlik, böyük qrupların müqayisəsi	Sosial və emosional bacarıqlar əhatə olunmur	ABŞ
Formativ qiymətləndirmə	1970-1990	Öyrənmənin dəstəklənməsi	Davamlı rəy, diaqnostik qiymətləndirmə	Motivasiya artır, təlim çevikləşir	Standart ölçmə çətinləşir	Finlandiya, Kanada, İsveç
Səriştə əsaslı qiymətləndirmə	1990-2010	“Nə edə bilir?” yanaşması	Portfolio, layihə, performans tapşırıqları	Praktiki bacarıqlar ölçülür	Qiymətləndirmə subyektiv ola bilər	OECD ölkələri
Beynəlxalq qiymətləndirmə sistemləri	2000-indiki dövr	Qlobal müqayisə və siyasət analizi	PISA, TIMSS, PIRLS	Sübutlara əsaslanan qərarlar	Milli kontekst bəzən nəzərə alınmır	OECD
Rəqəmsal və adaptiv qiymətləndirmə	2010-indiki dövr	Fərdiləşmə və operativlik	Onlayn və adaptiv testlər	Sürətli rəy, fərdi trayektoriya	Texnoloji asılılıq	Estoniya, Cənubi Koreya

Mənbə: Gipps (1994); Cronbach (1960); Black & Wiliam (1998); Sadler (1989); Torrance (1995); OECD (2005, 2019, 2020); Mullis et al. (2017).

Cədvəl 1-də şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi modelləri zaman keçdikcə nəzərdə tutulan yanaşmadan inkişafyönümlü və fərdiləşdirilmiş sistemlərə doğru təkamül etmişdir. Müasir dövrdə qiymətləndirmə yalnız nəticələrin ölçülməsi deyil, həm də təlimin keyfiyyətinin artırılması üçün strateji alət kimi çıxış edir.

Nəticə

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi anlayışı tarixi inkişaf mərhələləri boyunca yalnız ölçmə və nəzarət funksiyasını yerinə yetirən mexanizmdən, təlim prosesini istiqamətləndirən və inkişaf etdirən strateji alətə doğru təkamül etmişdir. Bu transformasiya təhsil sistemlərinin qarşısında duran yeni sosial, iqtisadi və texnoloji çağırışlarla birbaşa əlaqəlidir və gələcək dövrdə qiymətləndirmənin rolunun daha da genişlənməyini göstərir.

Problemə aktuallığı. Gələcək perspektivdə qiymətləndirmə sistemlərinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri fərdiləşdirilmiş və adaptiv yanaşmaların gücləndirilməsi olacaqdır. Rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt əsaslı alətlərin tətbiqi qiymətləndirməni daha çevik, operativ və şagirdin real öyrənmə trayektoriyasına uyğun hala gətirir. Bu isə formativ və səriştə əsaslı qiymətləndirmə modellərinin daha geniş miqyasda tətbiqinə şərait yaradır, şagirdlərin yalnız biliklərini deyil, XXI əsr bacarıqlarını da sistemli şəkildə ölçməyə imkan verir.

Problemə yeniliyi. Beynəlxalq qiymətləndirmə sistemlərinin gələcəkdə milli təhsil siyasətinə təsirinin daha da artacağı gözlənilir. Beynəlxalq müqayisələr əsasında əldə olunan məlumatlar təhsil islahatlarının planlaşdırılmasında əsas istinad nöqtəsinə çevriləcək, ölkələr təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün sübutlara əsaslanan qərarların qəbuluna daha çox üstünlük verəcəklər. Bu kontekstdə gələcək qiymətləndirmə modellərinin milli xüsusiyyətlərlə beynəlxalq standartlar arasında balans yaratması mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində gələcək inkişaf istiqamətləri daha inklüziv, inkişafyönümlü və texnologiya dəstəklili modellərin formalaşmasına yönəldəcəkdir. Bu yanaşmalar təhsilin keyfiyyətinin davamlı yüksəldilməsini təmin etməklə yanaşı, ömürboyu öyrənmə konsepsiyasının reallaşmasına və cəmiyyətin intellektual potensialının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Anastasi, A. Psychological Testing / A.Anastasi, S.Urbina. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, – 1997. – pp. 174.
2. Black, P., & Wiliam, D. Assessment and classroom learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, – 1998. 5(1), – pp. 7-74.
3. Cronbach, L.J. Essentials of Psychological Testing / L.J.Cronbach.– New York: Harper & Row, – 1960. – 285 p.
4. Gipps, C. Beyond Testing: Towards a Theory of Educational Assessment / C.Gipps. – London: Falmer Press, – 1994. – 268 p.
5. Mullis, I. V.S. PIRLS 2016 International Results in Reading / Ina V.S.Mullis, M.O.Martin, P.Foy, M.Hooper. – Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center, – 2017. – 326 p.
6. OECD. The Definition and Selection of Key Competencies (DeSeCo). – Paris: OECD Publishing, – 2005.
7. OECD. Synergies for Better Learning: An International Perspective on Evaluation and Assessment. – Paris: OECD Publishing, – 2013.
8. OECD. PISA 2018 Results. Paris: OECD Publishing, – 2019.
9. OECD. Education in the Digital Age. Paris: OECD Publishing, – 2020.
10. Redecker, C., & Johannessen, Ø. Changing assessment – towards a new assessment paradigm using ICT // European Journal of Education, – 2013. 48(1), – pp. 79-96.
11. Sadler, D. R. Formative assessment and the design of instructional systems // Instructional Science, – 1989. 18, – pp. 119-144.
12. Torrance, H. Evaluating Authentic Assessment / H.Torrance. – Buckingham: Open University Press, – 1995. – 160 p.

G.H.Pashayeva

**The Historical Development of Student Achievement Assessment Models
in International Practice**
Summary

This study examines the historical development of student achievement assessment models in international educational practice. It traces the evolution from traditional knowledge-based assessment approaches to modern competency-based and formative assessment models. Since the mid-twentieth century, assessment systems have increasingly focused not only on measuring academic knowledge but also on evaluating students' skills, critical thinking, problem-solving abilities, and social competencies. International assessment programs have played a significant role in shaping these changes by enabling cross-national comparisons and evidence-based educational reforms. The analysis demonstrates that the development of assessment models has contributed to improving educational quality and supporting informed decision-making in education policy. The study highlights the importance of adaptive and learner-centered assessment frameworks in contemporary education systems.

Keywords: *Student achievement, assessment models, educational reform, competency-based assessment, formative assessment, international practice*

Г.Г.Пашаева

**История развития моделей оценки учебных достижений учащихся
в практике зарубежных стран**
Резюме

В статье рассматривается историческое развитие моделей оценки учебных достижений учащихся в практике зарубежных стран. Анализ охватывает переход от традиционных, ориентированных на проверку знаний моделей оценивания к современным компетентностным и формативным подходам. Начиная со второй половины XX века, системы оценивания стали уделять больше внимания не только академическим знаниям, но и развитию навыков критического мышления, решения проблем, коммуникации и социальных компетенций учащихся. Существенную роль в этом процессе сыграли международные оценочные исследования, способствующие сопоставимости результатов образования между странами. В результате эволюции оценочных моделей повысилась объективность оценки качества образования и усилилась роль доказательной базы в формировании образовательной политики.

Ключевые слова: *Учебные достижения, модели оценивания, образовательные реформы, компетентностный подход, формативное оценивание, международный опыт*

Rəyçi: ped.e.d., prof. A.Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2026

E.Q.QOŞQARLI

baş müəllim

e-mail: elnara.rasulova70@gmail.com

[:https://orcid.org/0009-0000-7533-4767](https://orcid.org/0009-0000-7533-4767)

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə ş., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2026.2.377

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN YARADICI FƏALİYYƏTİNİN XALQ YARADICILIĞI VƏ MULTİMEDİAL VASİTƏLƏRLƏ İNKİŞAFI

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri əsasında təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərinin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafı məsələləri araşdırılır. Tədqiqatda müasir pedaqoji yanaşmaların, innovativ tədris metodlarının və multimedial texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Xalq incəsənəti nümunələrinin tədris prosesinə integrasiyasının şagirdlərin estetik dünyagörüşünün, yaradıcı təfəkkürünün və milli-mədəni dəyərlərə münasibətinin formalaşmasına müsbət təsiri göstərilir. Nəticədə, ənənəvi və müasir metodların vəhdətinin təlim prosesinin səmərəliliyini artırdığı müəyyən edilir.

Açar sözlər: təsviri incəsənət dərsləri, transformasiya, slayd materialları, təqdimatlar, multimedial təqdimat, vizual təqdimat

Müasir təhsil sistemi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə dəyişən cəmiyyətin tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərmək, yaradıcı düşünmək və müstəqil qərar vermək bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan təsviri incəsənət dərsləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dərslər yalnız bədii bacarıqların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin estetik dünyagörüşünün, yaradıcı təfəkkürünün və milli-mədəni dəyərlərə münasibətinin formalaşmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, xalq yaradıcılığı nümunələrinin tədris prosesinə integrasiyası şagirdlərin milli irsə bağlılığını gücləndirir və onların bədii zövqünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan təlim prosesinin daha səmərəli təşkili yollarının müəyyənəşdirilməsi aktual pedaqoji məsələlərdən biridir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinə əsaslanan təsviri incəsənət dərslərində incəsənət əsərlərinin mənşəyi və kollektiv yaradıcılıq xüsusiyyətləri əsas təsnifat meyarlarından biri kimi nəzərə alınır. Bu yanaşma şagirdlərə incəsənətin müxtəlif formalarını müqayisə etməyə, onların yaranma xüsusiyyətlərini və estetik prinsiplərini daha dərinləndirən anlamağa imkan yaradır. Təsviri incəsənətin tədrisində bu istiqamətlərin paralel şəkildə öyrənilməsi şagirdlərdə analitik və yaradıcı düşüncənin inkişafına şərait yaradır. Xalq yaradıcılığının öyrənilməsi isə milli bədii ənənələrin qorunması və onların müasir incəsənət mühitində tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [1]. Təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafı yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, onların fəal iştirakına əsaslanmalıdır. Bu məqsədlə təlim prosesində şagirdlərin müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə bacarıqlarının inkişaf etdirən metodlardan istifadə olunması vacibdir.

Xüsusilə xalq yaradıcılığı nümunələrinin təhlili zamanı şagirdlər müxtəlif bədii elementləri – rəng, forma, ritm və kompozisiyanı ayırd etməyi və onların qarşılıqlı əlaqəsini anlamağı öyrənirlər [2]. Bu proses onların analitik düşüncəsinin inkişafına xidmət etməklə yanaşı, yaradıcı yanaşmanın formalaşmasına da zəmin yaradır. Bununla yanaşı, təsviri incəsənətin tədrisində fəaliyyət əsaslı yanaşmanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər yalnız

hazır məlumatı qəbul edən deyil, həm də onu yaradıcılıq yolu ilə yenidən işləyən subyekt kimi çıxış etməlidirlər. Bu baxımdan, dərs prosesində problemli situasiyaların yaradılması, yaradıcı tapşırıqların verilməsi və müzakirələrin təşkili xüsusi rol oynayır.

Qeyd edək ki, təlim prosesində integrativ yanaşmanın tətbiqi də əhəmiyyətlidir. Təsviri incəsənət digər fənlərlə – tarix, ədəbiyyat və musiqi ilə əlaqələndirildikdə şagirdlərdə daha geniş dünyagörüş formalaşır. Xüsusilə xalq yaradıcılığı nümunələrinin öyrənilməsi bu integrasiyanı daha da gücləndirir və şagirdlərə mədəni irsi kompleks şəkildə dərk etməyə imkan verir. Qeyd olunan yanaşmaların sistemli şəkildə tətbiqi təsviri incəsənət dərslərinin pedaqoji səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin davamlı inkişafını təmin edir.

“Təsviri incəsənət” fənni üzrə kurikulumun tələblərinə əsasən, artıq V sinifdən etibarən şagirdlərə xalq təbii sənətinin müxtəlif sahələri haqqında ilkin biliklər verilir. Bu çərçivədə ağacoyma, xalçaçılıq, tikmə, naxışçılıq və keramika kimi sənət növlərinin öyrədilməsi nəzərdə tutulur. Bu mövzuların tədrisi şagirdlərin milli mədəni irs haqqında təsəvvürlərini genişləndirir və onların estetik qavrayışını formalaşdırır. Eyni zamanda, bu proses şagirdlərin incəsənətə olan marağını artırır və onların yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunmasına şərait yaradır.

Müasir pedaqoji praktikada ənənəvi təlim üsulları ilə yanaşı, innovativ yanaşmalar da geniş tətbiq olunur. Şagirdyönümlü təlim modeli, interaktiv metodlar və yaradıcı tapşırıqların tətbiqi şagirdlərin fəallığını artırır və onların fərdi qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir [4].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təsviri incəsənət dərslərinə yeni imkanlar gətirmişdir. Müxtəlif qrafik proqramlar və rəqəmsal alətlər vasitəsilə şagirdlər kompozisiya, rəng, forma kimi anlayışları daha aydın şəkildə mənimsəyirlər. Bu texnologiyalar həm də şagirdlərə öz ideyalarını sərbəst şəkildə ifadə etmək imkanı yaradır. Müasir tədris metodları və texnologiyalar təsviri incəsənət dərslərinin məzmununu zənginləşdirərək təlim prosesinin daha çevik və interaktiv qurulmasına imkan yaradır. Bu kontekstdə layihə əsaslı təlim xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə müəyyən mövzu üzrə müstəqil və ya qrup şəklində layihələr hazırlamaq tapşırıldıqda, onlar həm tədqiqat aparmaq, həm də əldə etdikləri bilikləri praktik fəaliyyətə tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Bu yanaşma onların yaradıcılıq bacarıqları ilə yanaşı, əməkdaşlıq və təqdimat qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

Bununla yanaşı, problem əsaslı təlim metodunun tətbiqi də effektiv nəticələr verir. Müəllim tərəfindən təqdim olunan problem situasiyaları şagirdləri düşünməyə, müxtəlif həll yolları axtarmağa və öz ideyalarını əsaslandırmağa təşviq edir. Xüsusilə təsviri incəsənət dərslərində bu metod şagirdlərin qeyri-standart düşüncə qabiliyyətini gücləndirir və onların yaradıcı yanaşmasını aktivləşdirir.

Müasir texnologiyalar kontekstində interaktiv platformaların istifadəsi də diqqətəlayiqdir. Rəqəmsal lövhələr, qrafik redaktorlar və mobil tətbiqlər vasitəsilə şagirdlər rəsm prosesini daha rahat və vizual şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bu texnologiyalar həm fərdi, həm də kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətinin təşkilinə geniş imkanlar yaradır. Ənənəvi dərs formaları rəqəmsal resurslarla birləşdirildikdə, şagirdlər dərs materiallarına istənilən vaxt müraciət edə, öz tempində öyrənə və əlavə yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirə bilirlər [3, s. 279]. Bu isə onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Bundan əlavə, rəqəmsal portfelioların yaradılması şagirdlərin inkişaf dinamikasını izləmək baxımından effektiv vasitə hesab olunur. Şagirdlər öz işlərini elektron formatda toplayaraq həm öz nailiyyətlərini qiymətləndirə, həm də yaradıcılıq inkişafını vizual şəkildə müşahidə edə bilirlər. Bu yanaşma refleksiya bacarığının formalaşmasına və özünütəhlilin inkişafına şərait yaradır. Oyunlaşdırma elementlərinin tədris prosesinə daxil edilməsi də şagirdlərin motivasiyasını artıran mühüm amillərdəndir. Rəng, forma və kompozisiya ilə bağlı tapşırıqların oyun formatında təqdim edilməsi şagirdlərin dərsə marağını yüksəldir və onların fəal iştirakını təmin edir.

Müasir tədris metodlarının tətbiqi yalnız texnologiyadan istifadə ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu proses müəllimin pedaqoji ustalığı, dərsin məqsədyönlü planlaşdırılması və şagirdlərin

fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə sıx bağlıdır. Yalnız bu şərtlər daxilində innovativ metod və texnologiyalar təsviri incəsənət dərslərində real səmərə verə bilər və şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına kompleks təsir göstərə bilər.

Təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafı üçün müxtəlif tipli tapşırıqlardan istifadə olunması məqsəduyğundur. Real kompozisiyaların yaradılması və abstrakt təsvir tapşırıqları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xalq yaradıcılığına aid ornamentallardan istifadə şagirdlərdə milli estetik düşüncənin formalaşmasına kömək edir. Bununla yanaşı, emosiyaların rəng vasitəsilə ifadə olunması kimi tapşırıqlar şagirdlərin bədii təxəyyülünü inkişaf etdirir. Belə fəaliyyətlər nəticəsində şagirdlər passiv müşahidəçidən aktiv yaradıcı subyektə çevrilirlər. Təsviri incəsənət dərslərində yaradıcı fəaliyyətin səmərəli təşkili şagirdlərin fəal iştirakını təmin edən məqsədyönlü pedaqoji mühitin yaradılmasını tələb edir. Bu prosesdə müəllimin rolu yalnız istiqamətləndirici deyil, həm də şagirdlərin yaradıcı təşəbbüslərini stimullaşdıran təşkilatçı kimi çıxış etməsindən ibarətdir.

Yaradıcı fəaliyyətin təşkili zamanı tapşırıqların mərhələli şəkildə qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlcə müşahidə və təsəvvürün formalaşdırılmasına yönəlmiş sadə tapşırıqlar verilir, daha sonra isə bu biliklərə əsaslanan mürəkkəb kompozisiya işlərinə keçid edilir. Bu ardıcılıq şagirdlərin həm texniki bacarıqlarını, həm də yaradıcı düşüncə qabiliyyətini sistemli şəkildə inkişaf etdirir. Bu prosesdə sərbəst yaradıcılıq mühitinin təmin olunması vacib şərtlərdən biridir. Şagirdlərə hazır nümunələri təkrar etməkdən daha çox, öz ideyalarını ifadə etməyə imkan verildikdə onların fərdi yaradıcılıq potensialı daha aydın üzə çıxır. Müəllim bu zaman istiqamətverici rol oynayaraq şagirdlərin ideyalarını inkişaf etdirməyə və onları daha dolğun şəkildə reallaşdırmağa kömək edir.

Qrup və kollektiv fəaliyyət formalarının təşkili də yaradıcı prosesin mühüm tərkib hissəsidir. Birgə kompozisiyaların hazırlanması, layihə işlərinin icrası və müzakirələrin təşkili şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmasını və yaradıcı dialoqa girməsini təmin edir. Bu cür fəaliyyət formaları həm də sosial bacarıqların formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Yaradıcı fəaliyyətin təşkili prosesində motivasiya əhəmiyyətli rol oynayır. Şagirdlərin marağını artırmaq üçün tapşırıqlar onların yaş xüsusiyyətlərinə və maraq dairəsinə uyğun seçilməlidir. Xalq yaradıcılığı nümunələrinin istifadəsi bu baxımdan olduqca effektivdir, çünki bu materiallar həm vizual cəhətdən cəlbedici, həm də milli-mədəni məzmun baxımından zəngindir.

Eyni zamanda, yaradıcı fəaliyyətin nəticələrinin təqdim olunması və qiymətləndirilməsi də mühüm mərhələdir. Şagird işlərinin sərgilənməsi, təqdimatların təşkili və qarşılıqlı qiymətləndirmə prosesləri onların öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşmasına və əldə etdikləri nəticələri obyektiv dəyərləndirməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma onların özünəinamını artırır və yaradıcı fəaliyyətə marağını gücləndirir. Bundan əlavə, refleksiya mərhələsinin təşkili şagirdlərin öz fəaliyyətini təhlil etməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Şagirdlər yerinə yetirdikləri işlər haqqında fikir mübadiləsi apararaq həm öz uğurlarını, həm də çətinliklərini müəyyənləşdirir və gələcək fəaliyyətlərini daha məqsədyönlü şəkildə planlaşdırmağı öyrənirlər.

Yaradıcı fəaliyyətin məqsədyönlü və sistemli təşkili təsviri incəsənət dərslərində şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişafına, onların estetik düşüncə tərzinin formalaşmasına və incəsənətə marağının artmasına mühüm təsir göstərir.

Multimedial təqdimatlar təsviri incəsənət dərslərində effektiv didaktik vasitələrdən biri hesab olunur. Slaydlar, videomateriallar və slayd-filmlər dərslərin daha maraqlı və dinamik təşkilinə şərait yaradır. Bu vasitələr şagirdlərin diqqətini cəmləşdirir və materialın daha asan qavranılmasına kömək edir. Eyni zamanda, bu texnologiyalar Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinin vizual təqdimatı üçün geniş imkanlar yaradır və şagirdlərdə milli incəsənətə marağı artırır.

Beləliklə, Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri əsasında təsviri incəsənət dərslərinin təşkili şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ənənəvi və innovativ

metodların vəhdəti, eləcə də multimedial texnologiyaların tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini artırır.

Bu yanaşma şagirdlərin həm estetik dünyagörüşünün formalaşmasına, həm də onların milli mədəni irsə bağlılığının güclənməsinə xidmət edir.

İşin elmi nəticəsi: Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, təsviri incəsənət dərslərində xalq yaradıcılığı nümunələrinin və müasir multimedial texnologiyaların integrasiyası şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün, estetik zövqünün və vizual savadlılığının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda, bu yanaşma təlim prosesinin səmərəliliyini artıraraq şagirdlərin dərse marağını və fəallığını yüksəldir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə təsviri incəsənət tədrisinin müasir pedaqoji texnologiyalarla, xüsusilə multimedial təqdimatlar və rəqəmsal vasitələrlə integrasiyası sistemli şəkildə əsaslandırılmışdır. Xalq yaradıcılığı nümunələrinin innovativ metodlarla birgə tətbiqi üzrə kompleks yanaşma təqdim edilmiş, ənənəvi və müasir təlim üsullarının uzlaşdırılması istiqamətində orijinal metodik model irəli sürülmüşdür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Tədqiqatın nəticələri ümumtəhsil məktəblərində təsviri incəsənət dərslərinin təşkili zamanı praktik olaraq tətbiq oluna bilər. Təklif olunan metod və vasitələr müəllimlərin işini daha səmərəli təşkil etməyə, təlim keyfiyyətini yüksəltməyə və əlavə resurslardan daha rəşional istifadə etməyə imkan verir. Bu iş həm vaxt, həm də maddi resurslara qənaət baxımından müəyyən iqtisadi səmərə yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova M. T. İncəsənətdə sənət qruplarının inkişafı: Azərbaycan nümunəsi // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. – 2025. – S. 244-264. – DOI: https://doi.org/10.2991/978-2-38476-468-6_17
2. Əhmədov H. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı milli-mədəni irsimizin ayrılmaz hissəsidir // *Azərbaycan məktəbi*. – 2024. – № 4 (709). – S. 127-132. – DOI: 10.30546/32898065.2024.4.135
3. Султанов Х.Э., Пак В, Использование новых информационных коммуникативных технологий на уроках изобразительного искусства // *Молодой ученый*. – 2016. № 4. – с. 832-833.
4. Хотулева М. А., Русанова Е. А. Переход от информативного метода обучения к активной творческой деятельности // *Вестник науки и образования* – 2016. № 1 (13). – с. 63-64.

E.Q.Qoshqarli

Development of Students' Creative Activity Through Folk Art and Multimedia Tools in Teaching Visual Arts

Summary

The article examines the development of creative activity of students in visual arts lessons based on examples of Azerbaijani folk art. The importance of applying modern pedagogical approaches, innovative teaching methods, and multimedia technologies is substantiated. The integration of folk art into the educational process is shown to contribute to the development of students' aesthetic perception, creative thinking, and appreciation of national cultural heritage. It is concluded that the combination of traditional and modern methods increases the effectiveness of the learning process.

Keywords: art lessons, transformations, slides, presentations, multi-media presentation, slide film

Э.Г.Гошгарлы

Развитие творческой деятельности учащихся с использованием народного творчества и мультимедийных средств в преподавании изобразительного искусства

Резюме

В статье рассматриваются вопросы развития творческой деятельности учащихся на уроках изобразительного искусства на основе образцов азербайджанского народного творчества. Обосновывается значимость применения современных педагогических подходов, инновацион-

ных методов обучения и мультимедийных технологий. Показано, что интеграция народного искусства в учебный процесс способствует формированию эстетического мировоззрения, творческого мышления и интереса к национальному культурному наследию. Делается вывод о повышении эффективности обучения при сочетании традиционных и современных методов.

Ключевые слова: *уроки изобразительного искусства, транс-фор-мации, слайды, презентации, мультимедийная презентация, слайд-фильм.*

*Rəyçilər: prof. M.M.Məmmədov,
dos. A.Ə.Hüseynov*

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2026

N.N.RƏCƏBOVA

müəllim, doktorant

e-mail: narmina_87@yahoo.com

:<https://orcid.org/0000-0003-2558-5458>

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

10.62021/0026-0028.2026.2.382

GRAMMATIKANIN KOMMUNİKATİV VƏ FUNKSIONAL TƏDRİSİ: EFFEKTİV YANAŞMALAR

Xülasə. *Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq global miqyasda ingilis dilini əsas ünsiyyət dili kimi öyrənənlərin sayı artmaqdadır. Bunun əsas səbəbi bu dilin beynəlxalq səviyyədə əsas ünsiyyət dili olmasıdır. İngilis dilinin əhəmiyyətinin bu cür artması onun tədrisi üçün istifadə edilən müxtəlif yanaşmaların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, mövcud ənənəvi metodlara alternativ olaraq funksional və kommunikativ qrammatika yanaşmaları geniş istifadə edilir. Ənənəvi metoddan fərqli olaraq, bu yanaşmalar dilin kommunikativ yönümlü tədrisini vurğulayır. Funksional qrammatika dili funksiyalar əsasında, kommunikativ qrammatika isə kommunikativ aktlar əsasında tədrisini özündə ehtiva edir. Məqalədə qrammatikanın tədrisinin əhəmiyyəti vurğulanmış, funksional və kommunikativ metodun yaranması haqqında məlumat verilmişdir. Belə ki, funksional qrammatikanın yaradıcısı hesab edilən M.Hallideyin müəyyən etdiyi metafunksiyalar – ideativ, şəxslərarası və mətnsal göstərilmiş, funksional qrammatikanın əsas anlayışları müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçı funksional qrammatikanı “təbii qrammatika” adlandırmışdır. Məqalə kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativ səriştənin və kommunikativ tapşırıqların əhəmiyyətini özündə əks etdirmişdir. Burada hər iki yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri haqqında araşdırma aparılmışdır.*

Açar sözlər: *kommunikativ qrammatika, kommunikativ tapşırıqlar, funksional qrammatika, metafunksiya*

Giriş. Dil tədrisi prosesində makro və mikro bacarıqların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Qrammatika da makro bacarıqların əsasında duran sistemlərdən biridir. Qrammatikanın tədrisi dedikdə qrammatik strukturun təqdimi və onun üzərində iş nəzərdə tutulur. Xarici dillərin, xüsusilə də İngilis dilinin tədrisi metodunda qrammatikanın tədrisi üçün müxtəlif nəzəriyyələrdən – Qrammatika – tərcümə metodu, Birbaşa metod, Audiolingual metod, Kommunikativ Dil Tədrisi və s. istifadə edilmişdir.

Dilin qrammatikasını bilmədən bu dilə yiyələnmək mümkün deyil. Bu həqiqətdir ki, bəzi məhdudlaşdırılmış kommunikasiya növləri qrammatikasız mümkündür. Məsələn, bəzi situasiyalarda biz jestlərlə və ya öyrənilmiş frazalarla kommunikasiya edə bilərik. Lakin bu pillədən sonra qrammatika kommunikasiya üçün əsas baza hesab edilir. Bu fikir H.G.Viddouson tərəfindən də əsaslandırılmışdır [5, s. 25]:

“Bir şəxsin elementar kommunikasiya bacarığını geniş qrammatik sistemə yiyələnmədən inkişaf etdirməsi absurddur.”

Tələbənin dilin qrammatik sisteminə nə qədər dərindən yiyələnməsi onun kommunikasiyada dildən o qədər effektivli istifadəsinin göstəricisidir.

Dilin digər bölmələrindən fərqli olaraq qrammatikanın hansı metod və yanaşma vasitəsilə tədrisi mübahisəli mövzudur. Qrammatikasız yazılı və ya şifahi nitq, kommunikasiya mövcud deyil. Hansı formadan istifadə etdiyimizdən asılı olmayaraq mühüm olan mənalı, dəqiq və səlis nitqə və ya yazıya malik olmaqdır. Əks halda yalnız anlama və anlaşılma bilərik. Buna görə də, İngilis dili də daxil olmaqla bütün dillərin əsas sütunu olan qrammatik biliklərə sahib olmaq əhəmiyyətlidir. Lakin bu zaman şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına da müsbət təsir göstərən metodun seçilməsinin daha səmərəli olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Xarici dildə nitqə yiyələnmək üçün əsas qrammatik bacarıqlar bunlardır:

1. Xarici nitqdə söz və söz birləşmələrini işlətmək üçün qrammatik hərəkətləri bir dildən digər dilə keçirmək bacarığı.
2. Düzgün qrammatik formanın seçilməsi bacarığı.
3. Qrammatik hadisəni düzgün işlətmək bacarığı.
4. Şüurlu tətbiq etmə və s.

Funksional qrammatika. Funksional yanaşma gündəlik həyatda dildən necə istifadə edildiyini öyrənir, məs., müxtəlif sosial məqsədlərə yiyələnmək, yazılı yoxsa şifahi nitqdən istifadə etmək, fikirlər arasında əlaqə yaratmaq. Funksional qrammatika dilin strukturu və dilin ifadə etdiyi funksiyalara əsaslanan qrammatikadır.

Dili öyrənən və istifadə edənlər fikirlərini necə mənalı etmək, problemlərinə diqqət çəkmək, ətrafındakılara təsir etmək və geniş sosial əhatə toplamaq üçün dildən istifadə edirlər. Bu istəklərinə nail olmağın isə əsas vasitəsi isə dilin qrammatik sisteminə yiyələnməkdir. Dilin qrammatikasını və ondan necə istifadə etmək imkanlarını birləşdirən qrammatika funksional qrammatika adlanır. Funksional qrammatika sistemli dilçiliyə əsaslanır və müxtəlif sosial situasiyalarda şifahi və yazılı nitqdən necə istifadə edildiyini müəyyən edir. Başqa sözlə, mətn cümlə səviyyəsindən kənarda necə işləyir, mətnlər quruluşuna görə necə fərqlənir və dil danışanın məqsədindən asılı olaraq necə dəyişir.

Dil tədrisininin, xüsusilə də qrammatikanın tədrisi prosesində funksional yanaşmadan istifadə M. Hallideyin adı ilə bağlıdır [2]. O, bu yanaşmanı mətn, sistem və linqvistik strukturun tərkibinə nəzərən formal deyil, funksional adlandırmışdır. Funksional qrammatika “təbii qrammatika”dır, yəni deyilən hər bir mətn izah edilə bilər. Mənanın tərkibinə daxil olan bütün komponentlər funksional komponentlərdir. Tədqiqatçının fikrincə dil iki məna ətrafında təşkil olunur – ideativ (ətraf mühiti anlamaq üçün) və şəxslərarası. İdeativ – məzmunla bağlı dil – fikirləri, təcrübəni və reallığı ifadə etmə funksiyasını bildirdiyi halda, şəxslərarası dil isə insanlar arasında münasibət qurmaq, emosianı və mövqeni ifadə etmək funksiyasını həyata keçirir. Bu iki komponent birləşərək üçüncü “mətnsəl” komponenti yaradır. Bu komponent məlumatı strukturlaşdırma və mətni bütöv və anlaşılan hala gətirmə funksiyasını özündə ehtiva edir. Bu üç komponent funksional qrammatika nəzəriyyəsində “metafunksiya” adlanır. Metafunksiya dilin hansı məqsədlə və necə istifadə olunduğunu göstərən ümumi funksional kateqoriyadır.

M. Hallidey dil tədrisinin məqsədi kimi, funksiyaların yerinə yetirilməsini qeyd edir. O, uşaqların ana dilini öyrənərkən dilin yerinə yetirdiyi yeddi əsas funksianı aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- Alət funksiyası – nəşə əldə etmək üçün dildən istifadə;
- Tənzimləyici funksiya – digərlərinin davranışına nəzarət etmək üçün dildən istifadə;
- Qarşılıqlı əlaqə funksiyası – digərləri ilə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə;
- Şəxsi funksiya – şəxsi hisslərini ifadə etmək üçün dildən istifadə;
- Evristik funksiya – öyrənmək və kəşf etmək üçün dildən istifadə;
- Təsəvvür funksiyası – yeni ideyaları təsəvvür etmək üçün dildən istifadə;
- Təsviri funksiya – məlumatı ötürmək üçün dildən istifadə.

M. Hallidayin fikrincə ikinci dili öyrənən tələbə eyni ilə ana dilin yuxarıda sadalan yeddi əsas funksiyasını reallaşdırmağı bacarmalıdır.

M. Hallidey aşağıda sadalanan fikirləri nəzərə alaraq dil tədrisində funksional qrammatikadan istifadədən mümkünlüyü müəyyən etmişdir:

- Dil mürəkkəb və dinamik bir sistemdir;
- Dil mənsub olduğu yerin mədəniyyətini, inanc və dəyərlərini özündə əks etdirir;
- Situasiyalardan, sosial və şəxsi münasibətlərdən asılı olaraq dildən istifadə meyarlarımız dəyişir;

• Dildən istifadənin əsas məqsədi danışanın həqiqi kommunikasiya şəraitində autentik dildən istifadəsidir;

• Qrammatik biliyə sahib olmaq öz fikirlərimizi düzgün ifadə etməyə zəmin yaradır.

Funksional qrammatikanın əsas anlayışları:

➤ Funksiya və sistemləri – dilin yerinə yetirdiyi funksiyalar – salamlama, sağollaşma, təbrik etmə, təklif etmə, sual vermə və s. Məsələn sual vermək funksiyasını yerinə yetirmək üçün tələbə sual cümləsinin növlərini bilməlidir.

➤ Dil vahidlərinin iyerarxiyası – kiçik dil vahidləri birləşərək böyük dil vahidləri əmələ gətirir. Məs., “The smartest boy attracted attention” cümləsində “smart”+ -est, “attract” + ed hissəcikləri birləşərək qruplar əmələ gətirmişdir. “Smartest” – sifət qrupu, “attracted” isə feil qrupudur.

➤ Söz sırası –The, Heritage, UNESCO, has, a, Cultural, İcherisheher, recognized, as, World, site – burada söz sırası pozulmuşdur. “The UNESCO has recognized İcherisheher as a World Cultural Heritage site.”

➤ Mövzu – mətnsal metafunksiyaya daxildir. Bu funksiya söz və ya cümlə səviyyəsində deyil, mətn səviyyəsində öyrənilir.

➤ Cümlə tipi – şəxslərarası metafunksiyaya daxildir. Nəqli, sual, inkar, əmr və nida cümlə tiplərindən istifadə imkanlarını özündə əks etdirir. Məs., “Do not do that again.” – əmr cümləsidir.

➤ Tabeli mürəkkəb cümlələr – mətnsal metafunksiyaya daxildir. Mürəkkəb cümlə növlərindən istifadə imkanlarını müəyyən edir.

Kommunikativ qrammatikanın tədrisi. Son dövrlərdə müasir dil tədrisinin məqsədlərini ödəyən ən mükəmməl metod Kommunikativ Dil Tədrisi hesab edilir. Mövcud ənənəvi metodlarda qrammatik qaydalar təqdim edilir və həmin qaydaların mənimsənilməsinə möhkəmləndirmək üçün bir neçə nəzarət edilən tapşırıqlar yerinə yetirilirdi və bu zaman heç bir kommunikasiya aktı yerinə yetirilmirdi. Bu isə yalnız qrammatik səriştənin inkişafına təkan verirdi, kommunikativ səriştənin digər komponentləri olan strateji, diskurs və sosial səriştələr isə kənarda qalırdı. Kommunikasiya isə tələbələrin öz öhdələrinə buraxılırdı, yəni tələbələr dərsləndikən istədikləri halda xarici dildən – İngilis dilindən istifadə edirdilər. Digər yanaşmalardan fərqli olaraq, Kommunikativ Dil Tədrisində müəllim tələbələrə icazə almaq, üzr istəmək, məsləhətləşmək və s. kimi qeyri-lingvistik məqsədlərə çatmaq üçün kommunikativ tapşırıqlar hazırlamalıdır. Bu yanaşma real həyat kontekstində dildən autentik istifadə imkanlarına şərait yaradır. Qrammatik qayda isə kommunikativ istəyə çatmaq üçün yalnız bir vasitədir [1, 175-176].

Kommunikativ yanaşmanın digər bir üstünlüyü isə dərs prosesində tələbənin aktivliyi- dir. Belə ki, artıq mərkəzdə müəllim deyil, tələbədir, yəni aparıcı qüvvə tələbədir. Kommunikativ Dil Tədrisi həqiqi (həyatdan götürülmüş) kommunikasiyadan istifadə edilməsinin əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. Bu yanaşmanın tərəfdarları qeyd edir ki, yalnız mənalı kommunikasiya zamanı tələbənin motivasiyası və iştirak etmək həvəsi olur. Tədqiqatlar da göstərmişdir ki, qrammatika kommunikativ yolla tədris edilməlidir, yəni mikro və ya makro bacarıqlar ayrı-ayrı deyil, birlikdə tədris edilməlidir [4, 56-60].

Kommunikativ qrammatikanın tədrisi zamanı kommunikativ tapşırıq və fəaliyyətdən istifadə edilir. Kommunikativ tapşırıqlar tələbələrə kommunikasiya üçün dildən istifadə imkanları ilə təmin etməlidir. Bu tip tapşırıqlar isə şifahi nitqin inkişafının əsasını təşkil edir.

Qrammatikanın kommunikativ yönümlü tədrisi aşağıda sadalanan xüsusiyyətlərə malikdir:

➤ Qrammatika kommunikativ dil tapşırıqlarının bir hissəsi kimi tədris edilir;

➤ Kommunikativ dərslə qrammatika tədrisin obyektı deyil, kommunikasiya üçün bir vasitədir;

➤ Tələbələr “necə” deyildiyinə deyil “nə” deyildiyinə diqqət yetirir;

➤ Tələbələr özləri haqqında danışdıqları, öz fikir və düşüncələrini bölüşdükləri üçün danışmağa maraqlı olur;

➤ Kommunikativ qrammatikada tələbələrin bir-biri ilə bölüşməli olduğu məlumat boşluqları olur;

➤ Kommunikativ yönümlü qrammatikanın tədrisi zamanı müəllimin rolu tələbələr kommunikativ tapşırığı yerinə yetirərkən onların qrammatik qaydanı anlaması üçün yardım etməkdən və bu qaydadan istifadə edərək kommunikasiya etmək üçün kommunikativ şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ qrammatikanın tədrisi aşağı səviyyədə olan tələbələr üçün çətin ola bilər, çünki onlarda kifayət qədər baza yoxdur. Amma müəllim tədrisin və tələbənin səviyyəsinə uyğun çalışmalar seçməli və onların aktiv olmaları üçün maraq yaratmalıdır.

Kommunikativ tapşırıqlar. İngilis dilinin Kommunikativ yanaşma vasitəsilə tədrisi zamanı çoxsaylı tapşırıq növlərindən istifadə edilir. Bu tapşırıqları “funksional kommunikasiya tapşırıqları” və ya “kommunikasiyadan öncəki tapşırıqlar” və “sosial əlaqə tapşırıqları” və ya “kommunikativ tapşırıqlar” olmaqla iki qrupa ayırmaq mümkündür. Linqvistik formalara yiyələnmək üçün funksional tapşırıqlardan, mənalı kommunikasiya üçün isə kommunikativ tapşırıqların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Şəkili təsvir etmək, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tapmaq, xəritə üzərində iş, buraxılmış məlumatları tapmaq kimi tapşırıqlar funksional kommunikasiya çalışmalarına, söhbət, müzakirə, dialoq, rol oyunları, debatlar isə sosial əlaqə tapşırıqlarına aiddir. Kommunikativ tapşırıqlardan bəhs edərkən debatların rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, bəzən bu növ kommunikativ tapşırıq çarpaz müzakirə də adlanır, debatın mövzusu elə seçilməlidir ki, dəqiq olsun və hamını düşündürsün. Debat yazılı və şifahi yerinə yetirilə bilər. Debat tələbələrin arqumentləri müəyyən etmək, həqiqəti aşkarlamaq qabiliyyətinin, təfəkkür və yaradıcılığının inkişafına zəmin yaratmalıdır. C.Riçards və T. S.Rodgers kommunikativ yanaşma vasitəsi ilə tədris prosesində istifadə olunan çalışmaları üç qrupa ayırır [3]:

a) Mətnə əsaslanan çalışmalar. Dərs zamanı müəllimin tələbələrə hər hansı mətni təqdim etməsi, sonra həmin mövzuya aid sual verməsi, qeyd aparması mətnə əsaslanan çalışma növünə misaldır.

b) Tapşırığa əsaslanan çalışmalar. Müxtəlif oyunlar, rol oyunları, mövzuya uyğun söhbət və dialoqlar isə tapşırığa əsaslanan çalışma növünə aid nümunələrdir.

c) Real çalışmalar.

Kommunikativ və funksional qrammatikanın oxşar və fərqli cəhətləri. Baxmayaraq ki, hər iki yanaşma XX əsrin son illərində yaranmışdır onların oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Belə ki, digər qrammatika növlərindən fərqli olaraq Funksional qrammatikada nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, artıkl, sözünü, bağlayıcı kimi qruplaşdırılmır. Sözlər ümumi olaraq 4 qrupa ayrılır; isim qrupu, feil qrupu, sifət qrupu və sözünü qrup. Məs., My best friend calls me twice a week.

Ənənəvi qrammatika	Funksional qrammatika
My – əvəzlik	My best friend – isim qrupu
Best – sifət	Calls me – feil qrupu
Friend – isim	Twice a week – sözünü qrupu
Calls – feil	
Me – əvəzlik	
Twice – say	
A – artıkl	
Week – isim	

Digər bir fərq isə ənənəvi qrammatika cümləni cümlə üzvlərinə ayırdığı halda funksional qrammatika isə 3 növ metafunksiyaya əsasən qruplara ayırır.

Kommunikativ qrammatika və funksional qrammatikanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı cədvəldə əyani göstərilmişdir:

Kommunikativ qrammatika	Funksional qrammatika
Qrammatik formalar nitq situasiyaları əsasında öyrədilir.	Dil funksional sistem kimi öyrənilir.
Məna və funksiya formadan daha önəmlidir.	Qrammatika nitq funksiyaları ilə əlaqələndirilir.
Şifahi və yazılı nitqin inkişafına yönəlib.	Dilin məlumat vermə, təsvir etmə, qiymətləndirmə kimi funksiyaları ön plandadır.
Qrammatika kontekstdə, praktik tapşırıqlarla təqdim olunur.	Daha çox analitik və nəzəri xarakter daşıyır.
Şagird/ tələbə aktiv danışan rolundadır.	Akademik dil təhlilində geniş istifadə olunur.

Kommunikativ və funksional qrammatikanın oxşar cəhətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Hər iki növ qrammatikanı məna və funksiya əsasında izah edir;
- Hər iki növ qrammatikanın nitq əlaqəsinə fokuslanıb;
- Hər iki növ kontekstin əhəmiyyətini vurğulayır;
- Hər ikisi ənənəvi qrammatikaya alternativ olaraq yaranıb.

Qrammatikanın tədrisinə aid bu iki yanaşmanın oxşar cəhətləri olduğu kimi fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Funksional qrammatika dilin necə işləndiyini öyrəndiyi halda, kommunikatv qrammatika dildən istifadəni öyrənir;
- Funksional qrammatika yazılı və akademik mətnlər, kommunikatv qrammatika isə şifahi nitq əsasında tədris edilir;
- Funksional qrammatika analitik izaha, kommunikatv nitq praktik tapşırıqlara əsaslanır;
- Funksional qrammatika dilin funksional strukturunu, kommunikatv qrammatika isə ünsiyyət bacarıqlarını izah edir;
- Funksional qrammatika nəzəri-linqvistik, kommunikatv qrammatika tədris yönümlü hesab edilir.

Nəticə. Funksional qrammatika dil vahidlərinin hansı funksiyanı yerinə yetirdiyini izah edirsə, kommunikatv qrammatika həmin vahidlərin real ünsiyyət prosesində necə istifadə edildiyini öyrədir. Buna görə də funksional qrammatika kommunikatv qrammatikanın nəzəri bazasını təşkil edir, kommunikatv qrammatika isə bu bazanın tədrisdə praktik tətbiqidir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, baxmayaraq ki, bu yanaşmalar, xüsusilə də funksional qrammatika yeni yaranıb, əksər metodist və dilçilər tərəfindən qəbul edilmişdir və tədris prosesində istifadə edilir. Bu qrammatika növünün çətinlikləri olsa da doğru istifadə zamanı yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür.

Elmi yenilik: Məqalədə aşağıdakı yeniliklər öz əksini tapmışdır:

I. Kommunikativ qrammatika və funksional qrammatika müqayisə edilmiş və hər iki yanaşma vasitəsilə şifahi nitqin nəzərə və praktiki cəhətdən inkişafı əsaslandırılmışdır.

II. Əldə edilmiş nəticələr təhlil edilmiş və onların təlim prosesindəki rolu əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işində ingilis dilinin şifahi nitqinin kommunikatv və funksional qrammatika vasitəsilə tədris edilməsi ilə bağlı bir çox metodist alimlərin fikir və mülahizələri öz əksini tapmış, eyni zamanda onların fikirlərinə münasibət bildirilmişdir. Bununla yanaşı onların fikirlərinə istinad edərək yeni mülahizələr, yeni ideyalar irəli sürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ingilis və azərbaycan dilli ədəbiyyatlardan istifadə etməklə şifahi nitqin müxtəlif üsullarla, xüsusilə kommunikativ və funksional tədrisini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir.

İngilis dilinin tədrisi prosesində yüksək nəticələr əldə etmək üçün hər iki yanaşmadan istifadənin mümkünlüyünün məqalənin praktik əhəmiyyətini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbova N. N. Qloballaşma dünyada dil tədrisində kommunikativ qrammatikanın rolu. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və Tolerantlıq İdeologiyası” VIII Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı, – 2025. – s.175-176.
2. Halliday, M. An Introduction to Functional Grammar (2nd ed.) / M. Halliday, New York, Cambridge University Press, – 1994, – 434 p.
3. Richards, J. C. “Communicative language teaching”. In Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). / J. C. Richard, T. S. Rodgers. – New York: Cambridge University Press, – 2001. – 303 p.
4. Singh, R. Controversies in Teaching English Grammar. // Academic Voices: A Multidisciplinary Journal, I (1), – 2011. – p. 56-60.
5. Widdowson H.G., Teaching Language as Communication. / H. G. Widdowson, – OUP Oxford, – 1978. – 168 p.

N.N.Rajabova

Teaching Grammar Communicatively and Functionally: Effective Approaches

Summary

Starting from the 1950s, the number of people learning English as the main language of communication on a global scale has been increasing. The main reason for it is that this language has become the primary means of international communication. Such a rise in the importance of English has led to an increase in the number of different approaches used in its teaching. Thus, functional and communicative grammar approaches are widely used as an alternative to traditional methods. Unlike the traditional method, these approaches emphasize the communicative orientation of language teaching. Functional grammar involves teaching language based on its functions, whereas communicative grammar is based on communicative acts.

The article highlights the importance of teaching grammar and provides information about the emergence of functional and communicative approaches. In particular, the metafunctions identified by M. Halliday – ideational, interpersonal, and textual – are presented, and the main concepts of functional grammar are defined. The researcher referred to functional grammar as “natural grammar.” The article also reflects the importance of communicative competence and communicative tasks underlying the communicative approach. It further examines the main characteristics, similarities, and differences between the two approaches.

Keywords: *communicative grammar, communicative tasks, functional grammar, metafunction*

Н.Н.Раджабова

Коммуникативное и функциональное преподавание грамматики: эффективные подходы

Резюме

Начиная с 50-х годов прошлого века, число людей, изучающих английский язык как основной язык общения в глобальном масштабе, растёт. Основной причиной этого является то, что данный язык стал главным средством международного общения. Рост значимости английского языка привёл к увеличению числа различных подходов, используемых при его преподавании. Так, в качестве альтернативы традиционным методам получили широкое распространение функциональный и коммуникативный подходы к грамматике. В отличие от традиционного

метода, эти подходы подчёркивают коммуникативную направленность обучения языку. Функциональная грамматика предполагает обучение языку на основе его функций, тогда как коммуникативная грамматика – на основе коммуникативных актов.

В статье подчёркивается важность преподавания грамматики, а также приводится информация о возникновении функционального и коммуникативного подходов. В частности, представлены метафункции, определённые М.Халлидей – идеационная, межличностная и текстуальная, а также раскрываются основные понятия функциональной грамматики. Исследователь назвал функциональную грамматику «естественной грамматикой». Статья также отражает значение коммуникативной компетенции и коммуникативных заданий, лежащих в основе коммуникативного подхода. Кроме того, проводится анализ основных характеристик, сходств и различий между двумя подходами.

Ключевые слова: коммуникативная грамматика, коммуникативные задания, функциональная грамматика, метафункция

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.X.Şirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2026

N.B.SALMANOVA

professor

[:https://orcid.org/0000-0002-5497-5108](https://orcid.org/0000-0002-5497-5108)

S.Q.QARAYEVA

dosent

[:https://orcid.org/0009-0001-8790-2589](https://orcid.org/0009-0001-8790-2589)

S.İ.CABBAROVA

[:https://orcid.org/0009-0006-3057-2490](https://orcid.org/0009-0006-3057-2490)

Azərbaycan İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2026.2.389

YENİYETMƏ ÜZGÜÇÜLƏRDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA “MƏŞQÇİ-ÜZGÜÇÜ” MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU

Xülasə. Yeniyetmələrin fəal həyat tərzini təkcə onları əhatə edən mühit və şəraitdən deyil, eləcə də onların qarşıya qoyduqları məqsəddən, seçdiyi həyat yolundan, bu yolda göstərdikləri fədakarlıqdan və çalışqanlıqdan asılıdır. Buna görə də hər bir yeniyetmənin dərin zəkali, hərtərəfli inkişafa malik şəxs kimi formalaşdırılmasına, özündə şəxsi məsuliyyət hiss etməsinə, cəmiyyətin ixtiyarlı, xoşbəxt üzvü kimi tanınmasına nail olmaq aktual problemlərdən biridir. Yeniyetməlik dövrü çox çoxub-daşan dövrüdür. Bu dövrün müxtəlif xüsusiyyətləri vardır. Bu dövrdə yeniyetmənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi bütün sahələrdə birdən-birə baş vermir, tədrici xarakter daşıyır. Yeniyetmələr əvvəlcə təlim fəaliyyətinin icrası ilə bağlı olan əməksevərlik, təkidlilik, diqqətlilik kimi keyfiyyətlərini; sonra başqa adamlara olan münasibətdə ifadə olunan yoldaşlıq hissi, həssaslıq, təmkinlik, tərslik kimi keyfiyyətlərini; daha sonra özünəmənasibəti ifadə edən təvəzökarlıq, özünəmənasibəti yanaşma kimi keyfiyyətlərini; ən nəhayət, şəxsiyyətin çoxcəhətli münasibətlərini ifadə edən ləyaqət, şərəf hissi, prinsiplilik, ədalətlik kimi keyfiyyətlərini dərk etməyə başlayırlar. Bu prosesdə “məşqçi-üzgüçü” münasibətinin xüsusi rolu vardır.

Açar sözlər: yeniyetmə, mənəvi tərbiyə, fiziki tərbiyə, üzgüçülük, idman məşğələsi, məşqçi, əxlaqi keyfiyyətlər, özünəmənasibət, “məşqçi-üzgüçü” münasibəti

İşin gedişi. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət xalqın həyat tərzindən, insanların birgə yaşayışından doğan ümummilli və ayrılıqda hər bir fərdin baxışlar sistemidir.

Hər bir xalqın özünəməxsus əxlaq normaları vardır. Əxlaq normaları – insanların davranış qaydalarının məcmusudur. Bu davranış qaydaları insanların mənəviyyatını zənginləşdirdikdə dəyəərə malik olur [2, 6].

Yeniyetmə üzgüçülərdə zəruri əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün bu yaş dövrünün hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını dərinlən bilmək lazımdır. Yeniyetməlik dövrü 11-12 yaşdan 14-15 yaşadək müddətə aid olub, orta məktəbin beşinci-səkkizinci sinif şagirdlərini əhatə edir. B.K.Ananyev, M.Y.Basov, P.P.Blonski, A.P.Boltunov, L.S.Vıqotski, A.İ.Leontev, V.A.Suxomlinski, V.İ.Mustafayev, D.İ.Uznadze, Q.B.Şaxtaxtinski, Y.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, Y.R.Talıbov və başqaları maraqlı elmi tədqiqat işləri aparmış, bu dövrün xüsusiyyət və ziddiyyətlərini geniş təhlil etmişlər.

Yeniyetməlik dövründə uşağın həyat tərzini ilə, artıq onun bu həyat tərzini qabaqlamış imkanları arasında açıq ziddiyyət meydana çıxmağa başlayır. Buna müvafiq onun fəaliyyəti

də yenidən qurulur. Yeniyetməlik dövrünü bir çoxları “keçid dövrü”, bəzi psixoloqlar “çətin dövr”, bəziləri də “dönüş dövrü” adlandırırlar. Bu dövrdə müxtəlif dəyişikliklər baş verir:

- təlim materialı və dərstdə təlim işinin formaları mürəkkəbləşir, yeniyetmələrin öz həmkarları və yaşlılarla ünsiyyəti genişlənir. Bu şərait isə yeniyetmədə yaşlılarla münasibətdə yeni mövqe tutmaq, hərəkətlərində daha çox müstəqillik və sərbəstlik, öz yaşlıları ilə ünsiyyətində müəyyən yeniliklər yaratmaq meylinin meydana gəlməsinə səbəb olur;

- yeniyetmə həyat tərzini təkcə imkanlarına müvafiq deyil, onlardan xeyli geniş şəkildə qurmağa can atır;

- yeniyetməlik dövrü təlimə yiyələnmək üçün yüksək qavrama qabiliyyəti keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Yeniyetmə bu dövrdə təlim fəaliyyətinin bütün növlərini dərk etməyə, dərs zamanı müstəqil iş formalarını həyata keçirməyə hazır və qadir olur, məktəbdənkənar vaxtlarda öz idrak fəaliyyətini tənzim etmək imkanına yiyələnir;

- qeyd olunan xüsusiyyətlər davamsız xarakter daşıyır, hələ formalaşma və yaranma mərhələsində olur, bu isə yeniyetməlik dövründə təlim və tərbiyənin müxtəlif üsul və tərzlərini həyata keçirməyi tələb edir.

Yeniyetməlik dövründə olan üzgüçü fiziki, əqli, əxlaqi və ictimai-sosial baxımdan bir qədər yaşılışmış olur. Bu yaşılışma hələ əsl və tam xarakter daşımır, onun gələcəkdə inkişaf etdirilməyə böyük ehtiyacı olur. Yaşılığın meydana gələn ilkin zəminləri həm yaxşı, həm də pis ola bilər. Buna görə də, məşqçilər yaxşı cəhətləri təqdir, pisləri isə vaxtli-vaxtında təşhix etməlidirlər.

Yeniyetmə üzgüçülərin bir çoxu özlərinin görkəmilə adlı-sanlı üzgüçüləri təqlidə, digərləri isə öz rəftar və davranışları ilə onlar kimi hərəkət etməyə, onlara oxşamağa səy göstərirlər. Onların hər birində müxtəlif həyatı əhəmiyyət kəsb edən mövqelər formalaşmağa başlayır.

Yeniyetməlik dövründə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetkinliklər, dəyişkənliklər, törəmələr baş verir ki, onların sayəsində üzgüçünün təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər: şıltaqlıq, inadkarlıq, kobudluq, qapalılıq və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir. Bu isə məşqçilərin işini çətinləşdirir. Bu yaş dövrü ən tərəddüdlü, ən böhranlı və ən müvazinətsiz dövrüdür. Bu dövrdə uşağın anatomik-fizioloji və psixi inkişafında, iradi-emosional və əqli həyatında nəzərə çarpan ciddi dəyişikliklər baş verir, nəticədə yeniyetmə tərbiyəçilər üçün ən çətin obyektə çevrilir.

Yeniyetmə üzgüçünün orqanizmində fizioloji dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti ilə dərindən tanış olmadan yeniyetmənin təlim və tərbiyəsini lazımi istiqamətdə idarə etmək mümkün deyil. Yeniyetməlik dövrü boyun sürətlə inkişafı, orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin yüksəlməsi, daxili sekresiya vəziləri fəaliyyətinin kəskin sürətdə güclənməsi və cinsi yetişkənliyin baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər yeniyetmənin xarici görkəmində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır: onun bədəninin müxtəlif üzvləri qeyri-mütənasib şəkildə inkişaf edir, hərəkətləri yəndəmsiz, kobud və qaba olur. Nəzərə çarpan ən mühüm cəhətlərdən biri fiziki inkişaf ilə əlaqədar cinsi yetişkənliyin də baş verməsidir. Cinsi yetişkənliyi yalnız bioloji hadisə kimi başa düşmək səhv olardı. Özünün kişi, yaxud qadın cinsinə mənsubluğunu təsbit etdiyi andan oğlan və qızlarda həm psixoloji, həm də sosial yetkinliyin təməli qoyulur.

Yeniyetməlik dövründə beyində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Alın, gicgah və təpə hissələrdə dentritlərin güclü inkişafının mürəkkəb prosesləri baş verir ki, bu insanın spesifik idrak, təfəkkür, yaradıcılıq funksiyalarının təşəkkülünə səbəb olur.

Müərrəd təfəkkürün anatomik-fizioloji ilkin şərtlərinin yaradılması rahat, asan keçmir. Bu proses yeniyetmənin mənəvi həyatının o sahələrinə toxunur ki, bunlarda özünü təsdiq, özünü dərk etmə, özünə nəzarət, özünü qiymətləndirmə ifadə olunur. Yeniyetmənin beyin neyronları və qabıqaltı mərkəzləri ona görə xüsusilə həssas, müəyyən şəraitdə, artıq, qeyri-adi dərəcədə təsirlənən olur ki, ətraf mühitdən gələn hər hansı bir məlumat nəinki təkcə “izah olunur”, sistemləşir, əvvəl alınan məlumatla əlaqələnir, həm də düşünən adamın şəxsiyyətilə münasibətdə olur. Yeniyetmə sanki eyni zamanda həm ətraf mühit haqqında, həm də özü haqqında düşünür.

Yeniyyətə üzgüçünü məşqçiyə cəlb edən qüvvə maraqlar, meyllər birliyidir; buradan isə mənəvi vəziyyət birliyi, əxlaqi-emosional birlik: pisliklə, ədalətsizliklə, insan ləyaqətinin alçaldılması ilə barışmazlıq meydana çıxır. Məşqçi bacardıqca yeniyyətmənin qəlbinə yol tapmağa çalışmalıdır, onun dərdinə şərik çıxmalıdır. Dərdə şərik olmaq, qəddarlığı-yeniyyətmənin həssas ürəyinin pisiyyə, yalana, ədalətsizliyə qarşı ən kəskin və ən təhlükəli reaksiyasını qabaqlayır. Qəddarlıq yeniyyətmənin qəlbinə kobudlaşdırır, sinir sistemində əks olunmaqla fiziki və mənəvi cəhətlər arasında ahəngdarlığı pozur. Bütün bunların nəticəsində yeniyyətmənin bədənə, ruhu sıxıntılara düçar olur.

Yeniyyətməlik illərində insan öz inkişafının heç bir başqa dövründə olmadığı kimi çox zəngin daxili həyatla yaşayır, mənəviyyatın bu həyatı sağlamlıqda, fikirlərdə, əməllərdə əks olunur. Ürəyin sarsıntıları yeniyyətə üzgüçünün orqanizminin bütün sistemlərinin ümumi pozğunluğuna səbəb olur. Yeniyyətə üzgüçünün mərkəzi sinir sistemini qorumaq, onun ürəyini və bütün orqanizmini mühafizə etməkdir. Məşqçi insaniyyətiyə, həssaslığa, dözümlülüyə malik söz ehtiyatına yiyələnəlməlidir. Müdrik və həssas söz şəfa suyu kimidir: o, sakitləşdirir, xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Yeniyyətə üzgüçünün sinir sistemi heç bir etiraza yol verməyən əmr, qətilik tonu ilə üzülür, taqətdən düşür, həddən artıq qıcıqlanır, sonra isə əziyyət çəkir. Öz təbiətinə və funksiyalarına görə yeniyyətmənin ağılı müstəqillik tələb edir. Həqiqət yalnız o zaman onun əqidəsi olur ki, o bunun ədalətli olmasına sanki şübhə edərək hər tərəfdən onu nəzərdən keçirir, onu yoxlayır, müstəqil olaraq belə fikrə gəlir ki, məşqçinin məsləhət gördüyü kimi etmək lazımdır. Yeniyyətə təkcə təbiət hadisələrinin və qanunauyğunluqlarının tədqiqatçısı deyil, həm də əxlaqi həqiqətlərin, insanın tədqiqatçısıdır. O, məşqçisini xüsusilə tədqiq edir. Məşqçinin yeniyyətmələrlə söhbətləri qəti göstərişlər deyil, düşüncələr olmalıdır; bu şəraitdə yeniyyətə məşqçisində yaxşı nə varsa, onu görər.

Qəti əmr, şübhə və etirazlara dözülməzlik ruhu hökm sürdükdə isə təhlükəli vəziyyət yaranır ki, bunu çox vaxt məşqçi sezmir. Qətilik yeniyyətmənin şüurunda daxili etiraz doğurur. Yeniyyətməlik dövründə yarım kürələr qabığının emosiyalara nəzarəti kimi rolu artır, yeniyyətə demək olar ki, heç vaxt öz etirazını açıq bildirmir. Lakin o, daha dərin hiss keçirir. Sözsüz itaətə dözülməzlik, onunla barışmazlıq – bu hiss yeniyyətmənin qəlbinə daim həyəcanlı vəziyyətdə və gərginlikdə saxlayır. Qüdrətli emosional oyadıcılar – qabıqaltı mərkəzlər işə düşür, onlar sanki ağıla xəbərdarlıq edir: tabe olma. Qabıqaltı mərkəzlərdən gələn bu siqnallar o qədər güclüdür ki, yeniyyətə məşqçinin sözlərini eşidir, lakin bu sözlərin mənasına nüvuz etmir, onlar sanki onun şüuru üzərində sürüşür. Ləngimə əmələ gəlir, ürək daha gərgin olmur. Yeniyyətə məşqçinin dediyi ilə məşqçinin işi, hərəkəti arasında, yaxud yeniyyətmənin həyatda gördüyü insanlar arasında ziddiyyət hiss etdikdə məşqçinin dediyi bir fikir yenidən qızğın etiraza səbəb olur, yenidən həyəcanlanır.

Məşqçi fikirləşib dərk etməyə və dərk edib fikirləşməyə imkan verməyərək, yeniyyətmənin qəlbinə nəhayətsiz olaraq əziyyət verir. Bir neçə belə əziyyət laqeydliklə nəticələnir. Məşqçinin iradəsinin ağıllı təzahürü olmadan tərbiyə kortəbiiyyə çevrilir. Əsil tərbiyə yeniyyətmələrdə başqa adamlar qarşısında, cəmiyyət qarşısında, xalq qarşısında borc tərbiyəsi deməkdir. Borc isə güclü iradə, öz şəxsi mənafeyini adamların, kollektivin mənafeyinə tabe etdirmək bacarığı olmadan ola bilməz. Yeniyyətmələr güclü iradəyə malik adamlara hörmət edir, onları sevir, qiymətləndirirlər. Yeniyyətmənin qəlbinə məşqçinin iradi təsir ustalığı ondadır ki, yeniyyətə öz borcunu başa düşərək öz-özünə sevinclə əmrlər versin və özü öz qarşısına tələblər qoysun. Məşqçi yeniyyətməni insani borcun əxlaqi gözəlliyi ilə ruhlandırmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, intizam yeniyyətə üçün həm özünütəşviq, həm də onun şəxsi əxlaqi qüvvələrinin ifadəsi olsun.

Yeniyyətə üzgüçünün sinir sistemində baş verən əsaslı dəyişikliklər nəticəsində qabıq qabıqaltı sahəyə daha çox ləngidici təsir göstərmək imkanına “yiyələnir”, lakin cinsi yetişkənlik dövründə qabıqaltı sahədə fəallığın artması diqqəti cəlb edir. Bunun sayəsində də yeniyyətmələrin rəftar və davranışında əsəbilik, hövsələsizlik, emosional reaksiyaların davamsızlığı

kimi hallar müşahidə olunur. Məşqçi təlim-tərbiyə işini düzgün qurulduqda bu cür davranış formalarını yeniyetmə özü asanlıqla dəf edə bilər.

Yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyi əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Bu yaşda onlar “kiçik” uşaqdan böyük uşağa çevrilirlər, onların davranış və rəftarlarında yeni xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bunlar yeniyetmənin şəxsiyyətini kiçik məktəblinin şəxsiyyətindən fərqləndirir. Hələ yeniyetməliyinin əvvəlində o qədər də fərqlənməyən üzgüçü sanki birdən-birə dəyişir, yaşlılanır. Yaşlı üzgüçülərlə bərgə məşq, onların etimadını qazanmaq onlarda obyektiv sosial yaşlılıq statusu yaradır və onun özü haqqındakı təsəvvürlərini də tamamilə dəyişir.

Yeniyetmə özündən bir-iki yaş böyük olanı da yaşlı adam hesab edir. Yeniyetmə özündən böyüklərlə bərgə məşq etdiyi şəraitdə, söhbət etdikdə, ələlxus, yaşlılar yeniyetmə ilə həssaslaşdıqda bu, onları xeyli yaşlılaşdırır. Bu vaxt yeniyetmənin yaşlılaşması həm obyektiv, həm də subyektiv planda həyata keçir. Yaşlıların yeniyetməyə özləri kimi münasibət göstərməsi yeniyetməni yaşlıların səviyyəsinə yüksəlməyə və onlardan geri qalmamağa təhrik edir. Yeniyetmədə onun yaşlılaşması haqqda təsəvvür bir də o vaxt meydana gəlir ki, o özü ilə yaşlı arasında müəyyən oxşarlıq olmasını müəyyən edir: bu oxşarlıq müxtəlif sahələrdə – bilik, bacarıq və vərdislərdə, cəsarətlilikdə, gücdə və s. özünü göstərə bilər. Adətən, bu vaxt yeniyetmə yaşlı ilə özünü müqayisə üçün elə cəhətləri seçir ki, həmin cəhətlər onda daha çox üstünlük təşkil edir. Bununla da yeniyetmə özünün yaşlı adamdan xeyli üstün olmasını sübut etməyə çalışır. Yeniyetmədə əmələ gələn xüsusi yaşlılaşma hissi onun şəxsiyyətinin quruluşunda nəzərə çarpan ən başlıca psixoloji törəmə olub yeniyetmənin ətraf aləmə olan fəal həyat mövqeyini ifadə edir. Xüsusi sosial fəallığın, meyl və təəssüratların istiqamət və məzmununu müəyyənləşdirir. Yeniyetmənin sosial fəallığı yaşlılar aləmi və onların münasibətlərində mövcud olan davranış tərzləri, tələbləri və normalarının mənimsənilməsini yüksək sürətdə dərk etmək qabiliyyətində özünü göstərir. Yeniyetmədə yaşlılıq hissinin meydana gəlməsi onun yaşlılarla olan münasibətində də müəyyən dəyişikliklərin təzahürünə səbəb olur. Yeniyetmənin təsəvvüründə yaşlı adam elə bir varlıqdır ki, o müstəqil düşündür, hərəkət edir, müxtəlif nəzarət, qadağan və məhdudiyyətlərdən azaddır. Özünü artıq uşaq hesab etməyən yeniyetmə ona da yaşlılara olduğu kimi münasibət bəslənilməsini arzu edir.

Bəzi yeniyetmələr məhdudiyyətə öz etirazını bildirir, eyni zamanda müxtəlif məsələlərin həllində öz müstəqilliyini bərqərar etməyə çalışır. Yaş artdıqca bu xüsusiyyət daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır, elə bil ki, yeniyetmə özünü qəsdən sözə baxmamaq obyektinə çevirir. Eyni zamanda başqa adamların yanında ona irad tutanda yeniyetmə hər şeydən imtina etməyə başlayır. Belə bir xüsusiyyət çox həssaslıqla dərk olunan şəxsi ləyaqət hissindən, yeniyetmənin bir növ özünü şəxsiyyəti alçaldılmağa, təhqir olunmağa, müstəqilliyinin əlindən alınmağa heç bir vəchlə ixtiyar verilməyən adam hesab etməsindən irəli gəlir.

Məşqçilər dərk etməlidirlər ki, yeniyetmə ilə özləri arasındakı mövcud münasibət qaydaları pozulmuşdursa, deməli, yeni tipli münasibət qaydalarına keçmək lazımdır.

Yeniyetmə üzgüçülərin düzgün tərbiyə edilməsi, onlarda şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi vəzifələri məşqçi ilə onların arasındakı münasibətlərin “məşqçi-üzgüçü” münasibəti kimi təşkil olunmasını tələb edir. Təcrübə göstərir ki, məşqçi yeniyetməyə əvvəlki münasibət tərzlərini dəyişməzsə, ona yenə də uşaq kimi baxırsa, “məşqçi-üzgüçü” münasibətini saxlayırlarsa, istər-istəməz bu iki obyekt arasında narazılıqlar baş verir. Ona görə də məşqçilər yadda saxlamalıdırlar ki, onların yeniyetməyə bu cür münasibəti, şər şeydən əvvəl, onun ümumi tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir, yeniyetmənin sosial yaşlılaşmasının inkişafını ləngidir. Münasibətlər sistemində dəyişikliyə yol verilməzsə, yeniyetmə ilə böyük arasındakı ziddiyyətlər get-gedə dərinləşir. Lakin məşqçilər yeniyetmələrlə böyüklərlə olduğu kimi rəftar etdikdə, onunla yeni tipli qarşılıqlı münasibətlərə keçdikdə yeniyetmənin təlim-tərbiyə prosesində heç bir çətinlik özünü büruzə vermir.

Yeniyetməlik dövründə özünüqiyətləndirmə xüsusiyyəti özünü büruzə verməyə başlayır. Yeniyetmə üzgüçü əvvəlki kimi öz həyatına qeyri-fəal münasibət bəsləmir. Kiçik məktəbdən fərqli olaraq yeniyetmələrdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq

yarandır. Bu cür özünəyönəlmiş maraqların təsiri altında yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü, öz imkan və bacarıqlarını başqaları ilə müqayisə etmə meyli əmələ gəlir.

Yeniyetmə üzgüçünün öz şəxsiyyətini dərk etməsi bütün sahələrdə birdən-birə baş vermir, tədrici xarakter daşıyır. Yeniyetmə üzgüçü əvvəlcə təlim fəaliyyətinin icrası ilə bağlı olan əməksevərlik, təkidlik, diqqətlik kimi keyfiyyətlərini; sonra başqa adamlara olan münasibətdə ifadə olunan yoldaşlıq hissi, həssaslıq, təmkinlik, tərslik kimi keyfiyyətlərini, daha sonra özünəmənasibəti ifadə edən təvazökarlıq, özünə tənqidi yanaşma kimi keyfiyyətlərini; ən nəhayət, şəxsiyyətin çoxcəhətli münasibətlərini ifadə edən ləyaqət, şərəf hissi, prinsipiallıq, ədalətlik kimi keyfiyyətlərini dərk etməyə başlayır.

Yeniyetmə üzgüçünün öz davranış və rəftar xüsusiyyətlərini, şəxsiyyətinin digər əlamətlərini dərk etməsi sadəcə psixi keyfiyyət olaraq qalır. Bu sahədə özünüdərk etmə yeniyetməyə öz şəxsiyyətindəki, davranışındakı qüsurları aradan qaldırmaq, müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirmək imkanı verir. Buna görə də məşqçilər yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsinə, özünüdərk etməsinə lazımı şərait yaratmalı, onlarda özünütərbiyə tələbatının formalaşmasının qayğısına qalmalıdır.

Yeniyetmə fiziki qüvvəni yüksək qiymətləndirir. Onların çoxu öz qüvvəsini məhz yoldaşlarının yanında nümayiş etdirməyə çalışır. Əlbəttə, burada heç vaxt başqasını təhqir etmək məqsədi güdürmür, əksinə, yeniyetmələr bir-birinin şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşırlar. Bəzi uşaqların dalaşqanlıq sadəcə olaraq başqalarına öz gücünü göstərmək meyindən irəli gəlir. Yeniyetmələr qorxaqlığa qarşı çox barışmaz olurlar. Öz cəsarətliliklərini nümayiş etdirmək üçün onlar böyük riskə gedir, bəzən həyatlarını belə təhlükə altına qoyurlar.

Yeniyetmələrin əksəriyyəti artıq xüsusi hərəkətlər vasitəsilə özlərində güc, cəsarət və iradə tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar kişilərə xas olan keyfiyyətləri qazanmaq üçün özlərinə çox ciddi rejimlər düzəldir və onun tələblərini dəqiqliklə yerinə yetirirlər.

Yeniyetmələr çox vaxt özləri tərtib etdikləri planı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə onlarda özünəinam hissini itirir, zəruri keyfiyyətləri qazanmağa maneçilik törədir. Burada məşqçilər yeniyetməni müntəzəm surətdə müstəqilliyə alışdırmalı, onda öz qüvvəsinə inam hissi yaratmalıdır.

Yaşlılıq elementlərinin formalaşması üçün yaşlı ilə yeniyetmə müxtəlif işlərdə əməkdaşlıq etməli, yaşlı özünün məsuliyyətliyi, işgüzarlığı və digər keyfiyyətləri ilə yeniyetməyə nümunə göstərməlidir. Bu baxımdan məşqçilərin üzərinə çox mürəkkəb iş düşür. Burada məşqçinin sözü ilə əməlinin bir-birinə uyğun gəlməsi və bütün işlərdə yeniyetməyə etimad göstərməsi başlıca cəhətdir. İdman məşğələlərində məşqçinin köməkçisinə çevrilmiş yeniyetmə görəcəyi işə həmişə ciddiyyətlə yanaşır, bu isə onda borc və məsuliyyət hissini erkən təzahürünə səbəb olur. Yeniyetmə yaşlıların etimadını qazanıb onlarla çiyin-çiyinə çalışdığı zaman, onda düşüncəlik, başqalarına qayğı göstərmək, həssaslıq və diqqətlik kimi xüsusiyyətlər meydana gəlir. Belə şəraitdə əxlaqi əqidə və baxışlar daha tez təşəkkül tapır, şəxsi davranış tərzı formalaşır, yeniyetmənin şəxsi həyat planlarının əsası qoyulur.

İşin elmi nəticəsi: Yeniyetməlik üzgüçünün müxtəlif bacarıqlara yiyələnməsi üçün ən əlverişli dövrüdür. Əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər insan davranışını tənzimləyən etik normalar, prinsiplər və qaydalardır. Bu keyfiyyətlər insanın özünü, ailəni, iş kollektivini, milləti və cəmiyyəti necə qiymətləndirdiyini əks etdirir. Nümunələrə düzgünlük, mərhəmət, sədaqət, dürüstlük, ədalət və təvazökarlıq daxildir. Məşqçilər onun bu sahədəki fəaliyyətini diqqət və qayğı ilə qiymətləndirdikdə yeniyetmə “böyük planlar” qurmağa və onu müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyə hazır olur.

İşin elmi yeniliyi: ondan ibarətdir ki, yeniyetmə üzgüçülərdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında məşqçinin rolu, “məşqçi-üzgüçü” münasibəti üzrə nəzəri təhlil həyata keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: yeniyetmə üzgüçülərdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmiş təklif, tövsiyələr işlənib hazırlanmış və məşqçilərə tövsiyə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev K. İdmançının qələbə psixologiyası / K.Əliyev. – Bakı: Ozan, – 2008. – 200 s.
2. Verdiyeva M. Əxlaqi-mənəvi dəyərlər / M.Verdiyeva, Ə.İsmayılxanova. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 208 s.
3. Чедова Т.И. Воспитание морально-волевых качеств подростков в условиях школьных спортивных клубов / Т.И.Чедова. – Ижевск. Издательство «Удмуртский университет». – 2012. – 158 с.

N.B.Salmanova, S.Q.Garayeva, S.I.Jabbarova

**The Role of “Coach-Swimmer” Relationships in the Formation of Moral
and Ethical Qualities in Adolescent Swimmers**
Summary

An active lifestyle of adolescents depends not only on their environment and circumstances, but also on the goals they set, the life path they choose, and the dedication and diligence they demonstrate along the way. Therefore, one of the current challenges is to ensure that each adolescent develops into a well-rounded, intelligent individual, cultivates a sense of personal responsibility, and is recognized as a capable and happy member of society. Adolescence is a period of emotional intensity and rapid development. This stage has various characteristics. During this period, an adolescent's understanding of their own personality does not occur all at once in all areas but develops gradually. At first, adolescents begin to recognize qualities related to performing educational and training activities, such as diligence, perseverance, and attentiveness; then qualities expressed in relationships with others, such as companionship, sensitivity, restraint, and stubbornness; later, qualities reflecting self-attitude, such as modesty and self-criticism; and finally, qualities expressing the multifaceted aspects of personality, such as dignity, sense of honor, principled behavior, and fairness. In this process, the “coach-swimmer” relationship plays a special role.

Keywords: *adolescent, moral education, physical education, swimming, sports training, coach, moral qualities, self-control, “coach-swimmer” relationship*

Н.Б.Салманова, С.Г.Караева, С.И.Джаббарова

**Роль отношений «тренер-пловец» в формировании морально-этических
качеств у подростков-пловцов**
Резюме

Активный образ жизни подростков зависит не только от окружающей среды и условий, но и от поставленных ими целей, выбранного жизненного пути, проявляемого на этом пути усердия и трудолюбия. Поэтому одной из актуальных задач является обеспечение формирования и взросления каждого подростка как разносторонне развитой, интеллектуально развитой личности, воспитание в нём чувства личной ответственности и признание его полноценным, счастливым членом общества. Подростковый возраст – это период эмоционального подъёма и бурного развития. У него есть свои особенности. В этот период осознание подростком собственной личности не происходит одновременно во всех сферах, а носит постепенный характер. Сначала подростки начинают осознавать качества, связанные с выполнением учебной и тренировочной деятельности, такие как трудолюбие, настойчивость, внимательность; затем качества, проявляющиеся во взаимоотношениях с другими людьми, такие как чувство товарищества, чувствительность, сдержанность, упрямство; далее – качества, отражающие самоотношение, такие как скромность, самокритичность; и, наконец, качества, проявляющие многогранные стороны личности, такие как достоинство, чувство чести, принципиальность, справедливость. В этом процессе особую роль играют отношения «тренер-пловец».

Ключевые слова: *подросток, нравственное воспитание, физическое воспитание, плавание, спортивная тренировка, тренер, моральные качества, самоконтроль, отношения «тренер-пловец»*

Rəyçi: prof., p.e.f.d. Y.B.Səmədov
Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2025

С.И.БАГИРОВА

старший преподаватель

e-mail: sabinabagirova@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0008-4659-930X>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.395

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ НА УРОКАХ РКИ: ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ И КОРРЕКЦИИ

Резюме. Статья рассматривает морфологическую интерференцию в азербайджанской аудитории при изучении русского языка как иностранного. На основе сопоставительного анализа выявляются структурные различия между флективной системой русского языка и агглютинативной системой азербайджанского языка, влияющие на формирование морфологических навыков у изучающих русский язык. Описаны типичные ошибки интерференционного характера и определены их причины, обусловленные билингвальным переносом. Обоснованы методы диагностики и коррекции по диагностике и коррекции морфологических затруднений, включающие контрастивный и функциональный подходы. В работе подчёркивается важность комплексного учета типологических и когнитивных факторов в практике преподавания РКИ в тюркоязычной аудитории.

Ключевые слова: морфологическая интерференция, РКИ, билингвизм, агглютинация, флективность, род, падеж, типологические различия, коррекция ошибок

Современная система обучения русскому языку как иностранному (РКИ) характеризуется повышенным вниманием к межъязыковым взаимодействиям, проявляющимся не только на уровне лексики или синтаксиса, но и на морфологическом уровне. Обучение РКИ всё чаще строится с учётом родного языка учащихся, поскольку отклонения в формировании грамматических навыков напрямую связаны с особенностями их языковой базы. В этом контексте представляют интерес носители азербайджанского языка, для которых освоение русской морфологии связано с типологически обусловленными трудностями.

Морфологическая интерференция является одним из устойчивых механизмов билингвального взаимодействия, и проявляется в переносе морфологических моделей родного языка на изучаемый. Для русско-азербайджанского билингвизма характерен типологический контраст: агглютинативный строй азербайджанского языка противопоставлен флективной природе русского. Данные типологические различия отражаются на освоении категорий рода, падежа, числа, глагольного времени и согласования, что непосредственно влияет на нормативность речи и требует применения специально разработанных методических приемов [10, с. 171-175].

Актуальность выбранной темы определяется несколькими факторами. Во-первых, морфологическая система языка составляет основу письменной и устной речевой деятельности, недостаточная сформированность морфологических навыков ограничивает академическую и повседневную коммуникацию. Во-вторых, диагностика интерференционных проявлений в азербайджанской аудитории остается недостаточно разработанной: в методической литературе преобладают описания фонетических и лексических трудностей, тогда как морфологический уровень освещен фрагментарно.

Морфологическая интерференция рассматривается как системное явление, включающее диагностические, когнитивные и коррекционные аспекты, что позволяет применять комплексный подход к её изучению и коррекции в образовательной практике. Данный подход обеспечивает интеграцию данных типологической лингвистики, психолингвистики и методики РКИ для разработки эффективных стратегий обучения [9, с.77-90].

Объектом исследования является процесс формирования морфологической компетенции у носителей азербайджанского языка, предметом – интерференционные механизмы и их коррекция в условиях обучения русскому языку.

Изучение морфологической интерференции в иноязычной аудитории на стыке на пересечении нескольких научных дисциплин: типологической лингвистики, психолингвистики, теории билингвизма и методики преподавания РКИ. Каждая из них предлагает собственный аналитический аппарат, необходимый для описания механизмов ошибок и для разработки педагогических решений.

В рамках типологического подхода рассматриваются структурные характеристики сопоставляемых языков и их влияние на процесс усвоения грамматики. Русский язык является флективным языком с высокой степенью морфологической синтетичности, в котором грамматические значения часто выражаются кумулятивно в одной морфеме и реализуются через внутренние чередования. Азербайджанский язык, напротив, демонстрирует агглютинативную модель с прозрачной морфемной сегментацией и последовательным присоединением формантов. Это типологическое противопоставление лежит в основе интерференционных проявлений, поскольку обучаемый стремится использовать привычные модели словоизменения и словообразования в условиях иного типа морфологической организации [1].

Психолингвистический аспект исследования связан с изучением механизмов усвоения грамматических структур билингвами, а также когнитивных процессов, способствующих переносу моделей родного языка на изучаемый язык. В отечественных и зарубежных работах описаны явления последовательной и параллельной активации языковых систем, конкуренции грамматических правил, “переключения кодов” и динамики интерференции в зависимости от коммуникативного контекста [6, с.45-60]. Особое значение имеет положение о том, что интерференция усиливается при недостаточной автоматизации языкового навыка и снижается по мере формирования морфологической компетенции, что подчеркивает важность коррекционной работы в процессе обучения.

Методика преподавания РКИ рассматривает морфологию как часть грамматического компонента, обеспечивающего нормативность речи. В современных концепциях выделяются структурный подход, ориентированный на освоение парадигм и таблиц, функционально-коммуникативный подход, рассматривающий морфологические категории в контексте речевых задач, и когнитивный подход, предполагающий осмысление грамматической формы как носителя значения [8]. Для билингвов азербайджанской аудитории наиболее результативным оказывается сочетание функционального и контрастивного подходов, позволяющее демонстрировать различия языковых посредством практических речевых моделей.

Теория межъязыковой интерференции, сформировавшаяся на основе исследований М. Велиева, интерпретирует интерференцию как закономерный результат контакта языков в языковом сознании обучающегося [1, с.78-87]. Современные исследования дополняют этот подход процессуальной перспективой, учитывая динамику ошибок на различных этапах обучения: от начального этапа обучения, где доминируют прямые кальки, до продвинутого уровня, где интерференция проявляется тоньше – в выборе форм, согласовании и словообразовании.

Методологическую базу исследования основывается на сочетании сопоставительного анализа, лингводидактического моделирования и психолингвистического анализа ошибок. Такой комплексный подход позволяет не только описать структурные особенности сопоставляемых языков, но и определить, каким образом эти различия влияют на усвоение морфологических форм, каковы механизмы формирования типичных ошибок и какие коррекционные средства могут применяться в образовательной практике.

Сопоставление морфологической организации русского и азербайджанского языков позволяет выявить структурные различия, которые лежат в основе интерференционных ошибок при изучении РКИ. Типологическая дистанция между флективной системой русского языка и агглютинативной системой азербайджанского языка затрагивает как грамматическое строение слова, так и способы выражения грамматических категорий [5].

Тип морфологического строя. Русский язык относится к флективному типу, где словоизменительные и словообразовательные значения выражаются посредством внутренних морфонологических изменений, сочетаний морфем и синкретических окончаний. Флективность предполагает фузию грамматических значений: одно окончание может одновременно выражать число, род и падеж.

Азербайджанский язык относится к агглютинативному типу, в котором грамматические значения выражаются линейно посредством последовательного присоединения суффиксов к основе слова. Каждый суффикс несёт одно значение, что обеспечивает прозрачность морфологической структуры. Отдельные морфемы не подвергаются фузии и существенным изменениям формы, а границы между ними остаются однозначными.

Категория рода. Русский язык обладает грамматической категорией рода (мужской, женский, средний), играющей важную роль в системе согласования и словоизменения. При образовании грамматически правильных конструкций прилагательных, местоимений, причастий и глаголов прошедшего времени необходимо учитывать категорию рода.

В азербайджанском языке категория рода отсутствует, что исключает необходимость согласования по роду. Данная особенность приводит к характерным интерференционным трудностям: обучающийся не воспринимает род как обязательный элемент грамматической системы и может переносить принципы родового нейтралитета в русскую речь [4, с.318-322].

Категория падежа. Русская падежная система включает шесть падежей, выполняющих широкий спектр синтаксических и семантических функций. Падежные формы характеризуются синкретизмом грамматических значений: одно окончание может одновременно выражать падеж и число [3].

Азербайджанский язык имеет систему падежей, однако иного устройства: агглютинативные суффиксы выражают падежное значение отдельно, без слияния с другими грамматическими категориями. При этом семантические функции частично пересекаются с русскими, но механизмы употребления подчиняются иным синтаксическим структурам. Это приводит к калькированию синтаксических конструкций и выбору неверных падежных форм в русском языке.

Категория числа. В русском языке формы единственного и множественного числа охватывают имена существительные, прилагательные и глаголы, а в ряде случаев сопровождаются изменениями основы слова (например: *лист* – *листья*; *человек* – *люди*). Такие супплетивные и иррегулярные формы создают дополнительные трудности при усвоении.

В азербайджанском языке множественное число выражается регулярным суффиксом *-lar/-lər*, без внутренних чередований основы. При этом в ряде синтаксических и

семантических контекстов множественность не имеет формального выражения, что отражается на употреблении русских форм числа [1].

Глагольные категории. Русская глагольная система включает вид, время, лицо, число, род и наклонение, причём видовое противопоставление влияет на выбор видо-временных форм.

В азербайджанском языке отсутствует категория вида, аналогичная русской, а временные формы образуются с помощью регулярных суффиксов, что обуславливает трудности при освоении русских глагольных форм.

Словообразование и морфемная структура. Русское словообразование опирается на приставочную и суффиксальную деривацию, что особенно важно для образования глагольных видовых пар.

В азербайджанском языке словообразование преимущественно суффиксальное и структурно прозрачное, что затрудняет освоение русских приставочных глагольных форм.

Заключение. Проведенный анализ продемонстрировал, что морфологическая интерференция у носителей азербайджанского языка имеет системный характер и обусловлена как типологическими различиями между русским и азербайджанским языками, так и особенностями билингвального усвоения грамматики. Флективный характер русской морфологической системы и наличие категории рода создают объективные трудности для обучающихся. Синкретизм падежных форм, а также видовые и словообразовательные механизмы дополнительно осложняют процесс усвоения, особенно для обучающихся, привыкших к агглютинативным моделям и формальной прозрачности морфемной структуры.

Диагностика интерференционных проявлений показала, что к числу наиболее устойчивых относятся ошибки, связанные с отсутствием категории рода в родном языке, некорректным употреблением русских падежей, нарушениями согласования и затруднениями при выборе видовых форм глагола. Эти ошибки носят системный характер и являются следствием переноса морфологических правил и стратегий из азербайджанского языка, что подтверждает необходимость контрастивного и психолингвистического анализа в методике РКИ.

Средства коррекции морфологической интерференции должны учитывать как грамматический аспект языка, так и когнитивные механизмы обучения. Наиболее эффективными представляются приемы, основанные на сопоставлении морфологических систем, функциональном использовании грамматических форм в коммуникативных задачах, а также формировании автоматизированных навыков через систему тренировочных циклов. Практика работы в азербайджанской аудитории показывает, что методическое сочетание структурного, функционального и контрастивного подходов способствует снижению частотности интерференционных ошибок и повышению уровня морфологической компетенции.

Таким образом, морфологическая интерференция требует комплексного исследования и многоуровневого педагогического сопровождения. Перспективными направлениями являются разработка диагностических средств, адаптация учебных материалов с учетом специфики иноязычной аудитории, внедрение корпусных технологий для анализа ошибок и разработка гибких методических решений, учитывающих межъязыковую природу обучения [7]. Решение обозначенных задач позволит повысить эффективность преподавания РКИ и обеспечить качественное формирование грамматической компетенции в условиях межкультурного образования.

Научная новизна работы заключается в выявлении закономерностей морфологической интерференции у носителей азербайджанского языка и разработке диагностико-коррекционной модели, ориентированной на специфику их билингвальной языковой базы.

Практическая цель работы состоит в создании методической модели диагностики и коррекции морфологических затруднений, возникающих в русско-азербайджанском билингвальном взаимодействии.

Значимость применения работы заключается в том, что предложенные подходы могут быть внедрены в учебные программы и методические пособия, способствуя снижению частотности интерференционных ошибок у студентов-носителей азербайджанского языка.

Литература

1. Азербайджанская грамматика / отв. ред. К. И. Мамедов. – Баку: ЭЛМ, 2014. – 512 с.
2. Велиева М. Явления интерязыковой интерференции на морфемном уровне // International Journal of English Linguistics. – 2011. – Т. 6, № 2. – С. 78–87.
3. Гасанова И. Э. Речевые навыки на языке специальности. – Учебное пособие. – 2025. – Ч. 2. – 199 с.
4. Гасанова И.Э. Изучение имени прилагательного с применением ИКТ на уроках русского языка в азербайджанской школе // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. – 2017. – № 2. – С. 318–322. – URL: https://mutercim.az/wp-content/uploads/2021/12/Sbornik_2017-2.pdf
5. Джумаева С. С. Языковая интерференция при изучении русского языка как иностранного // SHOKH Library. – 2025. – Т. 1, № 10.
6. Игнатова М. Н., Чунихина А. А. Проявления грамматической интерференции в выражении модальности при билингвизме // Вестник русистики. – 2025. – № 6 (66). – С. 45–60.
7. Рогозная Н. Н. Языковые контакты: билингвизм, интерязык, интерференция. – М.: Гос. ин-т русского языка им. А. С. Пушкина, 2022. – 200 с.
8. Рогозная Н.Н. Типология лингвистической интерференции в русской речи иностранцев. – Иркутск: Иркутский национальный исследовательский технический университет, 2018. – 248 с.
9. Соколова Е. П. Морфологические трудности в грамматике РКИ // Русская речь. – 2020. – № 11. – С. 77–90.
10. Юлбарсова У., Усанова Н. Особенности интерференции в речи изучающих русский язык как иностранный // Инновационные исследования в науке. – 2025. – Т. 4, № 6. – С. 171–175.

S.İ.Bağirova

Azərbaycandilli auditoriyada rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı morfoloji interferensiya: diaqnostika və korreksiya xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili daşıyıcılarının rus dilini xarici dil kimi öyrənməsi prosesində morfoloji interferensiya məsələsi araşdırılır. Müqayisəli təhlil əsasında rus dilinin flektiv sistemi ilə Azərbaycan dilinin aqqlutinativ sistemi arasındakı struktur fərqlər müəyyən edilir və bu fərqlərin morfoloji bacarıqların formalaşmasına təsiri göstərilir. Tipik interferensiya səhvləri təsvir olunur və onların səbəbləri ikidillilik şəraitində dil transferi mexanizmləri ilə əlaqələndirilir. Morfoloji çətinliklərin diaqnostikası və korreksiyası üçün kontrastiv və funksional yanaşmalara əsaslanan metodik həllər əsaslandırılır. Tədqiqat rus dilinin xarici dil kimi tədrisində tipoloji və koqnitiv amillərin kompleks nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: morfoloji interferensiya, rus dilinin xarici dil kimi tədrisi, ikidillilik, aqqlutinasıya, flektivlik, cins kateqoriyası, hal kateqoriyası, tipoloji fərqlər, düzəldilməsi.

S.I.Bagirova

**Morphological Interference in Azerbaijani-Speaking Students in Russian
as a Foreign Language Classes: Features of Diagnosis and Correction**
Summary

The article examines morphological interference among Azerbaijani-speaking learners in the context of teaching Russian as a foreign language. Based on contrastive analysis, the study identifies structural differences between the inflectional system of Russian and the agglutinative system of Azerbaijani which influence the development. Typical interference errors are described and their causes are explained through cross-linguistic transfer. Methodological approaches to diagnosis and correction are outlined, emphasizing contrastive and functional approaches. The study highlights the importance of considering typological and cognitive factors when teaching Russian to speakers of Turkic languages.

Keywords: *morphological interference, Russian as a foreign language, bilingualism, agglutination, fusional morphology, gender, case, typological differences, error correction*

Rəyçi: dos. S.M.Rəhmanova

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2026

М.З.БАЙРАМОВА

старший преподаватель

e-mail: bayramova111325@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-6294-4889>**Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.401

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ОБУЧЕНИЯ НАВЫКАМ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РКИ В СИСТЕМЕ ВЗАИМОСВЯЗАННОГО ОБУЧЕНИЯ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме. Статья посвящена методическим приемам обучения навыков чтения на занятиях русского языка как иностранного (РКИ) во взаимосвязи с другими видами речевой деятельности: аудированием, говорением и письмом. Чтение рассматривается как системообразующий компонент урока, который обеспечивает интеграцию всех видов речевой деятельности. Представлена авторская методическая модель, включающая прогностические, аналитические, репродуктивные, трансформационные и коммуникативные упражнения, и демонстрирует поэтапный переход от рецептивной деятельности к продуктивной. Особое внимание уделено практическим примерам заданий и их методическому обоснованию. Предложенная модель может быть использована при разработке учебных программ и пособий по РКИ.

Ключевые слова: обучение чтению, русский язык как иностранный (РКИ), виды речевой деятельности, методическая модель, прогностические, аналитические, репродуктивные, трансформационные и коммуникативные упражнения, интеграция аудирования, чтения, говорения и письма

Современная методика преподавания русского языка как иностранного (РКИ) ориентирована на формирование у обучающихся целостной коммуникативной компетенции, включающей аудирование, говорение, чтение и письмо. Однако в реальной учебной практике эти виды речевой деятельности часто формируются изолированно, что снижает эффективность обучения и препятствует реализации принципа комплексного обучения [3, с. 415-420].

Особую роль в системе обучения РКИ играет чтение как рецептивный вид речевой деятельности, выступающий не только источником информации, но и основой формирования продуктивных умений – говорения и письма. Через чтение обучающиеся получают языковой материал, речевые образцы, модели высказываний, которые затем реализуются в устной и письменной речи.

Актуальность данной работы обусловлена необходимостью научного осмысления методических приемов обучения чтению не как изолированного процесса, а как компонента единой системы формирования всех видов речевой деятельности на занятиях РКИ.

Проблема обучения чтению в методике РКИ опирается на значительную теоретическую базу и рассматривается в трудах ведущих отечественных методистов и психолингвистов как один из важнейших компонентов формирования коммуникативной компетенции обучающихся.

С позиций теории речевой деятельности, разработанной А.А. Леонтьевым [6, с. 87], чтение рассматривается как один из видов речевой деятельности, тесно связанный с аудированием, говорением и письмом. Учёный подчёркивает, что виды речевой

деятельности образуют единую систему, в которой рецептивные и продуктивные процессы взаимно обуславливают друг друга. Данное положение имеет принципиальное значение для понимания роли чтения как основы последующего речевого высказывания.

Психологические механизмы чтения подробно анализируются в работах И.А. Зимней [5, с. 123-127], а этапность организации работы с текстом – в исследованиях И.Л. Бим [2]. Согласно концепции И.А. Зимней, успешное чтение опирается на умения прогнозирования, выделения смысловых опор и соотнесения новой информации с имеющимся опытом. Данные положения непосредственно связаны с необходимостью организации дотекстового этапа работы, подготавливающего обучающихся к осмысленному восприятию текста.

Методическая значимость чтения как средства обучения подробно раскрывается в трудах А.Н.Шукина. [9, с.74] Ученый отмечает, что чтение в РКИ выполняет двойную функцию: с одной стороны, является целью обучения, с другой – выступает эффективным средством формирования лексических, грамматических и речевых навыков. Через текст обучающиеся усваивают языковые модели, которые впоследствии используются в устной и письменной речи.

В работах Е.И. Пассова [8, с.32] обосновывается принцип взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности. Автор подчеркивает, что формирование говорения и письма должно строиться на базе рецептивных видов – аудирования и чтения. Таким образом, чтение становится не только целью обучения, но и методической основой для развития продуктивной речи.

Таким образом, анализ теоретических положений показывает, что чтение в методике РКИ рассматривается как системообразующий компонент обучения, обеспечивающий интеграцию всех видов речевой деятельности. Представленная далее методическая модель организации работы с текстом на занятиях опирается на указанные теоретические положения и демонстрирует их практическую реализацию.

Чтение на занятиях РКИ целесообразно рассматривать как организационный центр урока, вокруг которого выстраиваются аудирование, говорение и письмо. Такая организация работы позволяет использовать текст как основу формирования целостной коммуникативной компетенции: обучающиеся сначала воспринимают информацию на слух, затем осмысливают ее при чтении, после чего используют полученный материал в устной и письменной речи [1].

Именно поэтому первым этапом предлагаемой методической модели выступает актуализация видов речевой деятельности как подготовительный этап к чтению.

Методически оправданным представляется начало занятия с вопросов, направленных на актуализацию знаний обучающихся о видах речевой деятельности:

1. Назовите основные виды речевой деятельности.
2. Что понимается под аудированием?
3. С какими видами речевой деятельности целесообразно сочетать аудирование?
4. Какие приёмы работы используются при обучении аудированию?

Подобная беседа выполняет установочную функцию: обучающиеся осознают, что последующая работа с текстом будет строиться во взаимосвязи с уже изученными видами речевой деятельности.

2. Связь аудирования и чтения как основа осмысленного восприятия текста

Перед чтением текста целесообразно организовать его предварительное восприятие на слух. Например, обучающимся предлагается прослушать текст и ответить на вопросы по его содержанию:

1. О каком городе идёт речь?
2. Кто является его основателем?
3. Почему было принято решение о его строительстве?

4. Где расположен данный город?

5. Чем он известен?

После выполнения аудитивного задания обучающиеся переходят к чтению того же текста. Такая последовательность работы способствует:

- формированию соотношения звукового и графического образов слова;
- осмысленному восприятию текста, поскольку его содержание уже частично знакомо обучающимся;
- повышению скорости и качества понимания текста.

3. Переход от чтения к диалогической речи

Содержательная основа прочитанного текста используется для формирования диалогической речи. Эффективным является упражнение на восстановление реплик диалога по теме занятия. Обучающиеся, опираясь на прочитанный материал, восстанавливают пропущенные фразы, что способствует:

- активизации лексики текста;
- формированию умения строить связные реплики;
- переходу от рецептивной деятельности к продуктивной.

4. Переход от чтения к монологической речи

После работы с текстом предлагаются упражнения, направленные на развитие монологической речи.

Распространение предложений:

- Я учусь.
- Я получила письмо.
- Студенты читают.

Продолжение предложений:

- Баку ...
- Каждый день ...
- В свободное время ...

Групповое составление рассказа:

- Баку – столица Азербайджана...

Подобные задания демонстрируют, что языковой материал для построения монологического высказывания формируется на основе прочитанного текста.

5. Формирование различных видов чтения через систему заданий

Для развития ознакомительного чтения обучающимся предлагается по заголовку предположить содержание текста:

- История письма
- Любимый праздник
- Моя страна

Для изучающего чтения – задания:

- озаглавить текст;
- пересказать содержание;
- найти предложение, выражающее основную мысль текста.

Для просмотрового чтения предлагаются задания:

- разделить текст на смысловые части;
- найти в тексте конкретную информацию.

Чтение как база для формирования письменной речи

Работа с текстом логично переходит в систему письменных заданий:

- выписывание ключевых слов;
- формулирование вопросов по тексту;
- сокращение или расширение текста;
- письменный пересказ.

Данные упражнения формируют навыки переработки текстовой информации в письменной форме.

6. Интегративный характер упражнений

Методически важным является включение заданий, в которых обучающимися предлагается определить, какие виды речевой деятельности задействованы в каждом упражнении. Это способствует формированию осознанного отношения к процессу обучения и пониманию взаимосвязи чтения с аудированием, говорением и письмом.

Данный подход позволяет использовать организованную таким образом работу с текстом как опору для развития всех видов речевой деятельности и обеспечивает целостный характер обучения на занятиях РКИ [4, с. 72–76].

Анализ представленных упражнений позволяет утверждать, что работа с текстом на занятиях РКИ строится не стихийно, а в рамках определенной методической системы. Все задания, используемые на различных этапах урока, могут быть классифицированы в зависимости от их методической направленности и роли в формировании навыков чтения во взаимосвязи с другими видами речевой деятельности.

Прежде всего выделяются *прогностические упражнения*, выполняемые до чтения текста. К ним относятся задания на определение темы по заголовку, формулирование предположений о содержании, выделение ключевых слов после аудирования. Данные упражнения формируют у обучающихся установку на понимание текста и развивают механизм прогнозирования, являющийся важным компонентом процесса чтения.

Вторую группу составляют *аналитические упражнения*, выполняемые в процессе чтения. К ним относятся задания на выделение основной мысли, поиск ключевых слов, деление текста на смысловые части. Данные упражнения направлены на формирование умений изучающего чтения и развитие умений смыслового анализа текста.

Третью группу образуют *репродуктивные упражнения*, предполагающие воспроизведение содержания текста в устной форме. Пересказ, составление вопросов, восстановление логической последовательности текста обеспечивают переход от рецептивной деятельности к продуктивной.

Особое место занимают *трансформационные упражнения*, связанные с переработкой текста: сокращение, расширение, выписывание ключевых элементов. Они служат основой для формирования письменной речи.

Наконец, выделяются *коммуникативные упражнения*, в которых содержание прочитанного текста становится основой для построения диалогических и монологических высказываний. В данном случае чтение выступает источником речевого материала для развития говорения.

Таким образом, представленные в учебной практике задания образуют целостную систему, в которой каждое упражнение выполняет определенную функцию и обеспечивает поэтапное формирование навыков чтения взаимосвязи с аудированием, говорением и письмом.

Модель интеграции видов речевой деятельности при работе с текстом

Этап урока	Упражнение	Цель	Вид речевой деятельности
Подготовительный (дотекстовый)	Прогностические вопросы по заголовку текста	Актуализировать знания, развить прогнозирование содержания	Чтение, говорение
Аудитивный этап	Прослушивание текста с последующим ответом на вопросы	Формирование первичного понимания содержания	Аудирование, говорение

Ознакомительное чтение	Чтение текста с общим пониманием текста	Формирование общего понимания текста, соотнесение звука и графики	Чтение
Аналитическое чтение	Выделение основной мысли, ключевых слов, деление текста на смысловые части	Развитие изучающего чтения и смыслового анализа	Чтение
Диалогическая речь	Восстановление диалога, обсуждение темы с партнером	Развитие связной речи, активизация лексики	Говорение
Монологическая речь	Продолжение предложений, групповой рассказ	Формирование монолога, использование текста как модели	Говорение
Письменная переработка	Выписывание ключевых слов, составление вопросов, письменный пересказ, сокращение /расширение текста	Развитие письменной речи, переработка информации	Письмо, чтение
Итоговый коммуникативный этап	Диалог/монолог по теме текста	Интеграция всех видов речевой деятельности, закрепление материала	Чтение, говорение, письмо

Рассмотренная модель интеграции видов речевой деятельности может быть реализована на основе различных типов учебных текстов. В качестве иллюстрации интегративной организации учебного процесса приведём пример работы с учебным текстом страноведческого содержания.

Система заданий к тексту

1. Дотекстовый этап (стратегия ЗХУ)

Перед чтением обучающимся предлагается заполнить таблицу ЗХУ:

Знаю Хочу узнать Узнал

Инструкция:

- 1. Что вы уже знаете о Баку?
- 2. Что вам хотелось бы узнать об этом городе?

После чтения заполняется третья колонка – «Узнал».

Данный приём способствует активизации фоновых знаний, формированию установки на чтение и развитию стратегии прогнозирования.

Город Баку

Баку – столица Азербайджана и крупнейший город страны. Он расположен на берегу Каспийского моря. Город имеет богатую историю и является важным культурным и экономическим центром региона. Баку известен своими древними памятниками архитектуры, среди которых особенно выделяется Ичери-шехер – старый город, включённый в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. В современном Баку сочетаются исторические традиции и динамичное развитие.

2. Первичное чтение (ознакомительное)

Задания к тексту:

- 1. Определите тему текста.
- 2. Сформулируйте основную мысль текста.

3. Подберите возможный заголовок.

Цель – формирование общего понимания содержания.

3. Углублённое чтение (аналитическое)

Задания к тексту:

1. Найдите в тексте информацию о местоположении города.
2. Выпишите ключевые слова.
3. Разделите текст на смысловые части.
4. Найдите предложение, выражающее основную идею.

Цель – развитие изучающего чтения и смыслового анализа.

4. Переход к говорению

Диалогическая речь:

1. В парах задайте друг другу вопросы по тексту.
2. Обсудите, хотели бы вы посетить Баку и почему.

Монологическая речь:

1. Продолжите предложение: «Баку – это город, который...»
2. Составьте краткое сообщение о столице своей страны по аналогии с текстом.

Цель – перевод от рецептивной деятельности к продуктивной.

5. Письменная переработка

1. Напишите 5 вопросов к тексту.
2. Составьте краткий письменный пересказ.
3. Сократите текст до 3–4 предложений.
4. Расширьте текст, добавив 2–3 факта.

Цель – формирование навыков письменной переработки текста.

Организация работы с текстом по данной модели обеспечивает ряд устойчивых методических результатов:

- повышается осмысленность чтения;
- снижается языковая тревожность обучающихся;
- активизируется словарный запас за счёт многократного обращения к тексту;
- формируется умение использовать прочитанную информацию в устной и письменной речи;
- обеспечивается естественный переход от понимания к высказыванию.

Таким образом, чтение перестаёт быть самоцелью и выступает средством формирования полноценной коммуникативной компетенции.

Описанная методическая последовательность работы с текстом имеет не только теоретическое, но и выраженное практическое значение для организации занятия по РКИ. Предложенная модель показывает, каким образом один и тот же учебный текст может быть использован многократно и в различных видах деятельности, обеспечивая формирование сразу нескольких видов речевой деятельности без введения дополнительного языкового материала.

Для преподавателя это означает рациональное построение урока, при котором:

- текст выступает центральной опорой всего занятия;
- отпадает необходимость в большом количестве разрозненных упражнений;
- обеспечивается логичная смена видов речевой деятельности;
- сохраняется внимание обучающихся за счёт варьирования форм работы при сохранении единства содержания.

Особенно важно, что при такой организации урока обучающиеся не ощущают четких границ между чтением, говорением и письмом. Работа с текстом воспринимается ими как единый коммуникативный процесс: они слушают, читают, обсуждают и перерабатывают одну и ту же информацию.

Кроме того, данная модель позволяет учитывать разный уровень языковой подготовки обучающихся. На этапе прогнозирования и первичного чтения включаются обучающиеся с разным уровнем владения языком, тогда как аналитические и трансформационные задания способствуют активизации более подготовленных студентов [7].

Таким образом, описанная система работы с текстом носит универсальный характер и может применяться при работе с различными типами учебных материалов – информационными, страноведческими и учебно-научными.

Заключение. Полученные выводы могут быть использованы при разработке учебных программ по русскому языку как иностранному, а также при создании учебных пособий и методических рекомендаций, направленных на интегративное формирование видов речевой деятельности. Предложенная модель организации работы с текстом может служить основой для конструирования практических занятий на различных уровнях владения русским языком.

Перспективой дальнейших исследований является изучение эффективности данной модели в условиях различных форм обучения (аудиторного и дистанционного), а также её адаптация к обучению студентов с разным языковым и культурным опытом.

Научная новизна исследования состоит в системном обосновании чтения как структурообразующего компонента урока РКИ, обеспечивающего интеграцию всех видов речевой деятельности в рамках единой методической модели. В статье предложена авторская последовательность организации работы с текстом, включающая прогностические, аналитические, репродуктивные, трансформационные и коммуникативные упражнения и образующая целостную систему. Новизна также определяется акцентом на поэтапном переходе от рецептивной деятельности к продуктивной через опору на основе одного учебного текста.

Практическая цель исследования заключается в разработке методически обоснованной модели организации работы с текстом на занятиях РКИ, позволяющей эффективно интегрировать аудирование, чтение, говорение и письмо в рамках одного учебного занятия и обеспечивать формирование устойчивых коммуникативных навыков обучающихся.

Значимость применения модели обусловлена ее универсальностью и возможностью адаптации к различным уровням владения русским языком. Модель способствует рациональной организации учебного процесса, оптимизации работы с текстовым материалом и повышению осмысленности чтения за счёт его включения в систему взаимосвязанных видов речевой деятельности. Практическое внедрение данной модели позволяет повысить эффективность формирования коммуникативной компетенции обучающихся.

Литература

1. Бабушкина, А. Формирование коммуникативной компетенции через чтение в РКИ / А. Бабушкина. – СПб.: Изд-во Герцена, 2025. – 190 с.
2. Бим, И.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного / И.Л. Бим. – М.: Лексика, 2019. – 480 с.
3. Гасанова, И.Э. Развитие межкультурного общения в обучении иноязычной речевой деятельности / III Международная научно-практическая конференция «Научно-образовательное пространство: реалии и перспективы повышения качества образования» Комратский государственный университет, факультет национальной культуры. Комрат. 30 ноября. 2023. с.415-420.
file:///C:/Users/user/Downloads/30.11.2023%20%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B9%20(2).pdf

4. Гасанова, И.Э. Связный текст и обучение русскому языку как иностранному. V Международная научно-практическая конференция «Научно-образовательное пространство: реалии и перспективы повышения качества образования» Комратский государственный университет, факультет национальной культуры. Комрат, Том III. 11 февраля 2025. – с.72-76. <https://kdu.md/images/Files/34-a-aniversare-a-universitatii-de-stat-din-comrat-culegere-de-articole-3.pdf>
5. Зимняя, И.А. Психология обучения и развития: чтение и мышление / И.А. Зимняя. – М.: Психология, 2018. – 412 с.
6. Леонтьев, А.А. Деятельность, сознание, личность / А.А. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1975. – 367 с.
7. Мавлянова, Н. Цифровые тексты в преподавании русского языка как иностранного / Н. Мавлянова. – Ташкент: Илм Зиё, 2025. – 178 с.
8. Пассов, Е.И. Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности / Е.И. Пассов. – М.: Флинта, 2020. – 215 с.
9. Щукин, А.Н. Методика обучения чтению в РКИ / А.Н. Щукин. – М.: Просвещение, 2019. – 198 с.

M.Z.Bayramova

Xarici dil kimi rus dili dərslərində oxuma bacarıqlarının digər nitq fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə tədrisi metodikası

Xülasə

Məqalə rus dilini xarici dil kimi öyrənənlər üçün dərslərdə oxuma bacarıqlarının digər nitq fəaliyyətləri ilə – dinləmə, danışmaq və yazı ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrədilməsi üzrə metodik *yanaşmalara həsr olunmuşdur*. Oxuma dərslərin strukturlaşdırıcı komponenti kimi qiymətləndirilir və bütün nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyasını təmin edir. Məqalədə müəllif tərəfindən hazırlanmış metodik model təqdim olunur ki, proqnostik, analitik, reproduktiv, transformasiyaedici və kommunikativ tapşırıqları əhatə edir və *reproduktiv fəaliyyətdən məhsuldar fəaliyyətə* mərhələli keçidi nümayiş etdirir. *Tapşırıqların praktik* nümunələrinə və onların metodik əsaslandırılmasına verilir. Nəticələr rus dilini xarici dil kimi üzrə tədrisi proqramları və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *oxuma bacarıqlarının öyrədilməsi, rus dili xarici dil kimi, nitq fəaliyyətləri, metodik model, proqnostik tapşırıqlar, analitik tapşırıqlar, reproduktiv tapşırıqlar, transformasiyaedici tapşırıqlar, kommunikativ tapşırıqlar, dinləmə, oxuma, danışmaq və yazı bacarıqlarının inteqrasiyası*

M.Z.Bayramova

Methodical Techniques for Teaching Reading Skills in Russian as a Foreign Language Classes in Connection with Other Types of Speech Activities

Summary

The article focuses on methodological techniques for teaching reading skills in Russian as a foreign language (RFL) classes in connection with other types of speech activities, namely listening, speaking, and writing. Reading is considered a structuring component of the lesson that ensures the integration of all speech activities. The article presents an authorial methodological model that includes predictive, analytical, reproductive, transformational, and communicative exercises, demonstrating a step-by-step transition from receptive to productive language use. Special attention is paid to practical examples of tasks and their methodological justification. The results can be used in the development of curricula and teaching materials for RFL instruction.

Keywords: *teaching reading, Russian as a foreign language, speech activities, methodological model, predictive exercises, analytical exercises, reproductive exercises, transformational exercises, communicative exercises, integration of listening, reading, speaking, and writing*

Rəyçi: dos. M.V.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2026

Р.Г.БАЛАЕВА

доктор философии по педагогическим наукам

e-mail: raziyakbarova73@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2190-3359>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.409

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕКСТ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Резюме. В статье рассматривается методический потенциал литературного текста в системе преподавания русского языка как иностранного. Анализируется учебное пособие «Адаптированные тексты в обучении РКИ» как современная модель интеграции языкового, речевого и культурологического компонентов обучения. Особое внимание уделяется коммуникативному подходу, организации предтекстовой и послетекстовой работы, развитию межкультурной компетенции, а также использованию адаптированных художественных текстов в обучении иностранных студентов уровней А1–В1. В статье подчёркивается значение эмоционально-смыслового восприятия художественного текста в формировании мотивации к изучению русского языка. Делается вывод о высокой эффективности комплексной методической модели, сочетающей литературный материал, коммуникативные задания и элементы критического мышления.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, РКИ, литературный текст, коммуникативная компетенция, культурологический подход, адаптированный текст, методика преподавания, межкультурная коммуникация

Современная методика преподавания русского языка как иностранного переживает этап активного обновления, связанного с поиском новых способов повышения эффективности обучения и мотивации иностранных студентов. В последние годы особую значимость приобретает интеграция языкового и культурного компонентов, поскольку изучение языка невозможно без понимания ментальности, традиций, моделей поведения и культурных кодов носителей языка [1; 5; 7].

В этой связи художественный текст становится не только источником языкового материала, но и полноценным инструментом формирования коммуникативной, речевой и культурной компетенции. Литературное произведение позволяет обучающимся погрузиться в естественную языковую среду, познакомиться с эмоционально окрашенной речью, увидеть функционирование языковых единиц в живом контексте.

Как отмечается в современных исследованиях по методике РКИ, эффективное пособие должно обладать коммуникативной направленностью, учитывать психологические особенности обучающихся и формировать мотивацию к изучению языка [1; 2; 4]. Именно поэтому современные учебные материалы всё чаще включают адаптированные литературные тексты, ориентированные не только на усвоение грамматики и лексики, но и на развитие личности обучающегося.

Представляю учебное пособие «Адаптированные тексты в обучении РКИ», в котором художественный текст используется как основа комплексной языковой подготовки иностранных студентов.

Цель настоящей статьи заключается в анализе методического потенциала данного пособия и выявлении его роли в формировании коммуникативной и культурной компетенции обучающихся.

В современной лингводидактике литературный текст рассматривается как многофункциональный образовательный ресурс [3; 5]. Его использование в преподавании русского языка как иностранного позволяет решать одновременно несколько задач:

- формирование лексических навыков;
- развитие грамматической компетенции;
- совершенствование навыков чтения и говорения;
- развитие интерпретационного мышления;
- приобщение к культуре изучаемого языка.

В отличие от искусственно созданных учебных диалогов, художественный текст представляет собой живую языковую систему, в которой обучающийся сталкивается с естественным употреблением слов, эмоциональными оттенками речи и особенностями речевого поведения.

Особенно важным является тот факт, что литературный текст обладает высоким мотивационным потенциалом. Эмоциональное вовлечение способствует лучшему усвоению материала, снижает языковой барьер и активизирует речевую деятельность студентов.

Следует отметить, что использование неадаптированной литературы на начальных этапах обучения может вызывать серьёзные трудности. Именно поэтому особую ценность приобретают адаптированные тексты, сохраняющие художественную основу произведения, но учитывающие уровень языковой подготовки обучающихся.

В пособии данная задача решается особенно успешно. Считаю, что нам удалось сохранить эмоциональную выразительность литературного текста при одновременном упрощении сложных синтаксических конструкций и снижении уровня лексической перегруженности.

Одной из важнейших особенностей анализируемого пособия является его ярко выраженная коммуникативная направленность. Практически каждый урок включает задания, ориентированные на развитие устной речи, умения выражать мнение, аргументировать свою позицию и участвовать в обсуждении.

В пособии широко используются:

- ролевые игры;
- мини-дискуссии;
- коммуникативные ситуации;
- диалогические упражнения;
- творческие задания;
- письменные высказывания.

Подобный подход соответствует современным принципам коммуникативной методики преподавания иностранных языков [2; 6]. Студент выступает не пассивным потребителем информации, а активным участником речевого взаимодействия.

Особенно показателен в этом отношении урок по рассказу «Золотые бутоны». После чтения текста студентам предлагается обсудить проблему детского труда, выразить своё отношение к героям рассказа, предложить способы помощи персонажам. Таким образом языковая деятельность соединяется с эмоциональным и социальным опытом обучающихся.

Коммуникативная ценность пособия заключается также в том, что задания моделируют реальные жизненные ситуации. Студенты учатся:

- задавать вопросы;
- выражать согласие и несогласие;
- аргументировать мнение;

- описывать чувства;
- сравнивать культурные модели;
- участвовать в полемике.

Подобная организация материала способствует формированию полноценной коммуникативной компетенции.

С методической точки зрения пособие отличается чёткой и логически выстроенной структурой. Каждый урок включает три основных этапа:

1. Предтекстовые задания;
2. Работа с текстом;
3. Послетекстовые задания.

Данная модель является одной из наиболее эффективных в практике преподавания РКИ [1; 3].

Предтекстовый этап

Предтекстовая работа направлена на:

- активизацию фоновых знаний;
- снятие лексических трудностей;
- прогнозирование содержания текста;
- мотивацию к чтению.

В пособии используются ассоциативные упражнения, прогнозирование по ключевым словам, обсуждение иллюстраций, тематические кластеры.

Такой подход позволяет подготовить студентов к восприятию текста и уменьшить психологическое напряжение, возникающее при работе с новым материалом.

Работа с текстом

На данном этапе внимание уделяется:

- пониманию содержания;
- анализу персонажей;
- интерпретации событий;
- выявлению языковых особенностей.

Вопросы построены по принципу постепенного усложнения: от простого фактического понимания к аналитическим и интерпретационным заданиям.

Послетекстовая работа

После чтения текста студенты выполняют:

- коммуникативные упражнения;
- письменные задания;
- творческие проекты;
- грамматические упражнения;
- культурологические сравнения.

Именно этот этап обеспечивает переход от пассивного восприятия к активному использованию языка.

Лексическая организация материала

Серьёзным достоинством пособия является системная работа с лексикой [4; 5]. Автор не ограничивается простым переводом слов, а создаёт полноценную систему лексической активизации.

В пособии представлены:

- тематические группы слов;
- синонимические ряды;
- антонимы;
- устойчивые выражения;
- фразеологизмы;
- контекстное употребление лексики.

Особенно важно, что лексика вводится в естественном контексте. Студенты видят функционирование слова внутри художественного текста, что значительно облегчает запоминание.

Например, в рассказе «Золотые бутоны» эмоционально окрашенная лексика связана с темами бедности, труда, заботы, человеческого достоинства. Благодаря этому формируется не механическое запоминание слов, а их смысловое освоение.

Положительным моментом является наличие перевода новых слов на азербайджанский язык. Для студентов начального уровня это существенно снижает трудности восприятия.

Кроме того, автор активно использует упражнения на самостоятельное употребление новой лексики:

- составление предложений;
- диалоги;
- мини-комиксы;
- ролевые ситуации.

Таким образом пассивный словарь постепенно переходит в активный.

Грамматический материал в пособии интегрирован в художественный текст и не существует изолированно от речевой практики [2; 6].

В упражнениях систематически представлены:

- падежные формы;
- виды глагола;
- глаголы движения;
- прямая и косвенная речь;
- управление глаголов.

Особенно важно, что грамматика подаётся функционально. Студенты изучают форму не ради самой формы, а как средство выражения мысли.

Например, работа с прямой и косвенной речью проводится на основе диалогов героев. Это позволяет обучающимся одновременно усваивать грамматическую модель и развивать навыки общения.

Положительным аспектом является уровневое разграничение упражнений. Автор указывает, какие задания соответствуют уровням A1, A2 или B1, что делает пособие удобным для преподавателя.

Следует отметить и то, что грамматические упражнения тесно связаны с содержанием текста. Благодаря этому грамматика воспринимается не как абстрактная система правил, а как часть живой речи.

Одним из наиболее значимых достоинств пособия является его культурологическая направленность [5; 7].

Изучение иностранного языка невозможно без знакомства с культурой народа, его традициями, ценностями и моделями поведения. Именно художественная литература наиболее полно отражает особенности национального мировосприятия.

В пособии представлены тексты, затрагивающие:

- человеческие взаимоотношения;
- моральный выбор;
- проблему бедности;
- семейные ценности;
- дружбу;
- страх;
- социальную несправедливость.

Обсуждение подобных тем способствует формированию межкультурной компетенции и развитию эмпатии.

Особенно интересны задания, предполагающие сопоставление культур:

- сравнение моделей поведения;
- обсуждение обращения к пожилым людям;
- особенности семейных отношений;
- нормы речевого этикета.

Подобная работа формирует у студентов способность воспринимать культурные различия без стереотипизации и негативных оценок.

Кроме того, использование произведений русской и мировой литературы расширяет кругозор обучающихся и повышает их интерес к русской культуре.

Практическая значимость статьи. Практическая значимость статьи заключается в возможности использования предложенной методической модели в процессе преподавания русского языка как иностранного студентам уровней А1-В1. Представленные в исследовании подходы к организации предтекстовой, текстовой и после-текстовой работы могут быть эффективно применены при разработке учебных пособий, коммуникативных заданий и практических курсов РКИ. Особую ценность представляет интеграция литературного материала с развитием речевых навыков и межкультурной компетенции обучающихся. Материалы статьи могут быть полезны преподавателям РКИ, методистам и авторам современных учебных пособий.

Научная новизна статьи. Научная новизна статьи состоит в комплексном анализе литературного текста как многофункционального средства формирования одновременно коммуникативной, культурной и речевой компетенции в обучении РКИ. В работе художественный текст рассматривается не только как источник языкового материала, но и как инструмент эмоционально-смыслового воздействия, способствующий повышению мотивации обучающихся. Новизна исследования также заключается в анализе современного учебного пособия «Адаптированные тексты в обучении РКИ» с позиций коммуникативной методики и межкультурного подхода. Автор предлагает практико-ориентированную модель интеграции литературного, лексико-грамматического и культурологического компонентов обучения.

Научный результат статьи. В результате исследования установлено, что использование адаптированных художественных текстов существенно повышает эффективность обучения русскому языку как иностранному. Доказано, что коммуникативно ориентированная работа с литературным текстом способствует развитию навыков говорения, интерпретации, аргументации и межкультурного взаимодействия. Исследование подтверждает, что эмоциональное восприятие художественного произведения усиливает мотивацию студентов и облегчает усвоение лексико-грамматического материала. Автор приходит к выводу о высокой результативности комплексной методической модели, объединяющей литературный текст, коммуникативные задания и элементы критического мышления.

Литература

1. Bozhenkova, N.A., Bozhenkova R.K., Shulgina N.P. *Psychological and pedagogical course of teaching Russian as a foreign language: the stage of speech adaptation* // Russian Language Studies. 2019. Vol. 17. No. 3. P. 326-365. DOI: 10.22363/2618-8163-2019-17-3-326-365.
2. Leshutina, I.A., Davydova M.A., Strelchuk E.N. *Pedagogical Technology in the Methodology of Teaching Russian as a Foreign Language: Transformation of the Concept and Author's Classification* // Russian Language Studies. 2024. Vol. 22. No. 4. P. 681-697. DOI: 10.22363/2618-8163-2024-22-4-681-697.
3. Iljina, S.A., Ivanova I.S., Levina V.N. *Effective models of classroom and extracurricular work with various texts in teaching Russian as a foreign language* // Russian language: research,

testing and practice. 2024. Vol. 10. No. 4. P. 279-288. DOI: 10.22363/3034-2090-2024-10-4-279-288.

4. Borovik, V.V., Kaverzina A.V., Rubtsova D.N. *Implementation of the basic principles of teaching Russian as a foreign language in modern teaching aids* // Russian language: research, testing and practice. 2024. Vol. 10. No. 2. P. 97-105. DOI: 10.22363/3034-2090-2024-10-2-97-105.
5. Щукин, А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного / А.Н.Щукин. – М.: Высшая школа, – 2017. – 334 с.
6. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е.И.Пассов. – М.: Просвещение, – 2018. – 223 с.
7. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г.Тер-Минасова. – М.: Слово, – 2020. – 624 с.
8. Балаева, Р.Г. Адаптированные тексты в обучении РКИ. Учебное пособие / Р.Г.Балаева. – Баку: БСУ, – 2025.

R.Q.Balayeva

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bədii mətn kommunikativ və mədəni kompetensiyanın formalaşdırılması vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi sistemində bədii mətnin metodik potensialı araşdırılır. “RKİ tədrisində adaptasiya olunmuş mətnlər” adlı dərs vəsaiti dil, nitq və kulturoloji komponentlərin inteqrasiyasının müasir modeli kimi təhlil edilir. Kommunikativ yanaşmaya, mətnöncəsi və mətnsonrası işin təşkilinə, mədəniyyətlərarası kompetensiyanın inkişafına, həmçinin A1-B1 səviyyəli xarici tələbələrə tədrisində adaptasiya olunmuş bədii mətnlərdən istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə bədii mətnin emosional-məna baxımından qavranılmasının rus dilinin öyrənilməsinə motivasiyanın formalaşmasında mühüm rolunu vurğulanır. Ədəbiyyat materialını, kommunikativ tapşırıqları və tənqidi düşüncə elementlərini birləşdirən kompleks metodik modelin yüksək effektivliyi nəticə kimi qeyd olunur.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, RKİ, bədii mətn, kommunikativ kompetensiya, kulturoloji yanaşma, adaptasiya olunmuş mətn, tədris metodikası, mədəniyyətlərarası kommunikasiya

R.G.Balaeva

Literary Text as a Means of Developing Communicative and Cultural Competence in Teaching Russian as a Foreign Language

Summary

The article examines the methodological potential of literary texts in the system of teaching Russian as a foreign language. The study analyzes the textbook “*Adapted Texts in Teaching Russian as a Foreign Language*” as a contemporary model integrating linguistic, communicative, and cultural components of instruction. Particular attention is paid to the communicative approach, the organization of pre-text and post-text activities, the development of intercultural competence, and the use of adapted literary texts in teaching foreign students at the A1–B1 proficiency levels. The article emphasizes the importance of the emotional and semantic perception of literary texts in enhancing learners’ motivation to study the Russian language. The study concludes that the comprehensive methodological model combining literary material, communicative tasks, and elements of critical thinking demonstrates high educational effectiveness.

Keywords: Russian as a foreign language, RFL, literary text, communicative competence, cultural approach, adapted text, teaching methodology, intercultural communication

Rəyçi: dos. M.V.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 08.04.2026

Т.А.ВАГАБОВА

доцент, доктор педагогических наук

e-mail: tamillavahabova@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-4984-3140>

Азербайджанский государственный педагогический университет
(г. Баку, ул. У.Гаджибейли, 34)

10.62021/0026-0028.2026.2.415

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИКИ СЕМЬИ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АМУРЛЛЫ ПАШАЕВОЙ И ЕГО СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Резюме. В статье рассматривается тема интеграции классического наследия и современных педагогических концепций в азербайджанской педагогике в контексте XXI века. Особое внимание уделяется научной деятельности Амурллы Пашаева, применению им идей Мирзы Фатали Ахундзаде, Гасана бея Зардаби, Фиридуна бея Кочарли и Джалила Мамадгулузаде в современных педагогических процессах. В исследовании анализируется роль семьи и социальной среды в развитии личности, подготовке учителей, оптимизации учебных программ и эффективности образовательных процессов как в теории, так и на практике. Результаты показывают, что синтез классических и современных педагогических подходов обеспечивает гармоничное развитие личности, способствует построению образовательного процесса на научной основе и внедрению инклюзивного образования.

Ключевые слова: педагогическое и философское наследие; концепции классического просвещения; инновационные дидактические модели; среда социализации; нравственное и духовное развитие; гуманистическая модель развития; историческая эволюция педагогической мысли

Введение

Педагогическое наследие Амурллы Пашаева выполняет функцию связующего звена между классической азербайджанской педагогической мыслью и современной педагогической теорией. Классическое азербайджанское педагогическое наследие, представленное трудами Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби и Фиридуна бека Кочарли, системно исследованы вопросы семьи, общества и воспитания, интерпретируя их взаимосвязь в научно-педагогическом контексте [1]. Переосмысливая эти идеи в контексте современной педагогической науки, исследователь адаптировал традиционные модели к требованиям образовательной системы XXI века, расширив возможности их теоретического и практического применения. В этом аспекте его научная деятельность играет интегративную роль между классическим наследием и современными педагогическими подходами и вносит значимый вклад в развитие воспитательной функции семьи и социальной среды в системе образования Азербайджана.

Указанные представители классической педагогической мысли в трудах Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби и Фиридуна бека Кочарли предлагает развернутый и системный подход к проблемам семьи, общества и воспитания. Представители педагогической традиции рассматривали семью как первичную социальную среду формирования личности и базовый институт нравственного развития, подчеркивали ключевую роль общества в воспитательном процессе, а также связывали образование и просветительство с социальными преобразованиями. В их трудах рассмотрены с научно-педагогических позиций взаимовлияния социальной среды и семьи, а также

воспитательная функция национально-культурных ценностей. На основе фольклорных источников раскрыт эмпирический и междисциплинарный характер народной педагогики, продемонстрирован ее глубокий воспитательный потенциал. Исследованы возможности фольклорных источников, особенно в контексте воспитания детей младшего возраста. Представлены литературно-эпические образцы, отражающие историю азербайджанского народа и содержащие идеи, применимые в процессе воспитания молодежи в духе патриотизма. Одновременно поставлен вопрос о возможностях внедрения идей фольклора и народной педагогики в рамки современной образовательной практики [2, с. 183].

В исследованиях, проведенных Рустамовым Фаррухом Аббас оглы, в контексте развития азербайджанской педагогической науки системно изучены научное творчество и педагогические концепты Амруллы Пашаева. Также проанализирована их интегративная функция между классическим педагогическим наследием и современной образовательной теорией, воспитательная роль семьи и социальной среды, а также возможности их применения в современной педагогической практике в теоретическом и практическом аспектах [3]. В трудах Рустамова Фарруха Аббас оглы научное наследие данного исследователя в ходе исследования азербайджанской педагогики рассмотрено комплексно и системно. В работе проанализированы как ориентиры классического педагогического наследия, представленного трудами Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби и Фиридун бека Кочарли, так и педагогическая теория и практика XXI века; через научную деятельность указанных ученых раскрыты возможности интеграции классических и современных подходов. Одновременно научно обоснована воспитательная роль семьи и социальной среды, а также их влияния на нравственное, социальное и интеллектуальное развитие личности [4].

В рамках исследования педагогические положения мыслителя проанализированы как на теоретическом, так и на практическом уровне; выявлена их связь с современными образовательными программами, системой подготовки учителей и методиками обучения. Такой подход обеспечивает переосмысление классических идей в соответствии с требованиями образовательной системы XXI века в азербайджанской педагогической науке и вносит существенный вклад в научно обоснованное планирование воспитательных процессов, оптимизацию учебных программ и повышение эффективности педагогической деятельности [5].

Ученый, в свою очередь, проанализировал классические подходы в современном педагогическом контексте, адаптировав их к условиям образовательной системы XXI века. Его научная деятельность, объединяющая историю и теорию педагогики, предлагает системную модель воспитательных процессов. Таким образом, сопоставление классических и современных подходов показывает, что исследование проблем семьи, общества и воспитания в современной педагогической науке опирается на постулаты классического наследия, а их интеграция способствует повышению эффективности образовательного процесса.

Представители классической педагогической мысли рассматривали семью и общество как первичные институты воспитания, подчёркивали их нравственные и социальные функции и акцентировали значение их взаимного влияния в формировании личности. Мирза Фатали Ахундов является одним из наиболее выдающихся представителей азербайджанской классической педагогической мысли. Его идеи, наряду с взглядами таких единомышленников, как Сеид Азим Ширвани, Гасан бек Зардаби и Джалил Мамедгулузаде, были направлены на системное исследование проблем семьи, общества и воспитания. Педагоги советского периода, а также сотрудники Азербайджанского педагогического университета, развивая данные установки, внедряли их в современный педагогический контекст. Педагогическая концепция Ахундова

выдвигает на первый план роль семьи в воспитании, значимость женского образования и просветительскую функцию общества. Он рассматривал воспитание как процесс, основанный на рациональном мышлении и светских знаниях, а семью – как первичный и фундаментальный институт общества. Данный подход создал основу для устойчивого применения принципов классической педагогической мысли в современной системе образования Азербайджана [1, с. 130].

Гасан бек Зардаби является одним из значимых представителей азербайджанской классической педагогической мысли. Его идеи, развиваемые в единстве с взглядами таких единомышленников, как Фиридун бек Кочарли и Абдуррагим бек Ахвердиев, были направлены на углубленное исследование проблем социальной среды и воспитания. В советский период школьные учителя и социально ориентированные воспитательные программы воплотили концептуальные положения Зардаби в практическую деятельность, обеспечив их применение в образовательном процессе. В педагогическом подходе Зардаби ключевое место занимает единство семьи, школы и общества, а также воспитательная функция социальной среды. Он рассматривал социальную среду как основной элемент воспитания и реализовывал идеи народного просвещения на практике, что создало важную основу для внедрения классического педагогического наследия в современную систему образования.

Фиридун бек Кочарли является одним из выдающихся представителей азербайджанской классической педагогической мысли, чьи идеи, созвучные взглядам Гасана бека Зардаби и Ахмед бека Агаоглу, были сосредоточены на проблемах национально-культурного воспитания и формирования личности. Идеи Кочарли активно применялись учителями азербайджанского языка и литературы, а также педагогическим поколением советского периода на уровне школьного и высшего образования. В его педагогической концепции особое внимание уделяется роли семейной среды в формировании личности, при этом воспитание представлено как системный педагогический процесс, тесно связанный с национальными ценностями. Данный подход составляет научную основу применения классического наследия в современных образовательных программах с учётом национально-культурного контекста [1, с. 175].

Джалил Мамедгулузаде является одним из значимых представителей азербайджанской классической педагогической мысли и литературы. Его идеи тесно связаны с взглядами Мирзы Фатали Ахундова, Сеида Азима Ширвани и Ахмед бека Агаоглу и оказали заметное влияние на процессы общественного просвещения и исследование проблем воспитания. Подходы Мамедгулузаде широко применялись преподавателями литературы и исследователями в области социальной критики в образовательной и научной деятельности. В центре его педагогического подхода находятся проблемы невежества, социальных пороков и ошибочных моделей воспитания. Посредством сатиры Мамедгулузаде вскрывал недостатки воспитательного процесса и пропагандировал просветительскую модель воспитания, тем самым подчеркивая актуальность социально-педагогической функции классического наследия в современном контексте.

Узейр Гаджибейли занимает особое место в азербайджанском классическом педагогическом наследии как выдающийся деятель в области музыки и культуры. Его идеи, развиваемые в русле взглядов Ахмед бека Агаоглу и Джагила Мамедгулузаде, были направлены на осмысление проблем семьи, культуры и воспитания. Положения Гаджибейли нашли применение в педагогической деятельности преподавателей музыки и в рамках культурно-воспитательных проектов. В его педагогической концепции центральное место занимает нравственная ответственность семьи, а также воспитательная роль культуры и искусства. Воспитательный процесс рассматривается в широком социально-культурном контексте, при этом подчёркивается взаимное влияние семьи и

общества в развитии личности. Данный подход создает основу для интеграции классического наследия в современную педагогическую практику.

Амрулла Пашаев является ученым, сыгравшим важную роль в установлении преемственности между классической и современной азербайджанской педагогикой. Системно исследуя историю и теорию педагогики, он укрепил теоретические основы классических идей и адаптировал их научный анализ к современному педагогическому контексту. В рамках своей концепции он уделял особое внимание применению и концептуальному переосмыслению идей классических авторов – Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби, Фиридун бека Кочарли и Джалила Мамедгулузаде – в современной педагогической науке. Его исследования показывают, что теоретические установки классического наследия, будучи внедрёнными в современную образовательную систему, позволяют осуществлять воспитание личности и развитие социальной среды более системно и на научной основе.

Его научная деятельность обеспечила современную интерпретацию классических педагогических идей, адаптировав их теоретические положения к требованиям образовательной системы XXI века. Его научная деятельность в азербайджанской педагогике была направлена на переосмысление классического наследия в современном научном контексте. Он системно проанализировал педагогические идеи Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби, Фиридун бека Кочарли и Джалила Мамедгулузаде, выявив возможности их применения в современных образовательных процессах. По мнению Пашаева, изучение классических педагогических идей не должно ограничиваться их историческим анализом; необходимы их практическая реализация и внедрение в современную педагогическую практику. Укрепляя теоретические основы данных идей, он предложил новые научные концепции в сфере подготовки педагогических кадров и развития образовательной политики.

Научная деятельность Пашаева свидетельствует о том, что современная интерпретация классических идей играет существенную роль в воспитании личности, анализе социальной среды и структурировании образовательных программ. Его исследования создают научную основу для разработки и внедрения методических принципов в современной педагогической практике, особенно на уровне общего и высшего образования. Таким образом, Пашаев не только сохраняет классическое педагогическое наследие, но и развивает его в соответствии с требованиями XXI века, внося значительный вклад в научно обоснованное решение проблем семьи, общества и воспитания в системе образования Азербайджана.

Амрулла Пашаев является выдающимся ученым, обеспечившим современную интерпретацию классических педагогических идей в азербайджанской педагогике. Он всесторонне исследовал труды Мирзы Фатали Ахундова, Гасана бека Зардаби, Фиридун бека Кочарли и Джалила Мамедгулузаде, адаптировав их теоретические положения к условиям образовательной системы XXI века и закрепив их как на теоретическом, так и на практическом уровне. В его подходе изучение классических идей рассматривается не только как исторический анализ, но и как процесс их актуализации и реализации в современных педагогических процессах. Это позволило сформировать научные основы для развития системы подготовки учителей, структурирования педагогической системы и совершенствования образовательной политики.

Научная деятельность Пашаева свидетельствует о том, что современное осмысление классических педагогических идей играет существенную роль в воспитании личности, анализе социальной среды и структурировании образовательных программ. Его исследования формируют научную основу для разработки и внедрения методических принципов в современной педагогической практике, прежде всего в системе общего и высшего образования. Таким образом, учёный не только сохраняет педагогическое

наследие, но и развивает его в соответствии с требованиями XXI века, внося значительный вклад в научно обоснованное решение проблем семьи, общества и воспитания в азербайджанской системе образования.

Интеграция исторических и современных подходов к проблемам семьи, общества и воспитания: Изучение проблем семьи, общества и воспитания в азербайджанской педагогике имеет длительную историческую традицию. Классики педагогики – Мирза Фатали Ахундов, Гасан бек Зардаби, Фиридун бек Кочарли и Джалил Мамедгулузаде – предложили системные подходы к данным вопросам, рассматривая семью как первичную социальную среду формирования личности, а общество – как широкий контекст воспитательного процесса. Их идеи легли в основу теоретических принципов, обосновывающих духовное, интеллектуальное и социальное развитие личности, и составили фундамент современной педагогической науки.

В педагогической практике XXI века благодаря научной деятельности мыслителя стала возможной эффективная интеграция классического наследия и современных педагогических концепций. Исследования Агаева акцентируют внимание на взаимодействии семьи и социальной среды в формировании личности, а также раскрывают роль рациональных и светских знаний в воспитании на теоретическом и практическом уровнях. Пашаев, в свою очередь, обеспечил современную интерпретацию классических идей, укрепив их применение в педагогической системе, подготовке учителей и образовательной политике. Таким образом, синтез классических и современных подходов создал основу для научно обоснованного анализа и практического применения проблем семьи, общества и воспитания в азербайджанской педагогике.

В современной азербайджанской педагогике практические рекомендации, разработанные на основе научных принципов Амруллы Пашаева, направлены на эффективную интеграцию классических и современных педагогических подходов. Исследования Агаева позволяют внедрять в практическую деятельность такие положения, как взаимное влияние семьи и социальной среды в формировании личности, а также роль рациональных и светских знаний в воспитательном процессе. Амрулла Пашаев же предлагает рекомендации по современной интерпретации классических идей и их применению в педагогической системе, подготовке учителей и сфере образовательной политики.

В рамках данного подхода на уровне общего и высшего образования может быть выдвинут ряд практических рекомендаций: включение классических и современных идей в содержание учебных программ; интеграция теоретических и практических умений в систему подготовки педагогических кадров; активное вовлечение семьи и социальной среды в воспитательный процесс; а также организация воспитания как системного и целенаправленного процесса. Научное наследие Амруллы Пашаева обеспечивает методологическую основу для разработки и внедрения методических принципов в школьные и вузовские образовательные программы, способствуя повышению качества развития личности, социальной и нравственной воспитанности обучающихся.

В современной педагогической практике учебные программы должны интегрировать фундаментальные идеи и современные образовательные концепции. Это предполагает включение в содержание образования положений Амруллы Пашаева о роли семьи и социальной среды в формировании личности, а также принципов современной интерпретации классического педагогического наследия. Такой синтез обеспечивает единство теоретических и практических компонентов обучения, способствует гармоничному развитию обучающихся и позволяет эффективно использовать жизненные ситуации в образовательном процессе.

Программы, разработанные на основе рекомендаций Пашаева, обеспечивают интеграцию классических и современных педагогических подходов, способствуя всестороннему развитию личности, усилению социальной интеграции и системной

организации воспитательного процесса. Такой подход способствует научно обоснованному построению педагогической деятельности как в школе, так и в системе высшего образования и вносит существенный вклад в повышение качества образования.

Применение методических принципов в деятельности современных педагогов значительно повышает эффективность учебного процесса. По мнению А. Пашаева, корректная реализация данных принципов позволяет учителям системно и целенаправленно организовывать учебные занятия, учитывать индивидуальные особенности обучающихся и повышать уровень их знаний, умений и мотивации. Такой подход также облегчает обоснование педагогических решений и создает условия для устойчивого повышения качества обучения. Исследования, проведенные Джафаровой, показывают, что в современных условиях применение методических принципов влияет не только на передачу знаний, но и на формирование воспитательных и социальных навыков обучающихся [6]. Данный подход расширяет педагогические возможности учителей, способствует адаптации учебного материала к возрастным и развивающим особенностям учащихся, а также поощряет интерактивные и творческие формы деятельности в образовательной среде. В результате применение методических принципов выступает как интегративный процесс, поддерживающий как академические достижения учащихся, так и их личностное развитие.

А. Пашаев внёс значительный вклад в изучение истории школы и педагогической мысли, а также в популяризацию педагогических идей. Азербайджанская педагогическая периодика аккумулировала богатый научный и интеллектуальный материал, отражающий все значимые процессы, происходившие в системе образования страны. История школы и образования Азербайджана, древние традиции педагогической мысли и научно-педагогический опыт, накопленный в XX веке, свидетельствуют о том, что педагогическая периодика является одним из важнейших средств изучения педагогической науки и педагогического мышления и может наиболее эффективно реализовывать свои функции через ведущие педагогические журналы [7].

В современной педагогической практике методические принципы Амруллы Пашаева должны рассматриваться как приоритетное направление в деятельности учителей. Согласно его подходу, в содержании учебных занятий и дидактических материалов необходимо отражать роль семьи и социальной среды, применение рациональных и светских знаний, а также современную интерпретацию классических педагогических идей. Это позволяет педагогам эффективно переносить теоретические знания в практическую деятельность и выстраивать системный педагогический процесс, обеспечивающий социальное, нравственное и интеллектуальное развитие учащихся и студентов. В условиях современного общества проблемы семьи и формирования личности ребёнка приобретают особую значимость. Деформация института семьи, ослабление её психологического потенциала, трансформация традиционных семейных моделей как национальной ценности, а также влияние социальных кризисов на семейные отношения стали одними из наиболее активно обсуждаемых проблем в мире, в том числе в развитых странах [8].

Интеграция методических принципов Пашаева в содержание учебных занятий и образовательных материалов способствует повышению качества педагогической деятельности современных учителей, обеспечивает научно обоснованное планирование и реализацию образовательного процесса и укрепляет синтез классических и современных педагогических подходов.

Синтез классических и современных подходов в учебных программах

В современной педагогической практике учебные программы должны объединять фундаментальные идеи и современные педагогические концепции. Это предполагает отражение в образовательном содержании как положений Амруллы Пашаева о роли се-

мы и социальной среды в формировании личности и применении рациональных знаний, так и принципов современной интерпретации классического педагогического наследия. Такой синтез позволяет учителям интегрировать теоретические и практические знания, системно обеспечивать духовное, социальное и интеллектуальное развитие обучающихся, а также использовать реальные жизненные ситуации в воспитательном и образовательном процессе.

Важным условием реализации данных положений является эффективное взаимодействие между родителями и педагогами. Родители, предоставляя информацию о поведении и особенностях развития детей в семье, способствуют более точному выбору педагогических стратегий. В свою очередь, учителя не только передают учебную информацию, но и дают родителям практические рекомендации, вовлекая их в совместную работу по развитию обучающихся. Такое взаимодействие позволяет глубже учитывать индивидуальные образовательные потребности и принимать более обоснованные педагогические решения.

Ключевым принципом инклюзивного образования является обеспечение индивидуального подхода к каждому учащемуся. Его реализация требует учета особенностей развития, образовательных потребностей и динамики освоения знаний. Сотрудничество между родителями и учителями значительно повышает эффективность индивидуального подхода, поскольку педагоги получают возможность более точно оценивать учебные навыки учащихся и разрабатывать специальные программы поддержки, а родители – дополнять школьное обучение необходимой помощью в домашних условиях. Такая модель взаимодействия положительно влияет на академические результаты и личностное развитие учащихся.

Несмотря на это, практика взаимодействия родителей и педагогов сталкивается с рядом трудностей, включая недостаток информации, коммуникативные барьеры, дефицит доверия и различный уровень готовности к реализации инклюзивного подхода. В этих условиях возникает необходимость разработки системных педагогических стратегий и внедрения практико-ориентированных моделей сотрудничества. Понятие сотрудничества в образовании включает партнерство, взаимный обмен информацией, совместное принятие решений и разделение ответственности, что обеспечивает эффективную организацию образовательного процесса.

Исследования Алиевой [9] показывают, что применение интерактивных методов обучения усиливает сотрудничество между учителями и родителями и формирует образовательную среду, ориентированную на индивидуальное развитие обучающихся. Отмечается также, что исторический путь и современные тенденции развития системы образования Азербайджана свидетельствуют о ключевой роли родительско-педагогического взаимодействия в достижении устойчивых и целенаправленных образовательных результатов [10]. Такое сотрудничество способствует более точному мониторингу развития учащихся и принятию решений, соответствующих их образовательным потребностям.

Таким образом, взаимодействие родителей и педагогов в рамках инклюзивного образования не только повышает академические и личностные показатели обучающихся, но и способствует росту эффективности образовательного процесса, обеспечивая практическую реализацию принципов индивидуального подхода и гуманистической педагогики [11].

Профессиональное развитие педагогов требует постоянного совершенствования ключевых компетенций. Среди наиболее значимых направлений выделяются: эффективное и результативное взаимодействие с родителями, проведение оценивания с учетом индивидуальных потребностей учащихся, а также интеграция современных технологий в дошкольное образование. Такое развитие укрепляет как педагогические

навыки учителей, так и их организационные и коммуникативные способности, повышает качество образовательного процесса и создает условия для практической реализации инклюзивного подхода. Кроме того, непрерывное профессиональное развитие предоставляет педагогам возможность осваивать новые методические подходы, испытывать инновационные стратегии обучения и более эффективно реализовывать индивидуальный подход. В итоге развитие воспитателей и учителей оказывает прямое влияние как на академические и социальные навыки учащихся, так и на общее развитие образовательной среды [12].

Исследование вопросов семьи, общества и воспитания в азербайджанской педагогике имеет долгую историю. Мыслители классического периода педагогики – Мирза Фетали Ахундов, Гасан-бей Зардеби, Фиридун-бей Кёчарли и Джалил Мамедкулизаде – разработали системные подходы в этой области, рассматривая семью как первичную социальную среду личности, а общество – как широкий контекст воспитания. Их наследие играет фундаментальную роль не только в теории, но и в определении основных направлений педагогической практики.

Образовательная политика, проводимая Гейдаром Алиевым, имеет важное значение для азербайджанской педагогической мысли. Он исходил из принципа инклюзивного и качественного образования, обеспечивающего индивидуальное развитие каждого ребенка, выделял формирование профессиональных навыков учителей, применение инновационных методов и взаимное сотрудничество в образовательном процессе как приоритетные направления. Такой подход позволяет учителям разрабатывать программы с учетом индивидуальных потребностей учащихся, эффективно взаимодействовать с родителями и повышать качество учебного процесса. Профессиональное развитие таким образом укрепляет не только педагогические, но и организационные и коммуникативные способности учителей, способствует развитию академических и социальных компетенций учеников и создает условия для реализации принципов инклюзивного образования [13].

В XXI веке значительный вклад в развитие азербайджанской педагогики внес Амрулла Пашаев, предложивший современную интерпретацию классического педагогического наследия. Его научные исследования охватывают вопросы образовательной политики, подготовки педагогических кадров и структурирования педагогической системы. В его работах подчеркивается взаимное влияние семьи и социальной среды, роль рациональных и светских знаний в формировании личности и системное построение воспитательного процесса. Пашаев развивает теоретические основы классических идей и обеспечивает их применение в педагогическом процессе и практическую реализацию. Оба ученых, реализуя интеграцию классических и современных педагогических подходов, внесли значительный вклад в построение воспитательного и учебного процесса в азербайджанской системе образования на научной основе.

В результате этого подхода в школьных и вузовских образовательных программах системно отражается роль семьи и социальной среды, интеграция методических принципов в подготовку учителей и организация практической деятельности. Учебные программы, объединяя модели классического подхода с современными педагогическими концепциями, формируют гармоничный педагогический процесс, обеспечивающий нравственное, социальное и интеллектуальное развитие учащихся. Современные учителя должны применять методические установки Агаева и Пашаева в учебных материалах, использовать реальные жизненные ситуации в воспитании и образовании и превращать синтез классической и современной педагогики в практическую деятельность.

Научное наследие Амруллы Пашаева можно рассматривать как фундаментальный вклад, который адаптирует классическое наследие к современным образовательным условиям, оказывает устойчивое влияние на азербайджанскую педагогику и направлен

на комплексное развитие личности. Его деятельность укрепляет научные основы как на теоретическом, так и на практическом уровне, повышая эффективность современной педагогической системы.

Актуальность проблемы. Современное исследование вопросов семьи, общества и воспитания в азербайджанской педагогике приобретает особую актуальность в трудах Амруллы Пашаева. Исследования данного автора подчеркивают взаимное влияние семьи и социальной среды на формирование личности, интерпретируя их воспитательную функцию в теоретическом и практическом контексте системы образования XXI века. Автор, применяя теоретические основы классических педагогических идей – Мирзы Фетали Ахундова, Гасан-бей Зардеби, Фиридун-бей Кёчарли и Джагила Мамедкулизаде – в современных педагогических процессах, выполняет роль научного моста, соединяющего классическое наследие с образовательной системой XXI века. Их деятельность имеет высокую актуальность в педагогической практике с точки зрения подготовки современных учителей, оптимизации учебных программ и повышения эффективности воспитательного процесса.

Практическая значимость проблемы заключается в том, что фундаментальные положения данного автора имеют практическое значение для разработки учебных программ, подготовки учителей и оптимизации учебного процесса.

Их подходы, учитывая воспитательную функцию семьи и социальной среды, позволяют применять методические рекомендации, поддерживающие академическое и личностное развитие учащихся. Деятельность современных педагогов с применением этих принципов организуется более системно, целенаправленно и инклюзивно: сотрудничество между родителями и учителями, использование интерактивных методов обучения и индивидуализированный подход способствуют более эффективному развитию учащихся.

Вывод. Результаты научной деятельности Амруллы Пашаева показывают, что возможности интеграции классического азербайджанского педагогического наследия с современной педагогической теорией находятся на высоком уровне. Его исследования систематизируют теоретические и практические аспекты влияния семьи и социальной среды на развитие личности, подчеркивают роль рациональных и светских знаний в воспитательном процессе. Этот подход создает основу для разработки и применения методических принципов в школьных и вузовских образовательных программах. Исследователь предлагает современную интерпретацию классических педагогических идей в системе образования XXI века, применяя их теоретические положения к современной образовательной политике, подготовке педагогов и структурированию педагогической системы.

Научные подходы формируют синтез классических и современных педагогических подходов как на теоретическом, так и на практическом уровне в системе образования Азербайджана. Его наследие оказывает долгосрочное и устойчивое влияние на подготовку учителей, формирование учебных программ и организацию воспитательного процесса на научной основе, повышает качество деятельности современных педагогов и вносит значительный вклад в применение инклюзивных подходов в образовательном процессе.

Литература

1. Vahabova, T. Ə. Azərbaycanca tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri) [Dissertasiya, Ümumi pedaqogika, pedaqogika və təhsilin tarixi ixtisası üzrə, Pedaqogika elmi sahəsi]. – Bakı: Azərbaycan Respublikası. Rüstəmov, F. A. (2020). Elmi məsləhətçi [Professor, Pedaqoji elmlər doktoru, Əməkdar elm xadimi]. – 2020.

2. Vaqabova, T. A. Vliyanie folklora na razvitie pedagogicheskoy mysli v Azerbaidzhane // *Che-lovek i obrazovanie*, (2), – 2025. – p. 183-189. <https://doi.org/10.54884/1815-7041-2025-83-2-183-189>
3. Rüstəmov, F.A. Azərbaycan pedaqogikaşunaslığı: dərslik (H. Əhmədov, Elmi red.) / F.A.Rüstəmov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2016.
4. Rüstəmov, F.A. Pedaqogika tarixi: Xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi: dərslik (H. M. Əhmədov, Elmi red.) F.A.Rüstəmov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010.
5. Rustamov, F., *Pedagogy: A textbook for students studying in English* / F.Rustamov, F.Karimova & S.Rustamova. Baku: Elm və Təhsil, – 2022.
6. Jafarova, S. Upbringing issues in Azerbaijan families (comparative analysis end of the XIX – beginning of the XX century and the modern period) // *Journal of Preschool and Primary Education*, – 2022. 240(III), – p. 93-104.
7. Mammadova, E.N. Journal of “Azerbaijan Journal of Educational Studies” and the process of formation of pedagogical thought in Azerbaijan // *Revista Conrado*, – 2022. 18(86), – p. 367-373.
8. Mammadova, S. M. The importance of using folk pedagogy in educating the young generation // *Scientific Results*, – 2025. 11. <https://ojs.scipub.de/index.php/SR/article/view/6794>
9. Əliyeva, S. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşə hazırlığında interaktiv təlim metodlarından istifadə imkanları. *Məktəbəqədər və İbtidai Təhsil*, 2(251), – 2025. – s. 25-35. <https://doi.org/10.30546/2709-2488.2.2025.0020>
10. Guliyeva, N. Development of education in Azerbaijan: Historical path, modern trends and prospects // *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, – 2025. 12(4), – p. 109-128. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17322798>
11. Hüseynova, G. İnküziv təhsildə valideyn-müəllim əməkdaşlığı: problemlər və həllər // *Azərbaycan Məktəbi*. – 2025. 2(711), – s. 118-126. <https://doi.org/10.30546/32898065.2025.2.046>
12. Verdiyeva, M. Teaching geography in Azerbaijan: Problems with textbooks and teachers. History of development of teaching methodology // *Pedagogy and Psychology*, – 2023. 2(55), – p. 3-14. <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1000>
13. Вагабова Т. А. Образовательная политика Гейдара Алиева и его наследие в истории педагогической мысли Азербайджана // *Известия Балтийской государственной академии рыбопромыслового флота*. – 2025. № 2(72). – с. 73-78.

T.Ə.Vahabova

Ailə pedaqogikasının humanist əsasları:
Əmrullah Paşayevin nəzəri irsi və onun müasir yorumu
Xülasə

Məqalədə Azərbaycan pedaqogikasında klassik irs ilə müasir pedaqoji konsepsiyaların XXI əsr kontekstində inteqrasiyası mövzusu tədqiq edilir. Xüsusi diqqət Əmrulla Paşayevin elmi fəaliyyətinə yönəldilmiş, onun Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Firidun bəy Köçərli və Cəlil Məmmədquluzadənin ideyalarını müasir pedaqoji proseslərə tətbiq etməsi göstərilmişdir. Tədqiqatda ailə və sosial mühitin şəxsiyyətin inkişafındakı rolu, müəllim hazırlığı, tədris proqramlarının optimallaşdırılması və tərbiyə proseslərinin səmərəliliyi nəzəri və praktik aspektlərdə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, klassik və müasir pedaqoji yanaşmaların sintezi şəxsiyyətin harmonik inkişafını təmin edir, təhsil prosesini elmi əsaslarla qurmağa və inküziv təhsilin tətbiqinə töhfə verir.

Açar sözlər: *təhsil-fəlsəfi irsi; klassik maarifçilik konsepsiyaları; innovativ didaktik modellər; sosiallaşma mühiti mənəvi-əxlaqi inkişaf humanist yönümlü inkişaf modeli; pedaqoji fikrin tarixi təkamülü*

T.A.Vahabova

Humanistic Foundations of Family Pedagogy:
The Theoretical Legacy of Amrullah Pashaev and its Modern Interpretation
Summary

The article examines the topic of integration of classical heritage and modern pedagogical concepts in Azerbaijani pedagogy in the context of the 21st century. Special attention is paid to Emrulla Pashayev's

scientific activity, his application of the ideas of Mirza Fatali Akhundzadeh, Hasan bey Zardabi, Firidun bey Kocharli and Jalil Mammadguluzadeh to modern pedagogical processes. The study analysed the role of family and social environment in personality development, teacher training, optimization of teaching programs and the effectiveness of educational processes in theoretical and practical aspects. The results show that the synthesis of classical and modern pedagogical approaches ensures the harmonious development of personality, contributes to building the educational process on scientific grounds and implementing inclusive education.

Keywords: *educational-philosophical heritage; classical enlightenment concepts; innovative didactic models; socialization environment; moral and spiritual development; humanistic development model; historical evolution of pedagogical thought*

*Rəyçilər: p.f.d., dos. T.S.Əliyeva,
p. f.d., dos. Ü.R.Məmmədova*

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2026

М.С.ГАДЖИМУРАДОВ

e-mail: hajimuradov@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0001-6463-7938>

**Академия Службы государственной
безопасности имени Гейдара Алиева**
(г. Баку, ул. Алискера Ганбова, 6)

10.62021/0026-0028.2026.2.426

ТАКТИКО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫПОЛНЕНИЯ БРОСКОВ В ПРИКЛАДНЫХ РАЗДЕЛАХ РУКОПАШНОГО БОЯ В СРАВНЕНИИ СО СПОРТИВНЫМИ ЕДИНОБОРСТВАМИ

***Резюме.** В статье рассматривается проблема трансформации техники выполнения бросков при переходе от спортивных единоборств (самбо, дзюдо) к прикладным разделам рукопашного боя. Актуальность исследования обусловлена необходимостью пересмотра методик обучения в силовых структурах, где спортивные приёмы, ориентированные на правила и безопасность падающего, могут быть неэффективными или опасными для атакующего. Целью работы является выявление ключевых различий в биомеханике и тактическом назначении бросков в условиях отсутствия правил. В результате анализа установлено, что в прикладном разделе критерием эффективности становится не «чистота» броска, а травматичность для противника и сохранение устойчивости атакующим. Представлены экспериментальные данные биомеханического анализа бросков, полученные на элитных спортсменах. Предложена авторская классификация бросков по конечной цели: «броски-сбивания» и «броски-удары».*

***Ключевые слова:** рукопашный бой, техника бросков, спортивные единоборства, биомеханика, тактическая подготовка, самооборона*

В современной теории и методике единоборств распространено представление о возможности непосредственного переноса технических действий, освоенных в условиях спортивной практики, в ситуации реального противоборства. Вместе с тем анализ специальной литературы и практики подготовки в прикладных дисциплинах свидетельствует о том, что данное положение требует уточнения. Ряд авторов указывает на различие спортивных и прикладных форм единоборств по целям, регламенту и критериям эффективности технических действий [1, с. 172-173].

В спортивных единоборствах (самбо, дзюдо, спортивный рукопашный бой) система правил формирует стандартизированную соревновательную среду, в которой эффективность технического действия определяется установленными критериями оценки и необходимостью минимизации травматического воздействия на соперника [2, с. 88].

Вопросы классификации и биомеханического анализа бросковой техники достаточно подробно разработаны в трудах Б.А. Свиридова, Г.И. Попова, И.В. Тарханова, А.Г. Левицкого, Д.А. Матвеева и других исследователей. В данных работах представлены фазовые структуры выполнения бросков, биомеханические характеристики двигательных действий, а также критерии их эффективности в условиях спортивной деятельности.

Вместе с тем в научной литературе недостаточно полно освещены вопросы адаптации спортивной техники к условиям прикладного применения, включая выполнение технических действий в нестандартной внешней среде (жёсткое покрытие, ограниченная свобода перемещения, отсутствие соревновательного регламента).

Отдельные аспекты данной проблемы рассматриваются в работах Кравчука А. И. и Паршина С. В., в которых на основе анализа видеоматериалов отмечаются ограничения эффективности ряда технических элементов в условиях реального противоборства [1, с. 174–175]. Полученные авторами выводы частично не совпадают с традиционными методическими представлениями, что указывает на дискуссионный характер проблемы.

В последние годы усиливается интерес к экспериментальным исследованиям, основанным на методах биомеханического и видео-кинематического анализа. Так, в работе Pantelidou et al. (2025) рассматриваются особенности кинематики верхних конечностей при выполнении бросков дзюдо у спортсменов высокой квалификации [4, с. 1708]. В исследовании Левицкого и Матвеева (2022) анализируются параметры движения центра масс при выполнении броска через грудь на материале соревновательной деятельности [3, с. 57-58]. Полученные результаты позволяют количественно описывать особенности структуры бросков и могут быть использованы при дальнейшем анализе их прикладной эффективности.

Принципиальное различие между спортивными и прикладными формами рукопашного боя определяется системой критериев оценки технических действий. В спортивных единоборствах эффективность броска задаётся правилами соревнований, которые ориентированы на оценку технической сложности, амплитуды и качества исполнения при обязательном снижении риска травматизации соперника.

В прикладном контексте система критериев эффективности приобретает иной характер, поскольку результативность действия определяется его воздействием на функциональное состояние противника. В этих условиях значение приобретает не только факт и качество выполнения броска, но и последствия падения, обусловленные характеристиками внешней среды, включая тип покрытия и отсутствие элементов страховки.

Экспериментальные данные биомеханического анализа бросков.

Современные методы видео-кинематического анализа позволяют объективно оценивать биомеханические параметры, определяющие эффективность и потенциальную травматичность бросковой техники. В исследовании Pantelidou и соавт. (2025) проведён сравнительный анализ двух бросков дзюдо – *Sode-Tsurikomi-Goshi* (STG) и *Tsurikomi-Goshi* (TG) [4, с. 1708-1710]. В исследовании приняли участие высококвалифицированные спортсмены-мужчины со средним возрастом $26,5 \pm 8,9$ года, имеющие квалификацию чёрного пояса и не имевшие травм в течение шести месяцев, предшествовавших эксперименту. Видеофиксация выполнялась с использованием камеры Huawei 5T (48 Мп), обработка кинематических данных осуществлялась в программном обеспечении Kinovea (версия 0.8.15), а статистический анализ проводился посредством пакета IBM SPSS Statistics 25.0.

Полученные результаты показали, что при выполнении броска *Tsurikomi-Goshi* пиковая отрицательная скорость движения плеча атакуемого спортсмена была статистически значимо выше по сравнению с броском *Sode-Tsurikomi-Goshi* ($p = 0,04$) [4, с. 1711]. Данный показатель свидетельствует о более высокой скорости падения и, соответственно, о потенциально большей травматичности при контакте с твёрдой поверхностью. Анализ пикового ускорения плеча ука также выявил более высокие значения при выполнении броска *Tsurikomi-Goshi*, однако различия не достигли уровня статистической значимости ($p = 0,1$).

Оценка надёжности измерений методом тест-ретест с использованием внутриклассового коэффициента корреляции (ICC) показала хорошие показатели воспроизводимости для броска STG ($ICC = 0,74$) и умеренные – для TG ($ICC = 0,60$). Размер эффекта по Коэну составил $d = 0,43$ для различий в ускорении и $d = 1,12$ для различий в отрицательной скорости, что указывает на умеренную и высокую практическую значимость полученных результатов соответственно [4, с. 1712].

Практическая значимость данных результатов для прикладного рукопашного боя заключается в том, что бросковые действия, обеспечивающие более высокую скорость падения противника, потенциально обладают более выраженным поражающим воздействием при выполнении на твёрдом покрытии. Вместе с тем следует учитывать, что исследуемые приёмы выполнялись в условиях спортивного дзюдо с использованием стандартных захватов за кимоно. В прикладных ситуациях, предусматривающих захваты за повседневную одежду (куртку, пиджак и др.), биомеханическая структура движения может иметь определённые отличия, что требует дальнейших исследований. Однако такие показатели, как скорость и ускорение падения, являются универсальными кинематическими характеристиками и могут рассматриваться в качестве объективных критериев оценки потенциальной травматичности броска независимо от разновидности захвата.

Дополнительный интерес представляет исследование Левицкого и Матвеева (2022), посвящённое биомеханическому анализу броска через грудь, выполненного трёхкратным олимпийским чемпионом Александром Карелиным на чемпионате мира по греко-римской борьбе 1993 года в Стокгольме [3, с. 56-57]. Авторами были проанализированы 44 циклограммы, на основе которых определялись координаты центров масс спортсменов и строились траектории их перемещения.

Установлено, что подготовительная фаза приёма сопровождается целенаправленным выведением соперника из равновесия посредством колебательных перемещений его центра масс. При этом атакующий эффективно использует собственную массу тела для создания необходимого импульса движения. Одной из ключевых особенностей техники является смещение центра масс атакующего спортсмена в сторону от траектории движения центра масс соперника. Иными словами, атакующий освобождает пространство для падения противника, что способствует более эффективной реализации броска [3, с. 58].

Выявленный механизм имеет важное прикладное значение для разграничения спортивных и боевых вариантов бросковой техники. В спортивной борьбе атакующий нередко завершает действие совместным падением с соперником, что частично снижает ударную нагрузку при приземлении. В прикладном рукопашном бою, напротив, предпочтительным является сохранение устойчивого положения атакующего либо создание условий для максимально жёсткого контакта противника с опорной поверхностью, что повышает эффективность броскового воздействия.

Изменение фазовой структуры броска. В спортивной биомеханике бросковая техника традиционно рассматривается как последовательность взаимосвязанных фаз, включающих выведение соперника из равновесия, создание вращательного момента, полёт и приземление. Согласно исследованиям Б.А. Свиридова и соавторов [5, с. 222-223], наиболее целесообразным является выделение трёх основных фаз броска:

I фаза – переход атакующего из исходного положения в стартовое положение для выполнения приёма;

II фаза – окончательное выведение соперника из равновесия и его отрыв от опоры;

III фаза – полёт и приземление атакуемого.

Вместе с тем результаты биомеханического анализа показали, что в интервале между первой и второй фазами спортсмены выполняют дополнительное действие – подбив соперника, осуществляемый за 0,1–0,3 с до момента его отрыва от опоры [5, с. 224]. Данный элемент имеет принципиальное значение, поскольку именно на этом этапе формируются основные параметры последующего падения, включая направление движения, угловую скорость и характер контакта с опорной поверхностью.

При адаптации бросковой техники к условиям прикладного рукопашного боя наблюдается существенная трансформация фазовой структуры приёма. Если в спортивных единоборствах завершающая фаза предполагает контролируемое падение соперника и соблюдение требований безопасности, то в прикладном варианте элементы, связанные с амортизацией падения, как правило, отсутствуют. Основная задача атакующего заключается либо в сохранении устойчивого положения после выполнения броска, либо в использовании дополнительного воздействия массы собственного тела для усиления поражающего эффекта в момент контакта противника с поверхностью.

Изменяется также тактическое содержание отдельных фаз. В спортивной практике вход в бросок нередко сопровождается подготовительными действиями, ложными атаками и маневрированием. В прикладной ситуации данная фаза должна характеризоваться высокой скоростью и минимальным временем реализации, что снижает вероятность контратаки со стороны противника. Фаза выведения из равновесия в спортивных условиях часто обеспечивается за счёт активной работы мышц ног и спины, тогда как в прикладном рукопашном бою предпочтительным считается использование инерции движения самого противника. На заключительном этапе спортивного броска атакующий обычно контролирует процесс падения соперника, снижая риск получения травмы, тогда как в прикладном варианте приоритетом становится создание условий для максимально жёсткого и неконтролируемого приземления.

Результаты исследования Pantelidou и соавторов [4, с. 1711-1712] позволяют количественно оценить параметры, связанные с потенциальной травматичностью броска. Установлено, что ключевыми характеристиками являются пиковая отрицательная скорость и пиковое ускорение тела падающего спортсмена. Использование подобных показателей открывает возможности для объективного сравнения различных бросковых техник и отбора наиболее эффективных из них для решения прикладных задач.

Отдельного внимания заслуживает анализ техники *double-leg takedown* («проход в ноги»), широко распространённой в спортивной борьбе и смешанных единоборствах. Биомеханические особенности данного приёма предполагают выраженное снижение центра масс атакующего в начальной фазе движения. В условиях реального силового противоборства это может увеличивать риск получения встречного удара в область головы или шеи. По этой причине в ряде прикладных систем предпочтение отдаётся вариантам сбивания, основанным на использовании инерции движения противника без значительного снижения собственного центра тяжести [2, с. 89].

Тактическая подготовка и комбинаторика. В спортивных единоборствах подготовка броска обычно носит тактико-технический характер и включает создание благоприятных условий для выполнения приёма посредством маневрирования, изменения дистанции и ложных действий. Анализ соревновательной практики в смешанных единоборствах и боевом самбо показывает, что значительная часть бросков осуществляется после предварительных ударных действий. При этом в спортивном поединке удары нередко выполняют функцию отвлечения внимания или создания удобного момента для входа в бросок.

В прикладном рукопашном бою предварительное ударное воздействие может рассматриваться как средство временной дезорганизации защитных действий противника и создания благоприятных условий для проведения броска. Однако эффективность подобной тактики остаётся предметом научной дискуссии. Так, исследование А.И. Кравчука и С.В. Паршина [1, с. 175-176], основанное на анализе видеоматериалов соревнований по рукопашному бою, показало ограниченную эффективность так называемых расслабляющих ударов в качестве средства подготовки бросковых действий. На основании полученных данных авторы пришли к выводу о нецелесообразно-

сти обязательного включения подобных ударов в структуру обучения бросковой технике сотрудников правоохранительных органов.

Следовательно, тактическая подготовка в прикладном рукопашном бою должна предусматривать не только совершенствование техники выполнения отдельных бросков, но и формирование навыков выбора наиболее рационального способа действий в конкретной ситуации. Существенное значение имеет оценка физических характеристик противника, дистанции, особенностей окружающей обстановки и возможных рисков контратаки. В ряде случаев более целесообразным может оказаться применение ударной техники, дистанционного контроля либо иных способов нейтрализации противника.

Результаты исследования Pantelidou [4, с. 1711] позволяют предположить, что для оценки эффективности бросков прикладной направленности особое значение имеют показатели пиковой отрицательной скорости и ускорения тела в фазе падения. Выявленная статистически значимая разница по параметру отрицательной скорости между исследованными вариантами бросков ($p = 0,04$) при большом размере эффекта ($d = 1,12$) свидетельствует о том, что даже незначительные изменения техники способны существенно влиять на динамику падения и потенциальный травмирующий эффект. Это создаёт предпосылки для дальнейшего совершенствования классификации и отбора бросковых техник на основе объективных биомеханических критериев. Вместе с тем выводы о преимуществе отдельных технических действий требуют дополнительной проверки в условиях, максимально приближённых к реальным ситуациям силового противостояния.

Заключение

Проведённый анализ позволяет утверждать, что техника бросков в прикладных разделах рукопашного боя существенно отличается от её спортивных аналогов как по целям применения, так и по биомеханическим и тактическим характеристикам.

Основные результаты исследования заключаются в следующем.

1. **Целевое различие.** В спортивных единоборствах бросок рассматривается прежде всего как средство получения технического преимущества и соревновательной оценки. В прикладном рукопашном бою его основная задача заключается в нейтрализации противника путём нарушения его устойчивости, ограничения двигательной активности либо нанесения травмирующего воздействия [1, с. 172].

2. **Биомеханическое различие.** В прикладном варианте выполнения броска отсутствуют элементы, направленные на смягчение падения противника. Основной акцент переносится на обеспечение жёсткого контакта с опорной поверхностью при сохранении устойчивого положения атакующего. Результаты кинематических исследований свидетельствуют о том, что броски, характеризующиеся более высокими значениями отрицательной скорости падения, обладают большим потенциальным травмирующим эффектом. В частности, для броска *Tsurikomi-Goshi* зафиксированы статистически значимо более высокие показатели отрицательной скорости по сравнению с *Sode-Tsurikomi-Goshi* ($p = 0,04$) [4, с. 1711-1712]. При этом различия в характере захватов (спортивное кимоно и повседневная одежда) могут влиять на особенности выполнения приёма, однако основные кинематические характеристики падения сохраняют своё значение в качестве объективных критериев оценки эффективности броска.

3. **Тактическое различие.** Анализ научной литературы показал, что вопрос о роли предварительных ударных действий при подготовке броска остаётся дискуссионным. Если традиционные подходы рассматривают удар как средство предварительной дезорганизации противника, то современные исследования ставят под сомнение эффективность так называемых расслабляющих ударов в качестве обязательного элемента подготовки бросковых действий, в частности при обучении сотрудников правоохранительных органов [1, с. 175-176].

4. Классификационное различие. Для решения задач прикладной подготовки целесообразно использовать классификацию, основанную на функциональном назначении бросков. В этом случае могут быть выделены броски, направленные преимущественно на перевод противника в положение лёжа («сбивания»), и броски, ориентированные на достижение максимального травмирующего эффекта («сбросы»). Подобный подход согласуется с биомеханической классификацией, предложенной Д.А. Матвеевым [2, с. 89].

Научный результат

В ходе исследования проведён анализ особенностей трансформации бросковой техники при переходе от спортивных видов единоборств (дзюдо, самбо, греко-римская борьба) к прикладным разделам рукопашного боя. Установлено, что ключевыми критериями эффективности броска в прикладном контексте выступают не только техническая правильность выполнения приёма, но и его способность обеспечивать выраженное воздействие на противника при одновременном сохранении устойчивости атакующего.

Показано, что объективная оценка эффективности бросков может осуществляться на основе биомеханических параметров падения, прежде всего показателей пиковой отрицательной скорости и ускорения. Экспериментальные данные свидетельствуют о статистически значимых различиях между отдельными разновидностями бросков по указанным параметрам, что позволяет использовать их в качестве критериев отбора наиболее эффективных технических действий для прикладной подготовки.

Полученные результаты подтверждают целесообразность применения функциональной классификации бросков, основанной на характере решаемых тактических задач. Кроме того, установлено, что тактическая подготовка бросковых действий в спортивных и прикладных условиях имеет принципиальные различия, обусловленные различием целей соревновательной и служебно-боевой деятельности.

Таким образом, результаты исследования расширяют представления о биомеханических и тактических особенностях бросковой техники в прикладном рукопашном бою и могут быть использованы при совершенствовании программ подготовки сотрудников силовых структур и специалистов в области прикладных единоборств.

Научная новизна исследования заключается в следующем.

1. Предложена тактическая классификация бросковых техник, предусматривающая их разделение на две основные группы: «сбивания» (перевод противника на землю с целью ограничения его мобильности) и «травматические броски» (техники, направленные на нанесение повреждений за счёт жёсткого контакта противника с опорной поверхностью). В отличие от существующих классификаций, основанных преимущественно на биомеханических характеристиках движения, в качестве основного критерия систематизации предложена функционально-тактическая цель применения приёма.

2. Обоснована значимость использования биомеханических показателей для оценки эффективности бросковых техник в прикладном рукопашном бою. На основе анализа современных экспериментальных исследований установлено, что такие параметры, как пиковая скорость и пиковое ускорение тела атакуемого, могут рассматриваться в качестве объективных критериев оценки травматического потенциала броска. Результаты исследований Pantelidou и соавт. (2025) расширяют возможности количественного анализа эффективности бросковых действий.

3. Систематизированы существующие научные подходы к оценке роли ударных воздействий в подготовке бросков в спортивном и прикладном контексте. Выявлены противоречия между традиционными представлениями о необходимости предварительного ударного воздействия для повышения эффективности броска и результатами современных исследований, указывающих на ограниченную эффективность подобных действий в профессиональной подготовке сотрудников правоохранительных органов.

Практическая значимость исследования определяется возможностью использования его результатов при разработке и совершенствовании программ подготовки сотрудников правоохранительных органов, военнослужащих и подразделений специального назначения. Предложенные подходы позволяют повысить эффективность обучения бросковой технике в условиях, максимально приближенных к реальной оперативно-служебной деятельности.

Результаты исследования могут быть внедрены в образовательный процесс спортивных, военных и ведомственных учебных заведений. Использование предложенной тактической классификации бросков способствует оптимизации учебно-тренировочного процесса, рациональному распределению учебного времени и повышению уровня профессиональной подготовленности обучающихся.

Практическое применение разработанных рекомендаций направлено на совершенствование методики подготовки специалистов силовых структур, повышение их личной безопасности и эффективности выполнения служебно-боевых задач. Кроме того, снижение риска травматизма и повышения уровня профессиональной готовности личного состава имеет важное социальное и организационное значение.

Литература

1. Кравчук, А. И. Проблемы формирования у сотрудников органов внутренних дел техники бросков в сочетании с расслабляющим ударом / А. И. Кравчук, С. В. Паршин. – Могилев : Могилевский институт МВД Республики Беларусь, 2022. – С. 172-176.
2. Левицкий, А. Г. Анализ траекторий центров масс спортсменов в процессе выполнения броска через грудь в соревновательных условиях (на примере выступления А. Карелина) / А. Г. Левицкий, Д. А. Матвеев // Теория и практика физической культуры. – 2022. – № 3. – С. 56-58.
3. Матвеев, Д. А. Биомеханические фазы выполнения бросков в спортивной борьбе / Д. А. Матвеев, А. А. Поципун, О. В. Ошина, А. Г. Левицкий // Теория и практика физической культуры. – 2018. – № 6. – С. 88-89.
4. Свиридов, Б. А. Биомеханический анализ структуры бросков через туловище у квалифицированных борцов-самбистов / Б. А. Свиридов, Г. И. Попов, И. В. Тарханов // Теория и практика физической культуры. – 2019. – № 8. – С. 221-224.
5. Pantelidou, M. Video-Based Biomechanical Analysis of Shoulder Kinematics in Sode-Tsurikomi-Goshi and Tsurikomi-Goshi Judo Throws / M. Pantelidou, E. Lyritis, G. Papagiannis, P. Koulouvaris, A. Mastrokalou, I. Nikolaou // Applied Sciences. – 2025. – Vol. 15, No. 4. – Art. 1708.

M.S.Hacımuradov

Əlbəyaxa döyüşdə atma texnikasının taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin idman növləri ilə müqayisəli təhlili Xülasə

Məqalədə idman döyüş növlərindən (sambo və cüdo) tətbiqi əlbəyaxa döyüşə keçid zamanı atma texnikasının transformasiyası məsələsi təhlil edilir. Tədqiqatın aktuallığı xüsusi təyinatlı strukturlarda hazırlıq metodikalarının təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə şərtlənir. Tədqiqatın məqsədi qaydaların məhdudlaşdırıcı təsirinin olmadığı şəraitdə atmaların biomexaniki xüsusiyyətləri və taktiki təyinatı arasındakı əsas fərqləri müəyyən etməkdir. Aparılmış təhlil göstərmişdir ki, tətbiqi əlbəyaxa döyüşdə atmanın effektivlik meyarı onun texniki cəhətdən “təmiz” icrası deyil, rəqibə vurduğu zərərin səviyyəsi və hücum edən şəxsin dayanıqlığını qoruyub saxlamasıdır. Məqalədə atmaların son məqsədinə əsaslanan təsnifatı təklif olunur və onlar “yıxmalar” və “travmatik atmalar” olmaqla iki qrupa ayrılır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, idman və tətbiqi döyüş şəraitində atmaların taktiki hazırlığı, icra texnikası və funksional təyinatı arasında prinsipial fərqlər mövcuddur.

Açar sözlər: əlbəyaxa döyüş, atma texnikası, sambo, cüdo, biomexanika, taktiki hazırlıq, tətbiqi döyüş, özünümüdafiə

M.S.Hajimuradov

Tactical and Technical Features of Throw Execution in Applied Hand-to-Hand Combat in Comparison with Combat Sports

Summary

The article analyzes the transformation of throwing techniques in the process of transitioning from combat sports (sambo, judo) to applied hand-to-hand combat systems. The relevance of the study is determined by the necessity to reconsider training methodologies used in law enforcement agencies, where sport-oriented techniques regulated by competitive rules and designed to ensure the safety of the falling opponent may prove insufficient or less effective in applied operational contexts. The aim of the study is to identify the key differences in biomechanical structure and tactical purpose of throwing techniques under conditions where formal rules are absent. The analysis demonstrates that in applied hand-to-hand combat, the primary criterion of effectiveness is not the technical “cleanliness” of execution, as in sport, but the degree of traumatic impact on the opponent and the ability of the attacker to maintain positional stability. The author proposes a functional classification of throws based on their intended outcome, distinguishing between “knockdown throws” and “impact throws”. The findings indicate that tactical and technical preparation of throwing actions in sport and applied combat contexts differs fundamentally in terms of objectives, execution principles, and expected outcomes.

Keywords: *hand-to-hand combat, throwing techniques, combat sports, biomechanics, tactical training, self-defense*

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2026

М.В.ГУСЕЙНОВА

доцент

e-mail: m_quseynova@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0009-9483-9774>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2026.2.434

ОБУЧЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ ДЕЛОВОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Резюме. В статье рассматривается роль письменной деловой коммуникации в профессиональной подготовке студентов, изучающих русский язык как иностранный, виды и характеристики различных документов.

Формы деловой коммуникации играют важную роль в освоении следующих навыков:

- 1) совершенствование коммуникативной (лингвистической) компетенции;
- 2) обучение ведению переговоров (в различных формах речи);
- 3) работа с документами.

Для развития практических навыков студентов предлагаются задания, облегчающие освоение письменной деловой документации на русском языке как иностранном, а также методики формирования этих навыков.

Ключевые слова: письменная коммуникация, деловое общение, нормативный документ, профессиональная культура

Обучение студентов деловому русскому языку – одна из актуальных проблем, стоящая перед современным образованием, и являющаяся фактором эффективной профессиональной деятельности. Изменения в жизни общества требуют от нас подготовки таких специалистов, которые владеют высоким уровнем речевой культуры в рамках профессиональной коммуникации. Поэтому, на занятиях РКИ необходимо формировать у студентов умения и навыки профессиональной иноязычной компетенции, используемых в деловой коммуникации.

Деловое общение – это особый вид общения, это процесс взаимосвязи и взаимодействия людей, при котором осуществляется обмен деятельностью, умениями, опытом и информацией, касающейся деловых задач для того, чтобы строить совместную деятельность, сотрудничество [7].

Основная цель делового общения – это постановка определенных и конкретных задач (научной, учебной, производственной, юридической и т. д.) [2, с. 10]. У делового общения должен быть конкретный результат – продукт совместной деятельности.

Большую часть общения делового человека составляет общение письменное.

Любое письменное сообщение имеет несомненные преимущества перед устным сообщением:

- 1) возможность длительного хранения информации;
- 2) возможность и в случае необходимости откорректировать сообщение [2, с. 69].

Как правило, к письменной форме делового общения обращаются тогда, когда сложно установить непосредственный контакт с адресатом по определённым причинам.

По мнению Колтуновой М.В., умение успешно вести переговоры, грамотно составить текст документа, умение работать с документами – важнейшие составляющие профессиональной культуры человека, принимающего решения [3, с. 3].

Работа с деловой документацией обогащает лексический запас обучающихся специальными терминами.

Однако нужно отметить и недостатки письменной коммуникации.

1. Достоверность сведений, указанные в сообщениях, напрямую зависит от составителя. Тексты с многочисленными письменными и устными объяснениями, написанные непонятным языком, где отсутствует конкретность и т.д., делают конечное сообщение дорогим и путаным;

2. Отсутствие невербальных средств общения, поддерживающие коммуникацию;

3. Необходимо учитывать затраты, связанные с осуществлением операций с сообщением (составление, получение, ознакомление, хранение и др.), – временные, финансовые, материальные. [4, с. 70].

Характерные признаки деловой коммуникации:

– строгая целенаправленность;

– регламентированность нормативными документами (уста вами, приказами, положениями, распоряжениями и т. д;

– функционально-ролевой характер, обусловленный необходимостью соблюдения этикета, церемоний, принятых процедур;

– иерархичность, необходимое соблюдение субординации в отношениях между начальником и подчиненными [5, с. 14].

Виды деловых бумаг

1.	Административно - организационные	закон, устав, контракт положение, правило, инструкция
2.	Распорядительные документы	приказ, указ, постановление, решение, распоряжение, акт
3.	Информационно – справочные	отчет, протокол, справка, объяснительная записка, объявление, акт, деловое письмо,
4.	Частные	автобиография, заявление, доверенность, характеристика, письмо, записка, резюме служебная характеристика
5.	Деловые письма	напоминание, ответ, приглашение, предупреждение; письма: информационное, гарантийное, сопроводительное

Требования к составлению и оформлению документов изложены в Единой государственной системе делопроизводства (ЕГСД). Документ должен соответствовать правилам, ситуации и специфике учреждения. Стандартизация формы намного облегчает работу с составлением документации, её оценку, обработку и т. д. Напротив, игнорирование требований, предъявляемых к оформлению по образцу, существенно осложняет работу.

Многие документы состоят из отдельных элементов – реквизитов, на бор которых определяется видом и назначением документа.

Методика обучения составления деловой бумаги заключается в следующем:

1. Сведение об изучаемом документе;

2 . Ознакомление с образцом (показ образца изучаемого документа);

3. Словарная работа;

4. Составление документа обучаемыми.

Текст документа обычно состоит из двух частей:

- 1) изложение причин, оснований и целей составления документа;
- 2) выводы, просьбы, предложения, рекомендации, распоряжения.

Некоторые документы могут состоять из одной части.

Начать документ следует с изложения существа вопроса: просьбы, предложения, а затем подкреплять их обоснованиями.

Практическая работа с деловой документацией (использование активных методов и средств обучения) на занятиях РКИ, повышает познавательную активность студентов, мотивирует их, расширяет кругозор, превращая учебный процесс в увлекательное исследовательское творчество.

С целью развития практических навыков обучающихся, ниже предлагаются задания, способствующие приобретению навыков и умений письменной деловой документации на русском языке.

Задание 1. Заполните кластер.

Задание 2. Допишите по пять существительных к каждому из данных ниже глаголов. Образец: читать книгу, журнал, письмо, статью, монографию.

Спросить у учителя ...

написать на доске ...

составить текст ...

отправить деньги...

получить письмо ...

опубликовать статью...

Задание 3. На основе приведенной ниже таблицы дайте развернутую характеристику официально-делового стиля речи. Заполните таблицу.

1.	Сфера использования	
2.	Тематика	
3.	Цели	
4.	Подстили	
5.	Основные жанры	
6.	Ведущие стилевые черты	

Задание 4. Подберите к существительным глаголы из скобок, с которыми они сочетаются в деловой речи. Составьте предложения и запишите.

Указ, расписка, доверенность, приговор, благодарность, иск, сопроводительное письмо, заявление, объявление., служебная записка.

(издать, написать, объявить, составить, вынести, подать, направить, повесить).

Задание 5. ЗХЗУ. Заполните таблицу.

ЗНАЮ	ХОЧУ ЗНАТЬ	УЗНАЛ
Деловое письмо – это рабочее послание.	Какие виды деловых писем существуют?	?
	Для каких нужд используются деловые письма?	?

Задание 6. Прослушайте вопросы. Догадайтесь, в какой ситуации они могут прозвучать. Дополните диалог и запишите ответы.

- Скажите, пожалуйста, как я могу заполнить эту анкету?
- ...
- А в каком пункте это указать?
- ...
- Это даст мне право на участие?
- ...
- А какую секцию вы мне посоветуете?
- ...

Задание 7. Допишите предложения.

1. Я планирую...
2. Я люблю заниматься...
3. Мы разработали план – проспект...
4. Напишите текст...
5. Студенты опубликовали...
6. В протоколе было ...
7. На совещании акционерного общества...

Задание 8. Соотнесите цель делового общения с типом документа:

1) информирование	а) служебная записка
2) побуждение	б) договор
3) придание юридического статуса	в) рекламация
4) выражение требования	г) приказ

Задание 9.. Напишите по образцу заявление на имя директора школы о желании заниматься в кружке (или факультативе) русского языка. В написанном тексте заявления подчеркните имена собственные, проанализируйте глаголы (вид, время, лицо, число).

Задание 10. Составьте текст заявления на имя ректора университета с просьбой разрешить перевестись на другой факультет.

Задание 11. Вас наняли для того, чтобы создать рекламу Бакинского славянского университета.

1. Разработайте рекламный текст университета (в том числе, рекламный слоган для презентации БСУ).
2. Создайте слайд- и видеоролик с целью рекламы БСУ.
3. Обсудите положительные и отрицательные стороны рекламы в вашей группе.

Задание 12. Разработайте рекламный текст к данным рисункам.

Научный результат работы. Подготовка специалистов, умеющих вести деловое общения, вступать в переговоры на ином языке, является требованием времени. Применение в учебном процессе различных методик обучения деловой документации, повысит качество подготовки студентов посредством формирования у них профессиональной компетенции в сфере письменного делового общения на русском языке.

Научная новизна статьи заключается в том, что в ней обосновывается важность обучения письменной деловой документации в процессе занятий РКИ. Именно изучение различных видов деловых бумаг способствует формированию навыков профессиональной иноязычной компетенции.

Практическая значимость работы. Предложенные задания и теоретические сведения по теме могут быть использованы:

- в учебном процессе;
- в подготовке методических рекомендаций;
- при составлении учебных пособий по обучению деловой документации.

Литература

1. Барышникова, Е.Н. Речевая культура молодого специалиста: уч. пос. / Е.Н.Барышникова. – Москва: ФЛИНТА, – 2013. – 224 с.
2. Казакова О.А. и др. Деловая коммуникация: уч. пос. / О.А.Казакова. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, – 2013. – 132 с.
3. Колтунова М.В. Деловое общение: нормы, риторика, этикет: Учебное пособие - 2-е изд., доп. / М.В.Колтунова. – М.: Логос. – 2005. – 312 с
4. Письменная деловая коммуникация. Краткий обзор. Цзян Цюнь, Чжан Вей Даляньский политехнический университет.
5. Приходько О.В. Деловые коммуникации. Уч. пос. / О.В.Приходько. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т, – 2020. – 368 с. ISBN 978-5-7638-4335-4
6. Самедов О.А. Язык деловой документации / О.А.Самедов, Т.Г.Дуньямалиева. – Баку: Мутарджим, – 1999. – 108 с.
7. Фалина В.А. Деловой русский язык в сфере профессиональной коммуникации: Учеб. пособие / ФГБОУ ВО–Иваново, – 2017. – 124 с.

M.V.Hüseynova

Yazılı işgüzar sənədləşmənin tədrisi vasitəsilə peşəkar kompetensiyanın formalaşdırılması

Xülasə

Məqalədə xarici dil kimi rus dili dərslərində tələbələrin peşə hazırlığında yazılı işgüzar ünsiyyətin rolu, müxtəlif sənədlərin növləri və xüsusiyyətləri müzakirə olunur.

İşgüzar ünsiyyətin formaları aşağıdakı bacarıqların mənimsəməsində böyük rol oynayır:

- 1) kommunikativ (lingvistik) səriştəni təkmilləşdirmək;

- 2) danışıqlar aparmağı öyrənmək (müxtəlif nitq formalarında);
- 3) sənədlərlə işləmək.

Tələbələrin praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün xarici dil kimi rus dilində yazılı işgüzar sənədlərdə mənimsənilməsin i asanlaşdırmaq üçün tapşırıqlar verilir və bu bacarıqların formalaşmasına dair üsulları təklif olunur.

Açar sözlər: yazılı ünsiyyət, işgüzar ünsiyyət, normativ sənəd, peşə mədə-niyyəti

M.V.Huseynova

Formation of Professional Competence through the Teaching of Written Business Documentation

Summary

The article discusses the role of written business communication in the professional training of students in Russian as a foreign language classes, as well as the types and characteristics of various documents.

The forms of business communication play a significant role in the acquisition of the following skills:

- 1) Improving communicative (linguistic) competence;
- 2) Learning to conduct negotiations (in various speech forms);
- 3) Working with documentation.

To develop the practical skills of students, specific tasks are provided to facilitate the mastery of written business documents in Russian as a foreign language, and methods for the formation of these skills are proposed.

Keywords: written communication, business communication, normative document, professional culture

Рецензент: и. о. доц. кафедры русского языка Р.Г.Балаева

Redaksiyaya daxil olub: 13.04.2026

С.А.ГУСЕЙНОВА

доктор философии по педагогике, доцент

e-mail: italbak@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0007-1954-3602>

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

10.62021/0026-0028.2026.2.440

РОЛЬ И АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНОЙ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме. Статья посвящена виртуальным формам обучения в системе образования. Новые информационные технологии являются важной частью современной образовательной среды. Виртуальная форма обучения представляет собой образовательный процесс, осуществляемый с помощью компьютеров или интернета как внутри, так и вне учебного заведения. Виртуальное обучение обеспечивает интерактивное взаимодействие между преподавателями и студентами, обеспечивает непрерывный мониторинг учебного прогресса, развивает у студентов навыки самостоятельного обучения и предоставляет каждому возможность учиться и получать знания в любое время.

Ключевые слова: виртуальное обучение, информационные технологии, система образования, интернет, интерактивные технологии

Введение. Уровень образования каждой страны является ключевым фактором, определяющим ее будущее в современном мире. Азербайджан является одной из тех стран, которые осознают важность образования и в последние годы активно предпринимает различные меры для обеспечения роста и улучшения уровня образования.

XXI век характеризуется активным внедрением цифровых технологий в систему образования, что приводит к трансформации традиционных форм обучения и развитию электронных образовательных сред. Формирование цифровых компетенций у обучающихся становится одним из ключевых направлений современной образовательной политики, поскольку данные навыки обеспечивают эффективность работы с информацией, решение практико-ориентированных задач и расширение доступности образовательных ресурсов.

Цифровые образовательные технологии являются основой развития дистанционных и виртуальных форм обучения, которые позволяют организовывать учебный процесс без жёсткой привязки к времени и месту. Виртуальное обучение представляет собой форму организации образовательного процесса, реализуемую с использованием информационно-коммуникационных технологий и обеспечивающую взаимодействие преподавателя и обучающихся в синхронном и асинхронном режимах.

Внедрение виртуальной образовательной среды позволяет обеспечить интерактивное взаимодействие участников учебного процесса, осуществлять мониторинг усвоения учебного материала, а также предоставлять доступ к образовательным ресурсам через цифровые платформы и базы данных. Кроме того, такая форма обучения способствует развитию навыков самостоятельной работы, самоорганизации и управления учебной деятельностью.

Виртуальная форма обучения отличается от традиционной очной формы, которая предполагает непосредственное взаимодействие преподавателя и студентов в рамках

аудиторных занятий. В очном формате ведущая роль принадлежит преподавателю как организатору и модератору учебного процесса, тогда как цифровая среда расширяет возможности самостоятельной и групповой работы обучающихся.

С точки зрения формирования компетенций, виртуальное обучение способствует развитию цифровых навыков, включая работу с мультимедийными инструментами, создание и редактирование цифрового контента, а также его размещение в образовательных онлайн-средах. Одновременно формируются исследовательские навыки, связанные с поиском, отбором и критической оценкой информации.

Кроме того, дистанционные формы обучения обеспечивают более гибкие условия получения образования для обучающихся, которые по объективным причинам не могут регулярно посещать образовательные учреждения. Это позволяет повысить доступность образования и снизить влияние территориальных и организационных ограничений.

Виртуальное обучение реализуется в нескольких основных формах.

1. Компьютерное обучение (computer-based learning) – форма обучения, при которой образовательный процесс осуществляется с использованием программного обеспечения, установленного на локальном компьютере или сервере, без непосредственного участия преподавателя. Данный формат позволяет адаптировать учебный материал к индивидуальным образовательным потребностям обучающихся.

2. Интернет-обучение (internet-based learning) – форма обучения, аналогичная компьютерному обучению, однако образовательные ресурсы и программное обеспечение размещаются на удалённых серверах и предоставляются через сеть Интернет.

3. Дистанционное онлайн-обучение с участием преподавателя (remote online instruction) – форма обучения, при которой преподаватель осуществляет образовательное взаимодействие со студентами дистанционно, без физического присутствия в аудитории, используя цифровые коммуникационные средства (видеоконференции, онлайн-форумы, системы мгновенного обмена сообщениями и др.).

4. Смешанное обучение (blended learning) – образовательная модель, объединяющая традиционное очное обучение и элементы виртуального обучения (компьютерного, интернет- или дистанционного). Данная модель предполагает интеграцию аудиторной и цифровой образовательной среды и опирается на сочетание различных форм организации учебного процесса [3, с. 233].

5. Виртуальное обучение с поддержкой (facilitated virtual learning) – форма обучения, основанная на использовании компьютерных и интернет-технологий при наличии педагогической поддержки со стороны фасилитатора. Фасилитатор не осуществляет непосредственного управления учебным процессом, однако оказывает методическую помощь, консультирование и дополнительное сопровождение обучающегося как в очном, так и в дистанционном формате.

Использование технологий виртуального обучения предполагает наличие доступа к сети Интернет как в учебных аудиториях, так и вне их. Это обеспечивает непрерывность образовательного процесса и возможность получения учебных материалов в любое время и в любом месте. Современные цифровые платформы, включая блоги и образовательные сервисы, также могут использоваться посредством мобильных устройств.

Одним из важных технических средств виртуального обучения являются интерактивные доски (smart boards), устанавливаемые в учебных аудиториях. Они обеспечивают возможность непосредственного взаимодействия с учебным материалом с помощью электронного пера или сенсорного управления. Такие устройства интегрированы с программным обеспечением, позволяющим преподавателям разрабатывать и использовать интерактивные учебные материалы, которые могут воспроизводиться на различных цифровых устройствах.

Интерактивные доски оказывают значительное влияние на развитие образовательных технологий не только в Азербайджане, но и в ряде других стран. В частности, в системе начального образования Азербайджана, а также в частных языковых школах различных стран наблюдается активное внедрение данного оборудования. Интерактивные доски позволяют организовать более наглядное и интерактивное представление учебного материала, а также способствуют повышению мотивации обучающихся и развитию языковых навыков.

Для преподавателей иностранных языков организация стабильного интернет-подключения в компьютерных классах представляет собой сложную техническую и организационную задачу. Очевидно, что оснащение учебных аудиторий интерактивными досками требует значительных финансовых затрат. Кроме того, преподавателям необходимо пройти специальную подготовку по работе с данным видом оборудования.

В то же время виртуальное обучение предоставляет возможность продолжения образования как в пределах, так и за пределами образовательных учреждений своей страны, обеспечивая реализацию принципа непрерывного и гибкого обучения. Образовательный процесс в данной модели организован таким образом, что, даже при территориальной или временной удалённости студента и преподавателя, между ними сохраняется возможность постоянного взаимодействия посредством телекоммуникационных технологий.

На основе вышеизложенного можно выделить основные преимущества и недостатки виртуального обучения в системе образования.

Недостатки виртуального обучения:

- недостаточный учет индивидуальных различий обучающихся по уровню подготовки и профессиональному опыту;
- ограниченная пропускная способность интернет-соединений в отдельных регионах, что затрудняет проведение онлайн-занятий и экзаменационных конференций;
- снижение уровня живого педагогического взаимодействия между преподавателем и студентом;
- чрезмерная нагрузка, связанная с длительной работой за компьютером;
- возможные технические сбои и нестабильность цифровых платформ;
- недостаточная сформированность общественного восприятия цифровых дипломов и сертификатов как эквивалента традиционного образования.

Преимущества виртуального обучения:

- возможность получения образования в зарубежных образовательных учреждениях без необходимости выезда из страны;
- гибкость в выборе темпа обучения;
- возможность совмещения обучения с профессиональной деятельностью;
- доступность обучения в удобное время, включая вечерние часы и выходные дни;
- снижение транспортных и сопутствующих расходов;
- возможность поэтапной оплаты обучения, включая кредитные формы;
- возможность обучения вне зависимости от географической мобильности обучающегося [2, с. 1127].

Следует также отметить значимость роли преподавателя в условиях виртуального обучения. Несмотря на территориальную удалённость обучающихся, преподаватель может организовывать синхронные занятия и тренинги, обеспечивая одновременное участие студентов в образовательном процессе и поддерживая необходимый уровень академического взаимодействия. Благодаря внедрению современных технологий в образовательный процесс традиционная роль преподавателя как транслятора и оратора информации претерпевает существенные изменения. В современных условиях преподаватель выступает в качестве организатора учебной деятельности, направляющего и создающего

условия для активной и коллективной работы студентов на различных этапах занятия, связанных с изучаемой темой или проблемой, выполняя функцию посредника [1, с. 57].

В условиях виртуальной образовательной среды преподаватель выполняет следующие основные функции:

- информационно-распространительная функция: заключается в организации и структурировании учебного контента с использованием различных цифровых инструментов. При этом преподаватель выступает модератором учебной коммуникации, в том числе на форумах и в онлайн-дискуссиях, обеспечивая актуализацию ключевых вопросов изучаемых дисциплин;

- аналитико-интерпретационная функция: предполагает отбор, переработку и интерпретацию большого объема информации, а также формирование у студентов навыков критического анализа и осмысленного восприятия учебного материала в условиях информационной перегрузки;

- тьюторская функция: заключается в сопровождении учебного процесса, направленном на поддержку и индивидуализацию обучения, а также на создание условий для более эффективного освоения учебного материала;

- функция присутствия в цифровой образовательной среде: предполагает постоянную включенность преподавателя в виртуальное учебное пространство, его способность эффективно ориентироваться в цифровых платформах и обеспечивать непрерывность педагогического взаимодействия в онлайн-формате.

Заключение

В современных условиях цифровизации образования виртуальные технологии обучения занимают значимое место в развитии образовательной системы, а также в трансформации социокультурных процессов. Виртуальное обучение представляет собой интерактивную образовательную среду, обеспечивающую взаимодействие обучающихся между собой и с преподавателем, а также обмен учебной информацией в онлайн-формате. Данная форма обучения способствует развитию коммуникативной компетенции и расширению межкультурного взаимодействия, обеспечивая гибкость образовательного процесса и возможность участия в нём в удобное время и в любом месте.

Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью виртуального обучения как в системе среднего, так и высшего образования. Использование цифровых образовательных ресурсов обеспечивает доступ к разнообразным информационным источникам, включая визуальные и аудиовизуальные материалы, что способствует формированию более насыщенной и многокомпонентной образовательной среды.

Научная новизна данной работы заключается в обосновании потенциала виртуального обучения как средства расширения образовательных возможностей и организации учебной коммуникации в различных форматах. Показано, что применение виртуальных образовательных сред способствует адаптации обучающихся к различным стилям обучения и развитию когнитивных и интеллектуальных способностей в условиях цифровой трансформации образования.

Литература

1. Gunes, S. What are the perceptions of the students about asynchronous distance learning and blended learning? // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2019. – Vol. 11, No. 4. – P. 230–237. <https://doi.org/10.18844/wjet.v11i4.4274>
2. Tomlinson, B. Materials Development in Language Teaching. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press and Assessment, 2011. – 472 p.
3. Маркова Н.А. К вопросу о реализации возможностей дистанционного обучения в техническом вузе // Молодой ученый. – 2015. – № 9 (89). – С. 1126–1129.
4. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və Tərbiyədə İnteraktiv Texnologiya. – Bakı, 2000. – 85 s.

S.Ə.Hüseynova

Təhsil sistemində virtual təlimin rolu və aktuallığı

Xülasə

Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi virtual təlimin əsas inkişaf istiqamətlərindən birini təşkil edir. Virtual təlim forması təhsil müəssisəsinin daxilində və ondan kənarda kompüter texnologiyaları və internet resursları vasitəsilə həyata keçirilən tədris prosesidir. Bu təlim modeli müəllim və tələbə arasında interaktiv kommunikasiya mühitinin formalaşmasına şərait yaradır, tədris materiallarının mənimsənilməsinə daimi nəzarət imkanlarını genişləndirir, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təhsil prosesinin zaman və məkan baxımından çevik təşkilinə imkan verir.

Açar sözlər: virtual təlim, informasiya texnologiyaları, təhsil sistemi, internet, interaktiv texnologiyalar

S.A.Huseynova

The Role and Relevance of Virtual Learning in the Education System

Summary

Information and communication technologies play a key role in the development of modern education systems, particularly in virtual learning environments. Virtual learning is an educational process implemented through computer technologies and internet resources both within and outside educational institutions. This model ensures interactive communication between teachers and students, enables continuous monitoring of learning outcomes, develops students' independent learning skills, and provides flexible access to education regardless of time and place.

Keywords: virtual learning, information technology, education system, internet, interactive technologies

Рецензент: доц. Ж.Ф.Мехралиева

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2026

З.С.СУЛТАНОВА

старший преподаватель

e-mail: zemfirasultanova52@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0000-3964-9788>**Азербайджанский государственный педагогический университет**
(г. Баку, ул. У.Гаджибейли, 34)

ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме. В контексте освоения культуры все литературные источники предлагают обратить внимание на две основные концепции. Одна из них основана на производстве, культурном формировании, распространении, а другая призывает рассматривать культуру как систему ценностей, как форму. Целесообразно синтезировать оба фактора.

Суть концепции культуры заключается в раскрытии творческого потенциала человека, его интеллектуальных и духовных способностей.

Культура, в свою очередь, не только раскрывает и демонстрирует силу человеческих способностей, на что он способен, но и опосредует социальную реализацию творческих способностей личности.

Культурные ценности включают в себя такие факторы, как духовное развитие, способность занять своё место в обществе. Способность к полной самореализации, верность не только окружающей среде, но и своему внутреннему миру, высшим духовным принципам внутри себя – только эти ценности создают основу для полного понимания и самореализации человека.

Ключевые слова: музыка, принцип, развитие, сочинение, цикл

В современной научной литературе можно выделить два основных подхода к пониманию культуры. Первый акцентирует внимание на процессуальном характере культуры и рассматривает её через категории производства, распределения и потребления культурных ценностей. В рамках данного подхода культура трактуется как динамический процесс развития человеческих способностей, реализуемых в ходе сознательной деятельности личности и общества.

Второй подход интерпретирует культуру преимущественно как систему устойчивых элементов – ценностей, норм и образцов поведения. В этом случае акцент переносится на структурную организацию культуры и её предметное содержание.

В современной гуманитарной науке всё более очевидной становится необходимость синтеза указанных подходов, поскольку они отражают различные, но взаимодополняющие аспекты одного и того же феномена. Данная тенденция связана с общим процессом интеграции научного знания и усилением междисциплинарных исследований, в рамках которых изучение культуры осуществляется на пересечении истории, социологии, философии, психологии, этнографии и искусствоведения.

Культура как социальное явление неразрывно связана с общественными отношениями и отражает совокупность процессов, происходящих в обществе. Она выступает способом организации человеческой жизнедеятельности и включает в себя систему взаимодействий человека с природной и социальной средой, а также с другими индивидами.

Одним из критериев уровня развития культуры можно считать степень универсальности отношения человека к миру, включая его взаимодействие с природой, обществом и собственной личностью. В этом контексте культура выступает как пространство самореализации человека и раскрытия его сущностных способностей.

Культура может быть определена как исторически развивающаяся система материальных и духовных ценностей, норм и способов организации человеческой деятельности и коммуникации, а также как процесс развития и реализации творческого потенциала человека в ходе его взаимодействия с окружающим миром.

В конкретно-историческом аспекте понятие «культура» характеризует процесс освоения и реализации человеком накопленного человечеством культурного потенциала в определённых исторических условиях. Данный потенциал включает как материальные, так и духовные формы производства. При этом ключевое значение в указанном процессе имеет духовное развитие личности.

Личность рассматривается как субъект культурно-исторического процесса, развитие которого определяется её активным включением в деятельность, направленную на достижение общественно значимых целей. Следовательно, сущность культуры заключается в создании условий, способствующих раскрытию творческого, интеллектуального и нравственного потенциала человека.

Не всякая форма поведения в культурно-историческом процессе позволяет рассматривать индивида как субъекта культуры. Данное качество может быть приписано личности лишь в том случае, если она включена в культурно-исторический процесс как активная, творческая и духовно ориентированная сила.

В процессе исторического развития культуры одновременно прослеживается становление личности, которое охватывает как этап подготовки человека к общественно полезной и творческой деятельности, так и его непосредственное участие в ней. Культура в этом контексте выступает одновременно как процесс развития человеческих способностей и как форма их реализации в социально значимых результатах деятельности.

Таким образом, в рассматриваемом подходе акцент делается на развитии человека как активного субъекта культуры, способного к решению сложных общественных задач. Ценность культуры заключается в том, что она выражает не пассивное и созерцательное отношение к действительности, а активную творческую позицию личности, совпадающую с её ролью субъекта исторического процесса. При этом субъект культурно-исторической деятельности связывает настоящее с прошлым и будущим, обеспечивая преемственность культурного развития.

В этом контексте культурное наследие и современная культура оцениваются не только в историческом и актуальном измерениях, но и с позиции научного прогнозирования.

Если рассматривать функции ценностей в культуре, их специфика проявляется в соотношении с культурными нормами и правилами, с одной стороны, и с непосредственным жизненным опытом человека – с другой.

Ценности занимают промежуточное положение между многообразием индивидуальных представлений, суждений и форм поведения, с одной стороны, и социально обязательными действиями, соответствующими нормативным предписаниям, – с другой [4, с. 25].

Субъективный аспект ценностей проявляется в том, что они формируются личностью и существуют в её внутреннем мире, будучи закреплёнными через экономические, нравственные и эстетические отношения человека к объективной действительности. В этом смысле ценность выступает как субъективно переживаемое, но социально обусловленное отношение к миру. Вместе с тем, несмотря на субъективную форму восприятия, ценности обладают объективным содержанием, поскольку они обусловлены свойствами объективной реальности и закономерностями общественного развития.

Деятельность человека во многом определяется уровнем его духовно-нравственных ценностей и тесно связана с процессом формирования индивидуальной культуры

личности. Уровень индивидуальной культуры должен соответствовать уровню культурного развития общества. Важной характеристикой личности является «чувство нового» – способность воспринимать, осознавать и стремиться к новому, что играет значительную роль в формировании творческого потенциала, интеллектуального развития и отношения к труду. Данная способность находится в постоянном развитии и сопровождает человека на протяжении всей его жизни [3, с. 28].

В процессе познания окружающего мира человек постепенно раскрывает его закономерности, однако наиболее значимым открытием является осознание собственной личности и её места в мире.

Для полноценного функционирования в современной культуре человеку необходимо с раннего возраста ориентироваться в системе культурных ценностей, сознательно осуществлять их выбор в соответствии с индивидуальными склонностями и в рамках норм межличностного взаимодействия. Хотя способность к восприятию культурных ценностей является универсальным свойством личности, она требует целенаправленного развития.

Возвращаясь к изложенному выше, следует отметить, что музыкальная педагогика, являясь частью педагогической науки, определяет своё существование через изучение процессов музыкального воспитания, обучения и образования личности. Основными задачами данной науки являются: музыкальное воспитание, музыкальное обучение и музыкальное образование.

Необходимым условием развития любой научной дисциплины является наличие чётко сформированного понятийно-категориального аппарата. В связи с этим особое значение приобретает определение основных категорий музыкальной педагогики. Её место в системе педагогических наук определяется тем, что она изучает закономерности музыкального развития, формирования, воспитания и обучения личности.

Музыкальная педагогика как наука опирается на фундаментальные положения общей педагогики и включает в себя следующие основные направления: введение в музыкальную педагогику, общие закономерности музыкально-педагогической науки, теорию музыкального обучения, теорию музыкального воспитания и основы музыкально-педагогической профессии.

Будучи музыкально-творческой научной областью, музыкальная педагогика находится в постоянном развитии, сочетая традиции и инновации. В ней органично взаимодействуют исторически сложившиеся научно-педагогические и музыкально-эстетические подходы с современными тенденциями развития образования. Под влиянием социальных факторов изменяются формы общественной и художественной жизни, что отражается на всех сферах человеческой деятельности, включая педагогику.

Музыкальная педагогика как социально обусловленная область знания должна учитывать требования времени и ориентироваться на общественный запрос. Диалектическое сочетание традиций и инноваций позволяет ей эффективно решать задачи музыкального воспитания и образования личности, избегая догматического следования устаревшим моделям обучения, что может привести к снижению качества образовательного процесса.

Жизненный путь человека определяется не только влиянием внешней среды, но и в значительной степени индивидуальными способностями, потребностями и стремлениями личности. Он обусловлен совокупностью личностных качеств, а также уровнем развития способности к самореализации в социокультурной сфере [2, с. 15].

Несмотря на сохранение личностной целостности, человек находится в состоянии постоянного развития, вследствие чего его актуальное «Я» отличается от предыдущих состояний. В этих изменениях проявляются характер личности, процессы самопознания, а также способность выявлять и актуализировать внутренние ресурсы в сфере

культурной деятельности. В связи с этим к числу ключевых культурных ценностей относятся духовное самосовершенствование и стремление личности к осмыслению своего предназначения в обществе. Самореализация в социально приемлемых формах и следование нравственным принципам, направленным как на внешний мир, так и на внутреннюю саморефлексию, выступают важными ориентирами социокультурной деятельности и способствуют развитию самосознания личности.

Понятие «музыкальный стиль» определяется как выражение единства художественных признаков, охватывающих совокупность музыкальных явлений, произведений одного автора или группы авторов, а также произведений определённого исторического периода [2, с. 115].

Научный результат работы

Установлено, что использование вербальных характеристик художественного образа, включая метафоры и образные сравнения, отражающие его эмоционально-эстетическую сущность, а также чёткая постановка задач технической работы, способствует активизации мыслительной деятельности и слухового восприятия обучающихся, что положительно влияет на результаты их учебной деятельности.

Научная новизна работы

Обоснована целесообразность закрепления эмоционально-образных впечатлений, возникающих в процессе восприятия музыкального материала (гармонии, мелодии, модуляции и др.), посредством словесных определений. Показано, что данные вербальные формулировки, зависящие от индивидуальных особенностей восприятия обучающихся, способствуют формированию устойчивых ассоциативных связей и развитию эмоциональной памяти, что усиливает процессы творческого воображения и исполнительской интерпретации.

Практическая значимость работы

Практическая значимость исследования заключается в совершенствовании методики преподавания музыкальных дисциплин. В процессе обучения преподаватель может использовать биографический и культурно-исторический контекст творчества композитора, раскрывать особенности его мировоззрения, а также проводить сравнительный анализ произведений различных жанров (инструментальных, симфонических и др.). Такой подход позволяет выявлять как индивидуальные особенности музыкального языка, так и общие закономерности художественного мышления, что способствует более глубокому пониманию музыкального произведения учащимися.

Литература

1. Кандинский А. История русской музыки / А.Кандинский Т.Владышевская, О.Левашева. – Москва: Музыка, – 2013. – 320 с.
2. Козлова Н. Русская музыкальная литература / Н.Козлова. – Москва: Музыка, – 2022. – 192 с.
3. Михайлов М. О понятии стиля в музыке // Вопросы теории и эстетики музыки. – Москва: Музыка, – 1965. – № 4.
4. Соколов А. Теория стиля / А.Соколов. – Москва : Искусство, – 1963. – 224 с.
5. Сохор А. Теория музыкальных жанров. – Москва: Советский композитор, – 1983.

Z.S.Sultanova

İnsan həyatının təşkili və inkişafında mənəvi mədəniyyətin əhəmiyyəti

Xülasə

Mədəniyyəti mənimsəmək baxımından bütün ədəbiyyatlar iki əsas məvhumə. diqqət yetirməyi nəzərdə tutur. Bunlardan biri – istehsal, mədəniyyət istehlakma, bölgüyə əsaslanır, digəri isə mədəniyyətə dəyərlər sistemi kimi., bir forma kimi baxmağa çağırır. Hər iki amilin bir-birilə sintez olunması məqsəduyğundur.

Mədəniyyət anlayışının məğzi, yaradıcı insan potensialının, onda olan intellektual və mənəvi imkanların aşkar edilməsi məqsədini güdür.

Mədəniyyət, eyni zamanda insanın qabiliyyət gücünü, onun nəyə qadir olduğunu aşkar edib üzə çıxarmaqla yanaşı, yaradıcı insanın imkanlarını sosial şəkildə realizə olunmasına vasitəçilik edir.

Mədəniyyət dəyərlərinə – mənəvi püxtələşmə, cəmiyyətdə öz yerini tuta bilmək kimi amillər aid edilir. Özünü tam realizə edə bilmək, ətraf mühitə yox, Həmçinin öz daxili, aləminə, özündə olan yüksək mənəvi prinsiplərə sadıq qala bilmək – yalnız bu dəyərlər şəxsiyyətin özünü tam şəkildə dərk, edə bilməsinə zəmin yaradır.

Açar sözlər: musiqi, prinsip, inkişaf, əsər, silsilə

Z.S.Sultanova

The Importance of Spiritual Culture in the Organization and Development of Human Life

Summary

Two comparison accurate approaches hint to under standing of culture in the literature: the first one does the rest on production, distribution, consumption of the culture. The second approach examines the culture as system of value, standard. It is expedient to synthesize these approaches.

Essence of cultural is to provide such condition for human's activity which help to open creative potential, intellectual and morals possibility of personality.

The culture is so process of development by human its creative power and abilities, and as the process of realization these abilities in social important results of activity.

Spiritual self-perfect, aspiration of a man to understand his plan in the society relate to values of culture. Self - realization of a man, following high-morals principle not only attitude with outer world, but with its inner world, with himself – are these value ability development self- confession personality.

Key word: music, principle, incompatible, composition, cycle

Рецензенты: доc. Н.Абутидзе, доc. А.Гасанова

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2026

M.İ.ƏMRAHOV

tarix elmləri doktoru, professor

e-mail: emrahov48@mail.ru

: [https://orcid.org/ 0000-0003-2504-3034](https://orcid.org/0000-0003-2504-3034)

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
(Bakı şəhəri, H.Cavid pr., 115)

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞUNUN KONSTITUSİYA ƏSASLARI (1993-2003-cü İLLƏR)

***Xülasə.** Məqalədə vətəndaş cəmiyyətində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin və müdafiə edilməsi vasitələri və mexanizmlərinin, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun konstitusiya əsaslarının yaradılmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin konsepsiyasının ana xətti müəyyənləşdirilmişdir. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” və “Televiziya və radio yayımı haqqında” qanunların qəbulu, senzura idarəsinin ləğv olunması, Milli Televiziya və Radio Şurası və Mətbuat Şurasının (MŞ) yaradılmasına aydınlıq gətirilmişdir.*

Məqalədə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən uğurlu modellərindən biri olan yerli özünüidarəetmə institutunun yaradılması və hüquqi əsasları haqqında məlumat verilir.

***Açar sözlər:** Konstitusiya, qanunvericilik bazası, vətəndaş cəmiyyəti, azərbaycançılıq ideologiyası, insan hüquq və azadlıqları*

Giriş. Siyasi-hüquqi leksikonda ən çox istifadə olunan və istinad edilən anlayışlardan biri vətəndaş cəmiyyəti məfhumudur [5]. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun banisi olan Heydər Əliyev Azərbaycan milli ideyasının rəsmi ifadəsi olan Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət hakimiyyətinin demokratik prinsiplər əsasında bölünməsinə, beynəlxalq standartlara uyğun hüquq normalarının və qanunvericilik bazasının yaradılmasına və müasir idarəetmə üsullarının tətbiqinə nail olmuşdur [12]. Heydər Əliyevin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna dair milli ideyasının əsasını Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxaracaq azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. [8, s.128-136].

Vətəndaş cəmiyyətində siyasi hüquq və azadlıqların vasitələri və mexanizmləri. Vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının sosial məzmununu vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında və ictimai həyatda fəal iştirak etmək imkanlarını müəyyən edən, dövlət hakimiyyəti tərəfindən tanınan və hüquqi normalarda təsbit olunan siyasi azadlıqlar təşkil edir. Siyasi hüquqlara seçib-seçilmək hüququ, ittifaq və assosiasiyaların, nümayiş və iclasların azadlığı, söz, fikir, özünüifadə və mətbuat azadlıqları və digərləri aiddir [4]. Milli dövlətlərin rəhbər tutduğu əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipini ifadə edən sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsi təşkil edir [7]. Azərbaycan Respublikası insan hüquqları ilə bağlı 29 beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur.

İstənilən modern cəmiyyətin demokratikliyi və vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının qorunması, ilk növbədə, insan hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi ilə ölçülür. **“İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”**də qeyd edildiyi kimi, insanın ləyaqəti ümumi sülhün, ədalətin və azadlığın əsasıdır.

İnsan hüquqları dövlət və onun vətəndaşları arasında fərdi qanunlar çərçivəsində sərbəst hərəkət etmək (hüquqların bu forması azadlıq adlandırılır), yaxud müəyyən rifah və nemətlər əldə etmək imkanı verən qarşılıqlı münasibətlərin fundamental norma və prinsipləridir. Elmi ədəbiyyatda ümumi şəkildə fərdlə hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin əsasən **üç model** göstərilir.

Birincisi modeldə, insan hüquqları probleminin qoyuluşu istisna edilir, fərdə bütövün üzvi və ayrılmaz hissəsi kimi baxılır.

İkinci modeldə dövlət azad fərdlərin razılığı, müqaviləsinin nəticəsidir. O, xalqa hesabat verməli və yalnız ciddi surətdə məhdudlaşdırılan funksiyaları-vətəndaşların təhlükəsizliyi və azadlığının təmin edilməsi, ictimai qayda-qanunun təmin və mühafizə olunmasını yerinə yetirməlidir.

Üçüncü modeldə fərd və hakimiyyət münasibətlərinə partisipator (iştiraklı) yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu halda insan hüquqları probleminin təsbit edilməsinə sırf fərdin dövlət müdaxiləsindən qorunması kimi deyil, dövlətdən şəxsiyyətin azad yaşaması və inkişafı üçün ən məqbul şəraitin istifadə olunması kimi baxılır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əsaslanan demokratiya konsepsiyası çərçivəsində daha bir neçə model hazırlanmışdır. Onların arasında insan hüquqları, azadlıq və demokratiyanın inkişafı səviyyəsinin təhlili üçün geniş istifadə olunan “liberal demokratiya” və “integrativ demokratiya” modelləri daha çox diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətində insan hüquqları və azadlıqları konsepsiyasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- dövlət və vətəndaşın qarşılıqlı məsuliyyəti;
- şəxsiyyətin sosial müdafiəsi (sosial-iqtisadi hüquqların təsbit edilməsi və təminatı, əmək, istirahət, mənzil, pensiya təminatı hüquqları və s.);
- hüquq və vəzifələrin vəhdəti;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bütün növlərinin bir-birini tamamlaması, qarşılıqlı əlaqədə və paritet dəyərdə olması;
- şəxsiyyətin ayrılmaz rifahları və dəyərlərinin, onun hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli hüquqi müdafiəsi;

Modern cəmiyyətlərdə insan hüquqlarının təsnifatı müxtəlifdir. Ümumi təsnifatına görə bütün hüquqlar neqativ və pozitiv hüquqlara bölünür. *Neqativ hüquqlar* fərdin azadlığını mühafizə edir və cəmiyyətin, dövlətin, digər şəxslərin ona qarşı münasibətdə bu və ya digər neqativ hərəkətlərə yol vermək vəzifələri kimi qeyd olunur. *Pozitiv hüquqlar* dövlətin, cəmiyyətin insana müəyyən rifahın (əmək, təhsil, istirahət, sosial yardım və s. hüquqlar) təqdim olunması vəzifəsi kimi izah olunur.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun konstitusiya aktı. Azərbaycan xalqı 1991-ci il oktyabrın 18-də XII çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyasında Azərbaycan Respublikasında dövlət quruluşunun, milli siyasət və idarəetmənin, iqtisadi inkişafın əsasları müəyyən olunan [2] “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktını qəbul etdi [1]. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan olunduğu 6 bölmə, 32 maddədən ibarət olan Konstitusiya aktında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipi müəyyənləşdirilmişdi [3]. Konstitusiya aktında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipinə əsasən *Qanunvericilik hakimiyyətini* Azərbaycan Respublikasının parlamentinin həyata keçirdiyi, *ali icra hakimiyyətinin* Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusluğu, *Məhkəmə hakimiyyətinin* müstəqil məhkəmələr tərəfindən, ali instansiyada hər birinin səlahiyyətləri daxilində Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Ali Arbitraj Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirildiyi müəyyənləşdirilmişdir [3].

Konstitusiya aktının 5-ci bölməsində “Siyasi münasibətlər”, 6-cı bölmədə yekun müdələlər verilmişdir [3].

Konstitusiya aktının qəbulundan sonrakı 1991-1993-cü illərdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə və yaranmış reallıqlara nəzər saldıqda tarixin həlledici məqamında ölkədə və dün-

yada baş verən mürəkkəb proseslərin mahiyyətini dəqiq qiymətləndirməyi və bu prosesləri milli mənafeələrin tələb etdiyi aydın bir istiqamətə yönəltməyi bacaran siyasi liderə ehtiyac olduğu aydın hiss olunur və Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti qarşısında xidmətlərinin miqyasını və xalqımızın təhtəlsizliyində özünə dərin iz buraxmış dahi obrazını daha aydın görməyə imkan yaradır [11]. Bu kontekstdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın çağırışı və təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı həm strateji, həm də ümummilli baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi zərurət olub müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan dövlətimizin həyatında dönüş nöqtəsi oldu. Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanı dağılmaqdan, ölkəni iflasdan, iqtisadi tənəzzüldən, xaosdan, özbaşınalıqdan və siyasi xəritədən silinmək təhlükəsindən xilas etdi.

Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyasında ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf və güclü iqtisadiyyat, müasir və güclü ordu quruculuğu, suverenlik, ərazi bütövlüyünün bərpası, beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya, azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan milli birlik və həmrəylik, milli ənənələrə və tarixi köklərə bağlılıq kimi komponentlər vəhdət təşkil edirdi.

Ümummilli lider Azərbaycan dövlətçiliyinin bütün vacib sferalarda möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, güclü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması məsələsini də prioritet istiqamət kimi diqqətində saxlayırdı. Qarşıda duran mühüm məsələlərdən biri sabit ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, ümumxalq inamına malik olan və ilk növbədə milli birliyə, vətəndaş həmrəyliyinə əsaslanan qanunvericilik bazasının yaradılması idi.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun konstitusiya əsasları. Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdıışından sonra dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, güclü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, ilk növbədə milli birliyə, vətəndaş həmrəyliyinə əsaslanan qanunvericilik bazasının yaradılmasına başlandı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Konstitusiya Komissiyasının hazırladığı “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” layihəsi 1995-ci il oktyabr ayının 15-də ümumxalq müzakirəsi üçün mətbuatda dərc edildi və cəmiyyətdə böyük maraqla müzakirə olundu. Komissiyaya vətəndaşlardan və təşkilatlardan daxil olan 2450 təklif, düzəliş və əlavə nəzərə alınmaqla layihəyə düzəliş və əlavələr edildi. 158 maddədən ibarət Konstitusiyanın layihəsi (əvvəlki variant 199 maddədən ibarət idi) noyabrın 8-də mətbuatda dərc edildi. Azərbaycan dövlətinin ilk Əsas Qanunu 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendum ilə qəbul olundu [9]. Konstitusiya 1995-ci il noyabrın 27-də qüvvəyə mindi.

Konstitusiyanın “*Ümumi bölmələr*” adlanan birinci bölməsinin birinci fəslində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, xalqın suveren hüquqları, vahidliyi təsbit edilməklə sabitliyin pozulmasına, hakimiyyətin qeyri-qanuni yolla ələ keçirilməsinə yol verilmir. Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayətdir.

Konstitusiyanın “*Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr*” adlanan ikinci bölməsinin III fəslində (maddə 24-71) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əsas prinsipləri, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı məsələləri əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın qəbulundan sonra ilk addımlardan biri 1998-ci il fevralın 10-da “Azərbaycan Respublikası Cinayət, Cinayət Prosesual və İslah-Əmək Məcəllələrinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında Qanun”un qəbulu oldu. Qanuna əsasən ölüm hökmü cəza sistemindən çıxarıldı və ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəza növü ilə əvəz olundu. Ömürlük azadlıqdan məhrumetmə əsas cəza növü kimi Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilərək 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə mindi.

Vətəndaş cəmiyyətində kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev 1998-ci il avqustun 8-də “Qlavlit”in – Sensura idarəsinin ləğv olunması haqqında qərar qəbul etdi. 1999-cu il dekabrın 7-də “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, 2002-ci il iyunun 25-də “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının

qanunlarının qəbulu, 2002-ci il oktyabrın 5-də Milli Televiziya və Radio Şurasının, 2003-cü il martın 15-də cəmiyyət, dövlət orqanları və kütləvi informasiya vasitələri arasında münasibətlərin ictimai tənzimlənməsi mexanizmi kimi Mətbuat Şurasının (MŞ) yaradılması vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə ilk dəfə insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi nəzərdə tutuldu. 1998-ci il iyunun 18-də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi, 1998-ci il noyabrın 30-da “İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında” sərəncamlar imzalandı. 2001-ci il dekabrın 25-də “İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası”nın təsdiq edilməsi Azərbaycanın bir daha sivil standartların, vətəndaş hüquqlarının təmininin dəyişilməz istiqamət olduğunu sübut etdi.

Azərbaycan cəmiyyətinin ən müxtəlif sahələrini əhatə edən çoxşaxəli QHT-in yaradılması və fəaliyyəti, 1998-ci ildə “Qrant haqqında”, 2000-ci ildə “QHT-lər (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanunların qəbulu Ümummilli lider Heydər Əliyevin yaradıcı dühasının məhsullarından sayılmalıdır.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən uğurlu modellərindən olan yerli özünüidarəetmə institutunun yaradılması da Heydər Əliyevin adı və siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədardır. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” 1999-cu il 2 iyul, “Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında” 1999-cu il 27 iyul, “Bələdiyyənin Nümunəvi Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” 1999-cu il 15 oktyabr, “Bələdiyyə qulluğu haqqında” 1999-cu il 30 noyabr, “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” 1999-cu ildə 7 dekabr, həmçinin “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Azərbaycanda amnistiya aktlarının qəbulu da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1995-2023-cü illərdə Heydər Əliyevin imzaladığı əfv fərmanları və sərəncamlar, qəbul olunmuş amnistiya aktı minlərlə məhkuma şamil olunmuşdur [10].

Nəticə. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunda həyata keçirilən islahatların əsas hədəflərindən biri vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun inkişafı olmuşdur.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçilik kursunu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci il mayın 10-da “Buta” sarayında Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdəki nitqində “...müasir siyasi sistemin formalaşdırılması, dövlətçiliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının gücləndirilməsi məsələlərinin prioritet məsələlər olduğunu” bildirmişdir. 2003-cü ildən günümüzədək imzalanan fərmanlar, sərəncamlar, qəbul olunan qərarların icrası nəticələri göstərir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu üçün müəyyənləşdirdiyi kurs beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda prioritet istiqamət kimi inkişaf etdirilmiş, ölkə vətəndaşlarının vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda fəallığı təmin olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Vətəndaş cəmiyyəti məfhumu siyasi və hüquqi leksikonda ən çox istifadə olunan və istinad edilən anlayışlardan biri olduğundan Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi kontekstində həyata keçirilən islahatlar vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin öyrənilməsi və daim təkmilləşdirilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası”nın müddəaları nəzərə alınmaqla vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun mexanizmlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin prosesi izah olunur.

İşin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin materiallarından ali məktəb tələbələri, magistrilər, həmçinin doktorantlar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı. 18.10.1991// ARMMA, Fond №2941, siyahı №1a, iş № 264, vərəq-29-38.
2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı. 18 oktyabr 1991/ No 222-XII – Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi (legalacts.az), s.1.
3. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı//<http://e-qanun.az/framework/6693>
4. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. №8 (14), 31 avqust 1998. – s.1564-1568.
5. “Azərbaycan” qəzeti, – 2011, 12 may.
6. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti – Uğurlar, nöqsanlar, perspektivlər...
7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu (BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliyi tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir). – Bakı: “Patronar” şirkəti, –95 s.
8. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 232 s.
9. Xalq öz münasibətini bildirdi // “Azərbaycan” qəzeti, №218 (1235), – 1995, 14 noyabr.
10. “Respublika” qəzeti. – 2025, 5 fevral, – s.1.
11. Samir Nuriyev. Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyası / Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyası (qafqazinfo.az)
12. “Şərq” qəzeti, – 2017, 18 oktyabr, – s. 11.

M.I.Amrakhov

Constitutional Bases of Building Civil Society in the Heritage of Heydar Aliyev (1993-2003)

Summary

The article defines the main line of the concept of the National Leader Heydar Aliyev in the creation of the means and mechanisms for ensuring and protecting human and civil rights and freedoms in civil society, the constitutional foundations of civil society building. The adoption of the laws “On Mass Media” and “On Television and Radio Broadcasting”, the abolition of the censorship department, the establishment of the National Television and Radio Council and the Press Council (NC) are clarified.

The article provides information about the establishment and legal basis of the local self-government institution, which is one of the most successful models of civil society building.

Keywords: *Constitution, legislative framework, civil society, Azerbaijani ideology, human rights and freedoms*

М.И.Амрахов

Конституционные основы формирования гражданского общества в наследии

Гейдара Алиева (1993-2003)

Резюме

В статье определены основные направления концепции Национального лидера Гейдара Алиева в создании средств и механизмов обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданского общества, а также конституционных основ построения гражданского общества. Были уточнены положения о принятии законов «О средствах массовой информации» и «О теле-радиовещании», об упразднении цензурного управления и создании Национального совета по теле- и радиовещанию и Совета по прессе.

В статье представлена информация о создании и правовых основах института местного самоуправления, который является одной из наиболее успешных моделей построения гражданского общества.

Ключевые слова: *Конституция, законодательная база, гражданское общество, азербайджанская идеология, права и свободы человека*

*Rəyçi: tarix e.d., prof. Q.Ə.Hacıyev
Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2026*

X.A.HÜSEYNOVtarix elmləri doktoru, professor
e-mail: xezrhuseynov@gmail.com: <https://orcid.org/0009-0009-9396-1903>**E.C.ƏLİZADƏ**: <https://orcid.org/0009-0002-5483-6228>

e-mail: elnarelixan2003@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

PARİS SÜLH KONFRANSINDA AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ

Xülasə. Bu məqalədə Paris Sülh konfransına gedən Azərbaycanın nümayəndə heyətinin fəaliyyəti və səyləri işıqlandırılır. 1918-1919-cu illərdə təşkil edilmiş nümayəndə heyətinə parlament sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik etmiş, heyət müxtəlif siyasi partiyalardan üzvlər, müşavirlər, katiblər və tərcüməçilərdən ibarət olmuşdur. Nümayəndələr İstanbulda viza, nəqliyyat və diplomatik məsələləri həll etməyə çalışmış, lakin siyasi səbəblərdən Paris səfəri bir müddət təxirə düşmüşdür.

1919-1920-ci illərdə beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində Antanta Sovet Rusiyası ilə dialoqa üstünlük vermiş və yeni yaranmış dövlətlərin mövqeyi daha ciddi nəzərə alınmışdır. Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə ölkənin müstəqillik arzularını, verdiyi qurbanları və dövlət quruculuğu səylərini nümayiş etdirərək federasiya və konfederasiya variantlarını, eləcə də ABŞ-dan dəstək məsələlərini müzakirə etmişdir.

Nəticədə 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan de-fakto müstəqilliyi tanınmış, ölkədə təntənəli bayramlar, parlament iclasları və hərbi paradlar keçirilmişdir. Əlimərdan bəy Parisdən göndərdiyi məktublarda isə Azərbaycanın daxili gücünü möhkəmləndirməyə və dövlətin özünü müdafiə etməyə hazırlığını prioritet olaraq vurğulamışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Paris Sülh Konfransı, Əlimərdan bəy Topçubaşov, nümayəndə heyət, müstəqillik

Giriş

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət strategiyasının mərkəzində milli müstəqilliyin praktik şəkildə reallaşdırılması və qorunması dayanırdı. Qonşu ölkələrin respublikanı tanıması vacib addım olsa da, dövlət rəhbərliyi bunu müstəqilliyin tam təhlükəsizliyi üçün yetərli hesab etmirdi. Bu səbəbdən də əsas diqqət dünyanın aparıcı güclərinin Azərbaycanın istiqlalını rəsmən qəbul etməsinə yönəldilmişdi. Hesab olunurdu ki, böyük dövlətlərin dəstəyi həm “ağ”, həm də “qırmızı” Rusiyanın ərazi iddiaları və potensial işğal təhlükəsinə qarşı ən etibarlı siyasi sipər ola bilər.

Xarici diplomatik fəaliyyətin prioritet xətti məhz Qərb ölkələrinin himayəsinə nail olmaq idi və bu strateji vəzifənin icrasına ölkənin ən təcrübəli siyasi xadimləri cəlb edilmişdi.

Hələ Birinci Dünya müharibəsinin davam etdiyi vaxtda İstanbulda yeni qurulmuş dövlətlərin gələcəyinin müzakirə ediləcəyi beynəlxalq konfransın keçirilməsi planlaşdırılırdı. Bu önəmli tədbirdə iştirak etmək və eyni zamanda Türkiyə ilə münasibətləri tənzimləmək məqsədilə 1918-ci ilin iyununda M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında yeddi nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Lakin konfransın açılışı gecikdi və sonradan onun baş tutma ehtimalı tamamilə itdi, nəticədə nümayəndə heyəti vətənə dönməli oldu.

Eyni vaxtda Ə.Topçubaşova geniş diplomatik səlahiyyətlər verilərək İstanbul, Vyana, Berlin şəhərlərinə, həmçinin Gürcüstan və Ermənistanla səlahiyyətli səfir təyin edildi. 1918-ci ilin sentyabrında İstanbula çatan Topçubaşov müxtəlif dövlətlərin rəsmiləri ilə intensiv görüşlər keçirdi. O, tərəfdaşlarına Azərbaycanın müstəqillik elan etməsi, daxili vəziyyəti və beynəlxalq

xalq əlaqələrinə hazır olması barədə əhatəli rəsmi memorandum təqdim etdi [7, s. 8-147; 9, s.120-149].

Əlimərdan bəy Topçubaşovun hazırladığı memorandumda Qafqazın coğrafi quruluşu, çar Rusiyası zamanındakı inzibati bölgü sistemi və regionun demoqrafik mənzərəsinə dair rəsmi statistika geniş şəkildə işıqlandırılmışdı. Topçubaşov vurğulayırdı ki, Rusiya statistikasına müsəlman əhalinin real sayını məqsədli şəkildə aşağı göstərməyə çalışsa da, onların bölgədəki mütləq üstünlüyünü inkar edə bilməmişdir. Müəlliflər sənədlərdə rus idarəçiliyi dövründə tətbiq edilən ruslaşdırma siyasətini, onun fəsadlarını və bu siyasətdə “erməni amili” ndən bir alət kimi necə istifadə olunduğunu dərinlən analiz etmişdirlər.

Məndə çarizmin devrilməsindən sonra bölgədə yaranan yeni siyasi reallıqlar və Azərbaycan Respublikasının hansı şərtlər daxilində qurulduğu izah olunurdu. Topçubaşov qeyd edirdi ki, regiondakı yeni dövlətlər arasında sərhəd məsələsi hələ də həllini tapmamış mübahisəli mövzu olaraq qalır. Azərbaycan tərəfinin mövqeyinə görə, ölkə ərazisi etnik tərkib prinsipi əsasında formalaşmalı idi. Bu çərçivədə aşağıdakı ərazilər Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi göstərilirdi:

- * Bakı quberniyası tam şəkildə;
- * Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Qazaxın bəzi dağlıq hissələri istisna olmaqla);
- * İrəvan quberniyasının bir hissəsi (Naxçıvan və Yeni Bəyazidin beşdə biri, Şərur-Dərələyəzin yarısı);
- * Tiflis quberniyasının bəzi nahiyyələri (Borçalı mahalı, Tiflis mahalının beşdə biri, Sığnaxın üçdə biri);
- * Zaqatala dairəsi.

Memorandumda qeyd edilirdi ki, sadalanan bu torpaqlarda əhalinin mütləq əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarətdir və onlar dafələrlə Azərbaycana birləşmək arzusunu ifadə etmişlər. Hətta bu iradənin doğruluğunu sübut etmək üçün ümumi səsvermə (plebissit) keçirməyə hazır olduqları da bildirilirdi. Ümumilikdə 96,5 min kvadrat kilometrlik bu ərazidə 2 milyon 353 min nəfər yaşayırdı ki, onların da böyük qismi türk-müsəlman əhali, təxminən 300 mini isə ermənilər idi [8, s. 20-21].

Əlimərdan bəy Topçubaşovun ilk rəsmi diplomatik təması 2 oktyabrda Osmanlı sədr-əzəmi Tələt Paşa ilə baş tutmuşdur. Tələt Paşa Berlindəki danışıqlarda Azərbaycanın mənafeyini qorumağa çalışsa da, Almaniya və Avstriya-Macaristanın hələlik müstəqilliyimizi tanımağa hazır olmadığını bildirmişdir. Buna rəğmən, Osmanlı rəhbərliyi Qafqazda müstəqil Azərbaycanın mövcudluğunu dəstəklədiklərini və bu yöndə yardıma hazır olduqlarını vurğulamışdır. Türk rəsmiləri Azərbaycan tərəfinə sərhəd mübahisələrini həll etməyi və beynəlxalq arenada təbliğat işlərini sürətləndirməyi tövsiyə etmişdilər. Lakin həmin vaxt Osmanlı dövləti özü Mudros müqaviləsi ərəfəsində ağır hərbi-siyasi böhran və hökumət dəyişikliyi ilə üz-üzə idi. Mudros məğlubiyyətindən dərhal sonra Əlimərdan bəyin yeni hökumətin nümayəndəsi Rəşad Hikmət bəylə görüşü diplomatik münasibətlərin davamı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Rəşad Hikmət bəy ölkəsinin düşdüyü çətin vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün əllərindən gələn köməyi əsirgəməyəcəklərini bəyan etmişdir. Bu görüşlər Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınması yolunda atılan ilk çətin, lakin mühüm diplomatik addımlar kimi tarixə düşmüşdür [8, s. 21-37].

Əlimərdan bəy Topçubaşov İstanbulda olduğu müddətdə müxtəlif ölkələrin, o cümlədən ABŞ, İtaliya və Hollandiya təmsilçiləri ilə görüşərək onlara Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar vermişdi. Bu diplomatik təmaslar arasında ən gərgin müzakirələr müstəqillik məsələsinə münasibətdə İran və Rusiya nümayəndələri ilə aparılmışdı. Rusiyanın keçmiş naziri P.Milyukov xalqların gələcək taleyi ilə bağlı suallardan yayınaraq, əsas hədəfin Rusiyanı bolşeviklərdən təmizləmək olduğunu bildirmişdi. O, Qafqazda yaranan respublikaları “alman təsiri”nin məhsulu adlandıraraq, onların müstəqilliyinə dair birbaşa mövqe nümayiş etdirməmişdi. Digər rus rəsmisi S.Sazonov isə yeni dövlətlərə, xüsusilə Gürcüstana qarşı kəskin mənfi və

təhqiramız münasibətini açıq şəkildə büruzə vermişdi. Bu görüşlər göstərirdi ki, Rusiya siyasi dairələri Azərbaycanın və qonşu respublikaların suverenliyini qəbul etmək niyyətində deyildilər. Beləliklə, Topçubaşovun fəaliyyəti Azərbaycanın haqlı səsinə dünyaya çatdırmaq üçün ağır diplomatik şəraitdə atılan mühüm addım idi [4, s. 33-34].

Sazonov iddia edirdi ki, Azərbaycanın Rusiyadan qopmasının yeganə səbəbi bolşevizmdir və bu təhlükə bitən kimi xalq yenidən Rusiya ilə birləşmək istəyəcək. O, çar hakimiyyətinin ayrı-seçkilik etdiyini inkar edərək, Rusiyanın bu bölgələrə yalnız inkişaf və mədəniyyət gətirdiyini müdafiə edirdi. Topçubaşovun müstəqillik arqumentlərinə qarşı o, Qərb dövlətlərinin də vahid Rusiyanı dəstəkləyəcəyini, çünki borclarını yalnız böyük bir dövlətdən geri ala biləcəklərini vurğulayırdı. Sazonov həm rusların, həm də müttəfiq ölkələrin yeni yaranmış respublikaların suverenliyini heç bir halda tanımayacağı mövqeyində qətiyyətlə qalırdı. Bu dialoq Azərbaycanın istiqlal mübarizəsində qarşılaşdığı dərin diplomatik maneələri və rus şovinizminin real simasını açıq şəkildə nümayiş etdirirdi [4, s. 39-44].

Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra qalib dövlətlər müharibədən sonrakı siyasi məsələləri həll etmək və məğlub ölkələrlə sülh şərtlərini müəyyənləşdirmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransı çağırmaq qərarına gəldilər. 7 dekabrda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamenti bu konfransda iştirak etmək məqsədilə Fransanın paytaxtına geniş səlahiyyətlərə malik nümayəndə heyəti göndərilməsi barədə qərar qəbul etdi. Heyətin rəhbəri vəzifəsinə parlament sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov təyin olundu. Nümayəndə heyətinin tərkibinə müxtəlif siyasi qüvvələri təmsil edən M.H.Hacınski, Ə.Ağaoğlu, Ə.Şeyxülislamzadə, müşavirlər M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyev, C.Hacıbəyli, həmçinin əməkdaşlar Ə.Hüseynzadə və V.Marçevski daxil idi. Bundan əlavə, heyətdə katiblər, tərcüməçilər və sədrin şəxsi katibi də fəaliyyət göstərirdi [3, s. 17].

1919-cu il yanvarın 20-də İstanbula çatan Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə getmək üçün fransızlardan viza almaq və səfəri təşkil etmək işinə başladı. Əvvəlcə səfərin yalnız nəqliyyat və yer tapmaq kimi texniki çətinliklərlə ləngidiyi güman edilirdi. Lakin ingilis və fransız rəsmiləri ilə çoxsaylı görüşlər, qərarqahlara müraciətlər və şəxsi danışıqlar bu gecikmənin siyasi səbəblərlə bağlı olduğunu göstərdi. Digər ölkə nümayəndə heyətləri də eyni problemlə üzləşir, Paris və Londondan cavab gözlədikləri bildirilsə də, real nəticə əldə olunmurdu. Topçubaşovun qənaətinə görə, əsas səbəb Müttəfiqlərin siyasəti idi: onlar konfransın ilkin mərhələsində yeni yaranmış dövlətlərin nümayəndələrini buraxmamaq qərarı vermiş, Rusiyanı isə Sazonov, Lvov, Maklakov kimi təmsilçilər vasitəsilə artıq təmsil etdirmişdilər [6, s. 25-27].

Fransız nümayəndəsi Topçubaşovun müraciətinə cavab olaraq Parisə hər nümayəndə heyətindən yalnız iki nəfərin gedə biləcəyini bildirmişdi. Lakin Əlimərdan bəyin 14 fevral tarixli məlumatından görünür ki, sonradan bu məhdudiyyət məsələsi tamamilə gündəlikdən çıxmışdı. Eyni zamanda, bolşeviklərin iştirakına dair qəti cavab alınmadığı üçün Prinkipo adasında konfransın keçirilməsi ideyası da martın 2-də ləğv edildi [6, s. 28].

Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə yanaşı Ukrayna, Don, Kuban və Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasının nümayəndələri də Parisə getmək üçün viza almaq ümidi ilə İstanbulda gözləyirdilər. Keçirilən ümumi toplantıda sülh konfransına birgə müraciət ünvanlamaq barədə qərar qəbul olundu. Əlimərdan bəy Topçubaşovun qələmə aldığı memorandumda bu yeni dövlətlərin xalqlarının müstəqil yaşamaq iradəsi və konfransda iştirak etmək niyyəti ifadə edilirdi [1, s. 6]. Sülh konfransı keçmiş Rusiyanın cənubunda siyasi-sosial və iqtisadi vəziyyəti öyrənmək üçün əsasən amerikalılardan ibarət 30 nəfərlik heyət göndərmişdi və bu heyət üç qrupa bölünmüşdü. Qafqaz üzrə ayrılmış qrupa rəhbərlik edən Mur Ə.Topçubaşov və M.H.Hacınski qarşısında Azərbaycanın siyasi-iqtisadi müstəqillik imkanları, bunun üçün daxili gücünün yetərliyi, Qafqazda federasiya ehtimalı, Rusiyanın federativ quruluşunda iştirak məsələsi və başqa dövlətin himayəsi variantı barədə suallar qoymuşdu. Azərbaycan tərəfi ilk iki suala müsbət cavab vermiş, federasiya ideyasına isə ermənilərin ərəzi iddiaları və "Böyük Ermənistan" planları səbəbindən şübhə ilə yanaşdıqlarını bildirmişdi. Rusiyanın

tərkibinə yenidən daxil olmaq ehtimalı qətiyyətlə rədd edilmişdi. Sonuncu suala cavab olaraq isə, xüsusi iqtisadi marağı olmayan və Vilson prinsiplərinə əsaslanaraq mənəvi-siyasi dəstək verə biləcək dövlət kimi ABŞ göstərilmişdi [6, s. 29].

Antantanın “vahid, bölünməz Rusiya” ideyasına münasibəti may ayında Paris mətbuatında Kolçak hökumətinin tanınacağı xəbəri ilə ortaya çıxdı. Bu xəbər yeni dövlətlərin nümayəndə heyətlərini hərəkətə gətirdi və onlar konfrans rəhbərlərinə etiraz məktubları göndərdilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti də sədr Əlimərdan bəyin imzası ilə etirazını çatdırdı. Məktubda Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda verilmiş böyük qurbanlar, dövlət quruculuğu və qan tökülməsi barədə məlumat verildi. Bildirilirdi ki, Zaqafqaziyada yalnız Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin vahid hakimiyyətini tanımaq mümkündür. Digər hakimiyyət formaları isə mənəvi və tarixi baxımdan qəbul olunmaz və ziyanlıdır [2, s. 69-70].

Mayın 28-də – İstiqlal günündə ABŞ Prezidenti Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etdi. Heyət tərəfindən təqdim olunan memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, ilk bir illik inkişaf prosesi və müstəqillik yolunda verdiyi qurbanlar əks olunmuşdu. Qeyd olunurdu ki, bu mübarizə zamanı 2 şəhər və 500 kənd dağıdılmış, Azərbaycan xalqı isə 100-150 min nəfər arasında insan itkisi yaşamışdır. Memorandumda Vilsondan Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycan üçün tətbiq olunması, Millətlər Liqasına üzv qəbul olunması, ABŞ-dan hərbi texnika və avadanlıq dəstəyi, eləcə də diplomatik və iqtisadi əlaqələrin qurulması sahələrində yardım göstərilməsi xahiş edilmişdi. Həmçinin vurğulanırdı ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası çar Rusiyasının borclarından öz payına düşəni ödəyə biləcək və göstərilən şərtlər yerinə yetiriləcəyi təqdirdə buna hazırdır [2, s. 66-67].

Prezident Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edərkən konkret ümid vermədi. O, Sülh konfransının dünyanı parçalamaq niyyətində olmadığını vurğulayıb, Azərbaycan tərəfinə federasiya və ya konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi tövsiyə etdi. Vilson qeyd etdi ki, bu quruluş Millətlər Liqasının mandatı ilə böyük dövlətlərin himayəsi altında həyata keçirilə bilər. O həmçinin bildirdi ki, Azərbaycan məsələsi Rusiyanın məsələsindən əvvəl həll oluna bilməz [6, s. 39-40].

1919-cu ilin sonlarında beynəlxalq vəziyyət dəyişdikcə Azərbaycanın siyasi durumu da təsirləndi. Qızıl (Qırmızı) Ordunun ilk uğurlarından sonra Antanta əvvəlki kimi Kolçak və Denikinə dəstək vermək əvəzinə, Sovet Rusiyası ilə barışıq axtarmağa başladı. Ağ generalların uğursuzluğunu görən Antanta ölkələri onlara hərbi və siyasi yardımı tədricən azaldıb sonra tam dayandırdılar. Noyabrda etibarən Avropa mətbuatında Sovet Rusiyasının təqdim etdiyi barışıq şərtləri müzakirə olunmağa başladı. Azərbaycan nümayəndə heyəti isə keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmış yeni dövlətlərin iştirakı ilə xüsusi konfrans çağırılmasını və çar borclarının ümumi məsuliyyət prinsipi ilə qaytarılmasını təklif etdi. Konfransın ali şurası Sovet Rusiyasının təklifini yalnız yeni dövlətlərin istiqlalını bolşevik hökuməti tanıyacağı şərti ilə qəbul edə biləcəyini bildirdi [6, s. 89].

1920-ci il yanvarın 11-də, Lord Kerzonun təşəbbüsü ilə, Paris konfransının ali şurası Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlalını de-fakto tanımaq barədə yekdil qərar qəbul etdi. Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətinin səyləri nəticə verdi və Azərbaycan xalqı demokratik dövlət qurmaqla müstəqilliyə layiq olduğunu sübut etdi. İstiqlalın tanınmasından üç gün sonra ölkədə böyük sevincə bayram edildi, yanvarın 14-də parlamentdə təntənəli iclas keçirildi, burada vətən uğrunda qurban vermiş əsgərlər və Osmanlı döyüşçüləri yad edildi və ümumi əfv elan olundu. Daha sonra parlament üzvləri və qonaqlar hərbi paradı iştirak etdilər, digər şəhərlərdə də mərasimlər təşkil edildi [5, s. 30-31].

İlk baxışda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin təmin olunduğu və ölkənin dünya birliyində bərabərhüquqlu üzv statusu qazandığı təsəvvürü yaranırdı. Lakin Azərbaycan parlamentinin sədri Ə.Topçubaşov Parisdən Bakıya göndərdiyi məktublarda dəfələrlə eyni yola qapılmamağı və bütün diqqəti istiqlalın qorunması üçün daxili şərtlərin gücləndirilməsinə

məsinə yönəltməyi tövsiyə edirdi. O, məktublarının birində yazırdı: "...Azərbaycan, öz işlərini daxilən nizama saldığı şərtlərdə dövlət ola bilər, elə dövlət ki, heç kəsini onu tanımasına ehtiyacı olmayacaq, çünki sabit, daxilə güclü Azərbaycan özü-özünə gerçək fakt kimi, şübhə doğurmadan tanınmış hesab ediləcək. O, daxilən möhkəm dövlət olarsa, xaricdən olan istənilən qəsdə cavab vermək üçün özündə mənəvi və fiziki qüdrət tapacaq". Əlimizdə olan sonuncu rəsmi məktubunda isə Topçubaşov belə yazırdı: "Vəziyyətimizin yaxşılaşdığı haqqında qənaətimizi bir daha təsdiq edərək, bu məlumatı Azərbaycanın daxili işlərinə xüsusi diqqət yetirin... çağırışı ilə bitirmək istəyirəm" [5, s. 92-93;101].

Nəticə. Paris Sülh konfransına gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyəti göstərdi ki, diplomatik səylər və məqsədyönlü təşkilatlanma milli müstəqilliyin tanınmasında həlledici rol oynaya bilər. Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti yalnız xarici tanınma üçün deyil, həm də ölkənin daxili sabitliyini və dövlət quruculuğunu gücləndirməyə yönəlmiş siyasət yürütmüşdür. Nəticədə, 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan de-fakto müstəqilliyi beynəlxalq aləmdə tanınmış və ölkədə təntənəli mərasimlərlə qeyd edilmişdir. Bu hadisələr göstərir ki, milli dövlətlərin müstəqilliyi yalnız xarici dəstəyə bağlı deyil, eyni zamanda daxili güc, təşkilatlanma və strateji diplomatiya ilə möhkəmlənir. Azərbaycanın nümayəndə heyətinin fəaliyyəti həm də yeni yaranmış dövlətlər üçün nümunəvi diplomatik uğur kimi qiymətləndirilə bilər.

Elmi yenilik. Məqalə Əlimərdan bəy Topçubaşovun diplomatik yazışmalarını təhlil edərək, AXC-nin xarici siyasətini yalnız beynəlxalq tanınma deyil, daxili dövlət quruculuğu ilə vəhdətdə olan "ikili müdafiə strategiyası" kimi sistemləşdirir. Bununla da, Cümhuriyyət diplomatiyasının geosiyasi müstəvidəki fəaliyyət prinsipləri yeni faktlarla əsaslandırılır.

Tətbiqi əhəmiyyət. Bu tədqiqat AXC diplomatiyasının tarixi təcrübəsini sistemləşdirməklə, müasir beynəlxalq münasibətlər və milli diplomatiya üçün dəyərli strateji dərslər təqdim edir. Eyni zamanda, işin materialları tarix və diplomatiya tarixi üzrə ixtisaslaşan tələbələr üçün metodik vəsait qismində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. ARDA, fond 894 – Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, siyahı 10, iş 64.
2. ARDA, fond 894 – Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, siyahı 10, iş 94.
3. ARDA, fond 894 – Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, siyahı 10, iş 141.
4. ARDA, fond 894 – Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, siyahı 10, iş 151.
5. Nəsimzadə, N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Məqalə və sənədlər / N.Nəsimzadə, – Bakı. – 1990.
6. Raevski, A. Versal Konfransında Müsavat hökuməti. Azərbaycan Müsavat nümayəndə heyəti sədrinin hesabatları. – Bakı. –1931.
7. Topçubaşov, Ə. İstanbulda diplomatik söhbətlər (1918-1919-cu illər) / Ə.Topçubaşov, – Bakı. – 1994.
8. Topçubaşov, Ə. Memorandum / Ə.Topçubaşov, – Bakı. – 1993.
9. Topçubaşov, Ə. Paris məktubları .Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sülh Nümayəndəliyinin Azərbaycan hökumətinə məlumatı (mart 1919-noyabr 1919) / Ə.Topçubaşov, – Bakı. – 1998.

Kh.A.Huseynov, E.J.Alizade

The Azerbaijani Delegation at the Paris Peace Conference

Summary

This article highlights the activities and efforts of the Azerbaijani delegation that attended the Paris Peace Conference. The delegation, established in 1918-1919, was led by the Chairman of the Parliament, Alimardan bey Topchubashov, and consisted of members from various political parties, advisors, secretaries, and translators. The delegates attempted to resolve visa, transport, and diplomatic issues in Istanbul; however, due to political circumstances, their journey to Paris was delayed for some time.

Following the shift in the international landscape in 1919-1920, the Entente powers prioritized dialogue with Soviet Russia, while the positions of newly formed states were taken into more serious consideration. In Paris, the Azerbaijani delegation demonstrated the country's aspirations for independence, the sacrifices made, and its efforts in state-building, while discussing options for federation and confederation, as well as the potential for support from the USA.

As a result, in January 1920, Azerbaijan's *de facto* independence was recognized, leading to celebratory events, parliamentary sessions, and military parades within the country. In his letters sent from Paris, Alimardan bey emphasized that strengthening Azerbaijan's internal power and preparing for self-defense were top priorities for the state.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Paris Peace Conference, Alimardan bey Topchubashov, delegation, independence*

Х.А.Гусейнов, Э.Дж.Ализаде

Азербайджанская делегация на Парижской мирной конференции

Резюме

В данной статье освещается деятельность и усилия азербайджанской делегации, направленной на Парижскую мирную конференцию. Делегация, сформированная в 1918-1919 годах, возглавлялась председателем парламента Алимардан беком Топчубашовым и состояла из представителей различных политических партий, советников, секретарей и переводчиков. Делегаты пытались решить вопросы с визами, транспортом и дипломатические формальности в Стамбуле, однако по политическим причинам поездка в Париж была на некоторое время отложена.

В 1919-1920 годах, в результате изменения международной обстановки, страны Антанты отдали предпочтение диалогу с Советской Россией, в то же время позиция вновь образованных государств стала рассматриваться более серьезно. В Париже азербайджанская делегация продемонстрировала стремление страны к независимости, понесенные ею жертвы и усилия по государственному строительству, обсуждая варианты федерации и конфедерации, а также вопрос получения поддержки со стороны США.

В результате в январе 1920 года была признана *де-факто* независимость Азербайджана, что сопровождалось торжественными празднествами, парламентскими заседаниями и военными парадами в стране. В своих письмах из Парижа Алимардан бек подчеркивал, что укрепление внутренней мощи Азербайджана и подготовка государства к самообороне являются главными приоритетами.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Парижская мирная конференция, Алимардан бек Топчубашов, делегация, независимость*

Rəyçi: tarix e.d., prof. S.Z.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2026

Б.Г.ДАДАШОВА
старший преподаватель
dadashova 3@ gmail com

:<https://orcid.org/0009-0008-6850-6194>

Азербайджанская спортивная академия
(г. Баку, пр. Гейдара Алиева, 98)

ИТОГИ И ПОСЛЕДСТВИЯ МАРТОВСКИХ СОБЫТИЙ 1918 ГОДА

Резюме. В данной статье описываются трагические события марта 1918 года, вошедшие в историю как геноцид азербайджанцев, которые невозможно рассматривать в отрыве от сложного исторического контекста, в котором они происходили. Эти события, длившиеся с 30 марта по 3 апреля 1918 года, унесли жизни тысяч мирных жителей и оставили глубокий след в памяти азербайджанского народа. В данной работе представлен анализ исторических предпосылок, непосредственных причин, контекста и последствия мартовских событий 1918 года, повлекших за собой одну из самых трагических страниц в истории азербайджанского народа.

Ключевые слова: Геноцид азербайджанцев, Южный Кавказ, революция, договор, межэтнические распри, мартовские события, государственные образования, партии, интересы держав

В истории Азербайджана XX века 1918 год, пожалуй, самый значимый в силу стремительно чередующихся событий – как знаменательных, так и трагических – каждое из которых могло бы стать и отчасти стало судьбоносным для азербайджанского народа. Вершиной этих событий, безусловно, является дата 28 мая 1918 года – провозглашение государственной независимости Азербайджана.

Но столь знаменательным событиям 1918 года предшествовали не менее значительные кровавые события, обернувшиеся всеобщей трагедией для всего азербайджанского народа и поставившие под сомнение само его существование. Мартовские события 1918 года.

На различных этапах истории армянские националисты в целях реализации мифической идеи «Великой Армении» осуществляли против наших соотечественников этнические чистки, депортации и геноциды.

Одной из главных причин мартовского конфликта 1918 года являлось антагонистическое по своему характеру политическое противостояние между большевистско-дашнакским союзом, с одной стороны, и партией «Мусават», с другой. Так, еще в ноябре 1917 года, сразу после большевистского переворота в России, Бакинский Совет, возглавляемый С.Шаумяном объявил себя единственной властью в городе, подчиненной лишь ленинскому Совету Народных Комиссаров. Этому решению противостояли разные, в том числе левые политические силы, выступающие оппонентами большевиков. Однако наиболее резкую позицию занимали партия «Мусават» и местная власть города – Бакинская Дума, возглавляемая азербайджанским юристом Фатали Хан Хойским [7, с.36].

С начала 1918 г. Советские органы, предоставляя армянам решающие посты правления в Баку, перешли к открытому противостоянию с азербайджанскими национальными силами, что и завершилось трагическими мартовскими событиями. Бакинский Совет во главе с С.Шаумяном, заключивший союз с армянскими организациями и вооруженными формированиями, несет прямую ответственность за физическое уничтожение мусульманского населения и его окрестностей в марте 1918 г. [8, с. 78] и.

Эти события ставят под сомнение характер Бакинского Совета как органа пролетарской диктатуры т.к. под руководством С.Шаумяна. Совет вел борьбу не по классовому, а национальному признаку, направляя свой главный удар не против классовых врагов пролетариата, а против азербайджанского народа в целом.

Таким образом, Степан Шаумян, хотя официально и позиционировал себя в качестве большевика, на деле являлся одним из ведущих деятелей партии «Дашнакцутюн» и главным организатором заранее подготовленного, целенаправленно и планомерно осуществленного геноцида азербайджанцев.

Как известно, в тот период азербайджанские национальные силы во главе с партией «Мусават» выступали за предоставление национально-территориальной автономии Азербайджану. Хотя в этот период дашнаки и большевики преследовали различные цели, но в вопросе разгрома азербайджанских национальных сил в Баку они были абсолютно солидарны, поскольку создание азербайджанской автономии, за которое ратовал «Мусават», было абсолютно неприемлемым не только для большевиков, но и для лидеров «Дашнакцутюн».

Создание азербайджанской автономии противоречило стратегическим интересам дашнаков. Как впоследствии вспоминал М.Э.Расулзаде, большевики открыто заявляли, что «вы не размышляйте об автономной федерации, ибо ваша автономия будет неприемлема как для российской демократии, так и для российской буржуазии» [7, с. 53]. В свою очередь, и большевики считали идею азербайджанской автономии главным препятствием на пути распространения своего господства по всему Азербайджану и Закавказью. К тому же, большевики, проповедующие идеи классовой борьбы, рассматривали национальные идеи партии «Мусават» как фактор, дезорганизующий и дезориентирующий трудовые массы в этой борьбе. В силу этого, они не могли смириться с присутствием, и, тем более, доминированием на политической арене Азербайджана партии «Мусават».

К началу 1918 года партия «Мусават» заметно укрепила свои позиции в качестве ведущей политической силы азербайджанского общества.

В этот период власть не только в Гянджинской, но и в значительной части Бакинской губернии фактически находилась в руках «Мусавата». Успехи «Мусавата» вынуждены были признать даже самые непримиримые его противники в лице известного С.Шаумяна. Последний вынужден был признать, что «к началу второго года после Февральской революции партия «Мусават» оказалась самой сильной политической партией в Закавказье. Стремление большевиков и дашнаков любыми средствами нейтрализовать азербайджанские национальные силы и привели к мартовской трагедии в Баку.

Тактика борьбы за власть большевистско - дашнакского альянса вылилась в массовую резню мусульманского населения.

Центром развязки конфликта между большевистско-дашнакским тандемом и партией «Мусават» стал город Баку.

Во-первых, как подчеркивал М.Э.Расулзаде, «Баку был центром тюркского национального движения, и большевики в союзе с дашнаками хотели уничтожить этот центр».

Во-вторых, Бакинская нефть являлась «главным нервом всей российской фабрично-заводской промышленности и транспорта», и контролирующая это богатство сторона вполне спокойно могла диктовать свои условия в регионе.

И, наконец, в третьих, большевики рассматривали Баку в качестве «опорного пункта» для распространения своей власти по всему Закавказью, и потерю которого они никак не могли допустить. По большому счету именно в Баку решался вопрос жизни и смерти большевистской власти в Закавказье.

Дальнейшее развитие событий в регионе показало, что массовое уничтожение мирных азербайджанцев в Баку и его окрестностях большевистско-дашнакскими отря-

дами являлось лишь прелюдией более масштабной операции по выживанию азербайджанцев с их исконных земель на территории Бакинской и Елисаветпольской губерний

В этот период большевистские лидеры всерьез вынашивали планы по отторжению Баку и других прикаспийских территорий Бакинской губернии от Азербайджана, с последующим их включением в состав Российской Федерации. Они даже подготовили соответствующее идеологическое обоснование для реализации этого плана. Так, по мнению одного из большевистских лидеров — И.В.Сталина, в экономическом отношении Бакинский нефтяной район не имел ничего общего с остальной частью Азербайджана. Этим своим высказыванием И.В.Сталин фактически отказывался признать Баку и его окрестности составной частью Азербайджана. В этом вопросе с И.В.Сталиным полностью был солидарен и руководитель Бакинского совета С.Г. Шаумян [5, с. 56].

Под видом захвата власти большевиками были созданы все условия для реализации секретных замыслов вооруженных сил армянских дашнаков. По признаниям Степана Шаумяна в резне мирных азербайджанцев участвовали 6 тысяч вооруженных солдат Бакинского Совета, а также 3–4-тысячный вооруженный отряд партии “дашнакцутюн”

30 марта примерно в 16.40 собравшиеся около армянской церкви дашнакские отряды открыли первые залпы и начали резню. По просьбе Шаумяна и особому указанию Ленина 2 аэроплана, посланные из Царицыно, начали бомбить азербайджанские кварталы с воздуха, а военные корабли с моря. Дашнаки, воспользовавшись подходящим моментом для учинения расправы над азербайджанским народом, установив орудия на баржах армянских нефтепромышленников, расстреливали села к северу от Абшерона. Под утро 31 марта все предводители армянских вооруженных отрядов и вооруженная армянская интеллигенция прибыли в штаб Революционного комитета обороны, где получили краткие инструкции и были посланы в мусульманские кварталы. 31 марта азербайджанцы, подвергшиеся геноциду, прекратили сопротивление. Однако, армянские дашнакские формирования продолжили геноцид до глубокой ночи 2 апреля. По официальной информации, в результате мартовского геноцида в Баку было убито свыше 12 тысяч человек.

Шамахинская трагедия одна из самых страшных страниц армянской трагедии в Азербайджане. После вооруженного штурма, начавшегося на рассвете с артиллерийского обстрела спящего города, и последующих поджогов, погромов, чудовищных жестокостей по отношению к мирному азербайджанскому населению Шамаха представляла собой настоящее пепелище. Дотла была сожжена вся мусульманская (азербайджанская) часть города, а также все дома азербайджанцев в армянском квартале, мечети с укрывшимися в них людьми, торговые и гражданские объекты, принадлежавшие азербайджанцам. С целью создания впечатления о наличии грозной контрреволюционной силы, которая продолжает угрожать власти Бакинского Совета и оправдать планируемые им карательные акции в уездах против азербайджанского населения, С.Шаумян докладывал в Москву о кровавых столкновениях в Шемахе и отступлении вместе с разбитыми военными силами Бакинского Совета здешнего молоканского и армянского населения. С.Шаумян ссылаясь на наличие контрреволюционных сил послал туда новый отряд во главе С.Лалаевым. Он и его головорезы устроили подлинный разгром этого древнего города. По приказу Степана Лалаева армянские солдаты загоняли жителей, в основном женщин, детей и стариков, в уже переполненные мечети Шемахи, запирали и предавали огню. Окружив мечети, солдаты Лалаева расстреливали всех пытавшихся выбраться и как-то спастись [3, с. 65].

Одним из эпицентров кровавой драмы был Губинский уезд. Трехтысячный отряд ярого дашнака Амазаспа был отправлен в Губу с карательной целью по желанию Шаумяна. Дашнакский палач, накопивший «богатый опыт» уничтожения мирных азербайджанцев в Карабахе и Баку, на сей раз устроил страшную бойню мирных жителей Губы.

Он и его отряд вели национальную резню, сжигая села и города. Начался массовый террор, грабеж и убийство. Главарь армянских отрядов, учинивших геноцид в Губе, в своей речи перед азербайджанцами открыто заявлял: *«Нам приказано было уничтожить всех мусульман (азербайджанцев) от берегов моря (Каспийского) до Шахдага, как это было сделано в Ширване (Шамахе), и жилища ваши сровнять с землёй...»* [5]. В ходе трагических событий в Губе весной 1918 года армянскими отрядами во главе с Амазаспом были убиты 2 тысячи мирных мусульман. «Заслуги» Амазаспа были высоко оценены Шаумяном. После трагических событий в Губе Амазаспа назначили командиром созданной Бакинским Советом бригады, состоящей из армяно-дашнакских боевиков.

В чем же «провинились» азербайджанцы, а также другие представители мусульманского населения Азербайджана – лезгины, таты, курды, мирно проживающие на своих исконных землях, и поддерживающие теплые добрососедские отношения со всеми представителями других национально-религиозных групп населения в разные исторические периоды поселившиеся на этих территориях .

Сотни показаний свидетелей о кровавых событиях в Баку весной 1918 года, среди которых были не только азербайджанцы, но и представители других национальностей, раскрывают всю картину ужаса, масштабы трагедии, перед которыми бледнеют даже преступления нацистов в годы Второй мировой войны. Если говорить о количестве жертв, то цифры огромны.

Весьма примечательно, что все это время мировая пресса во весь голос говорила об избиении армян мусульманами Закавказья, в чем надо отдать должное самим армянам, которые в отличие от азербайджанцев весьма умело и искусно создавали миф о «многострадальности» армянского народа. Английский журналист Скотланд-Лидделл, являвшийся непосредственным свидетелем событий 1918-1919 годов в Закавказье, неслучайно называл армян «лучшими пропагандистами в мире » [5, с. 45]. Министр юстиции Азербайджана Халил бек Хасмамедов, владеющий всей информацией о трагических событиях 1918 г., с горечью отмечал, что азербайджанцы так и не сумели создать шум на всю Европу, обивать пороги великих мира сего, не сумели даже, как это принято, сделать себе «хорошую прессу в Европе,...», объясняя причину подобного положения неискрушенностью в политике азербайджанцев, которые не умеют пользоваться теми приемами, к которым прибегают другие, в особенности их недоброжелатели» [6, с.105]. Большевикам и их союзникам в лице партии «Дашнакцутюн» в ходе мартовских событий 1918 г. так и не удалось достичь своей стратегической цели – обезглавить и разгромить Азербайджанское национальное движение, поскольку основные силы национального движения, находившиеся в то время в регионах Азербайджана, не пострадали. Лидеры «Мусавата», фактически осуществлявшие руководство национальным движением, также остались невредимыми.

Более того, мартовские события 1918 г. окончательно подорвав и без того низкий авторитет большевиков среди азербайджанского населения, значительно укрепили социальную базу национальных сил во главе с «Мусаватом. В сложившейся ситуации достижение национальной независимости стала главной целью практически всех без исключения политических сил страны. Именно подобная сплоченность национальных сил привела к скорейшей реализации этой идеи и уже 28 мая 1918 г. была провозглашена государственная независимость Азербайджана.

Мартовские события 1918 года представляют собой одну из самых трагических страниц в истории азербайджанского народа. Сохранение памяти об этих трагических событиях служит не только данью уважения к жертвам, но и предупреждением для будущих поколений о недопустимости использования этнических и религиозных различий в политических целях, о необходимости уважения прав всех народов и

этнических групп. Глубокое и объективное изучение истории мартовского геноцида 1918 года, основанное на документальных свидетельствах и научном анализе, должно способствовать установлению исторической справедливости и преодолению последствий этой трагедии.

Литература

1. Балаев, А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане / А.Балаев, – Москва, –2008. –с.41-42.
2. Рустамова-Тогиди, С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах / С.Рустамова-Тогиди, – Баку, –2009.
3. Рустамова-Тогиди, С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах / С.Рустамова-Тогиди, – т.1. – Город Шемаха. – Баку, – 2013.
4. Зулфугарлы, М. Şamaxı soyqırımı 1918 / М.Зулфугарлы – Bakı, –2011.
5. Həbiboglu, V. Azərbaycan soyqırımının təşkilatçısı / V.Həbiboglu. – Bakı, –2001.
6. İsgəndərov, A. 1918-ci il Mart qırğınının tarixişünaslığı / A.İsgəndərov. – Bakı. – 1997.
7. Boran, Ə.O. Azərbaycan erməni münasibətləri tarixi / Ə.O.Boran. – Bakı –2010.
8. Халилов, А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках / А.Халилов, – Баку: Азернешр, – 2000. –с. 88.

B.Q.Dadaşova

1918-ci ilin mart hadisələrinin yekunları və nəticələri

Xülasə

Bu məqalədə təsvir olunan azərbaycanlıların soyqırımı kimi tarixə düşmüş 1918-ci ilin mart hadisələri onların baş verdiyi mürəkkəb tarixi kontekstdən ayrı düşünülə bilməz. 1918-ci il martın 30-dan aprelin 3-dək davam edən bu hadisələr minlərlə dinc sakinin həyatına son qoyub, Azərbaycan xalqının yaddaşında dərin iz buraxıb. Bu məqalədə Azərbaycan xalqının tarixinin ən faciəli səhifələrindən birinə səbəb olmuş 1918-ci il mart hadisələrinin tarixi şəraiti, bilavasitə səbəbləri, konteksti və nəticələrinin təhlili təqdim olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycanlıların soyqırımı, Cənubi Qafqaz, inqilab, müqavilə, millətlərarası qarşıdurma, mart hadisələri, dövlət qurumları, partiyalar*

B.G.Dadashova

The Outcomes and Consequences of the March Events of 1918

Summary

These events, which lasted from March 30 to April 3, 1918, took the lives of thousands of civilians and left a deep mark on the collective memory of the Azerbaijani people. This paper presents an analysis of the historical background, immediate causes, context and consequences of the March 1918 events, which led to one of the most tragic pages in the history of the Azerbaijani people.

Keywords: *Genocide of Azerbaijanis, South Caucasus, revolution, treaty, interethnic strife, March events, state entities, parties, interests of powers*

Rəyçi: f.e.d. S.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 19.03.2026

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK – LINGUISTICS – ЛИНГВИСТИКА

M.A.ABDULLAYEVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ GENDER METAFORALARININ YARANMA YOLLARI.....	5
S.S.ABDULLAYEVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏKSLİK BİLDİRƏN (ANTONİM VƏ ENANTİOSEMİK) VAHİDLƏRİN NORMASI	10
K.A.ALIRZAYEVA DİLİN FONETİK SƏVİYYƏSİNDƏ İNTERFERENSİYANIN ROLUNA DAİR.....	18
S.N.ASLANOVA SÜNİ İNTELLEKT ƏSASINDA FORMALAŞAN MƏTNLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	24
Ə.Ə.BAXŞƏLİYEVA CÜMLƏNİN SİNTAQMATİK ÜZVLƏNMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	30
G.B.BƏŞİROVA SLENQLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİNİN LİNGVİSTİK-PRAQMATİK ƏSASLARI	37
T.Z.CABBARLI İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB TƏRKİBLİ İNTONASIYA MODELLEİ	44
V.M.CƏBRAYİLOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ƏLAVƏ ELEMENTLİ CÜMLƏLƏRİN İNTONASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	53
F.İ.CƏFƏROVA SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ.....	65
G.C.CƏFƏROVA AZƏRBAYCANDA AREAL DİLÇİLİYİN İNKİŞAFI	70
P.M.CƏFƏROVA İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYANIN STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN VARIATİVLİYİ	76
E.M.ƏLİYEVA MƏTN ƏLAQƏLİLİYİ MƏTNİN İMMANENT XÜSUSİYYƏTİ KİMİ.....	82
F.Y.HACIYEVA AQATA KRİSTİ VƏ ƏSƏRLƏRİNİN MƏCAZ DİLİ	87
M.Z.HACIZADƏ RƏQƏMSAL ÜNSİYYƏTDƏ SƏSLİ VƏ YAZILI MESAJLARIN PRAQMATİK FƏRQLƏRİ	93
M.İ.İSMAYİLOVA FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO SÖZLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	97

A.H.KƏRİMOV

İNGİLİS DANIŞIQ AKTINDA SEQMENT VAHİDLƏRİN SUPRASEQMENT VAHİDLƏRLƏ
QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ 102

İ.K.KƏRİMOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ KAKUMİNAL “R” SƏSİNİN ARTİKULYASIYA
VƏ REGIONAL VARIATİVLİYİ 109

E.T.MƏMMƏDOVA

TEMPORALLIQ KATEQORİYASININ SEMANTİK İNTERPRETASIYASI 116

J.R.MƏMMƏDOVA

MEDIA DİLİNDƏ LEKSİK NORMA VƏ ONUN POZULMASI 123

Ş.Q.QOCAYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏCBURİ ASSİMİLYASIYANIN DANIŞIQ AKTINDA ROLU 130

Z.S.QOCAYEVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ SABİT
VƏ SƏRBƏST İFADƏLƏRİN FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ 137

A.Ə.QULİYEVA

İTALYAN MƏNŞƏLİ ALINMALAR (E.HEMİNQUEYİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA) 141

A.A.RƏCƏBOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞGÜZAR YAZIŞMALARDA “NƏZAKƏT” KONSEPTİNİN
İFADƏ VASİTƏLƏRİ 148

S.Ə.RÜSTƏMOVA

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
LEKSİK-QRAMMATİK FUNKSIYALARI 154

S.İ.SƏLİMOVA

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜBALİĞƏ VƏ LİTOTANIN
İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ 162

L.V.ŞİRZADOVA

ÜSLUBİ EKSPRESSİVLİYİN FORMALAŞMASINDA SİNONİM PARADİQMLƏRİN
FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 167

İ.A.TAĞIYEVA

İNTONASIYANIN STRUKTUR ELEMENTLƏRİNƏ DAİR 173

C.H.YAQUBOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ BURUN SAMİTLƏRİNİN (/m, n, ŋ/) HECAYARATMA
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 177

E.Q.YUSİFOV

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ SOMATİK TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞINA DAİR 184

A.D.YUSİFOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ POLİSEMİYANIN MAHİYYƏTİ 190

K.Y.YUSİFOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 195

E.K.ZÜLFÜQAROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜXTƏLİF FONETİK HADİSƏLƏRDƏ VURĞUNUN SƏSLƏRİN KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ..... 201

Z.Sh. MAMMADOVA, G.S.RAKHIMOVA

THE ROLE OF INVERSION IN THE INFORMATION STRUCTURE OF ENGLISH TEXTS 207

I.A. SAMADOVA

AI-ASSISTED CORPUS STYLISTICS OF POLITICAL DISCOURSE: A DECADE OF ILHAM ALIYEV'S PRESIDENTIAL STATEMENTS (2014-2024)..... 211

Ш.Ю.МАММАДОВА, Т.В.ИСМАИЛОВА

СОЗДАНИЕ РАЦИОНАЛЬНОЙ МЕТОДИКИ ПЕРЕВОДА В СФЕРЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ТЕКСТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА..... 218

***ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ – LITERARY STUDIES
– ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ***

F.M.ABDULLAYEVA

CON QRİNİN ROMANLARINDA AUTSAYDER QƏHRƏMANLAR 223

N.Y.KƏRİMOVA

APOKALİPTİK TƏFƏKKÜRÜN AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA İDEOLOJİ VƏ BƏDİİ TRANSFORMASIYASI..... 228

F.M.MƏMMƏDOV

ÇİNGİZ AYTMATOVUN “ƏLVİDA, GÜLSARI” POVESTİNDƏ TANABAY VƏ GÜLSARI DASTANI 235

S.A.MƏMMƏDOVA

OSKAR UAYLDİN “SALOMEYA” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ PSIXOLOJİ VƏ MƏNƏVİ TƏHLİLİ..... 244

Ş.Ş.XƏLİLZADƏ

C. SANDERSİN YARADICILIĞINDA SOSIAL MƏĞLUBİYYƏT VƏ ETİK MÜQAVİMƏT MOTİVLƏRİ 248

A.A.АЛИЗАДЕ

ГРАНИ ЛИЧНОСТИ ХУДОЖНИКА В ЛИТЕРАТУРЕ 253

В.А.ГАСЫМОВА

АСПЕКТЫ ИЗОБРАЖЕНИЯ ИНОНАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ А. СОЛЖЕНИЦЫНА «АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ»..... 261

Л.Э.МИРЗОЕВА

КОНЦЕПЦИЯ КРУГОВОРОТА ДУШИ В АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ И ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ЭСХАТОЛОГИЯ ДРЕВНИХ ГРЕКОВ..... 268

С.Е.ТАРВЕРДИЕВА

РЕШЕНИЕ ПРАВОВЫХ ВОПРОСОВ ГРАЖДАНСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН В ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ (ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС НА МАТЕРИАЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЛЬ ЖИДА).....273

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA
– PEDAGOGY. METHODS. PSYCHOLOGY
– ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

N.T.AĞAMƏMMƏDOV

ALİ MƏKTƏBLƏRİN COĞRAFIYA İXTİSASLARINDA TƏDRİS OLUNAN
 QEYRİ-İXTİSAS FƏNLƏRİNİN İNTEQRATİVLİK ASPEKTLƏRİ 281

Z.Z.ARABOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFI MƏQSƏDİLƏ İNNOVATİV METODLARIN
 TƏTBİQİ..... 286

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

VYANA KLASSİK MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏSİ HAYDN VƏ ONUN SONATALARI
 ÜZƏRİNDƏ İŞ 293

R.A.ƏKBƏROV, X.R.QOCAYEV, V.V.MƏMMƏDOVA

FİZİKİ TƏRBİYƏ ÜZRƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ..... 298

H.F.ƏLİYEV

MÜASİR MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA STRUKTURLAŞDIRILMIŞ TƏLİM MODELƏRİ.. 304

M.T.ƏLİYEVA

TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN DİRİJORLUQ VƏRDİŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏSİ
 YOLLARI 310

N.M.ƏLİYEVA

ALİ MƏKTƏBLƏRİN YUXARI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSİV
 BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI..... 315

Ş.M.FƏTƏLİYEVA

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK VƏRDİŞLƏRİN
 İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI 321

F.M.HÜSEYNOVA

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PORTFOLİO ƏSASLI
 QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 327

G.Ə.HÜSEYNOVA

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA ALMAN DİLİNDƏ SƏRİŞTƏƏSASLI
 DİL TƏDRİSİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ..... 332

A.T.MƏMMƏDOVA

DİNLƏMƏ VƏ DİNLƏMƏ BACARIĞI. DİNLƏMƏNİN DİGƏR BACARIQLARLA
 ƏLAQƏSİ 339

H.E.MƏMMƏDOVA, Ş.X.ƏLİYEVA

RƏQƏMSALLAŞAN TƏHSİL MÜHİTİNDƏ YUXARI SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN FİZİKİ
 KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİN
 ROLU 343

M.Ə.MƏMMƏDOVA

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNİN TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNİN İDARƏ OLUNMASINDA
 ROLU 348

L.T.MİRZƏYEV

DİLLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ELMİ-PEDAQOJİ ROLU 353

T.A.NƏCƏFOVA

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNDƏ YAZI BACARIQLARININ
FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI..... 359

R.S.ÖRUCOVA

DEMOQRAFİK AMİLLƏR VƏ ŞAGİRD LƏRİN AİLƏ TƏRBİYƏSİ 365

G.H.PAŞAYEVA

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİNDƏ ŞAGİRD NƏİLİYYƏTLƏRİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MODEL LƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ 370

E.Q.QOŞQARLI

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN YARADICI FƏALİYYƏTİNİN
XALQ YARADICILIĞI VƏ MULTİMEDİAL VASİTƏLƏRLƏ İNKİŞAFI 377

N.N.RƏCƏBOVA

QRAMMATİKANIN KOMMUNİKATİV VƏ FUNKSİONAL TƏDRİSİ: EFFEKTİV
YANAŞMALAR..... 382

N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA, S.İ.CABBAROVA

YENİYETMƏ ÜZGÜÇÜLƏRDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN
FORMALAŞMASINDA “MƏŞQÇİ-ÜZGÜÇÜ” MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN ROLU..... 389

С.И.БАГИРОВА

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ
НА УРОКАХ РКИ: ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ И КОРРЕКЦИИ 395

М.З.БАЙРАМОВА

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ОБУЧЕНИЯ НАВЫКАМ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ
РКИ В СИСТЕМЕ ВЗАИМОСВЯЗАННОГО ОБУЧЕНИЯ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 401

Р.Г.БАЛАЕВА

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕКСТ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
И КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК
ИНОСТРАННОМУ 409

Т.А.ВАГАБОВА

ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИКИ СЕМЬИ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ
НАСЛЕДИЕ АМРУЛЛЫ ПАШАЕВОЙ И ЕГО СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ..... 415

М.С.ГАДЖИМУРАДОВ

ТАКТИКО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫПОЛНЕНИЯ БРОСКОВ В
ПРИКЛАДНЫХ РАЗДЕЛАХ РУКОПАШНОГО БОЯ В СРАВНЕНИИ СО СПОРТИВНЫМИ
ЕДИНОБОРСТВАМИ..... 426

М.В.ГУСЕЙНОВА

ОБУЧЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ ДЕЛОВОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ КАК СРЕДСТВО
ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ 434

С.А.ГУСЕЙНОВА
РОЛЬ И АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНОЙ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ
В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ..... 440

З.С.СУЛТАНОВА
ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИИ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ..... 445

***İSTİMAİ ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES
– ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ***

M.İ.ƏMRAHOV
HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞUNUN
KONSTITUSİYA ƏSASLARI (1993-2003-cü İLLƏR) 450

X.A.HÜSEYNOV, E.C.ƏLİZADƏ
PARİS SÜLH KONFRANSINDA AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ..... 455

Б.Г.ДАДАШОВА
ИТОГИ И ПОСЛЕДСТВИЯ МАРТОВСКИХ СОБЫТИЙ 1918 ГОДА 461

Nəşriyyat redaktoru: **Aytəkin Sadıqova**

Texniki redaktor: **Türkan Abdulxalıqova**

Çapa imzalanıb: 15.06.2026. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 29,75 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim93@yahoo.com

www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulu davam edir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin kompüterdə yığılmış mətnlərinin nəşriyyata təqdim olunan variantı müəllif tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, orfoqrafik, üslubi, durğu işarələri səhvləri aradan qaldırılır. Məqalə mətninin sonunda onun müəllif (müəlliflər) tərəfindən oxunub redaksiyaya təqdim olunması barədə qeyd aparılır.

- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).

- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.

2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: 1. Rəhimov A.N. *Ana dilinin tədrisi metodikası* / A.N.Rəhimov. – Bakı: Mütərcim, – 1997. – 200 s.

2. Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // “Mütərcim” jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, – s. 34-35.

4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: [5, s. 112]

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.

- Məqalənin başlanğıcında, açar sözlərdən sonra, onun qısa məzmununu əks etdirən (600-750 işarədən ibarət) xülasə verilir. Xülasənin məqalənin sonunda başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində; məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) verilməsi də tələb olunur.

- İstinad olunmuş ümumi ədəbiyyat siyahısında son on ilə aid resurslara üstünlük verilməlidir.

- Elmi məqalənin sonunda onun elmi nəticəsi, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi göstərilir.

İşin elmi nəticəsi: mövzu və problem üzrə müəllifin gəldiyi nəticənin qısa təsviri.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem və ya təqdim olunan mövzunun yeniliyi. Mövzu üzrə sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, nəzəri və praktiki aspektdə irəli sürülən orijinal mövqe, fərqi, fərqli və ya innovativ yanaşma.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: məqalədə təqdim edilən mövzunun, irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gəlinən nəticələrin elm və tədrisdə, istehsalatda, xidmət və sair sahələrdə tətbiq olunma səmərəsi.

- Göstərilən parametrlərə uyğun olaraq, məqalələrin həcmi 8 səhifədən az, 12 səhifədən çox olmamalıdır.

- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, ORCID kodu, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.

- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

- Redaksiya heyətinin, nəşrə məsul redaktorun və müvafiq elmi sahə üzrə rəyçinin rəyi əsas götürülməklə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verməyən, elmi, elmi-metodiki yeniliyi və əhəmiyyəti ilə seçilməyən məqalələr məcmuəyə daxil edilmir.

Hörmətli müəlliflər, məqalələrə DOI nömrəsi verildiyi üçün “Xülasə” hissəsi (həm də onların tərcüməsi) yazının əsas məğzini əhatə etməlidir. Buna isə ən azından 150 sözlük həcmi imkan verdiyi fikrindəyik. Cümlələrdə fikir aydınlığı gözlənilməli, dil və üslub xətalalarına yol verilməməlidir. Yazılarımızın elektron bazalarında görünməsinə, onlara Google Scholar bazasında istinadları istəyiriksə, bu tələblərə əməl etmək məqsədəuyğundur.

Ünvan: Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: www.mutercim.az

Dear authors!

"Actual problems of studying of humanities" continues to receive scientific articles for publication in the inter-university scientific journal. Articles on current problems of **linguistics, literary studies, pedagogy, psychology, philosophy and social sciences** are included in the journal.

Terms and conditions for accepting research papers:

- Articles are accepted in the Azerbaijani, Russian and English languages.
- The version of the text of the articles collected on the computer and submitted to the publisher is carefully checked by the author, spelling, stylistic, and punctuation errors are eliminated. At the end of the text of the article, a note is made that it has been read by the author(s) and submitted to the editorial office.
- The volume of the articles should not be less than 6 pages.
- Research papers should be submitted in an electronic format on computers (Word, paper size – A4, font 14, line spacing 1.5, 2 cm from the right and left, 3 cm from the top and bottom.; texts in the Azerbaijani language in Times New Roman, Times-Latin, Russian and English texts in Times New Roman font).
- It is important to indicate references and sources in articles. References and sources are provided according to these rules:

1. The references list is given in an alphabetical order at the end of the text.
2. The reference should be given in the language in which it was published.
3. The compilation of the reference list should be based on the requirements of the Higher Attestation Commission:

For example: **1. Rahimov A.N. Methodology of mother tongue teaching / A.N.Rahimov. – Baku: Mutarjim, – 1997. – 200 p.**

2. Nagisoylu M.N. Is Abbasgulu Agha Bakikhanov's work "Riyazul-Quds" original or a translation // "Mutarjim" magazine, № 1-2, March 18, 2003, – p. 34-35.

4. The number and page of the cited literature are indicated in the text. For example: [5, p. 112]
- At the beginning of the article, 5-6 keywords in the Azerbaijani, Russian, and English languages should be indicated.
 - At the end of the article, a summary should be given in two languages other than the language in which the article is written (in English and Russian for articles written in Azerbaijani; in Azerbaijani and English if the article is written in Russian, in Azerbaijani and Russian if the article is written in English).
 - At the end of the scientific article, its scientific result, scientific novelty of the work, application importance, and economic benefit are indicated.
 - According to the specified parameters, the volume of articles should not be less than 8 pages and not more than 12 pages.
 - The author's scientific degree, e-mail address, ORCID code, name and address of the organization where he/she works should be clearly stated in the article.
 - The Scientific Council of an expert with a scientific degree in this field or a relevant scientific institution must give an opinion on the articles.
 - Based on the opinion of the editorial board, the editor responsible for the publication, and the reviewer in the relevant scientific field, articles that do not meet the requirements of the Higher Attestation Commission, are not selected for their scientific, scientific-methodical innovation and importance, are not included in the collection.

Address: **Rasul Rza street 125/139b., Baku city**

Phone: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Electronic version of the collection: **www.mutercim.az**

Уважаемые авторы!

Продолжается прием научных статей для публикации в сборнике межвузовских научных статей «**Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук**». В сборник включаются статьи по актуальным проблемам языкознания, литературоведения, педагогики, психологии, философии и общественных наук.

Научные статьи принимаются в соответствии со следующими требованиями:

- Научные статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках.
- Объем научных статей должен быть не менее 8, не более 12 страниц.
- Статьи должны быть набраны на компьютере и представлены на электронных носителях (формат страницы в программе Word – А4, шрифт – 14, междустрочный интервал – 1,5, поля: справа и слева – 2 см, сверху и снизу – 3 см; шрифт для текстов на азербайджанском языке – Times New Roman и Times-Latin, шрифт для текстов на русском и английском языках – Times New Roman).

- Набранный на компьютере вариант статьи отправляется в редакцию после устранения орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок. Последний вариант текста статьи подтверждается подписью автора.

- В статьях необходимо указать ссылки и источники. Ссылки и источники должны быть представлены в следующем порядке:

1. Список литературы представлен в алфавитном порядке в конце текста.
2. Литература должна быть указана на том языке, на котором она была опубликована.
3. Список литературы представляется в соответствии с требованиями ВАК:

Напр.: 1. Рагимов А.Н. Методика обучения родного языка / А.Н.Рагимов. – Баку: Мутарджим, – 1997. – 200 с.

2. Нагисойлу М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс» оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», № 1-2, 18 марта 2003 г., – с. 34-35.

4. В тексте указываются номер и страница цитируемой литературы. Напр.: [5, с. 112].

- В начале статьи необходимо указать 5-6 ключевых слов на азербайджанском, русском и английском языках.

- В конце статьи должно быть представлено резюме объемом не менее 5-6 предложений, при условии, что имя автора и название статьи будут написаны на двух языках, отличных от языка написания текста (статьи на азербайджанском языке – на английском и русском, статьи на русском языке – на азербайджанском и английском, статьи на английском языке – на азербайджанском и русском).

- В конце статьи отмечаются результаты, научная новизна, значение практического применения исследования.

- В статье должны быть точно указаны ученая степень автора, адрес электронной почты, код ORCID, название и адрес организации, в которой он работает.

- Статьи должны быть рецензированы специалистом, имеющим ученую степень в данной области, либо Ученым Советом соответствующего научного учреждения.

- Статьи, не соответствующие указанным выше требованиям, в сборник научных статей не включаются.

Адрес: г. Баку, ул. Расула Рзы, 125

тел.: 596 21 44; 497 06 25

e-mail: mutarjim@mail.ru

Электронный вариант сборника: www.mutercim.az